

172657

De geschriften van
HARM TIESING

over den landbouw en het volksleven
van Oostelijk Drenthe

verzameld en samengevat door

Dr C. H. EDELMAN

Hoogleraar aan de Landbouwhoogeschool te Wageningen

IN HET JAAR MCMXLIII UITGEGEVEN TE ASSEN BIJ
VAN GORCUM & COMP. (G. A. HAK & H. J. PRAKKE)

PUBLIOTHEEK
DER
HOOGESCHOOL
TE WAGENINGEN

Inhoud

	blz.
Inleiding. HARM TIESING EN ZIJN WERK.	
Hoofdstuk I. HET BOUWLAND	19
<i>a.</i> Ontstaan der esschen	19
<i>b.</i> Grootte van de esschen	22
<i>c.</i> Hoedanigheid van de esschen	23
<i>d.</i> Perceleering van de esschen	25
<i>e.</i> Verkaveling	26
<i>f.</i> Gewassen.	28
<i>g.</i> Bemesting	28
<i>h.</i> Stalmest	29
<i>i.</i> Kunstmest	32
<i>j.</i> Grondbewerking	34
<i>k.</i> Ziekte der Drentsche esschen	38
<i>l.</i> Boschaanleg op de esschen	39
<i>m.</i> Keiendelven	40
<i>n.</i> Onkruiden	40
<i>o.</i> Goorns	45
Hoofdstuk II. HET GROENLAND	47
<i>a.</i> Inleiding	47
<i>b.</i> Geschiedenis	48
<i>c.</i> Hooiland	50
<i>d.</i> Bewaren van het hooi	53
<i>e.</i> Hooihandel	54
<i>f.</i> Irrigatie	55
<i>g.</i> Weiland	55
<i>h.</i> Branden	56
<i>i.</i> Afgraven en bezanden	56
<i>j.</i> Slootruimen	57
<i>k.</i> Scheuren	59
<i>l.</i> Weerweide	60
<i>m.</i> Gier	60
<i>n.</i> Waterafvoer	61
<i>o.</i> Kienhout	62

	blz.
<i>p.</i> Turfgraven in het binnenveen	62
<i>q.</i> IJzeroer	64
<i>r.</i> Aanscheidingen	64
<i>s.</i> Ander oud groenland	64
<i>t.</i> Nieuw groenland	65
<i>u.</i> Onkruiden	65
 Hoofdstuk III. DE HEIDEVELDEN	68
<i>a.</i> Inleiding	68
<i>b.</i> Plaggen	70
<i>c.</i> Zodden en turf	71
<i>d.</i> Maaien	72
<i>e.</i> Veldverscheidingen	72
<i>f.</i> Keisteenen en keiendelven	73
<i>g.</i> Zandverstuivingen	78
<i>h.</i> Zandgaten	83
<i>i.</i> Leem	83
<i>j.</i> Ontginning	84
 Hoofdstuk IV. HET VEEN	92
<i>a.</i> Inleiding	92
<i>b.</i> Brandcultuur	92
<i>c.</i> Landbouw op het bovenveen	94
<i>d.</i> Ontstaan en opzet der verving	95
<i>e.</i> Aanleg der kanalen	97
<i>f.</i> Regeling van den arbeid	99
<i>g.</i> Arbeiders	100
<i>h.</i> Veenplaatsen	102
<i>i.</i> Lange turf en bagger	103
<i>j.</i> Kienhout	105
<i>k.</i> Werkstakingen	106
<i>l.</i> Veenbrand	107
<i>m.</i> Ontginning der dalgronden	110
<i>n.</i> Veenverhuringen	112
<i>o.</i> Turfaccijns	113
 Hoofdstuk V. BOSCH EN HOUT.	114
<i>a.</i> Oude bosschen	114
<i>b.</i> Latere aanplant	114
<i>c.</i> Dennenbosschen	116
<i>d.</i> Hakhout	120

	blz.
e. Wilg, populier en els	120
f. Berken	122
g. Diverse houtsoorten	123
h. Hazelaar	124
Hoofdstuk VI. DE ROGGE.	125
a. Beteekenis	125
b. Veredeling	125
c. Zaaïen	126
d. Het korengewas in den winter	130
e. Het korengewas in het voorjaar	132
f. Verdere ontwikkeling van het gewas	133
g. Bouw	134
h. Inhalen	139
i. Bewaren	141
j. Dorschen	145
k. Roggeaccoord	148
l. Gebruik	149
m. Zomerrogge	152
Hoofdstuk VII. DE AARDAPPEL.	153
a. Geschiedenis	153
b. Poten	155
c. Onkruidbestrijding	156
d. Delven	156
e. Vruchtwisseling	159
f. Bewaren	159
g. Economische beteekenis	162
Hoofdstuk VIII. OVERIGE GEWASSEN	164
a. Boekweit	164
b. Haver	166
c. Vlas	168
d. Raapzaad en koolzaad	172
e. Gerst	173
f. Hennep	175
g. Spurrie	178
h. Knollen	179
i. Serradella	180
j. Wortel	180
k. Koolraap	182

	blz.
<i>l.</i> Boerenkool	182
<i>m.</i> Tuinboon	182
<i>n.</i> Vroege aardappelen	183
<i>o.</i> Cichorei	183
<i>p.</i> Tuinbouw	183
Hoofdstuk IX. HET RUNDVEE	185
<i>a.</i> Toestand tot $\pm$ 1860	185
<i>b.</i> Weidegang	186
<i>c.</i> Wintervoeding	188
<i>d.</i> Stalling	190
<i>e.</i> Stierhouderij	192
<i>f.</i> Zuivelproductie	193
<i>g.</i> Veehandel	196
<i>h.</i> Veeziekten	199
Hoofdstuk X. HET SCHAAP	201
<i>a.</i> Oorsprong	201
<i>b.</i> Na 1850	201
<i>c.</i> Ziekten	205
<i>d.</i> Wasschen	206
<i>e.</i> Scheren	207
<i>f.</i> Wol	209
<i>g.</i> Resten van de schapenhouderij	210
<i>h.</i> Friesche schaap	212
Hoofdstuk XI. OVERIGE DIEREN	213
<i>a.</i> Paard	213
<i>b.</i> Varken	214
<i>c.</i> Geit	220
<i>d.</i> Pluimvee	222
<i>e.</i> Bijen	224
<i>f.</i> Jacht	226
Hoofdstuk XII. DE NEDERZETTINGEN	229
<i>a.</i> Ontstaan	229
<i>b.</i> Dorpen	230
<i>c.</i> Nieuwe nederzettingen	234
<i>d.</i> Dorpsbranden	235
Hoofdstuk XIII. DE LANDBOUWERSHUIZEN	237
<i>a.</i> Inrichting	237

	blz.
b. Bouw van de oude boerenhuizen	242
c. Veranderingen en verbouw	246
d. Bouw vanaf $\pm$ 1850	248
e. Verlichting	252
f. Boerenerf	254
Hoofdstuk XIV. KOOP EN HUUR VAN GROND EN HUIZEN	258
a. Koop en verkoop in den ouden tijd	258
b. Koop en verkoop in later tijd	259
c. Economische beteekenis	266
d. Verhuur van bedrijven	267
e. Andere woningen	270
f. Verhuur van los land	271
Hoofdstuk XV. JAAR- EN VEEMARKTEN	275
Hoofdstuk XVI. LANDBOUWERS EN ARBEIDERS	283
a. Eigenerfden	283
b. Meiersboeren	285
c. Kleine landbouwers	288
d. Arbeiders	292
e. Scheper	306
f. Ongevallen	312
Hoofdstuk XVII. AMBACHTEN, NERINGEN EN ANDERE BESTAANS-	
MIDDELEN	317
a. Inleiding	317
b. Molenaar	317
c. Timmerman	325
d. Weaver	330
e. Kleermaker	334
f. Stroodekker	335
g. Overige ambachten	337
h. Tapperijen en herbergen	338
i. Neringdoenden	341
j. Zwervers	343
k. Nachtwachten	346
Hoofdstuk XVIII. HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN	349
a. Vereenigingen	349
b. Onderwijs	359

	blz.
c. Kerkelijk leven	363
d. Armenzorg	366
e. Beëwerken	370
Hoofdstuk IX. UIT HET VOLKSLEVEN	373
a. Volksaard	373
b. Bijgeloof	377
c. Familieleven	381
d. Jonkheid	383
Hoofdstuk XX. HET WINTERHALFJAAR	388
a. Inleiding	388
b. Spinnen	389
c. Uit praten gaan en ander tijdverdrijf	392
d. Zondagavonden in den winter	394
e. Slacht	395
f. St. Maarten en St. Nicolaas	400
g. Kerstfeest	401
h. Oud- en Nieuwjaar	404
i. Januari	407
j. Spinstertijd	409
k. Lichtmisdag	411
l. Meitijd	412
m. April en Paschen	415
Hoofdstuk XXI. HET ZOMERHALFJAAR	418
a. Inleiding	418
b. 1 Mei	418
c. Bruiloft	419
d. Pinksteren	423
e. Juni	425
f. Juli	425
g. Nazomer	426
LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN HARM TIESING	429

INLEIDING.

Harm Tiesing en zijn werk

Harm Tiesing is op 13 Maart 1853 te Borger geboren ¹⁾. Zijn grootvader van vaderszijde was een geboren Bentheimer, één dergenen, van wie gezegd werd, dat zij van armoede hun geboorteland verlieten, om in het door hen niet zoo schraal geachte Drenthe „een goed heenkomen” te vinden. De bedoelde grootvader, in 1770 te Veldhuizen geboren, was omstreeks 1790, met den blauwen zak vol kleeding op den rug, te Buinen aangekomen, om daar als weversknecht „op den derden stuiver” werk te vinden.

Deze man, wiens naam Herm Thoissens, later Harm Tissing, werd geschreven, is tweemaal gehuwd geweest en had zeven kinderen. Door uiterste spaarzaamheid en door de goederen, die het gezin van de zijde van de beide vrouwen verwierf, is deze familie tot eenigen welstand gekomen. In 1810 verhuisde het gezin van Buinen naar Borger.

Van de zeven kinderen van dezen Harm Tissing hebben er slechts drie nakomelingen gehad, twee dochters, in den landbouw- en ambachtsstand gehuwd, en één zoon, Jan Tissing, later Jan Tiesing, die in 1804 geboren was. Deze, de vader van onzen schrijver, was boerenknecht, tot hij in 1830 als schutter naar Noord-Brabant moest. Hij heeft na zijn terugkeer veel tegenspoed gehad. In 1835 gehuwd, was hij twee jaar later weduwnaar zonder kinderen. Daar hij toen geen lust had, opnieuw boerenknecht te worden, trok hij weer in zijns vaders huis. Toen hij 46 jaar oud was, werd de ouderlijke boedel echter gescheiden en verloor hij zijn tehuis, waarna hij opnieuw in het huwelijk trad. Met zijn veel jongere vrouw en de twee inmiddels geboren kinderen heeft hij tot 1862 te Borger gewoond. Hij zal boerenarbeider zijn geweest, die daarnaast een klein eigen landbouwbedrijfje hield.

Naarmate hij ouder werd, kon hij, met zijn jonge kinderen, steeds moeilijker in zijn onderhoud voorzien. Zijn verhuizing naar Drouwen in 1862 moet worden beschouwd als een poging om daarin verbetering te brengen. Hij huurde daar een klein plaatsje en werd, met zijn afnemende lichaamskracht, houder van een paard, ten einde te trachten, op die manier iets te verdienen.

Onze schrijver was ten tijde van die verhuizing 9 jaar. Hij had toen nog zeer weinig schoolgegaan, want niet alleen gingen kinderen uit zijn stand alleen 's winters naar school, maar bovendien had het onderwijs destijds te Borger weinig te be-

¹⁾ De famieliebetrekkingen van Harm Tiesing vindt men samengevat in 631.

teekenen. In Drouwen werd dat evenwel anders. De 18-jarige schoolmeester Lubberink kwam daar ongeveer gelijk met de familie Tiesing en pakte zijn leerlingen zoodanig aan, dat de jonge Harm in een paar winters zooveel leerde, dat hij er zijn geheele leven op heeft kunnen teren.

Inmiddels ging het de familie Tiesing slecht. Wel leverde het paardenwerk eenige voordeelen op, maar die werden meer dan opgeslokt door het telkens weer aanschaffen van een ander paard, wanneer het vorige, oud en afgeleefd als het was, bezweek. Een goed paard kon de oude Tiesing zich natuurlijk niet veroorloven. De jaren tusschen 1860 en 1870 waren slechte korenjaren, zoodat het bij den geringen omvang van het bedrijfje wel niet anders kon, of het gezin heeft broodgebrek gekend.

Onder deze omstandigheden moest de jonge Harm reeds op zeer jeugdigen leeftijd aan den slag. Niet alleen werkte hij 's zomers als koedrijver, wat in die tijden zeer gewoon was, maar bovendien moest hij zijn afgeleefden vader ook 's winters helpen met het zwaarste werk, dat het oude Drentsche leven heeft gekend, het steenroden. Zijn lichamelijke ontwikkeling is er door bedorven. De handelaren in keien en steenslag te Gasselternijveen ruilden de met zooveel inspanning bijeengebrachte veldkeien voor brood, dat het gezin Tiesing in den winter hard moet hebben noodig gehad. Voor het vee had het gezin Tiesing vaak geen weide en zoo moest Harm met de beide koeien langs de wegen trekken, om de dieren daar den kost te laten zoeken.

In één van zijn verhalen in Drentsch dialect, Over de Hunze, waarin onze schrijver met zijn familie zelf optreedt, rekent hij uit, welke schade de zucht van zijn vader om paardenhouder te zijn, aan het gezin heeft toegebracht. Had het gezin in plaats van het paard een koe méér gehouden en daarbij de beschikking gehad over de inkomsten van den jongen Harm, die op dagdienst reeds iets verdienen kon, dan was het beter gegaan. Toen zijn vader ook het paardenwerk niet meer kon verrichten, had het gezin f 600.— schuld, welk bedrag de jonge Harm later geheel heeft verdiend.

Harm moest toen geheel den kost verdienen voor zijn beide ouders. Dat beteekent, dat hij niet in de gelegenheid was om een dienst te zoeken, wat hij anders stellig zou hebben gedaan, en wat zijn jongere broer later wel kon doen. Zoo bleef Harm daglooner, waartoe hij met zijn ouders naar Borger verhuisde. Drouwen was omstreeks 1870 zoo verarmd, dat daar voor een arbeider niet veel te verdienen was. In Borger, het kerkdorp, waren de bestaanskansen toen gunstiger.

De jeugd van Harm Tiesing is zwaarder geweest dan die van de meeste van zijn standgenooten. Wanneer men echter zou denken, dat de benarde omstandigheden, waaronder hij opgroeide, een schaduw over zijn leven hebben geworpen, dan vergist men zich. Aan Drouwen heeft hij de beste jeugdherinneringen bewaard. Daar vooral deed hij de indrukken op, die later de stof zouden vormen voor zijn talloze schetsen van het Drentsche volksleven. Het vredige familie- en buurtleven heeft misschien een tegengewicht gevormd tegen hetgeen hij in vergelijking met anderen tekort kwam.

Hoewel hij later met veel lof getuigde van het schoolonderwijs, dat hij in Drouwen

's winters genoot, heeft hij later toch nog veel tijd besteed aan zijn verdere ontwikkeling. Meester Lubberink, de predikanten te Borger en te Emmen, ook enkele meer ontwikkelde familieleden, bezorgden hem celte duur, die hij in zijn eigen omgeving onmogelijk had kunnen verkrijgen.

In Borger heeft Harm Tiesing zich van dorpsarbeider langzamerhand opgewerkt tot kleinen landbouwer. Zijn kansen daartoe stonden in dit opzicht slechter dan die van anderen, want hij miste de gelegenheid om als boerenknecht een spaarpot te maken. Daartegenover staat, dat hij reeds betrekkelijk spoedig eenig succes had als schrijver van versjes en stukjes over het volksleven en later als correspondent van enkele dagbladen neveninkomsten verkreeg.

Op den duur waren deze nevenverdiensten voldoende om de ouderlijke schuld te kunnen aflossen en een klein landbouwbedrijfje van ongeveer 4 ha te vormen, dat hij later niet verder heeft uitgebreid, omdat hij er geen behoefte meer aan had.

Als arbeider heeft hij jarenlang gewerkt voor f 0.40 per dag met den kost, bij verschillende boeren in Borger, Bronneger, Buinen en Westdorp. Volgens de Drentsche opvattingen is hij, toen zijn voornemen om zijn ouders te onderhouden gebleken was, allicht eenigszins bevoordeeld boven anderen. Zoo heeft hij veel gewerkt voor burgemeester Mr Dibbits, welk werk niet van het zwaarste was. Hoewel zijn omstandigheden nog wel benepen waren, lag de moeilijkste tijd van zijn leven toch achter hem. Zelf beschrijft hij die periode als een onbezorgden tijd!

Intusschen had Tiesing nog verscheidene pogingen verricht om zijn positie te verbeteren. Hij leerde nog voor rijksambtenaar, maar werd afgekeurd. Hij werd benoemd als brievenbesteller ergens in Friesland, maar zijn moeder zag er tegen op om op betrekkelijk hoogen leeftijd nog haar dorp te verlaten.

In de jaren 1870—1880 nam Tiesing met welgevallen deel aan het „jeugdig leven” van zijn omgeving. Echter met mate, want hij ging voort met zich verder te ontwikkelen en dat gaat niet, wanneer men te veel tijd aan de meisjes besteedt, terwijl hij er bovendien nog niet aan kon denken, een gezin te stichten. Ten slotte ontmoette hij, geheel in Drentschen stijl, op één der najaarsmarkten het meisje, Aaltje Rossing uit Exlo, waarmee hij in 1884, natuurlijk in de Meimaand, in het huwelijk is getreden. Zijn vader was het jaar te voren overleden, zijn jongere broer stierf tijdens één der typhusepidemieën omstreeks 1880. Zijn moeder heeft tot haar overlijden in 1905 bij hem gewoond.

Harm Tiesing is gelukkig gehuwd geweest, al heeft hij twee van zijn kinderen vroeg verloren en overleed nog een derde kind zonder een hoogen leeftijd te bereiken. Zijn vrouw overleed in 1922. Hij heeft haar zeer betreurd.

De welstand van het gezin nam geleidelijk toe, de groeiende reputatie als schrijver en het zich langzaam uitbreidende landbouwbedrijfje leverden tenslotte zooveel inkomsten, dat Tiesing zijn gezin kon onderhouden, zonder nog bij de boeren te gaan werken, waarmede hij dus den rang van kleinen landbouwer had bereikt.

Toch bleven zijn maatschappelijke omstandigheden voorshands zeer bescheiden. Eerst op gevorderden leeftijd kreeg Tiesing werk, dat hem ruimere inkomsten

verschaft. In 1903 werd hij Secretaris van de Gezondheidscommissie van Borger en omstreken. Naar die betrekking hadden velen, waaronder verscheidene burgemeesters, gesolliciteerd, maar hij kreeg de betrekking, waaraan destijds een inkomen van f 500.— per jaar verbonden was. In deze functie heeft hij veel met het woningonderzoek te maken gehad. Tal van zijn artikelen getuigen van zijn ervaringen in dit opzicht. Ook was hij ambtenaar van den Burgerlijken Stand en secretaris van het Waterschap Borger-Westdorp. Deze functies leverden zooveel op, dat hij steeds minder tijd aan zijn landbouwbedrijf besteedde en steeds meer gelegenheid vond om te schrijven. Zoo heeft hij tot op hoogen leeftijd een stijgende welvaart genoten en in den lateren tijd geen financieele zorgen meer gekend.

Behalve het werk, dat hij voor geld verrichtte, schuwde hij geenszins andere bezigheden. Lange jaren was hij bestuurder van het armenwerkhuis te Borger. Het zal duidelijk zijn, hoe goed hem zijn groote kennis van het volksleven bij de armenzorg te pas is gekomen. Gewoonlijk hield men zich aan zijn inzicht. Het is ook één der meest geliefde onderwerpen van zijn geschriften. Voorts was hij, eveneens vele jaren, gemeenteraadslid, in welke functie hij ook veel goeds moet hebben tot stand gebracht. Ook publiceerde hij tal van geschriften, waarvoor hij geen honorarium ontving. Zijn vele bijdragen in den Nieuwen Drentschen Volksalmanak zijn daarvan voorbeelden.

In 1933, op zijn 80sten verjaardag, werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, een onderscheiding, waarmede hij erg gelukkig was. Toen hij in 1936 op 83-jarigen leeftijd overleed, was zijn lichamelijke toestand slecht, maar had zijn geest nog slechts weinig geleden.

Zijn beide overlevende zoons wonen nog in Borger. Eén heeft een bloeiende zaak als aannemer, tevens winkelier in huishoudelijke artikelen; de ander boert op een klein landbouwbedrijfje.

Thans overgaande tot een bespreking van de geschriften van Tiesing, moeten wij eerst opmerken, dat de gezamenlijke omvang daarvan enorm is. Zij handelen over alle onderwerpen, die op het landelijke Drentsche leven betrekking hebben. Tiesing had de onweerstaanbare behoefte om over gewone, alledaagsche dingen te schrijven. Dit is iets bijzonders. Bijna ieder schrijft bij voorkeur over opvallende, ongewone gebeurtenissen en daardoor geeft de literatuur zoo vaak een verwarrend beeld van de behandelde gebeurtenissen. Velen achten het beneden zich, te schrijven over dingen, die „iedereen weet”. Inderdaad lijkt het op het eerste gezicht nutteloos om uitvoerige beschrijvingen te leveren van omstandigheden, die dagelijks duizendvoudig herhaald worden, evenmin als men het noodig acht, daarover veel te praten.

Wat vandaag vanzelfsprekend is, behoeft dat echter morgen of over vijftig jaar niet meer te zijn. Met de omstandigheden verandert ook het vanzelfsprekende, soms onmerkbaar langzaam, soms schoksgewijs. Reeds in dit verband moet het van groot belang worden geacht, dat Tiesing zooveel over het landbouwleven van de periode 1830—1930 heeft geschreven. Want hoeveel is er in die periode niet veranderd, of juister, hoe weinig is er in die eeuw onveranderd gebleven! Zoo is

Tiesing's werk allereerst van beteekenis als zeer veelzijdige kroniek van het steeds zich wijzigende Drentsche leven.

De betrouwbaarheid van de zienswijze, die Tiesing in dit opzicht ontwikkelt, konden wij zelf niet geheel beoordeelen. Goede kenners van Drenthe, w.o. Ir. K. B. Kluiwing, Directeur van de Rijkslandbouwwinterschool te Emmen, Dr Ir W. A. J. Oosting, in leven landbouwkundige aan de Landbouwhoogeschool te Wageningen, verscheidene Drentsche leerlingen, w.o. de heer H. Egberts te Norg, voorts verscheidene personen, die Tiesing goed gekend hebben en over hem hebben geschreven, zooals Mr J. Linthorst Homan, en verder allerlei personen, met wie wij over dit onderwerp hebben gesproken, versterkten ons in onze aanvankelijke overtuiging, dat het werk van Tiesing inderdaad waarheidsgetrouw is en dat zijn geschriften een veilige gids vormen om door te dringen in het Oost-Drentsche landbouwleven van vóór 1930. Reeds in den titel van dit boek deden wij uitkomen, dat Tiesing voornamelijk over Oostelijk Drenthe heeft geschreven. Hoewel veel van zijn werk ook op andere deelen van Drenthe van toepassing is, zoo moet men steeds bedenken, dat Tiesing allereerst heeft geschreven op grond van zijn eigen ervaringen, in de gemeente Borger opgedaan, en op grond van mededeelingen, die hij van zijn vader en andere betrouwbare personen in zijn jeugd kreeg.

Echter zou men het werk tekort doen, als men er alleen slechts een beschrijving in zag. De bekoring van het werk ligt mede hierin, dat Tiesing de veranderingen verklaart, dat hij oorzaak en gevolg onderscheidt, dat hij het onderlinge verband van alle gebeurtenissen begrijpt en weet mede te deelen. De wisselwerking tusschen de vele omstandigheden, die zich in het landbouwbedrijf en het landbouwleven voordoen, plaatst hij steeds op den voorgrond. Alleen iemand, die de gebeurtenissen zelf heeft meegemaakt en volledig heeft doorleefd, is in staat, het bedoelde onderlinge verband duidelijk uiteen te zetten. De zienswijze, die hij daarbij ontwikkelt, kan worden aangeduid als boerenkijk, vaak afwijkend van wat een intellectueel meent op te merken. Wie die boerenkijk niet door aanleg of door opvoeding bezit, kan zich die uit de gewone landbouwliteratuur niet eigen maken, maar de studie van Tiesing's werk zal hem wellicht een indruk kunnen geven van de overwegingen, waardoor een landbouwer zich bij zijn handelingen laat leiden.

Vele van de geschriften van Tiesing zijn een terugslag op minder juiste voorstellingen, die buiten Drenthe over Drenthe hebben bestaan. Door in de meest uiteenloopende periodieken over Drentsche toestanden te schrijven, heeft hij veel bijgedragen tot het ontstaan van een juister beeld van zijn streek bij het groote publiek.

Zijn grootste reputatie dankt Tiesing aan zijn beschrijvingen van het Drentsche volksleven. Zijn talrijke vertellingen in Drentsch dialect, voornamelijk verschenen als feuilletons in de Provinciale Drentsche en Asser Courant, zijn indertijd, vooral in Drenthe, zeer veel gelezen. Zijn bijdragen vormden de grootste attractie van dit provinciale blad, dat zoo groote verdiensten heeft gehad voor de ontwikkeling van de Drentsche plattelanders. Er zijn nauwelijks oudere Drenthenaren te vinden, die zich deze verhalen niet goed herinneren.

Wij verzamelden het grootste gedeelte van deze dialectverhalen. Enkele dragen duidelijk het stempel van haastwerk en hebben alleen waarde in verband met de situaties uit het volksleven, die er in behandeld zijn. Maar verscheidene andere werken zijn met zeer veel zorg geschreven en zouden naar onze meening een groote lezerskring vinden, zoo ze opnieuw werden uitgegeven.

De hoofdfiguren in deze vertellingen zijn als regel geteekend naar personen, die Tiesing gekend heeft. Ook de situaties, die hij schetst, zijn in het algemeen naar het leven geteekend. Men heeft vaak getracht, uit te visschen, wie onze schrijver op het oog heeft gehad en in welk dorp of gehucht de voorvallen hebben plaats gevonden, maar Tiesing had als schrijver zooveel ervaring, dat het nooit gelukt, alles precies te localiseeren. Hijzelf heeft er zich nooit over uitgelaten.

Het beeld, dat Tiesing in deze werken van het Drentsche volk geeft, is zeer sympathiek. Het is duidelijk, dat hij zich vooral heeft toegelegd op het weergeven van de goede eigenschappen van de menschen, die hij heeft gekend. Zijn eigen blijmoedige kijk op het leven vindt uitdrukking in dit streven. Een veel voorkomend motief is de strijd tusschen de oude wereld en de nieuwe tijd van na 1880, die steeds eindigt met een overwinning van de jeugd. Voorts valt bij de lectuur van deze verhalen op, dat Tiesing bij voorkeur gewone, alledaagsche gebeurtenissen beschrijft". Bij ons gebeuren ook wel dingen, die opspraak verwekken, maar het leven van allen dag, dat geeft de richting aan".

Van enkele der meest geslaagde verhalen heeft Tiesing ook tooneelspelen gemaakt, die door Rederijkerskamers en door de alom verspreide Drentsche Vereenigingen herhaaldelijk met veel succes zijn opgevoerd. Enkele dezer volksstukken zijn in druk verschenen, doch het is ons niet mogen gelukken, er een exemplaar van in handen te krijgen. Enkele zagen wij in manuscript.

Het waardevolle in zijn beschrijvingen van het volksleven is wel, dat hij dit steeds ziet als een onderdeel van het landbouwleven. Het werk gaat voor, zoowel bij mannen en vrouwen als bij de „jonkheid". Alleen wanneer het werk het toelaat is er gelegenheid tot vermaak, of wat verder tot het bijzondere van het volksleven moet worden gerekend. Volgt men dezen gedachtengang, die uit de langdurige levenservaring van den schrijver is voortgekomen, dan lijkt het bijna ondoenlijk, het volksleven te begrijpen, wanneer men niet goed op de hoogte is met het landbouwleven in engeren zin. Dit is dan ook de reden, dat wij er prijs op hebben gesteld, het werk van Tiesing in zijn geheel samen te vatten en aan het publiek voor te leggen. Het zou tegenover Tiesing onbillijk zijn, alleen aandacht te besteden aan een enkel onderdeel.

Richtte Tiesing zich in zijn dialect-verhalen in de Asser Courant reeds tot een groot publiek, nog eenvoudiger zijn de honderden schetsjes, die hij in kleine boeren-almanakjes deed verschijnen. Dit werk was zoo simpel, dat ook de allereenvoudigste menschen het geheel konden begrijpen. Deze almanakjes zijn door duizenden personen

gelezen en herlezen, maar tenslotte toch weggegooid, zoodat het ons tijdens het schrijven van deze inleiding nog niet gelukt was, een complete reeks bijeen te brengen. Onder deze schetsjes trekken vooral de aandacht de beschrijvingen van den levensloop van allerlei eenvoudige menschen, die vaak niets bijzonders meemaakten, maar wier lotgevallen voor de kennis van de vroegere Drentsche toestanden van meer belang zijn, dan de romans van menig modieus schrijver. De beste van deze schetsjes verdienen t.z.t. eveneens aan de vergetelheid te worden ontrukkt.

Als feuilletonist en dagbladcorrespondent begonnen, is Tiesing later overgegaan tot het schrijven van vaak omvangrijke artikelen in serieuze tijdschriften. Het is Dr H. Blink, de bekende schrijver-geograaf, geweest, die Tiesing hiertoe heeft aangespoord. Aan het contact tusschen de beide Drentsche schrijvers danken wij een reeks zeer belangrijke artikelen in „Vragen van den Dag”. In deze geschriften gaat Tiesing meer en meer in op het landbouwbedrijf en op het sociale leven. Tevens vinden we uitgebreid werk in „Vragen des Tijds” en in „Album der Natuur”. Het meerendeel van deze artikelen stamt uit de jaren 1900—1920 en vormt het beste werk op dit gebied, dat Tiesing ons heeft geleverd.

Het lijkt wel, of de jeugdherinneringen van den schrijver in die periode langzamerhand uitgeput raken. Vaak herhaalt hij in eenigszins gewijzigden vorm, wat hij reeds eerder aan het papier had toevertrouwd. Daartegenover staat, dat hij steeds weer nieuwe stof vindt in de enorme wijzigingen, die zich in het landbouwbedrijf en in de sociale structuur van Drenthe voltrokken hebben. Deze beide onderwerpen vindt men behandeld in honderden kleinere en grootere artikelen, voornamelijk in landbouwbladen.

Merkwaardig is, dat Tiesing, die met zooveel liefde en geestdrift het oude Drentsche landbouw- en volksleven heeft beschreven, een groot bewonderaar is van den nieuwen tijd. Slechts één omstandigheid uit den ouden tijd wenscht hij terug en dat is de oude betrekking tusschen werkgever en werknemer. Niet in dien zin, dat hij de Drentsche arbeiders de lage belooning van vroeger toewenscht, maar met het oog op het feit, dat werkgever en werknemer elkaars belangen vroeger veel meer behartigden dan later het geval was. De vele banden, die vroeger den werkgever en den werknemer aan elkaar verbonden, zijn met ruw geweld verbroken en hoewel beide partijen van deze ontwikkeling nadeel hebben ondervonden, is de arbeider er, ondanks de sterk gestegen belooning, verreweg het slechtst afgekomen.

Omstreeks 1929 heeft Tiesing een groot manuscript samengesteld, waarin hij zeer veel over het oude landbouwleven bijeen heeft gebracht. Hij heeft er echter geen uitgever voor kunnen vinden. Behoudens enkele pagina's, die verloren zijn gegaan, hebben wij van dit waardevolle manuscript bij het samenstellen van dit werk veel gebruik gemaakt (1002). Overigens is het nagelaten werk niet van groot belang; het zinkt geheel in het niet tegenover de schat van materiaal, die wel in druk is verschenen.

Uit het bovenstaande zal genoegzaam gebleken zijn, dat de studie van de geschriften van Tiesing in allerlei opzichten alleszins de moeite loont”. Wie Drenthe

wil leeren kennen, moet Tiesing lezen'', schreef Mr J. Linthorst Homan in één van zijn aan Tiesing gewijde artikelen ¹⁾. Deze goede raad is echter gemakkelijker te geven dan op te volgen. Want de geschriften van Tiesing zijn grootendeels verschenen in dag- en weekbladen, die moeilijk ter inzage te krijgen zijn. De artikelen in groote tijdschriften zijn gemakkelijker toegankelijk. Door het schrijven van dit werk meenen wij de geschriften van Tiesing voor belangstellenden te hebben ontsloten. Men weet thans ongeveer wat er bestaat en waar het te vinden is. Doordat de tekst is verdeeld in een groot aantal hoofdstukken en paragrafen is het gemakkelijk, zich in de stof te oriënteren. Wie echter een meer gedetailleerde studie van het onderwerp wil maken, zal toch de origineele geschriften moeten raadplegen. De Bibliotheek van de Landbouwhoogeschool te Wageningen bezit afschriften of reproducties van de meeste der in de literatuurlijst opgesomde publicaties.

Bij het samenstellen van den tekst hebben wij nagenoeg steeds den zinsbouw en woordkeus van Tiesing intact gelaten. Zeer veel moesten wij weglaten, niet omdat het onvoldoende belangwekkend was, maar omdat er ten slotte een grens moest worden gesteld aan den omvang van het werk en aan den tijd, dien wij er voor beschikbaar hadden.

Ten slotte willen wij uiting geven aan onzen wensch, dat dit boek vele vrienden van Drenthe een waardevolle herinnering aan het verleden zal opleveren, maar tevens, dat velen door dit werk het oude en nieuwere Drentsche landbouwleven beter zullen leeren begrijpen.

¹⁾ Drente 8, 1936, November; Nieuwe Drentsche Volksalmanak 55, 1937, 9—11.

HOOFDSTUK I.

Het bouwland

a. ONTSTAAN DER ESSCHEN.

In zijn ouden vorm was de esch een afgesloten bouwlandterrein, in het bijzonder bestemd voor de korenteelt, dat de dorpen en gehuchten aan één of meer zijden omgaf. (628). Omtrent het ontstaan van de esschen is men even onwetend gebleven als omtrent dat van de nederzettingen zelf ¹⁾, maar hoe men bij de ontginning der oude bouwlanden te werk is gegaan, laat zich vermoeden. Naarmate de oude bewoners minder door jacht of door vischvangst in hun voedselbehoefte voorzagen, waren zij meer op het plantenrijk aangewezen en moest er noodzakelijk meer koren worden verbouwd. Op de plekken, waar het bosch het meest in verval was gekomen, werd dit gerooid, de grond bewerkt en hierop werd, aanvankelijk zonder bemesting, koren gezaaid. Het getal der in een woonverblijf bijeenwonenden was stellig veel grooter dan in dezen tijd, zoodat men voor een nieuwe ontginning vele werkkrachten ter beschikking had. Het gewas op dat land moest voor verschillende aanvallen van wild en van loslopend vee beschermd worden, waarom men er, voor zoover het te ontginnen veld niet aan een nog dicht woudgedeelte grensde, aarden wallen omheen plaatste. Zoo kreeg men dan een omsloten korenveld voor een familie of stam. Elders werd door een anderen stam of familie een dergelijk korenveld aangelegd. Was een terrein te groot voor één stam, dan vereenigden twee zich tot aanleg en ontginning. Wellicht werd soms de omheining met een aarden wal ook grooter gemaakt dan het land, dat men al voor den korenbouw gereed had en werd dan met de boschuitroeijing voortgegaan, want boschuitroeijing en losmaken van de bodem gingen toch samen, omdat het afkappen van het boschgewas niet voldoende was, maar tevens het wortelnet moest worden losgekapt en uitgegraven. Op dezen ontgonnen boschgrond kon eenige jaren zonder bemesting worden gebouwd. De bewerking met den ploeg leidde er van zelf toe, dat het ontgonnen land in akkers werd verdeeld, zoodat de onderdeelen van een oorspronkelijken stam of familie ieder hun eigen akker kregen. Die omheinde korenvelden waren niet aaneengesloten. Er lagen nog met bosch bezette ruimten tusschen, zoodat er wellicht zes, tien of meer zulke van elkaar gescheiden korenvelden, die wij kampen zullen noemen, zullen hebben bestaan.

¹⁾ Een uitgewerkte, op overleveringen gegronde en door fantasie aangevulde voorstelling van het ontstaan van een nederzetting zooals Drouwen en van de geleidelijke ontginning der cultuurgonden vindt men in het artikel: Hoe een nederzetting in Drenthe tot stand kwam (951).

In een lateren tijd, toen de bevolking vermeerderd was en het graanverbruik per hoofd toenam, omdat er minder wild werd gevangen, werden dan die tusschengelegene gronden, waarop het boschgewas al veel geleden had, omdat veel brandhout noodig was, ook ontgonnen en het zijn juist deze ontginningen, die wij als oorzaak van de zoo onregelmatige verdeeling van de esschen en bouwakkers moeten beschouwen. Wij stellen ons voor twee kampen, die reeds beide een honderd of meer jaren in cultuur zijn geweest. In beide liggen de akkers O-W. Nu worden de wallen geslecht, het tusschengelegen terrein wordt ontgonnen en bij de verdeeling legt men de akkers N.-Z. aan. Verschillende redenen kunnen daarvoor bestaan, b.v. de waterafvoer in den winter en bij sneeuwdooi, de toegang tot het land wordt door een bepaalde richting vergemakkelijkt, de onregelmatige vorm van het terrein kan tot een afwisselende richtingsbepaling aanleiding hebben gegeven. Dit zijn omstandigheden, die ook thans nog zouden gelden, indien men een zoodanig terrein zou moeten verdeelen. Men verkreeg daarbij wel eens akkers, die niet overal even breed werden, zooals wij er thans in de esschen vele vinden. Hierdoor is de onregelmatige verdeeling van de akkers te verklaren, waarvan de kadasterkaarten een zoo duidelijk beeld geven (619, 955).

Elke kamp had reeds vóór die latere ontginning zijn weg naar het dorp of gehucht, welke bij de uitbreiding van de ontginning in stand bleef, waardoor het bestaan van die vaak zeer kromme en onregelmatige wegen verklaarbaar wordt.

Dat de Drentsche korenesschen veelal uit boschgrond zijn ontgonnen, blijkt nog uit de aanwezigheid van natuurbosch aan hare randen en binnen hare grenzen, zooals o.a. te Gasselte en Gieten. Bij Buinen lag het bijna verdwenen Buinerholt. Ees heeft vele bosschen aan den buitenkant van den korenesch gehad. Bij Westdorp lagen de Haar en het Westdorperhout. (550). Het beste land vindt men nu daar, waar eenmaal het dichtste natuurwoud heeft gestaan.

Bij die samenvoeging werden de aardwallen om de bijzondere kampen of bouwvelden grootendeels geslecht, al hebben wij omstreeks 1870 nog enkele resten daarvan gekend. (737). Later werd door gemeenschappelijke samenwerking een nieuwe groote wal gebouwd, die gewoonlijk rondom de geheele korenesch liep. Binnen dien wal werden ook nog wel woeste terreinen opgenomen, die later, bij toenemende behoefte aan bouwakkers, ontgonnen werden. Voorts werd de wal niet steeds geheel voltooid, om de gelegenheid te laten bestaan tot verdere uitbreiding van den esch, terwijl men ook wel alleen aan die zijde wallen bouwde, vanwaar de meeste aanvallen van vee op het korengewas te vreezen waren.

In de voorgaande en deze eeuw werden die wallen allengs meer geslecht. Merkwaardige overblijfselen daarvan vond men tot in den wereldoorlog aan het oostelijk gedeelte van den korenesch te Drouwen, waar zij wegens huizenbouw zijn weggenomen en aan den korenesch te Westdorp, waar een wal van eenige honderden meters in 1919 nog in ongerepte toestand bestond. Bij den korenesch te Borger werd in 1919 het laatste gedeelte weggenomen. De zware, kromme eikenboomen op dat overgebleven walgedeelte werden voor den brandhoutuitvoer geveld en

het aangrenzend bouwland aan ontgonnen heideveld aangesloten. De esschen worden op die manier open vlakten, die door de ontginningen geregeld worden uitgebreid. (619).

Anderen zijn van oordeel, dat het eerste bouwland van de esschen gemeenschappelijk ontgonnen en gebruikt werd en gronden deze meening op het gemeenschapsgevoel van dit oude volk. Dat verschillende families, die in elkanders nabijheid woonden, elkander bij het landontginnen behulpzaam waren en de opbrengsten van het ontgonnen land evenredig naar hun behoeften deelden, is zeer aannemelijk, doch dat het in lateren tijd, bij voortzetting der ontginning en vermeerdering van het korenland, langen tijd zoo gebleven is, komt ons niet waarschijnlijk voor.

Dat de Drentsche esschen na den tijd, waarin zij voor het eerst een aaneengesloten terrein van bouwland vormden, nog weer door nieuwe ontginningen werden vergroot, is zeker. Zoodra een gedeelte van een ouden aarden wal werd weggenomen, of een bosch werd uitgerooid, was er weer gelegenheid tot aansluiting, tot nieuwe ontginning en waar de behoefte aan vermeerdering van bouwland was ontstaan, daar werd de korenesch weer grooter. Echter bleef zij altijd een samenhangend terrein om dorp of gehucht; al wat ontgonnen werd, moest aansluiten. Met de geschiktheid van den te ontginnen grond werd niet altijd rekening gehouden, althans in vroeger tijden niet en in de 19de eeuw werden, zoolang men nog geen kunstmest kende, van een ontginningsplan wel eens slechte uitkomsten verkregen.

Het aanleggen van bouwkampen, in onderscheiding van groenlandskampen, bleef nog velen ouden Drenthenaren zeer eigen. Meermalen vindt men op geschikte plekken aan zand- of rijwegen kampen van 2 à 3 ha., geheel van den korenesch afgescheiden en door een aarden wal omgeven. Te allen tijde vond het alleroudste stelsel van ontginning van bouwland in Drenthe dus navolging. Zulke kampen hebben gewoonlijk een bijzondere benaming, welke veelal herinnert aan de één of andere familie, die deze ontginning een honderd of tweehonderd jaar geleden heeft aangelegd en munten vaak uit door grootere vruchtbaarheid dan de andere bouwgronden (948).

Als vrij zeker nemen wij aan, dat het ontginningsproces van de Drentsche esschen een zeer langzaam verloop heeft gehad, dat vele akkers, in het midden der esschen gelegen, reeds eenige eeuwen werden bewerkt en bebouwd, vóór de laatste aan den buitenkant in cultuur werden gebracht. In alle eeuwen werd de ontginning voortgezet, niet geregeld, zoodat zij wel eens jaren achtereen stilstond, maar dan weer met eenigen ijver ondernomen werd, zooals b.v. te Buinen, waar men omstreeks 1860 een groot bosch, het Buinerhout, zeer veel heeft verkleind en den grond tot bouwgrond heeft gemaakt, of te Drouwen, waar men na 1870 veel grond, die na een boschuitroeiing nog altijd woest lag, ontgonnen heeft.

Elke toegang van dorp of gehucht naar den esch was vroeger door een hek afgesloten, dat alleen wegens noodzakelijken aanvoer van stalmest in den winter en voorts van den oogst tot den zaaitijd geopend was. Die hekken zijn bijna overal verdwenen. Te Borger had men er vroeger zes, nu (1907) zijn er nog twee en te

Westdorp bestaat nog (1907) een z.g. dubbelhek, maar twee hekken een gemeenschappelijken bovenboom hebben, zoodat beide hekken tegelijk open en dicht gaan, waardoor men bij opening altijd twee wegen heeft, om met de wagens te kunnen wisselen. „Tweehekken” of dubbelhekken, zooals hier, waren ook vroeger zeldzaam, zoodat het Westdorper dubbelhek als een overblijfsel uit vroegere tijden merkwaardig is (619).

Voor voetgangers, die den esch wilden bezoeken, was ter zijde van die hekken een trapje geplaatst om over de aan het hek verbonden afheining te kunnen stappen.

Zoo was de esch, wegens haar afsluiting van het dorp en haar afscheiding van het open veld, een dorpstuin in het groot; zij was de plek, waaraan ieders belangen waren verbonden, waarop aller oogen waren gevestigd. De landman koos deze plek uit voor zijn Zondagmorgen- of avondwandeling of hij ging met zijn vrouw des Zondagsmiddags derwaarts om van den stand en de ontwikkeling van zijn gewas te vernemen. De dorpsjongelingen, die op Zondagmiddag elkanders nabijheid zochten, wandelden den korenesch in, om zich dáár op een groenend plekje neder te leggen of zij maakten er hun wandelingen om niet onbekend te blijven met den toestand van het gewas, die voor het geheele dorp of gehucht van belang was. De in Mei gehuwde jonge boer bezocht met zijn bruidje, misschien uit een ander dorp of gehucht gekomen, het korenveld, en toonde haar met welgevallen het gewas van elken akker. De bejaarde landbouwer, die zelf niet meer werken kon, wandelde met den stok in de hand langs de korenakkers, die hij zelf zooveel jaren geploegd en bewerkt had en hield nog toezicht op de wijze, waarop zijn zoon hem ook hier in het bedrijf opvolgde. Bij het ontvangen van vrienden en familieleden gingen die bezoekers met den boer den esch in om het koren te bezien. Met eerbied zag de Drenthenaar op tegen zijn korenveld, waar hem bij een veelbelovenden oogst een gevoel van dankbaarheid aan den Gever van het gewas bezielde, waar hij zich naar de denkbeelden van zijn tijd bij tegenspoed en mislukking verootmoedigde voor den grooten Wereldbestuurder, wiens gezindheid tegenover het zondige menschedom ook op het korenveld duidelijk werd (932, 971).

b. GROOTTE VAN DE ESSCHEN

De esschen verschillen in grootte met den omvang van het landbouwbedrijf in een bepaalde plaats. Borger had voor 1870 een vijftiental boeren met vol bedrijf of 30 mudden bouwland, tezamen 450 mudden. Hierbij kan men rekenen $\frac{1}{3}$ van die hoeveelheid als bouwland, in gebruik bij ingezetenen, die geen landbouwers met volbedrijf waren, zooals daglooners met 3 of 4 mudden land, anderen met 8—12 mudden, tezamen 150 mudden lands, totaal 600 mudden of 150 ha. Buinen, met 20 landbouwers als voren genoemd, had dan 800 mudden of 200 ha. Bronneger, met 10 boeren en een bijvoeging van $\frac{1}{4}$, omdat daar minder landbouwers met klein bedrijf woonden, kreeg dan 375 mudden of 94 ha. Drouwen en Ees, ieder met 12 boeren, hadden $360 + \frac{1}{4} = 450$ mudden bouwland of 112 ha. en Westdorp met 8 boeren $240 + 60 = 300$ mudden lands of 75 ha. De geheele gemeente Borger had

dus, zoolang in de Veenkoloniën nog geen dalgronden in cultuur waren, 2975 mudden lands of 743 ha. bouwland. (62).

Indien bij een boerderij b.v. 30 mudden of bijna 8 ha. bouwland behoort, dan vindt men dat op den esch verdeeld in 25—30 perceelen. Bijna elke boer heeft bouwland liggen in elk gedeelte van den esch, onder het naast bij — en het verstaafgelegene. (971).

c. HOEDANIGHEID VAN DE ESSCHEN.

Voor al vroeger stond het volksbestaan in zoo nauw verband met de korenteelt, dat iedere landbouwer veel kennis moest hebben van den korenesch, waarin zijn akkers verspreid lagen. (186). Die algemeene kennis was vroeger veel grooter dan nu. Men wist, waar het bouwland van iederen boer lag, men aanschouwde zijn gewassen, oordeelde over de bewerking van het land, over het mesten, over het op tijd zaaien en maakte opmerkingen, waardoor de één van den ander leerde. Voor deze attentie waren de tijden vroeger gunstiger dan nu. Bij boerenplaatsen, die het eigendom van den gebruiker waren, bleef altijd hetzelfde land, bij de huurplaatsen evenzoo. Dit leidde er toe, dat kinderen van die landbouwers vanaf hun jeugd de namen en de ligging der akkers leerden kennen en op hun verderen leeftijd daarvan veel vernamen, wat voor hen als toekomstige landbouwers van zooveel belang was. (955). Zoo kent de boer de geaardheid van ieder van zijn op den esch verstrooid liggende akkers, b.v. op dezen akker wil de rogge in het voorjaar het beste „aanvallen”, d.i. zich ontwikkelen in dichtheid van den stand en in lengte van het stroo; op dien akker groeien de beste aardappels, wat de smaak er van betreft; op een anderen akker levert boekweit het meeste zaad, op dien akker komt dit en op een anderen akker dat onkruid meer voor. Hier is het land zwaarder, elders lossen in het omploegen, dáár komen vaak meer kweeken voor en kraakt de grond soms los, elders zijn meer kleine keisteenen in den bouwgrond aanwezig, die er het werk bemoeilijken. Deze akker lijdt aan zomerdroogte, die van een regentijd. (121). Men heeft gronden, waarvan de voren terstond na het op zaai ploegen een lichtblauwe kleur vertoonen, dat zijn de lichte zandgronden. Die welke een weinig lichtgeel zijn, zijn vaak minder goed tegen droogte bestand. Voorts de leemhoudende gronden, die vooral in droge jaren een goed gewas leveren en voor de teelt van herfstknollen en vlinderbloemigen meer geschikt zijn. Eindelijk heeft men de zware en vruchtbare zandgronden, die in de meeste jaren de hoogste opbrengsten leveren. (971). Geen dorp of gehucht heeft een esch, waarvan de bodem gelijkmatig is, maar niemand kent den toestand van geheel Drenthe zoo goed, dat hij daarvan voldoende bijzonderheden zou kunnen mededeelen.

Wij kiezen nu voor een beschrijving van de geografische kennis van een korenesch den korenesch van Borger uit. Wij maken daartoe een wandeling over den esch, om een overzicht te krijgen van een verdeeling, die op de kadastrale kaarten niet is aangegeven en dus niet anders dan door langdurig wonen in een plaats is te verkrijgen en voor een overzicht van het verschil in geaardheid, vruchtbaarheid en geschiktheid voor de cultuur van dit bouwland.

Onze denkbeeldige tocht aanvangend, vinden wij in den korenesch te Borger eerst den Oosteresch, een klein eschje, begrensd door het dorp, een hoofdweg naar het Zuiden en een achterweg tusschen bouwland en groenland. Het tweede gedeelte is de omgeving van een ouden omwalden bouwkamp, den Dil, tezamen een complex vormend, grenzende aan het dorp, aan den binnenweg door den esch, aan bosschen en aan vroeger heideveld. Het derde gedeelte ligt W. van den genoemden binnenweg en reikt tot aan het veld en tot de bekende Borgerder Koesteeg. Het vierde gedeelte ligt N. van de Koesteeg, aan heideveld en aan een binnenweg door den esch als Noordelijke uitgang van het dorp. Het vijfde gedeelte ligt tusschen dezen binnenweg en den kunstweg naar het Noorden, het zesde gedeelte O. van dien kunstweg en aan het vroegere heideveld. De zes deelen vormen tezamen den ouden korenesch, zooals hij geheel of gedeeltelijk door een aarden boschwal was omgeven, niet de aan den esch aangesloten ontginningen.

Het eerste gedeelte, dat van den Oosteresch, had vroeger aan de Noordzijde eenige goorns, (zie hierover onder o.) perceeltjes vruchtbaren grond, in hoofdzaak voor de boonenteelt in gebruik. Al die perceeltjes zijn sedert 1900 met huizen bebouwd. Evenzoo is het aan den Oostkant van den weg naar Odoorn. Het als bouwland overgebleven deel van den Oosteresch is niet van het beste. Er groeit veel onkruid. De akkerverdeeling is veel minder onregelmatig dan in de volgende eschgedeelten.

In de naaste omgeving van den ouden bouwkamp den Dil vindt men een lagen bodem met niet gunstig bekend staand bouwland. Dichter aan het dorp vinden wij de akkers, genaamd de Wieten, als de beste in den korenesch. Het is land, waarvan de ouden zeiden, dat het den haan hoort kraaien, wat dus inzake bemesting wel eens bevoorrecht werd, omdat het dicht bij het dorp ligt.

In het derde eschgedeelte vinden wij de akkers, genaamd Grieten en Dalkampen, de laatste vroeger het slechtste eschgedeelte, nu in opbrengst veel verbeterd door de kunstbemesting. Aan den Koesteegrand vinden wij hier weer zeer goed bouwland.

In het vierde gedeelte, N. van de Koesteeg, vindt men de grootste verscheidenheid. De Steegakkers behooren tot de gemiddelde, de Westerlangen tot de slechtste, de Geugens weer tot de goede, en het aan het veld grenzende gedeelte tot de gemiddelde kwaliteit. Door de kunstbemesting is veel van dit kwaliteitsverschil verdwenen.

Tot het vijfde deel behooren voor aan het dorp de Dra-akkers als het beste land. De Holtakkers zijn een ontginning van omstreeks 1836, toen daar een oud bosch werd uitgeroeid. De Haarakkers grenzen aan het veld. De Bessenbergen, dichter aan het dorp, zijn als vrij goede akkers bekend.

Het zesde of laatste deel is ten deele ongunstig bekend. De Breevlaggen leverden vroeger weinig op, de Veldakkers lijden zeer door voorjaars-nachtvorsten, de Achterste Kampen met leemachtigen bodem bestaan uit best bouwland, de Bergakkers zijn zeer verschillend.

Van de esschen in de gemeente Borger is voorts nog bekend, dat Drouwen een besten esch heeft; die van Borger is in het geheel iets minder goed. Te Buinen is de Zuideresch veel beter dan de Noorderesch. De esch van Ees had geen gunstigen naam. Het Westdorper Houteschje was puik land, het Nieuwe Land, ter andere zijde der plaats, veel minder.

In ieder dorp of gehucht is wel een oude landbouwer, die omtrent den korenesch van zijn dorp zoodanige kennis bezit. Zouden wij op deze wijze een aantal esschen met elkaar kunnen vergelijken, dan zou naast veel overeenkomst ook merkwaardig verschil blijken.

Overall zijn thans de slechtste gedeelten der oude korenesschen in veel beteren toestand dan voor 1890, toen men daar nog niet met kunstmest verscheen. Het verschil in opbrengst van de gewassen is thans veel kleiner dan vroeger, maar de structuur van den grond, die bij verkoop veel invloed op de waarde uitoefent, blijft ongeveer dezelfde. (186).

d. PERCELEERING VAN DE ESSCHEN.

Alle bouwakkers hebben hun namen. In vele dorpen en gehuchten heeft men Kerkakkers, veelal aan een kerkpad gelegen, Kampakkers, Nijakkers, Veldakkers, Boschakkers, Molenakkers, Poelakkers, Steegakkers. Algemeen voorkomende namen zijn voorts die van Kortebosch, Langebosch, Notenbosch, Dalkamp, Veldkamp, Oude Kamp, Bocht, Helling, Wijdeweg e.d.

Bijzondere namen zijn er veel meer. Borger heeft zijn Meertenschijnen, Geugens, Muggenakkers, Torenakkers, Boeken, Pereboomen, Wieden, Armen, Grieten.

Ees heeft zijn Zesheeren, Tonnebiers als heel bijzondere namen; Drouwen zijn Bloemendallen, Kippen, Voelings, Zwarte Kampen, Witte Landen, Leursen; Buinen heeft Poelakkers, Helakkers, Eilanden, Muldersakkers e.d. (619). Voorts kennen wij namen als Bessenberg, Kijk in het Veld, Bongeltje.

Verscheidene namen herinneren aan het ontginningswerk. Zoo doet de naam Kampakkers, soms nog onderscheiden in Groote en Kleine, of Voorste en Achterste Kampakkers, ook Middelkampen, onwillekeurig denken aan afgesloten ontginningen van lateren tijd, terwijl Nijakkers tusschen de oorspronkelijke kampen zijn gelegen en Veldakkers de aan het heideveld grenzende bouwakkers zijn.

Van vele andere benamingen is de oorsprong raadselachtig. Merkwaardig is echter, dat de namen der akkers in stand bleven, terwijl van den ouden tijd zooveel is verdwenen.

Boerenknapen leeren heel spoedig de namen van al die bouwakkers kennen en hen opzoeken en sommigen kennen deze alle nog beter dan de namen van de elf provincies van Nederland. De conservatieve Drentsche boer stelde het onderwijs niet op zeer hoogen prijs, maar wanneer zijn 13—14 jarige zoon niet de benaming van al zijn bouwakkers kende, zou hij dat zeer betreuren. (971).

De grootste bouwakkers, die thans (1907) nog op de Drentsche esschen bestaan, zijn die van 5—7 mudden lands, doch hun aantal is zeer gering, terwijl het niet

zeker is, dat zij van oudsher zoo groot waren, omdat zij door aankoop van belendende perceelen kunnen zijn vergroot. De kleinste zijn die van $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ mudde lands, meer bekend onder de maatsaanduiding van „spinden”. Een spind is $\frac{1}{16}$ mudde (volgens de maat van voor 1816), zoodat 4 spind land 7 are is. Een schat is $\frac{1}{4}$ mud, en een schat lands is dan ook $\frac{1}{4}$ mudde lands. (971).

Een fraai gevormde akker van b.v. 150—200 m $\times$ 30—40 m, wiens grenzen evenwijdig loopen en van het westen naar het oosten enkele meters helt, zoodat hij van den ochtendzonneshijn profiteert, wordt door den Drentschen boer op hoogen prijs gesteld en bij publieken verkoop altijd eenige procenten duurder betaald dan een onregelmatige akker. Voorts stelt de eigenaar het op hoogen prijs, zijn land op niet te grooten afstand van het dorp of gehucht te hebben, waardoor de mestaanvoer minder bezwaarlijk en tijdroovend is, zoodat er van het land gezegd wordt, dat het den haan moet hooren kraaien. Het allernaaste land wordt soms weer minder waard geacht, omdat het gewas er eenig nadeel ondervindt van de schaduw van het dorpsgeboomte. (971).

e. VERKAVELING.

Aan de huidige perceeleering van de Drentsche korenesschen zijn groote bezwaren voor den landbouw verbonden. Reeds omstreeks 1910 werd ons gevraagd, hoe wij dachten over grondverkaveling en of deze door ons uitvoerbaar werd geacht. (112, 506, 737). Wij hebben er toen op gewezen, hoe vast menig Drenthenaar aan zijn bij erfopvolging verkregen land zit; hoe menig een geneigd is, om vooral het „ouderlijk goed” te koopen, als het niet bij erfopvolging zijn eigendom geworden was, hoe moeilijk men tot een ruiling van gronden, als voor verkaveling noodig, zou kunnen raken. Eerst bij een volgend geslacht, dat minder aan bepaald, van ouders afkomstig land gehecht zal zijn, is er voor de grondverkaveling iets te verwachten.

Het voordeel, dat men door verkaveling der Drentsche esschen zou verkrijgen, ligt hierin, dat ieder al zijn bouwland naast elkaar zou hebben liggen, zooals men dat in de Veenkoloniën heeft. Voor de kromme wegen zouden dan rechte gemaakt worden en zoodanig gelegd worden, dat ieders land aan een weg ligt, waardoor ieder steeds de meeste vrijheid heeft zijn land voor wisselbouw te gebruiken, wat nu zoo moeilijk is voor land, dat aan geen weg ligt. Tot nog toe weet men zich te redden, doordat zij, die het meest over andermans land moeten rijden om op hun land te komen, het eerst moeten ploegen en zaaien, terwijl de anderen daarmede kunnen volgen. Bij de bewerking van land, bestemd voor de winterroggeteelt, gaat dit nu gemakkelijker dan vroeger, naardien het land minder met stalmest en meer met kunstmest wordt bemest. Maar als men in den winter of in het voorjaar ruim van stalmest voorzien is en men denkt een akker voor haver- of aardappelgewas voor afwisseling van bemesting eens te bevoordeelen met een flinke hoeveelheid stalmest, dan kan men vaak niet op dien akker komen, als het omliggende land met winterrogge bezaaid is en men niet aan een weg ligt.

Nu er tegenwoordig zooveel meer aan vruchtwisseling wordt gedaan, zou men kunnen denken, dat daardoor de moeilijkheden voor gebruikers van akkers, die niet aan een weg zijn gelegen, zijn toegenomen. Het tegendeel is echter waar. Bij een aanmerkelijk vermeerderde opbrengst van het land is men veel meer toegevend geworden. A laat in dit jaar toe, dat B in den winter over zijn met winterrogge bezaaiden akker mest rijdt voor een zomergewas. In een volgend jaar laat B toe, dat A over zijn akker in een ander gedeelte van den esch rijdt. Eigenaren van 4 of 5 aaneengesloten akkers staan toe, dat van die akkers een smal strookje ter breedte van een wagenspoor wordt bereden naar daar achter gelegen land. Zoo regelen de menschen zich naar de eischen van hun tijd. (737).

Heeft een landbouwer al zijn bouwland naast elkaar, dan gaat er minder ruimte verloren aan scheidingsvoren en is men ook van de last van het scheidingsteecken in de voren bevrijd. Het naast elkander liggende land zou veel regelmatig in de vruchtwisseling kunnen deelen.

Aan de ruilverkaveling van de Drentsche esschen zijn ook wel bezwaren verbonden. Zoo zou de Drentsche landbouwer, als men hem een zoodanige verkaveling zou voorstellen, terstond komen met de vraag, wie dan wel het verstaafgelegen land aan den rand van den esch zou moeten hebben. Men zou dit zoo kunnen regelen, dat iemand, die veel land midden in den esch en ook iets aan de kanten heeft, twee gedeelten of blokken kreeg, waarvan één in het midden en één aan den rand van den esch. Als al het vooraf te onteigenen land op billijke waarde werd geschat, bij welke schatting men den afstand van het dorp en de structuur van den grond in aanmerking zou moeten nemen en ieder zou voor een bedrag, gelijkstaande aan het geschatte bedrag van zijn afgestaan land, terugkrijgen, dan zouden er thans meer menschen op vermeerdering van landoppervlakte dan op de ligging van het land dichtbij het dorp gesteld zijn, omdat de bemestingsmethode zoo gewijzigd is. Het lot zou in vele gevallen den uitslag moeten geven, waaraan men zich het gemakkelijkst onderwerpt. De één, die voor iets grooter bedrag aan land kreeg, dan waarvoor hij had afgestaan, zou iets moeten bijpassen, de ander zou voor vermindering van hoeveelheid of van kwaliteit wat vergoeding ontvangen.

Wanneer de eigenaren van een Drentschen korenesch een corporatie vormden als b.v. een klein waterschap, dat men hier een „landschap” of een „akkerschap” zou kunnen noemen, waarin ieder naar evenredigheid van zijn gronden bijdroeg voor het onderhoud van wegen in of door het bouwland, dan zouden die wegen zoodanig onderhouden kunnen worden, dat de afstand naar het land van minder beteekenis zou zijn. Want de verste afstand zou toch overal beneden een half uur gaans blijven, vooral ook, omdat vele wegen rechtlijnig gelegd en daarvoor verkort zullen worden.

Zooals de wegen in de Drentsche esschen nu (1923) liggen, is het vaak allertreurigst. Loopt een verbindingsweg tusschen dorp en gehucht door een esch, dan is die weg in den winter bij avond veelal niet te passeeren. Zoo nu en dan, als er eens werkloosheid heerscht, zooals in den winter, werden die wegen wel eens

iets verbeterd, en in het midden opgehoogd, maar als de boer zijn akker, die aan den weg grenst, ploegt, dan wordt al die verbetering weer vernield. Als het land anders verdeeld lag, en de wegen recht waren, zou er geen boer met den ploeg meer in den weg mogen komen, evengoed als de oude gewoonte van het wenden op wendakkers (zie onder j.) wegens de schade, aan bezaaide akkers toegebracht, verlaten is.

f. GEWASSEN.

Op de Drentsche esschen groeit van ouds in hoofdzaak winterrogge. Haver en gerst werden in oude tijden wel, in de 19de eeuw bijna niet meer verbouwd. Met aardappels werd omstreeks 1880 bij iedere boerderij met vol bedrijf $2\frac{1}{2}$ à 3 mudden land bebouwd, waarvoor ieder jaar ander land werd genomen. Boekweit werd er veel meer verbouwd, nadat de veenboekweitteelt was geëindigd. Voorts werd wel zomerrogge verbouwd. De zaaitijd is voor het winterkoren de tweede helft van September. (1907). Voor aardappelen pooten is hier de tijd April, voor boekweitzaaien 12—20 Mei. Gerst en haver werden indertijd omstreeks 8 Mei gezaaid. De gerstteelt is hier onbekend geworden; haver wordt nu, en met meer succes, in Maart gezaaid. Herfstspurtrie wordt gezaaid in de tweede helft van Juli of in de eerste week van Augustus, herfstknollen van 10—15 Augustus. Dit te weten behoort tot de algemeene landbouwkennis. Tot de bijzondere, die sommigen er nog op na houden, behoort het letten op de schijngestalten der maan. Het groenland bemesten bij een wassende maan geeft veel, bij een afnemende maan minder gras, zegt men. Late winterrogge te zaaien bij wassende maan verdient de voorkeur; vroeggezaaide levert minder verschil. Een wassende maan geeft meestal meer blad- en een afnemende maan meer zaadvorming. Bij het zaaien van wortelen en van knollen zal de bijgeloovige hierop letten. Anderen, die insgelijks op den invloed van de maan acht geven, willen het hooiland bij afnemende maan bemesten, omdat de stalmest bij wassende maan met het gras omhoog gaat en bij afnemende maan winterrogge zaaien, omdat het graan bij wassende maan uit den grond springt. (971).

Thans is de verhouding der gewassen anders. Men bezaait nu (1919) ongeveer $\frac{3}{5}$ van het land met winterrogge, terwijl $\frac{2}{5}$ voor haver en aardappelen wordt gebruikt. De boekweitteelt is bijna verdwenen.

g. BEMESTING.

De schapenmest was vroeger de voornaamste en beste mest voor de bouwlanden. Hij werd verkregen in de schaareshokken, waarin de schapen iederen nacht, behalve een aantal nachten in den nazomer, verblijf hielden. Als strooisel dienden heiplaggen, waarvan iedere schapenhouder in Mei en Juni een groote hoeveelheid liet steken. (zie hoofdstuk 3). Het is een meststof, die enorm van den paarden- en rundermest verschilt, zoowel in kleur en vorm als in zijn werking op het land. De schapenmest is zeer dicht ineengedrongen. Zij wordt in vierkante blokken gestoken, die men bollen

noemt. 63 Bollen maken een tweepaardsvoer, 49 een eenpaardsvoer. Deze mest werd in hoopen van drie bollen op het land gezet. De mest leed niet aan uitdroging, zooals de meer vochthoudende paarden- en rundermest. De hoeveelheid der op deze wijze verkregen schapenmest was aanzienlijk: per schaap werd op omstreeks $1\frac{1}{2}$ voer gerekend. Aangezien per mudde land 7 à 8 wagenvrachten mest noodig waren, kon de houder van 80 heideschapen ongeveer de helft van het bouwland van een landbouwer met groot bedrijf, ongeveer 15 mudden lands, met schapenmest bemesten. De rest van zijn voor winterkoren bestemd land moest dan met den mest van het rundvee en de paarden worden voorzien, evenals het land, bestemd voor zomergewassen.

Diende de schapenmest dus speciaal voor de bemesting van het voor winterrogge bestemde land, toch heeft men er, toen de vruchtbaarheid van de esschen achteruit ging en er zeer weinig stroomest was, ook wel in het voorjaar mee gemest. Slechts een deel van den schapenmest, sedert September van het voorgaande jaar geproduceerd, werd voor dit doel gebruikt. De onderste mestlagen van het vrij diepe schapenhok bleven zitten tot den herfst en maakten een scheiding tot winter- en zomermest, waarvan de eerste meestal de beste was. De heideplaggen waren daarin meer vergaan en er waren tusschen de plaggenlagen ook dunne stroolaagjes, van uit den schapenruif gevallen stroovoeding, meestal van boekweitstroo. (117).

De schapenmest was goedkoop en werd vroeger als onmisbaar beschouwd voor de instandhouding van de korenteelt. Hij heeft echter het verval van de Drentsche esschen niet kunnen tegenhouden en toen de kunstmest verscheen en de schapenhouderij ook om andere redenen (zie hoofdstuk 10) geen financiële voordeelen meer opleverde, werden de groote schapenkudden omstreeks 1905 afgeschaft en kon de heideontginning voortgang maken. Kleinere schapenkudden bleven echter in stand waar nog heideveld beschikbaar bleef en zoo wordt van den schapenmest op kleinere schaal nog steeds gebruik gemaakt.

Het schapenhok werd in Augustus uitgemest, wanneer de mest direct naar de ledige bouwakkers kon worden vervoerd. Waar alle boeren ongeveer te gelijker tijd aan het uitrijden van den schapenmest waren, gaf dit een eigenaardige beweging in het dorp of gehucht.

Vroeger kwamen de schapen in de 2de helft van Augustus en in September niet thuis. Dan werden zij op de dan niet met gewas bezette korenakkers gestald. Hiertoe werd de akker met een hekwerk omgeven en des nachts bewaakt. Elke landbouwer kreeg dan beurtelings één of meer nachten de geheele dorpskudde van 1200—1500 schapen op den mest. Waar de kudde een nacht had gelegen, was de akker voor een korengewas voldoende bemest. (628).

h. STALMEST.

Tot omstreeks 1900 stond al het vee in potstallen. Voor het melkvee was dit een heel onzindelijke verpleging en toen de zuivelfabrieken kwamen, is hierin

spoedig verbetering gekomen. Maar de stalmest van de potstallen was veel beter dan die men thans verkrijgt, omdat het vee er elken dag op sliep, waardoor de mest eenige warmte verkreeg en iets broeide. (522). Verlies aan urine was er bijna niet, aangezien het stroo dit vocht tot zich nam. Zoo werd de stikstof in de potstal goed bewaard. De potstal was ongeveer om de drie weken vol en moest dan worden uitgemest, welk zwaar werk beschreven is in hoofdstuk 9. In de wintermaanden werd de mest direct naar het land gereden, naar akkers, bestemd voor een zomergewas of naar het hooiland en daar spoedig gestrooid. Ook als de grond hard bevroren was, bracht men den mest op het land en er werd gerekend: Bij koud weer is het stikstofverlies gering, bij dooi weer of regen gaat, wat er uitgeloozd wordt, den grond in. Dat gebeurt nog zoo, als men stalmest in voorraad heeft. (58).

In winters met langdurigen sneeuw en vorst had men op groote bedrijven, waar men veel vee had, echter vaak zooveel stalmest voorhanden, dat men er mee opgescheept zat. Werd de potstal dan geledigd, dan werd de mest voorloopig op het erf geworpen.

In den voorzomer waren alle akkers met gewas bezet, zoodat men den mest dus moest bewaren. Men bracht eenige voeren mest niet op maar nabij den één of anderen bouwakker en men haalde vanuit het heideveld even zoovele wagenvrachten heideplaggen. Beide, stalmest en plaggen, werden nu zoodanig met elkander vermengd, dat men een grooten hoop kreeg. Eerst werd een vierkant vlak van ongeveer 3×3 m met een plaggenlaag belegd, daarna met een mestlaag en zoo vervolgens, tot de 4—5 wagenvrachten stalmest met gelijke hoeveelheid heideplaggen waren opgestapeld tot een hoop van $2-2\frac{1}{2}$ m. hoogte. Soms werden ook nog enkele voeren gedroogde veenachtige slootaarde voor zoo'n hoop aangevoerd. Dit gebeurde daar, waar de slootaarde een ongunstige werking op het groenland uitoefende, terwijl die slootaarde, in den zoojuist beschreven mesthoop, op het bouwland een gunstige werking heeft. In zulke mestbulten ontstond eenige broei en wanneer het koren in Augustus was ingeooft, werd de hoop als eenige bemesting over het bouwland gebracht. Zulke „broiebulten”, gelijk men ze noemde, werden bij alle koreneschen, alsook op de boerderijen gevonden. De inkrimping door den broei bedroeg gewoonlijk een vierde deel, zoodat men van vier voeren mest en vier voeren plaggen zes voeren mest terug kreeg. Op deze wijze werd de hoeveelheid mest, die men in het najaar noodig had, vermeerderd. De kwaliteit van dien mest was beneden die van den stalmest, welke vanuit den stal naar het land werd gebracht. Men heeft er, vooral voor de verst afgelegen bouwakkers, een te groot gebruik van gemaakt en daarmede veel akkers bedorven, hetgeen in de jaren 1875 tot 1890 zoo duidelijk gebleken is.

Zoodra het koren was ingeooft, begon men weer met het mestrijden. De akkers, bestemd voor herfstknollen, werden voor het op zaai ploegen met stalmest bemest. Voorts werd ongeveer $\frac{1}{3}$ van het bouwland, hetwelk voor de winterroggeteelt bestemd was, in den stoppel bemest en na die bemesting „zwart gemaakt” (zie hoofdstuk 6).

Na deze bemesting was men weer van allen overtolligen stalmest verlost. De rest van het winterroggeland werd, gelijk boven uiteengezet, met schapenmest bemest. (117).

In het begin van de vorige eeuw werd veel boekweitstroo, verkregen bij de veen-boekweitcultuur, voor het strooien in de potstallen gebruikt. Ook raapzaadstroo werd, waar het aanwezig was, in de stallen gebruikt. Deze beide bestanddeelen hebben zeer tot de waarde van den stalmest, en de vruchtbaarheid van de esschen bijgedragen, terwijl hun ontbreken later een voorname factor is geweest bij het verval van den korenbouw. (570).

Nadat de potstallen verdwenen waren, is de bereiding van stalmest zeer achteruit gegaan. Men brengt den mest op een mesthoop. Deze vormt een vierkant van 8—10 m. lengte en breedte. Bij den aanleg wordt eerst een flinke stroolaag op den bouwgrond dicht bij huis gelegd. Dit doet men niet zuinig, want men heeft het meestal in overvloed. Op deze stroolaag brengt men de uitwerpselen van het vee, in den kruiwagen aangevoerd. Naar gelang deze mest meer of minder week is, wordt de laag dikker of dunner. Dan volgt weer bedekking met droog roggestroo. De mest uit de greppel wordt altijd terstond met stroo overdekt en wanneer de stroolaag te los zou liggen voor den wind, dan wordt er een dun laagje aarde over gestrooid. Zoo wordt de mesthoop tot een hoogte van $1\frac{1}{2}$ —2 m opgehoogd om, zoodra de zandwegen geschikt zijn voor het vervoer, naar het land te worden gebracht en daarop uitgestrooid.

Overdekte mestvaalten heeft men hier wel gebouwd, maar het voordeel is vaak niet genoeg om de kosten te dekken. Trekt er wat gier uit den mest, dan verbetert deze den tuingrond, waarop de mesthoop staat. Op het verkrijgen van heel groote hoeveelheden van dezen mest legt men zich niet meer toe. Wel deed men dit in de oorlogsjaren, toen geen kunstmest verkrijgbaar was. (58). Ook in de jaren direct na den oorlog is nog veel stalmest gemaakt, aangezien het stroo toen vrijwel onverkoopbaar was. Toen de kunstmeststoffen weer goedkoop werden, werd de stalmestbereiding echter weer ingekrompen. De landbouwer-vee-houder kan er echter niet buiten, want hij moet de uitwerpselen van het vee verwijderen. (522).

De hoeveelheid paardenmest is gering, aangezien de dieren zooveel in het gareel zijn. Ook van varkensmest had men niet veel en deze werd van weinig beteekenis geacht.

Het is voor den landbouwer van belang, te weten, op welke wijze hij zijn stalmest op de beste en voordeeligste manier kan exploiteeren. In de jaren na den wereld-oorlog is gebleken, dat nieuwe gronden, die in de eerste jaren na de ontginning uitsluitend met kunstmest zijn bemest, het meest aan den stalmest behoefte hadden. De opbrengsten van deze nieuwe gronden waren na het derde tot zesde jaar gedaald. In enkele gevallen heeft dit veroorzaakt, dat men het veld niet meer bewerkte en er geen gewas meer op verbouwde. Men schreef deze achteruitgang toe aan humusarmoede, die men door met stroo vermengden mest kon bestrijden.

Ook is men — en met niet ongunstig gevolg — begonnen met van dit bouwland groenland te maken. Daartoe is de structuur van den grond van veel belang. En heeft men, bij bemesting met stalmest, die structuur verbeterd, zoo vordert men bij deze wijziging van cultuur beter, dan bij bouwland, dat altijd alleen met kunstmest bemest is. (522).

Later is ontdekt, dat de bedoelde achteruitgang van de opbrengsten van de nieuwe gronden, als ontginningsziekte zeer verbreid, bestreden kon worden door bemesting met kopersulfaat. Het kopersulfaat is in weinige jaren algemeen in gebruik genomen.

Bij de toenemende veehouderij, vooral voor de kleine landbouwbedrijven van zooveel belang, moest men wel trachten om meer groenland te verkrijgen. Door op zulk grasland in den winter eenigen stalmest te brengen, zou men het jonge gras in het voorjaar kunnen beschermen tegen voorjaarskoude en het is niet onwaarschijnlijk, dat men daar den stalmest op de beste plaats brengt. (522).

i. KUNSTMEST.

Omstreeks 1875 begonnen Drentsche heerenboeren en enkele anderen proefsgewijs „chemische meststoffen” te gebruiken. Met dezen, thans geheel in onbruik geraakten naam werden toen de kunstmeststoffen aangeduid. Al werden door enkele proefnemers enkelvoudige meststoffen gebruikt, zooals chilisalpeter, beendermeel, kainiet of gips, verreweg de meesten gaven de voorkeur aan de gemengde meststoffen, zooals die naar het stelsel van den Franschen landbouwscheikundige, George Ville, sedert 1873 in ons land werden gefabriceerd. De groote fout, die dit stelsel aankleefde was, dat zij veel te weinig rekening hield met de groote stikstofbehoefte onzer landbouwgewassen, voor zoover deze niet tot de familie der vlinderbloemigen behooren. Volgens Ville konden n.l. ook rogge, gerst, tarwe etc. 80 %, 80 % en 50 % der benoodigde stikstof uit de lucht opnemen. Dat de Ville meststoffen op zandgrond dus zeer onvoldoende moesten werken, is thans voor ieder duidelijk. En daar ze bovendien duur waren, hadden de boeren er dan ook spoedig genoeg van. Vooral aan de zeer onvoldoende resultaten, met dezen gemengden mest verkregen en verder aan het ontbreken van kennis en van de noodige voorlichting op het gebied der bemesting, moet het worden toegeschreven, dat omstreeks 1884 de kunstmest zoo weinig werd gebruikt. (9). Van het eerste gebruik van kunstmest in de gemeente Borger vernamen wij in het voorjaar 1873. Wij hebben toen voor het eerst kainiet gezien en als ieder ander landbouwer met een twijfelachtig schouderophalen de waarde van de onbekende specie beoordeeld. In December 1872 was te Borger de eerste landbouwvoordracht gehouden door den later zoo gunstig bekend geworden heer A. F. Marlet, wiens gehoor uit niet meer dan 7 of 8 personen bestond. (601).

De bovenvermelde slechte ervaringen vielen in een tijd, waarin menigeen dacht dat de Drentsche landbouwstand geheel ten onder zou gaan. In één onzer bladen verkondigde iemand de meening: „Drenthe zal een verarmde, geheel ontvolkte

streek worden. De Drentsche korenesschen zijn totaal uitgeput. In de Drentsche Veenkoloniën blijven nog boerderijen bestaan, maar op zandgrond niet". Wij waren nog jeugdig, toen wij zoo iets van ons landschap lazen. Welk een hopeloze toekomst voor jonge menschen! Er moest verandering komen. En die kwam ook. Maar niemand wist het, dat de oude Gerrit ten Brink te Gasselternijveen, die voor Horstman aldaar kunstmest aan de boeren verkocht, de voorbode was van de lotsverbetering der boeren. En hijzelf wist het al evenmin. (552).

De redenen, die destijds aanleiding gaven tot het gebruik van kunstmest waren vaak nogal bijzonder. Wij herinneren ons, dat één onzer vrienden, een landbouwer, enkele akkers vroeg in September zaaide en alleen kalk als bemesting gaf. Andere boeren wezen onzen vriend er op, dat kalk wel eens de ouders rijk, maar de kinderen arm had gemaakt. Maar hij had geen stalmest, hij wilde „wagen of winnen". En zijn gewas, waar ieder naar keek, muntte boven andere korengewassen uit. In het volgend jaar kocht hij meer kalk voor bouwlandbemesting.

Een andere landbouwer zou land op een korenesch van een dorp, waar hij zelf niet woonde, publiek verhuren. Maar er kwamen geen huurders. Toen gaf hij een ruime hoeveelheid Thomasslakkenmeel en bebouwde het land zelf. De uitkomst was gunstig, zoodat hij het volgend jaar maar weer slakkenmeel zaaide. En zoo hield hij eenige jaren vol, waarbij het land beter in opbrengst werd. Het geval trok zeer de aandacht en meer boeren kregen langzamerhand geloof in de werking van het slakkenmeel.

Heel langzaam nam het gebruik er van toe, zoo langzaam, dat het tot 1895 duurde, voor men de beteekenis van kainiet en slakkenmeel als geschikt voor het landbouwbedrijf inzag. En toen het zoover kwam, dat een landbouwer dezelfde hoeveelheid stalmest, waarmede hij vroeger 5 ha bemestte, op 3 ha bracht en de rest met kunstmest bemestte, wat dan nog het beste gewas gaf, was te voorzien, dat de kunstbemesting het op den duur van de stalbemesting zou winnen. (127).

Op het groenland is de kunstmest eerder ingevoerd dan op het bouwland. De oorzaak hiervan lag in het feit, dat men in die jaren weinig stroo had om stalmest te maken en zijn toevlucht moest nemen tot het strooien van heideplaggen, terwijl de plaggenmest niet geschikt was voor groenlandbemesting (570). Deze kunstmestbemesting op het groenland steunde indirect den korenbouw, doordat er stalmest mee gespaard werd en bovendien de veevoeding verbeterde, wat aan de stalmestbereiding ten goede kwam.

Bij de toepassing van kunstmest heeft men zich in Oost-Drenthe vooral gericht naar de Veenkoloniën. Daar werden de bemestingskosten voor het koren- en aardappelland aanmerkelijk verlaagd, toen de dure compost door kunstmest werd vervangen. Daar de veenkoloniale landbouwers gewend waren, veel geld aan mest uit te geven, kochten zij ook veel kunstmest. De rijkslandbouwleeraren van dien tijd adviseerden welke hoeveelheden het land voor de verschillende gewassen noodig had, maar de boeren gingen veel hooger. In plaats van één baal chilisalpeter gaven zij vier balen per ha. en als dan de rekening werd opgemaakt, waren die

met vier balen voordeliger uit dan die met één of twee. De landbouwers op zandgrond, die allengs meer met hun collega's op veengrond in relatie kwamen, haalden daar hun eerste adviezen. Wij herinneren ons nog, hoe de wetenschappelijke landbouwkundigen verkondigden: 8 balen kainiet, 6 balen slakkenmeel en 1 baal chili is een behoorlijke bemesting voor 1 ha. Men begon op zandgrond al spoedig met 3 balen slakkenmeel, 1 baal kainiet en 1 baal chilisalpeter per mudde lands ($\frac{1}{4}$ ha) en de ervaring leerde, dat deze bemesting het voordeligst was. (491).

Van de factoren, waardoor het kunstmestgebruik algemeen werd, noemen we: de toenemende vraag naar landbouwproducten, na $\pm$ 1895, de oprichting der zuivelfabrieken, waardoor de boer geld voor zijn waar kreeg (voor een deel van dit geld kocht hij kunstmest), de landbouwkundige voorlichting en de toenemende lectuur van landbouwbladen, het landbouwonderwijs, de vaak pakkende reclame van den kunstmest-groothandel, de stijgende prijzen der landerijen, waardoor grondverbetering en ontginning winst opleverden. (9).

Wij werkten zelf met landbouwproefvelden onder rijkssteun, om de resultaten van verschillende bemestingen te leeren kennen en aan anderen voor te stellen, en wisten, zonder de hulp van een landbouwcursus, die toen nog niet bestond, en onder goede voorlichting onze landbouwkennis te verbeteren. (931).

Toen de Drentsche landbouwers er van overtuigd waren geworden, dat kunstmest, vooral fosformest, zoo uitstekend was voor hun zandgronden, en het slakkenmeel vóór den oorlog laag in prijs was, hebben ze maar kwistig uitgestrooid. De grond kreeg in die jaren een zoo ruimen voorraad, dat men daarop maar wegtelen kon. Toen er een paar jaar geen slakkenmeel, geen superfosfaat, geen kainiet en bijna geen stikstofmest verkrijgbaar was, dacht menigeen, dat het nu wel spoedig met de goede oogsten gedaan zou zijn. Men heeft toen nog wel gebruik gemaakt van Limburgsche mergel, men heeft zelfs de ontgonnen heidegronden bemest met de erg stinkende vischmest, maar het ging toch goed met de oogsten. (9).

In het bovenstaande hebben wij uiteengezet, hoe de eerste kunstmest er kwam, maar als hij contant had moeten worden betaald, dan was hij stellig niet gekomen. De huurboeren kochten hun kunstmest coöperatief met de andere landbouwers en de kleine boeren, hier keuters genoemd, allen op voorwaarde van $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ jaar crediet. Dit deed voor hen een verhooging van de prijzen ontstaan, maar nu kwamen de boerenleenbanken op, die aan de geheele vereeniging crediet verleenden tegen een niet te hooge rente. Ieder betaalde nu zijn kunstmest wanneer hij kon. Velen koopen in het voorjaar voor de aardappelteelt en betalen in het najaar met het aardappelgeld en in het najaar koopen zij voor de korenbouw en betalen deze zoodra hun ontvangsten zulks toelaten. (955).

j. GRONDBEWERKING.

De in Oost-Drenthe van oudsher gebruikte ploeg (520) bestond uit twee

deelen, den vóórploeg en den achterploeg. De voorploeg was een soort wagentje met twee wielen, een groot en een klein ploegwiel. Het groote liep in de losgeploegde of open bouwvoor, het kleine op het nog niet geploegde land. Daardoor liep de voorploeg nooit scheef. Voor dezen ploeg werden één of twee paarden gespannen. De achterploeg was de eigenlijke ploeg, die het land omsmeet. Hij was bevestigd aan den ploegboom, die met het einde op den steel van den voorploeg rustte. De verbinding tusschen beide ploegen was zeer practisch. Een boogvormig ijzer, het „ater” genoemd en aan den voorploeg verbonden, werd over den ploegboom van den achterploeg gelegd. De ploegboom had een tiental boorgaten. In één daarvan werd een ijzeren pin gestoken, waarachter het boogijzer viel. Hoe verder naar voren deze pin stond, des te dieper liep de achterploeg, hoe verder naar achteren, des te ondieper liep hij. De bedoelde ijzeren bout, passende in de vierkante ploegboomgaten, had een eigenaardigen kop, n.l. een klein, vierkant stukje ijzer, hetwelk zoodanig aan den bout zat, dat deze, op de eene manier in een gat gestoken, het ater juist voor het gat liet staan en bij het omkeeren den bout juist voor het gat liet staan en bij het omkeeren den bout juist op den halven afstand tusschen twee gaten; vandaar dat men dien bout het „halve gat” noemde. De ploegboomgaten waren ongeveer 4 cm van elkander verwijderd. Achter aan den achterploeg was een staart, die door den ploeger in de rechterhand werd genomen om den ploeg te besturen.

In tegenstelling tot dezen z.g.n. „omdrijver”, gebruikte men in het Zuidenveld een keerploeg, „omsmijter” genaamd. Het ploegijzer van dezen keerploeg werd telkens aan het einde van den akker omgesmeten en het rister, hier runsel genoemd, omgekeerd. Dan moest de landbouwer beurtelings met zijn rechter- en linkerhand den ploeggang regelen.

De voordeelen van den vasten omdrijfploeg bestonden hierin, dat hij steviger liep, een mooiere voor maakte en niet zoo licht wipte als de omsmijter, die geen gladde voren maakte en de losse voor veel kleiner had, waardoor de omkeering van het land niet zoo geregeld was. Zijn blanke deelen hadden een minder nauwe verbinding met elkander dan die der omdrijvende, vaste ploegen. Het voordeel van den omsmijter was, dat men het land meer vlak hield.

De oude Drentsche ploeg werd vervaardigd door den dorpstimmerman en den dorpssmid en kostte ongeveer f 30.— à f 35.—. De smid kreeg den ploeg ieder jaar of om de twee jaar terug, om het ploegijzer, dat door den grond liep, op te scherpen of opnieuw „op te leggen”, d.w.z. te voorzien van een nieuwe strook staal. Dit onderhoud bij den smid was nogal kostbaar. Jaarlijks moest men dit bij een niet meer nieuwen ploeg op gemiddeld f 5.— rekenen ($\pm$ 1900).

In het algemeen was menig landbouwer op zijn ploeg niet zeer nauwlettend. Van slechts enkele ploegen zag men het hout met blauwe of bruine verf bedekt. De meeste ploegen waren verveloot.

Omstreeks 1900 begon een ander type ploeg, de „körrelploeg” (ö als a van hand),

ingang te vinden. Hierbij is de oude vóórploeg geheel afgeschaft. De achterploeg heeft een kleine ronde schijf, die, met een stift aan den ploegboom verbonden over den grond loopt en een veel lichter gang heeft dan de oude Drentsche ploeg. Verdere beschrijving is overbodig, omdat hij algemeen op zandgrond in gebruik is.

Groot was eerst de tegenstand tegen het gebruik van dezen ploeg. Men noemde hem een „wipper”, die op den mullen veengrond bruikbaar, maar op het vaak met onkruid begroeide Drentsche bouwland op zandgrond ten eenen male ongeschikt zou zijn. En toch heeft de oude Drentsche het tegen deze afgelegd. De lichtere gang droeg hiertoe het meeste bij; men zag duidelijk, dat het voor één paard gemakkelijker viel deze te trekken. Daarbij had men met veel minder onkruid te doen dan voorheen. Het verstellen van dezen ploeg om diep of ondiep te ploegen werd spoedig aangeleerd. De dubbele staart aan dezen ploeg was eerst een ongewone verschijning, maar bleek al spoedig een voordeel te zijn bij het terughalen van den ploeg, als men een voorgedeelte misgeploegd had.

Zoo zijn de oude Drentsche ploegen aan kant gezet, vóór zij versleten waren en het nageslacht zal ze niet meer kennen. De nieuwe kosten wel meer geld, maar zijn minder kostbaar aan onderhoud.

De ledige bouwakkers werden in Augustus zoo spoedig mogelijk ondiep omgeploegd. Deze bewerking noemde men meestal het „zwart maken”, elders het schillen, velgen of valgen. De diepte, waarop de ploeg liep, was nauwelijks een decimeter. De omgeploegde bouwvoren werden niet aaneengesloten, zooals bij het ploegen voor den zaai, maar eenigszins opgerold, zoodat die rolletjes over de geheele akkerlengte op afstanden van 1 decimeter naast elkander lagen en er waren ploegers, die dit bijzonder goed deden. Deze wijze van ploegen diende, om den grond goed te doen uitdrogen, en het onkruid, vooral kweek en zuring, te doen sterven, welk doel na ongeveer twee weken bereikt was.

Aangezien bij het ondiep ploegen met den omdrijver de eerste voor aan de ééne, de tweede aan de andere lengtegrens van den akker geploegd werd en men vervolgens bij het einde van den akker altijd van de ééne naar de andere zijde ging, verkreeg men midden op den akker twee open voren naast elkaar, zoodat de akker in twee helften gescheiden was.

Na een behoorlijke uitdroging werd het ondiep geploegde of „zwart gemaakte” bouwland geëgd, om den losgeploegden roggestoppel flink uit den grond te eggen, opdat men deze bij het op zaaivoor ploegen beter onder den bovengrond zou kunnen brengen.

Iedere helft van den akker wordt afzonderlijk geëgd. Men egt niet evenwijdig met de zijgrenzen van den akker, maar maakt slingerangen, door telkens schuin van de eene naar de andere grens der akkerhelft te gaan. Bij den eersten tocht op een akker van 100 m lengte zal men elk der zijgrenzen van de akkerhelft vier maal treffen. Als wij nu den eersten eggetocht een baan noemen, dan wordt bij den tweeden tocht eerst rechts, dan links van die baan geëgd. Bij den derden tocht

gaat het weer zoo, met dit verschil dat, waar de egge zoeeven rechts van de baan liep, zij nu links daarvan komt. Wanneer nu het werk half gedaan is, heeft men driehoeken, waar reeds tweemaal kruiselings geëgd werd en men heeft ook driehoeken, waar de egge nog niet gewerkt heeft. Bij elken tocht worden de eerste grooter, de laatste kleiner. Deze wijze van eggen heet „schrankelen”, in onderscheiding van het „overtrekken”, waarbij de eg altijd rechthout en evenwijdig met de zijgrenzen van den akker loopt. Voor bouwakkers, waarvan het verschil in lengte en breedte kleiner is, egt men eerst oost-west, daarna noord-zuid of omgekeerd, wat voor de lange en smalle bouwakkers op een Drentsche korenesch niet zou gaan. Het „schrankelen” zal hier niet door een andere methode van eggen vervangen worden, omdat de korenakkers te lang zijn in verhouding tot hun breedte. Voor jonge landbouwers kost het eenige moeite, dit schrankelen goed te leeren. Van een dommen boer zegt men, dat hij „geen akker schrankelen” kan.

Een deel van het land, ongeveer $\frac{1}{3}$, was reeds in den stoppel met stalmest bemest; de rest werd na het eggen met den vroeger altijd zoo gunstig bekenden schapenmest bemest. Omstreeks half September begon men het land op zaaivoor te ploegen. De diepte van het ploegen bepaalde de boer met zijn hand. Duim en vingers werden zoover mogelijk uitgestrekt en nu was de afstand van den duimtop tot dien van den langen vinger, een span genaamd, de ploegdiepte. Sommigen ploegden dieper, anderen ondieper. Bij het diep ploegen werd meer ondergrond naar boven gebracht, die aan zoogenaamde zuurheid leed. De jonge plantjes der rogge werden rood en stierven weldra. Bij het ondiep ploegen werd dit gevaar wel ontweken, maar dan kwam meer onkruid tot ontwikkeling. Zoo moest de boer zijn land kennen en den eenen akker vaak dieper of ondieper ploegen dan den anderen.

De open middenvoor, die den akker tijdelijk in twee helften had gescheiden, werd bij den eersten ploegtocht gedempt, waarop met ploegen werd voortgegaan tot men de vaststaande scheidingssteenen genaderd was.

Daar men de bewerking jaarlijks op deze wijze voortzette, kreeg de akker een rug, omdat de middenvoor bij het op zaaivoor ploegen altijd meer grond tot demping kreeg, dan zij bij het eerste uitploegen verloren had. Na verloop van jaren kwam de akker tonrond te liggen. Het gevolg hiervan was, dat het gewas op het midden van den akker meestal heel best, aan de zijgrenzen zeer schraal was.

Men kan den akker bij het voor den zaai ploegen ook uit elkaar ploegen. Daarbij ontstaat een middelgreppel, welke vroeger wel dichtgekrabd werd. De in deze diepe vore geraakte zaaikorrels kwamen vroeger wel tot ontkieming, maar nooit tot een voorjaarsontwikkeling, omdat zij daar een te slechten bodem en geen voedsel hadden. Tegenwoordig (1925) vult men de voor bij het eggen gedeeltelijk op en mest men in het voorjaar met Chilisalpeter en komen ook deze achterblijvers mee en van de schrale middenvoor ziet men nu, als het gewas tot volledige ontwikkeling is gekomen, niets meer.

Het werk met den „omsmijter” leverde deze bezwaren niet op. Men begon met

den ploeg ter eene en eindigde ter andere zijde van den akker, terwijl het land vlak bleef.

Daar niet alle bouwakkers op de Drentsche esschen in dezelfde richting liggen, keerde de een met den ploeg op een anderen akker om. Een bouwakker van noord-zuidelijke richting werd b.v. begrensd door vier andere akkers, alle in oost-westelijke richting. De bewerkers van de 4 akkers keerden dan met de ploegen om op den eersten akker. Dit noemde men het wenden en de met dezen last bezwaarden akker was een „wendakker”. Dergelijke wendakkers waren vroeger in koop en huur minderwaardig. Thans blijft men bij het wenden van den ploeg op den eigen akker en houdt een wendingsstrook over, die later wordt geploegd.

k. ZIEKTE DER DRENTSCHE ESSCHEN.

In het midden van de vorige eeuw oogstte men 40 korenhokken per mudde lands, of 160 hokken per ha. Elk korenhok gaf toen om de 15 l. korrelopbrengst, zoodat per ha. 24 hl werd geoogst. Deze productie kon evenwel na 1860 niet meer worden verkregen. Door landhuishoudkundigen werd in 1870 en later meermalen de vraag gesteld, wat toch de oorzaak mocht zijn van een zoo aanmerkelijken teruggang van de opbrengst van het koren. Het ter markt brengen van koren kwam ten einde. Vrij algemeen waren de landhuishoudkundigen van meening, dat vermindering van bemesting de oorzaak van het verval was. Maar de altijd iets bijgeloovige boeren spraken alleen van goede en slechte korenjaren en werden in die meening nog gesterkt, toen het zeer droge jaar 1868 tevens een goed korenjaar werd, zonder dat er een ruimere bemesting was gegeven. Het aardappelgewas was toen zoo goed als mislukt en „ziedaar nu”, zeiden de boeren, „de beteekenis van een Hoogere Macht, die vruchtbare en onvruchtbare jaren geeft”.

De toestand van de korenesschen verergerde. Men zaaide steeds vroeger in den herfst, om maar vóór den winter een goed bladrijk gewas op het land te krijgen. Want de roggeplantjes kwijnden al spoedig na hun opkomst weg en de oudere waren niet bestand tegen de „ziekte der rogge”. Reeds 3—4 weken na den zaai vertoonde het gewas op de akkers zijn „roode streken”, het stierf spoedig weg en in November had menige akker nog een paar groene streken, waarop de korenplantjes voor de helft waren overgebleven, terwijl het op andere gedeelten van den akker geheel weggestorven was. Sommige akkers leverden nauwelijks zooveel koren op, als er aan zaaizaad ingebracht was. Het bouwland daalde enorm in koop- en huurprijs. Veel land op de esschen bleef onbebouwd liggen. Op den korenesch te Drouwen zagen wij akkers, waarop, nadat ze eenige jaren onbebouwd waren gebleven, weer heide groeide. (955).

Op een vergadering van het Genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe werd de oorzaak geweten aan het te weinig werken in den ondergrond. „De omwroetploegen dienden te worden ingevoerd”; bij wijze van proef werd ook wel tot een halven meter gespit. Deze grondbewerking gaf echter geen voldoende verbetering. Ook het bovenbrengen van ondergrond werd geprobeerd, zonder

succes. Men vond echter den weg naar een verbeterde bemesting. Men begon met het aanvoeren naar het land van alles, wat niet direct schadelijk werd geacht. Men bracht er gewoon stuifzand, haardasch, afval van afbraak, zooals kalk, voorts leem, turfmolm, slootaarde, aarde van weggenomen hoogten in de dorpen. Elders werd kalk aangevoerd, gaskalk of afval uit de gasfabrieken te Assen. Dit alles werd niet tevergeefs gedaan. (792).

In dien toestand kwam verandering en wel van een zijde, waarop niemand gerekend had. Wat met een flinke stalbemesting niet te bereiken was, werd met een phosphorhoudende meststof, het Thomasslakkenmeel, verkregen en zoo bleek de geheele ziekte der eschgronden te bestaan in een phosphorverarming.

Wij hebben in de jaren, waarin ons begrip over het landbouwbedrijf toenam, wel eens aan bejaarde en nadenkende landbouwers gevraagd, hoe het toch wel te verklaren was, dat de korenbouw na 1860 zoo achteruit gegaan was. En als zoo'n boer dan eens even nagedacht had, begon hij te vertellen: „Mijn vader haalde 20 tot 30 voeren boekweit uit het veen. Het stroo van die boekweit verdween meestal in de potstallen. Ook verbouwde mijn vader van 10—20 hl raapzaad, waarvan het stroo, dat voor veevoeding ongeschikt was, eveneens in de stallen verdween. Voor dit gemis moet ik vergoeding aan strooisel zoeken op het heideveld. Mest met heide daarin is veel minder dan met rogge-, boekweit- en raapzaadstroo. Mijn vader bracht in den winter weinig of geen stalmest naar het hooiland, omdat de wegen toen meestal voor zoodanig vervoer ongeschikt waren en omdat hij meer hooiland bezat dan ik, omdat ik aan mijn broeders en zusters na het overlijden van mijn ouders hun gedeelten heb moeten afstaan. Zoo kwam ik met mijn korenbouw in ongunstiger conditie dan mijn vader en zoo verminderde onze korenopbrengst”. (756, 830, 955).

Onjuist was de meening van sommigen, die de landbouwers van traagheid en onwilligheid bij de bouwlandbewerking beschuldigden. (628).

In de jaren na 1860, toen de eschgronden zoo weinig opleverden, begon men boschgronden tot bouwland te maken, in de hoop daarvan ruimere oogsten te verkrijgen. In de eerste jaren na de ontginning werd het gewenschte voordeel gewoonlijk wel, doch in latere jaren niet meer verkregen. Zoodra de zode tot ontbinding en geheel tot losse bouwaaarde was overgegaan, nam de vruchtbaarheid, welke dit land boven het oude land had, weer af, zoodat het ontgonnen land vaak weer braak bleef liggen. (948).

1. BOSCHAANLEG OP DE ESSCHEN.

Ten gevolge van den achteruitgang van de korenopbrengsten daalden de prijzen van het bouwland op de esschen zoodanig, dat vele akkers aan boschbouwers zijn verkocht. De heer Mr J. D. Dibbits, burgemeester van Borger, was onder die boschbouwers het meest bekend als een philanthroop, die gaarne aan arbeiders in den winter werk verschafte, door den gekochten grond ter diepte van 0.60 m te laten omwoelen en met eiken stekken te laten beplanten. (648).

Van deze hakhoutbosschen werden destijds goede verwachtingen gekoesterd. Vooral te Drouwen was het bouwland laag in prijs; het bracht gewoonlijk f 1.50—f 1.80 per are op, soms echter nog minder. De esch, genaamd de Marel onder Drouwen is op deze wijze grootendeels beboscht. (661). Behalve de genoemde burgemeester Dibbits waren op de Drouweneresch als boschbouwers bekend de heeren J. Adams te Gasselternijveen en Ds H. J. Eisveld de Witt, toen predikant te Borger, later te Bellingwolde. Op de Borgeresch hadden behalve Mr Dibbits de heeren J. J. Verdenius, rijksveearts te Borger en J. F. A. Beins, aldaar, vele bosschen.

Al die boschbouwers zijn reeds lang overleden, maar geen hunner zal hebben vermoed, dat hun boschbouw binnen een kwart eeuw tot een zoo geringe beteekenis zou worden gedegradeerd. Dit is het gevolg van de daling der prijzen van eikenschors voor de leerlooierijen. Bijna al het beboschte land op den Drouwener esch is tot bouwland herschapen. Na afloop van de gunstige jaren voor de boschcultuur werd het land weer verkocht tegen f 8.—f 10.— per are, maar de koper moest toen nog tot f 5.— per are betalen voor het omwoelen en uitroeien van de eikenboschstammen in den grond. (474, 550).

m. KEIENDELVEN.

Gelijk in hoofdstuk 3 nader wordt toegelicht, zijn bij de ontginning van de eschgronden vele keien verwijderd, die voor allerlei doeleinden zijn gebruikt. Later, in den bloeitijd van den Drentschen keienhandel heeft men enkele esschen zeer diep doorgewerkt, om de ter diepte van $\frac{3}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ m aanwezige steenen te bemachtigen. De esch te Buinen, ongeveer 200 ha groot, is in de jaren 1880—1890 geheel doorgewerkt. Het werk kon alleen plaats vinden op die akkers, welke in het betreffende jaar voor een zomergewas waren aangewezen en werd bij open weer voortgezet tot Februari. Dan begon het vervoer naar het kanaal. Nergens was de opbrengst aan keien grooter dan in de omgeving van Buinen, per are soms 10000 kg. De eigenaar van den grond vroeg hier 10 cents per 500 kg. De opbrengst van de steenen van een akker bedroeg soms de helft van de verkoops waarde. Bij het doorwerken van den Buineresch zijn tallooze oudheden vernield. (943). Ook in den Gasselteresch zijn veel keien voor uitvoer gedolven.

n. ONKRUIDEN.

De eerste en ergste vijand van onzen korenbouw is wel de *korenbloem* (100, 160). In een drogen zaaitijd, als het zaaikoren niet terstond ontkiemen kan, doet de korenbloem het wel. De grond van vele akkers zit vol van dit zaad, dat zeer duurzaam is. En als nu van de rogge vooreerst de helft of minder opkomt, dan heeft soms een roggeplantje 5—6 korenbloemen als buurplanten. Een strenge winter doet de korenbloemen wel meer opkrimpen dan de rogge, maar niet sterven. Hoe dichter van den aanvang af de stand van het koren is, hoe minder korenbloemen. Heeft de rogge een voordeelig voorjaar, dan zal de mede

opschietende korenbloem zeer dun van stengel blijven, met weinig blad en geringe zaadopbrengst. Maar aan de randen van de akkers, waar zij ruimte heeft, zal zij krachtig uitstoelen en veel zaad voortbrengen. Ondiep ploegen bevordert de korenbloem.

Naarmate het gebruik van thomasslakkenmeel hier toenam, namen ook de korenbloemen toe. Klaarblijkelijk heeft de korenbloem een even groote behoefte aan phosphor als het wintergraan.

Hoe meer grondbewerking er plaats vindt en hoe meer men de fijnheid van den grond bevordert, hoe meer jonge korenbloemen zich vertoonen. De stengel van de korenbloem is zoo hard en stevig, dat het koren er door voor het legeren wordt behoed en zoo ziet men ter plaatse, waar in een legerend graangewas enkele zeer sterke korenbloemen staan, soms wanstaltige vertooningen, die de aandacht trekken. (971).

De landbouwer is een vijand van de korenbloemen, maar toch niet zóó groot, dat hij in het voorjaar alle voorspoedige korenbloemplanten aan den rand van zijn akker uitplukt. Daarentegen zijn de tuinijmker goede vrienden van de korenbloemen. De bijen winnen er flink op. Kinderen plukken graag korenbloemen. Met Pinksteren brengt de koeherder één der koeien met een krans van korenbloemen om den hals naar stal, wat aanspraak geeft op een footje. (121).

De *kweek* (121, 150, 572) is van alle onkruiden het lastigst te bestrijden. Zij komt het meest voor op gronden, die niet altijd op tijd worden bewerkt. Bij de verbeterde bemesting ziet men haar in de esschen niet veel meer, op de ontgonnen heidegronden echter zooveel te meer. De kweken ontwikkelen zich het best bij een hollen stand van het gewas. Zij nemen dan heel spoedig elk niet door het gewas beschaduwd plekje in beslag. De plant is tegen schadelijke weersinvouden, zooals groote droogte en veel regenwater, veel beter bestand dan onze cultuurplanten, lijdt niet aan voorjaarskoude en nachtvorsten, zelden aan het hard bevriezen van den grond. De plant verspreidt zich het meest door den snellen groei van de wortelstokken en ontwikkelt zich het krachtigst in den nazomer. Heeft een akker veel kweek, dan ziet men na het ploegen den bouwgrond bont van kweekwortels. Bij gebrek aan veevoeder werden kweken wel eens uit den grond gezocht, door wasschen van zand gezuiverd en gedroogd. Paarden lusten ze wel graag. In het roggestroo levert de kweek een even goed of beter veevoedsel dan het stroo zelf.

De meest doeltreffende methode om de kweek te bestrijden is het uitschudden van den grond. (114). Dit werk vordert echter zeer langzaam, zoodat een man, die het goed doet, per dag niet meer dan een halve are bewerken kan. Het wordt dus voor bouwland veel te duur, maar in tuingrond, waar de kweekwortels zich bij voldoende rust tot soms een halven meter lengte ontwikkelen, is deze werkwijze vaak toegepast. Opmerkelijk is, dat het door het schudden erg mul geworden land het volgend jaar heel beste oogsten oplevert.

Een minder bezwaarlijke methode is, zoolang het land niet bepoot of bezaaid ligt, elke 8 à 10 dagen in den grond te werken, nu eens met den ploeg en telkens

op verschillende diepte, dan met den cultivator of eg, steeds maar om de uitloopers van de wortelstokken in den grond te bestrijden, want de kweek kan niet in stand blijven zonder bladvorming. Als men aardappels poot, ploegt men deze één of tweemaal over den kop en schoffelt veel; men kiest voorts een aardappelsoort met veel bladvorming. Men haalt de aardappels uit den grond, zoodra het loof afgestorven is om terstond weer te ploegen. Wellicht raakt men dan de kweken in één jaar kwijt. De wortelstokken worden zwart en dienen als bemesting van het volgend gewas.

Wie de meeste kweken in zijn bouwland heeft, is de slechtste ploeger, werd vroeger gezegd. Doch niet altijd is dit het geval, want ook in land van goed ploegende landbouwers zagen wij wel eens veel kweken.

De beste bestrijding van de kweek is een flink gewas met dichten stand, wat tevens ten goede komt aan de bestrijding van een aantal andere onkruiden.

Vroeger zaaide men boekweit op land met veel kweken. Deze wijze van bestrijding van de kweken kon zeer ongunstig uitvallen, wanneer het boekweitgewas in Juni door nachtvorst ernstig leed.

Ook met de herfstspurrieteelt op stoppeland kon men de kwekenontwikkeling verhinderen. In droge nazomers mislukte de spurrieteelt bijna altijd en ontwikkelden de kweken zich zeer krachtig.

Ook bracht men voor de bestrijding van de kweken wel paardenmest op het land. Van schapenmest met veel heideplaggen werd gezegd, dat die plaggen de kweekengroei bevorderden.

De overwinning op de kweken leidt altijd tot een goede oogst. Kweken schijnen den bovengrond mobiel te maken. Voorts werd gezegd, dat bij kweken de smakelijkste aardappelen groeiden.

Kweken groeien niet op de armste gronden. In den tijd van de „ziekte der Drentsche esschen”, toen op sommige akkers niets meer wilde groeien, heeft men wel geprobeerd, de kweek aan den groei te krijgen. Wagenvrachten kweekwortels heeft men wel naar „zieke” akkers gebracht en ondergeploegd. Maar de kweken kwamen niet tot ontwikkeling.

Op de heideontginningen valt de kweekengroei meer op dan op het oude bouwland. Op het nieuwe land wordt veel aan serradellateelt gedaan, welk gewas nooit zoo geregeld aanslaat als b.v. de rogge in October. Op de open plekken kunnen de kweken zich gemakkelijk ontwikkelen. Door het ploegen en eggen van zulk land wordt de kweek verder door den akker verspreid. In goed onderhouden nieuwe gronden komt de serradella het best tot ontwikkeling, zoodat zich daar geen kweken kunnen ontwikkelen.

Het *hondenhaar* (*Avena praecox*) is een onkruidplant, die vroeger van veel beteekenis was, doch nu op de eschgronden bijna niet meer voorkomt. De korenmaaiers zeiden er van: Hondenhaar, dat snijdt zoo zwaar. Het kroop altijd onder de zeis door. Alleen met de allerscherpste zeisen kan men er iets van afsnijden. Was de zeis pas gestreken, dan sneed ze eerst over een lengte van 3 à 4 m het

hondenhaar af, maar weigerde verder dezen dienst, totdat zij weer opnieuw met strik of werkplank bewerkt was.

Hondenhaar ontwikkelt zich heel gemakkelijk op dichtgeregenden grond, heeft geen diepgaande worteltjes en bloeit in Juni en Juli. Het komt het meest voor in hol staande gewassen op zandgrond. Voor 1890 was de plant hier zoo algemeen, dat ze op vele akkers zoo dicht als „haar op een hond” stond. De plant gold als onuitroeibaar, maar is door de dichtere korengewassen van tegenwoordig vanzelf nagenoeg verdwenen. Merkwaardig is, dat het vee er verlekkerd op was en bij de ochtendvoeding in den winter eerst het hondenhaar op at, alvorens ander voedsel tot zich te nemen (121, 183).

Een andere vijand van het korengewas is het *meelgras* of breed gras (*Holcus lanatus*). Als de korenbloemen weggebleven zijn beslaat het, vooral in een lossen winter, alle open plekjes. (121). Het is een overjarig gewas, dat in het voorjaar met de rogge opschiet en dan veel langer wordt dan in het hooiland, waarin het ook veel voorkomt. Het zaad komt bij de roggebewerking in den grond. In sommige jaren ontwikkelt het zich in de aardappelen, nadat de stengels afgestorven zijn, zoodanig, dat het de akkers reeds in October op groenland doet gelijken; het is dan voor de aardappelkrabbers zeer lastig. Heeft men veel meelgras in het korengewas, dan krijgt men een grooten hoop kaf. Landbouwers spreken hier van wit meelgras en bruin meelgras en zien liever het laatste, dat niet zooveel kaf geeft als het eerste. Het beste is evenwel geen van beide, hetgeen men bereiken kan door een dichten stand der rogge.

Het meelgras ontwikkelt zich terstond, nadat de rogge is afgemaaid en geeft dan een goede stoppelweide. Toen de schapenhouderij hier nog bestond, kwam de herder zo spoedig mogelijk met de schapenkudde op het korenland, om van deze weide te profiteeren. Nu ploegt men het land zoo vroeg, dat dit gras zich niet meer kan ontwikkelen.

Op vruchtbare gronden kan dit meelgras de kweek geheel overwoekeren. Het maakt den bouwgrond zeer dicht en vast, waarom men het in al te losse bouwakkers wel eens gewenscht heeft. (971).

Voor den tijd der kunstbemesting hadden de gewassen op de Drentsche esschen veel te verduren van de *zuring*, de veldzuring (*Rumex acetosa*), en de schaapszuring (*Rumex acetosella*). Dit onkruid (121) werd steeds bestreden. Was het land met aardappels bepoot, dan werden deze vóór het opkomen over den kop geploegd, waarbij veel zuring werd gedood. Verder werd zij door schoffelen en wieden bestreden. Werd dezelfde akker laat in den herfst nog met winterrogge bezaaid, dan volgde vaak een gewas met zeer hollen stand en de zuring ontwikkelde zich dan weer zóó sterk, dat een krachtige zaadvorming plaats had en wat men in het eene jaar had gewonnen, werd in het andere weer verloren. De zuring schoot tot een voet hoogte op en werd met het koren afgemaaid, zoodat het roggestroo er mee vermengd werd. Het vee was er niet op belust en de zuring kwam in de potstallen terecht en ten slotte met den mest weer op het land.

De zuring op de eschakkers werd hier beschouwd als een gevolg van kalkarmoede in den grond. Beter dan door aanwending van kalk is de akkerzuring te bestrijden door veel ploegen en eggen en door te trachten een dichten stand van het korengewas te verkrijgen. Bij rust in den grond ontwikkelt de zuringwortel zich het best.

De heideschappen waren op de blaadjes van de zuring verzot.

De akkerzuring op onze esschen is in de laatste jaren (1921) zeer afgenomen. Wanneer men een voor zomergewas bestemden akker na den korenoogst niet op tijd heeft omgeploegd en na Augustus of tot in den winter in den stoppel heeft laten zitten, heeft men echter in het volgend jaar weer veel zuring, voortgekomen uit de oude voorraden zaad in den grond.

Op alle bouwakkers vindt men de *hennepnetel*. Zoodra de haver in het voorjaar gezaaid is, komen de hennepnetels met de jonge haver voor den dag. Vroeger, toen de hennepnetels hier veel talrijker waren dan thans, werd de volgende bestrijdingsmethode wel toegepast. Zoodra de uitgezaaide haver zoover ontkiemd was, dat zij bijna opkwam, werd de grond zeer ondiep omgeploegd, wat de haverplantjes niet schaadde maar waardoor de jonge netelplantjes werden gedood. Dan werd het land vlak geëgd en als nu de haver drie, vier dagen later goed op het land stond, waren de nu weer opgekomen onkruidplantjes zooveel bij de haver ten achter, dat zij niet meer met de haver omhoog konden. Het nadeel van deze methode, die nu niet meer noodig is, was, dat vogels, vooral kraaien, veel kwaad aan de opkomende haverkiemen veroorzaakten. Ook op aardappelakkers komen de hennepnetels in groot aantal voor den dag, maar kunnen daar door schoffelen gemakkelijk worden gedood. Groeien de planten op, dan brengen zij een zwart zaad voort, dat gehuld is in zeer stekelige hokjes en die daarom verwenscht worden door de korenbinders. Bij het aardappeldelven wordt ook veel last van die stekels ondervonden.

Jonge hennepnetels worden door het vee gaarne gegeten.

Voorts moet worden genoemd de „*bitterplant*” (*Polygonum Persicaria*). In meer dichten stand, zooals in boekweit, waain zij wel eens de helft der massa vormt, heet zij krodde. Een tweede soort is de „*kruipende bitterplant*” (*Polygonum Hydropiper*), die op vochtige, dichte en vruchtbare gronden groeit. Deze beide onkruidplanten zijn gemakkelijk uit te roeien. Bij de toenemende verbetering van koren- en aardappelgewas en het eindigen van de boekweitteelt zijn zij bijna van de Drentsche esschen verdwenen.

De *melde* ziet men veel op de goorngronden (zie onder o). Haar blad wordt wel eens als groenvoedsel voor de varkens genoemd en werd hier wel eens als groente voor de tafel toe bereid. Zij levert veel zaad, waaraan men als varkensvoedsel eenige waarde toekent. Soms tijds komen de jonge melden zoo veelvuldig op het land voor, dat het schijnt, alsof het land er mede bezaaid is.

De *winde*, hier „*rangeroet*” genaamd, is gemakkelijk te doodden. Zij omstrengelt aardappelen en boekweit, maar is ook in de rogge zeer lastig, wijl zij als een netwerk alle korenhalmen verbindt. Zij geeft veel zaad, dat meestal in het korengewas komt en de hoeveelheid kaf vermeerderd.

Het *kruiskruid* komt meer op zware dan op lichte zandgronden voor. In groenvoeder wordt het door het vee gevreesd. Het zaad wordt evenals dat van de paardebloem en de distel door den wind verspreid, waarom men het gewas hier „stoevers” noemt.

Het *varkensgras* vertoont zich in de esschen veelvuldig langs wegen en op stijve gronden, op bouwakkers, die in langen tijd niet bewerkt worden etc. Het wordt wel eens geplukt om als groenvoedsel voor de varkens te dienen. Het *kruisemunt* (*Mentha arvensis*) met zijn eigenaardigen reuk komt alleen op natte en stijve gronden voor. *Muur* is vooral in de goorngronden algemeen en op vruchtbare akkers niet zeldzaam. Zilver schoon zien wij meestal op lage en zware gronden. (971).

Aan den eschrand is veel meer plantengroei dan in het midden van den esch. De structuur is daar meestal minder goed en de verzorging van deze meer veraf gelegen akkers is ook minder. Dit blijkt vooral daar, waar de bouwakkers zijdelings langs het woeste veld liggen. Op akkers, die met hun einden op het veld schieten, is die plantengroei veel minder. Dit is een gevolg van het ploegen van die akkers. Door het wenden wordt de plantengroei tegengegaan.

De landbouwers, die zooveel met onkruiden te maken hebben, maken geen studie van de onkruiden. Wel gaan zij met den ploeg en de eg aan het vernietigen, maar het verhinderen der zaadvorming door tijdig uitplukken, daaraan denken zij niet.

De Drentsche esschen zijn rijk aan onkruidzaden. Daarom zou de rijenteelt de hoogste aanbeveling verdienen, als men er maar de noodige middelen voor had, in de eerste plaats een verstelbare zaaimachine.

o. GOORNS.

Goorns of binnengronden zijn kleine akkertjes, van 2—10 ares, die gewoonlijk in complexen van 1—1½ ha. op den esch dicht bij de dorpen zijn gelegen, en voor tuinbouw in gebruik zijn. (171, 179, 194, 579). Ze zijn gewoonlijk vruchtbaarder dan de bouwakkers en de bouwkampen.

De benaming goorngrond is afgeleid van goor ¹⁾, in den zin van slijkerig, modderig, vet of kruimelig, ter aanduiding van de groote vruchtbaarheid. Verschillende van deze goorns zijn gelegen op plekken, waar in vroegere jaren veel straatafval en ander afval heen gedreven werd, waaraan die vruchtbaarheid te danken is. In sommige dorpen en gehuchten liggen de goorns binnen een kring van dorps-huizen. Dan heeft het er alle schijn van, dat de goorngrond in oude tijden een verzamelplaats van water en vuilnis is geweest. Het zijn de schraalste woonplaatsen van Drenthe, waar men bijna of in het geheel geen goorngronden heeft.

Door het vellen van gedeelten van dorpsgeboomten werden herhaaldelijk nieuwe goorngronden verkregen, terwijl ook bij de boermarkescheidingen in de

¹⁾ Volgens de algemeen gangbare opvatting is het woord goorn identiek met het Nederlandsche gaarde, het Engelsche garden en het Duitsche Garten. E.

jaren 1850 tot 1855 zulke gronden aan aandeelhouders werden toegewezen en in cultuur gebracht.

Deze kleine bouwakkertjes vindt men op de kadastrale kaarten aangegeven, maar voor vreemdelingen zijn ze vaak moeilijk te vinden.

Het hoofdgewas van de goorns was de stamboon, waarnaar de goorn vaak boonengoorn werd genoemd. Men had een wisselbouw van boonen of erwten, boerenkool (hier moes genaamd), koolrapen, soms ook vroege aardappels, en nu en dan gerst, voorts enkele kruiden zooals peterselie, sali, kamille en andere huiselijke geneesmiddelen. Ook de hennep werd geheel op de goorns verbouwd. Sla, andijvie en andere groenten leerde men hier eerst in het midden der vorige eeuw kennen. In het distributiejaar 1918 was de wortelcultuur op de goorns van veel belang.

Op een gedeelte van de goorns zaaide men in het najaar winterrogge, die in het voorjaar werd afgemaaid of gesneden om als veevoedsel te dienen. Als het hooi zeer droog werd, bediende men de paarden met wat ruimer hoeveelheid stroohaksel waarin de gesneden groene rogge, de voerrogge. Dagelijks werd van deze voerrogge een hoeveelheid naar huis gebracht. Als paarden den reuk van die rogge vernamen, stelden zij zich aan, alsof zij in geen drie dagen te eten hadden gekregen. (197). De verbouw van snijrogge hielp mede, de onkruiden op de goorns te bestrijden.

Vroeger schijnt op de goorns ook vlas te zijn verbouwd. Zoo had men te Buinen de Lijnstukken voor de boonenteelt. Wij hebben de vlasteelt op de goorns echter niet meer gekend.

„Goorns zijn roetnesten” (roet is onkruid) werd vaak gezegd. En het was waar, want in den zoogenaamden drukken tijd — dien van hooi- en korenoogst — werd het delgen van onkruidplanten in de goorns vaak verzuimd en dan viel er veel onkruidzaad op den grond.

Het voorgeslacht stelde de goorngewassen op hoogen prijs. Langzamerhand is dit veranderd, zoodat de goorns thans vaak min of meer verwaarloosd worden. Ook zijn vele goorngronden verdwenen, omdat ze voor bouwterrein zijn verkocht.

HOOFDSTUK II.

Het Groenland

a. INLEIDING.

Het voornaamste groenlandgebied in Oost-Drenthe is de groote Hunzevlakte. De westelijke Hunze-arm, het Voorste Diep, vindt zijn stroomgebied bijna geheel in de gemeente Borger. Zijn oorsprong ligt in het leemkuilengebied, dat gediend heeft voor het delven van leem voor den bouw en het onderhoud van de leemwanden aan de oude boerenhuizen van Schoonloo in de 16e en 17e eeuw. (637). Bij veel regenval worden al die kuiltjes spoedig met water gevuld en dan trekt het water af naar een afwateringsgreppel in het naastbijgelegen perceel weiland, waarna het in elk volgend perceel aangroeit. Nadat het stroompje meer dan 20 perceelen groenland ontwaterd heeft, wordt het door verscheidene zijtakken versterkt. In droge zomers is er in de kleine zijtakken geen water aanwezig. In vroegere tijden, toen de waterafvoer nog niet zoo goed geregeld was, wees men een soort bron in het groenland W. van Westdorp, de „Pallert” genaamd, als oorsprong van het Voorste Diep aan. Deze bron is door ophooging van den bodem niet in stand gebleven. Het Voorste Diep krijgt ook nog toevoer van water van het Eeserveen en zoo ontstaat een voor deze streken vrij sterke stroom, die zich bij Drouwenerveen met het Achterste of Oude Drentsche Diep verenigt, waarna de stroom door de gemeenten Gasselte, Gieten, Anloo en Zuidlaren voortloopt tot het Zuidlaardermeer. Het geheele Voorste Diep is in de gemeente Borger gedurende de jaren 1928 tot 1930 gekanaliseerd, waardoor een verbinding van het Oranje-kanaal met het Stadskanaal tot stand is gekomen.

Vermoedelijk mondde het Voorste Diep oorspronkelijk uit in een meer van 10 à 15 ha, dat zich bevonden heeft tusschen de huidige korenesch van Buinen en het Bronneger heideveld. Bij een aandachtige beschouwing van het omliggend terrein wordt deze voorstelling zeer aannemelijk. Hierop werd voor het eerst de aandacht gevestigd door wijlen P. M. Bos te Zijldijk, die bij zijn tochten ter onderzoek van den vroegeren loop der Hunze in Drenthe door schrijver dezes werd vergezeld. Het plan om van de Hunze in Drenthe en Groningen een volledige beschrijving te geven, werd door het overlijden van den heer Bos in 1919 te Zijldijk verijdeld.¹⁾ Het bedoelde meer moet bij hoogen waterstand en bij hevige westen-

¹⁾ Uit de nagelaten papieren van P. M. Bos heeft J. van Veen een belangrijk artikel samengesteld:

J. van Veen, De Fivel en hare verzanding. Onderzocht door P. M. Bos te 't Zandster Voorwerk, bewerkt uit nagelaten aantekeningen. Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2e Serie 47, 1930, 673—691, 773—797.

winden door de laagte in den Hondsrug tusschen Bronneger en Buinen zijn doorgebroken. (766, 780).

Bij den aanleg van het kanaal Buinen—Schoonoord en van een daarin gemaakte sluis zijn ter plaatse zeer veel beenderen van zoogdieren (hert, oeros) gevonden, hetgeen de zienswijze over het bestaan van een meer aan den westelijken Hondsrugrand zeer steunt. Z. van de Reeweg (tusschen Borger en Buinen) schijnt nog een dergelijk meertje te hebben bestaan.

Het Oude Diep ontving zijn water van het Valther- en Exloërveen. Hier was de waterstand meer gelijkmatig dan in het Voorste Diep. Het Oude Diep heeft thans zijn beteekenis bijna geheel verloren, hetgeen het gevolg is van de veenvergraving in de Exloër- en Valthermonden, vanwaar nog in de tweede helft der 19e eeuw een groote wateraanvoer plaats had. De naderende kanalen trokken het grondwater vanuit het veen en de stroom kreeg van daar geen voeding meer. (173, 774).

Aan de oevers van het Voorste Diep, waar de loop door terrassen met verschillende hoogte zeer versneld werd, hebben wij in de tweede helft der vorige eeuw (1870—1885) nog ravijnen gekend, waarin het water in het voorjaar bleef staan en daarnaast hoogten van aangespoeld zand en veen van 2—3 m boven het maaiveld. Destijds zag het er daar dus heel anders uit dan tegenwoordig, nu men er overal vlak en effen land ziet. (149, 578, 637, 746).

b. GESCHIEDENIS.

Het oude groenland langs de Drentsche stroompjes was, wat men natuurlijk groenland noemt en werd vroeger weinig geacht. Het was, evenals het heideveld, oorspronkelijk bezit van de marke en is in den loop der eeuwen in gedeelten gescheiden. In Westdorp b.v. is men eerst omstreeks 1760 tot scheiding van de groenlanden overgegaan en een gedeelte, de Eeshoorns, bleef nog gemeenschappelijk tot 1846, terwijl de Borgerder Paardekampen nog later werden gescheiden. (119, 895). Het beste land vond men oorspronkelijk langs de stroompjes, aangezien het overstromingswater de vruchtbaarheid verhoogde. Door het graven van greppels trachtte men dit land droog te leggen en daar nu die greppels werden gelegd door de laagste gedeelten, werden zij krom en onregelmatig. Door herhaalde verbredening en uitdieping zullen het slooten zijn geworden, zijnde de latere scheidingen tusschen de perceelen van verschillende grondeigenaren. En zoo krijgen wij hier de onregelmatige perceelen land, met hier scherpe, daar stompe hoeken, met bochten en aanhangsels, perceelen, die tezamen een doolhof vormen voor een onbekende. De bedoelde, soms zeer onregelmatige verdeeling van de perceelen doet vermoeden, dat men deze voor hooiland geschikte gronden in de alleroudste tijden alleen naar de behoeften heeft verdeeld (895). Bij de latere scheidingen besloot de boerschap, een bepaalde oppervlakte van het ongescheiden gebied af te nemen en te verdeelen, waarbij ieder naar de grootte van zijn waardeel een bepaalde oppervlakte toegewezen kreeg. Nadat de perceelen door een landmeter

waren aangewezen, werden zij gescheiden door slooten of door aarden wallen. De slooten kregen een bovenbreedte van 8 tot 9 voet Groninger maat ($3\frac{1}{2}$ voet = 1m), een bodembreedte van 3 à $3\frac{1}{2}$ voet en een diepte van 4 à 5 voet. Van de slootaarde kreeg ieder perceel ter weerszijde de helft, welke aarde dan over het land werd gebracht ter egaliseering en aanvulling van kleine laagten. Deze slooten bevorderden de afwatering, welke voorts nog werd verbeterd door het leggen van greppels in het land. Op hooger terrein, waar men in aan te leggen slooten geen water zou kunnen behouden, werden aardwallen opgericht. De aardwalbreedte was in aanleg van 10 tot 12 Gron. voet, de hoogte 6 voet, de bovenbreedte 4 à 5 voet, waarop veelal eiken stekken werden geplant, om de afscheiding van het vee in het land meer te verzekeren en aan den wal de noodige vastheid te geven. Om nu bij het opwerpen van een aardwal den noodigen grond te verkrijgen, werd ter weerszijden van den wal een sloot, de walsloot, gegraven, waarvan de bovenbreedte 4 à 5 voet, de bodembreedte 2 voet en de diepte 3 voet werd gemaakt. Voor den aardwal en walslooten was dus een strook grond benodigd van nagenoeg tweemaal de walbreedte. Het land had toen zoo weinig waarde, dat op deze grondvergraving niet gezien werd. Het bouwen van den aardwal kostte meer werk dan het graven van een sloot, wat ook geen overwegend bezwaar was, omdat het werkloon zoo laag was en de aardwallen eischten vaak veel minder jaarlijksch onderhoud dan slooten, waarin waterplanten groeiden, waarvan de oevers bij hoogen waterstand in den winter verzakten, waarvan de bodem ook door instuiving van grond werd verhoogd.

Het land werd voorts geschikt gemaakt door wilgen- en gagelbosch af te steken en met de heide te verbranden. Het rundvee at niet alleen het gras, maar beet ook de lootjes van den weer uitschietenden wilg af; de weer opgroeiende gagel werd afgestoken evenals de russchenpollen; de molshoopen werden in het voorjaar over het gras uitgestrooid. Door deze werkzaamheid verbeterde het land langzamerhand. Heide, russchen en wilde grassen verdwenen allengs. Ook de slootaarde, die door de jaarlijksche reiniging der slooten werd verkregen en over het land werd uitgestrooid, droeg tot die verbetering bij.

Een voorbeeld van geleidelijke verbetering van het groenland vormen de Marslanden van Borger. In den „Bisschopstijd” (1672) was dit land één ruigte. De boerinnen van Borger, die voor den bisschop van Munster gevlucht waren, hebben toen in deze Marslanden boter gekarnd. Voor meer veiligheid week de bevolking in de volgende dagen uit naar het Buinerholt. Er groeide veel wilgenhout en gagel in en er liepen goten door, waardoor het water uit het dorp Borger naar het lage groenland trok. Omstreeks 1800 is het verbeterd door slooten te graven, die het water uit het dorp afvoerden, en de ruigte uit te roeien. Jaarlijks werd het land bemest door de slooten te reinigen. Spoedig behoorde het tot het beste groenland van Borger. (1002).

De groote Hunzevlakte is door verschillende kromme wegen, die men hier dijken noemt, doorsneden. De meeste dier dijken loopen van het zandgedeelte

door het groenland naar het daarachter liggende veengedeelte, zoodat men de dijken kan beschouwen als de koorden, die het veen aan de oostzijde van de Hunze met het zand van Drenthe verbinden. Meermalen heeft de vraag onze aandacht getrokken, hoe de dijken daar zoo krom en onregelmatig aangelegd zijn. Geen overlevering er van is iemand bekend. Het oordeel van verschillende personen hierover samenvattend, kwamen wij tot de volgende voorstelling (119, 619). De oorspronkelijk moerassige vlakte werd allengs meer als gemeenschappelijk hooi- en weiland gebruikt. Daarbij bracht men het vee, onder toezicht van koeherders, nu eens naar de eene, dan weer naar een andere plek, evenals de schaapherder met zijn kudde elken dag een ander terrein kiest voor het hoeden der schapen. Over de droge en vaste strooken dreef men het vee voor zich uit, tot men op zekeren afstand van dorp of gehucht, heden links, morgen rechts van den door het gebruik ontstanen weg, afweek naar een weideterrein. Door dit heen en teruggedrijven van het vee ontstonden veewegen, welke later onze dijken zijn geworden. Mettertijd werden de lage gedeelten van zoodanigen weg ter zijde voorzien van slooten, waardoor men aarde verkreeg voor ophooging, terwijl het water in de slooten aftrok. Misschien diende de dijk ook wel als waterkeering, om n.l. een deel van het aan overstroming blootstaande land droog te houden, terwijl het andere overliep.

c. HOOILAND.

De zeer onregelmatig gevormde perceelen aan de boorden van de Hunze vormden het oudste hooiland. Daar kwamen nieuwe hooilanden bij. Deze vermeerdering kan een gevolg zijn van het droog leggen van een terrein, waarop altijd te veel water had gestaan om het als land in gebruik te nemen, of van het verkrijgen van een nieuw weideterrein, waardoor men verderaf gelegen weideterrein voor hooiland heeft kunnen bestemmen.

De uitgestrektheid van het hooiland was veel geringer dan van het weiland. Op het naastbijgelegen hooiland werd reeds in het midden der 19e eeuw eenige stalmest gebracht. (117). Waar men deze twee of meer winters had aangebracht, was de verbetering aanmerkelijk groot. Omstreeks 1885 was het gebruik van stalmest op het groenland reeds belangrijk en begon de kunstbemesting reeds toepassing te vinden. (660).

Het hooiland bij een boerenplaats werd gewoonlijk bepaald bij dagwerken. Een dagwerk is ongeveer zooveel als een arbeider per dag kan maaïen en wordt gerekend op $\frac{2}{3}$ ha. Waar een boer 20 dagwerken hooiland in gebruik heeft, daar zou een maaier dus 20 dagen werk hebben te maaïen, of twee mannen dus 10 dagen. Op zoodanige boerderij maaïen altijd minstens twee mannen en hun werk wordt gewoonlijk niet onderbroken dan alleen door slecht weer tijdens de hooïing. Sinds het hooiland met kunstmest bemest wordt, rekent men $\frac{1}{2}$ ha als dagtaak voor een maaier. (597).

De maaïers, een dienstknecht en een daglooner, gaan, na bij den boer te hebben

ontbeten, bij goed weer te 1 à 2 uur al op reis naar het land, dat soms een uur gaans van huis, soms ook veel dichterbij gelegen is. (117, 508, 597, 622). Men maait hier met de groote zeis, in tegenstelling met de kleine, die in Gelderland wordt gebruikt. De zeisboom was tot omstreeks 1880 recht, met twee handvaten of „dollen” er boven aan. Later werd de gebogen zeisboom in gebruik genomen. Sedert vele jaren werden de graszeisen uit Duitschland ingevoerd. De zeis wordt scherp gehouden met behulp van een aambeeldje en een hamer, welke beide werktuigen men hier het „haargoed” noemt. Voor den grasmaaier is noodig, dat hij goed „haren” kan. Verder werd de scherpte onderhouden met behulp van een houtje, dat een „strik” heet. De vlakke zijden van dat houtje worden met een spijker of ander voorwerp ingeprikt, dan wordt er de één of andere vette stof als boter, oud vet, groene zeep, soms ook wel wagensmeer opgesmeerd en daarna fijngeklopte droge leem of zerkgruis ingestreken. Zulke strijkplankjes worden nu niet meer gebruikt. Men koopt voor 10 cent een strijkplankje, waarop een harde specie zoodanig is vastgehecht, dat het bijna dagelijks insmeren van het strijkhout als vroeger overbodig is geworden. Na ongeveer 10 m vooruit te hebben gemaaid, moet de maaier de zeis strijken. Driemaal per dag moet zij op het aambeeldje gelegd om „gehaard” te worden.

De maaiers begonnen, zooals gezegd, te ongeveer twee uur in den morgen en maaiden tot 7 à 7½ uur. Dan brachten de „etendraagsters” een mand, gevuld met proviand, in het land. Dit tweede ontbijt bestond uit een omelet, door de boerindenzelfden ochtend bereid en uit twee of drie spekpannekoeken, gevolgd door gekookte melk of beschuitpap. Na hun zeis te hebben gescherpt hervatten de maaiers hun arbeid, die tot twaalf uur voortduurde. Was het warm, dan zou de maaier allicht dorst krijgen, waarvoor de inhoud van een groote aarden kan, bestaande uit gekookte karnemelk, werd aangesproken. Dat er in den voormiddag een paar liter uit de kan werden gedronken, was geen zeldzaamheid.

Na het middagmaal, uit spekpannekoeken en brood bestaande, dat ook in het land genoten werd, begaf de maaier zich een paar uur te ruste. Meestal ontwaakte hij niet voor vier uur, om dan zijn zeis weer te scherp en nog tot half zeven te maaien. Dan werd de zeis nog weer gescherpt voor den volgenden dag en de maaiers trokken te ongeveer zeven uur naar huis, waar zij zich na een klein souper vroegtijdig ter nachtrust begaven.

Het werk heette zwaar te zijn; de last van des morgens zoo vroeg op te staan en de middagslaap waren zoo ongewoon, dat menigeen na tien of twaalf dagen alzo te hebben gewerkt, wel gaarne weer tot het meer gewone leven terugkeerde.

De grasmaaier, die in dagloon werkte, verdiende vóór 1870 per dag 60 cents, tot ongeveer 1900, 75 cents, benevens den kost. In dezen tijd wordt niet meer in dagloon gewerkt. De maaier neemt voor een zeker bedrag, bepaald naar de grootte van het land, aan om een perceel te maaien en verdiende voor 1914, zonder den kost, f 1.75 tot f 2.— per dag, in de oorlogsjaren f 3.50—f 4.—.

Inmiddels was het hooien begonnen en de landbouwer werkte met zoons of

dochters of met dienstmeiden en andere huurlingen om dit hooi te drogen. De bewerking had, bij goed drogend weer, als volgt plaats. (117, 858). Eerst werd het gras op den eersten of tweeden dag nadat het gemaaid was, los geschud en tot een spreij gelegd, om te kunnen drogen. Omstreeks het middaguur werd het nu reeds half droge hooi omgekeerd, „gewend”; te omstreeks 4 uur in den namiddag werd elke spreij ter breedte van drie of vier zwadden van twee zijden opgehooit en in een rij (zweel) gelegd, om het dan, wanneer al het gras van een perceel of een gedeelte daarvan in zulke rijen lag, te brengen in hoopjes of oppertjes van 10 à 15 kg droog hooi. Dit hooi van één dag was echter nog niet droog. Het werd den volgenden morgen bij goed weer andermaal over het land gestrooid, droogde nog een paar uren en nu werd begonnen met het laden van het hooi op den wagen. Het hooi, dat men op dien dag niet weghalen kon, werd in groote hoopen of oppers gezet en als het weer nu goed bleef, werd het niet meer bewerkt, maar den volgenden dag opgeladen.

Het opladen van een voer hooi is een werk, dat niet zoo maar door iedereen kan worden verricht. (622). Het losse hooi wordt bij lagen opgestapeld en de toegestoken hoeveelheden hooi, die men „een vork vol” noemt, moeten met zekere kennis op elkander worden neergelegd, zoodanig, dat er altijd eenig verband blijft bestaan, anders zou het opgestelde omvallen. Maar de hooilaadster moet het ook eenigszins kunstig kunnen opbouwen. Een mooi, knap, kantig opgebouwd voer hooi was de roem van de dochter of meid. Als het weer niet tegenliep, was het werk in het hooiland in ruim twee of bijna drie weken geheel afgedaan. In natte jaren duurde het wel eens een maand, maar in heel droge jaren liep het ook wel binnen twee weken af. Als het erg regende, bleven de hooiers vanzelf te huis, maar als het niet regende en ook niet droogde, dan was men wel in het hooiland, dan vorderde het werk niet en werd er gespeeld, gestoeid, gezongen en gelachen. Dan kon gesproken worden van „een plezierige dag in het hooiland”.

Een hooier, die in dagloon werkte, hetzij man of vrouw, verdiende 40 cents per dag. Bij goed weer was er voor ieder werk. Waren de boeren tegen den avond bezig om de beladen hooiwagens van hun vracht te ontdoen, dan kregen zij vaak bezoek, nu van den eenen, dan van den anderen onvermogenen dorpsbewoner, om te vragen naar een „toppien” hooi, voor diens schaaap of geit voor den winter. Deze vraag naar „armelui's hooi” of „armenhooi” kon zoo groot worden, dat de boer sommigen met ledige handen wegzond, wat bij een beperkten hooioogst eerder het geval was dan bij een ruimen oogst. Maar ieder had onder die onvermogenen zijn goede vrienden, die boven anderen bevoorrecht werden. Zij, die met een zak kwamen, werden dan naar huis verwezen om een kruiwagen op te halen en een touw, opdat zij ruimer bedeed werden. Zoo gaf bijna niemand aan al die „hooischooiers” iets, maar toch kregen allen wel eenig hooi van den één of ander. Eindelijk had ook nog een hooibedeeling plaats aan iemand, die er niet om vroeg, n.l. aan den scheper. Deze kon van zijn schaapherdersberoep alleen niet leven. Hij had wel eenig bouwland in gebruik maar vaak geen hooiland en nu bracht

iedere boer hem een onbepaalde hoeveelheid hooi aan huis. In dorpen, waar bij de scheperij ook groenland behoorde, was dit gebruik niet bekend. (751).

In den ouden tijd groeide er nog maar weinig gras op het land. Men oogstte per dagwerk niet meer hooi dan drie of vier wagenvrachten van 500 kg. gewicht. Sinds een betere bemesting wordt aangewend, bestaande uit kali- en phosphorhoudende meststoffen, is de hooioogst dan ook vaak ruim verdubbeld, (1918), en is het gras van betere kwaliteit (575). Men was vroeger slecht op de hoogte met de kwaliteit van het hooi. Hoe grager het vee het hooi tot zich nam, hoe beter men het beoordeelde.

In onzen tijd (1925) wordt zelfs de dure chilisalpeter in het hooiland gebruikt en wij kennen gronden waarop deze, volgens de meening der landgebruikers „het beste zijn geld waard is”.

Zoolang men het hooiland nog niet met kunstmest bemestte, werd het slechtste hooiland niet in Juli, maar in Augustus gemaaid. Het eerste gras was dan gestorven, maar het nagras, „ondergras”, had zich dan goed ontwikkeld.

Nu (1927) wordt er maar weinig gras voor hooiwinning meer met de zeis gemaaid. De gras-maaimachine bewerkt een perceel in veel korteren tijd. In de kleine bedrijven, waar nog met de zeis wordt gemaaid, doet men alles zooveel mogelijk met eigen krachten. Maaiers worden dan ook zelden meer gehuurd. Het hooi komt meestal niet meer in oppers voor het weggehaald wordt. Alleen bij wat men „wankel” weer noemt, ziet men nog van die kleine hooioppers in het land staan. De vroegere grasmaaiers zijn nu hooiers en de Drentsche meisjes van dezen tijd beroemen zich niet meer op hun bekwaamheid van goed hooi te kunnen laden, want zij komen bijna niet meer in het hooiland. (90, 111, 185, 287).

De tweede hooiing, die van het nagras of etgroen (5), is in de Hondsrugstreken niet erg belangrijk, omdat het met deze hooiing zoo wisselvallig is. Men laat het gras liever door het vee afweiden. Bij de etgroenhooiing is men veel meer van de weersgesteldheid afhankelijk dan bij de hooiing van de eerste snede in Juli. Het gras moet veel meer drogen, omdat het zeer groen en geen stengelgras is. De dagen zijn korter en bij minder zonnig weer kan men dagen achteréén hooien, om het tenslotte nog onvoldoende droog in te halen. Het etgroen bederft bij regen veel sneller dan het eerste gewas. Komt het niet goed droog binnen, dan wordt het een dichte compacte massa, in den winter vaak stoffig en schimmelig. Is het goed droog en goed bewaard, dan eet het rundvee altijd liever etgroenhooi dan „oud hooi” (eerste snede).

d. BEWAREN VAN HET HOOI.

Het bewaren van het hooi in den winter is voor den landbouwer op de Drentsche zandgronden een zaak van belang. In oude landbouwershuizen en hooischuren laat dit vaak veel te wenschen over. Het hooi wordt daar vaak in een door planken omgeven oude schuur gebracht, waar het hooi in het binnengedeelte van den mijt goed blijft, aan de randen slecht en in het bovengedeelte onder de bekapping zeer

slecht wordt. Hooi zakt, vooral door broei, sterk naar beneden en dan vindt men in den winter altijd een opening tusschen het dak en het hooi. Van vochtig hooi, dat muf geworden is, is het vee altijd afkeerig. Zelfs de Drentsche heideschapen lustten het niet. Zoo gaat er dan een deel van de hooivoeding verloren en de schade openbaart zich door verminderde melkgift bij het rundvee, door het dun worden van werkpaarden, die er niet meer van eten dan om den honger te stillen, terwijl veel hooi in het stalstrooisel terecht komt.

Waar men zulk beschadigd hooi heeft kan men dit, door het even te koken in een grooten kookpot en het daarna tot haksel te snijden en dit haksel met eenig hakgewas als knollen, aardappelkriel of mangelwortelen te vermengen, weer als veevoedsel gebruiken. In groote bedrijven is dit een moeilijk werk; in kleine bedrijven met een paar stuks melkvee, waar dit het meest voorkomt, is het wel uitvoerbaar.

Schimmelig of stoffig hooi wordt ook verbeterd door het te dorschen als koren. Het stof vliegt er dan uit en de koeien zijn daar afkeerig van, als het in den stal doordringt. Evenwel eten zij het gedorschte hooi beter dan het niet gedorschte al geven de dieren ver de voorkeur aan het hooi uit het binnengedeelte van den hooimijt.

Etgroenhooi heeft veel meer gevaar van stoffig, soms wel schimmelig te worden, dan hooi van de eerste grassnede. Er werd vroeger, toen in oostelijk Drenthe veel meer etgroenhooi gewonnen werd dan nu, altijd aangedrongen om etgroenhooi veel droger te maken, dan wat men „oud hooi” (eerste snede) noemde. Om dit hooi voor schimmel en stoffigheid te behoeden, werden de openingen, die er door het zakken van het hooi tusschen hooi en dak ontstonden, gevuld met roggestroo, dat vele vochten uit het hooi of van buiten opnam. Tusschen de hooilagen werden vaak een paar stroolagen gelegd.

Naarmate de hooibulten kleiner zijn, is het houden van toezicht ter voorkoming van schimmel en stof meer van belang. In groote vakken opgestapeld is het gevaar voor brand door hooibroei veel grooter.

Naar gelang de oude huizen met gebrekkige bewaarplaatsen voor het hooi meer verdwijnen, neemt ook het voorkomen van zulke schade veroorzakende verschijnselen af. In de nieuwe huizen is de bewaring van het hooi veel beter. Het hooi wordt daar in één der vakken, alzoo in een vierkanten klos, opgestapeld en is daardoor meer bevrijd van vochten uit de omgeving, die het hooi zoo licht tot zich trekt. (539).

e. HOOIHANDEL.

Tot omstreeks 1880 waren topgrasverkoopingen in Oostelijk Drenthe onbekend, (105), in tegenstelling met Noord-Drenthe. In Noord-Drenthe vindt men bovendien naar verhouding veel meer groenland dan in Oostelijk Drenthe. In de jaren na 1880 is hierin verandering gekomen. Vanuit de veenkoloniën bestond steeds vraag naar hooi, welke op tweeërlei wijze kon worden gedekt. Vooreerst werden de grasgewassen van verschillende eigenaren op den stam in het openbaar verkocht,

voorts verkochten kleine landbouwers hooi van gehuurd en met kunstmest bemest hooiland. De prijzen varieerden voor den wereldoorlog van f 10.— f 15.— per „eenpaardsvoer”, na dien tijd f 16.— f 18.—, in 1927 nog f 20.—. Over het geheel gaat de hooihandel in Midden-Drenthe achteruit, (1927), voornamelijk door de vermeerdering van kleine bedrijven, die het hooi zelf noodig hebben. Voorts is het aanbod verminderd door de toegenomen teelt van aardappels en haver in land, dat vroeger groenland was.

f. IRRIGATIE.

In het Buiner en Exloërland werd vroeger een irrigatie toegepast. (173). In het Buinerland achter de Uilenbeeken had men vroeger een inrichting om in April en Mei van het stroomwater gebruik te maken tot vermeerdering van den hooioogst. Het stroomwater werd opgestuwd en in de groenlandslotten geleid en het liep door geultjes, die men hier „zepeltjes” noemde, (afgeleid van sijpelen), van het ééne naar het andere perceel. Zoo werd het over en door wel 10 perceelen geleid, tot het eindelijk in een sloot met veel lageren waterstand terecht kwam en dan weer in den stroom uitliep. Buinen had één, Exlo had twee zulke stuwsluizen. De kwaliteit van het hooi was vrij goed.

Thans heeft de stroom te weinig water voor een opstuwing en de kunstwerken zijn in deze eeuw verdwenen; het land wordt thans met kunstmest bemest en levert meer en beter hooi, want het hooi uit het stroomland werd als minder voedzaam beschouwd dan dat van ander hooiland. In de bedrijven, waar men veel hooi uit dat overstroomde land had, kwamen vaak beenbreuken bij het jonge rundvee voor. (575).

Ook in de gemeente Oosterhesselen is hooiland bevoeid, waar bij de Klenke in het Drostendiep veel stroomwater werd opgestuwd. (686). Ook hier werd de hooiopbrengst zeer vergroot, maar de kwaliteit werd zeer verminderd en wel door het optreden van ruigbol (*Equisetum palustre*), welke plant daar vroeger onbekend was. Ook achtte men het water, dat uit plassen en laagten in het veld werd aangevoerd, voor bevoeiing ongeschikt.

g. WEILAND.

Het weiland bleef, ook na de verscheiding van de groenlanden, in den natuurstaat liggen. De perceelen hadden vaak een groote oppervlakte en leverden weinig voordeelen op. (645). Het grootste perceel in de gemeente Borger in de Hulstmeeren onder Bronneger was 14 ha groot Wij telden daarin vroeger, toen er nog geen bemesting met kunstmest plaats had, 23—24 één- en tweejarige runderen, waarvan gezegd werd, dat zij het Hulstmeer „wel op konden”. In dat groote perceel waren kleine hoogten van 1—3 m², waarop geen gras, maar mossen en korstmossen groeiden. Tusschen die hoogten was veeweide, waarvan de oppervlakte niet meer dan 40% was. (65, 118, 850). In de marke van Buinen was omstreeks 1890 nog land, waarin alleen enkele Friesche schapen in den zomer ter weide werden

gebracht en waar geen rund den kost zou vinden (173). In vele weilanden groeide zooveel kreupelhout, wilgenbosch en gagelbosch, dat men het vee, dat op open plekjes tusschen het boschgewas den kost vond, van den weg af vaak niet kon zien. (551).

De hoeveelheid weide kon zoo uitéénloopen, dat men de grootte van het weiland gewoonlijk niet in een oppervlaktemaat, maar in koeweiden uitdrukte. Een koeweide was een oppervlakte, waarop een rund gedurende de zomermaanden den kost vond.

h. BRANDEN.

In de veenachtige groenlanden heeft men vele sporen gevonden van grondbrand uit vroegere tijden. Het komt ons waarschijnlijk voor, dat men vroeger, om den verwilderden bodem voor andere doeleinden geschikter te maken, een brand heeft doen ontstaan, zooals b.v. de Drentsche schaapherder zoo dikwijls in het voorjaar met de heide deed. Zooals het heideveld na den brand van zelf weer jonge heide voortbracht, zoo leverde groenland met hooge aardpollen, gagelbosch, heide etc. na te zijn uitgebrand, naderhand goed weidegras voor het vee. Het branden van dien grond kan dus een middel tot landontginning of landverbetering zijn geweest. (956).

Dit slechte groenland werd vroeger wel verbeterd door het te ontginnen voor de raapzaadteelt. (173, 758). Het raapzaad werd verbouwd op de wijze van de veenboekweit en leverde aanmerkelijke voordeelen op. De gagel en de wilde grassen verdwenen door het branden, maar het land werd er armer door en er is een tijd geweest, waarin gezegd werd, dat sommige boeren in Buinen en Exlo geen goed „marktbeest” meer konden weiden, omdat er te veel roofofbouw was geschied. In het Borgerder land, waar de grond niet branden wilde, is het nooit zoover gekomen. De onder Buinen door de raapzaadteelt bedorven gronden zijn later bezand met van elders aangevoerd zand en leveren thans (1925) uitstekende gewassen.

i. AFGRAVEN EN BEZANDEN.

Een andere oude wijze van verbetering van groenlanden was het „afgraven”. In de vaak veel te groote perceelen werden een aantal slooten gegraven, terwijl de op deze wijze verkregen grond werd gebruikt voor het egaliseeren van het land. Tegelijkertijd werden hoogten in het land weggegraven om ook op deze wijze grond voor het ophoogen van de laagste plekken te verkrijgen (149, 509). Door dit werk, vroeger als „grond schuiven” bekend, (746), verkreeg men voorts afwatering. De meening, dat hoog gelegen groenland geen afwatering behoeft, is minder juist, omdat er bij veel regen in den zomer zoo licht water op het land blijft staan, hetgeen vroeger gevaar opleverde voor de „galziekte” of leverbotziekte, terwijl het gras er door in kwaliteit achteruit gaat. Bij sneeuwdooi in den winter blijft het water er langer staan, befrist soms en veroorzaakt daardoor schade aan den grasgroei in het volgend jaar. In het algemeen leed het oude veenachtige groenland vroeger erg van de wintervorst. Wanneer de bovenste grondlaag in den voorwinter zeer nat

geworden was door den regen, barstte die bij vorst en vond men in het voorjaar losse schollen van $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ m², welke onregelmatige plakken aan de randen omhoog trokken en uitdroogden, zoodat de verbinding van de plantenwortels met den vochtigen ondergrond geheel werd verbroken. Dit verschijnsel veroorzaakte bijna altijd een slechte grasopbrengst. In groenland met russchen ziet men het niet, omdat het wortelnet daarvan te diep gaat en te krachtig is. Het komt het meest voor in land met veel bloemen, waarin zich in den zomer de blauwe mier of muur voordoet. (532). Door slootaarde, vooral wit zand, op het land te brengen werd dit gebrek voorkomen. (509).

Hoeveel nadeel strenge winters op grasland kunnen veroorzaken, heeft het jaar 1921 getoond. Ook zonder het opvriezen waren toen in vele groenlanden met veenachtigen bodem groote plekken doodgevoren, zoodat er in den hooitijd niets gemaaid werd. In het voor grasgroei zoo gunstige jaar 1923 kwam alles echter weer terecht. (532).

De weilanden zijn vaak beter tegen de wintervorst bestand dan de hooilanden, omdat zij veel dichter zijn. In het hooiland komt het vee eerst in September of October en als er dan veel regen valt, loopt het vee den bodem hol en onegaal. Daarom verdient omwisseling van hooiland tot weiland aanbeveling. (509).

Het graven van een sloot levert vrij wat zand op, in vele gevallen in Drenthe wit zand. Door dit witte zand over het land te brengen, bevordert men niet alleen het egaliseeren, maar het vermeerdert en verbetert ook den grasgroei. Grasland, dat in Februari of Maart bezand wordt met een zandlaag, die het grasgewas geheel bedekt, levert in Juni weide, waaraan het vee altijd de voorkeur geeft boven het gras op niet bezanden grond. De schade, in Mei door bezanding geleden, wordt ruimschoots weer vergoed, vooral in de volgende jaren. Waar men te veel grond zou verkrijgen, om die in één jaar over het land te brengen, daar wordt het werk over meer jaren verdeeld.

Omtrent het bestrooien van groenland met aarde, hebben wij maar zelden nadeelige, bijna altijd voordeelige gevolgen gezien. Het is vanzelf niet onverschillig, hoedanigen grond men ter bestrooiing heeft, maar altijd verdicht deze aarde den grasbodem, wat voor veenachtige gronden, die des winters veel van de vorst lijden, op zichzelf al een groot voordeel is. (149).

j. SLOOTRUIMEN.

Ten einde het steeds toenemende aantal slooten in het groenland te onderhouden, moesten de slooten geregeld gereinigd worden, welk werk als „sloothoeken” of „slootruimen” bekend stond. (152, 176, 542). Het is meestal winterwerk. Te Eext wilde men in de eerste winterhelft alle slooten gereinigd hebben, terwijl men te Borger daarmee eerst tegen het voorjaar begint. Het bezwaar tegen een late bewerking is, dat de slootoevers na den dooi niet zoo mooi kunnen worden afgestoken. In de gemeente Borger en omstreken, waar men het werk in den nawinter verrichtte, stelde men wellicht meer prijs op de slootmodder of ruimaarde, die, na eenige

droging, over het land werd gestrooid, en daarvan vaak de eenige bemesting vormde.

Aan het reinigen van de sloot gaat vooraf het afsteken van de slootoevers met een scherpe schoffel.¹⁾ Van derriegrond, waarin de graswortel zoo slecht tegen strenge vorst zonder sneeuw bestand is, gaat daarbij heel licht te veel verloren. In groenlanden met meer vasten bodem is dit niet het geval. Men steekt daar den slootoever glad, terwijl de sloot zijn gewone breedte en diepte behoudt. De plantengroei in de slooten is zeer verschillend. In sommige slooten groeit in een jaar tijds heel veel, in andere weinig. Wat er in groeit, moet er bij den jaarlijkschen schoonmaak uit. Soms gaat dit heel gemakkelijk, soms heel moeilijk. In slooten met een harden zandbodem kent men in Drenthe een carex soort, (149), die men met een gewone „ruimhaak”, zijnde een krabber met drie breede tanden, niet wegstrijken kan. Daartoe vond men de gesloten ruimhaken uit, met een dichten en eenigszins scherp vóórkant. Daarmede kan men ook de harde zandslooten goed reinigen. Echter is het ruimen van een sloot met zandigen bodem een veel zwaarder werk dan van een sloot met een veenachtigen bodem.

De hooilandslooten werden het eerst in orde gebracht. In April en Mei volgde het opruimen der weilandslooten. Daarbij werd het strooien van de uitgetrokken slootaarde vaak nagelaten. Werden de slootoevers hierdoor al te veel opgehoogd, dan werd die verhooging weggenomen en met den kruiwagen over het land gebracht.

Het reinigen der slooten heeft een tweeledig doel. Men houdt de sloot op zijn breedte en diepte, om de afwatering van het land te bevorderen en om het vee, dat na den hooitijd ook op het hooiland komt, te verhinderen naar een aangrenzend perceel over te gaan. Het laatste doel wordt in groenlanden met slooten, die een harden bodem hebben, slecht bereikt. Men brengt daarvoor nu een draadversperring aan. Maar als die eenmaal is aangebracht, levert zij voor het opruimen der slooten moeilijkheden. En nu de overlast van een te hoogen waterstand in den winter veel minder groot is dan in oude tijden en het vee bij een draadversperring minder over slooten springt of er door heen waadt, laat men de slooten meer met rust.

Het reinigen van slooten gaf vroeger veel winterwerk. Waren Drentsche landarbeiders in den winter werkloos, dan boden zij zich bij een boer voor het slootruimen aan. Dit gebeurde soms in daghuur, vaak ook als aangenomen werk. Thans zijn de werkloonen voor dezen arbeid te hoog. En al mist een boer daardoor het voordeel van de slootmodderbemesting, hij koopt voor het bespaarde werkloon enkele baaltjes kunstmest meer en verkrijgt toch een ruimen hooioogst. (532). Dit winterwerk is voor de arbeiders verloren gegaan, die nu naar de werkverschaffing gaan. Alleen landbouwers, die met eigen krachten werken, onderhouden nog hun slooten. Als de slooten grootendeels dichtgegroeid zijn, wat niet zoo'n lange reeks van jaren duurt, dan moeten zij hergraven worden. Men laat daarom van tijd tot tijd, nu eens bij het eene, dan weer bij het andere perceel, een sloot hergraven.

¹⁾ schoffel = spade.

De waarde van de ruimaarde als bemesting van het groenland was zeer verschillend. (152). Te Borger was de ruimaarde uit de slooten van het land genaamd de Oostervenen zoo slecht, dat men deze wel buiten het land gebracht en daar in brand gestoken heeft. Over het land gebracht zou deze aarde de ontwikkeling van den ruitbol of paardestaart zeer bevorderen. Sommigen brachten deze aarde per as naar huis en stopten ze dan in de zoogenaamde broeibulten van stalmest, waarna die veenachtige grond in den herfst op het bouwland terecht kwam, waar men er geen nadeel van ondervond.

Aan de Westzijde van Borger vinden wij land, waarop de slootaarde verbazend gunstig heeft gewerkt. De slootaarde is daar zoo rijk aan kleine slakjes of mosseltjes, ter grootte van een stamboom, dat de slootaarde er van kraakt onder de voeten, als men er over loopt. Die kalk verbetert den grond zóó veel, dat men aan de slootzijde van het land veel beter grasland heeft verkregen dan in het midden, waar geen slootaarde kwam.

k. SCHEUREN.

De belangrijkste wijze van verhooging van de opbrengst van de slechte natuurlijke groenlanden in de Hunzevlakte is het scheuren geweest. Reeds omstreeks 1875 is deze ontwikkeling begonnen, die in nauw verband staat met de vestiging van kleine landbouwers in het groenlandgebied. (552, 645, 767, 957). Daarvan kwamen, b.v. onder Drouwen en Drouwenerveen, het meest in aanmerking de groote perceelen van de voormalige dorpsweide, die niet voor verbetering geschikt waren op grond van de ervaring, dat het vee voor geen diepe sloot zou blijven staan, wijl het de hardheid van den slootbodem kende. Aangezien dergelijke perceelen zeer weinig opbrachten, wanneer ze onder den hamer kwamen, vestigde deze en gene er het oog op, om daar met weinig geld een landbouwbedrijf te stichten. In de beginjaren slaagde de ontginning vrij goed, dank zij de schapenteelt, die daar in die ruimte nogal gemakkelijk ging, ook al werd de toestemming daartoe geweigerd. (508, 601, 699). De eerste twee of drie jaren leverde de venige grashuid, die tot verrotting werd gebracht, een voldoende plantenvoedsel, terwijl later met schapenmest bemest werd. De ontginning geschiedde bij gedeelten, waarbij meestal het eerst ontgonnen terrein weer grasland geworden is, wanneer het laatste tot bouwland is gemaakt.

Ook de landbouwers, die aan de overzijde van de Hunze, te Drouwenerveen en Buinerveen woonden, hebben zich zeer op deze wijze van grondverbetering toegelegd. Dit gold vooral voor het groenland O. van de Hunze, dat veel te ver van de zanddorpen aflag en daardoor bijna waardeloos was.

Deze wijze van verbetering van slechte graslanden is vooral van belang geworden, nadat de kunstmest, in het bijzonder slakkenmeel, in toepassing kwam. (850). Ook wierdegrond is wel gebruikt (701). Sindsdien is niet alleen door kleine landbouwers goedkoop gekocht land verbeterd, maar is ook veel van het slechte groenland vanuit de oude bedrijven ontgonnen (691, 932). In het eerste jaar werd meest

haver gezaaid, in het tweede jaar aardappels, welk gewas destijds, (omstreeks 1895), groot voordeel begon op te leveren. (820). Veel van dit land, echter niet alles, is later weer tot zeer verbeterd groenland aangelegd, door edele grassen onder haver of rogge als dekvrucht te zaaien, waarna mossen, gabelbosch en andere voor de beweiding niets betekenende planten verdwenen zijn, terwijl de ploeg het land geëgaliseerd heeft. (65, 509, 822). Gewoonlijk werd bij het ontginnen tevens „afgegraven” en de zoo verkregen slootaarde gebruikt om den bovengrond te verbeteren. De werkwijze is het meest toegepast in plaatsen, waar de korenesschen in verhouding tot het landbouwbedrijf in zijn geheel te klein waren. De groenlanden, waarvan de bodem zand of met zand vermengd veen was, bleken voor het scheuren het meest geschikt. Op veengrond verkrijgt men vaak goede aardappels maar slechte rogge, zoodat die gronden na het gebruik als bouwland meestal spoedig verbeterd weiland zijn geworden.

l. WEERWEIDE.

Met de verbetering van de groenlanden is een vroeger gevreesde veeziekte verdwenen: de weerweide of wee. (60, 119, 675). Deze weerweide werd hier algemeen toegeschreven aan een onbekende plant, vooral voorkomende in boschrijk land. Geen plantkundige heeft echter zoodanige plant kunnen aanwijzen. De weerweide zou, volgens anderen, ontstaan door het opwerpen van aarde door insecten, bij heel kleine hoeveelheden, waarin giftstoffen voorkomen, die geen schade doen zoolang de zon dagelijks flink schijnt. Door den regen komt er van dit kleine zandhoopje op het gras en als het vee er nu van eet, komt de ziekte. Ook deze meening is door de wetenschap niet bevestigd. De ziekte kwam in sommige dorpen nooit, in andere zeer dikwijls voor. Het beste bestrijdingsmiddel van dezen tijd is het land om te ploegen en, nadat er drie of meer jaren achtereen bij afwisseling rogge, haver en aardappels op gegroeid hebben, het zaad van goede grassen in te zaaien en met kunstmest te bemesten, waarna het vee niet meer door die ziekte wordt aangetast.

m. GIER.

In den tijd, toen het gebruik van kunstmest nog zeer beperkt was, deden wij heel wat ervaringen op met gierbemesting. Wij hebben ons een aantal jaren achtereen toegelegd op de stalvoeding van een koe gedurende den zomer. Elken dag werd een zware kruiwagenvracht gras van het land gehaald en elken dag een ton vol gier derwaarts gebracht. Daar werd de gier met slootwater vermengd en dan over het afgemaaide grasland uitgegoten. Zoo heeft die koe ongeveer 7 jaar lang op stal gestaan en werd zomer's gevoed met de opbrengst van het met gier bemeste perceeltje.

Gier moet in den regel met water worden vermengd. Alleen bij veel regenval kan het er buiten. Bij regen is het resultaat van gierbemesting veel gunstiger dan bij droogte. Bij warm droog weer is de waarde van de gier wel tot de helft verminderd. Een middel om het stikstofverlies van de gier te voorkomen is het strooien van

een dun laagje zand, terstond nadat de gier uitgegoten is. Ook de afgesneden grasplant wordt dan eenigermate tegen de felle zonneschijn beschermd.

In het voorjaar, 2de helft van Maart en in April, heeft men het meeste voordeel van de gier. In den zomer wisselt het voordeel met de weersgesteldheid. In het najaar geeft de gierbemesting weinig, in den voorwinter zeer weinig voordeel meer.

In de laatste jaren (1926) hebben enkele boeren gierkarren aangeschaft. Het vermengen met water wordt dan veelal nagelaten; een boer kan niet altijd de gier even goed plaatsen, zooals wij zulks in het klein op het grasland konden. (181).

n. WATERAFVOER.

In den loop der eeuwen is de waterafvoer in de lage groenlandgebieden zeer verbeterd. Daaronder rekenen wij het wegnemen van vele bochten in de Hunze in de gemeenten Gieten, Anloo en Zuidlaren. Daarbij komt de vermindering in den aanvoer van water als gevolg van de hoogveenontginning. Dat er ook vroeger streng op den afloop van het water werd toegezien, blijkt uit de tillen, kleine eikenhouten bruggetjes over waterleidingen en slooten, die vroeger toegang tot het groenland verleenden, welke tillen het water tevens eenigszins opstuwden. (167, 858). In de 17e en 18e eeuw was Drenthe ruim van eikenhout voorzien en de timmerlieden verstonden het maken van die tillen zoo goed, dat deze in het midden der 19e eeuw meestal nog genoeg betrouwbaar waren, om er met wagenvrachten hooi overheen te rijden. De tillen lieten het water goed door. Bij elke til kreeg het water eenig verval, b.v. 10 à 15 cm in niet te natte tijden. In den stillen avond hoorde men dan bij iedere til het geluid van het vallende water, het gemurmel van den stroom.

Na dien tijd werden zij vaak door minder soliede brugjes vervangen en het vermogen om water door te laten liet veelal te wenschen over. Bij het toenemend aantal slooten was een toenemend aantal verbindingen noodig en werden de waterdoorlatende dammen allengs door vaste, niet doorlatende dammen vervangen, ook al, om 's zomers drinkwater voor het vee in de sloot te houden. (843). In de gemeente Borger is hierin in de jaren 1921 en 1922 een groote verbetering tot stand gekomen door de oprichting van een waterschap in 1918, omvattende 1875 ha groenland behorend onder de boermarken van Borger, Westdorp en een gedeelte van Schoonloo. (167). De talrijke kleine stroomen in dit gebied zijn in 14 leidingen verdeeld. Al die leidingen zijn verbreed en uitgediept, een moeilijk werk, dat f 20.000 heeft gekost. Alle dammen, goede en zeer slechte, werden uitgeworpen. Het land kwam nu goed droog, maar alle toegangen tot het land waren afgesloten. Om dit weer te herstellen werden geheel nieuwe eikenhouten bruggen en dammen met duikers en cementringen gelegd. Dit deel van het werk heeft f 19.000 gekost. Het eikenhout was afkomstig van de bekende Borgerder Koesteeg. De dammen kregen een breedte van 4 m. Het onderhoud van dammen en bruggen was, nadat ze door het waterschap gelegd en betaald waren, voor rekening van den eigenaar van het land.

Ondanks de verbeterde waterafvoer verneemt men in natte jaren (b.v. 1927) toch nog altijd klachten over de aanwezigheid van water op het land in en boven het weidegras. Dit is een gevolg van de ongelijke ligging van het land. Voor de egalisatie van het groenland, vooral in het Hunzegebied, is in de 2e helft der 19e eeuw verbazend veel gedaan. Echter geschiedde dit „grondschiiven” vaak op het oog, terwijl minder onregelmatige landen in het geheel niet zijn behandeld. (578). Een eigenaar, die b.v. f 50.— op een perceel land zou kunnen laten verwerken, geeft dit bedrag liever uit aan extra-kunstmest, hetgeen veel meer directe voordeelen brengt. Komt het land echter aan den koop, dan blijkt altijd, dat wat men mooi vlak land noemt, veel meer opbrengt dan onevenredig en verwaarloosd land. Het zeer verminderde onderhoud van de slooten werkt het kwaad eveneens in de hand.

Omgekeerd heeft de verbeterde waterafvoer door de Hunze en de veenkoloniale kanalen op enkele meer zuidelijk gelegen deelen langs den stroom tot gevolg gehad, dat die gronden dikwijls een tekort aan water hebben. In droge zomers scheurt de bodem steeds meer en zet zich in vierkante veenblokken, zoodat het land bij regenval weinig van het water profiteert, wijl het te vlug door die scheuren naar den ondergrond afvloeit. (103).

o. KIENHOUT.

Het moerasveen van het Hunzedal is op vele plaatsen rijk aan kienhout. Ten gevolge van de bebouwing en de verbeterde waterafvoer is de grond sterk beklonken, zoodat telkens weer van die stammen naar boven komen. Bij het maaïen van dergelijke gronden met de maaimachine wordt deze telkens door dat uitstekende hout beschadigd. In de laatste jaren (1927) is men dikwijls bij winterweer bezig, om dat hooggelegen hout uit te werken. Men neemt het voor eigen gebruik, als brandhout onder veevoederpotten, men verkoopt het na gehakt te zijn per m³, maar ook menigmaal is het binnengedeelte zoo gaaf, dat het uitstekend bruikbaar is voor hekboomen of schuttingpalen. Zoo wordt ook langs dezen weg hier veel grasland verbeterd, maar binnen korte jaren vindt de nakomeling met betrekking tot dat hout weer nieuwen arbeid. (103).

p. TURFGRAVEN IN HET BINNENVEEN.

Verscheidene Oost-Drentsche dorpen hadden in het moerasveengebied, het „binnenveen”, in tegenstelling tot het „buitenveen”, hun turfputten voor de winning van huisbrand. In de gemeente Borger zijn binnenvenen: het Buinerboerveen, het Eeserveen en het Westdorperveen. Eenige eeuwen geleden geschiedde deze boeren-turfgraving in kleine putjes, zoo groot als een werkman in één dag uitgraven kon. Had men dan geen brandstof genoeg, dan werd op den volgenden dag een tweede putje gemaakt, omdat het eerste des nachts vol water was getrokken. Van deze zeer primitieve eerste turfgraverij vindt men de sporen in den vorm van gedempte turfputten op allerlei plaatsen terug. Later werd het turfgraven meer geregeld, hetgeen blijkt uit een boerwillekeur van de markgenooten van

Buinen in 1613. Daarbij werd het veen nabij de Drouwener Swette (scheidingssloot tegen de marke van Drouwen) en nabij de Scholtensloot (grensscheiding tusschen Buinen en Exlo) verdeeld. Sindsdien groef ieder in zijn eigen veen, of verhuurde dit aan anderen. De hoeveelheid werd bepaald bij het dagwerk, d.i. zooveel veen als vier mannen per dag graven kunnen en als turf ter droging op den wal kunnen brengen. Hoe ondieper het veen werd uitgegraven, hoe grooter oppervlak men noodig had. Een veenput had een breedte van ± 2 m en kon in goed veen 8 turf diep worden uitgegraven. De lengte van den dagwerkspuit variëerde tusschen 30 en 40 m. De hoeveelheid turven per dagwerk bedroeg 6000—7000 stuks. De huurprijs voor een dagwerk turf was ± 1860 , naar gelang van de kwaliteit f 1.75— f 3.—, later f 5.— f 7.50, na 1890 tot f 10.— voor de beste soort, in den wereldoorlog f 40.— f 50.—. Huurders van boerenplaatsen groeven op het bij de plaats behorende veen; het bedrag er voor was in den huurprijs der plaats begrepen.

Bij het turfgraven, dat voorjaarswerk was, werd de bovenlaag van de put, $\frac{1}{2}$ m of minder, als waardelooze bolster in de put van het vorig jaar geworpen. Dan stak de „stikker” met zijn scherpe spade, ook „stikker” genoemd, de turven tot 2 diep en bepaalde dus de lengte en breedte der turf. De graver nam deze turven weg en legde ze op den oeverwal; twee „draggers”, ook wel „draagsters”, plaatsten ze in rijen van vijf turven hoogte, die men „dijken” noemde. Ongeveer drie weken na het graven werden de dijken omgezet, zoodat de onderlaag nu bovenlaag werd. Weer drie weken later werd de turf in bulten of hoopen gebracht. Twee maanden na het graven kon men zijn turf naar huis vervoeren. Per dagwerk had men dan 10 à 12 voeren. De stikker en de graver verdienden 60 cent, de zettters 50 cent per dag met den kost; zonder kost 50 cent meer.

Voor de arbeiders, voor ambachtslieden en neringdoenden, die geen paardenhouders waren en voor notabelen werd de brandstof door de boeren aangevoerd. Een arbeider betaalde voor dit werk 50 cents per voer plus eenig onthaal. De notabelen betaalden niets maar tracteerden rijkelijk de soms 15 à 20 boeren, die ieder een wagenvracht in den schuur van den belanghebbende brachten. Voor de ambachtslieden ging het evenzoo, maar wat minder luxueus en de 50 cents per voer turf werd verrekend met het werk, dat de ambachtslieden voor de boeren verrichtten. Ook de arbeider betaalde niet, maar hielp voor het aanvoeren van een voer turf een dag zaaikoren dorschen, of verrichtte er ander werk voor. (620, 775, 949).

In zeer natte jaren kon men in het voorjaar geen turf steken of werd de gestoken turf niet tijdig droog. Men moest zich dan op oud-Drentsche wijze met „zodden branden” behelpen.

Gelijk reeds werd opgemerkt, vindt men in het groenland vaak de resten van oude veenputten. Dit verschijnsel heeft ook bijgedragen tot het onegale van het slechte groenland. De buurtschap het Kostvlies, gem. Gasselte b.v., is ontstaan in een gebied met zeer slecht groenland, waarin vele dergelijke oude putten voorkwamen. (551).

g. IJZEROER.

In het groenland van Ees en Westdorp kwam vroeger een groote bedding van ijzeroer voor, waarvan de afgraving zoo goed als geëindigd is. Omstreeks 1905 werd hier met de oerdelverij aangevangen, welke werd begunstigd door de nabijheid van het Oranjekanaal. Van veel land werd het ijzeroer verkocht voor f 1.— per m³, onder voorwaarde, dat het binnen een bepaalden tijd, 8 of 10 jaar, werd weggenomen, waarbij een klein voorschotbedrag als waarborg werd gestort. In de oorlogsjaren werd het werk niet voortgezet. In de jaren na 1920 ontstond nieuwe belangstelling, met het gevolg, dat duizenden m³ werden opgegraven en in hoopen gebracht. De oerbeddingen lagen ongeveer 30 tot 50 cm hooger dan het omringende maaiveld, als kleine hoogten van 1—5 aren. Men vindt het oer terstond na het wegnemen van de graszode, ter diepte van 8 à 10 cm, het vormt een laag van 2 tot 4 à 5 voet diepte. Gewoonlijk is, nadat de graszode weer op haar plaats ligt, het land egaal geworden. Op de oerhoogten was de grasgroei steeds veel geringer dan in de omgeving. Ook in het veen langs den Hondsrug is in den ondergrond ijzeroer gevonden, maar niet in voldoende hoeveelheden voor oerdelving. Bij Drouwen, Buinen en Exlo is misschien later nog een oerproductie te verwachten. (149, 716, 768).

r. AANSCHIEDINGEN.

Hier en daar vond men in de aan het heideveld grenzende groenlanden ook nog heide in het land. Dit was aldus te verklaren: Toen die perceelen land in vroeger eeuwen „afgegraven” werden, dacht men niet alleen aan hooiwinning maar ook aan weidegang. Het hooiland werd in den nazomer als weiland gebruikt. De galziekte of leverbotziekte onder de schapen en het rundvee was inheemsch en trad vooral op na een overstroming of een langdurigen regenachtigen tijd. Het gras leverde dan gevaar voor die ziekte. Soms aten de dieren wel eens een week of langeren tijd dit gras niet gaarne. 't Was of zij er een wansmaak aan ontdekten. Dan aten zij gaarne bij afwisseling heide, welke als een weinig voedzaam maar gezond voedsel werd beschouwd. Daarom werd de omheining van zulk land met slooten of aarden wallen zóó ruim genomen, dat er heideveld in betrokken werd. Daar was de bodem hooger en droger, waarom het jongvee er in October en November gaarne des nachts zijn legerstede zocht.

Deze strooken heide zijn later tot bouwland ontgonnen en heeten, in tegenstelling tot de eschakkers „aanscheidingen”, omdat deze gronden bij de vroegere veldverdeling aan het groenland zijn aangescheiden. (119, 619, 957).

s. ANDER OUD GROENLAND.

Op enkele plaatsen vond men nog oud groenland in het veen. Zoo b.v. in de boermarke van Valthe, waar men een zeer vruchtbare groenlandstreek vond, verdeeld in perceelen, waarvan men een gedeelte vanwege hun ruime grasopbrengst de Valther Vetstukken noemde (932). Toen echter daar de kanalisatie dat vruchtbare land naderde, waardoor het water te veel aftrok, kreeg het veen in droge zomers

diepe barsten en was het niet meer vertrouwd er met een paard en wagen te komen. Bovendien was de hoeveelheid gras tengevolge van de droogte het werk niet meer waard, want de afstand van Valthe tot die landerijen was zoo groot, dat de grasmaaiers er des Maandagsmorgens heen trokken om te werken en niet voor des Zaterdags thuiskeerden. Het verlies van deze oude hooilanden was den landbouwers te Valthe zeer ten nadeele.

i. NIEUW GROENLAND.

De nieuwe weiden waren vroeger veldgrond met heide en wilde grasgroei. Nadat de heideschappen in de jaren 1900 tot 1910 grootendeels afgeschaft waren en deze gronden tot bouwland in cultuur waren gebracht, werden zij later ten deele tot groenland aangelegd. Hun bodem is veel minder waterhoudend dan die der lagere natuurweiden in het oude groenland. Het gras ontwikkelt zich vroeger dan in de oude groenlanden, mede door de betere botanische samenstelling van het gras. De vroeg in het voorjaar aankomende nieuwe weiden kunnen het bij een zomerdroogte niet tegen de oude natuurweiden uithouden. De veehouder, die geen andere dan nieuwe weiden heeft, krijgt dan gebrek aan weide voor zijn vee. Ook vereischen de nieuwe weiden meer bemestingskosten.

Met den aanleg van nieuwe weiden is de behoefte aan oude natuurweiden wel verminderd. Het zoogenaamde vóórweiden van het hooiland, waarbij het vee in Mei een paar weken in het hooiland werd toegelaten, is door den aanleg van nieuwe weiden bijna onbekend geworden. (101, 773).

ii. ONKRUIDEN.

In de groenlanden met slechte afwatering groeiden veelvuldig de wilde zuring (*Rumex acetosa*) en de ratelaar (*Rhinanthus minor*), die een slecht hooi gaven. Deze en andere onkruiden, benevens de slechte grassen hebben hun plaatsen moeten ontruimen voor de *Festuca*-, *Poa*-soorten, voor kamgras, enkele *Lolium*-soorten e.a., die er bij betere bewerking en bemesting van het land van zelf op groeiden (119).

Onder de slechte hooilandplanten is vooral nog bekend de paardestaart (149), hier roebol, roetbol of ruitbol geheeten. Als het melkvee hooi eet, waarin roetbol aanwezig is, dan vermindert de melkgift. Paarden en schapen eten zulk hooi zonder er een nadeelige invloed van te ondervinden. Geiten willen zulk hooi niet aanroeren. (119).

De brandnetel (71, 160) wordt begunstigd door verwaarloozing van den grond, waarop ze groeit. Men vond ze vroeger veel op oude, met bosch begroeide aarden wallen, langs weg- en slootkanten en ook wel op verwaarloosde boerenerven. Ze was in Drenthe langen tijd als varkensvoedsel gunstig bekend. Wanneer in Juni of Juli de aardappelvoorraad opgeteerd was, ging de boerenmeid of -dochter brandnetels „stroopen”. Daarbij werden de bladeren en de bloesems afgestroopt. Wie het vaak deed, gebruikte daarbij geen handschoenen. Door het slechten van

oude aarden wallen in het groenland is de gelegenheid tot dit stroopen zeer verminderd.

Het radicaalste middel voor de bestrijding van de brandnetel in het grasland is het uitgraven van het wortelnet. Daarbij vindt men wortels ter dikte van een wandelstok. Deze worden gaarne door koeien gegeten. Het uitschudden van de brandnetelwortels veroorzaakt schrale plekken in het land. Wij staken de brandnetels in de 2e helft van Mei ook wel eens af met een scherpe spade en als dan in den hooitijd het gras gemaaid werd, vonden wij er geen hoog opgewassen harde brandnetelstengels, maar een jong, krachtig, bladrijk brandnetelgewas, goed in het hooi.

De weidedistel (*Sonchus arvensis*) (160) wordt van oudsher beschouwd als een kenteeken van goed land. Het voorkomen van de zaadvorming is het ware bestrijdingsmiddel. Dit kan gemakkelijk, als men met een kleine, scherpe spade in Maart het land doorgaat, om de distels af te steken, in April nog eens en in de eerste week in Mei wederom. In het weiland kan men dit eind Mei of begin Juni herhalen. Vroeger werd in Drenthe van het afsteken van weidedistels veel gebruik gemaakt door houders van slechts één of twee koeien. Werd in Maart of April de hooivoorraad klein, dan kregen de dieren stroohaksel, vermengd met uit het land gestoken distels, wat de koeien gaarne aten. De distelzoekers gingen vrij al het groenland door en werden door niemand gehinderd.

Lastiger dan de weidedistel is de akkerdistel (*Cirsium arvense*) (145, 160), die ook in het groenland voorkomt. Deze is veel minder algemeen, doch de stand is veel dichter. In het hooiland kan zij meer dan manshoog worden. Zij wordt bestreden door afmaaien in den zomer bij regenachtig weer. 's Winters worden de „stiekels” nooit door het vee geweigerd. (147, 149, 844).

Russchen groeien in land, dat men dicht- of dikhuidig noemt, gewoonlijk in nat land, bijna niet bij planten als meelgras, zuring en zwenkgrassen, wel bij beemdgrassen en carex. Voor de verwijdering maait men alles zoo kort mogelijk af, twee maal in het jaar, dus door etgroenhooiing en niet na te weiden. Men geeft dan een goede bemesting, opdat het gras zich goed ontwikkelt en overheerschend wordt.

Na eenige jaren op gescheurd grasland te hebben gebouwd en het daarna te hebben laten liggen, krijgen de russchen wel eens de overhand. Men kan dan kort en herhaald afmaaien, in den voorwinter kalk strooien en grond opbrengen, b.v. slootzand of zand uit een hoogte, beter nog straatveegsel, vermengd met asch, of wel kainiet strooien en als het gras in April doorkomt, met chilisalpeter mesten. Men kan het russchengewas voorkomen, door direct na de verwijdering van de dekvrucht chili te geven.

Beent of bam (*Deschampsia calspitosa*) (166) is een hoog opschietende, harde grassoort, waarvan de stengels worden gebruikt om de steel van een tabakspijp te reinigen. Het groeit op lage natuurgonden en vormt hooge pollen. Als men het groenland verbetert door bemesting of grondbedekking blijft het harde gras aan de slootranden nog in stand. Men vernielt het door de pollen met een scherpe schoffel

af te steken en stuk te slaan. Dergelijke schoffels heeft men niet zoo veel meer als vroeger.

Carex, hier „sek” genaamd, maakte vroeger een groot gedeelte van het hooi uit. Bij vele boeren was het een geachte grasplant, omdat zij zoo goed tegen de voorjaarskoude bestand is en ook in slechte jaren de hoeveelheid vermeerderde. (575). Men bestrijdt de „sek” op dezelfde manier als bam. (149).

De boterbloem komt ook veel voor en wordt ondanks zijn „malsche” aard, waarvan een Drentsch dichter heeft gezongen, door het vee gemeden. De plant komt zoowel in het hooiland als in het weiland voor. Voor de bestrijding moet men het land op goede afwatering leggen en flink bemesten. Dan wordt de boterbloem door het gras onderdrukt. (575).

Voorts vinden wij in het algemeen in alle groenlanden nog teveel meelgras (*Holcus lanatus*). Niet alleen de groenlanden, maar ook de korenesschen zijn er vol van. Alleen bij een vroege hooiing en bij donker weer, als het kaf er niet afvalt, heeft het als hooi nog wat waarde, doch waar het tot medio Juli op den stam blijft, laat het al zijn zaad vallen, dat licht weer ontkiemt en een goede nagrasopbrengst levert, maar in het volgend jaar verdringt het weer de goede natuurgrassen in het land.

In verband met de onkruidbestrijding levert de omwisseling van hooiland tot weiland voordeelen. (509). Russchen en carex-soorten verminderen in het hooiland, omdat zij afgemaaid worden en nemen in het weiland toe. Andere schadelijke onkruiden, vooral de wilde zuring, vermeerderen in het hooiland en nemen in het weiland af. (1002).

HOOFDSTUK III.

De heidevelden

a. INLEIDING.

Drenthe, het land van „hei en struiken”, heeft oorspronkelijk, met Noord-Brabant, wel de grootste oppervlakte heideveld van alle provincies van ons land gehad. De dorpen en gehuchten met hun geboomte lagen in de heide als schepen in de zee. Deze heidevelden waren voor den landbouw van groot belang en er is een tijd geweest, dat boeren met veel en goed heideveld benijd werden, omdat zij altijd ruim voorzien waren van heide, om deze voor aanvulling van veevoedsel af te maaien en omdat zij altijd de beste kwaliteit heideplaggen hadden als strooisel in de vee-stallen. De grootste beteekenis had het veld echter voor de schapenhouderij, welke langen tijd een geheel onmisbaar onderdeel van het landbouwbedrijf is geweest, vooral in verband met de mestwinning, terwijl voorts de bijenhouderij in bepaalde perioden veel voordeel van het veld heeft genoten. Voor de schapen- en bijenhouderij raadplege men de betreffende hoofdstukken.

De heidevelden zijn reeds zeer lang geleden tusschen de verschillende marken verdeeld. Men bepaalde de scheidingsrichtingen zooveel mogelijk rechtlijnig en menige markescheiding is later gemeentegrens geworden. Bij de scheidingen van de marken werden zware keisteenen als scheidingsteeken geplaatst, waarop een kruisje werd ingebeiteld. Deze grenssteenen hebben de eeuwen verduurd (1436). In het Ellertsveld bevindt zich een dergelijke steen, die het hoekpunt vormt van zeven boermarken van zes gemeenten: Borger, Odoorn, Sleen, Zweeloo, Westerbork en Rolde. De begrenzing der verschillende marken heeft lang geleden herhaaldelijk aanleiding tot moeilijkheden gegeven. Zoo maakt de scheidingslijn tusschen het veld van Drouwen en dat van Grolloo een bocht ten voordeele van de marktgenooten van laatstgenoemd dorp. Het erfgerucht wil, dat de Grolloërs zich dat veld vroeger onrechtmatig hebben toegeëigend. Een landmeter zou het vervreemde veld aan de Drouwenaren hebben willen teruggeven tegen vergoeding van één ham van een vet varken, een „schink”, doch geen enkel landbouwer te Drouwen had er die „schink” voor over. In dat gedeelte van het Grolloërveld ligt een groene laagte, welke door de Drouwenaars met den verachtelijken naam „sch...gat” wordt aangeduid, terwijl de benadeelden voorts beweren, dat die laagte gevaarlijk is voor de schapen, omdat zij er in Augustus en September bijna altijd de sporen opdoen van de galziekte. De Grolloërs beweren, dat dit een onware en lasterlijke aantijging is, om daardoor de schade te ontgaan, welke dit gerucht hun bij den

verkoop van schapen zou kunnen veroorzaken. De geloofwaardigheid van dergelijke overleveringen is langzamerhand verzwakt. (970).

De heide is zeer goed tegen alle weersinvloeden bestand. Dat zij tengevolge van de zonnehitte wegstierf, hebben wij alleen in de erg droge en heete zomers van 1868 en 1911 gezien. Overal, waar de natuur haar niet tegenwerkt, krijgt zij de overhand. Alleen in het eikenwoud en in het naaldbosch moet zij door de schaduw vaak voor langen tijd den kamp opgeven, maar wordt later toch weer overwinnares, wanneer het bosch is uitgerooid. Van dezen strijd tusschen heide en boschgewas vinden wij nog de sporen terug in sommige heidevelden. Oude eikenstammen in den grond hebben soms nog zooveel levenskracht, dat er loten uit opschieten, die dan, niet meer samen met soortgenooten levende, door de heide verdrukt worden.

Het heideveld bestond voor ongeveer $\frac{3}{4}$ uit Calluna-heide en voor ongeveer $\frac{1}{4}$ uit Erica-heide, welke laatste bovendien ten deele met wilde grassen begroeid was. In niet te natte jaren profiteerde de schapenkudde van die lage plekken het meest. In natte jaren konden de lage plekken een ernstige uitbreiding van de galziekte bij de schapen veroorzaken.

Naast de heide groeien er nog andere planten op het veld. Op lage velden zien we een gele, op hooge gronden een meer blauwachtige mossoort tusschen de heide. Waar de bodem leemhoudend is, ziet men wolfsklauw door de heide slingeren. In de nabijheid van bosschen, of waar vroeger bosch groeide, vinden we varens. Van de grassen is het borstelgras het meest algemeen. Soms zien we nog eenige Juncussoorten en zelfs orchideeën zijn er niet geheel vreemd. In boschrijke streken groeit er mede de gagel, die meer dan andere planten door het wolvee met rust gelaten wordt, zich daarom geregeld ontwikkelt en de heide geheel verdringt. Men wil, dat deze plant de vruchtbaarheid van den grond verhoogt en bij de beoordeeling van de geschiktheid van den grond voor ontginning wordt de aanwezigheid van gagel als een gunstig teeken beschouwd. Zoodra de heidegrond hier of daar eenige bewerking heeft ondergaan, verandert de toestand van den plantengroei. Waar men b.v. eenige jaren achtereen het vee langs eenzelfde streek naar het land voortdrijft, of waar men met wagens langs rijdt en zoo de heide vernielt, daar zal, ook als het gebruik van den grond als boven bedoeld ophoudt, geen heide groeien, maar komen er grassen te voorschijn, die door schapen gegeten en alzoo onderhouden worden, onder welke men veldbeemdgras en buntgras opmerkt, welk laatste zich veelal in onze slechtste weilanden ophoudt.

Van de dieren trekt zeker wel de leeuwerik het eerst onze aandacht. In zachte winters zien we hem reeds in Januari boven de heide opstijgen, om door zijn zang het naderend voorjaar aan te kondigen. Andere vogels, die er, zooals de leeuwerik, hun vast verblijf hebben, vinden we hier niet. Nadat de veenboekweit-cultuur bijna geëindigd was, zien we het korhoen zich meer op het lage heideveld ophouden. Reigers komen nu en dan hun bezoeken brengen op heideveld, dat in de nabijheid van het groenland ligt. Kraaien vliegen het veld op en neer om er te azen op een gestorven of achtergebleven schaap, welk dier, ook als het nog leeft, terstond de

oogen worden uitgepikt. De kievit legt zoowel in de lage plekken van het veld, waar grasgrond is, als in groenland zijn eieren. De houtsnip vertoeft er alleen, wanneer bosch in de nabijheid is; de kleine snip of het bokje laat er in het voorjaar zijn eentonig, met dat der bokken overeenkomend geluid hooren en de groote wulp komt in het voorjaar in onze groenlanden, waar zijn eigenaardig geluid door de boeren wordt verklaard als een waarschuwing om de „koe uit” te brengen en weet er zijn eieren zeer sluw in de lange heide te verbergen. De haas houdt zich hier gedurende het geheele jaar op en nadert bij sneeuw en vorst in den winter meer onze korenasschen met het wintergraan. Groot is bij schoon zomerweer het aantal hagedissen dat zich hier bevindt en door het volk, evenals adders en slangen, onder de categorie van „venijnig goed” wordt begrepen, waarom menige hagedis door landbouwers, op het land werkzaam, onschuldig gedood wordt. Slangen worden steeds zeldzamer. Vroeger hielden deze zich in groot aantal te Schoonloo op, waar zij zich in de stallen der heideschappen zeer vermenigvuldigden. Door vermeerdering van de aardappelteelt werden in latere jaren de schapenstallen ook in het voorjaar uitgemest, waardoor de slangen niet meer zooals vroeger in de hokken een rustig verblijf vinden. Adders vindt men alleen op de lage en moerassige gedeelten van het veld. Onder de insecten bekleeden de gele mieren de eerste plaats. Aardhoopen van 4—5 dm hoogte werken zij hier op en vooral op de hoogten van het veld zijn hun koloniën veelvuldig. Torren en vliegen wonen in de heide, terwijl de meer verborgen spin in schoone zomernachten myriaden van webjes spint, die, door dauw bevochtigd, bij het schijnen van de ochtendzon een eigenaardig gezicht opleveren. Verschillende meestal kleine soorten van kevers bewegen zich tusschen de heidestruiken en naast de honingbij zien we daar de ruigbehaarde hommelt zijn verblijfplaats opzoeken, die zorgvuldig onder het mos in de dopheide verborgen ligt. Zoo vertoont het heideveld, waarop meestal een doodsche stilte heerscht, die slechts nu en dan afgebroken wordt door de geluiden der ver klinkende schapenbellen, toch overal leven en beweging. (970).

Vóór de verdeling der markteronden telden de heidevelden vele greppels, die het overtollige regenwater uit het heideveld afvoerden. Na de veldverscheiding zijn vele van die greppels verdwenen. In enkele boermarken, b.v. te Borger, werden zij echter blijvend in orde gehouden en sommige zelfs aan de schouw onderworpen. Overigens werd in den loop der eeuwen maar zelden aan het heideveld iets tot verbetering gedaan. De wegen over het veld werden in het algemeen niet onderhouden. Was een weggedeelte onbruikbaar geworden, dan werd het niet hersteld, maar men reed het slechte gedeelte ter zijde voorbij en daardoor vormde zich een nieuw wagenspoor, waardoor men weer eenige jaren reed.

b. PLAGGEN.

Tot de werkzaamheden, die gewoonlijk in de maand Mei werden verricht, behoorde het afsteken van heideplaggen. Het werk geschiedde door een knecht, soms bijgestaan door een daglooner. De plaggen werden, na gedroogd te zijn, in een grooten hoop

of bult op het erf bewaard, opdat men het geheele jaar strooisel voor de schaphokken zou hebben. Een man stak per dag honderd hoopen; elke hoop bestond uit 10 plaggen en de hoeveelheid, die een boer in een jaar nodig had, bedroeg van 1500-2000 hoopen. De knechts meenden, dat de plaggen „half los gelegen moesten worden”, hetgeen zeggen wil, dat men bij dit werk den halven tijd op den grond moest liggen of slapen. Een plaggensteker werkte van 8 tot 12 uur des voormiddags en sliep van 12 tot 3½ uur, om dan nog een paar uurtjes te werken. Hij stak des morgens ongeveer 75 plaggenhoopen en na den middag nog ongeveer 25. (117).

Een plag had een gemiddelde oppervlakte van 25 dm², zoodat voor 2000 hoopen een halve hectare van het beste heideveld werd kaal geschoren, waardoor de plantengroei zooveel achteruitging, dat er 10 of meer jaren verliepen, voor men van hetzelfde veld weer plaggen kon steken. En waar nu 10 à 12 landbouwers in een dorp of gehucht woonden, daar werd jaarlijks 5 à 6 ha. veld van hun plantengroei beroofd. (970).

Gewoonlijk heeft de bovenste grondlaag onder dopheide meer vruchtbare humus dan die onder rig- of struikheide, waarom men aan plaggen met dopheide de voorkeur gaf. (970).

c. ZODDEN EN TURF.

In dorpen als Rolde, Grollo, Schoonlo, Zweelo, e.a., waar men geen veen heeft en derhalve geen turf kan graven, wordt in Mei door iederen markgenoot een perceeltje heide afgebrand, om daarna rechthoekige schulpen, zodden of zoden af te steken, welke een goede brandstof leveren. Van die zodden worden vaak reeds voor den hooitijd honderden wagenvrachten aangevoerd, om in de behoefte van het geheele jaar te voorzien. In de oorlogsjaren werden zij, door de schaarschte aan brandstof, zelfs ver buiten de provincie geëxporteerd en brachten zij f 5.— f 6.— per wagenvracht op, wat nimmer te voren gebeurd was. (8). Met de uitbreiding der varkenshouderij was ieder jaar meer brandstof voor het koken van veevoedsel nodig (46). Het steken van brandzodden is in dergelijke dorpen het eenige voordeel, dat onontgonnen heide thans nog oplevert.

De zodden zijn $1\frac{1}{2} \times 3$ dm groot en $\frac{1}{2}$ dm dik. Zodden waren in den tijd, toen er nog accijns van de turf werd geheven, van die belasting vrijgesteld, waarom er in dien tijd nog meer gebruik van werd gemaakt dan later. (970).

Voor het winnen van brandstof wordt ook een veelvuldig gebruik gemaakt van heideveentjes. Dat zijn veenplekken van gewoonlijk minder dan 2 ha. grootte, waar men vroeger niet aan dacht, mede ook door de moerassige ligging. Het veen daarin is laagveen. Nú legt men die veentjes op afwatering en delft een brandstof, die veel harder is dan die van het veen van waar men tot aan het einde der vorige eeuw brandstof verkreeg. In de heidevelden van Borger, Rolde, Schoonlo, Drouwen en Gasselte vindt men vele van die veentjes. Enkele zijn reeds geheel uitgegraven, zoodat er waterplassen zijn ontstaan, waarin opnieuw veenvorming plaats heeft. (15).

d. MAAIEN.

In het eind van de vorige eeuw werd veel heide als veevoeder gemaaid, waarmee men reeds voor 1 November begon. Daardoor werden vele velden zoodanig uitgeput, dat men bijna geen heide meer kon maaïen, terwijl ook de schapenhouderij er hinder van ondervond. Te Schoonlo, met een groot heideveld, ontstond zelfs een handel in voederheide.

Daar na omstreeks 1905 het grootste deel der schapenkudden is afgeschaft, en er geen plaggen meer worden afgestoken en niet meer gemaaid wordt, hebben de groote velden rust gekregen, zoodat er weer flink heide op groeit. (8).

Blijkens oude documenten kon men in de 17e eeuw veroordeeld worden, als men meer heide voor veevoedsel maaïde, dan overeenkwam met zijn aandeel in de ongescheiden boermarke. Destijds werd er dus ook reeds in den winter voor veevoedsel gemaaid. (46).

Had de arbeider geen werk, dan haalde hij lange dopheide uit het veld en maakte heidebezems voor het schrobben of heideboenders voor het reinigen van melkvaten, emmers of ander vaatwerk. Thans schrobt men met schrobbezems van den koopman, die de heidebezems hebben vervangen. (2).

Ook werd deze heide gebruikt tot aanvulling van het stroodak op de boerenhuizen en werd ze verkocht voor uitvoer naar Leeuwarden, Steenwijk en elders, waar ze door bakkers als brandstof ter verhitte van de ovens werd gebruikt. (620, 970).

e. VELDVERSCHEIDING.

In de jaren 1850 tot 1855 werden alle Drentsche heidevelden zoodanig gescheiden, dat ieder markgenoot zijn aangewezen deelen in eigendom verkreeg. Deze verdeling geschiedde naar oude rechten, welke konden blijken uit het markeboek, ook wel boerboek genaamd, waarin vermeld stond, hoe groot ieders aandeel van de ongescheiden marke was. Bij de veldverscheiding of markeverdeeling werd de boermarke eerst in zoogenaamde blokken verdeeld. Die blokken waren onregelmatige oppervlakten, met drie of meer hoeken, en hadden, waar zij aan den korensch of aan het groenland grensden, kromlijnige begrenzingen; bovendien waren alle blokken niet even groot. Eerst werd het blok verdeeld in strooken, die men „waren” noemde. Ten einde de waren onder te verdeelen, werden de aandeelhouders eerst tot groepen samengevoegd, zoodanig, dat de aandelen van iedere groep tezamen een waar vormden. Bij ieder blok werd op gelijke wijze gehandeld; het lot bepaalde voor alle blokken tegelijk de volgorde, waarin de verschillende groepen van aandeelhouders naast elkaar kwamen te liggen. Iedere aandeelhouder kreeg dus in ieder blok zijn wettig aandeel, terwijl zijn strook in alle blokken door bezit van dezelfde bureu werd begrensd. De genoemde strooken werden slagen genoemd. Vaak zijn de slagen een half uur gaans of nog langer. Bezitters van een klein aandeel kregen vooral in langgerekte blokken zeer smalle slagen. In het veld werden de grenzen van de volle waren aangegeven door greppels, ritsen genaamd. De scheiding tusschen het bezit van eigenaren, die tezamen een waar bezaten, werd aangeduid

door drie of vier op elkaar geplaatste aardzoden aan de beide einden der slagen, welke zoden elk jaar weer werden opgericht of door nieuwe vervangen.

De hier beschreven verdeeling is gebleken zeer nadeelig te zijn voor een algeheele ontginning. In het veld wisselen deelen, die voor ontginning bijzonder geschikt zijn, af met ongeschikte gedeelten. Door al die gedeelten loopen de slagen rechtlijnig voort. Ook ligt ieders bezit over alle blokken verdeeld en is vaak zeer onpractisch van vorm. Van één zijde is men echter welbedacht te rade gegaan, n.l. door alle slagen te doen eindigen op ongescheiden stukken grond, bestemd voor wegen. Het lastig gebrek aan uitwegen op de korenesschen heeft de markeverdeeler hier tot waarschuwing gediend. (948). De aanduiding van de begrenzing tusschen de verschillende slagen is vaak zoo onduidelijk, dat toezicht op onteigening of vervreemding van de producten van heideveld moeilijk is. Men heeft hier echter een eigen rechtspraak, hierin bestaande, dat de eigenaar of huurder, ontdekkende, dat één of ander niet gerechtigde plaggen of heidezoden in zijn veld gestoken en ter droging heeft geplaatst, deze terstond als zijn eigendom naar zijn erf of woning vervoert, zoodat het verlies daarvan de schade voor den vervreemder en ook de eenige straf voor het misdrijf is. Vergist iemand zich, door b.v. plaggen te steken op een belendend stuk grond, dan werpen beide het op een akkoordje.

In de eerstvolgende jaren na de scheiding van het veld werd in het dagelijksch leven veel getwist over de wettigheid van het als eigendom verkregen heideveld. Kleine landbouwers, aan wie geen heideveld was toegedeeld, achtten zich in hun rechten verkort. Zij werden echter niet geheel uitgesloten. Vele „strepen” werden onverdeeld gelaten, maar bleven als veldwegen ongescheiden, zoodat de nietbewaardeelden er het vrije gebruik van plaggen steken behielden. Tal van toeëigeningen van heide en plaggen, ook uit de verdeelde gronden, werden over het hoofd gezien of wel oogluikend toegelaten en het eigendomsrecht van heideveld werd in menig opzicht, vooral ook met betrekking tot de schapenhouderij, niet gehandhaafd. (970).

f. KEISTEENEN EN KEIENDELVEN.

De bodem van Oostelijk Drenthe is plaatselijk zeer rijk aan keisteenen, door het volk veelal „vlinten” genoemd, welke, voornamelijk in de vorige eeuw, een voorname bron van werkverschaffing hebben opgeleverd.

In oude tijden heeft men ook reeds van de keisteenen gebruik gemaakt. De stijlen van alle oude boerenwoonhuizen waren vroeger op keisteenen geplaatst, die men voor dit doel uit het veld aanvoerde. Te Exlo werd omstreeks 1860 nog een huis gesloopt, waarvan de buitenmuren uit keisteenen waren opgebouwd; men vond er ook huizen met kelders uit veldsteen. Eén van deze kelders, omstreeks 1870 gesloopt, leverde ruim 40 wagenvrachten steenen, van 500 kg. In de korenesschen vindt men overal de scheidingsvoren tusschen de bouwakkers door keisteenen als vaste scheidingspunten aangegeven. Voorts waren de hoofdwegen van de dorpen en gehuchten met keien bestraat. Aangezien de boeren geen voorstanders waren

van het rijden met wagens over deze straatwegen, bestraatte men zoo mogelijk slechts de halve breedte van den dorpsweg. Dorpen, waar de steenen niet overvloedig waren, verkregen de benoodigde steenen door ze van elders aan te voeren. Daartoe spanden alle boeren in, om gezamenlijk een dergelijken tocht aan te vangen, bij voorkeur 's winters, wanneer er niet veel werk met paarden te doen viel. Te Zweelo werden eerst omstreeks 1875 keistraten aangelegd; in de kleine gehuchten onder de gemeente Rolde ontbreken die ook thans (1905) nog. De keienstraten werden vroeger door Twentsche „straatmakers" om de 10 of 15 jaar herlegd, later door personen uit deze provincie. Alle oude welputten in de dorpen waren van veldkeien opgebouwd. Dit was een zeer moeilijk werk, waarvoor vaak handen te kort schoten. Te Drouwen b.v. waren de putten van 12 tot 16 m. diep en om nu tot zoodanige diepte een keienmuur te maken werd een gat gemaakt, dat naar onderen toe steeds nauwer werd, tot men, aan de wel gekomen, den voor een put bepaalden omtrek had, als regel met een middellijn van $1\frac{1}{2}$ m. Dan werd met het steenen bouwen begonnen. Telkens na het aanbrengen van een keienlaag werd de achterzijde met zand aangevuld en flink gestampt tot de hoogte verkregen was. In twee of drie dagen werd het werk voltooid; bij het graven werd door 40 tot 50 personen hulp verleend. De laatste put, op die wijze in de gemeente Borger gebouwd, kwam in 1883 te Buinen tot stand. In den tijd, waarin de keisteenen nog waarde hadden, werden te Odoorn deze keimuren uit gedempte putten wel opgehaald en verkocht. Straatjes van kleine steentjes waren voor een buitendeur wel aardig en aan het achtereinde van den dorschvloer onmisbaar, daar de leemvloer niet tegen het in- en uitrijden met den boerenwagen bestand was. Platte veldsteenen werden aan de voordeur van een arbeiderswoning of bij een putstel gevonden, om er een emmer op te plaatsen, waarin het water uit de putemmer overgegoten werd.

Vele van deze in vorige eeuwen gebruikte steenen waren afkomstig van de ontginning van de oude bouwlanden. Daarbij heeft men vele steenen overgehouden. In de verst afgelegen gedeelten van de korenesschen werden soms diepe kuilen gegraven, waarin de overvloedige keien werden gestopt, totdat zij eerst tegen het einde der vorige eeuw aldaar werden teruggevonden. Te Drouwen en te Gasselte werden in de jaren 1860-1870 meer dan twintig van zulke voorraden ontdekt, die meestal van 10 tot 30 wagenvrachten keien inhielden. Te Exlo was de voorraad steenen zoo groot, dat men er wallen van bouwde, dienende tot omheining van een gedeelte van de korenesch, welke wallen nog bestaan (1905) en onderhouden worden. Te Schoonlo zagen wij een zoodanigen keienmuur, die een gedeelte van een boeren-erf omgeeft.

De uitvoer van keisteenen begon in Oostelijk-Drenthe met den aanleg van kanalen, vooral na 1839, toen de verbinding van Gasselternijveen met Stadskanaal tot stand kwam. Voordien had Gasselternijveen reeds de kanaalverbinding met de Hunze en daar werden reeds zware keien opgekocht, geschikt voor de zeekeringen. Die handel was destijds echter van minder beteekenis, aangezien de landbouwers

uit de gemeenten Borger en Gasselte destijds veel te doen hadden met de veenboekweitcultuur en de verbindingsweg van Gasselte naar Gasselternijveen, een veendijk, vaak in slechten toestand verkeerde. Toch bracht menig landbouwer jaarlijks nog 20 à 30 wagenvrachten steenen derwaarts. De toen verlangde keien waren zoo groot, dat 2 à 4 keien een wagenvracht van 500 kg uitmaakten, waarvoor f 2.50—f 3.50 betaald werd. Een dergelijke vraag, alleen naar zware keisteenen, ontstond te Klijndijk, gem. Odoorn, omstreeks 1875, waarbij voor een wagenvracht van 2 à 3 stuks f 3.— f 4.— betaald werd.

Vond men steenen, die te zwaar waren om op den boerenwagen te worden geladen en vervoerd, dan liet men ze met buskruit in stukken springen. Hiertoe werd met een keisteenboor een gat in den steen geboord. Een keisteenboor was een ronde ijzeren steel ter dikte van een wandelstok, lengte 20 cm, waaraan een harde stalen bek. Een arbeider boorde per dag een gat, dat voor de helft met buskruit werd gevuld, en verder aangestampt met baksteengruis. De lont was gemaakt uit heede (vlasafval).

De meeste keien vond men op de hoogten van den Hondsrug of aan de oostelijke hellingen van die hoogten. Wellicht lagen in vroegere tijden, vóór zij door de menschen tot eenig doeleinde werden gebruikt, vele keien boven op den grond. Doch in den tijd waarin de keisteenindustrie voor Drenthe van betekenis werd, was dit niet meer het geval. Vaak werden de keien op geringe diepte in den grond gevonden, soms waren zij door een grondlaag van een halven meter van de oppervlakte gescheiden.

Vroeger was hier de algemeene volksmeening, dat de keien in den bodem groeiden. Bij velen bestaat deze meening ook thans (1905) nog. Wanneer men deze meening betwistte, wees men op de worteltjes, die hen in den grond omgeven. Vooral daar, waar de keien ondiep liggen en de grond begroeid is met heide en wilde grassen, vindt men om de steenen vaak een bruin laagje, bestaande uit wortels.

De keisteenuitvoer verkreeg eerst een grooteren omvang, toen ook kleinere keien werden gevraagd, z.g.n. „klopkeien”, die bestemd waren voor verharding van wegen.

Men had destijds geen flauwe voorstelling van de hoeveelheden keien, die aanwezig waren. Bij het aanleggen van den kunstweg Groningen-Coevorden heeft men gelachen om de vermeende dwaasheid van het plan, in de meening dat heel Oostelijk Drenthe niet zooveel keisteenen in zijn bodem zou bezitten, als voor dien aanleg noodig waren.

De vraag naar klopkeien gaf aanleiding tot het doorwoelen van het heideveld. In het begin werd de grond daardoor in zoo'n onordelijken toestand gebracht, dat deze voor de schapenweide en voor andere doeleinden in verband met den landbouw totaal onbruikbaar werd en bovendien nog de zandverstuiving bevorderde. In dien tijd betaalden de „steenrooders” aan de eigenaars van het veld geen vergoeding. Dit was een gevolg van de volksmeening, dat ook na de veldverscheiding, in de jaren na 1850, het gemeenschappelijk gebruik van het veld als vóór dien tijd mocht blijven voortbestaan. De boeren lieten de arbeiders maar begaan, omdat

van het heideveld toch nooit iets goeds te verwachten zou zijn. Toen echter eenmaal gebleken was, dat de keisteenen vaak twintig of meermalen zooveel opbrachten als het heideveld zelf, dat niet meer dan f 10.— f 15.— waarde per ha vertegenwoordigde, ontstonden talrijke geschillen tusschen boeren en steenrooders, waaruit vele kleine processen voortkwamen. De uitspraak van het recht heeft de volksmeening langzamerhand gewijzigd; na 1880 werd het recht van steenen delven verhuurd en de processen over deze overtredingen namen een einde. De hoogste opbrengst verkreeg wel een landbouwer te Buinen, die de steenen uit 3 ha heideland voor f 1100.— verkocht.

Het steenroden werd verricht door mannen en vrouwen, die met een spade of schoffel de bovengrond afsnijden en de zode in de laatst bewerkte voor neerleggen. De onder de zode aanwezige keien, van de grootte van een kippenei (100—200 gr) en grooter, werden op het doorgewerkte veld op hoopjes van 3 hl, of ongeveer 500 kg geworpen. Men groef in den veelal lichtblauw of donkerbruin gekleurden grond door tot op een diepte van 40—50 cm, waaronder veelal een gele of witte zandlaag ligt, die geen keisteenen meer inhoudt. Op andere plaatsen moest men eerst een zandlaag van 20—50 cm verplaatsen, vóór men tot de keienlaag komt.

Te Drouwen lag het naastbijgelegen keienveld ten oosten van het dorp. Op 20 tot 60 cm beneden den beganen grond vond men de keisteenen, bijna zwart van kleur, met vele poriën aan de oppervlakte, als een stuk ijzer, dat jarenlang in den grond bedolven lag en door roest ingevreten was. Het veld was in den winter waterhoudend, wat de verweering, mede door het invriezen, bevorderde. Lagen die keisteenen een paar weken boven den grond, waar de regen ze afspoelde, dan waren zij bijna wit geworden. In het gele zand, dat elders, ook in het Drouwener veld, de steenen kon bevatten, waren ze het meest gaaf gebleven. De gebleekte steenen werden door den keisteenenhandelaar iets minderwaardig geacht. Zij leverden bij het kloppen niet zooveel grint op, als die uit het gele zand.

Wij hebben wel eens gedacht, dat de zwarte, aangetaste steenen langen tijd onbedekt moeten hebben gelegen en dat zij, na bij de ontginning van de esschen te zijn aangetroffen, verzameld en in het veld zijn gestort of verstrooid.

De hoeveelheid keisteenen op een bepaalde oppervlakte wisselde in verschillende streken af. In de hoogte Z. van Annen vond men per are gemiddeld 10 hoopen van 3 hl of 500 kg, bij Gasselte iets minder; op de Heeze bij Buinen 16—20 hoopen. Te Exlo, waar de keiendelverij thans (1905) van de meeste beteekenis is, vindt men ongeveer evenveel als te Buinen, maar te Valthe en Weerdinge, waar de exploitatie nog moet beginnen, weet men dit nog niet. Een keiendelver delft op zulke plaatsen per zomerdag 5 à 6 hoopen, bij winterdag gemiddeld 3 hoopen. Het loon, dat de handelaar betaalt, bedroeg ongeveer 25 cent per hoop. Voorts betaalde de handelaar aan den eigenaar van den grond 10 à 15 cents per hoop, terwijl het transport van het veld naar het kanaal over de vaak zeer oneffen zandwegen per hoop 35—50 cents kostte. Dit transport werd veelal verricht door arme kleine landbouwers, die één werkpaard hielden.

Het delven en vervoeren van keisteenen gaf langen tijd, vooral in de wintermaanden, aan vele handen werk. Slechts weinigen besteedden $\frac{3}{4}$ of meer van hun jaarlijkschen werktijd aan dit werk. Vele arbeiders gingen keiendelven, wanneer er geen ander werk voor hen was, of wanneer ze daarmee een hooger dagloon konden maken dan met ander werk. In de jaren 1895 tot 1900 deden veenarbeiders uit Buinerveen en de Exloërmonden in de maanden Augustus en September veel aan dit werk. Het werk stond nu eens weken achtereen bijna stil en werd dan door wel 30 of 60 menschen tegelijk weer hervat. Ook de vraag naar klopkeien en macadam bij de handelaren was daarop van invloed. Een tijdelijke loonsverhooging, b.v. van een halven stuiver per hoop, deed de arbeidersbevolking weer naar het keienveld trekken.

Van de gedolven keisteenen werd ongeveer de helft als klopkeien uitgevoerd. Deze werden door commissiën voor werkverschaffing in de provincie Groningen aangekocht, om ze in hun woonplaatsen door werkloozen te doen kloppen tot grof of fijn grint. Bij den aanleg van macadamwegen werd eerst de losse grond verwijderd, en in plaats daarvan een laag van ongeklopte keien gelegd; daarop kwam een laag van het grove en als deklaag het fijne grint. Op die wijze zijn urenlange kunstwegen gelegd. In lateren tijd werden vanaf de grote boerenhuizen op de kleiplaatsen macadamwegen naar de groote wegen aangelegd. Soms was de aanvraag zoo groot, dat de bergplaatsen van de handelaren aan het kanaal geheel ontbloot werden, soms werd er twee, drie jaar lang zoo weinig gevraagd, dat men te Gasselternijveen, met drie handelaren, wel eens bergruimte te kort had.

De andere helft van de aangevoerde klopkeien werd ter plaatse geklopt en als macadam uitgevoerd. De keienklopper kende het verschil in hardheid der keisteenen. Er zijn er, die bij een zwakken hamerslag uiteen vallen, maar andere bieden meer weerstand. Sommige keien bestaan uit laagjes. De keienklopper kende die lagen, die hij draden noemt; hij wist den steen den slag zoodanig te geven, dat deze spoedig uiteenviel. Een klein gedeelte, een half procent ongeveer, van die lichtblauwen vertoont geen draden. Zij doorstonden de zwaarste slagen en werden terzijde gelegd om voor andere doeleinden te worden gebruikt.

Een zware keisteen wordt met een vlakken kant naar boven gelegd, om bij het kloppen als aambeeld te dienen.

Een geoefend keienklopper verwerkte per dag 15 hl. Het werk werd met 40—60 cents per halve m³ betaald. Sommige arbeiders geven de voorkeur aan het kloppen, andere aan het delven. Onder de kloppers waren veel veenarbeiders.

De handel in macadam, grint en klopkeien was van 1862—1875 zeer belangrijk in Annen, waar via Spijkerboor geëxporteerd werd; de bloeitijd van den handel in Gasselternijveen duurde van 1860—1878. Te Gasselternijveen kwam de keienhandel tot een einde, toen de keien uit de naaste omgeving verwijderd waren. Na het tot stand komen van een kanaalverbinding van Stadskanaal naar Buinen in 1882 werd te Buinen een zestal keienhandels opgericht, waarvan er in 1905 nog 4 bestonden. Na 1892 nam de handel echter zeer af.

Nadat het Buiner heideveld doorwoeld was, kwam de esch aan de beurt, die in de jaren 1882—1898 geheel doorgewerkt werd en een enorme hoeveelheid keien heeft opgeleverd.

Het bewerken van de keisteenen stond bij vele der meer gegoede Drentenaren in geringe achting. De oorzaak daarvan was, dat zij, landbouwers in hun hart, met leedwezen aanzagen, hoe meermalen de landbouw werd verwaarloosd en de gezondheid van menschen en werkpaarden werd bedreigd door vaak overmatigen arbeid. Naar hun meening konden arbeiders, die goed werk leverden, in het landbouwbedrijf voldoende werk vinden. Sommige arbeiders achtten het voor zichzelf vereerend, in den winter geen voet in het keienland te hebben gezet. In den tijd van de slechte korenjaren, na 1860, waren echter de inkomsten van arbeiders en kleine landbouwers zoo gering, dat velen het werk in het keienveld als een ware uitkomst beschouwden; menigeen is door de gelegenheid om „uit steenen brood te maken” uit den oogenblikkelijken nood geholpen. Deze erfenis van vreemde streken is door de behoefteige bevolking dankbaar aanvaard. Zooals de turf, die de veenbezitters rijk maakte, zijn de steenen uitgevoerd ter voorziening in de behoeften van hen, die zich met zeer weinig tevreden wisten te stellen.

Sinds de keienhandel tot een eind kwam, zijn de keien waardeloos geworden. In de meer westelijk gelegen heidevelden konden de keien vroeger niet worden gedolven, aangezien er geen dagloon mee te verdienen was en de afstand van het transport der keien naar de kanalen te groot was. De keisteenen zijn echter in de bedoelde heidevelden in voldoende hoeveelheid aanwezig, om bij de heideontginning zeer hinderlijk te zijn. Zij worden dan op hoopen bijeengebracht en als een markbestuur denkt aan een verharding van een uitgaansweg, steeg of slop, dan helpt iedere paardenhouder, die steenen op te halen en naar de plaats van bestemming te brengen. (943).

g. ZANDVERSTUIVINGEN.

In verscheidene Drentsche boermarken vindt men aanzienlijke zandverstuivingen, welke sedert langen tijd en bij afwisseling een grooten last voor sommige dorpen en markbesturen zijn geweest.

Onder de groote zandverstuivingen, die Drenthe sedert een lange reeks van jaren bezat, zijn het Sleenerzand, het Emmerzand, het Mantingerzand en het Drouwenerzand uit vroegere jaren bekend. Over het ontstaan van deze zandverstuivingen verkeert men geheel in het onzekere. Dat men ook in de 18de eeuw veel last van zandverstuivingen had, blijkt wel uit de aanstelling van zandheeren, die voor het nemen van maatregelen tot beteugeling werden aangesteld en waaraan de herinnering nog niet verloren is ¹⁾. De zandheeren van de Drouwenermarke riepen de markgenooten op tot het opwerpen van aarden wallen, teneinde de verstuiving in het Drouwenerzand paal en perk te stellen en te voorkomen, dat de verwoesting

¹⁾ Men vergelijke P. W. Alstorpius Grevelink. Statistiek van de provincie Drenthe. Assen 1840.

zich nog verder zou uitbreiden. Onder hun leiding werden ook twee dennenbosschen aangelegd, de Voorste en Achterste Dennen genoemd. Het Voorste Bosch, ongeveer 2½ ha groot, lag ten noorden van Drouwen en grensde daar bijna onmiddellijk aan. Het groeide voordeelig, zoodat het later veel voor verschillende doeleinden geschikt dennenhout heeft opgeleverd. Het witte zand, in de duinen nabij dit bosch gedolven, was verre in den omtrek bij de huisvrouwen bekend als zeer geschikt voor zoogenaamd keukenzand, dat men dagelijks op de leemen vloeren der woonvertrekken uitstrooide.

Het Achterste Bosch, westelijk van den weg Borger—Gasselte gelegen, bedekte den grond wel tegen de verstuiwing, doch de boomen kwamen niet tot meer dan 4 à 5 m hoogte. Men schreef deze slechte ontwikkeling toe aan een oerlaag in den bodem, welke het wortelnet der jonge dennen niet kon doorboren, zoodat zij geen hartwortel kregen en weinig opschoten.

Vóór omstreeks 1865 werd het jaarlijks voor het Paaschvuur te Drouwen benooidge rijshout uit de Achterste Dennen gehaald; na dien tijd bouwde men het Paaschvuur bij het meer nabij gelegen eerstbedoelde bosch.

Door de getroffen maatregelen was de zandverstuiwing vrijwel bedwongen, totdat omstreeks 1890 de beide bosschen waren verdwenen. In de Achterste Dennen werden veel keisteenen gedolven, waardoor vele boomen stierven en als brandhout werden meegenomen. Nimmer is er iets gedaan om die verwoesting te beperken of tegen te gaan. Enkelen klaagden over onvoldoend toezicht op de zandverstuiwingen en het gemis van Zandheeren, maar grooter was het aantal van hen, die het bosch hielpen uitroeien om keien te vinden en alzoo nog een kleine winterverdienste te bekomen. Binnen 4 à 5 jaren was van het bosch niets meer over dan enkele struiken van *Juniperus*, hier palmbosch of damberrenbosch genoemd, welke al spoedig door zooveel zand werden bestoven dat zij stierven. Een meer waardig uiteinde had het andere bosch, dat bij de veldverscheiding mede verdeeld was. Wel droeg ook hier onvoldoend toezicht veel tot de slooping bij, maar er werden toch ook eenige malen houtverkoopingen gehouden. De eigenaren, bedacht om voor zich nog iets te redden van de waarde die dat hout bezat, velden de boomen en verkochten deze publiek en weldra was er ook van dit bosch geen spoor meer aanwezig. Alles werd woest en ledig en nadat de takken der gevelde boomen voor brandhout waren weggehaald, werd het groene mos weldra door het dwarrelend stuifzand bedolven.

Behalve de genoemde bosschen vond men hier en daar over het geheele verstuiwings-terrein de duinhelm, door het volk „zandhaver” genoemd. Veelal wordt beweerd, dat ook dit gewas onder toezicht van de Zandheeren was gezaaid, doch het is ook mogelijk, dat zij alleen den groei en de verspreiding er van bevorderen. De duinhelm had veel te verduren van de heideschappen, die er zich in den winter bij sneeuw te goed deden. Wij hebben meermalen in de jaren 1860 tot 1870, toen wij te Drouwen woonden, den scheper bij sneeuw met zijn kudde in het Drouwenerzand gezien en den moed der heideschappen bewonderd, die tegen de hoogste zandheuvels op-

klauterden om maar het lange duinhelm op de toppen te bereiken. Heel vaak rolde een schaap van de helft der hoogte naar beneden, maar gaf het niet op. Waar vier of vijf schapen op een heuveltop waren gekomen, drong soms het ééne schaap het andere ter zijde, dat dan over de sneeuw naar beneden tuimelde zonder zich te beschadigen, want het gleed met de in den val aanwassende hoeveelheid sneeuw naar den heuvelrand.

Tot de hoogste heuvels van dien tijd werd gerekend „de Ruige Man”, die geheel met duinhelm begroeid was en door aanstuiving allengs hooger werd, om zich tot 10 à 12 m boven den beganen grond te verheffen. Hij had zijn ontstaan te danken aan het bosch de Voorste Dennen, waar de wind ter zuidzijde omheen suisde en veel stuifzand aan den heuvel leverde, waardoor de duinhelm telken jare mee uitgroeide. Een tweede hoge heuvel was de Alinghoekberg, onmiddellijk aan de achterbuurt Alinghoek gelegen en geheel met heide en wilde grassen begroeid. Op den Alinghoekberg had men een uitgestrekt panorama over den verren omtrek. Tusschen de heuvels vond men hier en daar nog met heide begroeide plekjes. In het Oostelijk gedeelte van het terrein vond men een vrij groote kom, waaruit zooveel zand was weggestoven, dat er een laag heel fijne keisteentjes was overgebleven, die den grond voor verdere verstuiving behoevede. Aan de Oostgrens van het verstuivingsgebied lag nog een heuvelketen, die de grens tusschen het stuifterrein en het vlakke veld vormde.

Door het verdwijnen van de beide dennenbosschen werd de zandverstuiving in lateren tijd veel krachtiger. Het zand begon bij sterke westenwinden in drogende voorjaarsdagen, wanneer het zand door den invloed van sneeuw en vorst los is geworden, zoo hevig te stuiven, dat de straatweg Borger-Gasselte er door bedreigd werd. De burgemeester van Borger, Mr J. D. Dibbits, liet door arbeiders hooge aarden wallen opwerpen, om daardoor het zand te keeren, terwijl het gemeentebestuur van Gasselte een aarden wal liet opwerpen langs de geheele scheiding der marken van Drouwen en Gasselte, en later door zaai in de heide eenige dennenbosschen deed aanleggen, waardoor het gevaar voor de gemeente Gasselte gekeerd was.

De bescherming van den straatweg gaf niet het gewenschte resultaat. De Ruige Man was na de opruiming van het bosch niet meer tegen den invloed van den wind bestand en verdween, om alleen een dikke laag van het wortelnet van den duinhelm achter te laten. Een andere hoge zandheuvel op verderen afstand ontstond, de „Kwartjesberg”. Het stuivende zand bedreigde ook de Kampenakkers op den Drouwenersesch, waarvan reeds gedeelten verloren waren gegaan. In 1898 was de verstuiving zoo ernstig geworden, dat een krachtige bestrijding volstrekt noodig was. De aardwallen van burgemeester Dibbits waren spoorloos verdwenen. Het marktebestuur van Drouwen liet aan de Westzijde, waar de verstuiving haar oorsprong had, ongeveer 20 rijen berkenboompjes plaatsen, die wel opgroeiden, maar bijna alle in het tweede of derde jaar stierven, omdat hun wortels bloot stoven en door de zon verbrand werden. Iederen dag moest het zand van den straatweg afgeschept

worden, aangezien deze anders spoedig met een zandlaag van $\frac{1}{2}$ —1 m bedekt zou zijn geworden! Ook de overige, door het stuifzandterrein loopende wegen, welke voor het landbouwbedrijf van belang waren, konden niet meer worden gebruikt.

Nadat nog andere plannen mislukt waren, ontwierp de heer Spengler van Frederiksoord een bebosschingsplan, naar aanleiding waarvan de Oranjobond van Orde door aankoop voor f 10.— per ha eigenaar werd van een terrein, groot 300 ha, waarbinnen het geheele verstuivingsterrein gelegen was. De Bond droeg het voorgenomen werk op aan de Nederlandsche Heidemaatschappij en nu zag men al heel spoedig met betrekking tot den bedreigden kunstweg Borger-Gasselte een werk uitvoeren, waaraan niemand hier tevoren had gedacht. Op afstanden van 6 à 7 m werden palen van 1 m hoogte geplaatst, waaraan dennenpalen bevestigd waren, terwijl de ruimte met rijshout afgedicht werd. Binnen 2 à 3 weken was de geheele beschoeiing echter onder het stuifzand begraven. Een tweede afscheiding, een halven meter hooger, hield het veel langer uit en de kunstweg werd niet langer door het stuifzand bedreigd.

Inmiddels was men begonnen met het aanpoten van berken aan het Westeinde en ook hier werd op andere wijze gewerkt dan de boeren hadden gedaan. De boompjes werden n.l. aan den stam bedekt met losgemaaide heide, met aardappelrangen, met afgemaaide russchen, welk materiaal tegen wegstuiven werd behoeft door er eenig zand op te werpen. Ook van de boerenbeplanting was nog iets in leven gebleven, hetwelk nu eveneens door een bedekking aan den stam werd geholpen en in het volgend jaar tot goede ontwikkeling kwam. Deze opschietende berken verkregen weldra zooveel blad, dat het losse zand voor den zonnegloed beschermd werd en een eenigszins vaste wal werd, die den straatweg voor altijd voor de verstuiving zou beschermen.

Het uitpoten van de jonge dennen was ook al weer een werk, dat met veel belangstelling werd aanschouwd, omdat het op een nieuwe wijze gebeurde. Hier werd het dennenzaad gewoonlijk in de heide gezaaid en het zaad bedekt met zand, verkregen door het graven van rechtlijnige greppels. Waar men dennen poten zou, werden de jonge planten met een boor uit den grond genomen en met de kluit op een andere plaats weer ingezet. Als men dat in het stuifzand zou doen, zouden alle dennetjes weldra sterven. Het werk geschiedde aldus, dat begonnen werd met het graven van gaten van een m² oppervlakte en $\frac{3}{4}$ m diep, welke terstond gedempt werden. Tusschen deze rijen van gaten werd een strook van een meter breed niet losgegraven. De denneplantjes werden in den losgegraven grond geplaatst en terstond met ruigte bedekt. Het bedekkingsmateriaal werd hier bij wagenvrachten aangevoerd en de aanleg gaf aan vele arbeiders werk. Er werd jaarlijks zooveel aangepoot, dat men dacht, in 30 jaar het geheele terrein van 250 ha te beplanten. Het werk heeft echter geen 30 jaar geduurd en niet al het stuifterrein is beplant, aangezien het met de ontwikkeling van het houtgewas niet geheel naar wensch ging. Het aangekochte terrein omving ook niet-stuivende gronden, die tot bouw- en weiland zijn ontgonnen en jaarlijks worden verhuurd. Een klein

stuivend terrein bleef bewaard, dat zich evenwel niet kan uitbreiden. Er zijn nog heuvels, waarop de duinhelm groeit en kleine vlakten met schrale heide en korstmossen.

Aan de Oostzijde van het Drouwenerzand, aan de grens tegen het groenland, vond men omstreeks 1895 onder het stuifzand een veenlaag (706), waaruit sindsdien vele Drouwenaren hun haardbrand verkrijgen. Reeds lang geleden had men de verdere overstuiving van het moerasveen in het Drouwener groenland, met name de Branden en de Noordvenen, verhinderd door het opwerpen van hooge, met bosch beplante, aarden wallen.

Het Drouwenerzand was een geducht natuurverschijnsel. Onze eeuw heeft de bezwaren geheel overwonnen. Het terrein zal eenmaal, na den minder gunstigen boschgroeï, geëgaliseerd worden en dan heerlijke Drentsche duinaardappels leveren. Zoo wacht Drenthe nog altijd in verschillende opzichten een betere toekomst.

Een kleine zandverstuiving vindt men nog in het Staatsbosch in het veld tusschen Ees en Odoorn, waarop het bosch zich veel beter ontwikkelt, dan in het Drouwenerzand.

Nabij Grollo werd in Maart 1903 de korenesch door het stuifzand bedreigd (719).

Het Sleenerzand (718,) heeft bekendheid verworven doordat het in het eind van de vorige eeuw het Oranjekanaal met dichtstuiven bedreigde. Een deel van de stuifgronden, die onverdeeld waren gebleven, werd aan het Rijk afgestaan, om daardoor op voor de gemeente minder kostbare wijze de boschcultuur te bevorderen en is met dennen bezaaid, die er welig opschieten, terwijl in andere gedeelten door het weren van de heideschapen de heidegroeï wordt bevorderd.

Een merkwaardig geval van grondverbetering door stuifzand, alleen door de natuur tot stand gekomen, had $\pm$ 1895 in het veld te Borger plaats. Er was daar een kleine verstuiving ontstaan, waarbij het gele zand over een lage moerassige vlakte stoof. De heide werd er bedolven, zoodat de groeï er van geheel ophield en, nadat het stuifzand in den winter genoegzaam bevochtigd was om meer vast te worden, ontstond er in het volgend voorjaar een grasgroeï, waardoor meer dan een halve hectare groen werd. De verstuiving was inmiddels geëindigd. Vanwaar kwamen nu de zaden der grasplantjes op dit verstuivingsveldje? In het schrale stuifzand lagen zij niet verborgen en het wil ons daarom voorkomen, dat zij op den grond lagen vóór die met stuifzand werd bedekt, dat zij door het eerste zandlaagje tot ontkieming kwamen en zich toen verder ontwikkelden, want grasplanten ontwikkelen zich na een bedekking met een dunne zandlaag voordeelig, heide daarentegen niet. Zelfs zien we op grond, die vroeger aan verstuiving leed en later tot rust kwam, sommige planten, o.a. het vogelpootje, zich voordeelig ontwikkelen en aan diens wortels zelfs de bekende stikstofknobbeltjes groeien (970).

h. ZANDGATEN.

In de woonkeukens vond men algemeen een leemen vloer, die eenmaal per dag geveegd en daarna met wit zand werd bestrooid. Elken dag had men hiervoor 3—5 l zand nodig. Dit zand werd nog regelmatig op dezen vloer uitgestrooid, dan de boer zijn koren op het land zaaide. Voor meubelstukken als kasten en kabinetten werd het zand na het strooien rechtlijnig afgestrekken; onder het meubel geen zand, daarvóór wel. Hiermede stelde de huismoeder zich tevreden. Maar in oude tijden, toen men soms nog groen geverfde of vervelooze kasten met hooge pooten had, werd binnen den rechten scheidingsstreep nog eenige zandversiering aangebracht, hierin bestaande, dat men met fijn keuken zand een regelmatige slingerstreek aanbracht, met in elken slingerbocht een stipje wit fijn zand, dat goed zichtbaar was. Vóór 1900 zagen wij dit meermalen, na dien tijd niet meer.

Er was voor een dorp, waar dagelijks in alle huizen keukenzand gebruikt werd, veel zand nodig. Men had daarvoor welbekende plekken in het open veld, waar dit zand ongeveer twee meter onder den beganen grond werd uitgegraven. Borger had zijn bekende zandgaten in de omgeving van het groote hunebed, nu met woonhuizen bezet. Drouwen vond het zand in de Voorste Dennen, welk terrein nu als het eigendom van den Oranjobond van Orde met bosch beplant is. Ees won het zand in het natuurbosch de Eeser Twelt op het Ellertsveld en te Buinen vond men de zandgaten aan den rand van het dorp aan de korenesch. Waar verschillende geslachten gedurende een lange reeks van jaren hun keukenzand gedolven hadden, ontstond op den duur een groote uitdieping. Het grootste zandgatenterrein vond men te Buinen, met een middellijn van wel 60 m, bij een diepte van 6 m. Het terrein aldaar werd later van gemeentewege gedempt en er staan nu woningen op. (746).

i. LEEM.

Leem (546) vindt men in het zandgebied van Oostelijk Drenthe bij alle dorpen en gehuchten. Vroeger, toen men tot het onderhoud van huizen en schuren veel leem nodig had, sprak men van de leemkuilen in het veld bij iedere woonplaats. Gieten had zijn leemdelverij in het veld in zuidelijke richting, Gasselte westelijk van het dorp. Drouwen had zijn leemkuilen achter de Kampenesch, O. van het dorp, Borger bij de z.g.n. Molenplek, Buinen in het veld, grenzende aan Odoorn, enz.

In de veenstreken, waar geen leem te vinden is, haalde men het leem uit den Hondsrug, de bewoners van Drouwenerveen bij Drouwen, die uit Buinerveen uit Buinen. Wij hebben daar nog huizen gekend met leemwanden.

Men heeft zoowel blauwe als bruine leem nodig. De blauwe leem is voor het maken van dorschvloeren minder geschikt dan de bruine, omdat de vloer bij uitdroging lichter scheuren vertoont. Voor de beste leemwanden gaf men vaak de voorkeur aan de blauwe leem.

De vroegere leemkuilenvelden zijn in de latere jaren bijna alle ontgonnen. Het kuilenveld achter de Drouwener Kampakkers is veranderd in allerbest weiland. Te Buinen oogstte men in 1924 op een nieuwe ontginning in het leemkuilenveld

83 hl rogge van nog geen 2 ha grond. Te Valthe is het zeer oneffen en verwaarloosde terrein tot best bouwland veranderd na de teelt van lupine en serradella. Met de omgeving, het terrein van het legendarische oude Hunsow, is het later groenland geworden ter vervanging van weiland, dat Valthe door afgraving van het veen verloren had.

Te Borger heeft men het oude leemkuilenveld, waaruit in de 17e en 18de eeuw veel leem voor huizenbouw gewonnen is, niet zoo lang woest laten blijven. In 1819 is het zeer onegale terrein van ongeveer 3 ha, dat tot de ongescheiden boermarke behoorde, zonder eenige grondbewerking met dennenzaad bezaaid. Dit dennenbosch heeft zich zeer goed ontwikkeld. Na 1875 is het volgroeide bosch gerooid, geëgaliseerd en met akkermaalshout bepoot. De voordeelen van deze teelt zijn later zeer afgenomen. Het boschje bleef evenwel in stand tot het terrein later gedeeltelijk bouwterrein of tuinbouwgrond werd.

De leemhoudende veldgronden zijn in het algemeen vruchtbaarder dan zandgronden zonder leemdeeltjes. In sommige jaren heeft de zomerrogge bij invallende dooi na wintervorst en sneeuw op leemhoudende gronden meer te verduren dan op echte zandgronden. In den zomer hebben dergelijke gronden echter vaak voortreffelijke weide.

j. ONTGINNING.

De ontginning der heidegronden stuitte in de vorige eeuw op enkele ernstige moeilijkheden. Het hoofdbezwaar van den Drentschen landbouw is altijd geweest het gebrek aan mest, zoodat het ontginnen van woesten grond steeds zeer bezwaarlijk was. Oude Drenthenaren hebben altijd gedacht, dat het mestvraagstuk door den aanleg van kanalen vanzelf zou worden opgelost. Het Oranjekanaal, dat het Ellerts-veld doorsnijdt, heeft echter wel aangetoond, dat die oude verwachtingen niet in vervulling zijn gegaan (64). Ook heeft men wel gehoopt, dat na den aanleg van de spoorwegen de faecaliën van de groote steden naar Drenthe zouden worden vervoerd om de heide tot vruchtbaar land te maken. Dit is evenmin het geval geweest (175). Voorts was in de eerste helft der vorige eeuw het veld nog onverdeeld, hetgeen eveneens de ontginning van het veld nagenoeg geheel verhinderde. De veldverscheiding is vooral doorgezet om dezen hinderpaal te overwinnen. Inderdaad heeft de markeverdeeling eenige ontginning ten gevolge gehad, b.v. in Buinen, dat een welvarend gehucht was, voornamelijk ten gevolge van een omvangrijk bezit aan groenland in het Hunzedal, terwijl de Buiner korenesch naar verhouding klein was. In Buinen telde het mestgebrek dus niet zoo zwaar als elders, zoodat al het heideveld vóór de zgn. Beekslanden reeds ontgonnen was, voordat er kunstmest werd gebruikt.

Aangezien de Drentsche landbouw bleef vasthouden aan de schapenhouderij, die als volstrekt onmisbaar werd beschouwd voor de instandhouding van de vruchtbaarheid van de korenesschen, was de neiging tot ontginnen bij de Drentsche boeren gering. De slechte korenjaren na 1860 moedigden de uitbreiding van het bouwland

ook geensdeels aan. Hoewel het veld laag in prijs was en niet meer dan f 5.— à f 10.— per ha gold, verkochten de boeren hun veld ongaarne, aangezien zij de voordeelen, die het bezit van veld met zich mee bracht, niet wenschten te missen. De eenige vorm van ontginning, die voor mogelijk werd gehouden, was die van den boschbouw. Inderdaad is er in de jaren voorafgaande aan de kunstbemesting vrij veel heide tot bosch, vooral dennenbosch, ontgonnen. Later is veel van den boschgrond weer voor landbouwgrond bestemd. De boschontginning was een doorn in het oog van de schepers, die, niet zonder eigenbelang, van meening waren, dat de heide voor de schapenkudde moest worden bewaard en die, o.a. door het in brand steken van de heide, den boschgroeï vaak hebben benadeeld. Een voorbeeld van een boschontginning, die op deze wijze zeer bemoeilijkt werd, was die van de Heerenkamp, in de marke van Gasselte (127, 132). Later heeft de ontginning van heideveld tot bosch door het Staatsboschbeheer zeer groote afmetingen aangenomen (zie hoofdstuk 5).

De noodzaak tot verbetering van het landbouwbedrijf na 1870 is in Drenthe allereerst aan het groenland ten goede gekomen. Door het scheuren van weinig voordeel opleverend groenland verkregen de bedrijven veel koren en aardappels, die allengs niet meer gemist konden worden. Nadat geleidelijk veel van het slechte groenland verbeterd en weer in gras gelegd was, moest men wel het oog op den veldgrond laten vallen. Inmiddels was de schapenteelt zoo weinig loonend geworden en het vertrouwen in de kunstmest zoo gestegen, dat de schaapskudden in de jaren omstreeks 1905 grootendeels werden afgeschaft en het plaggensteken overbodig werd, terwijl door den algemeenen vooruitgang van het bedrijf ook het heidemaaien achterwege bleef. De tijd was dus rijp voor een meer uitgebreide ontginning van de heidegronden voor landbouw.

Tevoren kende men reeds de goede resultaten van enkele meer op zichzelf staande proeven, zooals die van den heer Panman uit Wildervank, die in 1892 langs den straatweg Gieten-Gasselte een perceel heide met kunstmest ontgon (697, 948) en van den heer de Poel te Borger (818). Te Gasselte en Ees schaften omstreeks 1892 verscheidene schapenhouders reeds hun schapen af.

Het bewerken van heideveld voor bouwlandontginning geschiedt op verschillende wijze (932). Het minst kostbaar is het, wanneer de ontginner drie of vier paarden voor den scheurploeg spant en het nimmer bewerkte veld omploegt, wat echter vaak een moeilijk werk is. Bij dit werk komt veel wederkeerig hulpbetoon te pas (132). Gewoonlijk wordt dit eerste werk onvolledig, hier en daar te ondiep. Men laat het veld dan één, soms twee jaar liggen, om het dan eerst flink te eggen en daarna aan een tweede bewerking met denzelfden scheurploeg te onderwerpen. Dan is het land voor den zaai van winterkoren gereed. De bemesting met kalk, thomasmeel, kainiet en ruime stikstof is bekend en gelukt meermalen uitstekend. Ook zagen wij vaak veld, dat in Mei voor het eerst omgeploegd en dan reeds in September met winterrogge bezaaid werd (878). Haver en aardappels zijn eveneens vaak als eerste gewas toegepast.

Voor de ontginning werd bij voorkeur begonnen met het lage heideveld, dat gedeeltelijk met grassen begroeid was. Daarbij had men de ervaringen, verkregen bij de verbetering van slecht groenland, als voorbeeld (981). Allengs kwam ook grond, die uitsluitend met heide begroeid was, aan de beurt.

Ook het voorbeeld van de Nederlandsche Heidemaatschappij, die als eerste gewas lupine verbouwt en dat gewas onderploegt, vindt navolging. Men ziet dan vaak een zeer ongeregeld gewas, dat vooral op kleine hoogten niet tot ontwikkeling komt. Komen winterrogge of haver op zulke plekjes achteraan, dan worden zij met chilisalpeter geholpen.

Het omspitten door arbeiders om werk te verschaffen is voor ontginners veel te duur.

Het omploegen van het veld met Noordbrabantsche ossen is in 1907 voor het eerst in deze streken uitgevoerd. Het werk maakte veel opgang en in 1908 vond men in alle Oost-Drentsche gemeenten reeds percelen, welke op die wijze waren omgewerkt (726).

Het omploegen met den stoomploeg door de Heidemaatschappij is vaak gebeurd en men is daarover niet altijd tevreden geweest. De stoomploeg, die op een diepte van 60 cm werkt, brengt te veel ondergrond naar boven. Het Zeijerveld werd in 1915 geheel op die wijze geploegd, doch elders bevalt het werk minder. De Maatschappij werkt thans (1926), o.a. te Odoorn en te Borger, op andere wijze. Zij laat het veld minder diep, 30 à 40 cm, omtrekken door een vierspan paarden. Het werk is minder kostbaar dan met den stoomploeg en bevalt goed. Het veld komt zoo diep los, dat de gewone landploeg er later geen vaste bodemgedeelten meer vindt, wat bij de eerstgenoemde bewerking wel het geval is. (932).

In 1921 en 1922 heeft men te Borger ook met den tractor geploegd.

In de jaren tot 1915 is de heideontginning zoo krachtig aangepakt, dat b.v. te Borger de oppervlakte ontgonnen veldgrond in 1915 reeds grooter was dan den geheelen Borger korenesch, die voor den duur van een paar eeuwen voldoende was voor het totale landbouwbedrijf van het dorp! (777).

In de beginperiode van de heideontginning is veel heide aangemaakt als uitbreiding van het bouwland van bestaande boerderijen. Deze vorm van ontginnen heeft aanzienlijke voordeelen opgeleverd; vooral zwakkere bedrijven, die vroeger niet konden „rondlopen”, werden er door verbeterd. De inkomsten uit den aardappelverbouw betekenden voor dergelijke bedrijven een grooten steun, terwijl het meerdere korengewas aan de veehouderij ten goede kwam. Menig half bedrijf werd op deze wijze tot een „vol” bedrijf.

Het stichten van nieuwe bedrijven met geen ander landgebruik dan van nieuw ontgonnen gronden was en bleef vooreerst nog een gewaagde onderneming.

Het uitbreken van den wereldoorlog heeft de ontginning onderbroken, maar de uitbreiding der bestaande bedrijven met nieuw bouwland had reeds een grens bereikt; bij verdere uitbreiding zou men teveel bouwland hebben verkregen (131, 948).

Daarnaast zijn een aantal kleine boerderijen van plm. 3—10 ha in de heide ontstaan, die het aanzijn hebben gegeven aan een stand van kleine boeren, die bijna allen eigenaar zijn. Voor het stichten van dergelijke kleine bedrijven had men, vooral in het begin, het oog gevestigd op veldgedeelten, waarop gagelbosch groeide en hoge bulten voorkwamen. Hoewel er nog genoeg goede heidegrond over was (1923), is men naderhand, meestal met minder gunstig gevolg, begonnen op het meer vlakke heideveld. Zien wij nu, ongeveer 10 jaar na de ontginning, op deze nieuwe goede gronden de gewassen, dan komt men tot de overtuiging, dat het niet aangaat, met alleen op zulke gronden kleine bedrijven te stichten.

Ook zijn er arbeiderswoningen op de heide gebouwd. Een buurtschap, bestaande uit dergelijke woningen, vindt men b.v. in het Eeserveld, nabij Schoonoord (64). Het veldje, groot 23 ha, werd bij de markescheiding van 1852 onverdeeld gelaten, omdat het achter het Eeserveen lag, zoodat de scheper van Ees er met zijn kudde niet kon komen, en niemand van daar plaggen zou halen of er ander gebruik van zou maken. Onderhandelingen over verkoop van het terrein voor bebossching mislukten. De markgenooten konden geen / 300.— voor het terrein krijgen, maar wilden het voor / 250.— niet afgeven.

Het veld bleef als „vogelweide” liggen. Door de kanaliseering en exploitatie van het Eeserveen, vanaf 1880, ontstond er woningbehoefte en verpachtten de markgenooten ongeveer 40 stukjes van 30 ares grond voor / 7.— per jaar, zoodat de woningbouwers naast hun huisje of krot eenig bouwland kregen. Van de pachtsommen kwam gewoonlijk wel 70 à 80 % binnen. Eerst waren de woningen plaggenhutten, later, na invoering van de woningwet, steenen huisjes. De rest van het terrein werd eveneens verpacht. De meeste bewoners verbouwen hun voor het geheele jaar benodigde hoeveelheid aardappels en eenig korengewas. Enkelen houden een koe of een paar geiten. De meesten gaan in den winter naar de werkverschaffing.

Na het totstandkomen van de Landarbeiderswet is een niet gering aantal plaatsjes heideveld ontgonnen. Daarvan is weinig terechtgekomen. Velen konden hun verschuldigde rente niet betalen. Met het verleenen van landbouwcrediet moest men wel voorzichtiger worden. De verwachting, dat door de landarbeiderswet de heideontginning snel zou vorderen, werd teleurgesteld (17, 40).

Behalve de meerderheid van kleine ontginningen vindt men ook enkele grootere (482), o.a. één aan den weg van Ees naar Odoorn, eigendom van den fabrikant Duintjer te Veendam. Omstreeks 1910 liet deze den grond, ongeveer 120 ha, door den stoom- en ossenploeg van de Heidemaatschappij omploegen. Ongeveer 80 ha is tot bouw- en grasland ontgonnen, het andere werd tot bosch aangelegd.

Midden in de groote heidevlakte tusschen Exlo en Buinen ligt een ontginning van 70 ha in een strook van ongeveer 30 m breedte, ontgonnen door den heer Uniken, grondbezitter uit het Oldambt. Nadat de grond omstreeks 1900 voor ontginning tot bosch ongeschikt was verklaard en het geheele perceel bij een publieken verkoop geen / 250.— kon opbrengen, werd het terrein omstreeks 1910 door de Nederlandsche Heidemaatschappij tot bouw- en grasland ontgonnen. De grond werd met den

stoomploeg 45 cm omgeploegd. Voor de aangrenzende heide durven de eigenaren thans (1916) / 500.— per ha te vragen. Een beter bewijs voor het welslagen van de onderneming is wel niet denkbaar.

In 1916 begon de Nederlandsche Heidemaatschappij een ontginning tusschen Exlo en Valthe voor de familie Ten Have, uit het Oldambt. De oppervlakte bedraagt 80 ha, waarvan het grootste gedeelte tot bouwland en de rest tot bosch is aangelegd.

Eén der meest vermaarde ontginningen in Drenthe is geweest die van het Zeijerveld, van den heer J. F. Cremer. De Heidemaatschappij heeft dit terrein van 620 ha met den stoomploeg doen bewerken. Het terrein is in een aantal boerderijen verdeeld. In 1921 zag het land er slecht uit. De bedrijven hadden te veel grasland. De aardappelteelt wil hier niet zoo goed als elders (1).

Een groote ontginning is ook „Het Oude Willemsveld” te Diever van den heer A. Bigot (1923), groot 185 ha. De ontginning is begonnen in 1911. Eerst werd het land, dat een veenachtigen bodem heeft, voor de korenteelt, later al spoedig tot groenland aangelegd. De ontginning heeft 4 boerderijen en de hoeveelheid hooi is overal groot, zoodat men er in de richting van uitbreiding van de veehouderij steeds vooruit kan (52). Het grootste deel van het groenland is ontgonnen zonder vooraf omgeploegd en als bouwland gebruikt te zijn.

Het succes, dat in het begin van deze eeuw met heideontginning in Drenthe werd bereikt, lokte omstreeks 1910 en later verscheidene landbouwers uit andere streken van ons land naar Drenthe, om er hun geluk te beproeven (493). Voor weinig geld kon men in Drenthe een groote oppervlakte gronds verkrijgen. Deze vreemdelingen verwachtten van den Drentschen grond altijd iets meer dan hij leveren kon. Dit is vooral gebleken gedurende den wereldoorlog, toen de nieuwe gronden al heel spoedig aan plantenvoedsel uitgeput waren, terwijl het oude bouwland veel oude kracht bleek te bezitten. Zij hebben de ontginning niet lang genoeg kunnen voortzetten, tot de heide goed bouwland was geworden (773). Op deze wijze zijn door vreemdelingen in Drenthe groote sommen verloren, zoodat er omstreeks 1922 zelfs gewaarschuwd werd, dat de Drentsche grond één der armste grondsoorten van ons land was. Er zijn echter ook grootere heideontginningen van vreemdelingen, die voordeelen voor den bezitter hebben opgeleverd.

In het algemeen heeft het stichten van nieuwe bedrijven in de heide niet zulke goede resultaten opgeleverd als het ontginnen van heide voor uitbreiding van bestaande bedrijven. Wie een nieuw bedrijf zou stichten met eigen kapitaal zou het wel kunnen probeeren, maar wie zooveel kapitaalkracht heeft, behoeft niet naar de heide te gaan. Pogingen van buitenwonende ondernemers om door aankoop en ontginning van heideveld en het bouwen van een landbouwerswoonhuis boerenplaatsjes te vormen, leveren meestal niet het gewenschte resultaat. De huurders verlaten zoo'n huurplaats, zoodra zij daarvoor gelegenheid vinden, omdat zij te veel geld voor kunstmest moeten besteden, want als zij dat niet doen krimpt hun gewas te veel in. En wanneer er een tweede huurder komt, dan verlangt deze een

lageren huurprijs, opdat hij bestaan kan, in welk geval het kapitaal in de onderneming belegd, geen voldoende rente oplevert (131). Toch zijn de groote ontginningen van Drenthe van veel beteekenis geweest. Zij verdeelden als het ware het uitgebreide veld in kleinere gedeelten, die gemakkelijker aangetast worden en zij wezen den weg, dien men bij verdere ontginning te volgen heeft. In figuurlijken zin waren zij de eerste lichtpunten in een donkere streek, in werkelijken zin de aanknoopingspunten voor nieuwe werkzaamheden en nieuwe ondernemingen (981).

Omstreeks 1922 begon de heide van belang te worden voor de werkverschaffing van gemeentewege. De gemeenten kochten heideperceelen aan, om die te laten omspitten. In vele gevallen is hiervan minder te verwachten dan van een ontginning door den eigenaar zelf. Voor zulk een omgegraven grond moet gewoonlijk een kooper of huurder worden gezocht, die er niet genoeg voordeelen uit kan halen, om huur, resp. rente en aflossing te betalen en er bovendien nog een bestaan op te vinden. (2).

Bij de vermeerdering van de ontginningen in de Oost-Drentsche heidevelden bleek het oprichten van waterschappen al spoedig noodzakelijk (525). Het eerste waterschap voor heidegronden werd in het begin van deze eeuw te Gasselte opgericht. De verbeteringen, die hierdoor ontstonden, waren zoo belangrijk, dat hier nimmer over het betalen van waterschapslasten geklaagd werd. Ook andere Oost-Drentsche gemeenten kregen waterschappen, die de toestanden in het veld zeer verbeterden. Een gevolg van het ontstaan van deze waterschappen was, dat men van onontgonnen heideveld eveneens waterschapslasten moest gaan betalen. Aangezien niet ontgonnen veld geen enkel financieel voordeel meer oplevert, werd deze verplichting een prikkel tot het ontginnen van heideveld of althans verhoogde ze de bereidheid om heidegrond, die men zelf niet noodig had, te verkoopen, waarna de kooper tot ontginning overging (777).

Een algemeen verschijnsel op de heideontginningen was, dat de oogsten na de eerste 4 of 5 jaar na de cultiveering begonnen te verminderen, zonder dat men in de gebruikte kunstmeststoffen een middel tot bestrijding van het kwaad vond. Door met stalmest te bemesten, kon men den achteruitgang van de productie tegengaan (58, 59). Het verschijnsel is een rem geweest voor den vooruitgang van de heideontginning en er zijn mensen geweest, die gezegd hebben, dat het vroegere heideveld geen bouwland zou blijven en op den duur weer tot heideveld zou terugkeeren. Het verschijnsel is later bekend geworden als ontginningsziekte en in 1925 bestreed men het kwaad voor het eerst met kopersulfaat en wel met allergunstigst resultaat, zoodat reeds in 1926 meer dan de helft van het nieuwe bouwland in de omgeving van Borger met kopersulfaat behandeld was (91). Nadat de ziekte meer algemeen bekend was geworden, heeft men vastgesteld, dat gronden met een veenlaagje en wilden grasgroei het meest tot de ziekte aanleiding gaven (192).

De markescheiders van 1850 hebben het veld meestal verdeeld in lange en smalle

slagen. De vorm van dergelijke percelen is zeer lastig voor een geregelde ontginning. Om hierin verbetering te brengen vereenigen de eigenaren van aangrenzende smalle slagen hun bezit tot blokken (1925), die opnieuw verdeeld of gemeenschappelijk verkocht worden (69, 168).

Na den wereldoorlog heeft men om verscheidene redenen veel tot bouwland ontgonnen veldgrond in gras gelegd. De voornaamste reden is geweest de naar verhouding hooge arbeidsloozen, die de exploitatie van bouwland vereischt, vooral indien het land ver van huis ligt. Men kon het land destijds veel gunstiger als groenland exploiteeren, indien het daarvoor geschikt was (18, 52). Ook de slechte aardappeljaren van 1921 en 1922 hebben daartoe bijgedragen (39). Mogelijk heeft ook de betrekkelijk geringe productiviteit van vele ontginningsgronden voor de ontdekking van de ontginningsziekte en het geneesmiddel daartegen de neiging om het bouwland tot groenland te maken versterkt. Voorts is van belang geweest, dat kleine veehouders, die voorheen door het huren van groenland in hun behoefte tot weide voorzagen, door de uitbreiding in de veehouderij van de eigenaars van die gronden gedwongen werden, zelf heideveld tot weiland te gaan ontginnen (773).

Destijds (1923) was er nog veel laag veld met een veenlaagje er op, dat voor een ontginning tot groenland direct geschikt was. Te Borger was het verlies van goede groenlanden door den aanleg van het kanaal Buinen-Schoonoord aanleiding tot een versterkte ontginning resp. omzetting van bouwland tot groenland (768, 773).

Pogingen, om de heide direct zonder eenig tusschenbedrijf met grondbewerking tot groenland te ontginnen, zijn veelal mislukt. In lage heidestrecken heeft men wel de heide willen doodden door irrigatie. Maar als het veld weer droog was, groeide er nog geen gras. Aan een ontginning van heide tot weide moet een landbouwontginning voorafgaan. De grond moet herhaaldelijk beploegd worden, waarbij de vruchtbaarheid door koren- en aardappelteelt en door de bemesting toeneemt. Is het ontgonnen land zoover gevorderd, dat het in opbrengst niet beneden het oude bouwland blijft, dan kan aan groenlandaanleg worden gedacht. Door het land met haver te bezaaien en daarin de zaden van veredelde grassen, met wit klaverzaad vermengd, te zaaien, heeft men kans op een goed grasgewas in het eerstvolgende jaar. In de meeste gevallen is het gebruik van het land in het eerste jaar als hooiland aan te bevelen. De grond is dan nog te los voor beweiding; de voetstappen van het vee benadeelen den grasgroei. De beste methode is: het land één jaar hooien en het daarna in het najaar terstond als weiland in gebruik nemen. De waarde van zulk nieuw groenland blijkt bij openbare verkooping van vaste goederen nog veel van die van oud oorspronkelijk groenland te verschillen. Het oude land is veel beter tegen zomerdroogte bestand dan het nieuwe. Zooveel te meer jaren een nieuwe weide stil en rustig heeft gelegen, zooveel te meer ze den toestand van oud land nabij komt. Dan eischt het land een minder zware bemesting; het droogt niet zoo

spoedig meer uit en er is een dichtere zode gevormd, die het tot weiland steeds geschikter maakt (773).

Het groenland op ontginningsgronden kan in het voorjaar veel vroeger beweid worden dan het oude groenland, maar bij een zomerdroogte kan het niet tegen de oude groenlanden op. Door het verbouwen van serradella kan de veehouder met uitsluitend nieuw groenland in het weidegebrek voorzien. Hij moet dan zorgen, bij droogte iederen dag serradella te kunnen maaien en in het weiland voor het vee te kunnen brengen. Is de regenval voldoende en is het dus niet noodig, de serradellavoeding aan het vee te geven, dan kan men het ensileeren voor wintervoeding. Bij weidegebrek in den herfst heeft men de tweede serradellasnede ten dienste, waarop men het vee bij afwisseling kan toelaten (101).

HOOFDSTUK IV.

Het veen

a. INLEIDING.

De benamingen hoogveen en laagveen zijn den landbouwers alhier onbekend. Zij onderscheiden het veen in het groote veen of buitenveen en het binnenveen. Het groote veen is het hoogveen, de uitgebreide vlakte, thans met kanalen doorsneden, waar de turfgraverij en het baggeren voor den uitvoer van brandstof op groote schaal plaats hebben gehad. Het binnenveen is geen laagveen, maar het buiten de kanalengemeenschap en het dichtst bij de dorpen gelegen veen, waar de bewoners van Drenthe voor eigen gebruik haardbrand delven. Het Buinerboerveen, het Eeser-, Westdorper-, Odoorner- en Exloërveen zijn alle binnenvenen: het Valtheren Weedingerveen zijn zoodanig aan het daarachter gelegen groote veen verbonden dat, hoewel ook daarin langen tijd turf gegraven werd ten behoeve van de ingezetenen, men dit niet als binnenveen beschouwt.

In oude tijden zal men wellicht het drassige en ongenaakbare groote veen, waarop groote en vaak vischrijke, ondiepe waterplassen, meerstallen genaamd, voorkwamen, benevens hier en daar eenigen boschgroeï en op de hoogten heide van wel een meter lengte, onverschillig hebben aangezien, om misschien die heide nu en dan in brand te steken, ten einde daardoor lastige roofdieren als wolven, vossen, dassen e.a. uit hun schuilplaatsen te verdrijven en deze op grootere afstanden van dorpen en gehuchten te houden (949).

Het groote veen is sinds lang door zgn. dijken verbonden met de Drentsche zanddorpen. Deze dijken doorkruisten het groenland van de Hunzevlakte en hebben als zoodanig al sinds lang een groote beteekenis voor den Oost-Drentschen landbouw gehad. De meeste van die dijken reikten tot over de Hunze en het onderhoud van bruggen heeft den markgenooten vroeger veel moeite veroorzaakt, aangezien deze in het veen niet altijd op vaste grondslagen rustten, zoodat er bij hoogen waterstand allicht verzakking ontstond. De beteekenis van de veendijken nam nog zeer toe, toen de veenboekweitcultuur meer algemeen ingang vond.

b. BRANDCULTUUR.

De veenboekweitteelt is in de Groninger en Drentsche venen in de jaren 1770 tot 1780 begonnen. (772, 969). Voor deze cultuur werd het veen door greppels van een halven meter breedte en gelijke diepte in smalle akkers van 5 tot 8 m breedte

verdeeld. Deze greppels waterden af in raaien of rooien, 4 tot 5 voet diep en op onderlinge afstanden van 1000 m. Na die verdeeling in akkertjes werd de bovenlaag met de vaak zeer lange heide, die er op groeide, met den veenhak, hier de houw genoemd, losgehakt ter diepte van 3 à 4 dm. Omdat het veen veel lichter is, werden hier grootere brokken genomen dan bij een gelijke verwerking op zandgrond. Dat veenhakken is gewoonlijk winterwerk. De veenbrokken hebben een gemiddelde grootte van 8—10 dm² bij een dikte van 3—4 dm. In het voorjaar zijn de randen van die brokken zoover gedroogd, dat zij dan, met de gestorven heide er op, bij eenigen wind gemakkelijk branden. Verreweg het grootste deel van zoo'n brok verbrandt echter niet, omdat hij nog te veel vocht bevat; als hij wel geheel afbrandde, zou de boekweitteelt geen 5 à 6 jaar achtereen kunnen worden voortgezet.

Het veenbranden was afhankelijk van de weersgesteldheid. In droge voorjaren begon het al in de eerste week van Mei, in natte jaren veel later of in het geheel niet. Op ongebrand veen zou geen boekweit groeien, doch wanneer het veen een jaar ongebruikt lag, duurde de cultuur hierop weer tot een jaar later. De veenbrander gebruikte bij zijn werk de vuurpan. Dit is een soort ijzeren mand of korf, met ijzeren bodem en gevormd van dunne staven, waartusschen openingen van gelijke breedte en voorzien van een langen houten steel. Deze pan wordt gevuld met kleine, droge veenbrokken, waarna een der kleinste en droogste brokjes veen in brand wordt geblazen met behulp van een brandende pijp tabak en in de vuurpan wordt gebracht. Al spoedig brandt het vuurtje goed op en nu pakt hij de steel van de vuurpan aan en draagt het vuur voor zich uit om den kant van het te branden perceel te bereiken, vanwaar hij zijn werk „boven den wind” kan voortzetten. Bij Westenwind zal hij dus aan den oostelijken rand, bij Noordenwind aan den zuidelijken rand beginnen. De veenbrander begint nu zijn eersten tocht over het veen, waarbij hij door het schudden van de pan steeds meer vuur verspreidt. Dan maakt hij zijn tweeden tocht op 4—5 m afstand van den eersten gang. Bij dien tweeden tocht ziet hij al, dat het vuur van den eersten tocht zich goed verspreidt. De droge heide brandt aan de losse veenkluiten af en de randen van de veenbrokken worden door het vuur aangetast. Zoo wordt de veenbrand bij elken tocht grooter en de opstijgende veenrook wordt zwaarder. Bij een stevigen wind blijft de rook dichter aan den grond; naarmate de wind zwakker is, stijgt hij meer omhoog. Heeft hij tegen den middag zijn tochten over het veen gemaakt, dan is de rook een dichte massa geworden. Bij zwakken wind en een onvoldoenden droogtetoestand van het veen moet de brander nog eens weer het terrein over wandelen om opnieuw brand te stichten op die plekjes, waar het vuur zich niet voldoende heeft verspreid. Dit is een zeer moeilijk en onaangenaam werk, want de rook is zeer lastig voor zijn oogen en belet hem voor zich uit te zien (969). Vlammen ziet men alleen daar, waar de heide van de veenkluiten afbrandt, hetgeen zich alleen vertoont, waar het eerste jaar zal worden gezaaid. Het vuur woedt thans in al zijn hevigheid. De veenbrander keert nu huiswaarts en laat het vuur aan zichzelf over. Tegen den avond, als de wind

in kracht vermindert en het brandbare veen afgebrand is, dooft het vuur vanzelf. Op den volgenden dag ziet men bijna geen vuur meer. Van de meeste veenkluiten zijn dan de scherpe kanten afgebrand. Van enkele is een derde deel in asch gelegd, doch er zijn ook kluiten onaangetast gebleven. Er ligt dan een dunne aschlaag over het veen gespreid, waarin de boekweitplant, als zij niet door nachtvorsten wordt vernield, zich krachtig ontwikkelt. Het veenbranden en boekweit zaaien eischte een tijdperk van vier tot zes weken. Wie bij drogend weer dagelijks op het veenbranden bedacht was, kreeg zijn gewas op tijd in groei; waar dat niet het geval was, kwam men achteraan en leed daardoor soms groote schade.

Elken winter werden in het veen, in buurtkroegen of in tapperijen, de veenverhuringen gehouden. De verhuringen hadden plaats ten overstaan van een notaris of deurwaarder en de huurtijd liep over zooveel jaren als het veen voor de boekweitteelt geschikt was, meestal over 6 à 8 jaar. Het veen werd aangeboden bij akkers van 5 m breedte en 1000 m lengte en bracht naar gelang van de kwaliteit en ligging / 40.— — / 80.— per ha op. De betaling geschiedde gewoonlijk in één of twee termijnen; als koopkosten werden geëischt 5% van de huursom en 10 of 25 cents van elk perceel voor den uitroeper of pander. De kooplust werd aangemoedigd door ruime aanbieding van sterken drank, hetgeen vaak tot misbruik leidde. Behalve door de werkelijk belangstellenden werden deze verhuringen ook door tal van nieuwsgierigen bezocht. Daar het volk toen nog geen dag- en weekbladen las, kondigde men deze veenverhuringen af bij het uitgaan van de kerk. De landbouwer regelde zich bij het huren van veen naar den korteren of langeren duur van vroeger aangegane huurtijden. Want voordat het vroeger gehuurde veen uitgebouwd was, had hij weer ander veen gehuurd en omgehakt en zoo sprak de veengebruiker van „oud” en van „nieuw” land. Was het boekweitveen „versleten”, dan leverde het nog één of twee jaar een naooft van spurrie, een gewas, dat niet gezaaid werd, maar meestal vanzelf opgroeide.

Ook werd er wel boekweitveen verhuurd tegen betaling van een kwart van de opbrengst. Stond het gewas droog op het land, dan haalde de verbouwer daarvan $\frac{1}{4}$, de verhuurder $\frac{1}{4}$ binnen (955).

De veenrook heeft veel ergernis veroorzaakt (300, 969). Naar de volksmeening veroorzaakte de rook schade aan bloeiende ooftboomen. Menschen met zwakke longen hadden er veel last van. Het genot van mooie voorjaarsdagen werd er door bedorven.

Bij het veenbranden werd bijna nimmer aan blusschen gedacht. Turf of bagger stond er destijds nog niet in hoopen op het veen zooals later, derhalve was de veenbrand niet gevaarlijk (956). De groote veenbranden zijn van lateren tijd geweest.

c. LANDBOUW OP HET BOVENVEEN.

Tusschen het afboekweiten van het veen en het vergraven van de brandstof-exploitatie verliepen vaak eenige tientallen jaren. Op dat afboekweite veen ontstond een landbouw, die uit sociaal oogpunt niet onbelangrijk is geweest. De be-

woning van het veen is reeds ontstaan tijdens de veenboekweit-periode, doch nam sterk toe na de afname van de veenboekweitteelt, toen het aantal arbeidersgezinnen in de Drentsche dorpen te groot was geworden. Velen vestigden zich op het bovenveen, waar het gemakkelijk viel, een groot aantal heideschappen te houden, die op dat voor elk ander doel nog bijna onbruikbare veen allicht den kost vonden en veel stalmest opleverden, die den teelt van rogge en aardappels op het veen begunstigde. Op zeer eenvoudige wijze levende en zich met weinig tevreden stellende, vonden die landlieden daar een bestaan, beter dan in vele Drentsche dorpen (655).

De vele honderden gezinnen, welke zich op het bovenveen in de gemeenten Odoorn en Emmen hebben gevestigd, misten vele voorrechten van het gezellig samenwonen, zooals men in de dorpen kent, waren verre van kerk en school, van bakker en winkelier, timmerman en smid verwijderd en bleven daardoor soms veel in kennis en ontwikkeling bij andere Drenthenaren achter, terwijl zij zich vele ontberingen moesten getroosten ter wille van een beter bestaan, dat hun bedrijf hier opleverde. Want op het veen werd de landbouw niet door zomerdroogte benadeeld. Bij een goede bemesting leverden aardappels en winterrogge op het veen meer opbrengst dan op het zand, terwijl de huur- of pachtsommen op het veen zeer laag waren, vergeleken met die op het zand. Bovendien werkten velen als arbeider bij de vervening. De woningen werden voor $\frac{4}{5}$ van veenzoden en heideplaggen gebouwd en bestonden voor $\frac{1}{5}$ uit metselsteen en stroodak. Naarmate de uitkomsten van het bedrijf zulks toelieten, werd de woning geleidelijk verbeterd. Het verzekeren van have en goed tegen brand was echter bezwaarlijk, omdat vele maatschappijen bezwaar maakten, ondanks het feit, dat het brandgevaar blijkens de plaatsgehad hebbende branden er niet grooter was dan elders op het platte land.

In de jaren 1850—1860 nam de bewoning en landbouw op het bovenveen het meest toe, om later weer te verminderen, naarmate de kanalisatie en veenvergraving vorderden en in de gemeente Borger was zoodanige vestiging omstreeks 1900 reeds nagenoeg onbekend geworden. De slechte woningtoestanden werden bevorderd door het feit, dat de bewoners wisten, dat hun vestiging slechts zeer tijdelijk was.

d. ONTSTAAN EN OPZET DER VERVENING.

Afgezien van de in vele Drentsche dorpen bekende winning van brandstof in de binnenvenen (zie hoofdstuk 2) is van veenontginning in het Drentsche buitenveen eerst sprake in de 19e eeuw. Pogingen om de Hunze, die tot 1829 nog tot aan Gasselternijveen bevaarbaar was, te verbeteren en tot een goed afvoerkanaal voor turf, ook uit de meer zuidelijke gemeenten te maken, hebben door den druk des tijds en door te weinig medewerking aan de plannen van Grevelink te Annerveenschekanaal, schipbreuk geleden, zoodat de Drentsche venen toen nog aan hun lot overgelaten werden en de ontwikkeling er van achter bleef. Door het krachtig optreden van koning Willem I kwam in 1817 het „Convenant der venen” van Oostelijk Drenthe met de stad Groningen tot stand. Daarbij werd bepaald, dat de Oost-Drentsche venen hun turfafvoer zouden verkrijgen door de Groninger kanalen. Voor die

afvaart zou aan de stad Groningen worden betaald een afvaartsgeld van f1.10 per dagwerk turf en zou het Stadskanaal steeds worden verlengd in zuidelijke richting, om van daaruit weer andere waterwegen in westelijke richting tot dicht aan de Hunze aan te leggen. Tal van wijken of zijkanalen zouden worden gegraven in de hoofdkanalen uitmondende, waarom men die hoofdkanalen de Monden heeft genoemd. In 1818 werd met de verlenging van het Stadskanaal begonnen. In 1822 was men gevorderd tot de hoogte van het huidige Nieuw-Buinen, in 1851 tot Valthermond en in 1856 tot Ter Apel, om het nog later tot Emmer Compascuum te verlengen.

Daar de naastbijgelegen gemeente Gieten niet zulke uitgestrekte venen had als de verder zuidwaarts gelegene, kreeg die gemeente eenige kanalen, die men als wijken of zijkanalen van het Stadskanaal zou kunnen beschouwen. Gasselte kreeg twee hoofdkanalen, waarop verschillende wijken of zijkanalen uitmondten. Verder kreeg de gemeente Borger twee zulke uitmondingskanalen, Drouwenermond en Buinermond, Odoorn kreeg er drie, de beide Exloërmonden en den Valthermond, Emmen één, den Weerdingermont. De aanleg heeft ontzaglijke sommen gelds gekost, te meer, wijl de waterstand over dien grooten afstand zeer verschilde, zoodat er vele sluizen moesten worden gebouwd.

Bij den aanleg van de monden werd verschillend gehandeld. Men had een zgn. enkel-kanaalstelsel en een dubbel. Het laatste, hoewel het duurste, is op den duur den venen, die het verkregen hebben, ten zegen geworden. Bij het enkel-kanaalstelsel worden de wijken of zijkanalen ter weerszijden van het hoofdkanaal uitgegraven. De aanleg van een verkeersweg bijlans zoodanig kanaal wordt daardoor zeer bemoeilijkt, aangezien daardoor alle wijken aan één kant van het kanaal overbrugd moesten worden. In latere tijden heeft men die wijken wel afgedamd, waardoor zij waardeloos werden. Door den tegenstand in zake die afdamming werd de aanleg van gebaande wegen langs het hoofdkanaal tegengehouden, hetgeen vooral te 1e Exloërmond het geval was, waar men eerst in 1911 een straatweg heeft gelegd. Bij het dubbel-kanaalstelsel worden twee evenwijdige hoofdkanalen, 200 m van elkaar verwijderd, gegraven. Het noordelijk kanaal, veelal Noorderdiep genaamd, kreeg dan al zijn wijken aan de noordzijde, voortlopende tot de grens van de naburige marke; van het zuiderkanaal of Zuiderdiep loopen de wijken in zuidelijke richting. De tusschen de hoofdkanalen gelegen terreinen noemt men „vooraffen”. Deze vooraffen werden spoedig afgegraven en de schepen, welke de turf van deze vooraffen afvoerden, lagen tijdens de lading in het hoofdkanaal. Na de afgraving werden op de vooraffen huizen gebouwd. Waar nu op een vooraf één huis kwam, had de bewoner daarbij het vooraf in gebruik, hetwelk nu, tot land ontgonnen zijnde, een „heem grond” werd genoemd. Kwamen er twee huizen op één vooraf, dan had ieder een halve heem grond. De oppervlakte van een volle heem grond is $1\frac{1}{2}$ ha. Vaak werd op de vooraffen reeds gebouwd, zoodra er maar genoeg grond afgegraven was, om er een huis te plaatsen. De huisjes stonden dan soms vlak tegen de hooge turfbulten. Was het afgegraven terrein bij zoo'n woninkje groot

genoeg, om er een tuintje van een paar are aan te leggen, dan werd dit met een omheining van minderwaardige turf ter manshoogte omgeven. De van het veen afgeworpen bonkaarde werd met zand vermengd en met beer en huiselijken afval bemest en er groeiden spoedig heerlijke groenten, peulvruchten en wat vroege aardappelen. Dit waren de eerste gewassen van het afgegraven veen, waar later de landbouw van zoo groote beteekenis zou worden.

Ter andere zijde van het hoofdkanaal werden de wijken of zijkanalen op 190 m afstands van elkander gegraven.

e. AANLEG DER KANALEN.

Bij deze beschouwing zijn wij op de beschrijving der kanaal- en turfgraverij een weinig vooruitgelopen. Vóór men tot het graven van een scheepvaartkanaal overging, moest het daarvoor benodigde terrein worden ontveend, d.w.z. het veen daarop moest tot turven worden verwerkt en die turf moest worden gedroogd en afgevoerd. Men noemt deze eerste turfputten, ieder ter breedte van 16 veenvoeten of bijna 5 m, tezamen tot één grooten put uitgegraven, de „splitting”, omdat het veen ter weerszijden van het aan te leggen kanaal in twee gedeelten wordt gespleten. Voor de breedte der splitting werd rekening gehouden met die van het aan te leggen kanaal, waarvan de breedte voor een hoofdkanaal 11 m en de waterdiepgang 1.90 m moest worden, voor een wijk 9—9½ m resp. 1.80 m. Het af te graven terrein moest veel breeder zijn, wijl ook voor het zand, uit het kanaal te verkrijgen, een bergplaats moest worden gevonden. Men groef gewoonlijk 4 putten uit, tezamen ongeveer 19 m breed. De lengte der putten werd ongeveer 500 m, omdat men het hoofdkanaal jaarlijks met 500 m dacht te verlengen. De beide eerste putten werden uitgegraven ter halve breedte van het terrein. Van den noordelijken put bracht men de turf noordwaarts, tot op 40 à 50 m van den put, van den zuidelijken zuidwaarts. Het opengelaten veld van 40 à 50 m werd gevuld met de turf, die uit den derden en vierden put kwam, zoodat al het zetveld in de omgeving gevuld werd.

Daar de bonkaarde vóór de vergraving was weggevoerd en over het veen gebracht, waarop nu die turf stond en de uitgegraven veenput op het voorafgaande kanaalpand afwaterde, zou de veenput schoongebleven zijn, indien er niet zoo'n groote hoeveelheid kienhout in lag, die men bij het turfgraven verplaatsen moest en waarvoor men nu nog geen andere plaats vond.

Het uitgraven van de splitting geschiedde door een groep arbeiders, die men een ploeg noemt. Zoodanige ploeg bestond minstens uit 5, hoogstens uit 10 of 11 personen. Voor de beide eerste putten, waarvan de turf het verst moest worden verwijderd, waren meer werklieden noodig dan voor de laatste twee, omdat die turf dichterbij bleef. Met een „stikker”, die evenwel een anderen vorm heeft dan die, welke bij het vergraven van binnenveen in gebruik is, worden de banken aangesneden. De man, die de stikker hanteert, steekt slechts één turf diep. Hij staat op een plank, om het bovenste veen niet te beschadigen, Nadat de bank aangesneden is, wordt deze in reepen gesneden, welke reepen de turven vormen. Slag voor slag wordt

de turf afgedeeld, die door den graver, ook wel putbaas of ploegbaas geheeten, met een klein langwerpig houten schepje met stalen vooreind, het opschot, wordt opgenomen en op een bord, het „schotbord” of „schietselbord” wordt gelegd. Vandaar wordt de turf weggenomen met een houten schopje, dat het „haakschopje” heet. De man, die dit werk doet, heet „haker”. Hij verplaatst de turven naar de eene zijde van den veenput, waar een ander, gewapend met een viertandige vork, de turf vork, ze opneemt om ze op een kruiwagen of kar te plaatsen. De man heet „kaar-zetter”. Zoodra er nu zes of zeven paren turven op die kruikar staan, komt één der „krooders”, om met de beladen kar het veld in te gaan. Voor de gevulde kruikar verwisselt hij een ledige. Het wegkruien geschiedt door 2, 3 of 4 mannen, naargelang van den afstand, over op het veen gelegde planken. De wijze, waarop de turf ter droging op het zetveld wordt geplaatst, is als volgt. Eerst worden de turven met de handen opgenomen en horizontaal op het veen gelegd, b.v. in O-W richting, met tusschenruimten van hoogstens 1 dm. Dan worden in N-Z richting ter eene zijde dwarsturven gelegd. Deze turvenrij, welke steun moet geven aan de volgende karvrachten, noemt men de „ligger”. Zoodra nu de ligger gereed is, worden de volgende turven in nagenoeg verticalen stand daar tegenaan geplaatst, hetgeen gemakkelijk gaat, omdat de kruikar geen zijplanken heeft, zoodat, wanneer men deze in één slag overzij slaat, de turven rechtop staan. Is men zoo den geheelen ligger bijlangs gekomen, dan heeft men daar één stort of twee rijen aangebracht. Na 7 of 8 storten, ieder van 2 rijen, te hebben gedaan, heeft men een „klamp”, waarna een nieuwe ligger moet worden gemaakt, om op dezelfde wijze door te gaan.

De turfplough werkt geregeld door. De arbeid wordt reeds vóór zonsopgang aangevangen en te 4 à 5 uur in den middag beëindigd. Geschaft wordt er niet meer, dan volstrekt noodig is. Om het eten te bereiden, gaat de graver of putbaas naar de nabije veenhut, waar een haardvuur onderhouden wordt, waar proviand en gereedschappen voor het bereiden van eten in voorraad zijn. Daar bakt hij voor elken werkman één grooten pannekoek, bereidt er koffie en geeft door het plaatsen van een witten doek aan een stok buiten de hut het sein, dat alles gereed is. Het turfgraven wordt gedurende zijn afwezigheid nog voortgezet, doordat één der andere mannen in zijn plaats treedt. Zoo wordt er drie malen per dag geschaft en gegeten.

In de jaren 1840—1860, toen de kanalengraverij in vollen gang was, waren honderden van dergelijke ploegen tegelijk in het werk.

Het eigenlijke kanaal werd slechts tot ongeveer $\frac{2}{3}$ der bestemde diepte uitgegraven ten einde het inzakken der kanaaloevers te voorkomen. Dit werk geschiedde in den winter. Voor het uitgraven van het laatste derde deel werd nog ter weerszijden van het belendende veen een turfput afgegraven, dien men de klemsloot noemde en waarin het reeds uitgeworpen kanaalzand werd gestort, om weer ruimte te krijgen voor de onderste zandlagen uit het kanaal. Deze laatste uitgraving geschiedde spoedig na het turfgraven, zoodat de schipper nu 500 m verder westwaarts kon varen dan een jaar tevoren. Maar de zgn. splittingturf kon hij niet naderen. Deze

moest op karren worden vervoerd tot aan het bevaarbare kanaal, hetgeen veel kosten veroorzaakte. In den tijd toen ook de turfaccijns nog moest worden betaald, ontving de aannemer van het uitgraven van de splitting, de vervener, behalve de uitgegraven turf nog geld bovendien. Later namen de verveners het splitting-graven aan zonder geldelijke uitkeering.

Stond de turf droog op het veen, dan was er veel werk om deze in flink gebouwde, groote en vierkante hoopen of bulten te plaatsen. Die bulten hadden bepaalde afmetingen, zoodat zij een zekere hoeveelheid turf inhielden, die men een „vuur” of een „halfvuur” noemde. Zoodra de turf voor den uitvoer geschikt was, kwamen dagelijks schippers hun vrachten weghalen. Het vroeg droog hebben van turf werd als een eer beschouwd en het afschepen van de eerste nieuwe turf werd in de dagbladen vermeld, waarop de schippers afkwamen, vernemende waar droge turf verkrijgbaar was. Voor den turfhandel vestigden zich makelaars in de venen, die zich op de hoogte stelden, waar voor het doel geschikte brandstof verkrijgbaar was en tegen welken prijs. Kwam een schipper om turf te laden, dan werden alle gereedschappen ter zijde gesteld; ieder moest het schip helpen bevrachten. Door vrouwen werden de kruikarren met droge turf beladen, door mannen werden zij naar het schip gekruid, terwijl andere vrouwen, in het opstapelen van turf geöfend, de bovenvrachten der schepen zeer kunstig opbouwden, wat geen metseelaar haar met zijn muurbouw zou verbeteren. Alle ruimte op het schip werd dan gevuld en men wist nauwkeurig rekening te houden met den waterstand en diepgang der schepen. Daar sommige schepen brandstof van verschillende kwaliteit opnamen, was het opmerkelijk, hoe goed men die kwaliteiten uit elkander wist te houden.

De meeste turf uit de omgeving van de gemeente Borger werd vervoerd naar de steenfabrieken in het midden en zuiden van ons land. De daarvoor gegraven turf werd hier fabrieksturf genoemd. Uit de meer zuidelijke venen van Valthe en Weerdinge werd meer brandstof voor de groote steden gewonnen. In die laatste venen werd meer bagger, hier meer lange turf gemaakt. De glasfabriek te Nieuw-Buinen verbruikte jaarlijks een groote hoeveelheid zeer lichte turf, maar werkte later met steenkolen. (949).

f. REGELING VAN DEN ARBEID.

Alle werkzaamheden in het veen hadden naar vaste regelen plaats, afkomstig uit den tijd, toen Veendam, Wildervank en andere veenkoloniën werden aangelegd. Zij bepaalden de wederkeerige rechten en plichten tusschen de verveners en het werkvolk en regelden ook de loonen per dagwerk turf. Gedurende den tijd, dat hier verveend werd, gold daarvoor de hoeveelheid turf van 18 veenroeden, d.i. de turf van de 4 of 5 klampen, zooals boven vermeld, aaneengemeten tot zoodanige lengte. Een veenroede was ongeveer 4.30 m, 18 roeden is dus 77,4 m. Het graafloon is per dagwerk f 10.—, f 12.—, f 14.— naar gelang van den afstand, waarover de turf weggekruid werd etc. Wanneer het werk met zeer veel ijver werd uitgevoerd werd

door één graver meer dan een dagwerk uitgegraven en door het werkvolk op den wal gebracht, want er werd per dag van / 2.50 tot / 3.50 verdiend. Omstreeks 1860 werd het loon per dagwerk eerst vastgesteld, wanneer het graven geëindigd was. De werklieden ontvingen elken Zaterdag een weekgeld en aan het eind van het seizoen een afrekening, waarbij menig arbeider vaak een aardig sommetje ontving. Met de droogmaaksters ging het evenzoo. Een kleine toegift aan getrouwe werklieden, drinkgeld genoemd, was bij de meeste verveners gewoonte. Evenwel was het verstrekken van sterken drank bij het turfgraven niet vergeten. De vervener was zijn goedwillige arbeiders in dit opzicht wel gedachtig. De ploegbaas of turfgraver verbond zich bij de afrekening weer voor het volgend jaar en zorgde voor het noodige personeel, om zijn ploeg vol te krijgen.

De veenarbeiders hadden voor verschillende ongeregeldeheden of vergripen tegen hun gewoonten hun eigen rechtspleging. Had iemand een zijner medewerkers of iemand, die tot een andere ploeg behoorde, beleedigd, of had hij het gezag van den ploegbaas miskend, dan werd hij hiervoor gestraft met de brits. Daartoe werd de schuldige gedaagd voor één der turfgravers, die als „meester” werd aangewezen. In gebogen houding stond hij voor hem, terwijl al de turfgravers met hun schop in de hand al zingende voorbij trokken, waarbij ieder hem eenmaal met het vlak van de schop op den benedenrug sloeg. Het liedje was grootendeels onzinnig en ruw, doch niet tot blijvenden haat aanmoedigend. Voor lichte misdrijven kon de brits ook met een boete, bestaande in eenig drinkgeld, worden afgekocht. Van een ouden veenarbeider vernamen wij, dat hij iemand had helpen britsen, die zich aan diefstal had schuldig gemaakt en voor wien de brits lang niet malsch was geweest.

Werd een nieuwe veenbaas over het volk aangesteld, dan werd diens gezag niet erkend, vóór en aler hij door de veenarbeiders bevestigd was. De bevestiging vond plaats in het veen en werd opgedragen aan een „meester”, die den nieuwelinge een goed schoon gemaakte veenschop op het ongedekte hoofd legde, waarna de toespraak begon. In een veelal slecht op maat en rijm gesteld gedicht, wees hij den nieuwen veenbaas op zijn plichten tegenover het veenvolk, dat voor hem zwaren arbeid zou moeten verrichten en werd hem edelmoedigheid aanbevolen, terwijl hem op de minachting werd gewezen, welke zijn deel zou worden, wanneer hij zijn arbeiders niet rechtvaardig behandelde. Was de bevestiging door den meester geschied en door de schare arbeiders met zang besloten, dan was de bevestigde nog geen veenbaas. Hij moest het recht om als veenbaas op te treden nog van den meester „kopen”, voor 4, 6 of meer liters sterken drank, naar gelang der hoeveelheid publiek. Ook voor den ploegbaas was die bevestiging noodzakelijk. Wie echter eenmaal bevestigd was, werd, ook bij verwisseling van patroon of werkvolk, altijd in dien rang gehandhaafd.

g. ARBEIDERS.

De meeste arbeiders kwamen uit Duitschland, uit Lippe-Detmold en andere staatjes. Zij werden hier dan ook Lipschers genoemd. Voorts kwamen tal van werk-

lieden uit Friesland. Zij trokken in groote troepen te voet naar het veen, allen met blauwe zakken op den rug en onder het zingen van bij ons niet bekende zangwijzen. Later reden zij wel in groote veewagens over de straatwegen. In lateren tijd kwam geen enkele Lipschman meer in het veen, terwijl de Friezen in naderbij gelegen venen gingen werken. Ook Drenthe leverde voor al dien veenarbeid zijn aandeel van werkkrachten. Niet alleen flinke arbeiders gingen turfgraven, maar ook knechts verlieten volgens vooraf gemaakt accoord omstreeks 15 Maart hun diensten. Zij keerden in Juni van het veen terug, om, wanneer zij dan geen dienst meer vonden, naar Groningen of Friesland te gaan grasmaaien of hooien. Vandaar teruggekeerd, namen zij in een arbeidersgezin hun winterkwartier. Een vroegtijdig huwelijk werd hierdoor meermalen bevorderd.

In den tijd van het kanaalgraven werkten de Drentsche arbeiders uit de zanddorpen vooral als kruiers bij de ploegen en verdienden ongeveer / 12.— per week. Zulke kruiers waren niet zeer nauw aan de andere arbeiders verbonden. Zij konden meestal met elke week ontslag nemen en als de één uittrad, stond de andere werkman weer klaar. Was zoo'n arbeider een paar weken niet op het veen verschenen en kwam hij dan weer terug, zoo werd hij gewoonlijk wel weer aangenomen. Kwam er b.v. bij drie kruiers van één ploeg nog een vierde, dan zou de turf sneller van den oever verwijderd worden, waardoor de graver sneller vooruit kon en zóó werd het dagloon van den kruier daardoor ingehaald. (966).

Het groote aantal vreemdelingen, dat in de venen werkte, vond zijn nachtverblijf in veenhutten, gebouwd van veenzoden en gedekt met plaggen, welke hutten op het bovenveen stonden. De vervener, voor wien de arbeiders werkten, voorzag hen niet alleen van de noodige veengereedschappen, maar ook van andere hulpmiddelen als potten en pannen, van ligstroo en eenig beddegoed in de hut. Het verblijf in die hutten was niet gezond, doch aangezien er ook 's nachts altijd flink gestookt werd, was het er niet koud, terwijl de hutdeur overdag altijd wijd open stond, zoodat de lucht er vaak beter verfrischt werd dan in menige arbeiderswoning, waar soms alle gelegenheid tot ventilatie ontbrak. Naarmate de vergraving vorderde, en meer grond beschikbaar kwam, werden de veenhutten opgeruimd en werden steenen huisjes met pannendak de verblijfplaatsen voor deze arbeiders.

De verveners hadden een deel van het werkvolk in den winter noodig voor het laden van turfschepen en voor voorbereidende werkzaamheden van het turfgraven. Tot de voorbereidende werkzaamheden behoorde het afbonken van den veenput. De bonkaarde bestond uit de bovenste veenlaag, ter diepte van $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ m, ongelijk van dikte in de verschillende venen. De veenput, die wel zoo heet, maar nog geen put is, omdat hij nog de bepaalde strook voor afgraving bestemd veen inhoudt, wordt van dien ballast ontdaan, welke in den put van het vorige jaar wordt gestort, zoodat deze er gedeeltelijk door gedempt wordt. Na die demping blijft er nog een hoogteverschil van 1.25—2 m tusschen uitgegraven en niet uitgegraven veen over. Niet alle bonkaarde wordt echter terstond afgeworpen. Er blijft nog een laag van 1 — $1\frac{1}{2}$ dm op het tot turf bestemde veen achter, om dit tegen nachtvorsten in het voorjaar

te behoeden. Maar de strook, die voor vergraving bestemd is, staat aan de zijde van den in het vorige jaar uitgegraven put aan vorstgevaar bloot en om die nu te beschermen, worden de eenigszins vaste veenbrokken van de bonkaarde tegen die veenwal in muurvorm opgestapeld. Men begrijpt nu, dat het afbonken van veenputten van 1000 m en meer lengte en het beschutten tegen vorst veel werk heeft veroorzaakt. (930).

Putten, bestemd voor baggerturf, worden wel in den winter afgebonkt, doch niet zoo diep. Aangezien ze ook smaller zijn dan de turfputten is er veel minder werk aan.

Teneinde deze arbeiders te kunnen laten werken lieten de verveners op hun veen allengs hutten voor dit meer vaste personeel bouwen. Reeds omstreeks 1860 vond men er tal van woonhuisjes, meestal gebouwtjes voor 2 gezinnen, staande op de vooraffen, met wat bouw- en tuingrond er bij. De bewoning was vrij, maar later, na 1880, eischte de vervener, die de woninkjes moest onderhouden, een huurbedrag, / 35.— — / 50.— per jaar, welk bedrag de arbeider gewoonlijk betaalde uit de opbrengst van de op het veen gekweekte aardappels. Later nam ook dit een eind. De woningen, waaraan na het invoeren van de Woningwet gedurig herstellingen noodig waren, werden gesloopt, het vooraf nam de eigenaar-vervener, die tevens landbouwer was, zelf in gebruik. (962, 965).

h. VEENPLAATSEN.

Zoolang de veenplaatsen, te Drouwenersmond 11 ha, te Nieuw-Buinen 14 ha, elders ook wel grooter, niet door een hoofdkanaal werden bereikt en niet ter eene zijde door een zijkanaal werden begrensd, was het veen niet „aan de snede” en leverde den eigenaar wel vele uitgaven, maar geen voordeel op. Waren de kanalen gereed, dan werden de voordeelen echter zeer aanzienlijk. In de eerste jaren der vergraving moest dan alle turf ter droging op het onvergraven hoogveen worden geplaatst, hetgeen veel werk veroorzaakte, zoodat dit gedeelte der vergraving nog door turfplougen geschiedde. Naarmate echter meer veen was afgegraven, ontstond gelegenheid, de turf op den uitgegraven grond of dalgrond ter droging te plaatsen. Dergelijke putten noemt men walputten (930). Wel ging de droging hier minder snel, maar het turfgraven werd gemakkelijker en kostte minder loon per dagwerk en de turf stond veel dichter aan het kanaal of zijkanaal. Had men voor de eerste dagwerken / 12.— — / 14.— graafloon moeten betalen, nu werd dit slechts / 8.— — / 10.— Nu verdwenen de ploegen. Elke turfgraver werkte nu alleen of met een kameraad. De haakschop, het haakbord en de turfvork werden afgeschaft; de graver legde de turven met zijn opschot op de krookar, sprong uit den put, als hij alleen werkte en kruide de turven naar de klamp. Een turfgraver, alleen werkzaam zijnde, verrichtte dan in 3 dagen gemakkelijk zooveel werk als 4 mannen in één dag.

De eerste verveners waren de eigenaren van de veenperceelen. Zij, die niet op grooten afstand (een half uur tot een uur gaans) van het veen woonden, verveenden meestal voor eigen rekening. Wie verder af woonde, stelde één zijner bekwaamste

turfgravers als veenbaas aan, die alles voor hem beredderde, of hij liet zijn veenputten in het openbaar jaarlijks verhuren. De meest praktische turfgravers werden huurders, vooral later, toen de loonen daalden. Zij namen zelf arbeiders in dienst, die zij in de wintermaanden, als het werk stil lag, ruim crediet gaven, onder de verplichting, het geld te besteden in een door hen zelf opgericht winkelbedrijf, hetgeen leidde tot de later berucht geworden gedwongen winkelnering. (762). De winkelnering had echter ook het voordeel, dat de veenarbeidersgezinnen in de wintermaanden werden geholpen en heeft alzoo, door het verleen van crediet, veel gedaan ter voorkoming van armenzorg. Zelfs zwakken en weduwen werden geholpen, die in het voorjaar allicht nog eenige werkzaamheden konden verrichten, om daarbij de in den winter gemaakte schulden geleidelijk af te doen. De schaduwzijde van de winkelnering bestond vooral in de hooge noteering van de prijzen der artikelen, want niet zelden betaalde het gezin van den veenarbeider 15—20% meer, dan er voor dezelfde waren in de Drentsche dorpswinkels werd betaald. Met de gedwongen winkelnering verdween het crediet, dat de arbeiders in den winter genoten. Dit heeft zeer veel bijgedragen tot de werkloosheid en het gebruik maken van de werkverschaffingen, door de gemeentebesturen aangeboden.

i. LANGE TURF EN BAGGER.

Dat de afgraving der venen niet overal in ongeveer gelijken tijd voltooid werd, vindt zijn oorzaak mede in de wijze van ontvenen (949). Het verwerken tot lange turf vordert veel sneller, bij het baggeren schiet men langzamer op, maar haalt men uit een gelijke hoeveelheid veen veel meer geldelijke opbrengst. De keuze hangt samen met den aard van het veen. In de noordelijke gemeenten Gieten, Gasselte, Borger en een gedeelte van Odoorn was het veen in het algemeen alleen geschikt voor het vergraven tot lange turf. Men vond daarin overblijfselen van een plantengroei, welke zoo taai waren, dat men ze met de scherpste voorwerpen niet kon doorsnijden. De veenarbeiders noemden dit overblijfsel lok. Het bleef in de turven, die er vaster door werden. Zulk veen kon niet tot bagger verwerkt worden. In den Valthermond en den Weedingermond vindt men dat lok alleen in de bovenlagen, die tot lange turf worden verwerkt. Het voor baggerturf bestemde veen, dat in smallere putten gewonnen wordt dan de lange turf, wordt in een houten bak op den oever geworpen, daarin met een soort krabber fijn geslagen en met de voeten getrapt, dan gemengd met water, dat uit den baggerput wordt geschept en als men de massa tot een dikke pap heeft gemaakt, komt de splitter uit den put, om zijn kame-raad, den menger te helpen den bak leeg te scheppen. De massa drijft dan over het veen en wordt door zijdelings opgestelde planken belet om ver weg te drijven. Voor de bagger, welke uit een put van b.v. acht voet breedte komt, is veel meer ruimte ter droging noodig, dan voor de turf uit een put van gelijke breedte, aangezien de turf rechtop wordt geplaatst. Bij de turfwinning kan men twee putten in een jaar afgraven, zooals wij bij de splittings hebben gezien, wat bij de baggerbereiding

gewoonlijk niet kan. Ware al het veen in de gemeente Borger van zoodanige kwaliteit geweest, dat men het zou hebben moeten uitbaggeren, dan zou de geldelijke opbrengst wel $2\frac{1}{2}$ maal zoo groot zijn geweest, dan zou de afgraving wel $3 \times$ zoo lang hebben geduurd, maar toch zou dit misschien niet voordeeliger zijn geweest, aangezien de uitgeveende dalgronden dan ook vele jaren later in cultuur zouden zijn gebracht. Een veenplaats was daar 85 m breed; waarvan voor een halve wijk met klemsloot als bergplaats voor zand, ongeveer 10 m werd afgenomen. Met een put van $4\frac{1}{2}$ m breedte, in de lengte der plaats genomen, kan dan de plaats in 17 jaar worden afgegraven.

In het zuidelijk veengebied nam later het gebruik van baggermachines elk jaar toe. Tweemanswerk, waarbij het baggerveen in een bak gekneet en met water vermengd werd, werd daar steeds zeldzamer. De machine haalt het veen tot uit de grootste diepte, van wel 8, 9 meter, naar omhoog, spuit zelf het mengwater in den bak, kneedt het veen en drijft het mengsel over het veld. Het werk, dat de arbeiders hierbij verrichten, is het volgende. Twee of drie mannen steken het veen los, om de kluiten te leggen in een bakje, dat met een Jacobs ladder omhoog wordt gevoerd. Het waterscheppen, bij het tweemanswerk altijd zoo moeilijk, vooral als er veel wind was, is hier overbodig, want de machine zuigt het water op juist zooals een brandspuit. De vermenging van het gekneede veen met water is veel grooter, waardoor de massa veel meer vloeibaar wordt en beter wegdrijft dan bij het tweemanswerk zonder machine. Waar twee mannen werkten, kreeg het modderveld een breedte van 20—25 m, terwijl de machine de weeke massa tot 100 m over het veld drijft. Bij den mengbak in de machine staat een man als oppasser, opdat geen overvulling ontstaat en de wateraanvoer geregeld blijft. Bij het modderveld is ook een man werkzaam om toe te zien, dat de dikke vloeistof geregeld afstroomt en de laag overal even dik wordt, waarvoor hij een maatstok heeft, en dat de planken, achteraan en ter zijde, goed staan. Het locomobiel wordt onderhouden door een machinist. Deze menschen werken in dagloon. Voor het baggerwerk is minder werkvolk noodig dan vroeger, maar bij gestegen productie meer voor het droog maken van de brandstof.

Zoodra de modder geregeld over het veld verspreid ligt, heeft verdamping van het water plaats. Bij een behoorlijke droogte zou de modder reeds op den tweeden of derden dag scheuren vertoonen en om dit te voorkomen, wordt deze modder getrapt. Arbeiders, met klompen aan hun voeten, waaronder vierkante plankjes zijn geslagen van ongeveer 25 cm in het vierkant, trappen geregeld op den modder voort, die hierdoor een paar cm lager wordt. Op den volgende dag worden er reeds rechtlijnige sneden door getrokken met een groot mes dat, van een handvat en steel voorzien, door den baggersnijder wordt gehanteerd. Weer een dag later worden ook sneden in andere richting aangebracht, zoodat men nu vierkante blokken krijgt van ongeveer 50×50 cm. Maar ook die blokken zouden nog scheuren, indien er niet voor gezorgd werd. Dus worden die blokken één of twee dagen later alweer doorgesneden. Zoo gaat men bij felle droogte dagelijks, bij minder felle droogte

om den anderen dag door met snijden, net zoolang tot er baggerturfjes gevormd zijn van de juiste grootte. Nu wordt het werk eenige dagen met rust gelaten. Dan volgt het opbreken. Twee rijtjes baggerturfjes worden opgenomen en met de handen gelegd op de daarnaast staande rijtjes, die dus niet uitgenomen worden. Nadat de opgelegde turfjes droog zijn geworden, keert men het rijtje om, zoodat de natte naar boven komen. Zóó wordt de baggerturf droog gemaakt, waarvoor dus veel werkvolk noodig is. (966).

j. KIENHOUT.

Kienhout vindt men overal in de venen. Uit de ligging der kienhoutstobben is af te leiden, dat de stand der boomen ten opzichte van elkaar, evenals hun grootte en zwaarte, zeer verschilde. In het lage moerasveen vonden wij die onder-einden van boomstammen veelal eenige meters van elkander verwijderd en zeer ongeregeld in het veen liggen. Soms hebben ook twee of drie boomen in elkanders onmiddellijke nabijheid gestaan en meermalen zijn de wortels tot meer dan een halven meter diepte in het zand onder het veen doorgedrongen. In de hooge venen onder Exlo en Valthe was de stand van het houtgewas, blijkens het daar gevonden kienhout, veel dichter en zijn de stammen veel kleiner dan in het laagveen. Men vond ze daar op verschillende diepte, het meest nabij de bovenste veenlagen. Wij zagen daar vroeger op oud boekweitveen, nu al lang vergraven, kleine kienhoutstammen, onderling niet meer dan een halven meter van elkaar verwijderd, die door het veenbranden, dat een verlaging van den bodem deed ontstaan, waren blootgeraakt. Dieper in het veen vond men ze bij het turfgraven op grooteren afstand, meer gaaf dan in de bovenste veenlagen, en veelal zwaarder, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat met de vorming van veenlagen in de opvolgende perioden weer nieuwe bosschen ontstonden, waarvan de stand der boomen steeds dichter werd. Bij de millioenen groote of kleine worteleinden van boomstammen worden slechts bij uitzondering geheel gave en complete boomstammen gevonden en wel altijd in Z.W.-N.O. richting, waaruit afgeleid wordt, dat die wouden door een storm uit het Z.W. zijn vernield. Sporen van verbranding van dat hout zijn niet in alle venen aanwezig. In het Buinerboerveen komen zij veelvuldig voor en men vindt er vaak houtskool. Daar vindt men ook geheel gave dennenappelen. Ook uit den bast van het kienhout blijkt, dat het de gewone den was, die het oppergebied van dit uitgestrekte woud innam. Sporen van berkenhout zijn eveneens nog hier en daar aanwezig en in de binnenvenen vindt men nog overblijfsels van een houtsoort, die met onze elsvoortkomt. Beide zijn in den regel zeer week en kunnen met de gereedschappen, die bij de turfgravers in gebruik zijn, gemakkelijk doorgesneden worden. In het Eeserveen en in de groenlanden onder Borger treffen wij nog een houtsoort aan, die een blauwe kleur aanneemt, zoodra zij aan de lucht blootgesteld en gekloofd wordt en die men voor het overblijfsel van een eikensoort houdt.

Bij alle werkzaamheden, die in de venen plaats hadden, was dit kienhout een voortdurende last. Overal op het veen zag men er groote hoopen van, die meestal

in brand werden gestoken, om er zich van te ontdoen. Men heeft wel getracht, het voor de nijverheid dienstbaar te maken, wat echter niet gelukt is. In de venen, waar volop turf is, heeft het als brandstof geen waarde. Te Stadskanaal en elders, waar nu brandstof moet worden aangevoerd, laten bakkers wel kienhout aanvoeren om daarmee hun ovens te stoken. De brokken zijn zoo groot, dat het niet bruikbaar is, voordat het gespleten is en dat splijten is moeilijk werk. In de Drentsche dorpen werd het vroeger veel als brandstof gebruikt vanwege het sterke licht, dat het geeft, om zoo olie te besparen, toen het gebruik van petroleum nog niet algemeen was. Te Buinen werd het vroeger wel gebruikt als omheining van boerenheemen, wat ook in sommige veenstreken het geval is, o.a. in de hoogvenen van Emmen, waar men door muren van kienhout de tuingewassen beschut tegen den nadeeligen invloed van koude voorjaarswinden en in de Vetstukken der gemeente Odoorn zagen we eenmaal een groot weiland door zoodanige omheining omgeven.

k. WERKSTAKINGEN.

De eerste werkstaking in de Drentsche venen ontstond in April 1888 te Nieuw-Amsterdam en ging daar terstond met geweldpleging gepaard, zoodat Nieuw-Amsterdam in staat van beleg werd verklaard. Al spoedig sloeg de werkstaking naar andere veenderijen over en in de eerste week van Mei van genoemd jaar werd ook in onze gemeente het werk gestaakt en loonsverhooging geëischt, echter zonder geweldpleging.

Zoodanige werkstaking werd, ook in latere jaren, in het vroege morgenuur, even voor zonsopgang, door herhaald geluid op klompen aangekondigd. Het klompengeluid was reeds vóór de veenstakingen als signaal in de veenkolonien bekend, hetwelk veelal des Zaterdagsmorgens werd gegeven, om daardoor de vreugde kenbaar te maken, dat de week bijna om was, dat de arbeider des avonds weekgeld zou ontvangen en den volgenden dag rust. Ook wanneer men door aanhoudenden regen genoodzaakt was, het werk te staken, werd wel eens op de klompen geblazen. Het klompengeluid, waarin vooral de Lipschers zeer bedreven waren, had dus geen oproerige beteekenis. Doch nu dit op Maandagmorgen werd gehoord en de eerste geruchten van werkstaking reeds waren verspreid, begreep ieder terstond, wat dit geluid te beteekenen had. Het gereedschap werd neergelegd, en de eerste alarmgevers vonden spoedig navolging bij anderen, die in een andere richting het veen doorkruisten, om op dezelfde wijze tot staking aan te sporen. De turfgravers gingen op reis — waarheen wisten zij zelf niet, doch zij volgden en sloten zich bij de steeds groeiende schare aan. Bij een herberg, school of op een andere plaats aan den openbaren weg had een samenkomst plaats. Al spoedig trad één der voormannen op, om in korte bewoordingen voor te stellen, hoeveel loonsverhooging men zou eischen en om de verveners aan hun huizen te bezoeken, tereinde die verhooging te vragen en hen daarvoor te doen teekenen. Bij de eerste stakingen beloofden velen wel loonsverhooging, doch wilden zich niet binden door te teekenen. Nadat alle verveners waren bezocht, had er weer een bijeenkomst plaats, waarin de resultaten

van „den optocht” werden medegedeeld. Ieder werd dan vermaand, om ordelijk naar huis te gaan, geen sterken drank te gebruiken, geen aanleiding tot rustverstoring te geven en kalm den uitslag af te wachten, zoodat de politie, hierbij tegenwoordig, gewoonlijk niets te doen had dan toezicht houden, dat de vermaningen goed werden opgevolgd. Na twee, hoogstens drie dagen was een loonsregeling getroffen, waarin de bemiddelde veeneigenaren, die zelf veen in eigendom hadden, gewoonlijk het eerst toestemden.

De orde, die de veenarbeiders meer leerden volgen, droeg veelal in niet geringe mate bij tot het inwilligen van de eischen der stakers. Wel verschenen jaarlijks kleine korpsen militairen in de veenkoloniën, maar de werklieden hebben nimmer aanleiding gegeven om krachtig op te treden.

De werkstakingen hebben op het economisch leven in de veenkoloniën een belangrijke invloed uitgeoefend. De veenarbeider, die zich vaak als slaaf van den arbeid had gevoeld en zich door aanbidding van sterken drank door den vervener aan zijn lot had onderworpen, kreeg meer gevoel van eigenwaarde en zelfstandigheid; hij gevoelde zich in vereeniging sterker en nam krachtig deel aan de beweging. Hij vernam, dat de sterke drank zijn ongeluk was en menig arbeider, die nog geen misbruiker was geworden, maar toch bij het werk op den hem aangeboden drank verzot was, werd een matigheidsman, die nu gevoelde, dat hij zelf dien drank te duur had moeten betalen.

De vervener-winkelier, die veenputten huurde, werkvolk in dienst nam en dit tot de winkelnering verplichtte, ondervond den weerstand, die op zijn handeling werd uitgeoefend en daar de vermogende verveners hun winkelneringen afschaften, om het loon in contanten uit te betalen, zagen de eersten zich genooddaakt, hun warenprijzen te verlagen en van hun woekerwinsten af te zien. Dit alles had men in de eerste jaren der werkstakingen bereikt en vele arbeiders zouden met de ingevoerde verbeteringen genoeg hebben genomen en in de volgende jaren geen aanleiding tot werkstaking hebben gegeven, indien niet de Friesche en Duitsche arbeiders, met hun meer socialistische gevoelens, hen daartoe hadden aangespoord. In plaats van de gedwongen winkelnering kreeg men nu de gedwongen werkstaking, die menigen veenputhuurder van zijn speculatie terughield en daardoor de concurrentie bij de veenputtenverhuring deed dalen. Daar de afgravingen in de gemeenten Gasselte en Borger voleindigd waren en er in de gemeenten Odoorn en Emmen jaarlijks minder vreemdelingen kwamen en het aantal aldaar metterwoon gevestigde arbeiders toenam, werd de kracht der werkstakingen gebroken. Arbeiders richtten hun vereenigingen op, welke zich vóór den aanvang der werkzaamheden in contact stelden met de vereenigde verveners en zoo ontstond een voorafgaand overleg en een meer zuivere toestand. (930, 949, 962).

I. VEENBRAND.

In de gemeenten Gasselte en Borger is veenbrand zelden voorgekomen. Daar werd de turf voor het grootste gedeelte gegraven; slechts op sommige plaatsen vond men

onderlagen van veen, die als baggelaar werd bewerkt. In de venen van Odoorn en Emmen wordt veel meer veen tot baggerturf verwerkt. Dit veroorzaakt een langzamere verwerking van het veen en meer jaarlijkschen afval van brandstof. Deze, met elk jaar toenemende afvallaag, droogt in het voorjaar spoedig uit en levert groot brandgevaar. (956).

De koffievuurtjes zijn gewoonlijk de aanleiding. Deze vuurtjes worden aangelegd door de turfgravers, baggelaars en door allen, die verder in het veen werken. Zij zoeken eenige brokjes veen, achtergebleven van den brandstofuitvoer van vorig jaar, soms ook heele turven, bij elkaar, waarvan een vuurtje wordt aangelegd, waarop koffie wordt toeberaid, die gedronken wordt bij het gebruik van een boterham. Gezien het groote aantal koffievuurtjes, overal brandende waar menschen werken, is het brandgevaar toch maar uiterst gering. Desondanks hebben de gemeentebesturen altijd gemeend, door strenge toepassing van hun verordeningen tot beteugeling van veenbrand, die vuurtjes te moeten beperken en menig veenarbeider, goed waakzaam voor het brandgevaar van zijn koffievuurtjes, zag zich door een kantonrechter veroordeeld tot een geldboete, welke veroordeeling vaak demoraliseerend werkte. De kantonrechter sprak echter geen vonnis uit, tenzij de man of vrouw, die het vuurtje gebruikte, bij den aanleg daarvan op heeterdaad betrappt was. In de jaren 1880—1900 kwamen in de Valther- en Weerdinger monden bijna jaarlijks kleine veenbranden voor, waarbij turfbulten of baggelaarshoopen verloren gingen. De locomobielen van de baggermachines werden daarbij als de oorzaken van den brand aangemerkt. Tevens werd geklaagd over onwilligheid van de veenarbeiders om hun vuurtjes te dooven. Menig koffievuurtje tusschen de turfhoopen doofde echter vanzelf, als de wind er maar niet bij kon.

In de gemeente Borger ontstond in 1883 een veenbrand, waarbij de ingezetenen van alle onderhoorige dorpen en gehuchten beurtelings werden opgeroepen tot het blusschingswerk. Een groote hoop veenaarde, bij het graven van het kanaal Buinerveen-Buinen, dat een jaar tevoren was aangelegd, aldaar uitgeworpen, was in brand geraakt. Meer dan de helft van het dorp Buinerveen zal onder den rook; gewassen op het land werden bedreigd, het vee werd weggehaald uit het land, omdat het onder den rook niet langer verblijven kon en dagelijks hoorde men elken morgen in één der dorpen van de gemeente Borger het boerhoren, dat de inwoners opriep om, met spade en emmer gewapend, naar het terrein van den brand te gaan en er te helpen zand opwerpen of water aan te voeren. Want een brandspuit, waarmee dit blusschingswerk veel gemakkelijker zou zijn gegaan, bezat deze gemeente toen nog niet.

De groote veenbrand van 1884 in de Valther- en Weerdinger monden was een ontzettende ramp. Men zag toen eerst goed in, welk onheil er kan ontstaan bij de veronachtzaming van de smeulende koffievuurtjes door het naar huis keerende veenvolk. Eenige honderden arbeidershuisjes brandden toen af en de hitte was zoo groot, dat de geredde goederen, gebracht in bootjes en turfpramen in het kanaal, verbrandden. Een veenbrand als daar ontstond, zou vroeger niet mogelijk zijn ge-

weest. Ze was een gevolg van het veronachtzaamde en sterk uitgedroogde brandstofafval en van het onbedachtzaam laten liggen van de bonkaarde, die van het af te graven veen in den veenput van het vorige jaar geworpen was en niet terstond geëgaliseerd werd. Hoe sneller de landontginning, waarbij de bonkaarde met zand vermengd wordt, de vergraving volgt, hoe minder brandgevaar.

De brand van 23 Mei 1917 was de vreeselijkste van de drie groote branden, en er gingen ongeveer 20 menschenlevens verloren. Het was onmogelijk, dat die geheele brand bij een oostenwind uit één vuurtje ontstaan was, zoodat de gedachte aan kwaadwilligheid opkwam. In de toenemende wanverhouding tusschen verveners en veenarbeiders zag men ook de oorzaak van de felle veenbranden van 1921. De gemeente Emmen was het brandpunt der beweging, die haar oorzaak had in de moeilijkheden met de brandstofvoorziening in de laatste oorlogsjaren. De productie in het veen werd door de regeering zeer aangemoedigd, hetgeen tot groote winsten voor de verveners aanleiding gaf. Van die ruime winsten meenden de arbeiders telkens meer te moeten profiteeren. De loonen waren enorm gestegen; voor bepaalde werkzaamheden werd / 10.— per dag en meer betaald. Klachten over de duurte kwamen toen niet uit het veengebied, maar uit de steden. (966). In 1919 was alle brandstof uit de venen tegen ongekend hooge prijzen van de hand gedaan. In het voorjaar 1920 ontwikkelde de brandstofproductie zich nog krachtiger dan in het jaar daarvoor. De dalende steenkolenprijzen waren oorzaak, dat veel turf onverkocht bleef. Dit leverde zooveel schade, dat in 1921 vele turfputten door de verveners niet gegund werden, terwijl voor de overige putten een loon werd aangeboden ten bedrage van de helft van het loon, dat in 1920 was uitgekeerd. Doch nu bleek de macht van de arbeidersverenigingen, zoo ontstonden haat en nijd, waarvan de groote veenbranden van 1921 het gevolg waren. (956, 958).

Zooals het jaarlijksche turfafval, het „veenmot”, bevorderlijk is om het vuur snel over het veen te verbreiden, zoo is de losse aarde, de bonkaarde, bevorderlijk om het vuur te bewaren en een algeheele uitdooving tegen te gaan. Dit was reeds lang bekend, maar werd in 1921 in het Valther groenland zeer duidelijk. Men zou daar veen uitbaggeren op gronden, die tevoren als groenland waren gebruikt en waar dus slooten tusschen de perceelen waren. De in den winter van die putten gemaakte bonkaarde werd niet alleen ter egaliseering op het weiland gestort, maar ook de slooten werden er mede gevuld, ten einde een aaneensluitend droogveld te verkrijgen. En nu waren, na den brand, alle slooten weer los alsof ze hergraven waren, met een dikke aschlaag op den bodem. Al het ingebrachte losse veen, de bonkaarde, is er dan in verbrand.

Als het vuur in zulk los bovenveen zit, smeult het zoo diep, tot de dichte natte veenlaag bereikt is, die alleen voor brandstof-bereiding geschikt is. Daarin woekert het niet voort. Al het daarboven liggende losse en halfdroge veen wordt bij gunstigen wind aangetast en kan het vuur maandenlang bewaren. Loopt men over land, waarin het vuur heeft geheerscht, dan zakt men soms één of anderhalven voet naar beneden in de asch, waaraan men zich somtijds brandt. Voor zoodanigen

aardbrand is zelfs water niet het rechte blusmiddel, want de droge asch verhindert dit water, tot het vuur door te dringen. Een dikke zandlaag, goed dichtgetrapt, verhindert de toetreding van lucht en dan gaat het vuur uit. Om zoodanigen brand te dooven gaat de landbouwer met den wagen zand aanvoeren, hetwelk echter niet altijd dichtbij verkrijgbaar is. Waar geen zand aangevoerd kan worden, is de koelte de beste bestrijder van den aardbrand. Zoolang het vuur in den grond nog voldoende hitte heeft, om de allernaaste omgeving in denzelfden grond te verwarmen en de verdamping van het vocht te bevorderen, blijft het vuur aan. Zoo is ook te verklaren, dat een koren- of aardappelgewas op het land verbrandt. Want het groene koren op het land vat geen vuur en de nog niet opgekomen aardappels evenmin. Maar het losse veen, de bouwaaide, waarin deze gewassen groeien, neemt eerst warmte op van het naderend vuur, waardoor de grond rookt maar nog niet vlamt, dan smeult het vuur, ter diepte tot het vaste veen en bij die smeuling verbranden eerst de wortels der rogge en de in den grond gepote aardappels en één of twee dagen later zakt de bovengrond met de groene rogge naar beneden. Op deze wijze valt de oogst het vuur ten prooi en wordt het maaiveld één of anderhalven voet lager.

In niet gecultiveerden grond levert dit smeulend vuur, zoo het niet door den wind wordt geholpen en geen ander voedsel vindt dan de aarde, geen gevaar. Vandaar, dat de landbouwer op gronden, waar geen vee komt en geen turf ter droging staat, er ook niet zoo heel bevreesd voor is. (956).

m. ONTGINNING DER DALGRONDEN.

Niet overal werd de ontginning der dalplaatsen terstond na de afgraving ter hand genomen en met spoed voortgezet. (949). Sommige verveners, op eenigen landbouw bedacht, lieten een gedeelte van hun plaats vanaf het hoofdkanaal in de breedte afgraven, om daarna, zoodra er een paar ha van veen en turf ontbloot waren, aan het ontginnen te gaan. Zoo zag men dan op menige veenplaats aan het eene einde reeds aardappels, koren en klaver groeien, terwijl op het andere einde nog turf werd gegraven. Andere afgegraven plaatsen bleven wel 6 à 10 jaar liggen, vóór er aan ontginnen, dat men hier „land toemaken” noemde, gedacht werd. Die vertraging ontstond, doordat de eerste ontginningen zeer kostbaar waren. De methode van ontginning was de volgende:

Eerst werd de ondergrond vlak en effen gemaakt, hetgeen noodig was, omdat het veen niet overal op gelijke diepte had gelegen. Onder hoogten werd zand weggenomen en naar de laagten gebracht. Van die laagten werd eerst de veenbolster opgenomen, dan zand op zand gestort, daarna de bolster er over heen gedekt. Waar men een hoogte had weggenomen, moest vaak nog veenbolster worden aangebracht. (189). Voorts moest overal de bonkaarde worden geegaliseerd. Op plekken, waar men teveel bonkaarde had, werd de overtollige hoeveelheid in hoopen geworpen. Daarna werd het zand aan de kanaaloevers weggenomen en over het veen gebracht. Die zandverplaatsing geschiedde op kruiwagens, die men over planken kruide.

Per Rijnlandsche roede werd bij de eerste ontginningen 25, bij latere 30 kruiwagens zand gestort, dat is 60—90 kruiwagens van $\frac{3}{4}$ hl per are. Aan de kanaaloevers werd het daar overblijvende zand weer met veen vermengd, waartoe de zoo even genoemde hoopen dienden. Nadat de zandhoopen geslecht waren, werd het terrein geploegd, om zand en veen dooreen te mengen. Kwam men zand te kort, dan moest er van andere plaatsen, waar men teveel had, worden aangevoerd, had men teveel, dan bleef een gedeelte ongebruikt en werd per praam naar elders vervoerd. Bij den huizenbouw werd veel van dit witte zand verbruikt.

Dan werd de grond met Groninger of uit andere steden afkomstige compost bemest, daarna nog weer in andere dan de eerste richting omgeploegd en nu met aardappels bepot. De opbrengst van dit gewas mislukte zelden en bedroeg veelal 400—450 hl per ha. In het tweede jaar werd winterrogge gezaaid. In Maart werd klaverzaad in de rogge gezaaid en als het koren in Augustus van het land was, dan vond men daar in September reeds uitstekende weideklaver. In het volgend jaar werden weer aardappelen gepoot en vervolgens werd nu afgewisseld met aardappel-, haver- en winterroggegewas.

Terwijl de landbouwer op zand zijn land bepaalt naar mudden lands, doet de veenkoloniale landbouwer dit in „deimten”. Een deimt is groot 2 mudden lands of een halve ha. Ieder deimt is afgescheiden door een sloot, in den zomer meestal droog, in den winter niet. Een deimt bouwland, ter zijde begrensd door die slooten, aan het eene einde door een kanaal of wijk, aan het andere door een nevenplaats, heet hier een kamp, zoodat men op een veenplaats van 14 ha 28 kampen krijgt (955).

De aardappels werden verkocht aan de aardappelmeelfabrieken en zoo lang nu de prijs nog f 1.25 of f 1.50 per hl was, gaf de landontginning goede voordeelen. Doch de fabrieksprijzen der aardappels daalden tot beneden f 1.— per hl, de compost steeg in prijs van f 70.— à f 80.— per 10 last tot boven f 100.—, (hoogste prijs eenmaal f 128.—), waardoor de landontginning vertraging ondervond. Tijdens deze crisis kwamen de kunstmeststoffen in gebruik, die aanvankelijk wel als noodhulp werden beschouwd, maar waarmede men het toch kon brengen tot een aardappelopbrengst, grooter dan die bij compostbemesting. Een ruime kunstbemesting kwam niet half zoo duur als een compostbemesting en de landontginning nam jaarlijks toe. Wie in voorafgaande jaren voor f 2000.— een dalplaats had aangekocht, kon die al spoedig voor f 4000 à f 5000 van de hand doen, zonder dat er iets aan ontginning gedaan was. De prijzen stegen alras tot f 8.— à f 10.000, zelfs tot f 13.000. Men kon toen bij aardappelprijzen van 70 à 80 cents weer voordeel behalen, wijl de bemestingskosten veel lager waren. Het „land toemaken” nam hand over hand toe. Honderden arbeiders zag men bij open winterweer dagelijks aan het werk en binnen 4 à 5 jaar was in de gemeente Borger bijna alle afgeveende grond bebouwd. Bij Drouwenerveen heeft men nog eenige perceeltjes onvergraven veen van b.v. een halve ha behouden voor het verkrijgen van den jaarlijks benoodigden brandstof. In die pollen van manshoogte ziet men natuurmonumenten, waarvan men de instandhouding wenschelijk acht. (949).

In de omgeving van Gasselternijveen stelt men op het behoud van de oude wijken geen prijs meer. Men brengt er allerlei afval in, om de wijken daarna met het vlotgras, een weelderig hoog opschietend gewas met veel bladafval, te doen dichtgroeien. Zoo zullen wellicht ook eenmaal de sporen van dezen menschenlijken arbeid worden uitgewischt.

Door de vergraving van de hoogvenen is in die streken het niveau lager geworden dan dat van het moerasveen, waardoor de Hunze, die vroeger door een dal liep, thans, van de oostzijde gezien, door een hogere streek loopt. Omdat de verlaging, door het turfgraven ontstaan, niet onmiddellijk aan de Hunzeoever begon, is het gevaar voor overstrooming door het Hunzewater hier niet groot. Slechts enkele malen werden de oostelijke streken door overstrooming bedreigd, die echter altijd tijdig genoeg werd ontdekt en tegengehouden. Te Gasselternijveen heeft men een kleinen dijk aan den oostelijken Hunzeoever aangelegd. Te Drouwenerveen is een rijweg zoodanig opgehoogd, dat deze bij hoogen waterstand het Hunzewater tegenhoudt.

n. VEENVERHURINGEN.

De verhuring van het veen voor de brandstofwinning is in het algemeen van veel later tijd dan die van veenboekweitakkers. Van het aanbieden van sterken drank werd hierbij eveneens veel misbruik gemaakt. De meest gebruikelijke bepaling bij het verhuren van veenputten is die van „bonken” en voeten. Een „bonk” is 28 voet, een voet 31 cm. Voor de veiling van elken put wordt vermeld, of het een 16 voets, 20 voets of 24 voets put in de breedte is en wordt de lengte in bonken opgegeven. Over de diepte van het veen wordt geen bepaling gegeven. Het veen in de meeste monden wordt uitgegraven tot op het zand en de belangstellenden kunnen de diepte vooraf onderzoeken door de diepte te meten van den veenput van het voorafgaande jaar of door het indringen van een maatstok in het veen, die men gemakkelijk tot op het zand daarin steekt en die dan, als hij geen scherpe punt heeft, niet verder naar beneden dringt. Zoo is de belangstellende huurder in staat, om over de waarde van het te huur aangeboden veen te oordeelen.

De jaarlijksche veenputtenverhuringen brachten veel geld in de handen der Drentsche veeneigenaren. Vooral na 1880 namen de verhuringen zeer in aantal toe. Omstreeks 1900 waren de veenputtenverhuringen in de gemeente Borger onbekend geworden, aangezien daar al het veen (behalve het binnenveen) vergraven was. In de Exloër- en Valthermonden bestonden zij toen nog wel, terwijl in den Weerdingermund veel voor rekening van de eigenaren werd verveend.

Niet minder dan de veenverhuringen waren ook de vaak daarmede gecombineerde veenputtenverkoopingen geanimeerd. Er bestaat tweërlei wijze van verkoop, n.l. die, waarbij alleen het veen verkocht wordt en niet de dalgrond en die, waarbij beide tegelijk worden verkocht. De afzonderlijke verkoop van dalgrond is eerst van lateren tijd, want vroeger kende men aan die gronden niet de hooge waarde toe van tegenwoordig. De aanleiding tot den verkoop van veenplaatsen was in het

begin, dat de veenexploitatie bij den aanvang verbazend veel geld had gekost wegens het doorgraven van kanalen en wijken, hetgeen menig Drenthenaar had doen besluiten, zijn veen van de hand te doen, waardoor menig perceel in het bezit van meer ondernemende verveners kwam. Dergelijke verkoopingën kwamen reeds voor, toen de veenboekweitteelt ten einde liep. De daarin door de koopers belegde kapitalen hebben vaak langen tijd renteloos gelegen en wij herinneren ons een veenplaats, voor ruim f 13.000 aangekocht, die vele jaren later bijna f 28.000 meer opbracht, en toch bij berekening van interest op interest geen voordeel had opgeleverd. (573). Oude Drenthenaren herinneren zich, dat een veenplaats voor f 200 à f 300 verkocht werd. Omstreeks 1860 bracht veel veen f 1000.— per ha op, welke prijs kort voor de vergraving verdubbelde, maar bij de verhuring van de putten bracht dat veen meer dan f 10.000 per ha op.

o. TURFACCIJNS.

De turfaccijns (949) was een rijksbelasting, ingevoerd in 1833. Zij werd geheven per ton, een hoeveelheid, die ongeveer gelijk is aan 2 hl. Voor de eerste soort (bagger-turf) was de belasting 1° klasse 10 cent, 2° klasse 6 cent, 3° klasse 4 cent, voor de tweede soort (lange of steekturf) 1° klasse 6 cent, 2° klasse 4 cent, 3° klasse 2 cent per ton. In 1861 kwamen hier nog 28 opcenten op, misschien ook in andere jaren. In het binnenvveen moest ieder, die één of meer dagwerken turf groef, er een plankje bij plaatsen, houdende de naamletters van den eigenaar dier turf en een hem vooraf ter hand gesteld nummer. In het buitenveen, de kanaalstreken, waar groote hoeveelheden turf van één eigenaar bij elkander stonden, was het aantal plankjes geringer. Geen turf mocht uit het veen worden gehaald, vóór ze voor de belasting was opgenomen, of, naar de volksuitdrukking, „getond” was. De ambtenaren kwamen in het veen, om met een maatstok het aantal tonnen te bepalen. Een kenteeken aan het plankje gaf aan, dat de turf opgenomen was en men dus de vrijheid had, daarvan weg te halen, als zij droog was. De turfaccijns leverde belangrijke sommen op. Zij is afgeschaft onder het tweede ministerie Thorbecke (1862—1866).

HOOFDSTUK V.

Bosch en hout

a. OUDE BOSSCHEN.

De overlevering spreekt in Drenthe van groote oerwouden. Groote bosschen vond men vooral op den Hondsrug. Een aaneengesloten bosch was daar echter niet. Men vond er openingen, waar de bodem veel lager was, zooals in de gemeente Borger en bij Exloo en Valthe. Verder vond men een uitgebreid woud ten noorden van het Ellertsveld in het gebied der gemeenten Rolde en Westerbork. Ook in het noorden bij Norg en Roden vond men zulke bosschen. (119).

Te Drouwen bestond tot in het begin der 19de eeuw een eikenwoud, het Drouwenerholt genoemd. In 1863 vonden wij daar nog ondiepe kuilen, waaruit de boomen met hun wortelgedeelten waren verwijderd en wij zagen er zaagkuilen, waarop het hout was gezaagd, welke kuilen na het eindigen van het werk niet gedempt waren. Dit terrein was grootendeels door het bouwland van den korenesch ingesloten. Te Borger werd in 1836 een houtverkoop op zoodanig, in den korenesch gelegen, terrein gehouden. Aan de eschranden te Ees, Buinen en Westdorp bestaan nog (1926) zulke boschterreinen als overblijfselen van vroegere natuurwouden, (628), waarbij het Buinerholt, waarvan thans nog een stuk als hakhout bestaat, het Westdorperhout en de Haar bij Westdorp in het bijzonder moeten worden genoemd. Ook in en nabij de esschen van Gasselte en Gieten vond men overblijfselen van oude natuurwouden. Bekend zijn vooral nog het Weerdingerholt en het Grollerholt. (972). Naarmate de graanbouw meer in de voedselbehoefte van de bevolking heeft moeten voorzien, was het uitroeien van boschgedeelten noodzakelijk. (638).

b. LATERE AANPLANT.

Ondanks de oorspronkelijke uitgestrektheid van de eikenbosschen verminderde de beschikbare hoeveelheid timmerhout zoo snel, dat het Landschapsbestuur in de 17de en 18de eeuw heeft gevreesd voor gebrek aan toekomstig bouwmetaal. Er werd toen van overheidswege sterk aangedrongen op den aanpoot van eikenhout. Geboomten van 6—7 rijen, ieder van 15—20 boomen, waren toen geen zeldzaamheid en men had van dit hout nog vele oud-Drentsche boerenhuizen kunnen bouwen. Doch later heeft het eikenhout als bouwmetaal voor huizen plaats moeten maken voor het aanvankelijk zoo geminachte vurenhout.

Er werden in de tweede helft van de vorige eeuw gedurig houtverkoopingen gehouden, waarbij de boomen op stam werden verkocht. Deze verkoop werd door de

vele boedelscheidingen in de hand gewerkt. Een klein gedeelte, nog niet het derde, werd gekocht door timmerlieden, om er nieuwe boerenwagens van te maken of oude te repareeren, of door kuipers, voor het maken van vaatwerk. Het grootste deel ging echter voor den scheepsbouw van de hand. Vooral het zoogenaamde kromhout der eiken, dat op oude aarden wallen bij het hooi- en weiland groeide, was voor de scheepsbouwers zeer belangrijk. Er zijn duizenden oude eiken voor dit doel uitgevoerd. In de dorpen en gehuchten, die het dichtst bij een kanaal gelegen waren, werd dit hout het duurst betaald. Werde een boerenplaats in het openbaar verkocht, dan ging de houtverkoop vooraf. De meeste boomen brachten van f 40 — f 60 op, doch ook prijzen van f 80 en zelfs van f 100 per boom waren geen zeldzaamheid. Het gebruik van eikenhout voor huizenbouw is hierdoor geheel verdwenen. (638). Alleen als wagenhout bleef het eikenhout in Drenthe nog in gebruik en hier kon de dorpstimmerman met 3—4 eikenboomen in het jaar al heel wat verrichten. (517).

In den wereldoorlog werd een groot deel van het eikenhout, dat op de oude wallen bij het hooi- en weiland groeide, als brandhout uitgevoerd en het bracht toen hogere prijzen op dan de scheeps- of dorpstimmerman er ooit voor besteed had. Als het hout verwijderd was, werden de aarden wallen geslecht. Zoo onderging het natuurschoon en het antieke aanzien een knak, die niet weer hersteld zal worden.

Vroeger is ook veel eikenhout aangeplant op markgrond, op brinken en langschapendriften. Dit hout was toen voor het grootste gedeelte oorzaak, dat bijna alle Drentsche dorpen en gehuchten zoowel in den winter als in den zomer vanuit de verte het aanzien hadden van een groot woud. (122).

In sommige dorpen en gehuchten is dit „boerhout” evenzeer verdwenen als de eiken op de boerenerven, maar in enkele dorpen is nog veel van dit hout overgebleven. Zoo werden te Eext alle boergronden na het vellen van het eikenhout weer met dezelfde houtsoort beplant, zoodat men daar nog veel boerhout heeft (1922). Ook te Borger is men er ruim van voorzien, allereerst in de vermaarde Koesteeg. Deze is beplant tusschen $\pm$ 1820 en 1860. In midden Drenthe en het Zuidenveld is meer eikenhout overgebleven dan in oostelijk Drenthe.

De meeste boomen zullen hier echter niet die zwaarte verkrijgen, welke men er vroeger bij eiken gekend heeft. De kwaliteit der gronden, waarop die aanplanting geschiedde, is voor zoo krachtige ontwikkeling van het hout ontoereikend. Van oude timmerlieden, die veel hout hebben bewerkt, vernamen wij meermalen als hun meening, dat er te veel aan het eikenhoutgewas van lateren tijd gesnoeid wordt. Want waar een tak aan den boom wordt afgekapt, daar zegt men, dat de specht een gat in den boom bijt, waarin regenwater komt, dat de oorzaak wordt van bederf in het hout, dat men „het vuur” noemt. (972).

Voorts werd vroeger voor de houtteelt veel gebruik gemaakt van het recht van poten op onverdeelde gronden. Vele voor den publieken dienst bestemde gronden als wegen, straten of stegen in gebruik, hebben op verschillende plaatsen een aanmerkelijk verschil in breedte, hetgeen niet in verband staat met een verschillend

gebruik, maar misschien alleen een gevolg is van de wijze, waarop de vroegere eigenaren van aangrenzende bouw- of tuingronden hun bezittingen trachtten uit te breiden. Waar nu zoodanige weg niet in zijn volle breedte voor het verkeer noodig was, werd de overtollige grond voor de houtteelt verdeeld, zoodat A het recht werd toegewezen om hier, B het recht om op een andere plaats een zeker aantal, bv. 10, 20 of meer jonge boomen te planten. Dit werd dan iemands „poot” genoemd en het daarvan gemaakte gebruik heeft de houtteelt in dorpen en gehuchten zeer veel bevorderd. Bij latere erfopvolging werden de boomen verkocht en geveeld en werd door de erfgenamen niet weer opnieuw van het pootrecht gebruik gemaakt, hetgeen, met het oog op de instandhouding van het dorpsschoon, wel jammer is.

Nog een andere oorzaak, die tot het poten van eiken heeft geleid, was gelegen in de behoefte om vaste punten te verkrijgen voor aanwijzing van grensscheidingen tusschen verschillende perceelen grond, wat in den tijd, toen er geen kadastrale verdeeling bestond, meer noodzakelijk zal zijn geweest, dan na de invoering van het kadaster, met welks aanwijzingen de bij een meeningsverschil over een grenskwestie betrokken eigenaren zich bijna altijd vereenigen. De als zoodanig vaak op vruchtbaren grond en afzonderlijk geplante boomen werden vaak de zwaarste van het dorp. De hier bedoelde eiken, esschen of iepen werden wegens ouderdom geveeld en door geen nieuwe vervangen of wegens aanbouw van huizen gekapt. (972).

Het eikenhout heeft in vele behoeften van de menschen voorzien, allereerst voor den bouw van woonhuizen, maar ook voor het vervaardigen van huïsmeubelen, als kasten, kisten enz. De wagen, ploeg en egge, melkvaten, kuipen, emmers waren alle van gaaf eikenhout gemaakt en daardoor van zeer langen duur. Elke landbouwer had vroeger een voorraad gekloofd en goed droog bewaard eikenhout, als voor het maken van nieuwe, of het herstellen van gebruikte voorwerpen benoodigd was. Ook voor het maken van lijkkasten had men hier altijd de benoodigde planken van eikenhout, hier „hoesholds plaanken” genaamd, in voorraad, waarvan bij eenig sterfgeval door de bureu, later door den dorpstimmerman, een doodkist werd gemaakt. (972).

c. DENNENBOSSCHEN.

In de vorige eeuw zijn op allerlei plaatsen dennenbosschen aangelegd, in het begin der eeuw voornamelijk door de boerschappen, na de markescheiding ook door particulieren. Tusschen Zuidlaren en Annen en tusschen Gasselte en Gieten zagen wij omstreeks 1890 vele van dergelijke dennenbosschen. Te Borger werd in 1819 een dennenbosch aangelegd op uitgegraven leemgrond, zijnde een zeer onegaal terrein, waaraan weinig werk werd gedaan en er groeide bosch op, waarvan het hout zeer werd geroemd. Later is dit bosch, de „Groote Heeze”, hakhout geworden. (649). Te Gieten en te Annen heeft men gelijke bosschen gehad. Maar ook mislukte menige aanleg. In het Sleener en Odoorner zand, waar men bosschen had aangelegd om zandverstuïvingen vast te leggen, groeiden niet zulke hooge en zware boomen en te Drouwen, waar men in het begin der 19de eeuw twee dennen-

bosschen had aangelegd tot beteugeling van de zandverstuiving, leverde die aanleg geen andere voordeelen op, dan dat het zandstuiven er door eindigde (zie ook hoofdstuk 2). Gelukkiger was de Drentsche kanaalmaatschappij, die na aanleg van het Oranjekanaal op het Ellertsveld groote terreinen aankocht voor boschcultuur. Vele der toen aangelegde bosschen leveren goede dennen. Ook in de gemeente Borger zijn dennebosschen op heidegrond aangelegd, waarvan goede voordeelen worden verwacht. (970).

Omstreeks 1903 werd te Drouwen een stuifterrein van 300 ha aan den Oranjobond van Orde voor de boschcultuur verkocht, maar ook hier leverde de onderneming niet het gewenschte resultaat.

De aanleg van dennenbosschen is zeer eenvoudig. Een kleine aarden wal wordt rondom het perceel opgeworpen en met jonge berken beplant, wier wortelnet eenige vastheid aan die wallen geeft. Daarna wordt het dennenzaad in het voorjaar in de heide uitgezaaid, welk zaad nu wordt bedekt met een dun laagje zand, verkregen door het graven van greppels, die ongeveer $\frac{1}{2}$ m breed en even diep zijn en op afstanden van 5—6 m evenwijdig aan de grens van het perceel doorloopen. Komen we nu over enkele jaren weder, dan vinden we daar, tusschen de jonge dennen, heide ter lengte van $1\frac{1}{2}$ —2 voet, alzoo ongeveer driemaal zoo lang als de heide in het naburige veld, welke laatste geregeld door heideschapeu wordt afgebeten. In deze lange heide vinden de wilde konijnen, hazen en patrijzen een rustige verblijfplaats en daar vooral de eerste, die het meest talrijk zijn, aan het gewas van naburige korenakkers veel schade veroorzaken, is het zeer natuurlijk, dat de Drentsche landbouwer geen vriend van zoodanige boschcultuur is.

Zoodra de dennen zich in het 5de of 6de jaar flink boven de lange heide verheffen, begint deze laatste eerst langzaam, daarna sneller af te sterven, waardoor we ongeveer in het 10de jaar na den aanleg bijna geen spoor meer van den vroegeren heidegroei vinden. Een laag mos bedekt dan den grond tusschen de jonge boompjes. Maar het afsterven gaat voort, want zoo ergens, dan geldt hier de regel, dat het zwakkere allengs door het sterkere wordt verdrongen en de jonge dennen, die in de ontwikkeling ten achter bleven, zijn nu aan de beurt, zoodat zij er weldra, beroofd van licht en lucht, levenloos tusschen staan. Dan gaan de sterkeren krachtig omhoog en de onderste takken sterven jaarlijks af, terwijl naar boven steeds weer nieuwe en krachtige takken ontstaan. Zoo verheft de den zich in een tijdperk van 30 à 40 jaren tot volkomen ontwikkeling.

In het bosch, waarin in de eerste jaren alleen het wild toegang heeft en waarin in latere jaren vele vogelen nestelen, vindt dan ook de mensch weer vrijen toegang. De benedentakken zijn dan zooveel afgestorven, dat hij niet meer wordt bedreigd door verwondingen in het aangezicht of door kleerscheuren zooals in een jonger boschgewas. Hij vindt dan op den grond onder die dennen, behalve den reeds genoemden mosgroei, vele jonge boompjes, waaronder die van den meidoorn, van de vlierstruik, die van een bessensoort, hier „bleeken” genaamd, die van een frambozensoort, welke men hier „hemertjes” noemt en enkele andere. De eerstgenoemde

komen niet tot ontwikkeling van eenige beteekenis, want het gemis van het zonlicht doet hen spoedig wegsterven, de laatste brengen het tot het voortbrengen van vruchten, die wel door dorpsknapen worden gezocht.

Daar het dennenzaad, meestal op het veld gezaaid, niet regelmatig gepoot wordt, is de stand der boomen later zeer onregelmatig. Het poten van jonge dennen op rijen werd later meermalen beproefd, doch leverde niet altijd het gewenschte resultaat op, omdat een beschadiging van de wortels der jonge plant bij het overbrengen naar anderen grond nadeelig bleek te zijn. (972).

In het Gasselter veld werd in de jaren 1880—1890 een dennenbosch, de Heerenkampen, aangelegd, waarvan weinig of niets is terecht gekomen. Het grootste gevaar voor de bosschen bestond hier in de boschbranden, die altijd uit heidebranden ontstonden. Toen het groote bosch in het Gasselterveld tot ontwikkeling kwam, ging er geen jaar zonder een gedeeltelijken boschbrand voorbij, tot zoolang er van dien geheelen boomgroei niets terecht kwam. Nu is het gevaar voor boschbranden wel verminderd door het afnemen der heidebranden, die vroeger vaak door de schepers werden gesticht in het belang der schapenhouderij, maar zoolang een dennenbosch door heide begrensd wordt, is het gevaar voor het bosch niet denkbeeldig. Na zulke boschbranden werd de grond vaak tot bouwland ontgonnen, wat ook te Gasselte is gebeurd.

Behalve door de schepers werd en wordt ook ieder voorjaar veel op stam staande heide in brand gestoken teneinde ter plaatse brandzoden te kunnen steken. Bij eenigen wind loopt het vuur snel over het veld voort en de brand neemt meestal bij een weg, aan een vroeger afgebrand terrein, voor een waterplas of op veld waar de heide zeer kort is gebleven, een einde. Raakt het vuur echter een met lange heide begroeiden aarden wal, die een dennenbosch omgeeft, dan is binnen een paar minuten een boschbrand ontstaan.

Een andere oorzaak van boschbrand kan zijn het spelen met vuur door knapen, die in het veld loopen of daar dieren, bv. op groene rogge grazende schapen, moeten oppassen en dan een houtvuurtje ontsteken. Het vuur wordt onverwachts door een windvlaagje verspreid en er ontstaat een kleine heidebrand, die, zoo er bosch in de nabijheid is, gemakkelijk een groote boschbrand kan worden.

Ook door kwaadwilligheid werd, naar men denkt, meermalen boschbrand veroorzaakt. Wij hebben reeds gezien, hoe de landbouwer wegens vermeerdering van den wildvoorraad geen vriend is van het aanleggen van bosschen. Maar ook het genot of voordeel van eenig heideveld, dat vóór de ontginning aan den niet-eigenaar of aan hem, die het veld gehuurd had, werd toegelaten, wordt den zoodanigen door de boschcultuur ontnomen, zoodat zij hun terrein voor het afsteken van heideplaggen, het afmaaien van heide als strooisel voor het vee of de gelegenheid, om er met keiendelven in den winter nog iets te kunnen verdienen, dan verliezen, hetgeen niet zonder wrevel wordt aangezien en waaraan later opzettelijke boschbrand wordt toegeschreven.

Geraakt een dennenbosch in brand, dan verbrandt de heide, zoo die er nog onder

de boomen groeit en dan branden de naalden en de dunne takjes, waarin veel brandbare hars, gemakkelijk af. De boomen zelf worden zwart, maar verbranden niet. Echter houdt de groei geheel op; zij sterven, waarom zij afgekapte en voor brandhout verkocht worden.

Was er bij het aanleggen van bosschen meer doelmatig gehandeld, door bv. kleine rechthoekige openingen in den vorm van wegen onbezaaid te laten blijven en deze van dien heidegroei te zuiveren, zooals de Ned. Heidemaatschappij thans (1907) doet, dan zou het brandgevaar van deze bosschen verminderen en een ontstane brand gemakkelijker gebluscht kunnen worden.

Behalve de reeds genoemde herhaalde boschbranden in den zgn. Heerenkamp in het Gasselterveld herinneren we ons een grooten boschbrand bij Borger, bij een sterken oostenwind in den nacht ontstaan, één boschbrand bij Drouwen, één bij Exloo en andere, waardoor enorme schade aan de boschcultuur werd toegebracht.

Verneemt men in het nabijgelegen dorp of gehucht zoodanigen boschbrand, dan wordt, evenals bij een huisbrand, de bevolking door het boerhoren opgeroepen. Met schoppen trekken dan de mannelijke bewoners uit, om door het strooien van zand het vuur te blusschen. (972).

Het dennenhout werd vooral als mijnhout voor de Belgische kolenmijnen geëxporteerd en heeft goede voordeelen opgeleverd. Ook is er veel dennenhout voor den bouw van arbeiderswoningen gebruikt. Nadat het eikenhout grootendeels verdwenen en bovendien te duur was geworden, moest men wel vurenhout gaan gebruiken.

Een van vurenhout gebouwd woonhuis werd, gelijk een vogelnest, een „sprikkenest” genaamd en de conservatieve Drentsche boer lachte om den ijveraars voor de dennencultuur op woeste gronden, want dit houtgewas zou nooit eenig voordeel kunnen leveren. Als in meer opzichten zijn die oude Drenthenaren hier in hun verwachting bedrogen, want het hier gegroeide dennenhout heeft vooral in de jaren 1860—1890 den bouw van tal van kleine landbouwershuizen zeer bevorderd door de kosten te verminderen, zoodat in dien tijd alle dennenhoutverkoopingen zeer geanimeerd waren. Om de duurzaamheid van dit hout te vermeerderen, werd het, voor het gebruikt werd, één of twee jaren in een watersloot gelegd. (972).

Voor een overledene gold het als blijk van geringschatting of van verarming der familie, wanneer diens stoffelijk overschot in een vuren lijkist werd geborgen.

Proeven om het dennenhout voor het maken van klompen te gebruiken, hebben niet het gewenschte resultaat opgeleverd.

In de Drentsche boerenhuizen werd het gebruik van de veelal kromme eiken balkensleeten, waarop het koren voor bewaring tot den winter werd gepakt, spoedig vervangen door dat van de rechthoekige dennen, die men dichter en regelmatig heeft kunnen aaneenleggen. Om ook daar de duurzaamheid van het dennenhout te bevorderen, werd er de schil afgenomen. (972).

In de vorige eeuw werd de aanleg van dennenbosschen als de eenige mogelijkheid van ontginning van heidegronden beschouwd. Men hoopte, dat de door den houtgroei

verbeterde grond in de toekomst voor landbouw bruikbaar zou worden. Later, toen door de invoering van den kunstmest de ontginning van heideveld tot bouwen groenland mogelijk werd, was het met den aanleg van bosschen uit, terwijl de meeste dennenbosschen, na te zijn gekapt, eveneens tot bouw- en weiland zijn ontgonnen. (934).

Het dennenhout schijnt vroeger een merkwaardig deel van den boschgroeï der oerwouden te hebben uitgemaakt. In de 19de eeuw zag men op sommige boerenerven nog enkele en meestal zware dennenboomen, die er nu niet meer worden geduld.

d. HAKHOUT.

In de vorige eeuw was de teelt van eikenhakhout zeer voordeelig, hetgeen zelfs aanleiding heeft gegeven tot het beboschen van eschgronden (zie ook hoofdstuk 1). Ook heideveld is er mede beboscht. Als men vroeger, nog omstreeks 1910, Drenthe doorreisde, zag men in Juli overal de sporen van het werk van de Geldersche eikschillers, die in Drenthe kwamen, om de jonge eikenbosschen, telkens na een tienjarige groeiperiode, af te hakken, de schors van dat hout in bossen of bundels te binden en ter droging te stellen en het van die schors ontdane hout als brandhout op te stapelen, dat door den brandhouthandelaar, waarvoor die Gelderschen werkten, verkocht werd.

Thans ziet men dit werk zelden meer. Bijna alle hakhoutbosschen zijn uitgeroeï en de grond is tot bouwland ontgonnen. Men ziet in oostelijk Drenthe geen Gelderschen meer.

De aanleg van deze bosschen heeft vroeger in Drenthe veel werk verschaft, terwijl in deze eeuw, na de daling der schorsprijzen, het uitroeien van deze boomen wederom veel werk heeft opgeleverd.

De werkloosheid na den wereldoorlog heeft aanleiding gegeven tot groote beboschingen door den Staat, bv. in het Gieterveld en het Schoonloërveld. In de boermarke van Borger is een gemeentebosch van 100 ha aangelegd (13). Ook in het Eeserveld heeft deze gemeente bosch. Odoorn heeft eveneens heideveld moeten aankopen voor werkverschaffing. Verder worden van gemeentewege op de bermen van kunstwegen ter weerszijden van den weg een rij boomen gepoot. Deze vaak minderwaardige gronden zijn voor eikenhout ongeschikt. Met populieren gaat het vaak beter. Op vruchtbare wegbermen tieren eiken voordeelig, op schralen grond leveren berken slechts weinige voordeelen. (122).

e. WILG, POPULIER EN ELS.

Men zou kunnen denken, dat het verdwijnen van het grootste deel van de eiken op de boerenerven ten gevolge heeft gehad, dat de Drentsche dorpen en gehuchten hun boschrijk aanzien geheel hebben verloren en dat alle huizen er nu naakt en ontbloot staan als zeer vele in de provincie Groningen en in de Drentsche Veenkoloniën. Dit is niet het geval. De Drenthenaar is van nature een vriend van een boompje te poten en de teelt van populieren en wilgen, bestemd voor het maken

van klompen, heeft de open plekken in het Drentsche dorpsgeboomte opgevuld. (115). Het erf zou voor den tuinbouw veel meer voordeelen kunnen opleveren dan het thans doet. Een dergelijke bestemming van de boerenerven zou een groote verandering van het aanzien van het dorp opleveren. En een Drentsch landbouwer houdt niet van zooveel verandering. Hij wil ruimte rondom zijn woning met vee-schuur, voor het plaatsen van mesthoopen, stroo- en hooimijten, voor bijbouwen van bergplaatsen, veehokken en bergschuurtjes. Aan den rand van zijn erf laat hij boomen opgroeien, vroeger eiken, omdat eikenhout in zijn bedrijf zoo vaak te pas kwam, en wilgen, ter voorziening in de behoefte aan klompen en in lateren tijd daarvoor het snel groeiende populierenhout.

Vroeger, toen de afwatering in de dorpen nog zoo slecht geregeld was, dat er hier en daar waterkuilen en slooten in het dorp werden gevonden, plaatste de boer aan den rand van zoo'n waterbergplaats zijtakken van een wilgenboom en er groeiden daarvan hooge wilgen op, die het beste hout voor den klompenmaker gaven. Het wilgenhout tiert in Drenthe thans minder goed dan vroeger. Het vindt zijn beste standplaatsen aan waterlopen en vuile goten of slooten en naarmate de afwatering verbeterd en de vuile slooten gedempt worden, neemt deze houtteelt af. (953). Sinds de wilgen hout van steeds mindere kwaliteit geven, is deze houtsoort allengs meer door den populier vervangen. Het aanplanten van de boomen gaat hier al evenzoo als bij het wilgenhout. Bij het vellen van een populier worden de mooiste, meest rechtlijnige takken als potelingen in den grond geplaatst, waarin zij al heel spoedig een wortelnet vormen en dan zoo snel opgroeien, dat zij binnen 10 jaar hout voor de klompenmakerij leveren.

Twijghout wordt gebruikt voor het vastbinden van de stroodaken op de huizen. Dit werk komt weinig meer voor, omdat de stroodaken allengs meer door pannendaken worden vervangen. (2). Ook vlecht men er manden of korven van. Deze zijn noodig bij den aardappelooft en voor andere doeleinden. (129).

De eikenhoutteelt heeft haar tijd gehad, omdat de eik te langzaam groeit. Ook het wilgenhout is van de boerenerven verdwenen. Het populierenhout is daar, vaak ter zijde en achter de woonhuizen, met de linde, die als schaduwgevende boom voor het huis staat, het overgeblevene, dat op prijs wordt gesteld.

Zoolang men in Drenthe nog wilgenhout beschikbaar had voor het maken van klompen, was het populierenhout hier zeer laag in prijs. Dit had tengevolge, dat er in de slechte jaren van 1870—1880 kleine klompenmakerijen ontstonden met uitvoer van klompen van populierenhout naar de Drentsche Veenkoloniën met hun groote arbeidersbevolking. Er waren toen te Borger 28 klompenmakerijen, waar er thans (1928) nog 3 zijn. Vele landarbeiders waren klompenmakers geworden, welk handwerk gemakkelijk wordt aangeleerd. De afnemers van enkele honderden klompenparen per maand waren de verveners, de consumenten waren de veenarbeidersgezinnen.

In den oorlogstijd begon hier de invoer van klompen uit andere streken van ons land. Er had zooveel opruiming van populieren plaatsgehad, dat toen niet in de

behoefte kon worden voorzien. Na dien tijd werd er meer van deze houtsoort aangekweekt, zoodat thans weer aan de navraag van de klompenmakers kan worden voldaan. Populieren, die omstreeks 1880 voor f 8.— à f 10.— werden verkocht, brengen nu (1928) f 16.— — f 18.— op. Voor een paar mannenklompen werd toen 40—45 cents, nu f 1.25—f 1.50 betaald.

Het populierenhout wordt thans ook nog voor een ander doel gebruikt. Daar al onze weilanden met draadversperring van aangrenzende perceelen worden gescheiden, verbindt men de ijzerdraden aan palen, die in den grond worden geslagen. Het dennenhout, dat er langen tijd veel voor werd genomen, is te weinig duurzaam. Ijzeren verbindingspunten met den grond zijn, bij eenigszins uitgebreid gebruik, te duur, maar het gespleten populierenhout is het meest geschikt en het duurzaamst in het gebruik gebleken. Ook voor brandhout is het gespleten en goed gedroogde populierenhout wel geschikt, maar is in verhouding tot andere brandstoffen nog te duur. (1928). Vroeger werden in de Oud-Saksische boerenhuizen de takken van gevelde populieren ook als balkensleten gebruikt, waarop het ongedorschte koren werd opgepakt, wat men thans niet meer ziet, omdat de landbouwershuizen en schuren zoodanig gebouwd worden, dat het koren in vakken kan worden opgestapeld. Ook werd het populierenhout veel tot planken gezaagd en werd in menige boerenwoning de eerste zoldering boven het woonvertrek van die planken gelegd, ter vervanging van de houten sleeten, die voordien het koren droegen. (972).

Behalve op de boerenerven ziet men vaak nog populierenhout langs slooten van dicht bij huis liggende groenlanden, dat daar komt, omdat het poten zoo gemakkelijk gaat. (933).

Populieren, zoo groot in omtrek als de zwaarste eiken, van 70—80 cm in doorsnede, vindt men thans niet meer, naardien het hout eerder geveld wordt. Omstreeks 1880 werden in onze gemeente de zwaarste populieren gekocht om daarvan slijpsteenvormige cylindfers te maken voor het slijpen van glas in de glasfabrieken te Nieuw-Buinen.

In het groenland, langs de slootoevers, vond men ook veel elzenhout. Werden de slooten jaarlijks gereinigd, dan werd de jonge elzenopslag vernietigd, doch waar men wel eens nalatig bleef, groeiden zij heel spoedig op, om dan, als het boomen waren geworden, te worden geveld voor klomphout. Wel had de boer gewoonlijk geen gebrek aan wilgen- en populierenhout voor klomphout, maar de boerenknecht, die geen voet grond in eigendom of in huur had, ging het land in, velde den besten elzenboom, dien hij zag, en vervoerde dezen naar den klompenmaker, die er 10—12 paar klompen uit maakte, daarvan de helft gaf aan den knecht, die den boom had gebracht, en er de andere helft van verkocht. Toezicht op het ontvreemden van elzenklomphout bestond er niet. (746). Het tegenwoordige elzenhout is voor klomphout minder geschikt, omdat het de noodige gaafheid mist. (972).

f. BERKEN.

Berken groeiden vroeger in het wild, zoowel in het groenland als in het bosch.

Had een arbeider in den winter geen werk, dan ging hij berkentwijghout snijden, waarbij hij niet door eenig verbod gehinderd werd, ook al was dat jonge houtgewas niet zijn eigendom. Hij maakte bezems voor den dorschvloer en ging die bezems verkoopen in de Veenkoloniën, waar geen berkenrijshout groeide. Het berkenrijshout werd zoo mogelijk met brem vermengd, waardoor de bezem zachter werd en schooner veegde. De bezem werd geboord met „weden” van taaie twijgen van wilgen- of ander houtgewas. Als een daglooner op één dag rijshout zocht voor 20 bezems, deze bezems op den tweeden dag bond en ze op den derden dag te koop aanbood bij landbouwers, wonende in streken, waar geen berkenhout groeit, dan verdiende hij in drie dagen ongeveer een gulden. (972).

Vroeger werd de berk evenals de els wel gebruikt voor de beplanting van wallen om de groenlanden. Voorts plaatste men ze in rijen langs wegen over schralen grond, zooals vroeger langs den weg Borger—Buinen en langs de wegen op het onvergraven bovenveen. De eerste bewoners van het bovenveen volgden elkander na in de gewoonte om hun grootendeels van aardzoden gebouwde woonhuizen te omgeven met het snel opgroeiende berkenhout, welks witte bast op aanzienlijken afstand zichtbaar was, terwijl de kruinen van dat geboomte het aanzicht op menige spoedig tot verval geraakte woning voor den toeschouwer verborg. Van twee tot vier of meer rijen berken om zoodanig woonhuis was daar vroeger geen zeldzaamheid.

Thans vindt men de berk nog aangekweekt op aarden wallen rondom de dennenbosschen en andere ontginningen en niet meer op landbouwersheemen of gronden, die een behoorlijke opbrengst leveren (972).

Het berkenhoutgewas is aanzienlijk verminderd en de veenkoloniale boer vraagt niet meer om de rijsbezems uit de Drentsche zandgronden, want hij dorscht zijn koren met de machine en voor zoover hij nog een bezem noodig heeft, neemt hij er een van den koopman. (2).

Het berkenhout werd als klomphout niet algemeen gebruikt, omdat het te zacht blijft en nadat het uitgedroogd is, weer gemakkelijk water opneemt. (972).

g. DIVERSE HOUTSOORTEN.

Onder de aanplanten op de boerenerven vond men ook esschen. Vroeger waren deze boomen meer algemeen dan tegenwoordig, aangezien het hout zeer gezocht was bij de makers van spinnewielen. Bij het eten werden hier oudtijds houten schalen van esschenhout gebruikt, als waarvoor men thans de steenen borden kent. Zoodanig houten bord werd „bred” genoemd en wij herinneren ons, omstreeks 1869 bij een landbouwer te Drouwen een dozijn goed bewaarde „bree” (meervoud van bred) te hebben gezien en er van één pannekoecken te hebben gegeten. (972).

Het iepenhout werd, nadat de voorraad eikenhout verminderde, gebruikt door kuipers, die daarvan vaten maakten, door timmerlieden, die daarvan de spillen van wagenwielen en kruiwagens maakten en het voor het vervaardigen van zgn. ploegstellen gebruikten (972).

Beukenhout werd door den vroegeren dorpstimmerman veel gebruikt voor het

vervaardigen van „vlasbraken” en voor „slijpbraken”. Ook de spillen van kruiwagewielen werden van dit hout gemaakt, terwijl het voorts nog gebruikt werd voor de door honden in beweging gebrachte karnmolens, wier aantal in Drenthe aanzienlijk was in den tijd, toen de boterfabrieken nog onbekend waren. (752, 972).

Het hout van de zwaarste linden werd meermalen als klomphout gebruikt, doch het is voor dat doel niet zoo geschikt, dat de aanpoot voor dit doel in praktijk wordt gebracht. (972).

h. HAZELAAR.

Deze heester is hier bekend onder de benaming hazelnotenbosch. Ze stond op vele boerenerven nabij de tuinschutting, verder op oude wallen, waar zij, stellig zonder aangeplant te zijn, gekomen was. Van de vrucht maakte ieder zich de baas en veel werd er van geroofd, voordat ze rijp was. In de lange winteravonden werden gaarne hazelnoten gegeven. Voor dergelijke versnaperingen had ons voorgeslacht meer voorliefde dan het tegenwoordige geslacht. Bij het opruimen van de bosschen ter bevordering van de landontginning is de hazelnoot in Drenthe grootendeels verdwenen. Dat deze plant hier in den praehistorischen tijd veel voorkwam, blijkt wel uit de menigvuldige schalen, die soms in derrie-achtigen grond in het groenland worden gevonden. (182).

HOOFDSTUK VI.

De rogge

a. BETEEKENIS.

De winterrogge is het oudste der in deze streken voorkomende cultuurgewassen. (76). Zij groeit op velerlei soorten van grond, op hooge en droge zandgronden, op zwaarderden grond, op de uit een vermenging van veen met zand bestaande dalgronden der Groninger en Drentsche veenkoloniën, zelfs op het onafgegraven en vroeger door de veenboekweitteelt uitgemergelde hoogveen en in deze eeuw is men tot de ontdekking gekomen, dat zij zelfs op ontgonnen heideveld, met bijna den slechtsten bodem, dien men zich voor kan stellen, bij een oordeelkundige bemesting nog goede opbrengsten leveren kan. Een zoodanig gewas is een zegen voor een landstreek. Als men bv. in Drenthe verschillende cultuurgewassen wegdenkt alsof zij niet bestonden en zich dan den landbouwtoestand voorstelt, zou de teelt van het winterkoren in het geheel niet kunnen worden gemist. Buiten deze is alle landbouwbedrijf hier onbestaanbaar. Zonder hooi- en weiland is geen veehouderij in stand te houden. Maar ook de veelooze bedrijven nemen in deze streken toe. Zonder aardappelgewas heeft men het hier tot aan het einde der 18de eeuw moeten stellen. Zonder boekweit en gerst stelt men het nu. De vlasteelt is sedert ruim 30 jaar (1925) afgeschaft. Maar zonder de teelt van winterrogge zou een landbouwbestaan hier onmogelijk zijn. Dat hebben misgewassen in de 16de en 17de eeuw bewezen. Een vroegere archivaris in Drenthe, de heer J. S. Magnin, geeft in zijn werk „De kloosters van Drenthe” beschrijvingen van de armoede en ellende, welke een mislukking van de winterroggeteelt toen veroorzaakte. In de 19de eeuw leerden wij zelf nog de gevolgen van mislukte korenoogsten goed kennen. Wij doorleefden mede den tijd vanaf 1860 tot 1890 en een tijd als dien hopen wij nooit weer voor onze provincie te zien aanbreken. En goede korenjaren, zooals die vóór 1860 voorkwamen, misschien nog betere, aanschouwen wij thans. (1925).

b. VEREDELING.

Aan veredeling van zaaikoren werd voor het midden der 19de eeuw niet gedacht. Ieder jaar werd gezaaid van het koren van de laatste oogst. Een enkele maal ruilden boeren in verschillende dorpen en gehuchten wel eens zaaikoren met elkander om. Wij herinneren ons den tijd, waarin men te Gasselternijveen begon, getrieurde rogge te zaaien. Dat waren de grootste en zwaarste korrels, die men in het zandgebied

juist zou willen behouden voor het verkrijgen van meel voor brood en stoet. Al spoedig zag men, dat de zware korrels een veel beter gewas voortbrachten dan de lichte en zoo begon men sedert $\pm$ 1880 aan verbetering van zaaikoren te denken. (571). In dien tijd begon een predikant met landbouwbedrijf met de teelt van Sint Jansrogge. Hij vond spoedig veel navolging, maar dit graan was alleen geschikt om op de allerbeste gronden te worden geteeld en niet op ons gewone bouwland. (124, 615).

In 1885 hadden wij ons eerste roggeproefveld. De resultaten waren zeer slecht. Alleen het veldje met de oude inlandsche rogge was vrij geregeld bezet. Alle andere soorten waren tegen de gevolgen van den winter en vooral tegen de droge voorjaarswinden niet bestand gebleken.

Het betere zaaikoren werd door de landbouwers van het zand het eerst verkregen uit de veenkoloniën. Van het getrieurde zaaigraan begonnen de Drenthenaren eerst voor een deel, later voor het geheel, hun zaaikoren te betrekken. Het was een soort Petkuser, die men op deze wijze verkreeg. Bij de teelt op zandgrond onderscheidde de Petkuser rogge zich gunstig van andere soorten zooals Skara, Zweedsche stoelrogge e.a. Daar de soort niet constant was en met elk jaar verminderde, namen de veenkoloniale landbouwers gedurig nieuwe eenjarige Petkuser rogge. Dit vond in het zandgebied, dat heel veel van den veenkolonialen landbouw heeft geleerd, navolging. Doordat men het zaaikoren niet te lang aanhield, ontstond er een aparte teelt van zaaïrogge, waardoor de inheemsche roggesoort allengs meer op den achtergrond raakte en men de zgn. nieuwe rogge verkreeg. (50).

De nieuwe rogge werd ook op zandgrond veel later gezaaid. De plantjes ontwikkelden zich in den herfst veel minder dan de andere soorten. Haar blaadjes begonnen echter veel dichter aan den grond en beschermden daardoor het wortelnet. Nu werd eerst de waarde ingezien van wat oude boeren hadden gezegd, als hun rogge in den herfst zoo weelderig groen op het land stond: „Het gewas groeit te snel uit, het verbruikt de beste der voedende meststoffen, die het in het voorjaar zoo hoognoedig heeft.” De invoering van een andere roggesoort was dus een groot voordeel, wat echter omstreeks 1927 in Drenthe nog niet overal werd ingezien. Men teelde zoowel inlandsche als Petkuser rogge (1923). Waar dan akkers met beide soorten rogge naast elkander lagen, nam men aan, dat de oude inlandsche door de kruising verbeterd werd.

In de oude rogge zag men veel groote, zwarte korrels, hier „kraaikorrels”, elders moederkoren genaamd en waarvoor onze boerinnen vreesden, als zij zelf hun Drentsche stoeten bakten. In de nieuwe rogge komen die zelden meer voor.

c. ZAAIEN.

De zaaitijd van het winterkoren ving van oudsher aan met Roldermarkt (2de Dinsdag in September). Na het op zaaivoor ploegen van het land werd de rogge dadelijk uitgezaaid en ingeëgd. Zelfs gebeurde het, dat men met Roldermarkt reeds $\frac{2}{3}$ van het te bezaaien land „klaar” had. In de week, waarin de markt te

Odoorn (23 September) viel, werd nooit gezaaid. Dit was een kwade week, waarin geen zegen op den zaai zou rusten. Voor Gietermarkt (1ste Dinsdag in October) was het werk gewoonlijk gereed. Het gold als muurvast in Drenthe, dat het zaaien van winterrogge moest plaats hebben vóór 16 October (St. Gallen). In de week volgend op St. Gallen wou het koren met geen mogelijkheid in den grond blijven. De week stond en staat bekend als de „springelweek” (springweek), of als „kiener-week” (kiemweek). Wellicht vindt dit volksgeloof zijn verklaring in het feit, dat omstreeks dien tijd heel wat koren bloot regent en een prooi der vogels (roeken) wordt (485). Een regentijd vertraagde de zaaiing soms zeer, want de Drentsche landbouwer zou niet gaarne bij regen zijn winterkoren zaaien. (50).

Een aansporing tot vroeg zaaien vonden de boeren in den nadeeligen invloed van het voorjaarsweer op de oude inlandsche rogge. Door vroege zaaiing kreeg men reeds vóór den winter een krachtig gewas, dat den bouwgrond geheel bezette, zoodat de droge voorjaarswind er geen invloed op had.

De zaaitijd is tegenwoordig veel later dan vroeger, hetgeen een gevolg is van het gebruik van de Petkuser rogge, die beter tegen ongunstige weersomstandigheden in den winter en het voorjaar bestand is dan de oude inheemsche rogge, terwijl gebleken is, dat een late zaaiing aan de opbrengst ten goede komt. (560). De uitbreiding der aardappelteelt heeft eveneens het late zaaien van winterrogge in de hand gewerkt. De schade, die het gewas in den winter oploopt, wordt in het voorjaar door toediening van chilisalpeter weer goed gemaakt. Zeer laat, in de tweede helft van November gezaaide winterrogge loopt echter de kans te mislukken, omdat de plantjes dan voor den winter zoo weinig tot ontwikkeling komen, dat het gewas in ongunstige winters afsterft.

Met het laat zaaien van de winterrogge volgden de landbouwers van het zand het voorbeeld van de veenkoloniën, waar een late zaai van oudsher gewoonte is.

De hoeveelheid zaaizaad bedroeg vroeger 1 mud per mudde lands. Bij mooi weer en tamelijk vochtigen grond zaait men minder graan dan in een al te vochtigen tijd. Voor te veel regen in den zaaitijd is men hier altijd op zijn hoede. Moet men dan toch zaaien, zoo is er wat meer zaaigraan noodig dan bij drogend weer. Nu de voedingstoestand van den bodem in deze eeuw zooveel verbeterd is, kan met minder zaaizaad worden volstaan dan vroeger en strooit men 150—200 kg per ha, gemiddeld $2\frac{1}{2}$ hl per ha. Naarmate de zaaitijd later valt, dient de hoeveelheid zaaizaad iets grooter te zijn.

Het zaaien geschiedde vroeger steeds uit de hand. Hierbij komt het er vooral op aan, het zaaikoren geregeld en evenredig over den akker te verspreiden.

Voor de zaaier met het uitstrooien van het zaaikoren begint, moet hij op den wind letten. Bij noordenwind begint hij aan de zuidkant, bij zuidenwind aan de noordzijde van den akker. Nemen wij aan, dat de akker N-Z ligt, dat de wind N.W. is en dat hij aan het oosteinde van den akker staat, om aan de zuidzijde te beginnen. Hij heeft dan de linkerhand buiten het bindtouw om zijn hals, waaraan het gevulde zaaivat, een strookorf, „zaaihuve” genoemd, hangt. Hij zaait geregeld „de vore op”,

zooals men dit noemt en strooit met zijn rechterhand, dus tegen den wind, het koren ter breedte van $2\frac{1}{2}$ -3 m uit. Zijn eerste gang is ongeveer 1 m van de scheidingsvoren verwijderd. Aan het einde van den akker wordt het zaaivat gevuld. Hij begint ongeveer 5 m westwaarts vanaf de sporen van den eersten gang en terwijl hij bij den eersten gang tegen den wind in zaaide, strooit hij nu van den wind af, hetgeen bij de volgende gangen zoo blijft. Zoo gaat hij voort, om telkens aan het einde van den akker met de armen om te wisselen. Bij elken gang gaat hij drie passen verder. Zuid-noord gaande, zaait hij met de linkerhand, teruggaande met de rechterhand. De meeste zaaiers zaaien met beide handen even goed. Enkele kunnen dit alleen met de eené hand en moeten dan telkens weer van het eene einde ophalen.

Het geregeld uitstrooien is van veel belang. De lengte van een „smeet” zaaikoren moet zijn tot aan den derden gang en de breedte zoodanig, dat men geen dunnere strookjes krijgt tusschen elken smeed. Dan moet de breedte gelijk staan met den afstand van twee voetpassen, want de zaaier werpt om den anderen voetpas. Een zachte wind bevordert de verdeeling van elken worp. Bij heel stil weer moet men meer op de uitspreiding van elken worp bedacht zijn. Wanneer de jonge zaaier dit verspreiden nog niet genoeg kent, komt de volgende gang in de onvolledigheid tegemoet. Want de worp koren valt altijd eenigszins boogsgewijs neer en nu komen die bogen telkens in omgekeerde richting. Daar de worp tot over drie gangen reikt, worden de te dun bezaaide strookjes dan nog aangevuld.

Maar hoe nu, als de zaaier aan de westzijde is gekomen en het einde van zijn werd nadert? Met den op twee na laatsten gang is hij nog $2\frac{1}{2}$ m van de voren afgebleven. Nu zaait hij den westelijken rand van den akker weer op, precies zooals hij de andere bij het begin deed. Is hij dan aan het einde, zoo weet hij, dat er een streek is, waar te weinig zaaikoren ligt, omdat hij bij den randtocht niet aan den derden teruggang verbonden was en bij den daaraan voorafgaanden nog wel. Hij gaat dus nog eens weer het voetspoor van den tweeden voorafgaanden gang volgen en strooit nu met de halve hoeveelheid zaaizaad per smeed en raakt nu niet verder dan tot het tweede voetspoor. Bij het einde van den akker ligt dan het koren geregeld op het land.

Men noemt dit breedwerpig zaaien, omdat het vooral aankomt op een breede uitstrooiing met de hand. Een jonge zaaier leert het zaaien dan het beste, wanneer hij eerst het koren op den akker ziet, als het opgekomen is. Hij ziet dan het onvolmaakte van zijn eerste werk. Vandaar dat jonge zaaiers in het eerste leerjaar niet meer dan twee, drie akkers zaaien. In het volgend jaar kennen zij het werk beter en mogen zij meer akkers zaaien. De oude korenzaaier onderricht den jeugdige, door hem eenige zaaiworpen vóór te doen, of door toe te zien op zijn worpen. Maar het meest moet deze leeren door oefening.

Van een zaaier, die het werk goed kende, vernamen wij, dat hij in één dag 12 mudden lands, 3 ha, had bezaaid, wat hij een zwaar dagwerk noemde. Knechten, die niet goed zaaiden, vonden moeilijk goede diensten.

Was een akker in een bepaald jaar slecht gezaaid, dan diende daarop in het volgend jaar goed te worden gelet, want de dunne streek zou, ook al werd het zaad nu geregeld gestrooid, toch weer zichtbaar zijn. In die streek kwam niet al het zaai-koren tot ontwikkeling. En zoolang men geen chilispeter had, om een dunne streek in het voorjaar te helpen, leed de landbouwer veel meer schade door een slechten stand van het korengewas dan thans.

Doordat men tegenwoordig meer land met zomergewassen heeft en de zaaitijd langer duurt, heeft men meer tijd voor het zaaien dan vroeger. De landbouwer zaait zelf meer en hij waagt zijn land niet aan een weinig geoefenden zaaiër, terwijl hij, die niet te goed met het werk vertrouwd is, dit ook niet doen zal. (524).

Over de diepte van het zaaien wordt hier, in een land met veel korenteelt, maar zelden gesproken. Wordt een akker wegens bijzondere omstandigheden, zooals aardappelland met veel grasgroei, eens wat onregelmatig geploegd, dan wordt de geploegde akker, voor er het zaai-koren op wordt uitgestrooid, eerst éénmaal geëgd, maar op gewoon land doet men dit niet. Op zeer regelmatig geploegd land blijven er echter tusschen de bouwvoren nog vaak kleine geultjes, waarin de korrels wat dieper wegvallen dan op de strookjes tusschen die geultjes. Wanneer er rogge ontkiemd en opgekomen is, ziet men rijtjes, waar de stand wat dichter is. Als het wat veel regent, komen de korrels tusschen die rijtjes bloot te liggen, wat zeker niet voordelig is voor hun ontwikkeling. Maar al blijven die plantjes eerst wat achteraan, zij hebben tijd genoeg om de schade in te halen. En wat ziet men nu als men in den oogsttijd op het land komt? Alles is evenredig verdeeld, zooals blijkt op het aardappel-land. Vroeger was dit wel eens anders, maar nu op alle rogge chilispeter gegeven wordt, blijft er geen verschil over. De korrels met den dunnen stand hebben meer spruiten voortgebracht dan die van den dichteren stand.

Is het land voor de korenteelt goed bewerkt, het voorjaar gunstig en brengt de bemesting geen tekort in de voedselvoorziening der planten, dan is bij een ietwat hollen doch geregelde stand beter gewas te verwachten dan bij dichten stand. Het korengewas lijdt op de Drentsche esschen heel dicht aan overbevolking. Het legeren is er vaak het eerste en ergste gevolg van. (538).

De rijenteelt zou voor het winterroggegewas op zandgrond, met al zijn onkruid-zaden, de hoogste aanbeveling verdienen, als men er maar de noodige middelen, in de eerste plaats een verstelbare zaaimachine, voor had. Wij hebben, in overleg met den Rijkslandbouwleeraar, een begin met de rijenteelt gemaakt, waarvan de uitvoering moeilijk was, omdat wij geen zaaimachine hadden (505, 821, 824). Alleen een goede zaaihoorn, zijnde een blikken trommel en aan het onderinde een lange buis, waar het zaad uitliep, stond ons ten dienste. Langs een lijn dwars over den akker maakten we met een gewone spade de geultjes, liepen er dan bijlangs om er het zaad in te doen vallen en maakten op dezelfde wijze het tweede rijtje open, met welks aarde de eerste gevuld werd. Rechte, overal evenwijdig staande rijen, met zooveel ruimte er tusschen, dat de padschoffel er door heen kon, dat noemden de boeren geen land- maar tuinarbeid. Het kon niet, dacht men, want er

was te veel tijd voor noodig. Maar bij ons kon het wel, omdat we er den lust voor hadden. In ons gewas werd gemist, wat men elders te veel vond: korenbloemen, bitterplanten enz. In drie dagen werkten we de zaaïrogge op een akker van 3 schat land (= 21 are) in den grond. En als de boeren ons bij dat gebogen-rug-werk uitlachten, omdat er drie dagen voor noodig waren, hebben wij hun gezegd: De 3 dagen rekenen wij op / 3.— werkloon, want meer verdiende een arbeider toen niet. En als wij voor / 3.— al onze akkers zoo bewerkt konden krijgen, zaaiden wij geen enkele meer zooals men hier gewoonlijk zaait. Want de oogst betaalde den arbeid wel. De rijafstand was 40 cm. Van het zaaizaad ging niets verloren, wat kiemkracht bezat. Voor de aren uitkwamen, was het gewas zoodanig aaneengesloten, dat geen rijen meer zichtbaar waren. Bij de bewerking van de oogst is de last, die men van de rijen heeft, uiterst gering. Maait men dwars over de rijen, dan ligt het graan even gemakkelijk voor den weller als op ander land. Maait men in de richting van de rijen, dan kan men gemakkelijk een bepaald aantal rijen afsnijden zonder de volgende rij te raken. Echter is niet iedere maaier bij zulk werk even handig. (505).

De rijenteelt vond hier tot omstreeks 1925 geen voorstanders. De toenemende belangstelling voor de korenbloembestrijding is een gevolg van het dorschen met de machine. Thans verneemt men zoo ongeveer, welke hoeveelheden graan van akkers met goed korenbloemvrij gewas geoogst worden en hoeveel van land met korenbloemgewas in de rogge. Het verschil is groot genoeg om de korenbloembestrijding ter hand te nemen. In sommige jaren met drogenden zaaitijd is de korenbloemontwikkeling het grootst, Zaaït men dan op rijen, dan komen de korrels wat dieper in den grond en ontkiemen beter dan bij het uit de hand zaaien en onderleggen (100).

d. HET KORENGEWAS IN DEN WINTER.

Als de rogge, na in de tweede helft van September gezaaid te zijn, zich goed ontwikkelde, moest de bladgroei zoodanig zijn, dat men in November een wandelstok onder de rogge kon wegstoppen, zonder die terug te vinden. Wij hebben het gewas meermalen gezien, dat het één aaneengesloten groene vlakte vormde, met geen plekje van een handbreed open, zoodat de toetreding van de lucht tot den grond geheel afgesloten was. Als zulke rogge door een sneeuwlaag bedekt werd, gingen de planten tot verrotting over en hoe vaak zagen wij in het voorjaar de geelbonte akkers, die meer dan $\frac{2}{3}$ van hun herfstgroei verloren hadden. Dit noemde men dan de sneeuwshade, in de jaren van 1880—1895 meer gevreesd dan de vorstshade.

Dat het zoo niet langer kon, hebben de landbouwers begrepen. De eerste fout van dien tijd was te veel zaaikoren, en de tweede was te vroeg zaaien. Maar als men een paar weken later zaaide en minder zaaikoren gaf, was het ook mis, want men kon dan vast op een dun gewas rekenen. Men beschouwde hier alles als van de weersgesteldheid afhankelijk. In een wintervorst zonder sneeuw en dan liefst met veel rijm, zag men een voorteeken van een goed korengewas. Het oude Drentsche spreekwoord was: „Rijm geeft rogge”. Een vorst zonder sneeuw deed de rogge voor

eenigen tijd inkrimpen en dan kon de lucht weer in de hardgevroren aarde doordringen. Door het uitzetten van den grond bij vriezend weer raakten de met den grond te nauw verbonden voedende bestanddeelen weer los en zoo kon een kale vorst voor de roggeteelt voordeelig zijn. Losse winters werden dus in het algemeen nadeelig, strenge winters werden voordeelig geacht. De spreekwijze: „lijden als winterrogge op het land” is ontleend aan de gevaren, die het gewas in bepaalde winters liep.

Toch kon ook een strenge vorst met weinig of geen sneeuw aan de winterrogge veel schade veroorzaken. In het noordoosten van Drenthe werden de akkers met den omdrijfploeg tonrond geploegd. Bij een regelmatig stand van de rogge vond men dan in den oogsttijd in het midden zwaar, aan de kanten licht korengewas. Doch in den winter vond het gewas aan de kanten wel eens meer bescherming tegen de koude dan in het midden. Want tegen de strengste koude is ook de winterrogge niet bestand, als zij niet met een laagje sneeuw bedekt is. Men zegt zoo licht, dat ze er wel tegen kan, maar de opkrimping der blaadjes bij vriezend weer getuigt wel van het tegendeel. En het uitvriezen der rogge, waarbij een deel der planten wegstierf, was geen zeldzaamheid. De tegenwoordige rogge, van de Petkuser afkomstig, is in dunneren stand veel beter tegen de koude bestand dan de oude inheemsche rogge (159).

Laatgezaaide winterrogge kreeg wel eens een dunne overbemesting met stalmest. Er werd niet verwacht, dat die stalmest zooveel tot de vruchtbaarmaking van den grond zou bijdragen als de ondergeploegde stalmest, maar wanneer hierdoor een sterfte van een groot deel der roggeplanten werd voorkomen, dan was die bemesting toch voordeelig. Zij werd steeds aangewend als de grond hard bevroren was, want bij los weer zouden er veel planten door het rijden met den mestwagen en het strooien van den mest vernield worden. Ook met schoorsteenroet werd de laatgezaaide winterrogge soms bemest. Als de schoorsteenveger in den voorwinter kwam, die voor het vegen van elken schoorsteen met 10 cents en een metworst beloond werd, dan was de worst vaak grooter, naarmate hij meer roet had uitgeveegd. Het schoorsteenroet kreeg vóór den tijd van de kunstmest een zóó goeden naam, dat men het in zakken naar onze Drentsche dorpen en gehuchten aanvoerde. Het roet uit den eigen schoorsteen was vaak veel beter dan het gekochte, dat met minderwaardige stoffen was aangevuld. (540).

De vijanden, waarmede de rogge in den winter te kampen heeft, zijn de wilde ganzen en de veldmuizen. De eerste komen in strenge winters in menigte aan, strijken in zwermen van 50—100 stuks op de korenakkers neer en vooral de bladrijke akkers hebben dan veel te verduren. Zoo erg, als wij dat vroeger wel gekend hebben, was het in latere tijden niet meer en het is niet onwaarschijnlijk, dat de vermindering van bladgroei vóór den winter hierop van invloed is, zoodat de ganzen voorbijtrekken, waar zij minder groene rogge als voedsel vinden. Het maken van jachten om de ganzen neer te schieten is van weinig beteekenis. Zij zijn moeilijk onder schot te krijgen en als zij voor den jager opvliegen, strijken zij weer op een andere plaats,

op 600 of 1000 m neer en beginnen daar met nieuwen lust van de rogge te grazen. (159, 500).

Veldmuizen komen niet ieder jaar weer. Men heeft jaren gekend, waarin zij ontzaglijke vernielingen in de rogge aanrichtten, die vaak in den winter al begonnen en dan bij sterke vermeerdering in den voorzomer werden voortgezet. In of omstreeks 1873 kwam een hevige muizenplaag op de Drentsche esschen voor, die wij ons zeer goed herinneren. Op $3\frac{1}{2}$ mudden lands maaiden we toen slechts 62 hokken koren, tegen 160—180 hokken in gewone jaren. Van sommige akkers was het nog aanwezige groene gewas in Juni afgemaaid om het te drogen en als veevoeder voor den winter te bewaren. Daarna werd het land omgeploegd om het met boekweit te bezaaien en bij het omploegen van zoodanigen akker, ter grootte van $\frac{3}{4}$ mudde lands, werden daarop 163 muizen gedood, terwijl nog vele ontkwamen. (971). Velerlei middelen tot muizenverdelging zijn al beproefd, maar weinig afdoende gebleken. Wij hebben er in 1893 zelf aan medegewerkt om muizen te verdelgen met een van regeeringswege verstrekte giftstof, typhus muricum genaamd, wij hebben later met strychninehaver gewerkt en dit middel gaf even weinig resultaat als het andere. De natuur is de beste muizenverdelgster, wanneer het tijdens sneeuw-dooi bij afwisseling vriest, zoodat het water bij dooi op den dag in de muizengangen trekt, welke dan 's nachts dichtvriezen. Dan sterven de veldmuizen bij menigten en als het afwisselend proces twee of drie weken geduurd heeft, is het muizengeslacht soms totaal uitgeroeid, zoodat men er dan in geen jaren meer last van heeft. De laatste veldmuizenplaag, die men hier gekend heeft, was reeds voor 1900 en de meening is wel eens uitgesproken, dat chloorhoudende meststoffen de ontwikkeling van het muizenras tegenhouden. (159, 500).

Op de akkers in de nabijheid van bosschen heeft de rogge veel te lijden van de konijnen. Wel worden deze door jagers vervolgd en gedood, maar hun aantal vermeerdert elk jaar in die bosschen weer zeer sterk.

In de jaren 1872—1882 heeft men veel nadeel ondervonden, dat werd toegeschreven aan ritnaalden of koperwormen, die de planten in den grond afbijten en vernielen. Later vond de meening meer ingang, dat de schade, aan ritnaalden toegeschreven, een phosphorverarming in den bodem was (ziekte der Drentsche esschen). Ritnaalden vindt men ook thans (1907) nog zeer veel in het Drentsche bouwland, maar zij veroorzaken aan de rogge geen noemenswaardige schade. (971).

e. HET KORENGEWAS IN HET VOORJAAR.

Vroeger was het bijna ieder jaar noodig, een aantal akkers „om te zaaien”. Gewoonlijk waren dat laat gezaaide akkers, bv. akkers, waarvan de aardappels laat uit den grond waren gekomen. Menig landbouwer kwam toen tot de ervaring, dat het „weeromzaaien” zoo nadeelig was voor de roggeteelt in de volgende jaren. Het land werd door het tweemaal in een halfjaar ploegen veel te hol. De boekweit, die zich in dit in den vorigen herfst goed bemeste land krachtig ontwikkelde, haalde

alles uit den grond, wat er aan voedingsstoffen in zat. Het land was ook na den boekweittoest, als het weer voor de winterroggeteelt bewerkt werd, nog veel te los en zat vaak vol ritnaalden.

Na de veranderingen, die zich in deze eeuw in de korenteelt hebben voltrokken, is het „omzaaien” zelden meer noodig. Alleen indien zeer laat gezaaid wordt en het voorjaar veel afwisseling van vorst en dooi geeft, gaan de teere plantjes ten onder. Men zegt in zulke gevallen, dat de schade door het ongunstige voorjaar wordt veroorzaakt. (560). De eenvoudigste methode om het laat zaaien en de kans op „omzaaien” te ontgaan is het verbouwen van een zomergewas, vroeger zomerrogge, thans haver.

De geringe hulpmiddelen, waarover de vroegere landbouwers beschikten, om een korengewas, dat den nawinter slecht doorgekomen was, te hulp te komen, leidden er toe, dat zij in het voorjaar met veel meer belangstelling hun korengewas aanschouwden, dan hun kinderen thans doen. (571).

In den wereldoorlog en na dien tijd leerde men de stikstofbemesting met chilisalpeteer als een reddingsmiddel voor kwijnende korengewassen kennen (89). Later kwam men tot de overtuiging, dat alle roggeakkers in het voorjaar chilisalpeteer moeten hebben. Men geeft echter de slechtstaande gewassen wat meer dan de gewassen, die den winter goed doorgekomen zijn. Had men in de jaren van 1880 in Drenthe chilisalpeteer gekend, dan zou menig meiersboer, wiens bedrijf ten onder gegaan is, daarvoor behoed zijn. (159).

Maar nog altijd is de weersgesteldheid in het voorjaar, in Maart en April, van veel betekenis voor het korengewas. In sommige jaren ziet men op sommige akkers de korenbloemen in groote hoeveelheid, die bij een tijdelijke vertraging in den roggegroei een gevaar kunnen worden voor een goed gewas en die, bij een snellen groei in het tijdperk vóór de aren uitkomen, in de verdrukking kunnen geraken en weinig schade kunnen veroorzaken. Sterk drogende Maartdagen kunnen ook veel schade aan het wortelnet veroorzaken.

f. VERDERE ONTWIKKELING VAN HET GEWAS.

Sedert jaren ziet de Drentsche landbouwer vooral in den zomer naar zijn korenakkers. Men wist er oude spreekwijzen op toe te passen zooals: „Mei ooren (aren), St. Job (25 Juli) koren”, of „Veertien dagen groeien, veertien dagen bloeien, veertien dagen strippen, veertien dagen rijpen.” Dit wil zeggen: eerst in Mei schiet het koren op, dan, in de volgende twee weken, bloeit het, terwijl het nog opschiet. In de dan volgende twee weken is het opschieten gedaan en heeft de korrelvorming plaats; dan krijgt het vooreerst weeke korreltje een naad, die men de strijp noemt en in de laatste weken wordt de korrel vast en is zij rijp. De tijdsaanduidingen in het rijmpje zijn echter onjuist.

Voor de korenopbrengst zijn de nachtvorsten in de tweede helft van Mei zeer gevaarlijk. Het gewas heeft in den winter veel koude zonder schade verduurd, doch de jonge halmen kunnen nu niet zonder nadeel de koude van één nacht door-

staan. Met een beangstigd hart ziet de landbouwer de zon aan de heldere westerkim wegzinken en neemt hij den koelen avondwind waar, die doet vreezen voor een temperatuur, gevaarlijk voor zijn gewas. Sommige gedeelten van den esch zijn daarvoor zeer, andere gedeelten minder gevoelig en de ervaring heeft geleerd, dat de rogge, die in het voorjaar aan nachtvorsten heeft geleden, niet half zooveel koren levert als die er niet aan heeft geleden.

Zware regens in Juni en Juli kunnen ook schade aan het gewas veroorzaken, dat dan legerig wordt. Legert het gewas vóór den bloeitijd, dan is de korrelopbrengst vaak zeer onbeduidend. Hagelschade komt in Drenthe gelukkig niet veel voor.

Op den bloei van het koren wordt veel gelet. Volgens ervaren landbouwers is een niet sterke noordenwind voor het bloeiend koren van belang, omdat dan de aren naar het zuiden, den zonnkant, uithangen. Een zachte koelte, geen felle zonneschijn is wenschelijk; de bloei moet zoolang duren opdat ook de kleine, achteraan komende halmen goed kunnen uitbloeien. Voorts dacht men, dat, als het koren op het land bloeide, het oude koren in huis gevaar liep te bederven. Als het koren in de laatste groeiperiode verkeerde, werden spelende kinderen, die in de rogge korenbloemen plukten, gewaarschuwd voor de „spinnewijfjes” in de rogge, die hen al de haren uit het hoofd zouden spinnen. (516).

Voordeelige omstandigheden voor het gewas zijn: een droge zaaitijd, een strenge winter, waarin de rogge bedekt is door een behoorlijke sneeuwlaag, volgens de meening der ouden veel rijm in den winter, een droge Maart en een behoorlijk vochtige April, warmte in Mei, droog tamelijk warm weer bij noordenwind in den bloeitijd, geen zware stortregens en geen felle zonneschijn gedurende het rijpen van het koren. Een paar flinke regenbuien op het in hokken ter droging staand koren beschouwde de oude Drentsche boer als een groot voordeel om het langzaam te doen narijpen.

g. BOUW.

De 25ste Juli, de Sint Jacobidag, is in den volksmond nog algemeen bekend als die, waarop het koren tot rijpheid gekomen is. Soms is het gewas eenige dagen vroeger, soms ook eenige dagen later rijp geworden. Op den eersten hondsday (19 Juli) was men in Drenthe zeer dikwijls „in den bouw” en dat het winterkoren op 31 Juli nog niet gemaaid was, was een zeldzaamheid. Er zijn jaren met groote afwijkingen. In 1868, welk jaar wij ons goed herinneren, was bijna al het koren op 10 Juli in hokken en op den dag van Sint Jacobi zag men toen geen korenhok meer op den esch staan. In de jaren 1870—1880 zagen we meermalen, dat op den 12den Augustus, den dag van Zweelooermarkt, nog zomerrogge werd gemaaid. (519).

Over de rijpheid is men ook al weer zeer van meening veranderd. Onze ouders meenden, dat het koren vooral goed rijp moest zijn en dat te vroeg maaïen zeer schadelijk was. Zoolang de Drenthenaren van hun eigen koren hun brood en stoet baken, bestond de meening, dat goed gerijpt koren meer en beter meel gaf, dan te vroeg gemaaid en minder goed gerijpt koren. (519). In onzen tijd maaït men veel

vroeger; dat de graankorrel nog niet de noodige hardheid heeft verkregen, hindert niet en het stroo, dat nu voor een gedeelte bij het gewicht aan de cartonfabrieken verkocht wordt, blijft bij een vroege maaiing zwaarder, ook in goed drogen toestand.

In oude tijden was het gewoonte om bij besluit der boervergadering te bepalen, wanneer met korenmaaien zou mogen worden begonnen. Vóór dien dag mochten alleen de arbeiders, die de boeren zouden helpen, hun eigen koren maaien. Ook voor den scheper mocht een dag vroeger worden gemaaid en voor den op 1 Mei vertrokken meier-boer, wiens korengewas nog stond op de korenesch der plaats, die hij verlaten heeft (vergelijk hoofdstuk 16b).

Reeds drie of vier dagen voor de bouw zou aanvangen, werden op sommige akkers enkele korenhokken gezien. Dat waren de „hongerhokken”. Als men een deel van het jaar, bv. vanaf Maart, gekocht brood had moeten eten, dan was het verlangen naar het brood van het eigen gewas zoo groot, dat men een klein oppervlak vroeger maaide, inoogstte en dorschte om het koren te doen malen en er brooden en stoeten van te bakken. In onzen tijd zien wij geen hungerhokken meer. (1002).

Op den dag, waarop de „bouw” inging, zag men mannen en vrouwen van uit verschillende richtingen van het dorp of gehucht komen en de boerenhuizen in gaan om er het ontbijt te nemen en dan naar het land te gaan om koren te maaien. In enkele dorpen en gehuchten werd daartoe nog tot ongeveer 1890 het boerhoren geblazen. Het eerste horengeluid om zes uur, het „etelhoorn”, was het signaal voor elken arbeider of arbeidster om de deur uit te gaan en naar den boer te gaan, waar de ontbijttafel gereed was. Het tweede geluid, om half zeven, van dat horen, was het teeken, de korenesch in te gaan.

Het bouwvolk werkte in „kluften”. Landbouwers met volledig boerenbedrijf hadden twee „zwa” aan het werk, d.i. zes personen. Een „zwa” bestond uit een maaier, een weller en een binder of bindster. Men vond onder de vrouwen uitstekende bindsters. Er waren mannen, die in den bouw jarenlang gemaaid, maar zelden gebonden hadden. Deze werden door de vrouwen, die altijd schooven bonden, verre overtroffen. (519).

Bij den aanvang van het werk streek de eerste maaier zijn zeis en hij „sloeg er in”, zooals men zeide. Was hij drie meter vooruit gekomen, dan pakte de weller met zijn welhaken, gebogen ijzers met houten stelen, toe om de eerste schoof te ramen en neer te leggen, waar gemaaid was. Nu kon de tweede maaier aan den slag komen. Inmiddels was de binder of bindster, behorende bij de eerste zeis, al aan het werk om de schoof te binden, welke de weller had neergelegd. De onderband, die het eerst werd gelegd, is een dubbele band, gemakkelijk te vormen voor wie het werk kent, doch moeilijk te leeren voor jonge korenbinders. De methode bestaat hierin, dat de binder een handvol graanhalmen zoodanig in zijn linkerhand houdt, dat hij deze beneden de hand met zijn rechterhand in twee gedeelten scheidt. Het eene gedeelte wordt dan onmiddellijk aan de bovenstaande linkerhand eenmaal om het andere gedeelte geslagen, de duim van de rechterhand houdt den volledigen ongescheiden inhoud stevig gedrukt aan de vier vingers in platvorm, waardoor de

benedeneinden van de stroohalmen de einden van den band vormen. Nu slaat hij dezen band om het losse graan en haalt dien zoodanig aan, dat de rechterhand, die tot nog toe het verband bewaarde tusschen de twee gedeelten van den band, teruggetrokken wordt, om terstond weer het bovineinde van den band te pakken, terwijl de linkerhand al reeds het naar beneden gekeerde einde heeft. Hoe beter nu de losse band wordt aangetrokken, hoe vaster het verband wordt, dat vóór het omslaan gelegd is want de halmen vallen juist onder dien band. Het tweede verband van denzelfden benedenband wordt gelegd door het bindstroo van de rechterhand eenmaal te slaan over dat van de linker, het goed aan te drukken en nu het geheel te slaan onder den band. Bezien we de zaak nauwkeurig, dan blijkt ons, dat het eerste en tweede verband in juist omgekeerde richting geheel dezelfde zijn. Bij de eerste beweging komt het bovineinde van den band, zijnde de met koren gevulde aren, onder den band, bij de laatste komt het ondereinde van het stroo daaronder. De eerste slag van het eene deel bandstroo onder de linkerhand is gelijk aan den eersten slag van het stroo in de rechterhand over dat van de linker. De binders van dezen tijd leeren het niet meer zoo, omdat men gewoonlijk langer stroo heeft en de schooven kleiner maakt dan vroeger.

De bovenband om de schoof wordt gelegd door twee handjesvol halmen te scheiden van den bos, doch deze niet uit te trekken, want de onderband heeft al eenige vastheid aan de schoof gegeven. Het eene handjevol wordt ter eene, het andere ter andere zijde om de schoof geslagen. Het afscheiden van die handjes geschiedt zoodanig, dat het eene over het andere valt; dat voor den omslag naar rechts wordt het dichtst bij de linkerhand, dat voor den omslag naar links het dichtst bij de rechterhand weggehaald, zoodat men een kruisband krijgt. De aanhechting van de twee handjesvol geschiedt zóó, dat de beide halmrestjes elkander voorbij en weer teruggeslagen worden. De pink van de linkerhand houdt vast, wat de rechterhand aanbiedt, de duim van de rechterhand wordt gestoken onder den reeds aangehaalden band, de vier vingers pakken het restje, dat de linkerhand even te voren omkneld had en steekt dat onder het terugtrekken van den duim onder den band. Hiermede is de schoof gereed en wordt onder het weggaan van den binder nog met de rechterhand vastgehouden om niet te hard op den grond te vallen.

Het leggen van beide banden om elke schoof geschiedt zoo snel, dat iemand die het nog leeren moet, het niet gemakkelijk afziet. De hier beschreven handelwijze van het binden, thans aanmerkelijk verzwakt, is er geheel op aangelegd om de gevulde korenaren te ontzien, om zoo weinig mogelijk graankorrels te verliezen. Goede korenbinders worden dan ook zeer geroemd. Het loon is voor alle binders gelijk, doch het werk verschilt soms zooveel, dat de beste binders hun loon wel uitwinnen door de behandeling der schooven. (519).

Daar de binder alle schooven van een der maaiers voor de hand krijgt, heeft hij het er vaak zeer druk mede, om niet achteraan te komen. Wanneer de maaier echter de zeis met den strik bestrijkt, is de korenweller gehouden, in dien tijd een schoof te binden. Dit is de „strikgarve”, waarop de binder recht heeft.

Om goed gevormde schooven te wellen, moet de weller veel gebruik maken van den linkervoet. Met dezen voet trekt hij een gedeelte van de schoof tot zich, zoodra de rechtervoet een stap achteruit heeft gedaan, want hij loopt bij dit werk niet vooruit, maar achteruit. Legt de weller een goede schoof, waarbij de bovineinden der halmen niet knikken en de ondereinden behoorlijk vlak tegen elkander zijn, dan maakt hij den binder het werk gemakkelijk.

De maaier dient vooral te weten, in welke richting hij vooruit moet werken. Het koren staat niet rechtop, maar hangt in schuine richting op elkaar, zooals de windrichting van de laatste dagen die ligging bepaalde. Maait hij dan niet in de goede richting, zoo maakt hij het den weller lastig om zijn werk goed te doen. Om de zeis scherp te houden, moeten de maaiers deze gedurig strijken. Een oud recht was, dat hij strijken mocht, nadat hij 7 schooven had losgemaaid.

De maaier maait een strook af, die men een „zwad” noemt en als hij aan het einde van den akker gekomen is, haalt hij weer van het andere einde op. Aan de randen der zwadden wordt wel eens wat hooger gemaaid en men zegt dan: „wat op het land blijft is ook voor den boer”, d.w.z. de stoppels zijn goed voor de bemesting van het volgend gewas. Zulk maaïen noemt men „zompen”, omdat het gemaaide zwad eenige overeenkomst heeft met een varkensbak, gemaakt van een uitgeholden boomstam, dien men een „zomp” noemde. (187).

Het maaïen en wellen is gelijk gebleven, terwijl, gelijk reeds is gezegd, het binden vereenvoudigd is.

De bewerking met de zicht, waarmee de man, die hiermede werkt, het koren in hoopjes op het land legt, die tot schooven gebonden worden, komt meestal in de Drentsche Veenkoloniën voor, maar vindt op het zand weinig toepassing (1927). Het maaïen gaat wat vlugger dan het zichten. Als een boer met een korengewas van 30 mudden lands al zijn koren zou laten zichten, duurde het werk veel te lang en dan zouden velen, die bij het maaïen helpen, niet aan den slag kunnen komen. Daarom is het maaïen van oudsher algemeen in gebruik. (187).

Een maaier maaide per dag 3 mudden lands, thans 2—2½ mudden. In den bouw, waarvoor normaal 5 dagen gerekend werd, verdiende een maaier f 5.— ook al werd het werk in minder dan 5 dagen afgedaan, een bindster f 3.75, een weller f 2.50, alles benevens den kost. Het bewerken van het koren wordt, voor zoover het door gehuurde krachten wordt verricht, akker voor akker of meer akkers ineens, aanbesteed, zoodat de arbeider als aannemer maaït, zijn vrouw welt en beiden bij afwisseling schooven binden. Het werk wordt dan ook niet altijd precies in 5 dagen afgedaan. (62).

Het werkloon van dezen tijd (1928) is bij overeenkomst bepaald op f 6.— per mudde lands of f 24.— per ha, waarvoor het graan in korenhokken ter droging op het land wordt geplaatst. Drie personen bewerkten vroeger het gewas van 2½ mudden lands in één dag, en wij bewerken nu 1½—2 mudden lands. Het dagloon is voor ieder hunner thans bepaald voor den maaier op f 3.—, voor den weller op

f 2.50 en voor den binder op f 2.50, alles zonder kost. Gewoonlijk besteedt een boer niet de bewerking van zijn geheele gewas aan, omdat hem zulks te veel geld zou kosten.

Voor den bouwtijd moest vroeger iedere arbeider of werkvrouw een bouwdienst hebben aangenomen. Deze niet te hebben werd schandelijk geacht. Als van een arbeider gezegd werd, „hij heeft geen hooi of bouw gedaan”, dan gaf men daarmede diens luiheid te kennen. (1002).

Tijdens den bouw was zooveel „bouwvolk” noodig, dat de timmerman, de schoenmaker en de kleermaker allen moesten helpen. De kleermaker deed dit zeer gaarne, omdat zijn dagloon in den bouw veel hooger was dan bij zijn gewone werk. De timmerman verdiende niet meer, maar vond tijdens den bouw bij de boeren geen ander werk. Tegenwoordig houdt de schoenmaker zich ook tijdens den bouw bij zijn leest en is er zoodanige overvloed van werkvolk, dat er vaak nog werkloozen overblijven.

De korenhokken telden acht schooven. Bij het opstellen werden eerst twee schooven zoodanig tegen elkander geplaatst, dat zij een driehoek vormden met den grond als basis. Dit was het werk van den voormaaier. Dan werden twee schooven rechthoekig tegen de beide eerste geplaatst en wanneer nu alle vier in behoorlijken stand waren opgezet, waren er in de onderhelft van het half volttooide hok nog vier openingen, welke door het plaatsen van vier schooven gedekt werden. Dit laatste was het werk van den weller en den binder. Van welke zijde men nu ook het korenhok beschouwde, steeds zag men een zijvlak van drie schooven. Enkele boeren, die zelf op het land waren om het koren in hokken te zetten, wisten de schooven zoodanig te plaatsen, dat geen enkele schoof iets misplaatst werd. Het deel van den bovenband van elke schoof, dat men het kruis noemt, was altijd naar buiten gekeerd, evenals de gevulde aren van den benedenband, die den grond niet mochten bereiken om bij regenachtig weer geen korrelontkieming te veroorzaken. (117). Nu maakt men de schooven kleiner, om de droging te bevorderen, terwijl de hokken nu tien of twaalf schooven bevatten. Men zet drie of vier paren schooven naast elkander in den stand van de eerste twee van vroeger en dan op ieder einde een schoof als sluiting, opdat de wind er niet tusschen kan om den hok omver te werpen.

Keeren wij na deze uitweiding over het werk tot de werklieden terug.

Te 9 uur zag men hier en daar vrouwen naar de korenakkers gaan waar werkvolk was. Zij droegen in de eene hand een met koffie gevulden koperen ketel, in de andere een mand met boterhammen. Zoodra zij waren aangekomen werd het werk gestaakt en men dronk een paar kommetjes koffie en at een flinken boterham, bestaande uit een niet dikke snede roggebrood en een flinke snede van door de boerin gebakken boerenstoet. Na ruim een kwartier uurs werd de arbeid weer voortgezet. Te 12 uur werd in die dorpen en gehuchten, waar zulks in gebruik was, op het boerhoren geblazen. De blazer was niet in het dorp, maar bij de maaiers in den korenesch en het geluid was meestal wel zoo krachtig, dat het door den geheelen esch en in het dorp gehoord werd. Al het werkvolk ging dan naar huis. Het middageten bestond

uit erwten of boonen, waarbij veel vleesch en spek, gevolgd door aardappelen met ham of ander vleesch en ten slotte rijstpap met bruine suiker. (603). Terstond na het eten begonnen de maaiers hun zeisen scherp te maken op het aambeeldje of haarspit. Het scherp slaan duurde 10—15 minuten. Dan werd in huis een kop koffie aangeboden met een stuk kandij. Te 2 uur hoorde men weer het boerhorengeluid ten teken dat ieder naar het werk zou mogen gaan. Te 4 uur verschenen de „draagsters” weer op het land, met koffie en boterhammen en bij of even na zonsondergang kondigde het boerhoren aan, dat de arbeid voor dien dag gestaakt zou moeten worden.

Zoo werd dan in ongeveer 5 dagen al het koren afgemaaid en op het land ter droging geplaatst. Dan moest het land gereven worden, want er bleven bij het werk altijd halmen op den grond liggen, die met behulp van een getande trekrijf bijeengebracht werden. In één dag was al het land van een boer schoon gereven. (117). De bosjes, van dit gereefde koren gemaakt, worden „schotbollen” genoemd. (120).

Bij den meiersboer verscheen dan de heerschap, die het korengewas „vergarven” zou. Verhuurder en huurder gingen het land over en de eerste noteerde het aantal korenhokken van elken akker. Heerschap beschouwde de korenhokken aandachtig en oordeelde over de hoeveelheid koren per hok, wat voor het sluiten van het accord over de hoeveelheid „derde” (het derde deel van het gewas) van belang was. Nadat alle korenakkers bezocht waren, keerde hij met zijn meier naar diens woonhuis terug, waar de boerin aan heerschap een omelet toediende. Er werd nog een uur tijds aan het bezoek besteed, waarna des heerschaps paard werd ingespannen en de geachte man vertrok. Waar heerschap en meier in dezelfde plaats woonden, daar werd het vergarven meestal des avonds na 5 uur afgedaan. (117).

h. INHALEN.

Het inhalen van het koren, hier „intrekken” genoemd, begon zoodra het koren droog was. Gewoonlijk stond het koren 8—14 dagen ter droging op het land en was het koren op 12 Augustus, Zweelooermarkt, binnen. Er zijn echter jaren bekend, dat het koren nog in de laatste week van Augustus in hokken op het land stond. (187). Bij goed weer was al het gewas in 4 of 5 dagen binnengehaald. (1434).

Te Gasselte werd het werk, als het niet door regen verstoord werd, in drie dagen afgedaan. In de groote bedrijven had men dan altijd een wagen op het land, welke door een man en een vrouw, deze laatste als korenlaadster, beladen werd, een wagen op weg om een vracht naar de schuur te brengen en een wagen in de schuur om ontladen te worden. In andere dorpen ging het wat langzamer. Op een boerenwagen werden gewoonlijk een 20 hokken van 8 schooven geladen. Had men dus gemiddeld 50 hokken per mudde of 200 hokken per ha, dan was dit 10 wagenvrachten. Bij aanvoer van 20 vrachten per dag, zou men dus in 4 dagen het gewas van 8 ha inhalen. In de dorpen was het „intrekken” de meest opzichtige landbouwbeweging. Van alle kanten zag men de beladen korenwagens binnenkomen en de onbeladen wagens uitrijden. Voor den korenaanvoer vanuit den esch naar den openbaren weg of de „boerstraat” van het dorp heeft men allerlei zijwegen in het dorp, die in andere

tijden van het jaar niet in gebruik zijn. Men rijdt, volgens oud gewoonterecht, over boerenerven, waarvoor twee hekken geopend worden, het eene om van het land op dat erf te komen en het andere om er weer af en op den openbaren weg te komen.

Het koren van het verstaforgelegen land, achter op den esch, was het eerste, dat aan de beurt kwam. Dit vormde de onderste lagen „op de balken”, in de bekapping van het boerenhuis. Was het nog niet voldoende droog, dan zou het in huis nog wel wat nadrogen. Het werd het laatst gedorscht, veelal pas in Maart of in April van het eerstvolgend voorjaar. Het beste koren, dat men voor zaaikoren dorschen zou, werd het laatst ingehaald om het goed droog te krijgen. Was het een niet al te sterk drogende week, dan werd eerst langzaam begonnen. Naarmate de korenschooven meer uitdroogden werd het werk met meer spoed voortgezet.

De korenwagen was voor dit werk op gelijke wijze ingericht als voor den hooi-aanvoer. Op den ladderwagen lag een raam, om een breede vracht te kunnen dragen. Dat houten raam, „rek” genoemd, bestond uit twee eiken raambouten, die voor en achter dwars over de ladders lagen. Aan elke zijde werd daarop een lat of ronde stok gelegd. Verder was de korenwagen voorzien van twee vrij lange touwen, de voorreep en de achterreep. In den ledigen wagen lag voorts de vrij dikke „weezeboom” als bindstok over de vracht. Voor men begon den wagen met schooven te vullen, werd die sterke weesboom achteruit gestooten. Hij lag dan met zijn eene einde op den grond, met zijn andere einde hing hij in den tot strop ingerichten achterreep. Bij het laden, dat door een dienstmeid, een boerendochter of een man werd verricht, werd eerst de wagenbak gevuld met een tiental schooven. Dan werden de schooven met hun boven einde, dat der gevulde korenaren, naar binnen en met de onderreinden naar buiten gelegd. Zoo werden 5 à 6 lagen opgestapeld. Met binnenlagen werd de laagte aangevuld, die ontstond, omdat de naar buiten staande ondergedeelten der schooven altijd grooter in omvang zijn dan de bovengedeelten. Was het aantal lagen volledig, dan werd nog een tusschenlaag gelegd, waarop de weesboom zou rusten. Nu voor en achter nog een paar schooven voor het aantrekken van den boom en de korenlader ontving dien boom om hem over het midden van de vracht, in de richting van den wagen te leggen. Het zwaarste einde van den boom kreeg nu den dubbelen voorreep als strop. Ook de achterreep werd dubbel over den weesboom gebonden. (1002).

Bij het afladen moest de knecht „schoten” (de schooven omhoog schieten) door de opening, die in het koren werd uitgespaard, welke opening men den „balkenslop” noemde. Een knaap stond vooraan, om de schooven één voor één naar boven te halen, een tweede knaap of meisje schoot deze weer verder weg en in de lange boerenhuizen waren er soms drie „garvensmijters” noodig, om die schooven naar het einde van de bekapping te voeren. Het oppakken geschiedde bij lagen. Was de laag vol, dan begon de arbeider, die de lagen pakte, weer bij den balkenslop en dan was er eerst maar één schoovensmijter noodig. Het koren werd zoodanig in lagen gepakt, dat altijd de beladen korenaren naar boven lagen. Dit werk noemde men het „vaten” (samenvatten). De strooken van een laag werden halvemaaanvormig gelegd, waardoor

de schooven altijd met de ondereinden, nooit met de „koppen” (aren) aan het dak kwamen te liggen. (120). Deze wijze van koren oppakken was zeer oud. Een goede korenvater verdiende in den „ontschtijd” f 2.50, een „schoter” als er geen knecht was, even zooveel, een schoovensmijter f 1.50, alles plus den kost. (735).

De oude boerenhuizen met heel lange bekappingen, waarin het zoo moeilijk was, het koren samen te brengen, werden grootendeels gesloopt en in de thans nog bestaande wordt ook in dit opzicht anders gewerkt. Waar men het koren in de vakken van het huis plaatst en hiermede vanaf den grond begint, worden de lagen anders gelegd en er zijn niet zooveel schoovensmijters meer nodig.

i. BEWAREN.

Vroeger werd het koren, dat niet voor zaaikoren nodig was, eerst gedorscht, wanneer men het nodig had, welk dorschen in den winter dagelijks gebeurde. In goed droge bekappingen bleef het in het stroo beter bewaard dan in zakken, althans wanneer men geen goede korenzolder had. En die kende men in de oude Drentsche huizen niet. Het muf worden is de eerste schade, die zich bij het bewaren van koren in zakken voordoet. Is de vochtigheid van weinig beteekenis, dan plaatst men in den niet gebonden zak een stok van zoodanige lengte, dat hij ongeveer een voet boven het koren uitkomt. Verder is het gedurig storten van den eenen in den anderen zak aan te bevelen. In zakken, die men rustig laat staan, veroorzaakt een kleine hoeveelheid vocht al spoedig mufheid. Muffe rogge is voor menschelijke voeding ongeschikt, terwijl ook vele paarden hun haksel weigeren als dit, met muffe rogge of haver gemengd, wordt aangeboden. Schade door het muf worden van rogge, zelfs van zaaïrogge, is tallooze malen voorgekomen. (577). Vroeger waren ook korenkisten in gebruik, van verscheidene m³ inhoud. Ook deze moesten herhaaldelijk geledigd, schoongemaakt en opnieuw gevuld worden. In nieuwere huizen met betere zolderingen kan het koren op den zoldervloer worden gestort en door gedurig omscheppen gedroogd en drooggehouden worden. Dit was wellicht het beste middel om schade te voorkomen, totdat men in dezen tijd het gedorschte koren naar de stoomkorenmalerij kan brengen, waar het tegen geringe vergoeding, op goed droge zolders met luchtverversching voor het muf worden wordt behoed.

Het ongedorschte koren kon onder een goed dak behoorlijk worden bewaard. Werd het koren te vochtig ingeoogst, dan is het onder een goed dak niet aan bederf onderhevig. De vochten, die het stroo aantrekt, verdwijnen onder een goed dak van zelf weer. (536). Het dak is echter van niet geringe beteekenis. Onder een goed stroo- of rietdak blijft het koren droger dan onder een pannendak, dat altijd openingen heeft voor sneeuwjacht in den winter en de vochtige lucht van buiten naar binnen laat. Daarom is de bewoner van het Oud-Drentsche boerenhuis geen vriend van het pannendak. Met het veel meer gesloten dak van cementpannen is het ook niet altijd in orde. Sommige soorten cementpannen trekken in den winter vochten binnenshuis aan, die er dan aan vast vriezen, waardoor bij dooiend weer regen ontstaat. In sommige landbouwschuren is dit heel erg. Door het leggen van

asfaltpapier onder het cementpannendak kan men het aantrekken van zooveel vocht door die pannen verminderen of misschien wel voorkomen.

Was het ongedorschte graanstroo niet goed droog, dan werden de korrels eenigszins muf. Die vochtigheid kon zoowel van beneden als van boven, van ter zijde of van buiten komen. Veel vocht was afkomstig van de uitwaseming van het vee in de stallen. Gevaar voor zelfontbranding zooals bij hooi bestaat er voor roggestroo en voor ongedorschte rogge naar wij meenen niet. Roggestroo is veel te hol om in broei te geraten. Het trekt wel veel vochten tot zich, wanneer het tegen vochtdoorlatende muren en onder slechte daken ligt, maar wordt dan schimmelig en wanneer het, bv. bij vriezend weer, opdroogt, stuift het, als er met den dorschvlegel op wordt geslagen.

Het voornaamste gevaar, dat het ongedorschte koren bedreigt, is muizenschade. Om dit voor graan, dat eerst in den winter gedorscht wordt, te voorkomen of te verhinderen, werd hier vroeger een zeer eenvoudig en goedkoop middel toegepast. (577). Men bestrooide elke korenlaag met een weinig zacht wit zand, dat niet zuiver droog behoefde te zijn, want in het stroo droogde dit wel uit om stoffijn te worden. Als dan de muizen begonnen te werken, viel er stoffijn zand naar beneden, waartegen de oogen der muizen niet bestand waren en zij zich verwijderden. De muizen vermenigvuldigden zich onder een stroo- of rietdak veel meer dan onder een pannendak. Het nog ongedorschte koren werd in Februari of Maart aan het dak weggenomen en naar het midden, waar dan ruimte gekomen was, opgestapeld. De katten konden dan rondom de hoop ter muizenjacht gaan. (120). Onder een stroodak had men meer last van muizen dan onder een rietdak. Echter krijgt men onder het rietdak lichter last van ratten, die zich minder vaak vertoonen maar meer schade aanrichten dan de muizen. De vernieling kan zoo groot worden, dat men gedwongen wordt, in der haast te dorschen. (536).

Om klander in het koren te voorkomen werden bij het inpakken van het ongedorschte graan takjes en bladeren van den vlierboom tusschen de lagen gelegd, waarvan het insect afkeerig was.

Reeds voor 1870 was de bergruimte in de oud-Saksische boerenhuizen van Drenthe onvoldoende om de korenoogst te bergen. Er werden dan nog vele koren mijten geplaatst. De rang, die een dorp of gehucht voor het landbouwbedrijf innam, was vaak kenbaar aan het aantal koren mijten. Bronneger met een aantal flinke bedrijven had gewoonlijk vele koren mijten. Wij zagen er op een plekje van ongeveer 25 ares meermalen 40 mijten bijeen. Drouwen, met veel kleine landbouwers, had bijna geen koren mijten. Te Buinen, met een gunstig bekenden korenesch, zag men het grootste aantal koren mijten op de boerenerven, zoodanig gebouwd, dat ieder hier naar de mooie „zaadbulten” keek. Voorts was de zgn. Teunishof, vroeger met opgaand eikenhout beplant, de opslagplaats van tal van koren mijten. In de jaren 1870—1880, de jaren van zeer slechte korenoogsten, ontbraken zij en konden zelfs de oude boerenhuizen niet tot aan de nok gevuld worden, doch in de jaren 1890—1900 werden alle bekende plekken weer door koren mijten bezet. (174, 563, 564).

Het bouwen van koren mijten was niet ieders werk. De Buiner landbouwers, thans niet meer in leven, konden dit werk het beste. Plaatste men elders koren mijten, waarvan enkele zoo goed stonden als te Buinen, dan werd gezegd, dat het werk goed gelukt was. Maar onder de vijf zaadbulten vond men er vaak drie, die niet onberispelijk stonden en door palen moesten worden gesteund. Meestal wordt voor dezen bouw de Drentsche methode gevolgd door ronde mijten te maken. (120). Eerst wordt een vrij dikke laag oud roggestroo, of nieuw stroo, als men in de schuur iets uitgedorscht heeft, op den blooten grond gelegd. Dan bouwt men bij lagen omhoog, zoodanig, dat bij elke laag de middellijn en de omtrek van den cirkel iets grooter worden. Door dien uitbouw ontstaat gevaar voor verzakking en de kunst is, den loodrechten stand te behouden. Gemakkelijk is dit niet, want steeds moet iemand op den rand van de korenlaag staan, om de op te schieten korenschooven te ontvangen. Waar de ruimte voor den aanvoer van koren zulks toelaat, staat de schoovenontvanger nu eens aan de eene, dan weer bij een andere wagenvracht aan de andere zijde van den op te bouwen bult. Zoodra een wagen geledigd en de volgende nog niet weer aangekomen is, verlaat de mijtbouwer even zijn verhevenheid, om op ongeveer 10 m afstand te zien, of zijn in aanleg zijnde mijt nog loodrecht staat. Is dit niet zuiver, dan werkt hij iets in tegenovergestelde richting, om verzakking te voorkomen. Is de stapel tot 6 à 7 m gekomen, dan volgt de bekapping, die gedekt moet worden. Waar nu de stand der korenschooven, zoolang zij op het land ter droging stonden, niet loodrecht was, maar schuin, opdat de eene schoof tegen de andere zou staan, is aan elke schoof een scheeve of schuine kant, of ondervlak gekomen. Hiervan maakt de koren mijtbouwer gebruik bij het vergrooten van elke korenlaag en nu ook weer, door de naar buiten staande ondergedeelten van de korenschooven juist andersom te leggen als bij den eersten aanleg. Na 5 of 6 lagen, die men kaplagen noemt, is de cirkelomtrek der laatste laag zoo klein geworden, dat de mijt voltooid is. De top wordt gevormd met wat opgestapelde bossen vlegelstroo; een met stroo omwonden stok wordt daar recht opgeplaatst en de koren mijt is gereed.

Nadat de mijt alzoo 4 à 6 dagen gestaan heeft en al vrij wat bezakt is, wordt met het bedekken der bekapping aangevangen. Het ondergedeelte, waarin het meeste graan is gepakt, heeft geen bedekking noodig, omdat de omtrek ter middenhoogte veel grooter is dan aan den voet, zoodat daar geen regenwater komt. Het dekken geschiedt met vlegelstroo en op tweeërlei wijze. Op de eene wijze, die men stoppen noemt, wordt het bovineinde van het gedorschte stroo gestopt onder de korenlagen en hangt dan naar beneden, zoodat het regenwater hierbij afloopt. Dit is thans de meest gevolgde methode. De tweede handelswijze is de bekapping met een geregeld stroolaagje van bv. 3—4 cm dikte te bedekken en over die bedekking stroobanden te leggen, die met houten pinnen op het koren worden vastgestoken. Het gestopte dek is minder tegen een fellen wind bestand; bij het gelegde dek trekt het regenwater minder goed af, waarvoor de stroobanden een belemmering zijn. Ten slotte wordt het aangebrachte dak met een schapenschaar van onderen goed afgeknipt en de koren mijt is gereed.

In dezen tijd (1926), nu meer dan 2/3 van het op zandgrond verbouwde koren niet meer in de huizen en schuren wordt bewaard, is het bouwen van korenrijten niet meer zoo'n groote kunst. Er worden veel meer rijten gebouwd dan voor 1900. Dit is een gevolg van het dorschen met de dorschmachine. De vergroote huizen worden niet meer zoo vol gepakt. Door vermeerdering van het aantal staan de rijten dichter bijeen en als de eerste bult wat scheef staat en gesteund moet worden, past de bouwer van de tweede wat beter op en het gaat er mede als met meer landbouwwerk: het eerste is niet altijd het beste. Maar de gewoonte om een aantal korenrijten in een rechte lijn te plaatsen, werkt er al toe mede, dat men hier niet zoo licht het evenwicht verliest als daar, waar men slechts één of twee rijten bouwt. Men onderscheidt thans herfst- en winterbulten. De herfstbulten worden het eerst door de machine bewerkt om zaaikoren te verkrijgen. De winterbulten blijven staan tot in November, December, soms tot in Januari.

De inhoud van de korenrijt kan zeer veel verschillen. Soms bouwt men een korenrijt van 8 à 9 wagenvrachten, maar ook wel van 20. En als men vreest, dat de hoeveelheid graan een bezwaar zal opleveren, dan plaatst men niet meer een ronde, maar een langwerpige vierkante bult. Wel levert deze wat meer gevaar op om bij een regentijd in te lekken dan een ronde bult met ronden kop, maar voor een herfstbult is dat geen groot bezwaar. In een langwerpige winterrijt is het aantal muizen vaak grooter dan in de ronde bult, over het algemeen zegt men, dat de winterbulten meer van de muizen te verduren hebben dan het in huis bewaarde ongedorschte graan.

Aan het bewaren van het koren in rijten zijn wel bezwaren verbonden. Allereerst bestaat er brandgevaar, wat op verscheidene plaatsen zooals Gasselte, Erm en Annen is gebleken. In verband met dit brandgevaar verdient het aanbeveling, niet alle bulten van een dorp of gehucht bijeen te zetten. Verzekering der bulten tegen brandschade vanaf ongeveer Augustus tot 1 November of nog langer is noodzakelijk en vindt vrij algemeen toepassing.

De bedekking van de kappen der korenrijten is vaak niet voldoende. Een krachtige wind doet niet zelden het stroo wegvoeren over het land. En als dan regen volgt, lijdt men allicht veel regenschade. Het zou daarom aanbeveling verdienen, dat de dorschverenigingen er toe overgingen, om coöperatief tot het bouwen van groote, stevige en goed afgedekte korenrijten over te gaan.

Het eerste koren komt zonder te dorschen in den zak. Dit is de „geuring” of het afval van het verplaatsen der schooven van den wagen naar de balken. De hoeveelheid geuring staat in verband met de droogte van het koren als men het inhaalt. In drie of vier dagen verkrijgt men wel eens een paar mudden geuring; in jaren als het koren „klam” is, veel minder. Ook noemt men geuring, wat men verkrijgt bij het dorschen van strooafval, waarin veel gevulde korenaren. Eerst wanneer dit alles afgedaan is, wordt de dorschdeel weer schoon en ledig. De geurrogge wordt als veevoedsel gebruikt, omdat er zand in aanwezig is. (1002).

j. DORSCHEN.

Reeds spoedig na het inhalen van den oogst moest het voor zaaikoren bestemde graan worden gedorscht, welk werk dagwerkdorschen werd genoemd. Dit werk begon op den bepaalden dag om 2 uur. Vroeger gebeurde het met 6 mannen. De eerste korenlegger was des avonds reeds klaar gelegd. De korenschooven worden voor het dorschen van hun banden ontdaan en daarna op den leemen dorschvloer uitgespreid, waarbij zij zoodanig werden gelegd, dat de stameinden van het stroo altijd naar de zijde komen en daardoor de rand van den legger vormen, terwijl de bovineinden van het graan, de met koren gevulde aren, in het midden liggen. Er wordt van twee kanten aangelegd. De eerste aanleg is de onderkant, de laatste de bovenkant van den legger; de dubbele arenrij ligt dus ongeveer op elkander. De zes dorschers staan bij drieën tegenover elkander op den legger. Drie staan met den rug naar de keukendeur, drie met den rug naar het bandereinde. Drie loopen onder het werk achteruit, drie vooruit. Ieder heeft voor den slag zijn beurt. Het goed opvolgen van iedere beurt noemt men „slaghouden”. Een geregelde slagorde verlicht, een ongeregelde bemoeilijkt het werk. (758). Na drie dorschgangen is een „vorrel” (†) van den legger bewerkt en nu wordt het koren onder het geregeld voortwerken door den „omsmijter”, den zevenden man, omgekeerd, d.w.z. de eene helft in de lengte van den legger. Bij den vierden gang vinden de dorschers deze helft dus omgekeerd en vóór zij den derden gang over dit vorrel volbracht hebben, is reeds een begin gemaakt met de andere leggerhelft „op te steken”, zooals men dit noemt en waarbij nu, met behulp van een langen stok, de onderliggende korenaren worden opgelicht, zoodat die der reeds afgedorschte leggerzijde naar beneden vallen. Dan worden de nu boven liggende korenaren zoolang geslagen, tot ook zij het graan laten vallen. Ook die helft wordt, na de bekende drie overgangen, nog weer omgekeerd en bewerkt, zoodat, na 12 gangen of zes her- en terugtochten, de eerste legger is gedorscht. Dan gaan twee mannen, ieder met een houten „gaffel”, het stroo omschudden, opdat de laatste korrels op den dorschvloer vallen en zij leggen dit stroo dan in hoopjes, die door twee andere mannen tot bossen worden gebonden. De omsmijter sleept het gebonden stroo van den dorschvloer, de laatste dorscher neemt eenig achtergebleven strooafval weg en even daarna zijn alle dorschers weer bezig, een nieuwen legger aan te leggen.

Bij een geregelde gang van het werk werden dan in drie uur tijds zes leggers afgedorscht. Maar nu moest de dorschvloer ontdaan worden van het graan, dat van de eerste zes leggers werd verkregen, omdat, bij verderen voortgang van het werk, de laag te dik zou worden, hetgeen hinderlijk was voor het uitdorschen van het nu aan de beurt komende graan. Men veegde dit met bezems en verzamelde met houten schoppen dit eerste zaaikoren tot een hoop op een plek, waar men er weinig of geen hinder van had. Daarna werd de zevende legger gelegd. De genoemde bewerking tusschen den zesden en zevenden legger eischte meer tijd van die tusschen de andere leggers, zoodat het inmiddels reeds half zes is geworden. Vóór nu met den aangelegden legger begonnen wordt, worden eerst eenige pannekoecken met boter

en stroop of honig aangeboden en omstreeks 6.15 begon men met den zevenden legger. Na het aanleggen van den tienden legger werd een borrel geschonken. Omstreeks 10 uur waren twaalf leggers afgedorscht, was het koren van de laatste zes „opgebracht” en de dertiende aangelegd. Nu was het dagwerk half afgedaan en werd koffie met boterhammen genuttigd. In den vijftienden legger „zat weer een borrel”. Om klokslag 12 had de achttiende legger haar laatste slag gekregen, waarna wederom koffie met boterhammen gebruikt werden. De 21ste legger bracht weer een glaasje keelspoeling en na afloop van de bewerking van den 24sten legger was de middagdisch gereed. Het eten van aardappelen met ruim spek en vleesch, gevolgd door gesuikerde rijstpap werd gevolgd door ruim een uur rusttijd. Was het dorschen om half drie gedaan, dan begon men dus weer om 4 uur te werken, eerst het uitschudden en in bossen binden van het stroo van den laatsten legger, daarna het zuiveren van het graan van kaf. Vier van de mannen waren hiervoor met den korenwaaier werkzaam, terwijl de drie anderen het buiten de schuur op hoopen geworpen stroo op de „hilden” (boven de koestallen), op een hooimijt of op een andere plaats verpakten en te ruim 6 uur was alles afgedaan. De arbeiders vereenigden zich nu aan een tafel met boonen en karnemelksche pap, na het eten stopte ieder zijn pijp om te rooken en ontvingen de in dagloon werkende arbeiders hun loon van 50 cents waarna zij huiswaarts konden gaan. Niet alle dorschers ontvingen dit loon, omdat sommigen knechten of zonen van buren waren, die ieder hun dagen dorschten en waarbij zij elkander wederkeerig hulp verleenden.

Reeds in de jaren 1875—1880 werd de gewoonte om met 6 man te dorschen vervangen door een bewerking met 4 mannen. Zes mannen dorschten 24 leggers, vier mannen 20 leggers. Met 4 man kon men gemakkelijk „op den slag blijven”, zoodat het koren goed uit het stroo kwam. Elke dorscher sloeg nl. op zijn beurt en hoe geregelder die beurtslagen volgen, hoe lichter en beter het werk. Het dorschen met zes mannen was eenigszins lastig, vooral als er weinig geoefenden onder zijn. Het gemakkelijkst was het, om met 5 man te dorschen. Kleine ongelukjes, waarbij een dorscher eens een tikje van den dorschstok van zijn buurman kreeg, waren niet zeldzaam, doch grootere ongelukken hadden niet plaats. (616).

In oude tijden werd hier met dorschvlegels, later met gebogen eiken stokken en thans weer met vlegels gedorscht. De oorzaak van het gebruik van stokken was, dat men geen aalshuiden kon krijgen om den vlegelklop aan den vlegelstok te verbinden. Een touw zou tegen de wrijving niet bestand blijken en alleen de huid van de aal kon dit verdragen. Zoolang er nog veel visch in onze slooten en plassen leefde, waren de aalshuiden zeer gezocht en toen men deze niet meer krijgen kon, werden uit jong eikenhoutgewas rechte stokken genomen en als dorschstokken gebogen. Toen de dorpsschoenmaker voor zijn bedrijf leer begon aan te koopen van andere dierenhuiden dan die van onze runderen, sneed hij van dat leer riemen voor de dorschvlegels en zoo kwamen deze ten tweeden male in gebruik. (117). Met den dorschstok werkte men langzamer, maar uit niet hard-droog koren kon men met den stok de laatste korrels beter verkrijgen dan met den vlegel. (758).

De regeling van het dagwerkdorschen was niet in alle plaatsen gelijk. Bovenstaande beschrijving heeft betrekking op toestanden in het gehucht Westdorp (246). In het kerkdorp Borger werd het werk om 6 uur aangevangen, waarna het ontbijt, de „tenuurskoffie” en de „middag” op het gewone uur volgden. Na het middageten werden dan nog 2 of 3 leggers gedorscht, waarbij niet het aantal van 20 bereikt werd, maar wel naar een zekere „taks” werd gewerkt van 15—18 leggers naar gelang de dorschvloer grooter of kleiner was. Ook voor dit minder moeilijke dagwerk werd 50 cents betaald, benevens den kost, maar dit geldloon werd niet uitgekeerd en vervangen door het voor den arbeider thuisbrengen van een voer turf uit het veen door den boer.

Bij het dorschen met vier man moest elk tweetal zoo mogelijk uit een rechtschen en een linkschen man bestaan. (758).

De hoeveelheid zaaikoren, die er met een dag dorschen verkregen werd, wisselde natuurlijk, naarmate de korenopbrengst ruimer of minder ruim was en naar gelang de deel langer of korter was. De eene boer had op zijn deel 5 hokken of 40 schooven per legger noodig, anderen konden 6 hokken aanleggen. Op een deel van 5 hokken zou men dus voor 20 leggers 100 hokken koren afdorschen, hetwelk bij 10 l per hok een hoeveelheid van 10 hl koren zou geven. Doch 10 l per hok werd in dien tijd alleen van zeer goed koren verkregen en meestal moest men zich met 7 à 8 l per hok tevreden stellen. Een dag dagwerkdorschen leverde dus 7—9 hl rogge, soms nog minder. Waar een boer nu 30 mudden lands met rogge bezaaide en per mudde lands iets minder dan een hl zaaikoren nam, daar moest hij alle jaren 3 of 4 dagen dagwerkdorschen. Boeren met 20 mudden lands hadden noodig 2—3 dagen dorschen met 4 mannen; nog kleinere landbouwers 1—2 dagen.

In de slechte korenjaren, die wij van 1860—1880 hebben gekend, werd veel meer dan de helft van het verbouwde koren als zaairogge gedorscht. (615). Het koren, dat niet voor het verkrijgen van zaaizaad noodig was, werd in den winter gedorscht, elken werkdagmorgen een legger, omdat dit voordeelig uitkwam bij de veevoeding. Al de afval van den korenlegger, zooals kort stroo, afgebroken en niet ontladen roggearen, kaf enz. kwam bij de veevoeding beter terecht dan bij het dagwerkdorschen geschieden kon. (615). Men zie ook Hoofdstuk 9.

De dorschmachines hebben een algeheele wijziging van het dorschen ten gevolge gehad. Het dagwerkdorschen behoort geheel tot het verleden. Het voor zaaizaad bestemde koren wordt vroeg in het najaar gedorscht, terwijl ook het dagelijksch dorschen in den winter ongebruikelijk is geworden.

Thans wordt veel koren op een bepaalde plaats op het land bijeengebracht en daar in allerlei vormen van zaadbulten geplaatst tot den dag, waarop de machine komt en al die bulten één voor één afdorscht. Voor de bulten huurt de Vereeniging van de coöperatieve dorschmachines een akker bouwland, terwijl het lot bepaalt, waar ieders bult zal moeten staan. Bij het dorschen wordt bij no. 1 begonnen en zoo voortgegaan, zoodat ieder zich tevreden moet stellen met de weersgesteldheid, die hem bij het afdorschen van zijn bult ten deel valt. Het stroo wordt door de stroo-

pers, aan de machine verbonden, terstond in pakken gewerkt en naar huis vervoerd, of, als het verkocht wordt, direct van het land naar het schip vervoerd.

Het koren in de huizen wordt in den winter meestal met de machine gedorscht en als het nu voor de dorschmachine met stroo-pers en al zijn toebehooren lastig wordt om de huizen van alle kleine landbouwers te bezoeken, dan pakt men het koren op wagens en vervoert dit naar een geschikte plaats, waar de machine is opgesteld. De eigenaars krijgen dan in één dag al hun koren in den zak. (120).

Bij de eerste dorschmachine was het nog maar sukkelen in vergelijking van wat het later worden zou. In het begin eischte elke dorschmachine nog minstens een tiental stroobinders, zoodat een dag werken met deze machine nog veel meer drukte veroorzaakte dan vroeger 2 of 3 dagen dorschen om zaaikoren te verkrijgen. Doch langen tijd heeft dit niet geduurd. Men ging nu in onze Oost-Drentsche streken van de eene nieuwigheid tot de andere over. De Coöperatie schafte een stoomdorschmachine aan, die het koren schoon in den zak leverde en het stroo in pakken bond. En zij verrichtte al dit werk in het ruime veld, waar de lucht door den wind van stof gezuiverd werd en waar al het „onbalm” (onkruidzaad), dat de boer vroeger in den zak kreeg, nu op het veld bleef. In het ruime Drenthe had men zich reeds te lang in de engte moeten behelpen. (523).

k. ROGGEACCOORD.

In den ouden tijd was de meier aan zijn heerschap behalve de geldhuur verschuldigd een derde van zijn korenopbrengst, dus van elke drie hokken één. Het vaststellen van het aantal hokken, het „vergarven”, vond plaats ten tijde van het drogen van het koren op den akker (zie onder g). De uitgetelde hokken werden niet afzonderlijk inge oogst en afzonderlijk gedorscht. In plaats daarvan werd een accoord getroffen voor de hoeveelheid rogge, die de meier aan den heerschap zou afstaan. Daartoe verscheen de meier kort na Nieuwjaar ten huize van den heerschap. Men moest het eens worden over de hoeveelheid graan per hok. Bestond de oogst uit 1200 hokken, dan bedroeg het aandeel van den heerschap 400 hokken, zoodat 1 l verschil in opbrengst per hok 4 hl uitmaakte. Dacht de heerschap, dat de gemiddelde opbrengst per hok 8 l bedroeg, dan zou de meier 7 l per hok voorstellen. Over dit verschil werd men het bijna altijd eens, want voor beide zou het schandelijk zijn, niet tot een overeenkomst te geraken.

Het roggeaccoord droeg er tevens toe bij, dat men vroeger de schooven zoo dik mogelijk welde. In dat geval was er meer kans, dat de bij het accoord overeengekomen hoeveelheid rogge per hok inderdaad kon worden opgebracht.

Was de overeenkomst getroffen, dan werden door den meier elken morgen twee of drie leggers koren gedorscht, om, zoodra een tien- of twaalfstal zakken gevuld waren, dit weer bij den heerschap aan huis te brengen, zoodat de meier het zich als een eer mocht rekenen, in de tweede maand van het jaar al zijn schuld aan koren te hebben afgedaan. In de beste roggejaren, die Drenthe gekend heeft, was de roggeopbrengst zoo groot, dat de huurder, na al zijn schuld te hebben voldaan,

altijd nog eenige wagenvrachten ter markt kon brengen. Later, in de slechte rogge-jaren, was het voor vele huurders zeer moeilijk, ja zelfs onmogelijk, hun derde in rogge te voldoen. De verhouding tusschen heerschap en meier, die gewoonlijk van zeer vertrouwelijken aard was, is toen menigen meiersboer zeer ten goede gekomen. Volgde een goed jaar, bv. 1868, dan werd de oude schuld wel weer ten deele aan-gezuiverd, maar van een goed heerschap zou het hard zijn, om van den meier nu zooveel te verlangen, dat hij weer in gelijke ongelegenheid als voor een jaar kwam en zoo werd door menige meiersschuld aan rogge een pennestreek gehaald.

1. GEBRUIK.

Het doel van den landbouwer met groot bedrijf was oorspronkelijk om veel koren ter markt te brengen (639) en dat van den landbouwer met klein bedrijf, den minder vermogende, om zooveel rogge te verbouwen, dat hij het geheele jaar broodkoren had. (120). Dat broodkoren zou minstens 13 hl moeten bedragen, d.i. $\frac{1}{4}$ hl per week, want elke week werd in een gemiddeld gezin van 4 à 5 personen een „schat” ($\frac{1}{4}$ hl) rogge gemalen om daarvan brood en stoeten te bakken. Uit zoo'n schat goede droge rogge, goed gemalen, werd het meel gezift voor vijf stoeten of ronde bollen, zijnde de beroemde Drentsche stoeten. Van de overgebleven zemelen bakte de boerin het minder gunstig bekende zemelenbrood, thans onbekend geworden. Stoeten en brooden werden gaar gemaakt in de daarvoor op de boerenerven staande stoetovens. Elke boer met een groot gezin had op zijn erf een zoodanigen oven. De binnenruimte van den bolvormigen stoetoven was ongeveer 1—1.10 m, breed 0.80—1 m, hoog 0.60—0.75 m. De vloer in den overmond was de platte zijde van een zware in het veld gevonden keisteen en voorts harde, roode baksteen. De lage zijmuurtjes waren van baksteen, evenals de kap, gemetseld op de wijze van een bakkersoven. Dit muurwerk was bedekt met een zeer dikke leemlaag, terwijl er een bekapping van hout met pannenbedekking overheen stond om de leemlaag te beschermen tegen het week worden bij regenval. Het deksel van den oven was van hout, dat weg-genomen werd als het ovenvuur brandde. De oven werd gestookt met turf. Terwijl het ovenvuur brandde, bewerkte de boerin het deeg tot ronde bollen of stoeten. Het deeg bestond uit gezift roggemeel, waarbij 5—10% roggebloemmeel, een weinig gist, soms eenig anijszaad, een weinigje keukenzout en dan, als het goed was, uit zooveel eieren als er stoeten waren. Na $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ uur in den oven te hebben gestaan, waren de stoeten gaar. Het zemelenbrood, tegelijk met de stoeten in den oven geplaatst, bleef daarin staan tot den volgenden morgen. Het brooddeeg had men vooraf een nacht doen zuren.

Als een tusschenproduct bakte men vroeger ook de mikken. Vaak werden bij een baksel stoet ook twee mikken toegevoegd. Zij waren gemaakt van ongezift roggemeel, dus van fijnmeel en zemelen, zonder gist en met karnemelk gekneet. Deze mikken waren zwarter dan de stoeten en werden gegeten als men een paar dagen wel stoeten maar geen brood had, of zij vervingen de stoeten ten deele, als het baksel voor een heele week te klein was. (1002).

De gist werd betrokken van koopvrouwen in bakkerswaren, die voorzien werden door zoogenaamde „gistdragers”, die vanuit Assen de provincie doorkruisten. De geringe verdiensten en het risico bij dien gistverkoop waren oorzaak, dat deze kleinhandel afnam, en het voor de boerinnen steeds moeilijker werd, altijd naar wensch verse gist voor het bakken te verkrijgen. Dit heeft er toe bijgedragen, dat het bakken der boerinnen met elk jaar verminderde. (603).

Zien we nu eens, hoe de kleine landbouwer met zijn broodkoren uitkwam. Gesteld, dat hij in gebruik had 12 mudden bouwland, waarvan 1 à $1\frac{1}{2}$ mud lands voor de boekweit- en 2 mudden lands voor de aardappelteelt bestemd was, zoodat voor de winterroggeteelt 8 à 9 mudden lands overbleef. Daarvan verkreeg hij $8\frac{1}{2} \times 40 \times 10$ l of ongeveer 34 hl koren. Voor zaaikoren ging daar af 8 à 9 hl, voor het eene werkpaard in den zaaitijd, ongeveer 20 dagen, 1 spind of 5 l per dag = 1 hl en in den overigen tijd, $\frac{1}{2}$ jaar ongeveer, per dag $\frac{1}{2}$ spind, hetwelk is in 180 dagen $4\frac{1}{2}$ hl, zoodat er overbleef 14 hl, en men dus elke week een schat rogge had, met nog een mud over in het jaar. Maar als men nu bedenkt, dat men voor het mesten van een slachtvarken noodig had 2 mud roggemeel, met 2 mud boekweitmeel gemengd, dat de kippen met graankorrels werden gevoed, dat het melkvee elken winter als eerste voedsel kreeg één of twee ongedorschte korenschooven, dat het haksel voor het werkpaard werd gesneden van ongedorscht koren, dat de boerin in de te koken aardappels voor drachtige zeugen en loopvarkens gaarne een bolletje rogge liet vallen, dan denkt men al dadelijk aan een tekort. Gewoonlijk waren de uitkomsten in het algemeen als volgt: Arbeiders met één of twee mudden lands met rogge hadden hun eigen broodkoren vanaf den oogsttijd 1 Augustus tot 1 November, die met wat meer gewas hadden tot 1 Januari of tot Lichtmis (2 Februari), zoogenaamde eenpaardsboeren tot 1 April of 1 Mei, volle boeren voor het geheele jaar, behalve de meierboeren, die na het betalen van hun derde in lateren tijd ook vaak te kort kwamen. (120). De landbouwers met groot bedrijf oogstten van hun 7 ha winterrogge ongeveer 126 hl. Gesteld, dat daarvan $\frac{1}{3}$ af moest als huur. Voor zaaikoren was 22—25 hl noodig, zoodat hij dan nog 60 hl over had. Voor krachtvoedsel voor 2 paarden in totaal 9 hl, voor broodgraan en varkensvoeding tezamen 39 hl. Hij zou dan 13 hl overhouden, die hij dan voor $13 \times f6. = f78. -$ zou kunnen verkoopen. (547, 932).

De korenhandel werd in het begin der vorige eeuw in Beilen uitgeoefend. Deze handelaar liet door personeel bij de Drentsche boeren het koren opkopen, tegelijk met boekweit, gerst en raapzaad. Dat koren moest op een door den kooper bepaalden dag te Beilen worden afgeleverd. Na het instellen van de wekelijksche korenmarkten te Assen geraakte de korenhandel te Beilen allengs meer op den achtergrond. Ook de korenmarkten te Hoogeveen en te Meppel werden steeds van meer beteekenis. Uit het Noorden van Drenthe werd toen veel koren naar de Groninger markten gebracht en de prijzen van die markten werden vaak als algemeene handelsprijzen aangegeven, terwijl voor Midden-Drenthe de prijzen van Assen van veel beteekenis waren.

Zoolang de Drentsche huurboeren nog hun landhuur gedeeltelijk met koren be-

taalden, bleef de aanvoer op die markten aanzienlijk. Voor 1860 verbouwden de meeste huurboeren zooveel rogge, dat zij ook na afbetaling van de „derde” nog wel een paar wagenvrachten konden verkoopen en wij herinneren ons nog van dien tijd, dat te Borger elken Donderdagavond wel 12 tot 20 wagens, met wit linnendoek overtrokken, van de Asser markt terugkeerende, doortrokken. De Asser korenmarkt had toen nog op Donderdag, later op Woensdag plaats. (639).

In de jaren 1860—1885 was er van korenverkoop bijna geen sprake meer. In 1868 kon er weer iets verkocht worden. Maar dit leidde niet tot uitvoer, want de dorpsbakkers konden wel gebruiken, wat voor verkoop beschikbaar was. De prijs werd bepaald naar de Groninger marktberichten. De opbrengst van het bouwland was zoo laag geworden, dat de dorpsbakkers rogge van elders moesten gaan aankopen. Het publiek had een tegenzin tegen dat brood. Vooral was dit het geval bij het vinden van die vreemde zwarte korreltjes, zoo bitter van smaak, die men naderhand als bolderik leerde kennen. In de veenkoloniën kwam dit onkruid in de rogge voor, op de zandgronden niet.

Bij de verruiming van de korenopbrengsten vanaf ongeveer 1895 dacht men hier maar weinig aan korenverkoop. Het koren werd ter molen gebracht en als veevoedsel verbruikt. In vele bedrijven ging dit zoo ver, dat men daar niet meer brood van het eigen koren gebruikte, maar dit van den dorpsbakker kocht. Ook werd wel brood van den bakker gehaald en met rogge betaald. De boekhouding hierbij was eigenaardig. De koper van het gekochte brood bood een stokje aan, waarop de bakker voor elk brood een kerfje sneed. Twintig kerfjes wezen een roggeschuld aan van 1 hl rogge.

Zooals een deel der rogge toen als veevoedsel gebruikt werd, doet men het nu al langen tijd niet meer. De paarden kregen in den zaaitijd een spind ongemalen rogge. De koeien kregen op stal als morgenvoeding ongedorschte korenschooven. Aan jonge varkens, die op den leeftijd van 18—20 weken nog niet tochtig waren geworden, werd gedurende een paar keer per dag een „handjevol” droge rogge in den bak gegeven. En wat zag men dan? De volledige, uitgedijde roggekorrels in den koemest en in den varkensmest. Wel zeide de molenaar, dat roggemeel voeren beter is dan rogge voeren, maar — die had er belang bij, dat het koren gemalen werd.

De groote hoeveelheid koren van dezen tijd wordt nagenoeg geheel voor veevoeding gebruikt. Wat verkocht wordt, ontvangt de dorpsbakker, waarvoor de landbouwer brood terugontvangt ten behoeve van het gezin. Het roggemeel volgt den weg naar de magen van jonge mestvarkens, van het melkvee, dat ook ander krachtvoedsel krijgt. Bij de vermeerderde veehouderij en meer melkvee is er heel wat nodig. De paarden krijgen weinig rogge meer. In de distributietijd van den vorigen wereldoorlog leverde de gemeente Borger in één jaar 26000 hl aan de regeering. (554). Hierbij was echter een groote hoeveelheid uit het veenkoloniale gebied inbegrepen.

Het stroo diende vroeger voor de veevoeding en als strooisel in de potstallen. Ook was geregeld stroo nodig voor het onderhoud van het stroodak. Er was dan ook geen sprake van, dat men stroo had kunnen verkoopen, waartoe bovendien

geen gelegenheid bestond. Integendeel, in de jaren voor 1900 kwam men bijna ieder jaar stroo te kort en moest men elders, bv. in de Veenkoloniën stroo gaan koopen. Hoewel er destijds nog geen coöperaties bestonden, kochten de boeren toch gemeenschappelijk. Wij hebben eenmaal gezien, hoe acht wagenvrachten stroo achtereenvolgens over één brug, alzoo van één boerderij, te Nieuw-Buinen kwamen, welke door verschillende boeren gekocht waren en tegelijk weggehaald werden. Daar de cartonindustrie toen nog niet tot ontwikkeling was gekomen, waren die strookoopers bij de veenkoloniale landbouwers zeer welkom (491). Gewoonlijk werd haverstroo gekocht.

Na de vermeerdering van het kunstmestgebruik sinds 1900 was deze toestand spoedig zooveel veranderd, dat men geen tekort aan stroo meer kende en na 1910 begon men zelfs stroo uit te voeren tot zoodanige hoeveelheid, dat men er in jaren als 1914, toen het stroo met f 35.— — f 40.— per 1000 kg betaald werd, wat vermeerdering van landbouwinkomsten door verkreeg. (472). Daar de strooprijzen over verschillende jaren zeer varieerden, kwamen er ook jaren met veel stroo en weinig geldelijke opbrengsten. In de jaren 1920—1921 was het stroo niet verkoopbaar, zoodat men toen met hoeveelheden stroo opgescheept zat als Drenthe nooit gekend had. Men bouwde van de stroopakken zelfs veehutten in het weiland, ten behoeve van het jong vee, om zich te beschermen tegen koude nachten. Deze ruime stroo-hoeveelheid vermeerderde zeer de stalmestbereiding. In 1922 is veel stroo van de vorige jaren als stalmest in het land terecht gekomen. Bij de daling van de kunstmest-prijzen in 1922 daalde deze belangstelling voor de stalmestbereiding weer. (49).

m. ZOMERROGGE.

Naast de winterrogge werd vroeger ook wel zomerrogge gezaaid. Dit was een andere soort rogge, wat bruiner van kleur in den zak, met kleinere korrels, met minderwaardig stroo, dat niet als veevoedsel bruikbaar was, tenzij bij stroogebrek en ook het koren was minderwaardig. De zomerrogge werd in Februari gezaaid en ruim een week na de winterrogge geoogst. Nu is de zomerrogge reeds lang afgeschaft. De reden, dat de landbouwer vroeger zomerrogge verbouwde was, dat hij vroeger in den zaaitijd der winterrogge stalmest te kort kwam en dan liet hij één of twee van zijn twintig à dertig akkers onbezaaid, om er in Februari, als hij weer van mest voorzien was, zomerrogge in te zaaien. Leed de winterrogge in het voorjaar te veel aan koude en nachtvorsten, dan leed de meer achteraan komende zomerrogge vaak op verre na zooveel niet en de landbouwer, die zomerrogge zaaide, had niet alles op één kaart gezet. Door zomerrogge als wisselbouw te zaaien, werd het land voor de volgende winterroggeteelt verbeterd. Oude landbouwers hielden dus wel van het verbouwen van zomerrogge.

Bij de kunstbemesting, vooral met chilisalpeter, werd het winterroggegewas meer stabiel. Kwam de landbouwer in den herfst stalmest te kort, dan vulde hij met kunstmest aan. En omdat de zomerrogge altijd minderwaardig was aan de winterrogge, werd de zomerrogge omstreeks 1900 geheel afgeschaft. (121).

HOOFDSTUK VII.

De aardappelen

a. GESCHIEDENIS.

Bij overlevering is bekend, dat de boeren in de beginperiode van de cultuur aardappels op hun aarden wallen hebben verbouwd, want hun korenakkers achtten zij er te goed voor; zij vreesden, dat zij dit gewas, als het eenmaal op het land gebracht was, er niet weer uit zouden kunnen krijgen. De top van de aarden wallen was ongeveer $1\frac{1}{2}$ m breed, zoodat men er twee of drie rijen aardappels op kon poten. Leed de vastheid van den wal hierdoor, dan kon dit gebrek later door aanvulling met aarde hersteld worden en men kon dan, in het tweede of derde jaar, bosch planten, waarbij de opslag van in den wal achtergebleven aardappels niet hinderlijk was. (759, 1002).

Voor ongeveer 1850 hadden arbeiders een half mudde, landbouwers met klein bedrijf een mudde en die met groot bedrijf een paar mudden lands met aardappels bepoot. Destijds was de aardappel alleen als voedingsmiddel op tafel bekend, in de gezinnen van behoeftigen 7 maal per week, in die der landbouwers met groot bedrijf 4 of 5 maal. Als volksvoedsel stond de aardappel weinig gunstig bekend. Het was een slecht kosthuis, waar veel aardappelen op den disch verschenen. Boerenknechten, die het heele jaar bij den boer aan de tafel waren, wisten daarvan. Een dokter te Rolde beschouwde in de jaren van 1820 de aardappel als de oorzaak van de door hem waargenomen uitbreiding van de tuberculose. (759). Des Maandags kwamen geen aardappels, maar pannenkoeken op tafel, want Zondagsavonds werden geen aardappels geschild. Regel was, dat de aardappels 's avonds door alle volwassen leden van het gezin voor den volgenden dag werden geschild.

Niet iedere arbeider verbouwde voor zijn behoeften in het geheele jaar aardappels. Bij de wisselvallige oogsten in de jaren na het verschijnen van de aardappelziekte was het voor de arbeiders bezwaarlijk, om voor de aardappelteelt land te huren zonder voldoende mest en met de noodzaak, dat land tegen betaling te laten bewerken. Omdat het toch niet geheel zonder aardappels zou gaan en deze hier in den winter niet, zooals in de stad, dagelijks te koop waren, gaf de arbeider in November een „aardappelmaal”. De boeren, wien dit aangezegd was, zonden een zoon of dienstknecht naar den arbeider om aan het onthaal deel te nemen. Tot goedmaking van kosten bracht ieder wat aardappels aan, de een een half mud, de ander $\frac{3}{4}$ of een heel mud, zoodat de arbeider 5 à 6 mud aardappels kreeg voor den winter. Het onthaal bestond uit een paar borrels per persoon, gevolgd door koffie

met Drentsche stoet en beschuiten. Het was een bijeenkomst, die men „het vrije woord” zou kunnen noemen en als het feestje te tien uur geëindigd was, waren de meegebrachte aardappels betaald. (634, 759).

De opbrengst der aardappels varieerde toen van 30—60 hl per mudde lands. Laatstgenoemde hoeveelheid, 240 hl per ha, werd alleen van het beste land verkregen. Vóór het optreden van de aardappelziekte stonden de roode aardappelen het hoogst in aanzien, en omstreeks 1820 werden de aardappels nog wel in Juni gepoot. Toen die ziekte kwam leden deze het meest wegens hun laten groei. Beter was het toen, vroegrijpe aardappelen te poten, waaronder de Ruige Witten het eerst in aanmerking kwamen. Meer dan 20 jaar is deze de hoofdsoort geweest. Zij gaf 40—50 mud aardappelen per mudde lands en was weinig bestand tegen de droogte. Daarnaast had men wegens grotere duurzaamheid veelal „Almeloo'sche Rooden” (667). In de jaren van 1890—1900 zijn de Ruige Witten afgeschaft en in hoofdzaak vervangen door de Eigenheimers.

Van het aardappelgewas betaalde de meier of huurboer geen „derde” zooals van de rogge. Het land er voor werd gerekend bij huis, groenland en veen, waarvoor de huurder de „voorhuur”, een vaste geldhuur, betaalde. Ook hieruit blijkt, dat de aardappelteelt destijds nog weinig te beteekenen had en dat aan verkoop van aardappels niet gedacht werd. Een landbouwer, die een ruime opbrengst had, kon in Mei of Juni van het volgende jaar nog wel enkele mudden verkopen aan dagloners, à f 1.50 per hl, die daarvoor drie dagen werkten, met kost inclus. Mislukte aardappeloogsten, zooals in het zeer droge jaar 1868, brachten verarming in den arbeidenden stand. Zulke mislukkingen hebben wij hier, na invoering van de Eigenheimers, niet meer gekend. (955).

Van het vee kregen in den ouden tijd alleen de varkens aardappelen. Zogende varkens kregen kriel in den bak, maar als de biggen gespeend waren, kreeg het nu voor vetmesten bestemde varken volwassen aardappelen, van dezelfde kwaliteit als de tafelaardappelen. Een enkele maal werd ook wel eens een os of een vaars met aardappels en wat boekweitmeel vetgemest, maar aan het melkvee, niet voor slachting bestemd, zou men niet gaarne aardappelen toedienen. Deze waren te „waterachtig” en zouden de oorzaak kunnen worden van trommelzucht of diarrhee. Soms werden de overgebleven aardappels in Juli, als het nieuwe gewas bruikbaar zou worden, nog op den mesthoop geworpen of in een gat op een open veld gestort. Toch werd dit meer uitzondering en begon geleidelijk de regel te gelden: elk jaar meer varkens, elk jaar meer aardappelen. (936).

Het gebruik van de aardappels als veevoedsel, vooral voor varkens, was de eerste aanleiding tot vooruitgang van de aardappelteelt. In één der slechte hooijaren ontdekte men ook, dat de aardappels voor de rundveevoeding bruikbaar waren en dat men met herfstspurrie en aardappelen de vetste slachtkoeien kon krijgen. De boeren verbouwden nu driemaal zooveel aardappels als vroeger.

De volgende phase in de ontwikkeling was die der totstandkoming der coöperatieve aardappelmeelfabrieken in de Veenkoloniën. Het aantal dezer fabrieken was toen

zoo groot geworden, dat de speculatieve fabrieken gaarne de duizenden hl. aardappels, welke het zandgebied kon leveren, tot zich trokken. (79). Na de invoering van kunstbemesting bracht de zandboer het spoedig tot opbrengsten van 500 hl per ha en werd hij voor goed aardappelteler (932). De fabrieken betaalden f 0.80, later f 0.90 per hl voor alle kwaliteiten en men begon uit de aardappels geld te maken, iets wat men vroeger niet gekend had. (121, 867). Ook togen de boeren uit ons dorp in October en November met hun aardappelvrachten naar de Asser weekmarkt. (555).

De teelt kwam echter eerst goed tot ontwikkeling, toen de N.O.L.-spoorweg in oostelijk Drenthe was aangelegd en men ook aardappels voor export kon gaan verkoopen. De spoorlijn bracht oost-Drenthe den aardappelzegen. (555).

Duitschland verlangde Eigenheimers, Engeland de Paul Krügers en later de King Edwards. Drenthe leverde gaarne, eerst tegen f 1.50 per hl, later tot boven f 3.—. De uitvoer was zoo groot, dat de fabrikanten van aardappelmeel er den na-deeligen invloed van ondervonden. (79). Zoo is oostelijk-Drenthe een aardappel-land geworden.

In de oorlogsjaren werd de aardappelproductie enorm verhoogd. De opbrengsten waren in 1918 en 1919 goed en de prijzen bedroegen het dubbele van voor den oorlog. Omdat men toen geen kunstmest kon krijgen werd gevreesd, dat het nu weldra met de verbeterde koren- en aardappeloogsten zou zijn gedaan. Dit viel boven ver-wachting gunstig uit en deze uitslag werd toegeschreven aan de ruime bemesting, gegeven in de jaren voor den oorlog, toen men de fosfor- en kalibemesting te ruim en de stikstofbemesting te laag gaf. Er waren arbeiders met eenig gehuurd land, waarvan de zesjaarlijksche huurprijs laag was, die tot 100 mudden aardappelen tegen f 3.— — f 4.— per mud verkochten, waarvoor zij geen uitgaven voor kunst-mest hadden te doen, omdat zij dien niet hadden kunnen verkrijgen. (566).

Vroeger werden alleen op de bouwakkers der Drentsche esschen aardappelen verbouwd, later kwamen vele slechte groenlanden daarvoor het meest in aan-merking en ten slotte werden ook al ontgonnen heidevelden daarvoor gebruikt.

De teelt op de „nieuwe” gronden heeft voor, dat de kwaliteit van de aardappelen beter is, dat de knollen er minder worden aangetast door sommige ziekte-verschijnselen als bv. de schilziekte (*Rhizoctonia*), die men hier „pokkig” noemt en dat men daar veel minder dan op de eschgronden tegen het onkruid heeft te strijden. (476).

De ontgonnen gronden in het heideveld worden door het aardappelgewas in de eerste jaren zeer veel verbeterd en het verdient als eerste gewas op nieuwe gronden vaak aanbeveling. Winterrogge is als eerste gewas meer wisselvallig en gelukt als tweede na een aardappelgewas vaak vrij goed. (552).

b. POTEN.

Ook ten opzichte van de teelt zelf is men in allerlei opzichten, vooral door ervaring, wijzer geworden. Wij zien nog, hoe de aardappels in de jaren van 1860—1870 gepoot

werden. Bij het omploegen van den akker werden in alle bouwvoren poters gelegd en als de aardappels opgekomen waren, stonden zij op het land „als haar op een hond”. Het reinigen van onkruid in het gewas was dan ook een zeer moeilijk werk. Men kreeg veel kriel en weinig mudden. De landbouwers kenden nog niet den invloed van den zonneschijn op de ontwikkeling en het gehalte der knollen. Zelfs in de veenkoloniën, waar toen nog maar weinige fabrieken waren, wist men nog niet van het zetmeelgehalte. Later is men begonnen, ongeveer drie weken na het ploegen, met een boor te poten. De aardappelen worden dan, na in het boorgat te zijn gelegd, met den voet ingetrapt. (851).

c. ONKRUIDBESTRIJDING.

In den ouden tijd, voor het optreden van de aardappelziekte in 1845, trachtte men door laat poten en een korten groeiduur de ontwikkeling van het onkruid te kunnen beperken. Doordat alle bouwvoren met aardappels bezet waren, was de onkruidbestrijding zelf bijna onmogelijk een vaak groeiende krachtige onkruidplanten met het gewas op, vooral de hennepnetels en de duizendknoop. Later pootte men vroeger en werd de grond met een krabber los gemaakt, waardoor men de wortelnetten van kweek en zuring kon vernielen. Hadden de stammen hun plaats ingenomen, dan werd er weer gekrabd, waarbij de stammen zooveel mogelijk ontzien werden. Thans zien wij nog dezelfde onkruiden op het land, als men het met rust laat. Drie weken na het poten, dat begin April plaats vindt, wordt het land eerst flink geëgd en daarna zeer ondiep omgeploegd, zoo ondiep, dat de aardappelen niet aangeraakt worden. De ondergrond wordt daarbij door de zwaarte van den ploeg naar beneden gedrukt en de bovengrond lossier gemaakt, zoodat deze, bij goed weer, flink afdroogt. Het afbreken van de kiemen is niet zoo nadeelig voor het gewas als men vroeger meende. Een ijzeren krabber met steel komt er sinds lang niet meer bij te pas. Als de planten op rijen even boven den grond staan, wordt de akker nog eens met de eg bewerkt en nu heeft men, einde Mei, schoone rijen, die met den voor 1870 ingevoerden padschoffel met een langen steel er aan, worden bewerkt.

Het aanaarden van de aardappelen, waarbij de stammen met een vermeerdering van aarde uit de niet beplante vore worden voorzien, is niet algemeen in gebruik. Ieder jaar ziet men deze bewerking op sommige akkers, op andere niet. Waar het wel gebeurt heeft men in den oogsttijd minder last van het groene breedgras, dat zich na het afsterven van het aardappelblad en in jaren met veel neerslag zoo sterk ontwikkelen kan. Op alle akkers is dit op verre na niet in gelijke mate het geval. (1002).

d. DELVEN.

Met het delven der aardappels ging het al even treurig toe. Zoolang de veenboekweitcultuur in Drenthe nog in haar vollen omvang was, werd met den aardappelooft niet begonnen voor medio October, als de boekweit uit het veen ingeoogst was, want dat gaf veel werk. Na het eindigen van de veenboekweit viel de aardappelooft

steeds vroeger in. (759). Het met aardappelen bepote land werd omgeploegd en elke vore werd terstond met een mestvork losgeschud, zoodat de aardappelen over het land verspreid lagen en door zoekers verzameld werden. Op een akker van een mudde lands werkten 4 of 5 mannen, die de voren loswerkten en die men daarom „vorkers” of uitschudders noemde. Het werk ging aldus: Ter weerszijden van den akker werd door den ploeger een vore omgeploegd, waardoor een deel der aardappels bloot viel, die door een knaap of meisje in een korf of mand werd verzameld. Voor de lengte van den akker werden vier vorkers of omschudders geplaatst, waarvan ieder een pand van ongeveer 30 m te bewerken had. Zoodra hij begon met de omgeploegde bouwvoor los te schudden, begon een gaarder aardappelen te zoeken. Iedere opschudder had dus twee gaarders tot zijn beschikking. Was de bouwvoor ter eene zijde van den akker bewerkt, dan liep de omschudder over den akker naar de andere zijde, waar hij alweer een omgeploegde vore vond. Zoo moest hij met zijn twee gaarders telkens van de eene zijde van den akker naar de andere gaan. Het terrein, waarin de aardappels zich nog bevonden, werd steeds smaller en voor den avond was de akker bewerkt en het gewas uit de korven in de open boerenwagens gestort. Omdat men hiervoor 6—8 wagens noodig had, welk aantal niemand bezat, werden wagens van de burens geleend. Had iemand zelf twee wagens en leende hij er nog twee, dan was hij nog maar voor de helft voorzien. Maar nu bracht een buurman om 10 uur een ledigen wagen op den akker en trok met een gevulden wagen terug. Te 12 uur kwam hij weer zoo, waardoor men op vier wagens acht vrachten naar huis kon brengen. Het werk duurde van 8—12 en van 2—5 uur. Te tien en te half vier uur werd een kwartier geschaft. Nu was het niet zoo, dat een boer met bv. drie akkers al zijn aardappels op drie achtereenvolgende dagen uit den grond kreeg. Het werk werd uitgevoerd bij wederkeerig hulpbetoon, zoodat, als de 4 mannen met hun gaarders op Maandag voor A werkten, zij dit op Dinsdag voor B deden, terwijl A dan de aardappelen van B uit den akker naar huis vervoerde. Vorkers, die in dagloon werkten, verdienden per dag 40 cent, gaarders 30 cent, benevens den kost. (759).

Het aardappelzoeken en het uitschudden der vore werd als een zeer lamlendig werk beschouwd, want allen liepen of werkten den geheelen dag voorover. Daarom werd in oude tijden voor een kleine uitspanning gezorgd, door allen, die aan het werk van den dag hadden deelgenomen, des avonds uit te noodigen tot „sloffien jagen” op de boerendeel. Wanneer het spel geëindigd was, werd door den huisheer aan ieder een glas mede geschonken, want vele boeren waren bijenhouders, die van het spoelwater van het honing persen mede bereidden. Het „sloffien jagen” was vóór 1860 in zwang. Later, toen het bijenhouden verminderde en men ook bij volksvermaak wat meer kieskeurig werd, hield dit vanzelf op. (117).

De grond werd bij dit uitploegen van de aardappels zoo los gewerkt of „fijnaardig gemaakt”, dat er in het eerste jaar na den aardappeloogst vaak slechte rogge op groeide. Verder bleven de aardappels tot zoodanige hoeveelheid in het land achter, dat werklooze arbeiders, die voor zichzelf te weinig aardappelen voor het geheele

jaar geoogst hadden, in den winter de niet met rogge bezaaide akkers gingen „narooden”, waartoe de eigenaar of gebruiker van den akker vergunning verleende. Zoo'n arbeider verzamelde dan per dag $\frac{3}{4}$ —1 hl aardappelen.

Het uitploegen van de aardappels was niet de oudste werkwijze. Oorspronkelijk werden de stammen één voor één met de drietandige mestvork uitgestoken, waarna de knollen met de hand werden opgezocht en direct verdeeld in eetaardappels, poters en kriel. Deze werkwijze heette het „rooien”, in het Zuidenveld „stammen steken”. De gevulde zakken werden elken avond thuis gebracht. Men werkte met 4 of meer personen, die eenige dagen werk hadden voor een mudde lands. In natte nazomers was het land gewoonlijk zeer dicht met „breed gras” begroeid, wat het werk zeer hinderde. Soms werd het land zwaar geëgd om dit gras te vernielen voor men met het aardappeldelven begon. De werkzaamheden, aan den oogst verbonden, werden zeer bezwaarlijk geacht voor de uitbreiding van de teelt; daarom begon men met het ploegen. (117, 1002).

Het uitploegen is tot ongeveer 1880 in gebruik gebleven en daarna vervangen door het uitkrabben. In het zandgebied der gemeente Borger waren Gelderschen de eerste aannemers van deze bewerking. Voor f 8.— per mudde lands leverden zij de aardappels in de zakken of op den boerenwagen. Eerst werd het krabben als ongezond veroordeeld, omdat de krabbers daarbij met hun knieën op den kouden en vaak natten grond lagen. Oude mannen meenden het werk niet te kunnen doen, omdat zij er te stijf voor waren. Maar de voorstanders van het krabben behaalden de overhand. Elke krabber lag op zijn of haar knieën met de aardappelmand voor zich en krabde zijn twee rijen, waarin de aardappelstammen vooraf met een vork losgestoken en een weinig uit den grond omhoog waren gebracht. (759) Bij deze bewerking wordt slechts ongeveer $\frac{1}{4}$ van de oppervlakte losgewerkt; het andere blijft met rust. (165).

In de Veenkoloniën was het uitkrabben in zwang zoolang de afgegraven veengrond in cultuur was geweest. Daar was echter de bouwgrond zoo los en geheel zonder keisteentjes, dat het werk er mogelijk was, maar in den veel dichteren zandgrond, met bijna overal keisteentjes in den bodem, zou dit niet kunnen, werd vaak gezegd. Totdat eindelijk ook deze dwaling verdween. (759).

Nadat het krabben algemeen was geworden, hebben wij het uitploegen te Borger nog eenmaal meegemaakt. Een landbouwer met groot gezin was na een boedelscheiding tot zooveel bekrompenheid gebracht, dat hij voor het krabben niet betalen kon. Het was reeds in November, zoodat de winter voor de deur stond. Onder dezen toestand vereenigden zich de burens tot het leveren van werkkrachten pro deo. Het ging weer op uitploegen aan, omdat de grond reeds te koud was voor krabbers. In één dag was alles bewerkt. Voor een borrel en een pijp tabak had deze man alles afgedaan gekregen. (759).

Bij het krabben was men niet aan een bepaald aantal personen gebonden, zooals bij het ploegen. Wederkeerig hulpbetoon bleef hierbij echter wel in stand.

Het machinaal rooien is herhaaldelijk toegepast tijdens werkstakingen of bij

ander gebrek aan rooiers. De machines werkten snel, maar voldeden nog nooit aan de gestelde eischen. Evenals bij het uitploegen wordt meestal alle grond losgemaakt. De grond wordt daardoor te los, te „fijnaardig”, „de kluit raakt er uit” en dat is nadeelig voor den korenbouw, die op het aardappelgewas volgt.

Dat de jaarmarkten als merkwaardige punten in de tijdrekening werden beschouwd, bleek ook bij dit landbouwbedrijf. In het Zuidenveld werd gezegd, dat wie vóór den tweeden beesten-Maandag, een veelbezochte markt te Koevorden, de aardappels niet uit den grond had, een aardappelstengel aan het been moest dragen als hij ter markt kwam. In het noorden van Drenthe moest het werk voor Zuidlaarder markt (derde Dinsdag in October) gedaan zijn. (759).

e. VRUCHTWISSELING.

In den tijd van het uitploegen, toen men laat oogstte en men veel last had van het „fijnaardig” worden van den grond, leverde de winterrogge na een aardappelgewas veel moeilijkheden. In een drogen herfst tierde de rogge zeer slecht en stierven de plantjes spoedig weg. Bij veel regen was het al even zoo. Alleen bij behoorlijk warm weer, met mistige nachten, hield de rogge het klaar. Men verving daarom de winterrogge na een aardappeloogst door zomerrogge.

Sinds men de aardappels niet meer uitploegt, ondervindt men deze bezwaren niet meer en is door de uitbreiding der aardappelteelt een veel vermeerderde vruchtwisseling ontstaan, die op de korenteelt voordeelig inwerkt. Van aardappelland werd hier van ouds gezegd, dat het, mits niet te laat in den herfst gezaaid, een goed korengewas gaf en het zoogenaamd oud aardappelland, waarop twee jaar te voren aardappelen waren gegroeid, was nog beter. Hieruit zou men mogen afleiden, dat één aardappelgewas tegen drie korengewassen, of wel twee jaar winterrogge geteeld tegen één jaar aardappelen en een jaar haver de beste vruchtwisseling voor Drentsche zandgronden zou zijn. (552).

Dat vroeg oogsten van de aardappelen aan een opvolgend roggegewas ten goede komt, hebben wij vaak waargenomen. Men begon vanaf $\pm$ 10 Augustus dagelijks aardappelen te delven, iederen dag $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ hl, zooveel men noodig had voor veevoeder en huiselijk gebruik. En als nu later de heele akker uitgekrabd was, dan was die eerste grond veel beter bezakt, meer dicht geworden. (511).

f. BEWAREN.

Vroeger vond men in de dorpen veel meer eikenboomen dan nu. Onder die boomen was de grond meestal zeer droog en daar was het dan de geschiktste plaats voor het inkuilen van de aardappelen. Want in een drogen grond dringt de vorst veel minder door dan in een vochtigen of natten grond. Men groef daar, in den tijd, waarin de oogst nog op verre na niet zoo groot was als nu, langwerpige kuilen van een oppervlakte van $1\frac{1}{2}$ —2 m², diep $\frac{3}{4}$ m, die met 10—15 hl aardappels werden gevuld. Dan werd de inhoud bedekt met stroo of met plaggen en voorts met den grond, die door het delven van het gat was verkregen. Aan elken hoek van het gat werd

een-stokje rechtop geplaatst, waaraan te zien was, waar de hoeken van den voorraad waren, want de bedekking met lossen grond moest natuurlijk verder gaan dan de kanten van het gat. Na het invallen van den winter werd afgevallen eikenboomblad verzameld om er de aardappelkuilen mede te bedekken en dan waren de aardappels vorstvrij, evenzoo goed als de wintervoorraad in den kelder.

Met het verdwijnen der eikenboomen werd het steeds moeilijker, zulke goede bewaarplaatsen voor de aardappels te vinden. Zij worden nu in heem- en tuin-gronden weggestopt, waarvoor veel meer bedekking noodig is. Daar kan men niet zoo diep in den bodem graven, omdat er s' winters, bij sneeuwdooi, zoo licht een te hooge waterstand ontstaan kan.

In de veenstreken kon men niet diep in den grond gaan, omdat daar de vochtigheid van den grond te groot was. Daar werden de aardappelen dus bovenop den beganen grond in hoopjes van 10—20 mudden gelegd en die hoopjes goed bedekt. Eikenboomblad had men er niet. Daarom werd er stalmest voor gebruikt, die, goed dicht-gestampt, uitstekend geschikt was om vorst te weren. En toen daar de teelt van zoo grooten omvang werd, dat er geen verstoppingsmiddelen genoeg voor verkrijgbaar waren, moesten de aardappelen vóór den winter naar de fabrieken worden vervoerd.

In de zandstreken, vanwaar men de aardappels per as naar een kanaalhaven moest vervoeren, kreeg men wel eens last met dreigende nachtvorsten in November. Want niet altijd lag er een schip klaar, waarin de aangevoerde wagenvrachten terstond konden worden uitgestort en dan moesten zij daar in de nabijheid op het land in hoopen worden geworpen. Zoo leerde men het veenkoloniaal stelsel van aardappel bewaren in de praktijk kennen en nu is de gewoonte algemeen geworden. Er zijn zelfs boeren, die meenen, dat men door ophooping boven den grond een verrotting van de aardappelen kan tegengaan of het gevaar er voor aanmerkelijk verminderen. Dit is niet waar. Als men op tuingrond, die jaarlijks omgespit wordt, aardappels legt, dan krijgt de hoop een vochthoudenden, lossen bodem. Graaft men een halven of drievierden meter diep in het zand, dan krijgt men een vasten bodem van geel of bijna wit zand, veel beter voor de onderste lagen aardappelen. Door de kanten voldoende op te hoogen met aarde en door de ontdooiende sneeuw te verwijderen kan men voorkomen, dat het sneeuwwater in de kuilen trekt.

Doch bij de groote hoeveelheden, die er tegenwoordig (1922) aanwezig zijn, zou het moeilijk zijn, overal zulke lange gaten te delven. Dit zou moeten plaats hebben in een tijd, waarin ieder ijverig bezig is met het delven van aardappelen. De bedekking van de hoopen wordt vermeerderd, als de vorst te verwachten is. Ook het opscheppen van de hoopen is gemakkelijker dan dat uit kuilen. Maar voor den zelf te gebruiken voorraad prefereeren wij de kuilen.

De Drentsche eschgronden met hun drogen bodem zijn voor het bewaren van aardappels uitstekend geschikt. (496).

Het belang van het bewaren van aardappels is toegenomen, sinds de levering van exportaardappels steeds minder in den voorwinter en steeds meer in het voorjaar plaats heeft.

Ook het bewaren van pootaardappelen is een zaak van belang. (581). In sommige jaren, bv. het voorjaar 1927, ondervindt men, dat de aardappelen slecht opkomen. Brengen 5 à 10 % van de poters geen stammen voort, dan ondervindt men daarvan weinig schade, omdat dan de stammen, die naast een vacante plaats staan, zoo veel te meer opbrengen. Anders wordt het, zoodra er twee, drie aardappels naast elkander geen stam voortbrengen. De daar naast opgroeiende stammen kunnen dan de schade niet vergoeden. Men begint allengs (1927) meer de oorzaken van een slechten stand te zoeken in de aardappelen zelf, minder in den grond, waarin zij gepoot worden. Had men vroeger van een goede aardappelvarieteit te weinig poters, dan werden grootere aardappels van die soort doorgesneden, zoodat men van één aardappel twee stammen kreeg. Wij herinneren ons daarvan nog, dat dat zeer goed ging, maar niet alle soorten waren daarvoor even geschikt. Zij, die veel kiemoogen hadden, waren er het beste voor. Doch als men zoo'n aardappel doorsneed, dan bleek het, hoe die van binnen gesteld was en nu waren de twee helften van een gezonden aardappel beter geschikt voor het voortbrengen van twee stammen dan een niet gesnedene, waaraan iets haperde, voor één stam.

Waar de aardappels in gezonden toestand uit den grond komen, is het bewaren van de poters van de grootste beteekenis. Er wordt in dit opzicht nog al vaak gezondigd. Als men aardappels voor den consumptiehandel verkoopt, worden deze voor de levering op den rooster geworpen en de slechte, door ziekte aangetaste, of de misvormden er uit geworpen. Niet alzo doet men met de pootaardappelen, die deze behandeling even goed waardig zouden zijn. In het voorjaar heeft men goede en slechte poters in een zak. Al wat tot verrotting is overgegaan, wordt in de bouwvoor geworpen en wij nemen aan, dat het in de meeste gevallen ver genoeg van den deugdelijken aardappel verwijderd blijft, om die niet te besmetten. Maar toch kunnen er dan zoo licht nog gedeeltelijk harde worden genomen, die al voor een deel bedorven zijn. Tegen dit alles kan men veel doen door een goede bewaring en het in den grond stoppen voor den winter. Wie hierop niet nauw bedacht is, heeft bijna altijd een gewas met holle plekken. In het zandgebied van Drenthe ziet men dat veel meer dan in de Veenkoloniën, waar de aardappelen voor zij in den grond worden gebracht, veel meer schoon zijn dan in het zandgebied, omdat er daar in de kiemaatjes meer zand hangen blijft.

Het schoon en droog maken, dat men door herhaalde omschepping bevorderen kan, is alzo voor het pootgoed van groote beteekenis. Voorts is ook de grond, waarin men de aardappels bewaart, van invloed op de duurzaamheid. In vochtigen grond beginnen de aardappels spoediger te ontkiemen dan in drogen grond, maar gaan ook de slechte sneller tot verrotting over. Schimmel in den bovenlaag is altijd een slecht teeken van deugdelijkheid. Wij hebben eens gezien, dat de dekaarde op een aardappelhoop in het voorjaar barsten vertoonde en als men er den voet op zette, kon men den grond naar beneden drukken. Dat voorspelde al heel weinig goeds en toen de hoop ontbloot werd, was het een verrotte massa, waarvan niets meer voor pootaardappels te gebruiken was. De voor het poten bestemde aardappels moeten

niet in al te groote hoopen worden bewaard. Meer dan 8—10 hl op een hoop zouden wij niet willen bewaren. Waar men er de ruimte voor heeft, plaatse men de hoopen niet te dicht in elkanders nabijheid. Goed gezonde aardappelen kan men in bijna alle gronden bewaren, doch waar men een bodem van weinig vochthoudend geel zand heeft, verdient deze als bewaarplaats de voorkeur. Hoe droger het dekzand, des te minder gevaar voor het bevriezen in den grond.

Wij hebben meermalen de pootaardappelen weggestopt in een gat op den hoek van den akker, waarop zij in het volgend voorjaar zouden worden uitgepoot. Natuurlijk moest er voor gezorgd worden, dat uit de scheidingsvoor geen sneeuwwater in den kuil kan doordringen. Altijd bleven de pootaardappelen in den drogen grond zuiver. En daar nu het sorteeren van de aardappelen op het land al meer wordt verricht, zou het gemakkelijker gaan, de pootaardappels daar in den grond te bewaren. Men heeft ze dan bij het poten direct bij de hand. Wordt de winter streng, dan geve men de hoop een tweede bedekking met dicht gestampte sneeuw of anders met losgegraven aarde, die tegen het dieper invriezen beveiligd.

g. ECONOMISCHE BETEKENIS.

De gevolgen van de uitbreiding van de aardappelteelt in het begin van deze eeuw openbaarden zich reeds terstond bij de zesjaarlijksche landverhuring. Het bouwland op de eschgronden steeg van f 8.— à f 10.— per mudde lands ($\frac{1}{4}$ ha) tot f 15.— à f 18.—. En nu men den jaarlijks vermeerderenden aankoop van kunstmest met het aardappelgeld betalen kon, nam die kunstmestaankoop verbazend toe. Men kocht hier in het voorjaar en betaalde in het najaar. De Boerenleenbank leverde het geld aan de Landbouwvereniging, die de kunstmest à contant betaalde en in November met rente terugbetaalde.

Vanaf dien tijd zou een Drentsche landbouwboekhouding — zoo die bestaan had — in een heel anderen vorm zijn gekomen. De aardappelteelt steunde van nu aan indirect de korenteelt, de hooiopbrengst, de weiden en de melkproductie, die reeds alle op een beteren weg waren gekomen, maar nog geen aanzienlijke vorderingen hadden gemaakt. De voordeelen van de aardappelteelt gaven den krachtigsten stoot aan de heideontginning en zouden er toe leiden, dat kleine landbouwbedrijven tot stand kwamen op grond, waarop tot dien tijd alleen heide had gegroeid. (555). Van 1904—1914 heerschte een ongekende welvaart in het landbouwbedrijf op de Drentsche zandgronden.

De economische beteekenis van de aardappelteelt was in en na den wereldoorlog zoo groot geworden, dat slechte jaren groote teleurstellingen en nadeelen opleverden. Het jaar 1921 met een geringe opbrengst tengevolge van langdurige droogte en 1922 met lage prijzen sloegen aan de verwachtingen op voortdurend hooge geldelijke opbrengsten den bodem in. Het heeft vrij wat moeite gekost om de geborgde kunstmeststoffen in die jaren te betalen. Het jaar 1923 bracht een gedeeltelijk herstel. In 1924 hield men de aardappels tot het voorjaar vast in de verwachting van hoogere opbrengsten in het voorjaar 1925. Door het faillissement van één der grootste aard-

appelhandelaren in oostelijk Drenthe leed men toen een zeer groot verlies. Door de daling van de export ging men weer meer verkoopen aan de aardappelmeelfabrieken, doch daarbij daalde de prijs per hl van 60 kg tot f 0.90—f 1.05, waarmede men ongeveer is teruggekeerd naar den toestand van vóór 1905. Maar ook bij deze prijzen zet men de aardappelteelt voort. Men legt zich toe op het kweken van aardappelen met een hooger zetmeelgehalte. Men is veel beter dan in 1905 op de hoogte met een oordeelkundige bemesting en met het behalen van voordeel en er is veel meer grond voor de teelt beschikbaar dan destijds. Als een ha gronds voor f 400.— aardappelen kan opbrengen, dan schiet er, na aftrek van bemestings- en bewerkingskosten en na schatting van landhuur nog wel zooveel over, dat de aardappelteelt een belangrijke zaak voor het landbouwbedrijf blijft. Maar ook heeft men de waarde van aardappelen als bijvoedsel voor het vee in den winter te goed leeren kennen, om alles tegen een prijs van f 1.— per ha te verkoopen. (79).

Niet alleen voor de landbouwers, maar ook voor de arbeidersgezinnen was de uitbreiding van de aardappelteelt een zaak van groot belang. Vroeger gingen tal van arbeidersgezinnen in September van hier en elders naar de veenstreken, wat vooral te Buinen, Gasselte en Annen het geval was, omdat die plaatsen het dichtst aan de veenstreken liggen en er de grootste arbeidersbevolking was. Sinds omstreeks 1905 is dit verminderd, want er waren hier op zandgrond en in de groenlanden genoeg aardappelen te delven. (861). Het loon, aanvankelijk f 10.— à f 12.— per mudde land, werd tot f 16.— verhoogd en bedroeg in 1926 f 17.50, zoodat per ha f 70.— ontvangen werd en er waren er, die 1—1½ ha land uitdolven. (759). Bovendien konden de arbeiders na de invoering van de kunstmest zelf zooveel aardappels verbouwen als het gezin noodig had, terwijl zij bovendien zelfs nog konden verkoopen. In het begin kocht hun werkgever de kunstmest, die dan met het arbeidsloon verrekend werd, later konden de arbeiders daarvoor bij de Boerenleenbank of de Inkoopvereniging terecht. (881).

Ten slotte heeft de uitvoer van consumptieaardappelen veel extra-werk opgeleverd, aangezien deze met de hand gesorteerd moesten worden. (94).

Bij de uitbreiding der aardappelteelt vreesde men op den duur een slap geslacht, dat geen „pik in de mouwen heeft”. Maar thans hebben wij jonge mannen, die 100 kg kunstmest hanteeren, zoo gemakkelijk als hun voorouders een arm vol turven op hun wagen legden, of een vork vol hooi op den wagen hebben geheven. Dit komt, zegt men, omdat er nu bij die aardappels komt wat er bij behoort, (spek, vleesch) en dat hadden onze voorouders niet. (759).

HOOFDSTUK VIII.

Overige gewassen

a. BOEKWEIT.

In de periode van 1770 tot $\pm$ 1860 is in oostelijk Drenthe veel *veenboekweit* verbouwd. Daartoe werd het veen gebrand (zie hoofdstuk 4). De veenboekweit kon tot den langsten dag worden gezaaid. (772, 969). Voor het zaaien werd de grond met de veenhak eenigszins geëffend, omdat men anders in den herfsttijd niet geregeld zou kunnen maaïen. Men zaaide ongeveer een week na den brand in de asch, ongeveer $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ hl per ha, waarna het zaad zoo goed of zoo kwaad als het ging werd ondergeëgd. Was de grond niet al te droog, dan gaven ook de niet bedekte zaadkorrels wel planten. Of de plantjes wat hol en onregelmatig stonden was geen bezwaar, want de breedbladige boekweitplant met al haar zijtakjes kwam wel tot een dichten stand. Hoewel het boekweitveen op afstanden van vaak twee uur en meer van de oude Drentsche dorpen en gehuchten aflag, deed ieder aan die cultuur zooveel hij maar kon.

Acht dagen nadat de boekweit gezaaid is, staat zij met haar groen-roode blaadjes reeds boven den grond en ontwikkelt zich, bij een niet te lage temperatuur en een voldoende mate van bodemvochtigheid, vrij snel tot een plant van een dm hoogte. Zij is dan zeer gevoelig voor nachtvorst. Vriest nu een derde der jonge plantjes uit en blijft de rest, ook al lijdt het van de koude, in leven, dan is er nog geen gevaar voor een misgewas. De eerste bloesempjes, die men den kroddebloesem noemt, vertoonen zich dan reeds. Bij verderen groei verkrijgt de plant veel zijtakjes, die alle hun bloesemknoppen vertoonen. Groeien zij tengevolge van koude niet voorspoedig, dan vertoonen zich al spoedig haar bestrijders, als de duizendknoop, hier bitterplant genoemd, die het boekweitzaad zeer onzuiver maakt. Verder is een plant, die men hier dauwnetel, elders hennepnetel noemt, in staat om de boekweit te overheerschen. Groeit de boekweit heel voordeelig op, dan krijgt zij een hoogte van 1.10—1.25 m. De zaadvorming begint in Juli, maar is het krachtigst in Augustus, op dagen met niet te fel schijnende zon, met regen er tusschen door. Er wordt wel gezegd, dat het zaad aan de boekweit moet waaien en regenen. Maar al waait het er aan — het rijpe zaad waait er even licht weer af en als men bijna rijpe boekweit op het land heeft, vreest men altijd den wind.

De boekweit wordt met de zeis gemaaid, evenals de rogge. Een weller verzamelt het gemaaide tot hoopjes, die men hier niet schooven, maar bollen noemt. Zoo ligt het eenige dagen plat op den grond, daarna worden die bollen twee aan twee tegen

elkaar opgezet, zoodanig, dat de onderkant, die op den grond lag, naar buiten wordt gekeerd. Acht of veertien dagen later, als het gewas goed droog is, wordt het ingehaald. Meestal worden de bollen niet tot schooven gebonden, maar los op den wagen geladen. De vracht wordt zoo hoog opgestapeld als een voer hooi. Van een wagenvracht boekweit kan tot 4 hl zaad worden verkregen, maar het kan ook zijn, dat de opbrengst niet meer dan 1 hl is. Soms is de hoeveelheid zaad zoo gering, dat zij nauwelijks het dorschen waard is. Er wordt van dit gewas gezegd, dat men er altijd te veel of te weinig van heeft. Te veel land heeft men er mede bezaaid, als het gewas mislukt en te weinig, als de korrelgroei zeer ruim is.

Het inoogsten van de veenboekweit gaf veel werk in September en October, wanneer het zaaien van de winterrogge vaak werd uitgesteld, totdat dit gewas in de schuur was. Dat was een werk, dat 3—4 weken achtereen duurde. Want de afstand van het veen naar de dorpen was zoo groot, dat men per dag niet meer dan twee tochten maakte, waarbij vier wagenvrachten werden ingehaald. Voor het berijden van het vaak zoo vochtige en weeke veen werden de wagenwielen met stroowindsels omhuld en de paarden met strooschoenen of „kuffen” voorzien (94).

Het dorschen van boekweit geschiedde met gebogen dorschstokken of met vlegels. De dorschers mochten niet op klompen, maar alleen op hun kousen loopen, teneinde de boekweitzkorrels niet stuk te trappen. Bij het dorschen werd de boekweit niet als rogge, haver en gerst plat op den dorschvloer gelegd, maar rechtop geplaatst, zooals het op het land gestaan had en men klopte er dan op. Omdat de boekweitzkorrels aan de takjes van den stam hingen, kon men die takjes beter verbrijzelen en het zaad vrij maken van het stroo. (758).

Nadat het zaad eerst van kaf gezuiverd was, werd met de boekweitzift al het fijne onkruidzaad verwijderd. Dan werd het in een vat met goed drogen bodem gestort en zoolang met de voeten gewreven, dat de driehoekige korrels glad en van stof gezuiverd werden. Dat werk noemde men boekweit treden. Men bewerkte in zoo'n vat $\frac{1}{2}$ hl in één keer. In streken, waar men veel boekweit verbouwde, werd een paard in een hoop boekweit gesteld, om met zijn pooten die wrijving te veroorzaken. Na het „treden”, hetzij door man of paard, werden het los gekomen stof en de heel kleine kafdeeltjes er met den kafmolen uitgejaagd. In minder goede jaren had men veel lichte korrels, die wel volkomen uitgegroeid waren, maar geen meel bevatten. In natte jaren bleef somtijds vrij wat boekweit in het veen achter, wat zeer schadelijk was. Dan werd het graan voorloopig in groote bulten gestapeld, die in Februari of Maart bij vriezend weer, of na voldoende afdroging van de veenwegen, werden binnengehaald. Dergelijke boekweitzbulten werden in de jaren 1870—1880 in de gemeente Emmen nog veel gemaakt.

Bij ruime oogsten en behoorlijke marktprijzen werd in sommige jaren veel boekweit ter markt gebracht, vooral in de jaren 1830—1840, toen de veenboekweitteelt den grootsten omvang had gekregen. Het verbruik in eigen bedrijf was meestal grooter dan dat van rogge, want een landbouwer kon in dien tijd zijn bedrijf niet in stand houden zonder korenverkoop. Voor huiselijk gebruik werd de boekweit

op den windkorenmolen gemalen, doch er waren ook gritterijen. Te Borger is de laatste gritterij omstreeks 1860 door brand vernield en niet herbouwd.

Boekweitzaad werd in den winter als krachtvoedsel aan de paarden gegeven om rogge te besparen. Slachtvarkens werden ten deele met gemalen boekweit vetgemest. Loopvarkens, die in den winter vrij rondliepen om overgebleven eikels en afval te zoeken, werden des avonds op een rantsoen van boekweitzemelen, boekweitskaf en aardappels, alles dooreengekookt en met karnemelk aangevuld, als hun eenig maal onthaald. Boekweitmeel was het materiaal voor het bakken van pannenkoeken, waaruit 's Maandags het middagmaal van het boerengezin bestond, omdat men in den voorafgaanden avond geen aardappels had geschild. De meeste pap, hier brij genoemd, die op de boerentafel verscheen, werd gekookt van boonen, gort, boekweitmeel en karnemelk. Ook een in den vorm van pudding bereide en gekookte koek, poffert genoemd, werd in sommige huisgezinnen zeer bemind, maar was minder algemeen in gebruik dan pannenkoek en meelpap.

De teelt van *zandboekweit* ontwikkelde zich hier vooral, nadat de veenboekweitteelt in Drenthe geëindigd was. Men meende het voor het huisgezin niet buiten dit gewas te kunnen stellen. Boekweit werd gezaaid in de eerste helft van Mei en geoogst in Augustus of September. Voor dit gewas had men de minste hoeveelheid zaaizaad noodig. Met 2 à 2½ spinden (1 spint = 5 l) zaaide men een mudde land (28 are). Boekweit maakte het bouwland arm en gezond. Het gewas haalde alle voorraad plantenvoedsel uit den grond, die er in zat. Maar het nam ook alle schadelijke deelen, hier „zuren” genoemd, uit den grond weg. Land, waarin de kweken overheerschend waren, werd diep geploegd en als dan de stand van het boekweitgewas dicht genoeg werd, waren alle kweken verdwenen. (121).

De opbrengst van een ha zandboekweit was in goede jaren 60 hl, in slechte jaren nog geen 20 hl. (547).

De steeds zeer onzekere verbouw van boekweit nam zeer af, toen door de kunstbemesting de haverteelt mogelijk werd. (62).

b. HAYER.

Uit oude stukken blijkt, dat de oude Drenthenaren haver verbouwden. (516). In de tijden, die wij ons goed herinneren, vanaf 1865, werd op de esschen geen haver verbouwd. Wel werd een weinig haver in het groenland verbouwd. Hooge gedeelten, waar de grasteelt te weinig opleverde, werden omgeploegd en met haver bezaaid. Haver was paardenvoedsel, waarom alleen de paardenhouders haver verbouwden. Zij verbouwden evenwel niet zoo veel, dat men daarvan een geheel jaar lang haver voor de paarden had; rogge was in hoofdzaak voor de werkpaarden krachtvoedsel. (121).

Sommige boeren lieten ook wel eens haver tot gort pellen. Havergort leverde zeer smakelijke pap of brij.

Met haverstroo werden de schapen, als zij wegens grooten sneeuwval niet het veld in konden gaan, bediend. Bij te weinig hooi aten de koeien het haverstroo gaarne.

Dit laatste is nog zoo. Alleen het stroo van de witte haver, die men hier vroeger niet kende, wil het rundvee niet eten. Dit stroo is te hard en te stijf. (193).

Als de Drentsche landbouwer in den tijd van de slechte korenoogsten in het voorjaar veevoedsel te kort kwam, ging hij haverstroo aankopen in de Veenkoloniën. (491).

Voor de invoering van de kunstmest was de verbouw van haver op eschgronden onmogelijk. Herhaaldelijk werd het door boeren, vrienden van haver als paardenvoedsel, geprobeerd. Wij zagen eens, hoe een boer twee van zijn goede akkers een flinke stalbemesting gaf, goed ploegde en zijn haver bij mooi weer op tijd zaaide. Het resultaat was een gewas, dat nog niet over den geheelen akker het maaien waard was. Er werd minder haver geoogst dan er gezaaid was.

In den tijd van de groenlandverbetering leerde men, dat in omgeploegd slecht groenland bij kunstbemesting naar het voorbeeld der Veenkoloniën goede haveropbrengsten konden worden verkregen (zie hoofdstuk 2). Later is de haverteelt er op de Drentsche esschen geheel bovenop gekomen, zoodat men nu op alle akkers, lichte en zware, haver kan verbouwen. In de eerste plaats wordt die verbetering toegeschreven aan de kunstbemesting met chilisalpeter. Winterrogge werd eerst wel veel verbouwd zonder de dure chilisalpeter, maar met haver kon men er hier niet buiten. Doch ook een andere oorzaak heeft hierbij medegewerkt. Een oude bijenhouder, tevens ervaren landbouwer, vertelde ons, dat men hier vroeger veelal zaaihaver uit de provincie Groningen gezaaid had. Bijenhouders, die hun bijenkorven in het voorjaar naar de kleistreken brachten, namen dan hun zaaihaver van daar mede. In omgeploegd groenland wilde die haver wel, doch op zandgrond, op de Drentsche esschen, volstrekt niet. Later, nadat men goede ervaringen had opgedaan met het zaaien van veenkoloniale winterrogge, begon men veenkoloniale haver te zaaien. Boeren uit de Veenkoloniën gaven de bemestingsmethode met kunstmest aan en — het wilde. Wij hebben zelf haver oogsten gehad, die meer voordeel opleverden dan het winterroggegewas. Na het gebruik van 4 of 5 jaar werd er weer nieuwe veenkoloniale zaaihaver ingevoerd en zoo is de haverteelt op de Drentsche esschen weer van veel beteekenis geworden. (121).

De haverteelt is op zandgronden meer wisselvallig dan de winterrogge; het gewas is hier evenmin tegen een sterke droogte als tegen een te grooten regelval bestand.

De haverteelt werkt minder gunstig in op een volgend winterroggegewas. Van de verschillende granen is het de haver, die bij fellen wind het grootste aantal korrels laat vallen. Een gevolg daarvan is, dat het stoppeland voor den tijd van het zaaien van de winterrogge een groot opslaggewas heeft, waartoe een groote regenval kan medewerken. Wil men in September het haverland omploegen voor de winterroggeteelt, dan is het vaak lastig, dit opschoot zoodanig onder te ploegen, dat er niets van overblijft. Maar ook de nog niet ontkiemde haverkorrels komen dan, voor zoover zij niet al te diep onder den bouwgrond vallen, tot ontwikkeling en men krijgt een gewas van haver en rogge, waarvan de haveropslag in de meerderheid is, zoolang ze niet door de vorst wordt vernietigd. Men dient daarom het haverland later zwart te maken dan het roggeland. De haveropslag houdt dan de ontwikkeling van ander

onkruid tegen. Wanneer de opslag zooveel is opgeschoten, dat de haverkorrel vernietigd is, dan ploegt men ondiep. Daarna ontstaat weer nieuwe opslag uit korrels, die nog niet tot ontkieming waren gekomen, maar door zeer regelmatig ploegen vallen die zoo diep weg, dat zij geen nieuwe haverplant meer voortbrengen.

c. VLAS.

Iedere Drentsche landbouwer had tot ongeveer 1880 jaarlijks vlas op gewas (323). De hoeveelheid was gering in vergelijking met wat men in de eigenlijke vlasstreken ziet. Een landbouwer met groot gezin had ongeveer 3 ares met dit gewas, kleine landbouwers $1\frac{1}{2}$ à 2 ares, daglooners, die ook een klein landbouwbedrijfje hadden, een are, of, zooals men dit hier noemde, een spind land.

Het vlas werd in Drenthe verbouwd in het groenland. Men zocht in het niet ver af gelegen hooiland een plekje, waar het gras niet voordeelig beloofde te zullen worden en ploegde dat omstreeks 8 Mei om. De knecht volgde met zijn schoffel (spade) de omgeploegde vore, en als die niet vlak genoeg viel, stak hij deze aan stukken en trapte haar met den voet vlak. Ook daar, waar zij wel vlak naar beneden viel, trapte hij er op om de dichtheid te bevorderen. Na het ploegen werd de grond flink geëgd om losse aarde te verkrijgen, dan zaaide de knecht uit de hand het lijnzaad. Nu werd weer geëgd en als de meeste lijnzaadkorrels met grond bedekt waren, werd een dun laagje haardasch als bemesting uitgestrooid, of wel werd bemest met een voer aardest, bestaande uit straatvuilnis, vermengd met beer en ier.

Meestal zaaide men lijnzaad van den oogst van het vorig jaar, een spind (5 l) per spind land. Sommigen, die het wel betalen konden, kochten zoogenaamd nieuw lijnzaad, Riga-lijn. De prijs was ongeveer f 2.50 per spind of 5 l. Het kon wat dunner gezaaid worden dan ander lijnzaad, omdat het meer kiemkracht bezat. Wie er een paar spinden van kocht, vond gewoonlijk de kosten wel door een beteren vlasoogst gedekt. Arbeiders, die het niet betalen konden, waren er handig bij, om van zoo'n gewas hun zaaizaad voor het volgend jaar te verkrijgen, in ruil tegen gelijke hoeveelheid van het door hen gewonnen lijnzaad.

Acht dagen na den zaai stonden de jonge vlasplanten reeds boven den grond. Dan moest al spoedig het onkruid uitgewied worden. Hier reeds nam de vlasbewerking in den vorm van wederzijdsch hulpbetoon een aanvang. Vier, vijf boerendochters of dienstmeiden lagen op het vlasland bijeen en zij werkten heden voor den eenen, morgen voor een anderen landbouwer.

Vaak moest het vlas geplukt en gerepeld worden, ten tijde als het koren ter droging in hokken stond. Dan gingen mannen en vrouwen met den wagen op reis naar het land. Ieder plukte ijverig vlas, terwijl één der mannen de hoopen met een strooband samenbond tot bundels, die knotbossen werden genoemd en terstond op den wagen werden gelegd. Binnen een paar uren was alles opgeladen en dan trokken de vlasplukkers samen weer naar huis. In de schuur werd de vlasrepel opgesteld en al spoedig waren twee personen ijverig aan het repelen om het vlas van de bruine knoppen, die men knotten noemde, te bevrijden. De vlasrepel was een heel zware

eikenschaal, ter lengte van 3 m ongeveer, waarop in het midden een dwarsrij scherpe ijzeren tanden was geplaatst. Twee vlasrepers zaten ieder aan een kant van die pennen op een stoel, waarop ook de vlasregel rustte en zij sloegen ieder op hun beurt met een handvol vlas in die repelpennen, om dit terstond weer tot zich te trekken, waardoor de knotten er af vielen. Deze knotten werden, na van verwarde vlasstengels en anderen ballast gereinigd te zijn, op den „knottenplat” in het open veld buiten het dorp gebracht. Deze plat was een met den schoffel platgestreken oppervlakte, 4 à 5 m lang en breed. Daar werden zij éénmaal per dag met een hooihark „geroerd”, door elkander gestooten, om het drogen te bevorderen. In een regentijd werden zij des avonds in een hoop gebracht en met plaggen bedekt. Waren de knotten goed droog, dan werden zij op het midden van den dag opgehaald, op den dorschvloer gelegd en met den dorschstok of vlegel zooveel geslagen, dat alle knoppen gebroken waren. Hierop werd met de korenwan het knottenkaf van het lijnzaad gescheiden en het blanke zaad kwam in den schoonen zak.

Het lijnzaad met zijn aromatischen reuk werd in het boerengezin zeer op prijs gesteld. Was er een kalf geboren en het ging met de koe niet geheel naar wensch, dan werd een schoteltje vol lijnzaad even gekookt en, als het daarna koud geworden was, met het één of ander een weinig aangemengd de koe aangeboden, die er ook van dronk als ze ziek was. Voor aamborstige menschen werd een extract van lijnzaad zeer aanbevolen, als ook voor sommige andere ongesteldheden. Ook als men zooveel linnen in voorraad had, dat men daarvoor geen vlas behoefde te telen, verbouwde men het toch wel om het lijnzaad.

Het vlas werd na het repelen in kleine bosjes, waterbosjes, gebracht, die weer op den wagen geladen werden om in een watersloot te worden gelegd. De bosjes werden in drie of meer lagen, naar de diepte van het water, opgestapeld en daarna met zware heideplaggen overdekt. Na 7 of 8 nachten had het genoeg gerooit, om uit den sloot te worden genomen. Dit gaf een vieze lucht, op verren afstand bemerkbaar. De bosjes werden nu los gemaakt en het nog groene en stinkende vlas werd in dunne rijtjes in het open veld uitgespreid. De groene kleur veranderde nu door regen en zonneschijn in wit. Volgens zeggen moet het „op de spree” liggende vlas negen nachten door den dauw bevochtigd worden. Het werd tijdens zonneschijn verzameld en weer in bosjes of bundeltjes gebracht; het was nu zoo licht geworden, dat het voor den wind wegstuiven zou. De bosjes werden langs de muren van huis en schuur, ook aan tuinschuttingen, recht op geplaatst, om nog in den zonneschijn na te drogen en warmte op te nemen.

Daarmede nam de brakerstijd een aanvang, welke tijd ongeveer samenviel met de najaarsbewerking van het bouwland. Het braken was, evenals bijna elke volgende bewerking, vrouwenwerk. De boerendochters en meiden verleenden elkaar wederkeerig hulp, zoodat nu voor den eenen, dan voor den anderen landbouwer vlas werd gebrakt.

Het vlas wordt, na uit de zonneschijn in de schuur te zijn gebracht, terstond „geboekt”. Voor dat boeken (beuken) heeft men den „bookslag”, een stuk hout met

aan den onderkant ribben er aan en een steel in schuinen stand. Men legt een twee- of drietal bosjes op den dorschvloer en slaat er met den bookslag op, zoodat het vlas slap wordt. Dan neemt een braakster een handvol op. Elke handvol, „riest” genaamd, wordt in het midden zooveel gedrukt en gewreven, dat het vlas in twee niet afgebroken helften verdeeld is. Deze riesten liggen dwars over elkaar in de korenwan en de braaksters, die ieder een vlasbraak voor zich hebben, halen een riest op en braken eerst de eene, daarna de andere helft, waarbij de waardeloze stengel als „schift” omhoog valt en zij het echte vlas, den bast, in haar hand houden.

De vlasbraak is een werktuig, van beukenhout gemaakt. Zij heeft twee uitgeholde voetstukken, twee stijlen, waartusschen een verbindingsbalk en dan bovenaan de slegel. Dit is een draaibaar hout met handvat. Hij heeft twee houten veren, aan de einden van den slegel met elkander verbonden. Ieder dier veren valt bij het neerdrukken in een gleuf van den bovensten braakbalk. Het vlas wordt zooveel geknepen, dat de stengel breekt en als schift naar beneden valt. Na drie of vier maal geknepen te zijn is het vlas in de hand zoo slap, dat de braakster het eenige malen over den bovenbalk heen slaat, dan zachter met den slegel knijpt en weer tot zich trekt. Het invallen van den slegel veroorzaakt zooveel geluid, dat de braaksters elkander niet verstaan. Als dat vervelend wordt, begint één hunner zonder aansporing te zingen. Allen vallen terstond in en die het werk ziet, merkt terstond op, dat de meisjes in een opgewekte stemming verkeerden.

De gebrakte riesten worden opgestapeld, waarbij 36 riesten een bundel, boot genaamd, maken. Zoo werd de vlasoogst van een boer, 20 tot 30 booten omvattend, in één achternamiddag bewerkt.

De volgende bewerking was het zoogenaamde „slijpen”. Dit werk werd door een werkvrouw in loondienst, door de dienstmeid of door een dochter des huizes alleen afgedaan. Voor het slijpen had men de slijpbraak, met ijzeren slegel. De inrichting was dezelfde als bij den braak, maar het werktuig was lager, zoodat de werkvrouw hierbij op een stoel zat. Zij nam twee van de gebrakte riesten tegelijk, werkte het laatste schift er uit en vormde weer nieuwe bundels, ook booten genaamd. Een slijpster, die het werk goed kende, sleep in een paar dagen al heel wat vlas af. Werd het werk in loondienst verricht, dan was het dagloon 20 cents benevens den kost.

Bij het slijpen viel er meer verward vlas weg dan schift. Dat verwarde vlas werd verzameld en bewaard, om er in den winter een soort dik garen van te spinnen. Dit vlasproduct diende evenals de hennep voor de touwbereiding en het werd lonttouw genoemd. Het was minder sterk dan het hennepouw, maar toch geschikt om daaraan in den winter stamboonen in bosjes op te hangen, om het als hoorntouw voor een marktdier te gebruiken enz.

Na het slijpen kwam het hekelen aan de beurt. Waar het vrouwelijk personeel in het boerenhuis niet groot was, werd de werkvrouw, die het vlas geslepen had, ook met het hekelen belast. Zij nam daartoe plaats in de woonkeuken of in een bergkamer met goede lichtschepping. Want hierbij kwam het gezicht meer te pas.

De vlashekel was een gave eikenhouten plank, met aan ieder eind een gat om hem op een achteroverliggenden stoel vast te binden. Op die plank waren twee trommels van langwerpigen vorm. Ieder dezer was voorzien van een aantal scherpe ijzeren punten of naalden, hoogte boven den trommel ± 3 cm. Op die punten werd het vlas geslagen en terug getrokken. Het werd dan als het ware uitgekamd. Had de eene trommel zijn diensten gedaan, dan werd de andere, met kleinere en dichter staande punten, gebruikt. Wat er nu uitviel was de heede, die later tot draden gesponnen werd voor het weven van grof linnen. Ongeveer 10 à 12% van het vlas viel als heede weg. Het overblijvende was „schoon vlas”, waarvan men het garen voor fijn linnen spon en voor stoffen, die voor de helft uit wollen garen (schering) en voor de andere helft uit vlassen garen (inslag) bestonden. De nu verkregen vlasbundels werden diesens genoemd en in een drogen zak op een droge plaats bewaard, om er in den winter garen van te spinnen. Was het product deugdelijk, dan sprak de boerin van „mooi vlas” en van „zeer gaaf vlas”.

Bij mindere kwaliteit werd het vlas nog geribd voor het in den zak kwam. Voor dat ribben nam de vrouw een leeren „schootvel” op haar knieën, als dat van een schoenmaker. Dan had zij het ribbemes, ter lengte van 1 dm of iets meer, breedte 2 dm, aan den bovenkant een heft. Trok zij nu met de rechterhand het vlas over het leeren schootvel, dan drukte zij met de linkerhand het ribbemes zoodanig op het vlas, dat er nog weer warvlas uitviel, dat ook heede was.

Hiermede was de vlasbewerking geëindigd, totdat het in den winter, na nieuwjaar, tot garen werd gesponnen. De boerin kon nu zeggen: wij hebben het vlas in de „puil” (zak) en was deze bewerking niet vóór Roldermarkt (2e Dinsdag in September) afgedaan, dan werd gezegd, dat de dochter of dienstmeid van den boer, als zij ter kermis ging, een riest vlas aan den arm zou moeten dragen.

Tijdens den wereldoorlog is door een Vlaamschen emigrant, genaamd Reyntjes, te Orvelte aan het Oranje-kanaal een vlasfabriek opgericht, waartoe het vlas met scheepsladingen uit Groningen werd aangevoerd. Het repelen geschiedde geheel overeenkomstig de ons bekende methode. Geroot werd in een groote gemetselde kuip bij groote hoeveelheid en onder een bepaalde temperatuur in drie dagen. Het vlas werd gedroogd op het bijgelegen land en was daartoe in hokjes geplaatst, juist zooals het bij ons geschiedde. Het zwingelen kwam in de plaats van het braken en slijpen. Het geheel bewerkte „schoone” vlas werd in balen verpakt en naar Engeland geëxporteerd, evenals het lijnzaad. Het schift diende als brandstof.

Ook de omringende gehuchten leverden destijds veel vlas. De landbouwers verhuurden hun land voor de vlasteelt van den ondernemer tegen een hoogen huurprijs, maar namen de verplichting op zich, het grasland er voor te scheuren, het lijnzaad in te eggen en het geplukte vlas per as aan de fabriek te brengen. Het zaaizaad en de kunstmest werden door den ondernemer geleverd; het vlas wieden en plukken had voor rekening van den ondernemer plaats. Deze methode beviel de boeren uitstekend.

Later is de vlasfabriek om redenen, die met de vlascultuur geen verband houden,

omstreeks 1925 voor andere industriedoeleinden bestemd, en kwam vanzelf ook een einde aan de vlascultuur in de omgeving van Orvelte.¹⁾ (117, 595, 623, 1002).

d. RAAPZAAD EN KOOLZAAD.

De grond, waarop het raapzaad hier tot ongeveer 1890 geteeld werd, was in den natuurstaat verkeerend groenland. Dit land was begroeid met wilde grassen, soms afgewisseld met heide en voorts vooral struikgewassen, zooals gagelbosch en wilgen in verschillende variëteiten. Deze struikgewassen met hun dicht wortelnet moesten worden uitgerooid. Eerst werd het bosch, vaak bij vriezend weer, aan den grond afgehakt en dan werd het land met den veenhak, als boekweitveen, losgehakt. De scherpe veenhak sneed de weeke boschwortel gemakkelijk door en wanneer dan later de losgehakte en gedroogde grond gebrand werd, verloor het in den grond achtergebleven wortelnet veel van zijn groeikracht. Waar het wortelnet niet zoo sterk was, werd de grond met den ploeg losgewoeld, waarvoor men den sterken scheurploeg had. Gagelbosch werd veelal uitgeplukt. Waar twee mannen een bundel gagelbosch aanpakten, ging de gagel met tak en wortel los, werd in hoopen gelegd en later in brand gestoken. Waar de grond geen boschgroeï had, maar vaak zeer oneffen lag, werden de hoogten met den scheurploeg losgewerkt, wat men „roppen” noemde. Wanneer de losgeropte brokjes grond met gestorven gras er aan, na eenige dagen goed waren uitgedroogd, werden zij in brand gestoken. Dit branden leverde meer gevaar op, dan het branden van veenboekweit (956). Na dien brand werd dan de grond ter diepte van 1 dm losgeploegd en dan werd het raapzaad uitgezaaid. Dit alles geschiedde in Mei en Juni, want de zaai moest vóór den langsten dag plaats hebben. Zoo werd er dan drie, hoogstens vier jaar achtereen raapzaad geteeld. Voor elken zaai werd het land, waarvan de bovenste laag veen was, ondiep geploegd en gebrand. Na drie jaar was alle boschgroeï verdwenen. De grond werd met rust gelaten en er ontstonden vanzelf wat betere grassen. In het vierde jaar kreeg men vaak nog een nagewas van raapzaad uit opslag.²⁾ De raapzaadteelt werd rooibouw genoemd, omdat het branden de structuur van den grond zooveel verminderde.

Bij het zaaien nam de zaaier de korrels tusschen de duim en twee vingertoppen en strooide uit. De landbouwer, eigenaar of huurder van het land, sleepte den grond met een omgekeerde eg, met twijghout doorgvlochten, omdat de eggetanden te diep zouden gaan. Drie of vier dagen later zag men de plantjes reeds. De stand was gewoonlijk hol, waardoor de planten grooter en zwaarder werden en meer zaad voortbrachten. Als men in Augustus door de groenlanden van Gasselte, Buinen en Exlo liep, waar de gronden het best voor dit gewas geschikt waren, dan zag men overal van die groote plekken met een goudgeel bloeiend gewas. Einde September werd het raapzaad gemaaid en in hoopjes op het land gelegd. In schoven binden ging niet, omdat daarbij te veel zaad verloren zou gaan. Op ieder hoopje werd een

¹⁾ In 1940 is de fabriek te Orvelte weer met de vlasverwerking begonnen. E.

²⁾ Blijkens een mededeeling van Ir. K. B. Klüving te Emmen heeft het raapzaad zich in het voormalige groenland van Gasselte nog tot op heden als onkruid in de haver gehandhaafd. E.

aardkluutje gelegd om verstrooiing door den wind te voorkomen. Twee weken later werden de hoopjes voorzichtig opgenomen en op wagens geladen, waarna het in de schuur werd gedorscht op dezelfde wijze als het boekweit. (758).

Het dorschen op een groot doek of zeil in het land kwam hier ook voor. Daartoe werd een groot zeil op den grond uitgestrekt, dat aan de randen met houten pinnen in den grond werd vastgemaakt. Daarop werd het raapzaad aangedragen en gedorscht. Bij dit werk werd zooveel hulp ingeroepen, dat het werk bij mooi weer in een dag afgedaan werd. Dit raapzaaddorschen in het land was een prettig werk. Het werkvolk werd ruim van proviand voorzien en na den middag had men een schaftuur vol jolijt. (758).

Het stroo van het raapzaad werd alleen als strooisel in de stallen gebruikt. Waar men in het land dorschte, werd het stroo ook wel in brand gestoken.

Sommigen verbouwden van 12—20 hl raapzaad, waarvan de marktwaaarde / 6.—, — / 9.— per hl was. Het werd niet verkocht, maar verruild tegen raapkoeken en wat raapolie. De boeren brachten het zaad naar den olieslager, die er de raapkoeken voor leverde, die ongeveer / 10.— à / 11.— per 100 stuks kostten.

De raapzaadteelt eindigde hier door de kunstbemesting. Want zoolang men geen kunstmest had, kon men alleen een vaak slechten hooioogst en raapzaad uit het groenland halen, terwijl men daar bij kunstbemesting koren, aardappels of haver kan telen. En dan gaat het land er in productiviteit bij vooruit, terwijl het bij de raapzaadteelt, tengevolge van het branden, altijd achteruit ging. Men heeft in Buinen proeven genomen om de raapzaadteelt, zonder het land te branden en bij kunstbemesting, vooruit te brengen, maar de uitslag was zoodanig, dat men bij gelijke kosten altijd meer voordeel van koren- of aardappelteelt dan van een raapzaadgewas verkreeg. (276, 514, 668. 772, 1002).

Toen de heer E. J. Botjes als landbouwer uit Beerta te Borger kwam wonen, begon die in zijn beste groenland met de teelt van het Groninger koolzaad, een meerjarig gewas, dat in Augustus gezaaid, in September al in uitnemenden stand op het land stond. Dit eerste gewas, in de jaren 1860—1870, leverde een ruime opbrengst en het gevolg was, dat er hier veel hooiland omgeploegd en met koolzaad bezaaid werd. Om het land niet uit te mergelen, zooals men te Buinen met de raapzaadteelt gedaan had, werd niet meer dan twee jaar achtereen in hetzelfde land aan de koolzaadteelt gedaan, maar des ondanks was van de cultuur vijf, zes jaar later geen spoor overgebleven.

Men heeft ook wel eens bij vergissing koolzaad in plaats van raapzaad gezaaid, welk koolzaad dan natuurlijk niet rijp werd. Het ontwikkelde zich echter zeer weelderig. (779).

e. GERST.

In vroeger eeuwen moet de gerstbouw hier wel van beteekenis zijn geweest. (121, 772). Magnin heeft in zijn werk over de kerkgeschiedenis van Drenthe lijsten

opgenomen van de pachten en kerkelijke inkomsten van den ouden tijd, waaruit blijkt, dat behalve rogge ook gerst en haver als pacht werden betaald. In het tijdperk vóór 1880 zagen wij in de omgeving van alle Drentsche dorpen en gehuchten gerst groeien. Echter was het hier niet zoo gesteld als in de provincie Groningen, waar men op bijna alle bouwgronden gerst kon telen. Op de Drentsche korenesschen groeide de gerst niet. Daarop kon men alleen rogge, boekweit en aardappels met voordeel bouwen. Gerst groeide op goorgrond, ook wel binnengrond genoemd, die veel vruchtbaarder was dan de grond van de korenakkers. Men verbouwde destijds 2 à 3 voeren of wagenvrachten gerst op 7—14 aren.

Gerst werd in de eerste week van Mei gezaaid. Dat men in de provincie Groningen Maartgerst verbouwde, wisten de Drentsche bijenhouders, die daar kwamen. Hier zou dit niet gaan. De hier geteelde gerst was in Augustus rijp. Dan werd het gewas als koren bewerkt. Met het inhalen werd lang gewacht, omdat daardoor de korrelgerst bij het pellen betere kwaliteit gerst zou leveren. Voor ze tot gort gepeld werd had de gerst veel bewerking noodig.

Als wij in den winterochtend gerst gedorscht hadden, dan zouden die korrels, na van het kaf te zijn gezuiverd, nog niet geschikt zijn om ten molen te brengen. Was het stroo, dat het vee altijd gaarne at, van de korrelgerst afgenomen, dan werd de hoop nog weer eens flink gedorscht om de lange angels, waarvan elke korrel voorzien was, er af te krijgen. Een of twee mannen sloegen met vlegel of dorschstok een half uur op zoo'n hoop, die door dit kloppen verspreid werd en een derde persoon moest door vegen met een bezem de weggevlogen korrels weer bij den hoop brengen. Bij vriezend weer ging dit afdorschen van die angels altijd gemakkelijker dan bij niet vriezend weer. Was dit werk gedaan, dan werd het graan door den kafmolen of korenwaaier — aldus genoemd, omdat zijn vleugels den wind veroorzaakten, waardoor het kaf wegstoof — van het kaf gezuiverd. De korrels kwamen dan zonder die lange angels er aan, uit den kafmolen te voorschijn. Vaak waren er nog vele korrels, waarvan de angels voor de helft afgebroken waren. Om ook deze er af te krijgen werd de gerst in een bak gestort en daarin, met een heel scherpe schoffel, flink gestooten. Dan werd zij weer in den kafmolen gezuiverd en over een zeef met kleine gaatjes gezeefd, waardoor de laatste onkruidkorrels, vooral die van bitterplanten of duizendknoop, er uit vielen. Nu eerst was zij voor het pellen geschikt. Pelsteenenvond men in alle oude windkorenmolens, te Borger, Gasselte, Gieten, Anloo enz. In de kleine molens, waarvan de wieken bijna over den grond liepen, zooals te Drouwen, Buinen, Exloo enz. vond men geen pelsteenenv. De molenaar maalde wel elken dag koren, tenzij bij windstilte, maar pelde slechts één keer per maand, waarvoor hij een stevigen wind noodig had. Was er dan door verschillende gersttelers een hoeveelheid van eenige mudden bij elkaar gebracht, dan begon hij. Het pellen van gerst werd met 50 cent per mud betaald. Van een schat of 25 l gerst bleef door het pellen over 15 l gort. Op de tafel in het boerenhuis kwam vroeger veel meer gort dan in dezen tijd. Wij aten zoogenaamde droge gort, welke droge gort werd aangevuld met rozijnen en flink gesmeerd met stroop; als no. 1 van het

menu op Zondag en bij gastmalen was het een beminde kost. Als pap werd gort gekookt in karnemelk, aangevuld met een kleine hoeveelheid in den tuin gegroeide boonen en een handjevol boekweitmeel. Gortpap met heel weinig gortkorrels noemde men spottend „Jacht door de kom”. Voor zwakke magen werd gort in een bus gekookt en het kookwater gedronken. Gortwater wordt nog toegediend aan zwakke zuigelingen.

Wanneer gerst voor het malen ten molen werd gebracht, nam de molenaar zijn maalloon op dezelfde wijze als van rogge, n.l. 1/16. Gerstemeel was voor huishoudelijk gebruik zeer geschikt. Als voedsel voor mestvarkens stond het gunstig bekend. Toen, na invoering van den kunstmest, de haverteelt, ook op de Drentsche eschgronden, zeer toenam, was het met de gerstteelt weldra gedaan. Te Gieten werd deze het langst volgehouden. Veel goorngrond, waarop vroeger gerst groeide, werd later tot bouwterrein bestemd.

Een van de voordeelen van de gerstteelt was, dat men als huurder daarvan geen derde behoefde te betalen.

Omstreeks 1880 werden de pelsteen en uit de Drentsche korenmolens verwijderd. Het pellen van gerst kwam toen nooit meer voor, omdat men in alle kruidenierswinkels gort te koop kon krijgen, waarvan de beste kwaliteit veel beter was afgepeld dan die, welke hier was gepeld en die per 5 l niet meer dan 40—45 cents kostte. Toen was de gerstteelt niet meer loonend. Later werd de gort geheel door rijst vervangen.

Wintergerst is omstreeks 1903 in omgeploegd groenland geprobeerd. (876). Aanvankelijk werden daarmee vrij goede resultaten verkregen, maar het gewas heeft later toch geen stand kunnen houden.

f. HENNEP.

Hennep (hönt) werd gezaaid op goorngrond. Alleen landbouwers met werkpaarden hielden zich met deze cultuur bezig, aangezien zij het meest behoefte hadden aan touw. Wel konden zij in de kruidenierswinkels touw koopen, maar dat was betrekkelijk duur en het geld was schaars. De oppervlakte, die met hennep bezaaid werd, bedroeg niet meer dan 30—50 m². Behalve de gewone bemesting van het geheele akkertje kregen de hennepplantjes, vóór zij opgekomen waren, nog een overbemesting met kippenmest. De hennep, die in Mei gezaaid werd, moest dun staan, om daardoor de ontwikkeling van dikke stokken met veel schil te bevorderen. De planten stonden 1½—2 handbreedten van elkander verwijderd. Wieden was onnoodig. De hennepplanten overschaduwden alle andere planten. Geen onkruid was in zijn ontwikkeling tegen de hennep bestand. De hennep bloeide in Augustus en had dan een hoogte van 1—1½ m. De bijen maakten van den bloesem veel gebruik. Al spoedig na afloop van den bloeitijd begonnen sommige planten af te sterven. Dit waren, zooals de hennep telers zeiden, de mannelijke planten, waardoor het meere deel, ongeveer 4/5 der planten, de vrouwelijke, bevrucht werden. Zij verloren hun blad en werden geel. Men noemde die planten de „inhönt” en liet ze staan tot ook de vrouwelijke planten geplukt konden worden.

In September, als het zaad tot volkomenheid was gekomen, werd de hennep uit den grond geplukt. De „inhömt” werd apart op een hoopje gelegd, de andere stokken in bosjes van 20 of minder planten, naar gelang zij dik en zwaar waren. Om ieder bosje werden twee stroobanden gedaan en dan werden die bosjes opgezet. Daartoe werd een stevige stok rechtop in den grond gestoken en daaromheen de bosjes in schuinen stand opgericht. De kortste bosjes werden het eerst geplaatst, daarna die langer en grover waren. De inhömt werd er binnenin geplaatst. De kop van den hennephok werd ter bescherming tegen den regen met een strookap overdekt, welke met stevige stroobanden bevestigd werd. Zoo stond de hennephok dan 3 à 4 weken.

De musschen, verzot op hennepzaad, konden dat eerst niet vinden, omdat de kop overdekt was. Doch zij wisten spoedig onder den hok door te kruipen. Maakten de musschen het te erg, zoodat er veel zaad op den grond viel, dan haalde de boer zijn hennep weg, dorschte die even op den dorschvloer en bewaarde het zaad, 3 à 5 l. Aan $\frac{1}{2}$ l zaaizaad had hij voor het volgend jaar genoeg. Het overige werd aan de kippen gevoerd, die er even verzot op waren als de musschen. Als een rund eenigszins „aan den wind” leed, (aan indigestie of maagkramp), werd een dl hennepzaad gekookt en ingegeven. Wie in het volgend jaar zijn hennepzaad verloren of niet goed bewaard heeft, (want ook muizen zijn er op verzot) ontvangt gratis van zijn buurman zaaizaad. De afgedorschte hennepbosjes werden in de schuur of bergplaats gelegd tot in November.

Voordat het schillen van de hennep beginnen kon, moest het rooten voorafgaan. Wij rootten onze hennep in het gras. Het werd dunnetjes maar zeer regelmatig uitgestrooid, met een stok of ander stuk hout er op, om de hennep aan te drukken. Droogde het wat te veel, dan werd er 's avonds wel eens een emmer water over uitgegoten. Deze rootting duurde 4 à 5 nachten. Anderen, die een waterkuil op hun erf hadden, stopten de hennep daarin met een paar palen er op. Deze rootting ging sneller, in 2 à 3 nachten, maar men moest goed oppassen, dat de hennep niet te veel rootte en op tijd weer uit het water kwam.

Het schillen van de hennep was avondwerk. De zonen en knechten van eenige boeren in de nabuurschap hielpen elkander wederkeerig, zoodat het werk voor een boer in één avond werd afgedaan, om den volgenden avond voor een ander te werken. Ieder nam plaats op een stoel, op $1\frac{1}{2}$ à 2 m afstand van het haardvuur. Ter linker zijde had ieder op den grond een hoeveelheid gerote hennep. Stengel na stengel werd opgenomen, de stokken gebroken en de hennepvezel er af getrokken. De geschilde stokken vielen op den leemen vloer. Het vuur werd er mee onderhouden; eerst waren de stokken wel wat nat, maar heel spoedig waren ze droog en goed brandbaar. Doch er was te veel om alles aan het haardvuur te verbranden. Wat overschoot werd gebruikt om op een weg een droog pad te vormen, b.v. tusschen huis en schuur of tusschen twee huizen. Later platgetreden, werden zij met de modder opgeruimd en kwamen zij bij den modderhoop. Toen er nog geen lucifers waren, werden er ook wel zwavelstokken van gemaakt. De einden der hennepstokjes werden

in zwavel gedoopt en dan aan het vuur gehouden, om er de lamp mee aan te steken.

Bij het schillen werden de vezels van elken stok over de rechterknie gehangen en als er een handvol bijeen was, nam een der aanwezigen deze weg en hing ze op de leuning van een ouden stoel. Was te 10 à 11 uur in den avond alle hennep geschild, dan werden de vezels den volgenden dag winddroog gemaakt, daarna tot bundels, die men diesens noemde, saamgebonden en bewaard.

De boer spint de goed gedroogde hennep zelf. Hij ontvouwt den diesens, verbindt den top met een hennepschilletje en hangt dat vast aan den binnenkant van den schoorsteenmantel. Het los geplooid hangt naast hem, terwijl hij op zijn stoel aan het haardvuur is gezeten. In zijn rechterhand heeft hij den hennephaspel, bestaande uit 2 balkjes ter lengte van 4 dm, ter dikte van een wandelstok, verbonden tot een raam door 2 verbindingsbalkjes van dezelfde zwaarte. In het midden bevindt zich een as, met handvatset buiten aan het raam. Met dit handvatset draait hij zijn haspel om, terwijl hij met zijn linkerhand den draad formeert, die aan den haspel verbonden is. Door het draaien van den haspel wordt ook de draad gedraaid om sterk te worden. Dan, als hij $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ m draad heeft gemaakt, wordt dit gedeelte om de beide binnenbalken van den haspel gewonden en gaat hij voort met een nieuw gedeelte draad te vormen. Is de haspel vol van het eendraadstouwwerk, dan wordt het hennepgaren afgewonden en tot een kluwen van 3—5 dm middellijn vereenigd. Dan was het tijd van touw slaan.

Drie, vier of meer boeren hadden tezamen een eigen touwslag. Bij den boer, die de langste dorschdeel had, werd in een halven dag van al die hennepkluwens touw gemaakt, wat wel een aardig werk was. De touwslag bestaat uit 2 gedeelten. Het eene deel wordt geplaatst in een deuropening aan het begin van den deel. Het is een zware eikenhouten plank met ter eene zijde een draaigestel, ter andere zijde drie pennetjes met dwarshoutjes. Het tweede deel is het eigenlijke touwslag, geplaatst in het kozijn van de schuurdeur. Het heeft eenige overeenkomst met een bascule en aan het boven einde van het opstaande deel bevindt zich weer een draai-toestel. De draden van het kluwen worden van het eene naar het andere toestel gespannen. Met drie maal heen en terug gaan en telkens den draad aan één der toestellen verbinden is men klaar. De spanning is nu nog zeer slap. Door het draaien aan het eerste toestel worden twee draden om elkaar gedraaid, waardoor men van enkele op drie dubbele strengen komt. Het tweede toestel staat stil, maar wordt, door het inkorten der draden, gedurig vooruitgetrokken. Om dit vooruit trekken te bemoeilijken en daarbij de draden meer gespannen te houden, wordt het achtertoestel verzwaard met een zwaren kei.

Waren de drie dubbele draden genoegzaam gedraaid, dan kwam een der boeren met de „wolf” in de hand. Deze wolf was een stukje hout, lang 20—25 cm, dik 5 cm, met drie gleuven. Over elke gleuf liep nu een der drie draden. Er werd nu van beide einden af ijverig gedraaid en de drie draden draaiden zoodanig om elkander, dat men een sterk touw, een achterreepstouw voor een hooi- en korenwagen verkreeg. Bij een al te sterke draaiing der toestellen brak wel eens een draad af, wat een heel

werk veroorzaakte om een nieuw verband te leggen tusschen de twee strakgespannen en afgebroken gedeelten. Was de wolf goed door de geheele lengte gekomen, dan werden de einden vastgemaakt om niet meer los te loopen en zoo kwam het eerste touw gereed.

Er werd ook nog touw van vlasafval gemaakt, waarvan de boerin geen vlasgaren kon bereiden. Dat touw heette „lonttouw” en was veel minder sterk en duurzaam dan het hennetouw.

Het dikste touw werd gebruikt bij het binden van een voer hooi of koren (voor-repen en achterrepen). Leidsels van ingespannen paarden waren iets dunner. Nog dunner was het touw, bestemd voor teugels, om niet ingespannen paarden aan te binden en voor hoorntouw, waarvan men het eene einde om de hoornen der koeien en jongbeesten bond, als men daarmede ter markt trok.

Bij het touwslaan, dat vaak bij regenachtig weer werd uitgevoerd, had men steeds ruim bezoek van kijkers. Een boer boog zich, luisterde schijnbaar en zeide „Jongens, hoor eens, wat zingt het touw al mooi”. Dan de jongens in hun bengeljaren er bij, om ook dat gezang te hooren. En als zij nu maar wat lange haren hadden, die verward om het hoofd hingen, werden deze door de draden gepakt en uit het hoofd gerukt. Huilende liepen dan de nieuwsgierige jongens weg en geloofden later niet meer aan het mooie gezang van het touw, dat in wording was. Zoo hebben wij in de jaren 1860—1870 te Drouwen vaak het touwslaan bijgewoond.

In lateren tijd werd de hennep bij den touwslager verruild tegen touw, pond tegen pond, met bijbetaling voor het touwslaan. Dan had de boer goedkoop touw-werk voor hooi- en korenwagens en ten behoeve van zijn paardengerei. (148, 188, 772).

In oude tijden heeft men niet anders gekund dan zelf touw maken. Het gebruik van slecht of versleten touwwerk veroorzaakte meermalen ongevallen bij het hooi- en korenladen en als de bindpaal over een vracht hooi of koren stevig gebonden was, dan kon een slecht touw op een slechten zandweg gemakkelijk afbreken, wat veel vertraging veroorzaakte. In dezen tijd zijn de hooi- en korenwagens veel solieder en de bindtouwen sterker; de vrachten zijn veel zwaarder en het aantal ongelukken is veel geringer geworden. Het Drouwener touwslag is als waardelooze ballast opgeruimd en de hennep-teelt met het touwslaan is nog slechts bij enkele ouderen in herinnering gebleven.

g. SPURRIE.

De spurrie is het oorspronkelijke groenvoedergewas van de Drentsche zandgronden. Van ouds is bekend, dat dit gewas den bouwgrond uitput. Aangezien het gewas zonder bemesting kan worden gezaaid, is het een goedkoop groenvoedsel. Een boer verbouwde er niet meer dan $\frac{1}{2}$ ha van. Het moet door een zomergewas worden gevolgd. Het wordt gezaaid, zoodra het koren gemaaid en het land omgeploegd is en even geëgd. Na het zaaien werd het land met een plank, die aan touwen achter de paarden gebonden is, gesleept, opdat de grond zeer egaal zou worden. (117).

Zoolang de gewoonte nog bestond, het melkvee elken avond op stal te brengen, werd in October, als de spurrie haar wasdom had bereikt, begonnen met elken avond een grooten voorraad herfstspurrie toe te dienen. Daartoe werd elken dag of om den anderen dag een wagenvracht gemaaid. Reeds als het gewas in bloei staat, is het een heerlijk voedsel voor het melkvee. Wat later, als er zaad in de bolletjes komt, is het nog veel beter.

Thans, nu het vee tot eind October in het land blijft, is de spurrievoeding overbodig, terwijl sommigen, die hun melkvee wegens de soms koude Octobernachten vroeger des nachts stallen, nu (1922) serradella voeren. De spurrie werd voor een best groenvoedergewas gehouden, maar toen het vee omstreeks 1900 nog algemeen in de potstallen stond, was het vreeselijk om aan te zien, hoe de koeien des morgens soms uit den stal kwamen. Veel spurrie verwekt diarrhee bij de dieren.

Voor het vetmesten van jonge osjes en oude koeien is spurrie bijzonder geschikt.

Het ensileeren van spurrie, die daarvoor zeer bruikbaar is, wordt bijna niet toegepast.

Dat spurrie voor groenbemesting geen waarde heeft is zoo vaak gebleken als men van een gewas op een akker een gedeelte heeft moeten achterlaten, dat men niet kon afmaaien als het door nachtvorst beschadigd en dicht aan den grond was gezakt. Men zag in het volgend jaar het koren- of aardappelgewas nooit beter op een akkergedeelte, waar de spurrie niet, dan waar zij wel afgemaaid was. (6, 121).

Om zaad voor de herfstspurrieteelt te krijgen, zaait men gewoonlijk aan het eind van een aardappelakker een halve are met spurrie, die in Juli rijp is geworden en dan zaad geeft, dat men terstond weer uitzaaien kan, om in October spurrie te oogsten. Het spurriezaad werd hier vroeger tegen 10 cent per l als zaaizaad verkocht. (514).

h. KNOLLEN.

Ook de teelt van herfst- of stoppelknollen is veel verminderd. Ze worden in Augustus op stoppeland gezaaid, waarop het spreekwoord van toepassing is: Wie knollen wil eten, moet Zweeloërmarkt niet vergeten (12 Augustus). De herfstknollen komen in twee soorten voor: de gele en de witte. De witte leveren gewoonlijk de grootste bladen en van de gele wordt gezegd, dat zij meer voedzaam zijn. De knollen zijn beter tegen de vorst bestand dan de spurrie. Men begon met de knolvoeding als de spurrie niet meer beschikbaar was. Er zijn goede en ook slechte knollenjaren. Als de knollen goed zijn, eet het vee ze gaarne. Het knollen plukken is een zeer lastig werk, omdat het in November, als het de tijd er voor is, vaak zoo koud is. Strengere vorst en sneeuw maken ook aan de knollenvoeding vaak te vroeg een einde en veel knollen blijven dan op het land achter, die in het voorjaar ondergeploegd worden, omdat zij dan voor de voeding niets meer waard zijn.

„Knollen willen den buik niet hollen”, zeide men vroeger, omdat zij zoo licht, vooral bij dieren, indigestie veroorzaakten. De knollenstrijd is hier begonnen door

de directeuren der zuivelfabrieken, die van knollenboter spraken, waarmede zij geen prijs konden behalen bij een boterkeuring.

Om het noodige knollenzaad te krijgen plant de boer in het voorjaar een kleine hoeveelheid, b.v. een decaliter, knollen van den vorigen oogst op een perceeltje tuingrond van een halve are en krijgt op die manier gemakkelijk 2 à 3 l knolzaad, waaraan hij voor zijn zaai meer dan genoeg heeft. Men bedekt de geplante knollen met stalmest, zoodanig, dat het kopje niet van de lucht afgesloten wordt. Knolzaad, werd hier vroeger verkocht tegen 10 cent per halfoordsglas. Goede burens gaven elkander voor niets hetgeen zij zelf over hadden. In jaren met strenge wintervorst had men soms geen knollen voor de zaadwinning en was het knollenzaad duur.

Soms groeien in het land achtergelaten knollen in het voorjaar op en kunnen dan zaad leveren. Zoo hadden sommigen in de oorlogsjaren meer dan $\frac{1}{2}$ hl knolzaad, dat zij zeer duur verkochten. Een landbouwer, toen geverbaliseerd omdat hij zijn land niet omgeploegd en met aardappelen bepoot had, werd van rechtsvervolgning ontslagen, omdat hij op dat land een oliehoudend zaad verbouwd en dat verkocht had! (6, 121, 514).

Vroeger dienden de knollen ook voor menscheijk voedsel en wel als Meiknollen en werden veel gebruikt, wanneer de aardappels in Mei en Juni hun besten smaak hadden verloren. Men ziet ze thans in geen enkel tuintje meer. Herfst- of stoppelknollen leveren, met aardappels tot een stampot bereid, een heel smakelijk voedsel; ook bereidde men een knollensoep.

i. SERRADELLA.

De serradella heeft de oude herfstgewassen een tijd lang verdrongen, althans op de ontginningen. Op de eschgronden wil het niet groeien. In bepaalde jaren heeft het veel voordeelen opgeleverd, in andere jaren verdroogt het. Het bezwaar is, dat men er zeer vuil land van krijgt. (6). Het inkuilen van serradella is vrij veel toegepast, maar daaraan is zooveel werk verbonden, dat men de serradella bij goed weer liever hooit. Na de maaing wordt het regelmatig over het land gestrooid, bij goed weer niet meer dan éénmaal omgekeerd en naar de schuur gebracht. Het grootste gedeelte van dit gewas wordt als herfstgroenvoeding voor het melkvee gebruikt.

Een tijdlang heeft men de serradella als eerste gewas op heide ontginningen geteeld, gemengd met lupine. Op zulk land wordt de massa ondergeploegd als men rogge wil zaaien, of men laat het voor een aardappelteelt op het land verrotten. (5).

j. WORTEL.

Hiermede bedoelen wij een plant (*Daucus carota*), die men elders peen, ook wel kroot noemt, welke benamingen hier ook bekend, doch niet in algemeen gebruik zijn geweest. Voor het doel, waarvoor de wortel geteeld wordt, is hij een eenjarig gewas, in Mei gezaaid, in October uit den grond gedolven. Voor de zaadwinning

is hij een tweejarig gewas, eerst in het tweede jaar zaad gevend. Van dit gewas waren vroeger verschillende variëteiten bekend. Men vond hier meestal gele, ook witte en roode wortelen. Het zaad, dat veel door de telers zelf gewonnen werd, maar ook van zaadhandelaren gekocht werd, werd in de eerste week van Mei gezaaid. Het moest met heel weinig aarde bedekt zijn en omdat het zoo licht is, zou het bij sterken wind over den uitgedroogden grond gemakkelijk wegstuiven. Om dit nu te voorkomen, werd het met wortelzaad bezaaide land met de vlakke schoffel dicht geklopt en vlak gelegd, als een leemen dorschvloer in de schuur. Tengevolge van dit dichtslaan van den grond ontwikkelden zich de onkruidzaadjes veel sneller dan het wortelenzaad. Voor het bestrijden van dit onkruid was geen ander middel dan het met de handen uit te wieden. Dit was het werk der vrouwen, die met wortelwieden, vlaswieden en boonenwieden al heel wat werk vonden, dat nu niet meer noodig is. Van de wortelplantjes werd gezegd, dat zij „uit den grond gewied moesten worden”. Vrouwen van landarbeiders gingen bij goed weer wel een week of drie elken dag op weekdienst te wieden tegen 30 cents per dag benevens den kost. Schoolgaande kinderen moesten zich des middags met de door moeder in den morgen voor haar vertrek bereide boterhammen tevreden stellen en kregen eerst 's avonds hun middagmaal.

De variëteiten der hier geteelde wortelen zijn niet meer bekend. De witte wortelen, die den grootsten omvang kregen, werden vaak als paarden- en varkensvoedsel gebruikt. Gele en roode wortelen werden op den middagdisch der huisgenooten gebracht. De roode wortelen waren het meest vatbaar voor insectenschade. Men noemde dit de „wormstekigheid”, die de wortels in de tweede helft van de groei-periode aantastte. Op de meeste gronden vonden de roode wortelen dezen vijand. Kinderen, die veel ongekookte wortels aten, sneden deze wormdeeltjes er uit. In jaren met weinig ooft aten de kinderen veel wortels.

Voor het gebruik van de aardappels at men in Drenthe veel wortels, naast veel meelkost van boekweitmeel en roggemeel, en voorts gort. Voor het eten koken had men groote cilindervormige koperen ketels, van buiten zwart vanwege het haardvuur, van binnen blank en rein gehouden. Deze stonden op een drievoet, waarvan de pooten buiten den rand van het vuur stonden. In zulke ketels van zoo'n 50 l inhoud werden de wortelen gekookt. Na een behoorlijke reiniging werden deze in hun geheel in den kookketel gedaan. Voor het kookproces geëindigd was, werd een hoeveelheid boekweit- of roggemeel bij de wortelen gevoegd. Boekweitmeel is heel gauw door het koken gereed. Roggemeel moest langer in den ketel zijn om gaar te worden. Dan, als het koken gebeurd was, werd de inhoud flink met een toen bekend houten voorwerp gestooten en zoodanig vermengd, dat men een hoop wortel- en meelpap verkreeg, waaraan men eenige dagen genoeg had. Men bewaarde dit eten in een houten vat. Ook gort en boonen werden, of afzonderlijk of met wortelen vermengd, op den middagdisch gebruikt. Een overblijfsel van dit gebruik van wortelen hebben wij nog gekend. Onze moeder, in 1820 geboren, kookte bij de aardappels voor den middag nog zoo gaarne 5 of 6 niet gesneden wortelen, die, wanneer de

1

aardappelen gaar waren, met een vork voorzichtig daarvan werden afgescheiden en dan werden wij ieder met zoo'n volledigen wortel als toespijs bediend. Waar de bedeeeling met vleesch en spek soms karig was, diende zoo'n wortel als aanvulling.

Het land, dat het best voor de wortelteelt geschikt werd geacht, was grond, die een weinig met geel zand of met wat leem was vermengd. In zwaarder en grond, als voor den gerstbouw, zou men meer last van wormstekigheid hebben. De grond werd diep, tot meer dan 25 cm, losgegraven, opdat de wortelen zich in hun groei benedenwaarts goed konden ontwikkelen.

In onzen tijd worden nog alleen de kleine, zoogenaamde zomerworteltjes als tuinvrucht verbouwd.

k. KOOLRAAP.

De teelt van koolrapen was vroeger van veel beteekenis, maar heeft haar tijd gehad. Het gewas lijdt te veel aan de knolziekte. Ook dan, wanneer de van buiten zoo gaaf schijnende knollen er slechts een weinig aan lijden, zijn zij voor den winter niet duurzaam. Hierop is de verwachting gegrond, dat zij allengs zullen verdwijnen. Als veevoedsel is de koolraap door den mangelwortel vervangen.

l. BOERENKOOL.

De boerenkool, meer als „moes” bekend, was vroeger bij de landbouwbevolking hier als een beste en eenige groenteplant in gebruik. Men kookte moes met aardappelen tot een stampot voor den middagdisch, men at in den kouden winter „moessoep”, samengesteld uit wat boonen, gort, boekweitmeel en gesneden aardappelen. Van deze laatste kost vernemen wij thans niet meer. In den winter is moes of boerenkool de beste aanvullingskost voor legkippen. Waar deze in de wintermaanden losloopen, exploiteert men zijn moesgewas het beste door de kippen vrijen toegang te verleen, die dan de plant geheel van den bladgroei berooven en daardoor hun eierenproductie vermeerderen. Als varkensvoedsel werd moes vroeger veel, nu zelden meer gebruikt. Evenals schapenvleesch wordt ook moes een „dief in den pot” genoemd, d.w.z. het krimpt te veel door het koken.

m. TUINBOON.

Reeds van oude tijden her staat de tuinboon bij het Drentsche volk in hoog aanzien. In de tijden, waarin men den aardappel nog niet kende, nam deze boon naast wortelen op de tafel der landbouwers de voornaamste plaats in. Het gebruik er van ging aan dat van gort en meelspijzen vooraf. In den tijd, waarin de Drentsche bruiloft- en begrafenismaaltijden nog bestonden, werden de erwten veelal door tuin- of stamboonen vervangen en bij een Drentsch gastmaal stonden boonen vooraan op het menu.

Door de gevaren, waaraan de tuinboonteelt is onderworpen, zooals die van nachtvorsten en te veel regen in en na den bloeitijd, kwam de tuinboonteelt in verval. In het distributiejaar 1918 heeft zij zich weer hersteld. Een zoo

ruimen boonenooft als toen verkregen werd, wisten ouden van dagen zich niet te herinneren.

De stamboonen worden in Drenthe geteeld in tuinen en op goorngronden. De boonen tieren er doorgaans welig, als zij niet door nachtvorsten en niet te veel door koude voorjaarswinden benadeeld of vernield worden. In de door heggen of andere beschuttende afscheiding omgeven tuinen tieren zij beter. De boon is zeer gevoelig voor ongunstig weer en ontwikkelt zich het best bij matige vochtigheid van den grond en warmen zonneschijn.

Reeds in den tijd, waarin men nog geen stikstofhoudende kunstmeststoffen kende en van geen vlinderbloemig gewas, dat stikstof uit de lucht opneemt, had gehoord, wist men, dat de boonenteelt den grond verbeterde. Gewoonlijk werd de grond, waarvan de boonen waren ingeooft, met winterrogge bezaaid, die in het voorjaar als snijrogge weggenomen werd, om daarna weer boonen te poten. Bij het bewerken voor de boonenteelt werd de grond met stalmest bemest. Als men rogge zaaide, werd geen mest gegeven, maar altijd muntte die rogge uit boven de in het najaar bemeste winterrogge.

De poottijd van stamboonen is in de eerste helft van Mei. Als het met de nachtvorsten goed gaat, is dit beter dan de laat gepote, omdat dan de boonen vroeger rijp zijn en meer opbrengst leveren dan de laat gepote. (171).

n. VROEGE AARDAPPELEN.

Vroeger hield men veel van muisjes aardappelen, een vroege soort, die einde Maart werd gepoot en reeds in de tweede helft van Juli dagelijks op tafel kwam. Men ziet ze in onze omgeving maar zelden meer.

o. CICHOREI.

Toen in de jaren 1875 tot 1885 op de Drentsche esschen de bekende ziekte heerschte, waardoor de opbrengst van vele akkers zoo gering was, dat niet altijd het zaaikoren werd terugbekomen, werd onder de geneesmiddelen ook de wisselbouw aanbevolen. Zelfs de teelt van in deze streken geheel onbekende planten, zooals cichorei werd ter hand genomen. De proeven werden met goeden uitslag bekroond. De onbekendheid met deze teelt op ruimer schaal en de verre afstand tot de cichoreimolens verhinderde, de teelt ingang te doen vinden.

p. TUINBOUW.

De tuinbouw is in onze provincie nooit van veel beteekenis geweest. De eerste tuinbouwonderneming zagen wij op leemhoudenden grond in het veld tusschen Gasselte en Gieten. Het terrein was door leemgraven zeer oneffen. Het werd bewerkt voor de kruisbessenteelt; tusschen de boompjes werden perenboomen geplaatst. Het fruit werd naar Veendam uitgevoerd. De onderneming heeft wel gerendeerd.

Later werd, op verderen afstand van Gieten, de tuinbouwonderneming Pomona gesticht. Het terrein was heide geweest en met onvoldoende afwatering tot bouwland

ontgonnen, waarmede geen goede resultaten werden verkregen. Daarna werd het terrein door een tuinbouwvereniging aangekocht. De afwatering werd verbeterd en de grond omgewoeld. Vruchtboomen werden op aanmerkelijke afstanden geplaatst, waartusschen vroege aardappelen, vroege tuinboonen, doperwtten, kool en andere gewassen groeiden. De resultaten waren zeer wisselvallig. Pomona heeft moeilijke tijden doorstaan. Later kreeg men betere resultaten met de boomkweekerij.

In Schoonoord heeft zich de zadenteelt eenigszins ontwikkeld, terwijl te Emmen, waar de vraag grooter is, de groenteteelt is ontwikkeld.

In de Drentsche dorpen voorzien de meesten zich overeenkomstig hun behoeften en wenschen door eigen teelt in het noodige en de aanvraag is nog te gering, om hier eenige onderneming in stand te houden. Bovendien voorziet het snelle verkeer gemakkelijk in die behoeften, die zich nog kunnen voordoen.

De genoemde ondernemingen hebben geleerd, dat de gronden in Drenthe voor meer dan alleen voor koren- en aardappelbouw geschikt zijn, zoodat in later tijd misschien nog tuinbouwondernemingen tot stand zullen komen.

HOOFDSTUK IX.

Het rundvee

a. TOESTAND TOT $\pm$ 1860.

In de 16e en 17e eeuw was de waarde van het vee in Drenthe uiterst gering. Het voordeel van de veehouderij bestond toen nog in de productie van mest voor de instandhouding van de korenteelt. Het koren kon men vaak tegen een behoorlijken prijs naar buiten de provincie uitvoeren, maar het vee niet. Het oude vee werd geslacht, waarvoor weer jong vee werd aangefokt.

Destijds was het bij een dorp behorende weiland een groot, ongescheiden terrein, waarop ieder in den zomer onder toezicht van een koeherder zijn vee kon laten weiden tot een aantal, overeenkomend met de grootte van zijn waardeel. (549). Omstreeks 1880 vond men in de groenlanden nog op allerlei plaatsen resten van de verblijven van de vroegere koeherders. Deze koeherders zijn in Drenthe niet zoo bekend gebleven als de schaapherders. In sommige dorpen had men daartoe niet altijd een vast aangesteld persoon, maar werd het toezicht over het jongvee in de weide bij beurt-dienst uitgeoefend. De vast aangestelde koeherder was geen man van ervaring als de scheper. Wanneer schurft onder het rundvee voorkwam, werd de hulp van den scheper ingeroepen. Bij open weer ging dat rundvee ook in den winter dagelijks van stal en liep dan onder toezicht in de heide en de bosschen rond, want van heide is het rundvee evenmin afkeerig als het heideschaap. (119). Bij sneeuw en winterkoude werd het rundvee gestald in de eigen woning, waarin ook het gezin zijn verblijf had, of in aparte, naast de woning gebouwde, veestallen. Het jonge rundvee werd, evenals de schapen, los in een stal geherbergd, terwijl het melkvee, met zwaarder horens en vaak meer strijdlustig, aan palen werd gebonden om eventuele onheilen door het stooten te voorkomen.

In den tijd, waarin het ijzer nog te duur was om kettingen aan te schaffen voor het vastzetten van de koeien en het touwwerk nog niet zoo goed verkrijgbaar was, werden die koeien op zeer eigenaardige wijze aan de stalpalen bevestigd. Men had hiervoor de zgn. koeklaaf, een gebogen eiken stok, waarvan de beide einden bevestigd waren aan een eikenhouten balkje van 35 à 40 cm lengte. Aan het eene einde van dat balkje was de stok, hier beugel genoemd, vastgemaakt, aan het andere einde was deze beugel zoodanig bevestigd, dat hij losgemaakt kon worden, als de koe van stal moest. De bevestiging van de klaaf aan den stalpaal werd verkregen door een band van taaie, gevlochten boschwortels of van ander taai twijghout, welke om den stalpaal werd geslagen en den klaafbeugel mede omsloot. Bij het gaan liggen en opstaan van

de koe ging de twijgband op en neer om den stalpaal. Bij het loslaten van het dier werd de beugel aan het balkeinde naar binnen gedrongen en door een gat terughaald, waardoor de omklemming aan den koehals onttrokken werd. Bij het vastzetten werd de beugel weer om den koehals gedaan en door het balkgat gestoken, waardoor hij dan vanzelf naar buiten werd gedrongen en in de sleuf, die met het ronde gat in gemeenschap stond, werd vastgehouden. Deze koeklaven waren tot 1870 nog hier en daar in gebruik.

Op een zacht stroobed als in onze bekende potstallen zal het vee daar wellicht niet hebben gerust, want men mag aannemen, dat het stroo der granen niet zoo ruim voorhanden was om het als strooisel te verbruiken, omdat men het voor de veevoeding niet missen kon. Men strooide de stallen met heide en bladafval uit de bosschen. (119).

Het aanfokken van kalveren werd wellicht meer dan in onzen tijd aan de natuur overgelaten. De kalveren zoogden aan de koe en het dooden van nuchtere stierkalveren zal geen gebruik zijn geweest. Het grootste deel der mannelijke kalveren werd later gekastreerd, om dan als slachtvee of als trekossen te worden gebruikt. Op de vaak groote boerderijen van dien tijd had men wel 60 stuks vee, jong en oud.

b. WEIDEGANG.

Omstreeks 1860 was er in de rundveehouderij al veel veranderd. 's Winters stond al het vee op stal; 's zomers (± 1 Mei — ± 1 November) bleef het jongvee buiten, terwijl het melkvee iederen ochtend onder toezicht van een koejongen naar de weide ging. Van het jongvee werden ieder najaar eenige stuks verkocht, „afgebroken” (574). Het „gemaak” uit het rundvee, dat is het geld, dat de landbouwer ontvangt voor verkocht vee, waarvoor hij geen andere dieren behoeft terug te koopen, in welks ledige plaats hij dus door aanfok kan voorzien, had echter voor 1870 weinig te beteekenen.

De koedrijver was een 9—12-jarige zoon of dochter van een landarbeider en ontving als halfjaarsloon / 3.— plus een schat rogge (25 l) en een stuk (1 kg) boter. Verlangden de ouders, dat hun zoon of dochter elken morgen met een flinken boterham bediend werd, dan werd zijn loon met rogge en boter verminderd. De meeste landbouwers toonden hun goedheid door het loon niet te verminderen en wel den boterham te geven. Kwam de koedrijver met de boodschap thuis, dat één der koeien tochtig was, dan ging de eigenaar er mede naar het huis van den stierhouder en de koedrijver was dan verplicht mede te gaan om het dier aan te drijven als het traag liep en deze ontving daarvoor een toelage op zijn dienstloon, groot 5 cents, terstond betaalbaar als het dier weer in den stal was.

Sommige boeren huurden liever een aankomenden dienstknecht. Had deze de koeien in het land gebracht, dan moest hij naar andere, vaak verderaf gelegen weilanden om te zien of het jongvee daar aanwezig was. Verder deed hij allerlei andere werkjes en moest hij het landbouwwerk aanleeren.

Arbeiders met slechts één koe huurden een „koeweide” van een boer, bij wiens

koeien deze koe in het land liep. De huurprijs voor een minder goede weide was f 5.—, voor een betere weide f 8.— à f 9.— per halfjaar. Er waren ook nog enkele onverdeelde weiden, waarin men een koeweide kon huren. In „de Kamp” te Borger werden voor 1865 nog 8 à 10 koeien geweid, onder toezicht van een vasten koeherder.

Het begin van den weidetijd was in de verschillende dorpen W. van het Hunzedal nogal verschillend, afhankelijk van de hoeveelheid vruchtbaar „vroeg aankomend” groenland. Te Gasselte rekende men half April of begin Mei als aanvangstijd. Drouwen kwam gewoonlijk 8 à 10 dagen later en men had dan nog altijd veel minder weide. Buinen en Exlo waren wat eerder, omstreeks 1 Mei, maar te Valthe rekende men niet vóór 15 Mei op den aanvang van den weidetijd. Als het tijdstip, waarop de weide „ten volle aan” was, werd gerekend 1 of 15 Juni. Maar dan was deze „volle weide” nog zeer verschillend.

Was in den zomer met gemiddelden regenval de weide vrij goed te noemen (119), dan deed de tijd vanaf den langsten dag zich kennen door een vliegenplaag, die vooral in droge jaren veel last veroorzaakte. Het vee werd dan hevig gekweld door de thans (1925) zoo bestreden runderhorzel en door een andere soort vliegen, die men de blinde muggen noemde, doch waarvoor ons een meer wetenschappelijke benaming onbekend is gebleven. In deze „muggentijd”, te Drouwen en Bronneger zeker wel het ergste, zag men in de jaren 1870 tot 1890 op zonnige dagen vaak geen dier op het land, daar ze alle in slooten en waterstroomen bescherming tegen de steekmuggen zochten of in de schaduw meer koele plekjes vonden. De vliegenplaag eindigde ongeveer met de maand Juli. Dan waren de 5 à 6 gevreesde weken achter den rug, waarin de melkgift verminderd was en het jonge vee maar weinig groeide. Dan werd het melkvee vanuit de „oude weide” naar het etgroen in de hooilanden overgebracht. Het jonge rundvee, waarvoor men niet altijd etgroen beschikbaar had, kreeg dan bij zijn vorig weiland ook dat van het melkvee ter beschikking en het groeide. Voor dragende vaarzen, bestemd voor de najaarsmarkten, werd etgroen beschikbaar gesteld, ook al zouden de melkkoeien hun etgroengebied daardoor verkleind zien.

Augustus en September waren de maanden voor de melkgift en den vleeschgroei van het vee. Maar Augustus kon ook tegenvallen. Het was dan de tijd, waarin in sommige jaren de St. Jacobsvloed voorkwam. In sommige zomers lijkt het wel of in de hondsdagen, in het laatst van Juli „de sluizen des hemels worden geopend”. De Hunze voerde destijds het water nog zoo slecht af, dat in enkele dagen de helft van het groenland van Exlo, Buinen, Drouwen en Gasselte onder water stond. „De St. Jacobsvloed is bitter als roet” werd er van gezegd. Een dergelijke vloed had dikwijls in het volgend voorjaar het optreden van de leverbotziekte bij schapen en runderen ten gevolge.

De verkoop van eenige drachtige vaarzen op de najaarsmarkten gaf weideverruiming. Ook de werkpaarden werden dan vaak reeds gestald. Een mooie October was van groot belang voor het jonge rundvee, dat dan wel eens flink groeide.

Het melkvee leefde in den zomer meestal geheel van de weidegang. Boeren met groote erven gaven des avonds een stalvoeding. Deze bestond in Mei uit groene

rogge, afgemaaid van de goorns, voerrogge genoemd. In Juni begon men gras af te maaien van de zgn. „voeringhoeken”, op gronden voor den grasgroei, die in het voorjaar met ier of vloeibaren mest werden bemest. Tijdens de etgroeiweiding bleef de stalvoeding achterwege. Later in October werd herfstspurrie gegeven. Spurrie in groote hoeveelheden verwekte diarrhee bij de dieren. Daarna begon de knollenvoeding, die zoo lang voortduurde tot de winter intrad en sneeuw en vorst hieraan een einde maakten. (6).

In den weidegang zijn groote veranderingen gekomen. (553). Ten gevolge van de verbeterde afwatering en de kunstbemesting kan het vee gemiddeld veertien dagen eerder in de weide worden gebracht, terwijl de weide veel ruimer is. Het dagelijksch heen- en weerdrijven van het melkvee van het huis naar de weide is sinds $\pm$ 1900 afgeschaft. (123). Door de verbetering van den bodem of door andere, niet bepaaldelijk aan te geven oorzaken, ontstond een vermindering van de gevreesde vliegenplaag. Het jongvee groeit nu ook in den voorzomer, wat het vroeger niet kon doen. Door den verbeterden waterafvoer van de Hunze behoeft men ook niet meer te vreezen voor de gevolgen van een St. Jacobsvloed, ook niet bij een grooten regenval, zoodat van de gal- of leverbotziekte, vroeger de schrik van Oost-Drenthe, niet meer vernomen wordt. Ook in den nazomer is de weide ruimer. De hooilanden brengen niet alleen meer hooi op, maar ook de etgroenweide levert veel meer op. Etgroenhooiing komt nagenoeg niet meer voor. (553). Daar het melkvee bij goed weer ook nog in October des nachts op het land blijft, is de bijvoeding met herfstspurrie zeer verminderd en gaat de teelt er van jaarlijks achteruit. (1925).

Het scheuren van de slechte weilanden heeft de beschikbare oppervlakte weiland wel doen verminderen, zij het ook ten deele tijdelijk, maar het verlies van de slechte weilanden beteekende niet veel en werd meer dan goedgemaakt door de verbeteringen elders. Bovendien verkreeg men door de ontginning van heide nieuwe groengronden, die vooral in het voorjaar en in niet te droge zomers uitstekende weide opleverden.

c. WINTERVOEDING.

In den winter (134) werden 's ochtends om 5 à 6 uur door den knecht of zoon een aantal korenschooven „van de balken” gehaald, als voor een korenlegger noodig waren. Enkele schooven werden losgemaakt en het ongedorschte graan werd dan voor het vee gelegd, zoodat de met koren gevulde aren het naast aan den staldrempel kwamen te liggen. Het vee beet dan die aren af en lekte de uitgevallen korreltjes nog van den vloer. De ondereinden van het stroo werden door de dieren geweigerd, omdat er niet op gedorscht en het stroo niet slap geworden was.

Terwijl het vee at en de dochter of dienstmeid begon te melken, werd de korenlegger afgedorscht. Was dit werk na 20—30 minuten afgedaan, dan werd het harde stroo, dat de koeien geweigerd hadden, op den legger verspreid. Was ook dit stroo bewerkt, dan werd het „opgeschud”, tot bossen gebonden en op de hilde geplaatst, d.i. de zoldering boven den koestal. Het kortstroo werd nu voor het vee gebracht, dat gaarne hiervan at, vooral wanneer er grassen in aanwezig waren, die met de rogge

waren opgegroeid. Met voorliefde at het vee het „hondenhaar” (*Avena praecox*), dat tegenwoordig niet meer op de akkers wordt gevonden.

Van het op den dorschvloer liggende graan werd nu de „rieving”, de afgebroken en nog met korrels gevulde korenaren, afgenomen en aan de paarden gegeven. Het graan en het kaf werden in kafmolen of korenwan gescheiden, stroo werd tot haksel gesneden, stroo en kaf, goed doorengemengd, in de hakselkist geborgen. Inmiddels was het vee voorzien van een kleine hoeveelheid vaak slecht hooi, in het begin van den winter knollen, dat gretig opgenomen werd. Daarna verlangde het vee te drinken. Voor 1870 werd „koekwater” toegediend, verkregen uit een waterton, voor $\frac{3}{4}$ met water gevuld, waarin 2 of 3 raapkoeken ter oplossing waren gelegd. Elken dag werd de ton weer aangevuld met water uit de open welput en met 2 of 3 raapkoeken. (514). Daarna kreeg het vee roggestroo. (123, 134).

Wanneer de welput zeer diep was, (125, 504), hetgeen in de Hondsrugdorpen vaak het geval was, zou het opputten van drinkwater voor een 25 stuks hoornvee, eenige paarden en ander vee, zooveel bezwaar met zich mede brengen, dat het water uit een open kuil bij het huis, „dobbe” genoemd, werd aangedragen. Het daarin aanwezige water was door de goten der straten aangevoerd. Gezond was het niet. Ook was het niet eenvoudig, om er een emmer in te vullen. Daartoe diende een plank, in de dobbe rustend op een hekje.

Bij vriezend weer was het rondom de welput één en al ijs, hetgeen het waterdragen tot een gevaarlijk werk maakte. Als putten had men zwingelputten of rolputten. Na de afschaffing van de koekwaterton werd het vee direct met water uit dobbe of put voorzien. Het jonge vee gaf men tweemaal daags één emmer, de melkkoeien twee maal twee emmers. Aangezien de koeien elkaar het water betwistten, kreeg de eene vaak te weinig, en de andere vaak te veel, hetgeen bij koud water tot bezwaren kon leiden.

Des namiddags te 3 à 3½ uur werd begonnen met hooi, resp. knollen, daarna werd drinkwater gegeven en roggestroo. Was de knollenvoorraad ten einde, dan moest de hoeveelheid hooi grooter worden. Waren er nog mangels of koolrapen aanwezig, zoo kon men den termijn voor volle hooiaanwending nog wat uitstellen. Het algemeene gezegde was: met Lichtmis (2 Febr.) moet de helft van het hooi en $\frac{2}{3}$ van het roggestroo nog aanwezig zijn.

Met stroo kwam men in de meeste jaren te kort. De stroovoorraad werd aangevuld door gemaaide heide als veevoedsel. Landbouwkundigen van dien tijd meenden, dat heide als veevoedsel hoegenaamd geen waarde had, maar boerinnen zeiden, dat goed droge en versch gemaaide heide de melkopbrengst verhoogde. De vraag naar heide werd zoo groot, dat er een handel in heide ontstond. Te Schoonloo verkocht men de heide voor f 1.20 per vracht, indien de koper zelf liet maaïen en tegen f 3.— per vracht voor gemaaide heide.

Bij het gebruik van kunstmest werden de korenoogsten zooveel ruimer, dat de voeding met heide overbodig werd. Tijdens den wereldoorlog werd de heide als stroo geperst in pakken naar Duitschland uitgevoerd. De Hondsrugdorpen hebben in slechte korenjaren ook wel roggestroo uit de veenkoloniën aangevoerd.

Bij het lengen der dagen nam de voedselbehoefte van het vee toe. Had men voldoende hooi, dan werd 's middags extra hooi toegediend, maar op de meeste stallen kon dit niet, want men zou dan te kort komen. In het voorjaar nam de behoefte aan krachtvoer toe. Het „koeken-water” was dan niet meer voldoende. Er moest nu raap- of lijnkoek droog, d.i. als brokken worden gevoerd. In de ongunstige jaren 1870—1880 werd het gebruik van veekoeken steeds schaarscher en begon men stroohaksel te geven, in April vermengd met kort gesneden groene rogge, met aardappelafval, koolrapen of mangels, tot dien tijd bewaard of, voor pas gekalfde koeien, met eenig roggemeel.

Zoo kwam het vee in de jaren voor 1890 den winter door en in het voorjaar gewoonlijk mager ter weide. Het eerste gevolg van de kunstbemesting was een verruiming van de hooioogst, hetgeen een verbetering van de hooivoeding met zich meebracht. De heidevoeding bleef nu achterwege en de stroovoeding werd kleiner. De boterfabrieken brachten weer een verbetering voor het vee, omdat er nu meer krachtvoedsel, eerst lijnkoeken, later grondnotenkoeken, sojakoeken, graanmeel en andere voedingsmiddelen werden toegediend, die de melkgift verhoogden. (531). Het aantal melkkoeien werd nu allengs grooter, dat van het jongvee kleiner. Aan-gezien ook de weide zeer verbeterd was, was de veehouderij in haar geheel in een heel ander stadium gekomen. Men zag nu in Mei geen zwarte koeien met rood-grijs haar meer in de weide, zooals vroeger zoo vaak het geval was. (118). Indien men zijn vee reeds vroeg in October in den stal brengt, voedert men in verminderde mate spurrie, daarvoor in de plaats ook wel serradella (6). Ook de knollenvoeding is verminderd, vooral op aandringen van de directeuren van de zuivelfabrieken, die bezwaren hebben tegen de „knollenboter”.

De waarde van aardappels voor de voeding van het rundvee is langen tijd zeer laag aangeslagen. (535). Men wist van voorbeelden, waaruit deze geringe waarde zou blijken. Bij lage aardappelprijzen is echter toch wel met voordeel van aardappels gebruik gemaakt. Vooral in het voorjaar van 1923, toen de aardappels van oogst 1922 voor 60 cent per hl verkocht werden, leerden de veehouders de waarde van de aardappels beter kennen.

In (847) vindt men de beschrijving van een vijfjarige proef over de stalvoeding van een koe (1894—1899) met 20 ares grond.

De drinkwatervoorziening is ook geheel veranderd. (125, 504). Het water wordt in een lange goot gepompt uit een welput in de schuur. Alle dieren drinken nu tegelijk en afgunst tusschen de dieren bestaat niet meer. Elke koe drinkt zooveel zij wil. Ook vindt men reeds drinkwaterleidingen, waarbij het vee uit kleine bakjes drinkt, waarin het water door den druk in een met water gevulden bak telkens weer wordt aangevuld. Het vee drinkt dan wanneer het wil. Wegens de kosten zijn deze nog niet algemeen in gebruik. (1924).

d. STALLING.

Het vee stond in potstallen. Elken dag moest men de uitwerpselen van achteren

naar voren brengen, wat men „den stal effenen” noemde. Daarna zou de stal flink met stroo moeten worden gestrooid, maar dat stroo was vaak niet aanwezig, want men kwam in slechte jaren reeds voor de veevoeding te kort. In den tijd van de veenboekweitcultuur is veel met boekweitstroo gestrooid, ook raapzaadstroo is veel gebruikt. Waar de voeding met afgemaaide heide werd aangevuld, daar werd in de behoefte aan strooisel voorzien door heideplaggen of door heide. Zoo verkreeg men veel meer stalmest dan tegenwoordig, maar die stalmest was zeer onvoldoende om het bouwland in goeden staat te houden.

De potstal moest om de drie weken worden uitgemest. Het uitmesten was werk, waaraan men van oudsher gewoon was, maar het werd eerst als een last beschouwd, toen het niet meer noodig was. Met een scherpen meststeker stak men de mest eerst in riemen, daarna in ruiten en nam het van ter zijden losgestokene in zgn. „bollen”, als brokken van 25 cm in het vierkant weg. Men kon het werk niet over de geheele staloppervlakte tegelijk verrichten. De eerste koe werd uit den stal verwijderd en zijn plaats tot op den bodem, ter diepte van $\frac{3}{4}$ m, geledigd. In dat gat werd nu de tweede koe geplaatst en diens leger weggenomen. Zoo volgden de ligplaatsen van alle koeien en evenzoo die van de jongere dieren. Voor den stal stond de mestwagen — want mestkarren kende men hier niet — en als de wagen volgeladen was, spande de boer er zijn paarden voor en reed de mest naar den akker. Het uitmesten van den rundveestal was het werk voor twee personen, waarvan één de brokken op den wagen plaatste. Men moest bij het werk zeer voorzichtig zijn, omdat men altijd dien scherpen meststeker in den stal had. Het afdalen der koeien van de hoogte naar de laagte ging zeer verschillend. Er waren koeien, die dat zoo goed konden, dat zij zonder aansporing in de diepte stapten, eerst met hun voorpooten, dan met de achterpooten en men liet hen rustig begaan. Voor zij den bodem betraden werd er stroo op gelegd. Was de mest onder de laatste koe weggenomen, dan werden alle weer verplaatst. Dan kwam ook de eerste plaats weer vrij en werd het verwijderde dier teruggehaald. Als het avond was, lagen alle rustig en tevreden in den diepen stal.

Het tekort aan stroo voor voeding en stalstrooisel heeft men later ook getracht te bestrijden door een andere wijze van stalling. Was de potstal tot aan de dorschvloerhoogte met mest gevuld, dan werd achter de dieren een strook mest met een scherpe schoffel afgestoken en verwijderd, waardoor men een greppel verkreeg, waaruit de faecaliën der dieren twee, drie malen per week werden opgeruimd en op de mestvaalt gebracht. Het vee lag nu nog wel op stroo, doch dit stroo werd niet meer zoo vuil gemaakt als in den potstal. De mestproductie werd er kleiner door, doch men begon nu al op het land met kunstmest aan te vullen. Voor en na werden enkele stallen van mest gezuiverd, het gat met geel zand aangevuld en de greppel achter het vee van muurtjes voorzien. Op deze wijze werd een groote stroobesparing verkregen. Het afmaaien van heide in den winter hield overal op, mede ook door de toenemende hooi- en korenopbrengsten. Later werden de veestallen nog meer verbeterd door een geplaveiden gang achter het vee te leggen, waardoor het weg-nemen van het vuil veel gemakkelijker werd.

Thans staat het vee op den grup. De ligging is veel droger, het achterdeel van het lichaam wordt niet meer verontreinigd en de melk blijft veel zindelijker dan in den potstal. Wij gelooven echter dat, als de dieren spreken konden, zij nooit zouden hebben gekozen, wat de mensch voor hen als een lotsverbetering beschouwde. De ligging in de potstallen was zacht en een dier geeft niet veel om de reinheid of zindelijkheid van het achterdeel van zijn lichaam. Een koe is vreesachtig voor den greppel achter zich, waarin zij, door één voetbreedte achteruit te trappen, naar beneden komt. De vloersteen en zijn zoo koud en hard, dat een weldenkende er altijd nog wat droog stroo op legt voor een zachtere ligging.

In de oude boerenhuizen was het vee vroeger in den strengen winter vaak te veel aan koude blootgesteld. Reeds omstreeks 1880 werd hierin voorzien door schotten voor de stallen te plaatsen, waardoor de stallen van de groote en vaak tochtige dorschvloeren werden afgescheiden. Nu werd echter de staltemperatuur vaak veel te hoog en ook dit was nadeelig voor de gezondheid van het vee. In de nieuwe huizen staat het vee in stallen, die niet meer met den dorschvloer in verbinding staan, met meer ruimte en betere ventilatie. (125).

e. STIERHOUDERIJ.

In elke boerschap werd één dekstier gehouden. Het markebestuur regelde dit voor zoover zulks noodig was, doch ieder kende die regeling, waarop maar zelden inbreuk werd gemaakt. Iedere veehouder, die een bepaald aantal runderen bezat, was verplicht op zijn beurt een jaar lang, van en tot November, een dekstier te houden en deze voor al het rundvee in het dorp of gehucht beschikbaar te stellen. Voor deze beurtdiensten had een geregelde opvolging van stierhouders plaats, aangewezen naar de wijze van den stand der boerenhuizen, evenzoo als een nabuurschap was geregeld. In vele boerschappen had de stierhouder ook het boerhoren onder zijn beheer. Men was dus tegelijk „stierhouder” en „horenboer”. Van het boerhoren werd dan gezegd, dat het „met den stier” rondging.

De jonge, in de prov. Groningen geboren stieren werden vaak aangekocht op de Zuidlaarder- of Vriescher markt. Was iemand aan de beurt om een dekstier te houden, dan kreeg hij van zijn voorganger een geldsom als deel van de koopsom. Dit bedrag liep in de verschillende boerschappen uiteen van f 30.— tot f 70.— en is later verhoogd tot f 100.—. Het geld kwam uit de kas der markgenooten, maar het keerde er niet in terug en ging ieder jaar van den eenen op den anderen stierhouder over.

Het dekgeld of de vergoeding voor het „uitlaten” van den stier was, dat ieder, die zijn jaarbeurt voor het stierhouden kreeg, voor elke koe of vaars een raap- of lijnkoek betaalde. Houders van minder koeien, die geen beurt van het stierhouden kregen, betaalden als dekgeld per dier 25 cents. Aangezien deze vergoeding veel te klein was, werd het houden van den stier als een last beschouwd. Dat het houden van een dekstier op den duur voordeelen zou kunnen opleveren, werd tot ongeveer 1870 niet vooruitgezien. De noodzaak om meer „gemaak” te verkrijgen, leidde tot

een krachtiger voeding van den dekstier. De in November voor f 100.— aangekochte stier was als slachtdier na 10 maanden soms f 300.— waard en het houden van den dekstier werd soms tot een fortuintje. Het dier werd dan verkocht en een jonge stier uit eigen bedrijf ter dekking gesteld. Met het oog op de belangen van de veehouderij was deze toestand op den duur niet houdbaar.

De nieuwe tijd bracht meer vee fokkerij en zoo kon de oude, niet gereguleerde wijze van stierhouden niet in stand blijven. Er zijn na $\pm$ 1890 stierhoudersverenigingen tot stand gekomen, waarvan ieder veehouder lid is en dit wel moet, wil hij van den eenigen stier in het dorp voor zijn vee gebruik maken. Deze vereniging laat door een commissie een stier aankopen. Op aanvraag per advertentie komen de aanbiedingen in en nu gaat de commissie op reis tot aankoop. Men beijvert zich om op tijd op zoek te gaan en niet te wachten tot het beste reeds zijn plaats heeft gevonden. De nieuwe stier wordt dan ook gewoonlijk vroeger in den herfst ter dekking gesteld dan voorheen. Bij het bepalen van het dekgeld, gewoonlijk f 2.— tot f 3.— (1929), wordt met de aankoopkosten rekening gehouden. De stier wordt nu aan den meestbiedende verkocht, onder de verplichting, hem voor ieders vee in het dorp tegen het bepaalde dekgeld ter dekking te stellen of hij wordt verpacht op gelijke voorwaarden. De stier wordt nu wel eens korter of langer dan een jaar aangehouden. De zwaarte, die de stier had gekregen en de prijs, dien men er bij verkoop voor zou kunnen ontvangen, beslist vaak over den duur van den dekstier. (568, 569).

Toen de Drentsche landbouw eenmaal ontwaakt was uit den ouden sleur, heeft men hier wel eens sneller en verder vooruit gewild dan men kon. Er zijn pogingen aangewend om door aankoop van Friesche in plaats van Groninger dekstieren een melkrijkere veesoort aan te kweken. Het bleek echter, dat de Friesche dekstieren voor Drenthe veel te hoog in prijs waren. Men stelde zich dan ook tevreden met goede stieren uit de provincie Groningen. Ook werden reeds stieren, afkomstig van Drentsche koeien, aangekocht. (1929).

f. ZUIVELPRODUCTIE.

Voor de melk gekarnd kan worden, moet ze behoorlijk zuur zijn. In den zomer ging dat zuur worden vaak zoo snel, dat de melk reeds zuur was voor men genoeg bijeen had om te gaan karnen, wat men om de twee of drie dagen deed. In goede kelders kon men dit snel zuur worden tegengaan, door de melk in zoogenaamde platte vaten te gieten en die in den kelder te plaatsen. De room kwam dan spoedig naar boven drijven, maar de melk bleef een paar dagen zoet. In de meeste huizen in onze omgeving had men evenwel geen kelder, in het Z.W. van Drenthe en andere streken wel.

In den winter had men, zonder kelder, veel moeite om de melk tot aanzuring te brengen. Deze aanzuring werd bevorderd door het plaatsen van een met kokend water gevulde en goed gestopte kan in het melkvat (de „melktien”). Waar ook dit middel in den strengen winter vruchteloos bleek, daar werd de tien, met de gevulde

heetwaterkan er in, in een strookorf („melkhuve”) naast het haardvuur geplaatst. De melk werd dan „dik”, en voor het karnen geschikt. In de arbeidershuizen, waar men slechts één of twee koeien hield, was de karnmethode het meest primitief. In grotere bedrijven karnde men met de „winde”. In nog wat grotere bedrijven had men den hondemolen, in slechts enkele der grootste bedrijven den paardemolen.

Het karnen met de hand geschiedde met behulp van een kleine boterkarn, geschikt voor het karnen van 18—25 l melk. Een karn is een ton, vaak van vurenhout gemaakt en voorzien van 4 of 5 ijzeren hoepels, dikwijls nog van boven versierd met een koperen hoepel. De hoogte was $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ m, de ronde opening van boven had een middellijn van 60—70 cm, de bodem een middellijn van 75—80 cm. De boterkarn werd goed in de verf gehouden. Het eikenhouten polsblad was van 8—10 gaten van $1\frac{1}{2}$ cm middellijn voorzien. De polssteel stak $\frac{1}{2}$ m boven de karn uit. Met dat boven-deel werd bij het handkarnen de polsbeweging in de karn veroorzaakt. Bij het handkarnen was er geen deksel op de karn.

Eerst werd 10—15 minuten gekarnd om de klonten weg te krijgen. Dan werd met een vinger de temperatuur opgenomen. Behalve in den warmen zomer moest de melk verwarmd worden. Hiertoe werd heet water toegevoegd. Nu werd ongeveer een half uur gekarnd. Bruiste de melk te sterk, wat de boterafscheiding tegenhield, dan werd een tweede gift van kokend heet water aangewend. Eindelijk, als het karnen lichter werk werd, dan begon de melk te „boteren”. Bij al te veel bruisen geloofde men, dat „de heks in den karn zat”. Een met krijt aangebracht kruis aan den onderkant van het melkvat en de karn diende om de heks af te schrikken. Niet altijd ging het met het „boteren” even voordelig; den eenen dag moest men wel een kwartier langer karnen dan op een anderen dag. Was eindelijk de melk tot afscheiding der bovendrijvende boterdeeltjes gebracht, dan liet men de karn een kwartier stilstaan. Na dien tijd werd nog even weer tien minuten gekarnd en als de huisvrouw nu den iets naar boven getrokken karnpols enkele malen omdraaide, dan vereenigden de boterdeeltjes zich tot een kluitje en de boter was „groot” en kon een half uur later worden afgenomen.

De winde bestond uit een staaf ijzer van 3 m lengte, 4 cm breed en dik, in het midden tot een hoek van ongeveer 110° gebogen. In de bocht werd een ijzeren buis aangebracht, die om een spil liep, welke aan een muurstijl was vastgemaakt. Aan het benedeneinde was een handvat zoodanig geplaatst, dat de karnster ter weerszijde van den ijzerstang een hand hield voor het heen en terug stooten. Hierdoor ging het andere einde van den ijzerstang, waaraan de steel van den karnpols bevestigd was, steeds op en neer. De polssteel had aan het bovineinde een ijzeren stift met 3—5 ronde gaten er in, om den polssteel iets langer of korter te maken. Die stift werd geplaatst tusschen het gekloofde bovineinde van den windestang, die hierdoor als het ware twee ijzeren veeren had verkregen met drie of vier gaten, recht tegenover elkander in die veeren. Als de polsstift hiertusschen was gestoken, werd hij met een ijzeren pinnetje of klein houtje vastgezet. En nu zou de pols in de daaronder staande karn, die 30—45 l melk kon bevatten, op en neer gaan, zoodra het onderende van

de winde bij het handvat heen en weer werd gestooten. Het werk was lichter dan het bij de hand karnen.

De hondekarnmolen was een vrij groot hoepelvormig rad met een middellijn van ongeveer 6 m en een hoepelbreedte van 40 cm. Op afstanden van 25 à 30 cm waren aan de binnenzijde dwarslatten geplaatst. Was dit groote rad in omloop, dan stond de hond, alsof hij in het rad omhoog wilde klimmen, waartoe hij zijn voorpooten op of achter die latjes wilde plaatsen. Omdat de molen liep, kwam de hond nooit omhoog. Stilstaan kon hij niet, want dan zou hij achterwaarts omhoog gaan. Was de hond gewillig in zijn werk, dan stond hij los in den molen en de getraliede deur verhinderde hem te vluchten. Was hij niet gewillig, dan werd hij aan een touw gebonden en verhinderde dit touw hem het achterwaarts omhoog gaan. Hoe langzamer de hond liep, hoe zwaarder het werk was. De spil had een ijzeren draaier, die de karnpols op en neer voerde. De karn stond buiten het hondenverblijf, soms aan de andere zijde van een muur. Er waren honden, die het werk zoo plezierig vonden, dat zij, als het hekje niet gesloten was, in den molen gingen en lustig het rad, als het niet met de karn verbonden was, in beweging brachten en ook honden, die slechts uit volstrecte noodzaak op de houtjes van den hoepel traptten en die gaarne zouden hebben willen vluchten, als zij dit hadden kunnen doen.

Was de melk aan het boteren, dan voelde de hond dit en jankte even. Maar ook de boerin of melkmeid hoorde aan het suizen der melk, dat de boterafscheiding in gang was. Na een kwartier rust werd de hond van het erf teruggeroepen en moest hij nog 10 à 15 minuten trappen. Dan kreeg hij zijn eten.

Het paard liep in den karnmolen steeds om een spil. De pols in de karn ging hier niet op en neer, maar had een draaiende beweging, waarvoor zij drie vleugels had met gaten er in. Het paard was gewoonlijk één der kleinste die men had. Op de temperatuur van de melk in de karn werd minder gelet; was zij wat te laag, wat men aan het melkgeluid kon hooren, dan werd het paard wat aangejaagd om door den versnelden omloop van de karnpols een temperatuursverhooging te verkrijgen. Voor het verkrijgen van witte boter, zooals bij het aanwenden van te veel heet water verkregen werd, was hier geen gevaar. (130, 769). De paarden kenden het werk zoo goed, dat zij zelf het einde aankondigden.

Na het afnemen werd de boterkluit, vooral bij warm weer, vaak in een emmer frisch, koel water gelegd om flink af te koelen en stijf te worden. Dan werd zij gekneeld in een houten boterbol en daarna in kluiten van een „stuk” (ong. 1 kg) verdeeld. Deze kluiten werden versierd met den botermerker, een stukje hout met een blad er aan, met aan het einde regelmatige kerven en daartusschen takjes. Een ander werktuig voor het opmaken van boter was de pondskop, een houten kop met voet, waarvan de inhoud met een pond boter overeen kwam.

In elk gehucht woonde minstens één, in een kerkdorp twee of drie boterhandelaren, boterdragers genoemd. De boterhandel was ruilhandel, waarbij de boerin kruidenierswaren voor haar boter ontving. In gunstige gevallen was er nog een geldelijk overschot.

De kaasmakerij was hier vroeger geheel onbekend en is eerst in zwang gekomen na de oprichting van de zuivelfabriekjes. (703).

Toen omstreeks 1880 pogingen in het werk werden gesteld om boterfabrieken op te richten, was de strijd daartegen groot. De Drentsche boerinnen konden het niet gelooven, dat heeren, die niet in het landbouwbedrijf waren opgevoed, de botermakerij beter zouden kennen dan zij en zij waren wantrouwend in zooverre, dat zij de voorgangers inzake deze verbetering in het landbouwbedrijf beschouwden als menschen, die bij de voorgestelde nieuwe werkwijze hun eigen beurs zouden vullen. De voorlichting van landbouwconsulenten werd niet vertrouwd. Nadat de eerste fabriek in Erm (gem. Sleen) was opgericht, kwamen van de melkleveranciers aldaar gunstige berichten los. In Borger werd de tweede melkfabriek opgericht, al was het geld voor de kosten moeilijk te vinden. Bij de betaling van 2½ cent per liter, waarbij men de ontroomde melk terugontving, won de overtuiging veld, dat de melk, mits goed bewerkt, meer waarde had dan tot dien tijd gebleken was.

De moeilijkheden waren echter niet in eens overwonnen. Eerst was de aanvoer van de melk naar de fabriek en het terug bezorgen van de ontroomde melk aan de huizen het groote bezwaar, daarna de uitbetaling der geleverde melk naar het vetgehalte en ten slotte de aanvoer van de melk der boerderijen, die buiten de kommen der dorpen in het open veld stonden. In de vergaderingen der aandeelhouders en melkleveranciers bleek telkens tegenstand. Maar de leiders der vergaderingen, zelf geen veehouders, waren de boeren wel eens te slim af en zij wonnen het pleidooi, waarover de boeren zich later verheugden. De afstanden van de verafwonenden gaven aanleiding tot het oprichten van kleine fabriekjes met handkracht in allerlei kleine gehuchten. Deze moesten weer verdwijnen. Dat ging gemakkelijker toen men in de grootere dorpen begon met stoom als drijfkracht in te voeren. De melkprijzen liepen hier zoo omhoog, dat de kleine fabrieken het tegen de grootere niet konden volhouden. In de gemeente Borger klom het getal der fabrieken tot 7 en er bestaan er nog 4, waaronder 2 met te kleinen omzet. (1929).

De verandering, welke door de boterfabrieken in de bedrijven werd gebracht, was enorm. Vooreerst nam het op geregelde tijden melken toe, daarop volgde een verbeterde veevoeding en een vermeerdering van het aantal melkkoeien. Arbeiders, wier ouders nimmer een melkkoe in den stal hadden, werden nu de houders van twee, drie melkkoeien. Kleine bedrijven kwamen er door tot grootere ontwikkeling. Door de vermeerderde behoefte van hooi en stroo als veevoeding in den winter werden de huurprijzen van groen- en bouwlanden hooger en door het toenemend algemeen gebruik van kunstmeststoffen werden de oogsten grooter. De werking der boterfabrieken werd één der voornaamste factoren van de verbetering van het landbouwbedrijf en de veehouderij.

g. VEEHANDEL.

Gelijk reeds werd opgemerkt, hadden de geldelijke inkomsten uit de veehouderij vóór 1870 weinig te beteekenen. De boter werd ingeruild tegen kruidenierswaren

en er bleef hoogstens een klein bedrag als „botergeld” over. In het najaar werden op de jaarmarkten enkele dragende vaarzen verkocht, ook wel eens een oude melkoe, welke echter weinig geld opbrachten. Dit „gemaak” vormde met de opbrengsten uit de paardenfokkerij, de schapenhouderij en den verkoop van rogge het inkomen in geld, dat het boerenbedrijf opleverde. De meier of huurboer moest $\frac{1}{3}$ van zijn rogge als voornaamste deel van zijn jaarhuur afstaan en kon dan in slechte jaren geen rogge verkoopen. Het kleine bedrag, dat hij bovendien in contanten moest betalen, moest in dergelijke jaren dus wel uit den verkoop van vee komen, terwijl hij voorts ook nog eenig geld voor andere uitgaven noodig had. Daarom moesten huurboeren wel zorgen, ieder jaar eenig rundvee ten verkoop te hebben, terwijl eigenerfde boeren door den aard van hun bedrijf hetzelfde deden. Het toenmalige Drentsche rundvee, dat wel met den naam „heidesnikken” aangeduid is (134), had de eigenschap, zich in andere weidestrecken, b.v. Friesland en de omgeving van Meppel, sterk te ontwikkelen, zoodat er gewoonlijk goede vraag naar was. Oud melkvee werd b.v. naar de spoelingsdistricten verkocht om daar te worden vetgemest. Veel jong vee werd door de „hamkers”, Overijsselsche veehandelaren genoemd naar Den Ham, naar Duitschland uitgevoerd. (580).

Omstreeks 1870 werkten drie omstandigheden samen om de beteekenis van de rundveehouderij zeer te vergrooten. De korenoogsten liepen sterk achteruit, tengevolge van de „ziekte van de Drentsche esschen”. De inkomsten uit den graanverkoop daalden dan ook zeer, hetgeen later nog versterkt werd door de daling der graanprijzen. Toen nu tengevolge van den Fransch-Duitschen oorlog in 1870 de vee-prijzen opliepen, leverde het rundvee plotseling meer gemaakt dan in vroegere jaren, hetgeen de fokkerij zeer deed toenemen. Alle kalveren van beider geslacht werden aangehouden. De tijd was voorbij, dat nuchtere stierkalveren voor $\frac{1}{3}$ — aan den dorps-slager werden verkocht. (118). Stierkalveren van $\frac{3}{4}$ — $1\frac{1}{4}$ jaar oud werden als „osjes” op de najaarsmarkten te koop aangeboden, nadat ze door een ruime voeding met stoppelspurrie, aardappelkriel en eenig roggemeel vetgemest waren. Wel was de stijging van de vee-prijzen niet van blijvenden aard, maar dragende vaarzen met goede verschijnselen van vruchtdragendheid bleven goed gevraagd. Wie op gemaakt uit de veehouderij wist te letten, zou per jaar ongeveer moeten kunnen verkoopen twee of drie dragende vaarzen en één of twee bejaarde, liefst dragende koeien, want in andere streken werden deze oude dieren vaak langer dan in Drenthe aangehouden.

Nu de huurboer inkomsten uit de veeteelt begon te krijgen en de „derde” door de lage roggeopbrengsten zoo weinig meer te beteekenen had, begonnen de verhuurders, de „heerschappen”, de huurwijze te veranderen, zoodanig, dat de „derde” werd afgeschaft en de geheele huur in geld moest worden betaald. Dit dwong den meiers-stand in de richting van toenemende veeteelt; wie niet met deze ontwikkeling meeding, ging onherroepelijk verloren, hetgeen met velen, die bleven hopen op den terugkeer van de goede korenjaren van voorheen, het geval is geweest. De „slokke” boeren konden hun bedrijf niet handhaven, maar „scherpe” boeren gingen

zelfs in de slechte jaren van 1870—1890 vooruit. Zoo nam de fokkerij van rundvee in Drenthe zeer toe en de najaarsmarkten kwamen tot groot aanzien. De grootere beteekenis van de veehouderij deed de aandacht op de groenlanden vestigen, waarvan de opbrengst geleidelijk verbeterde. Eerst werd het hooiland met kunstmest bemest en later de slechte weilanden bezand en geëgaliseerd, waardoor de hoeveelheid weide en hooi toenam. Daardoor konden ook arbeiders en kleine boeren meer rundvee gaan houden, hetgeen van grooten invloed is geweest op den socialen toestand van het gebied, vooral na het oprichten van de boterfabrieken.

Het ontstaan van de zuivelindustrie vanaf ongeveer 1885 veroorzaakte een groote verandering in de veehouderij. Het melkvee begon nu belangrijke voordeelen op te leveren, hetgeen vroeger nauwelijks het geval was. Het aanbod van jongvee nam af, omdat men de dieren liever aanhield ter verhooging van de melkproductie. De Drentsche jaarmarkten verloren daardoor aan beteekenis. Sindsdien is de veehouderij sterk onder invloed van de veeprijzen gebleven. Er zijn tijden geweest, dat het aanbod van jong vee op de najaarsmarkten aanzienlijk was. Deze vaarzen waren veel beter dan vroeger het geval was, hetgeen ten deele een gevolg was van de betere voeding, ten deele ook van de betere stieren. Omgekeerd is er ook wel op voorjaarsmarkten jong vee van elders aangekocht. Soms had dit ten doel, voordeel te trekken uit de veeweiderij. Men kocht het vee in het voorjaar, in de verwachting, dat vee in het najaar met voordeel van de hand te doen. De resultaten waren zeer wisselvallig. In jaren met voordeeligen grasgroei, als het vee zich gunstig ontwikkelde, kon het geldelijk voordeel belangrijk zijn. Vaak was men echter te slecht op de hoogte met de veeprijzen, om van prijschommelingen voordeel te kunnen behalen. (549). Het is bovendien een bedrijfsvorm, die in Drenthe, ondanks de verbeteringen van het groenland, minder goed op zijn plaats is dan in streken met zeer vruchtbaar groenland. (549).

Een deel van het in het voorjaar goedkoop van elders, b.v. Gelderland, Overijssel en Friesland aangevoerde vee werd echter aangehouden, waardoor het vee in Drenthe een meer gemengd karakter heeft verkregen. (580). Dit was voor de Drentsche landbouwers iets zeer ongewoons. Als men een dier ter markt kocht, informeerde men steeds, uit welk dorp of gehucht het afkomstig was, om te oordeelen, of het in de weide van den kooper goed aarden zou. Vee uit Elp, Schoonloo e.a. ontwikkelt zich overal goed, werd vroeger gezegd. Dit was zoo, omdat de weiden daar zoo weinig voedzaam waren. (126).

In het begin van deze eeuw is er een tijd geweest, dat men dacht, dat de Oost-Drentsche bedrijven zich, op het voorbeeld der veenkoloniën tot veelooze bedrijven zouden ontwikkelen, vooral naar aanleiding van de goede aardappelopbrengsten van het gescheurde groenland. (118). De heideontginning voorzag echter in de toenemende behoefte aan bouwland, terwijl de gescheurde groengronden in veel verbeterd grasland werden omgezet.

De veehouderij is ten slotte zoo toegenomen, dat het groenland, ondanks sterk verhoogde opbrengst en ondanks de heideontginning, schaarsch werd. Daardoor is

de mogelijkheid om groenland te huren verminderd en moesten arbeiders en andere kleine veehouders in het voorjaar hun kalveren verkoopen, omdat zij er geen weide voor konden vinden. (549).

h. VEEZIEKTEN.

In vroegeren tijd was bij de moeilijkheid om steeds veeartsenijkundige hulp te verkrijgen, het toezicht op het gestalde vee in den winter in het algemeen veel scherper en de kennis van lichte ziekteverschijnselen tijdens den aanvang eener ziekte bij den eigenaar grooter dan in dezen tijd. Als een veehouder voorlangs den stalliep, waar alle dieren met den kop naar voren waren geplaatst en er was een dier bij, waarmede iets niet geheel in orde was, zag hij het dadelijk. De stand van een dier, een weinig omhoog getrokken rug, de niet gladde of geregelde toestand van het haar, koude ooren, waar direct naar werd gevoeld, eenigszins matte oogen en vooral eenige vertraging in den eetlust of in dien om te drinken, waren de eerste kenteekenen van het niet wel zijn van het vee, wat door iemand, die met eenige haast het voeder toediende, niet opgemerkt werd, terwijl een meer opmerkelijke het wel zag. Zoolang Oostelijk Drenthe nog vele bedrijven telde met een 20 stuks rundvee, bleef de zoon of dienstknecht van dien veehouder steeds bij het vee in de schuur, zoolang het voeren van het vee duurde en hij moest het wel dadelijk zien, als het dier bij het hooi opnemen wat „prielwilde”, of het voedsel traag tot zich nam, of het, na gebruik van een emmer koud water, terstond lust betoonde om hooi of stroo tot zich te nemen, dan of het zich schudde, wat een teeken was, dat het water te koud was geweest. Was dit het geval, dan gaf men volstrekt niet meer drinkwater, doch wel een topje goed hooi. Voor verschillende ziekteverschijnselen kende men huismiddelen, die aangewend werden, zoolang geen veeartsenijkundige hulp verkregen was.

Een veel voorkomend geval van rundveeziekte was een buikuitzetting, die men „den wind” noemde. Het geval kon zoo licht een ingewandsverstopping ten gevolge hebben. Daarom was het noodig die toestand, die vaak ontstond door het te snel en met groote teugen drinken van koud water, terstond te bestrijden. Men wreef het dier met een goed samengebonden stroowisch, of bond zoo hoog mogelijk een strootouw door den bek, zoodat het dier er op kauwde, door welke mondbeweging de gassen uit het lichaam kwamen en door den bek naar buiten kwamen. Bij vrees voor verstopping werd gekookt lijnzaad te drinken gegeven. Gekookt hennepzaad diende voor windverdrijving. Kwam een dier met dergelijke hulpmiddelen niet weer terecht, dan werd de hulp ingeroepen van één, die zich voor bekwamer dan de menigte uitgaf en die eenige medicijnen, zooals Engelsch zout voor verstopping, in voorraad had en die vaak meer door handelingen dan door medicijnen de kwaal trachtte te bestrijden. De weinige gediplomeerde veeartsen uit den ouden tijd werden dan ook zeer geacht.

Verstopping kwam vroeger veel voor. Zij werd toegeschreven aan het te gulzig drinken van koud water, aan koude en tocht in de stallen of aan de voeding met

heide. Was een dier er van hersteld, dan zou men heel voorzichtig moeten zijn om herhaling te voorkomen, wat gevaarlijk voor het dier zou zijn. Aan verstopping stierven in den winter vele koeien. Ook te droog hooi en gekookte aardappels konden tot verstopping aanleiding geven. (125).

Hoest kwam in den winter heel vaak bij het rundvee voor. Men gaf het dier dan te drinken van een aftreksel van een mossoort, „longrag” of „IJslandsch mos” genoemd, dat in het grasland groeide en bij open weer altijd wel verkrijgbaar was. Vroeger geloofde menigeen, dat voor elke ziekte van mensch en dier een kruid groeide en zoo zocht men dan ook in het longrag het middel tot bestrijding van een ziekteverschijnsel, dat men nu tuberculose noemt. Niet al te hevig hoestende jonge dieren herstelden in het voorjaar van hun kwaal als zij in de weide kwamen. Later werd de ziekte onder den naam longwormziekte bekend. (77).

Bij kalvende koeien kende men hier niet de kalfziekte en menige melkkoe ging door onbekendheid met de behandelingswijze verloren.

Blaar was een ziekte, die beschouwd werd als een gevolg van te groote inspanning. Er werd voor gewaarschuwd, als het vee van den stal naar de weide werd overgebracht, waarbij de dieren in hun uitgelatenheid wel eens bewegingen maakten, die boven hun krachten gingen. Daarbij begon het dier hevig te blazen en kon soms onverwachts op den grond neersmakken. Men trachtte dan het dier weer op te kweeken, door het koud water in de ooren te gieten en den bek te bevochtigen. Ook gaf men het met een zakmes wel een klein sneetje over de uitgehaalde tong. Het door de blaar aangetaste dier werd natuurlijk naar den stal teruggebracht. (184).

De „wee” of „weerweide” (60) is een ziekte, die hier vroeger zeer veel voorkwam. De urine van de zieke dieren bestaat uit water en bloed. Het is een „valsche” ziekte, omdat een dier de ziekte heeft zonder dat men het merkt. De ziekte trad op bij vee in bepaalde slechte groenlanden. Na verbetering van het groenland is de ziekte verdwenen.

Vroeger sprak men ook veel over de „schotelziekte” en „wolf in den staart”.

De runderhorzel heeft zeer langen tijd schade aangericht, maar is sinds 1922 met kracht bestreden. (16).

Voor de bestrijding van luizen had men vroeger allerlei smeersels. Er zijn wel eens jonge dieren met wie weet welke ingrediënten doodgesmeerd. (153).

De liefde voor het vee en het nauwlettend toezicht lieten ook wel eens te wenschen over. Als men een koe, die zich bij het drinken van koud water had „vertast”, door eenige malen verwarmd drinkwater te geven had kunnen redden, dan deed men dat vaak niet. Het dier moest zich maar aan koud putwater wennen.

Het verlies van vee door sterfte had vroeger, toen er nog geen veefondsen bestonden, voor den landbouwer vaak ernstige gevolgen. Er is vroeger bij ziekte van het vee dan ook veel nabuurhulp verleend, om te trachten, het vee in het leven te houden. Bij de schaarsche veeartsenijkundige hulp was dat vaak zeer moeilijk. Thans is dat veranderd. Vakkundige hulp is veel gemakkelijker te krijgen dan vroeger, maar de veeverzekering heeft het nauwlettend toezicht op het vee verzwakt. (543).

HOOFDSTUK X

Het schaap

a. OORSPRONG.

In zeer oude tijden was de schapenhouderij in ons gebied het voornaamste deel van de veehouderij. (119). Het heideschaap stelde geringe eischen aan zijn onderhoud. Het vond zijn bestaan op de heide en in de bosschen, het voorzag zijn eigenaren van wol, ten einde in de behoefte aan kleeding te voorzien en ook in die aan melk, want men heeft dit dier vroeger als melkschaap gebruikt, zooals men thans nog het Friesche schaap melkt. De hoeveelheid melk van elk schaap zal niet groot zijn geweest, maar werd door het groote aantal schapen dat men had, toch van beteekenis.

Voor de korenteelt was de schapenhouderij van het grootste belang. Dat men tot op het eind van de schapenhouderij de heideschapen in de maanden Augustus en September des nachts op de korenakkers bracht, teneinde deze te bemesten, is wellicht een overblijfsel van die heel oude tijden.

Het heideschaap kon, ook in den winter, veel goedkooper onderhouden worden dan het rund. Als strooimiddelen in de rundveestallen had men roggestroo noodig, terwijl het heideschaap des nachts rustig en tevreden lag in het met heideplaggen gestrooide hok, terwijl de zoo verkregen mest veel beter was dan de rundermest. Hoewel het heideschaap jaarlijks niet meer dan één lam ter wereld brengt, was een uitbreiding der schapenhouderij gemakkelijker dan van de rundveehouderij. Oude en afgeleefde schapen werden destijds, als zij geslacht waren, aan het braadspit gehangen, of zij stierven; van jonge schapen was men, zoolang hier geen uitvoer plaats vond, ruim voorzien. (1002).

b. NA 1850.

In de tweede helft der 19de eeuw heeft de schapenhouderij in Drenthe een zeer grooten omvang gekregen. In de meeste dorpen hadden boeren met vol bedrijf 40—60 schapen, de kleinere boeren en keuters van 6—20. Al die schapen, in vele plaatsen duizend of meer, werden elken morgen te ongeveer 10 uur onder leiding van den scheper veldwaarts gedreven. Na het fluitsignaal begeeft zich op iedere boerderij iemand naar den schapenstal, hier algemeen als hok of „schot” bekend. De houten pin, „stik”, gestoken in een gat, dat in schuine richting in het kozijn is geboord, wordt uitgetrokken, of de uitgesleten klink gelicht, waarna de deur meestal van zelf opengaat. Want in dat hok is, vooral in den voorzomer, een verbazend groote hoeveelheid mest aanwezig, waardoor aan de binnenzijde der deur altijd

eenigen druk wordt uitgeoefend. Bovendien is de sluiting vaak slecht en zijn de hengsels zwak. Na een paar slagen met de „stik” tegen de deur staan de achter in het hok liggende schapen op, terwijl de eerste het hok reeds verlaten. Met neerhangenden kop en tragen gang gaat het Drentsche schaap eerst een eindweegs voort, tot het op eenmaal, schrikkend voor het blaffen van den herdershond, van houding verandert en in kleinen draf voortsneelt. Vanuit drie, vier of meer hokken zien we tegelijk de schapen naderen. Bij het eerste honderdtal hebben zich al spoedig meer honderden gevoegd en als de scheper nog op zijn hoorn blaast en de herdershond blaft, geven de schapen een blatend geluid en klinken de bellen, die eenige der groote hamels aan den hals dragen. De kudde nadert den uitgang van het dorp of gehucht; zij is nu compleet. Een stofwolk rijst omhoog, die den landbouwer op het land opmerkzaam maakt, dat het na tien is.

De meeste dorpen hebben een bepaalden uitgang voor de kudde. Om het koren op de esschen tegen de aanvallen van de heideschapen te beveiligen, heeft men hoge aarden wallen opgeworpen, waartusschen de weg ligt, dien men „drift”, „steeg”, of „schapenstreek” noemt. Pogingen, om deze wallen door het aanplanten van boschgewas te versterken, lijden meestal schipbreuk, omdat de schapen het hout afbijten. Te Exlo heeft men daarom deze wallen voorzien van een soort muurwerk van keisteenen.

Soms ontstond bij den uittocht van de kudde uit het dorp één of andere verandering. Een landbouwer, vergezeld van zijn hond, wil het dorp inrijden, waardoor de vreesachtige schapen in hun vreedzamen gang gestoord worden. Of ook de trek der dieren naar het veld is niet groot, zoodat eenige hamels tegen elkander beginnen te stooten, wat de scheper als een voorteeken van ander weer beschouwt. Ook een „mengat” of opening in den aarden wal kan aanleiding geven tot vertraging. Zulke openingen zijn gemaakt, opdat de landbouwer per as zijn aangrenzend land kan naderen. Vaak dringt daar een roofzuchtig schaap, een „snuier”, binnen, die door vele andere gevolgd wordt, en het in zijn gang vaak langzame heideschaap is nu opeens zeer snel in zijn beweging geworden om van de groene rogge te proeven. En de scheper weet bij ervaring: als één schaap over den dam is, volgen andere zoo gemakkelijk, zoodat hij altijd een oogje in het zeil moet houden. Zoo’n mengat vordert dus meer dan gewone opmerkzaamheid, vooral waar er meer zulke openingen en dan ter weerszijden van den weg zijn.

Tegen elf uur is de kudde in het ruime en vrije veld. De herdershond vleit zich neder in het koele zand en de scheper begint te breien, na met opmerkzaamheid de lucht te hebben beschouwd. (938).

Het aantal schapen, dat de gemeente Borger vóór 1900 bezat, was over de verschillende boerschappen ongeveer aldus verdeeld: Borger 1100, Buinen 1200, Bronneger 700, Drouwen 1300, Ees 900, Westdorp 600.

Van de eerste helft van Maart tot het einde van April worden de meeste lammeren geboren. Dan moeten de ooischapen terstond meer en beter voedsel hebben dan de andere, niet zoogende schapen. Om hierin te voorzien worden de ooischapen des

morgens of des middags onder toezicht van een schoolknaap of -meisje op de groene winterrogge op den korenesch gebracht. In een uur nemen zij dan zooveel groenvoedsel op, dat de zogvoorraad voldoende vermeerdert. Ieder blijft met zijn eigen schapen op zijn eigen korengewas. Komen zij te ruim acht uur weer thuis, dan zuigen de lammeren eventjes, waarna de ooischapen het veld in trekken. Zij vormen een afzonderlijke kudde, die onder het toezicht staat van een tijdelijken herder, den ooienscheper, die gedurende een drietal maanden de moederschapen hoedt. De ooischapen komen elken middag thuis om haar jongen te zoogen. Het thuiskomen van de ooischapen geeft allerlei zorg. Herhaaldelijk probeeren deze, op weg naar hun hok, nog wat voedsel te bemachtigen en indien het hok wat achteraf staat hebben zij genoeg gelegenheid tot „snoeien”. Daarbij toonen de dieren een verschillenden aard. Want men vindt onder het vee altijd dieren, die in hun aard geheel overeenkomen met menschen, die men inhalig of schraapzuchtig noemt. De lammeren van zulke snoeiers worden gewoonlijk ook snoeiers. Zijn de ooischapen op die snoeier na in het hok teruggekeerd, dan moet het lam nu eens onder het eene, dan weer onder het andere moederschaap kruipen om zog te krijgen. Zoo wordt het lam reeds opgevoed tot wat men later een snoeier noemt. Ook bij de menschen hebben schraapzuchtige ouders gelijke kinderen. (1002).

In de eerste helft van Mei gaan de lammeren met de moederschapen mee naar het veld. Het heeft dan voor de schapenhouders heel wat zorg en moeite in, om de jonge dieren den weg naar het hok te leeren volgen, zooals de oude schapen dien kennen. Nu zou men wel denken, dat de lammeren zoowel in het veld als bij het huiswaarts keeren getrouw hun moeders volgen. Bij een koppel van ongeveer 460 oude en jonge schapen, waarvan de helft jonge blaters, die nog weinig gras of heide eten, verliezen de meeste jonge dieren hun moeders echter spoedig uit het oog.

Nadat de lammeren gedurende een week dagelijks bij den ingang van het dorp zijn afgehaald, gewennen zij langzaam om naar hun eigen hok terug te keeren. Is men hiermede bij het grootste deel der lammeren klaar gekomen, dan wordt een vereeniging van de twee koppels tot één voorbereid. De ooienscheper moet vooraf nog een paar dagen hoeden zonder des middags thuis te komen en de vereeniging heeft plaats. Maar nu wordt de taak van den scheper aanmerkelijk verzwaard, zoodat hij hulp krijgt. Bij toerbeurt stellen de schapenhouders iederen dag een „meehieër” of medeherder in zijn dienst, een knaap of meisje, zoon of dochter des huizes, een „koedrijver”, of een jongen, die men voor 10 cents per dag benevens den kost huurt. Heel vaak werden voor zoodanige diensten schoolkinderen aangewezen, zoodat het schoolbezoek hieronder leed. Onderwijzers verhieven daartegen hun stemmen, waardoor er tusschen schepers en schoolmeesters, beiden wegens hun betrekking bij de dorpelingen geacht, vaak verwijdering ontstond. Later kwam hierin verbetering, toen men overeenkomstig het verlangen van den meester een „steevasten meehieër” huurde, iemand, die van eind Mei tot 1 November dagelijks bij den scheper in het veld verkeerde. Voor / 25.— à / 30.— huurde men een 16—18-

jarigen knaap, wiens loon door het heffen van een belasting van 2½—3 cents per schaap gemakkelijk gevonden werd.

Zoodra de esch ledig was, kwam de scheper er met zijn kudde om van de stoppelweide te profiteeren. Daar er altijd nog eenige akkers met aardappels of boekweit aan den groei waren, had de schaapherder bij de hoeding op de stoppelweide hulp noodig, welke hulp door de schapenhouders beurtelings werd verleend. Hadden de schapen per dag 3 à 4 uur op den stoppel geweid, dan dreef de scheper zijn kudde weer de heide in. Het stoppelweiden werd vroeger op hoogen prijs gesteld, omdat de schapen gedurende de 2 à 3 weken, dat zij dagelijks eenige uren in den esch kwamen, goed groeiden. De oude schapen werden dan geschikt voor de Friesche schapenkoopers, die deze dan voor de Leeuwarder markt hier kwamen aankopen. (504).

De meeste ooschapen vond men in de kleine landbouwbedrijven. Welgestelde boeren wilden geen schapenfokkerij, omdat deze zooveel werk veroorzaakt. Zij hadden een veertig tot zestig heideschapen, alleen hamels, die men hier weerschapen noemt. Elk jaar verkochten zij in Augustus een deel der oudste schapen, waaronder de tandelooze, voor f 6.— à f 8.— per stuk, om daarvoor in de plaats in September of October jonge schapen aan te koopen. Dit waren de al of nog niet gecasteerde ramlammeren, waarin op sommige veemarkten een levendigen handel bestond. De „kleine” landbouwers komen daar hun lammeren te koop aanbieden, de meer vermogenden koopen deze en de eerste weten uit hun fokkerij voordeel te halen. Voor de koopers is het in de eerste dagen zeer lastig om de gekochte schapen te leren, hun hok terug te vinden. Dan staan de boer en zijn kinderen elken avond bij het hok en luide klinkt dan hun „oei-oei” door het dorp.

Vroeger werden de schapen in den herfst geregeld eenige weken des nachts op het bouwland gebracht om dat land te bemesten. Het land van iederen gewaardeelde kreeg daarbij zijn beurt. Had de scheper te weinig vee voor de productie van een voldoende hoeveelheid stalmest, dan werd hem het recht toegestaan, in Augustus gedurende 3 of 4 achtereenvolgende nachten de geheele schapenkudde op één zijner akkers te doen verblijven, waarbij de scheper ook des nachts bij de dieren de wacht moest houden. In Odoorn heeft de Ned. Herv. diaconie van oudsher het recht, om eenige haar toebehoorende akkers op deze wijze te doen bemesten door de schapenkudden van Odoorn en van Exlo. (938).

's Winters kwamen de schapen moeilijk aan den kost, zoodat op vele boerderijen bijgevoerd moest worden. In het najaar bracht men een deel der schapen ook wel op het groenland.

Aan schapen gaf men maar zelden te drinken. Van de Drentsche heideschapen werd gezegd, dat zij tweemaal in het jaar groote dorst verdragen kunnen, nl. bij groote zomerdroogte en bij langdurige wintervorst. Maar als men bij vriezend weer zonder sneeuw met een paar emmers water naar het schapenhok ging, dan zag men de vreedzame dieren om het water twisten en men kon hier eenige emmers water zeer snel zien verdwijnen. (504).

Behalve de groote schapenkudden van de Drentsche boermarkten, vond men

schapen overal, waar ontgonnen werd. Zoo maakten de kleine landbouwers, die in het slechte groenland ontgonnen, veel gebruik van de schapenteelt, vooral vanwege de mestwinning. (645). Ook de kleine ontginners van het vroegere boekweitveen, b.v. in de omstreken van Valthe en Exlo, dat later versneden is, hadden veel hulp van de schapenhouderij. (655).

c. ZIEKTEN.

De meest bekende en verbreide ziekte der schapen was de schurftziekte, hier het „ruut” genaamd. Vroeger ontbrak deze ziekte in geen enkele schapenkudde. Het bestrijden van deze ziekte behoorde tot de gewone taak van den scheper. Hij kende het bereiden van de schurftzalf, waarvoor hij zich op eigen kosten de ingrediënten bij een apotheker verschaft. Hij wist de aanwezigheid van schurft onder de wol te ontdekken en kende de weersgesteldheid, waaronder het gevaar voor het ontstaan van de ziekte grooter of kleiner was. Leerjongens zonder ervaring of mannen, die geen schaapherder waren, konden dat niet. Het geneeskundig toezicht op de schurftziekte is later zoo toegenomen, dat deze bijna niet meer voorkomt, en terstond streng bestreden wordt, hetgeen de taak van den schaapherder zeer vergemakkelijkt. (163).

Een belangrijke ziekte der schapen was voorts de galziekte of leverbotziekte. In bepaalde, vooral natte, jaren greep deze ziekte zoo sterk om zich heen, dat de kudden gedecimeerd werden en de mestmakerij er ernstig onder leed. Als ongunstig zijn o.m. de jaren 1837 en '38 bekend gebleven, doch ook na het natte jaar 1891 stierven in dorpen als Eext, Gasteren, Oosterhesselen, Erm, Westerbork en elders duizenden schapen. De ziekte ging uit van het lage en natte heideveld, dat vooral in een natten nazomer door den scheper moest worden gemeden, maar ook in het volgend voorjaar nog gevaarlijk was. Waar hooge velden met goede afwatering gevonden worden, zooals o.a. te Odoorn, Borger, Rolde e.a. is de galziekte onbekend. Van een aantasting van de kudde door de galziekte kreeg de scheper vaak de schuld. Kreeg een dorp een nieuwen scheper, dan had men vaak het volgend jaar galziekte, maar dan paste de man in latere jaren beter op. (687).

In de jaren, toen de kunstmest kwam, dacht men dat de bestrooiing van de laagten met kainiet de ziekte zou doen verdwijnen. Aangezien de lage heidevelden het eerst voor ontginning in aanmerking kwamen, is de bemesting van kainiet ter bestrijding van de galziekte nooit geprobeerd. (191). De heideschapen van ontginners, die buiten de dorpen en gehuchten wonen, hebben geen galziekte meer. Bij de Friesche schapen, die 's winters in het groenland loopen, vindt men zoo goed als geen galziekte. (191)

Van de schaapspokken werd gezegd, dat zij om de 10 à 12 jaar terug keerden, als er een nieuw geslacht was ontstaan. Na 1870 zijn de pokken nog tweemaal opgetreden. De ziekte was zoo besmettelijk, dat in een hok, waar de ziekte voorkwam, geen dier er voor werd gespaard. Vaak verloor men er 1/3 zijner schapen bij. Het inenten der schapen als voorbehoedmiddel tegen de hevigheid der ziekte had verschillende resultaten, waarop de weersgesteldheid van invloed was. Te Borger

stierven eenmaal van de 1000 in October ingeënte schapen slechts een tiental en te Drouwen, waar de inenting in Januari plaats vond, veel meer dan een derde gedeelte der kudde.

Behalve op de schurft- en galziekte moest de scheper ook letten op de „draaiziekte”, hier dodde genaamd. Deze ziekte ontstaat, doordat zich in den kop een blaasje vormt en komt alleen bij één- of tweejarige schapen voor. Openbaart zich dit verschijnsel, dan moeten de dieren terstond thuis blijven, aangezien zij anders het gevaar loopen, niet terug te keeren en in het veld om te komen. Sommige schepers bestrijden de ziekte door een operatie, die men „dodde ophouen” noemt en waarbij het blaasje wordt weggenomen. De draaiziekte wordt veroorzaakt door de ontwikkeling van een bacil in de ontlasting van den schepershond. (938).

Het boutvuur of koudvuur meenden sommige boeren te kunnen voorkomen door het houden van een geit. (938).

d. WASSCHEN.

Eén maal per jaar, in de maand Juni, kort voor den hooitijd, worden de schapen gewasschen. Dit was noodig, omdat zich in de wol der schapen veel stuifzand, stof en onreinheid verzamelt, wat het afscheren der wol van de huid der schapen bemoeilijken zou. De waterkuur, door de dieren zeer gevreesd, vond bij de meeste kudden plaats aan den oever van een stroom. Zoo werden de schapen der boeren van Borger, Bronneger, Buinen en Drouwen in het Voorste Diep, echter niet op dezelfde plaats, gewasschen. Westdorp, met een kleine kudde van 600—700 dieren, had in de nabijheid verschillende kleine stroomen, waarin geen plaats te vinden was, groot genoeg om een 15 à 20 mannen aan het werk te stellen, waarom daar het werk verdeeld werd. De boeren van Ees trokken met hun schapenkudde naar den bekenden grooten Valthier kuil, in het open veld gelegen.

Wanneer de weersgesteldheid zoodanig was, dat men elken dag goed en vooral niet te koud weer kon verwachten, werd de boerschap opgeroepen om den dag voor het wasschen der schapen te bepalen. De keuze van den dag gaf vaak aanleiding tot veel meningsverschil en het besluit moest dan bij meerderheid van stemmen worden genomen. Het gebeurde meermalen, dat het werk wegens regen of koude niet op den bepaalden dag kon plaats hebben en moest worden uitgesteld.

Eenige dagen tevoren werd aan den rand van den stroom een omheining van hekken opgericht; binnen welke de geheele kudde voor het wasschen werd gebracht. De mannen, die het werk zouden verrichten, trokken ter plaatse oude, afgelegde kleedingstukken aan. Ongeveer twintig mannen begaven zich tot ongeveer het middel in het water. Jongens, te klein om als wasscher op te treden, pakten een schaap en sleurden het in het water, waar het door de wasschers zoo ver van den kant werd meegetrokken, dat het niet met de pooten aan den grond kon komen en dus drijven moest. Het schaap zorgde zelf wel den kop boven water te houden, terwijl de mannen de wol zooveel wrongen en knepen, dat het water bruischte en vuile bruine strepen vertoonde. Na den rug en de beide zijden van het schaap zoo-

danig te hebben bewerkt werd het dier op den rug gelegd om het onder den buik, waar het meeste vuil zich bevond, nog eens flink schoon te maken. Daarna kreeg het dier meer vrijheid en zwom naar den ondieperen oever, waar het grond onder de voeten kreeg en waar de staart bewerkt werd. Zoo werd het dier overgegeven aan den afnemer, die het aan den oever buiten de omheining omhoog hielp. De geheele bewerking van een schaap duurde 6 tot 8 minuten. Het werk werd vaak „een kouden plezier” genoemd. Naarmate het water meer of minder koud was, vond het werk meer of minder serieus plaats. Soms werden de schapen „maar even door het water gehaald”, soms flink behandeld. Ook kende niet ieder het werk even goed. De scheper, die zich als het ware belast achtte met de gezondheidsdienst van het wolvee, waarschuwde wel eens om een zwak schaapje niet te lang in het water te laten blijven.

Ging het werk vlot, en was het aantal wasschers niet te klein, dan was men in $2\frac{1}{2}$ uur klaar. Soms duurde het een uur langer. Lammeren werden in het jaar hunner geboorte niet geschoren en dus ook niet in het water gebracht. Zij werden uitgezocht en over de heining gezet.

Houders van 10 tot 12 of een kleiner aantal schapen zonden geen wasscher maar een flesch sterken drank, zoodat de scheper aan den stroomoever soms ook als tapper fungeerde en den wasschers, als zij een schaap afleverden een glaasje jenever reikten, dat in één teug geledigd werd, om het werk niet te vertragen. Bij velen is het bedrijf alleen om het drankgebruik zoo gewild, al wordt er van den drank geen misbruik gemaakt, zoolang men te water is. Het zou te gevaarlijk zijn. Kwamen de wasschers met hun nat pak uit het water, dan was hun eerste werk, uit een drankfleschje, dat in hun eigen droge kleeren geborgen was, een teug te nemen, om dan hun natte plunje af te leggen. Bij niet te koud weer zwommen de geheel ontkleede wasschers nog eens door een diepe kolk van den stroom, om daarna hun droge kleeren aan te trekken. Daarna verzamelden zich al de aanwezigen, waarbij ook de scheper, die de hoede voor de afgetrokken schapenkudde voor korten tijd aan schoolknapen overliet en er werd sterken drank gedronken, totdat het laatste fleschje geledigd was. Dan verscheen één der boeren met zijn wagen, die beladen werd met al de saamgebonden bundels natte kleeren. De gehuwde mannen gingen nu huiswaarts, de jongelingschap trok naar de herbergen. Want van ouds werd het schapen wasschen als een feestje beschouwd. (938, 1002).

De Valther kuil wordt na de afschaffing van de schapenteelt in de omringende dorpen en gehuchten niet meer gebruikt. Men heeft hem in het droge jaar 1921 doen uitgraven en den inhoud in eenige honderden wagenvrachten op het ontgonnen heideveld gebracht, dat hierdoor van bouwland tot weiland geschikt geworden is en nu als zoodanig wordt gebruikt. (29).

c. SCHEREN.

Het scheren der schapen gold bij de meeste boeren als het minst aangename werk, dat zij verrichten moesten. De oorzaak van dezen tegenzin is de onzuiverheid van

de schapen, die zich ook na het wasschen nog altijd bij het scheren vertoont. Het is geen stank of walgelijke lucht, die men bemerkt, maar vuil zweet en onaangename vochten, die na het scheren bij het uitdrogen van de wol vanzelf verdwijnen, en het zijn de vaak talrijke schapenluizen, die gedeeltelijk in de wol blijven en daarin sterven en gedeeltelijk op de kaalgeschoren huid blijven. Het pas geschoren schaap bijt zich vaak in de huid om jeuk te bestrijden en de scheper gaat in de eerste dagen na het scheren elken morgen voor 10 uur een gedeelte der hokken bezoeken om de huid der schapen geheel te bewasschen. Een emmer, gevuld met water, waarin een aftreksel van tabak en oogentroost, benevens zeep en sodawater dient voor het wasschen.

De beste weerschappen of hamels zijn het minst onrein en worden het eerst van hun vracht bevrijd. De wol daarvan wordt door de huisvrouw bewaard om er voor eigen gebruik kousengaren en weefgaren van te spinnen. De wolhandelaar krijgt alles, goed zoowel als slecht. De zwarte schapen, ongeveer 10 à 15% van het totaal, worden het laatst geschoren. Dit is, omdat in de zwarte wol meer stof en ballast aanwezig is dan in witte wol. Zwarte schapen transpireeren meer dan witte. De scharen stompden in die wol meer af.

Het scheren der schapen vindt ongeveer een week na het wasschen plaats. Men begint in den vroegen zomermorgen, te drie uur. Men rekent, dat iedere scheerder, van 3 tot 11 à 12 uur, ongeveer 20 schapen scheert. De scheerder hult zich ook ditmaal in het slechtste werkpak, dat hij bezit. Vóór in het schapenhok of op den boerendeel bij de geopende banderdeur wordt een bank opgericht van een ladder, gedekt met een wagenplank, rustende op een waschtobbe, een kruiwagen of een paar oude stoelen, op welke bank het schaap zal liggen. Vooraf wordt de hals geschoren en de nek, tot aan de voorpooten. Dan legt men het op de bank en op den rug. Vóór- en achterpooten worden naar elkander toegehaald en met een touw samengebonden. Dan is het arme schaap weerloos en de scheerder kan beginnen. Hij snijdt eerst onder de buik en daarna aan één der zijden alle wol weg en als hij tot den rug gevorderd is, legt hij het andersom op de losse wol, opdat het zacht ligt, waar hij nu weer van onder aan begint en den rug van het schaap weer bereikt. Na het schoonmaken van de staart kan het schaap verlost worden. Er zijn schapen, die zich bij het scheren van hals en nek zoodanig naar den scheerder richten, dat men hen wijze schapen noemt en er zijn er ook, die zich krachtdadig tegen den scheerder verzetten. Dat zijn de „stiemskoppen”.

Tegen den middag was het werk afgedaan. In dien éénen morgen werden de schapen in alle hokken geschoren. De scheper kon dan met de kudde veldwaarts gaan. Vaardig als de dieren dan in hun bewegingen waren, openbaarden zij een grooten honger. Zij sprongen op aarden wallen om van daarop staande boschjes de bladeren af te bijten. Zij sprongen over omheiningen van grasperken om fluks eenig beter gras te rooven of staken er hun koppen door.

Was het scheren der schapen afgedaan, dan moesten de scheerders eerst van kleeding verwisselen en zich aan een flinke waschkuur te goed doen. Dan wachtte

hun een flinken maaltijd van spekpannekoeken. Het was van drie tot elf uur een lange werktijd geweest, waarmede de daglooner voor dien dag vrij van verderen arbeid was en zijn acht stuivers benevens den kost verdiend had. Bij het werk was hem tweemaal een glas sterke drank aangeboden en eenmaal een goede kop koffie met boterham, dien hij met ongewasschen handen tot zich had moeten nemen.

Tijdens het scheren naderden met tusschenpoozen vrouwen van scharenslijpers of van landloopers, die aan het bedelen gewoon waren en om een „topje” wol vroegen, want zij en haar mannen en kinderen moesten in den winter toch ook kousen aan de voeten hebben. Voor elk topje, groot of klein, waren zij zeer dankbaar en wij vernamen daarvoor van haar allerlei berichten: in welk dorp gisteren of een paar dagen vroeger de schapen geschoren waren; wij hoorden welke paren in andere plaatsen in het huwelijk waren getreden, waar een huis afgebrand was of wie er overleden waren. Niet alle bedelende vrouwen waren even welbespraakt, maar altijd voldoende om klaagtonen aan te heffen over haar lot en omstandigheden. (1002).

f. WOL.

De uitvoer van wol is in Drenthe zeer oud. In oude tijden, toen een aanzienlijk goederenvervoer van Groningen naar Koevorden plaats had en landbouwproducten vanuit het noorden naar de Overijsselsche steden Zwolle, Kampen en Deventer werden overgebracht, vinden wij vermeld honig en was, wol, vlas en koren en onder de ingevoerde goederen ijzer, bewerkt hout, Friesch laken, lijnzaad enz. In de 10de en 12de eeuw zal de schapenhouderij hier van grooteren omvang zijn geweest dan in de 19de eeuw. Naarmate de nijverheid toenam, zal er steeds meer wol in den handel zijn gebracht.

In de 19e eeuw brachten wij de wol, die niet voor eigen gebruik bestemd was, naar den koopman in manufacturen, maar ontvingen daarvoor geen contante betaling. Van hem ontvingen wij het geheele jaar door de noodige kleedingstoffen. Aan het eind van het jaar werd het voor- of nadeelig saldo vereffend. Zoo was de oude Drentsche volksaard. Men wilde „leven met elkander alsof er geen geld in de wereld is”. Zoo deed ieder. Waar een nadeelig saldo niet aangezuiverd werd, daar werd in het eerstvolgend jaar met wat meer zuinigheid ingekocht om dan met de jaarrekening niet te kort te komen.

Woonde de koopman buiten het dorp, b.v. te Assen, dan kwam hij met een adsistent in één der herbergen, waar wij hem onze wol brachten. De wol werd op een schaal gewogen. De opgerolde wolvliesen van al de leveranciers werden op een hoop geworpen en, als alles bijeen was, in groote zakken gepakt en op één of twee wagens weggevoerd. Een wolprijs werd ons dan niet bekend. De koopman bepaalde dien later, als hij de wol weer verkocht had. Alles ging op goed vertrouwen. De brengers van de wol werden door den koopman getraceerd.

In lateren tijd werd het bij velen de gewoonte, hun wol per as naar het huis van den koopman in Assen te brengen. Dat was dan, bij goed weer en in den nog niet

drukken tijd vóór de hooiing, een aangename reis. De boerin, die de hoofdstad van Drenthe wel eens wilde zien, ging dan mede. Eigenlijk diende de geheele reis slechts om haar een genoeg te verschaffen, want wat doet een Drentsche boer al niet om zijn vrouw ter wille te zijn? Assen had in 1870 den spoorweg gekregen en was niet meer het eenvoudige stadje, waar de apotheker woonde, die den scheper zijn schapensmeer leverde. Men hoorde het wel eens de stad der paleizen noemen. Daar kon de boerin artikelen koopen, die in het volksleven ten platten lande nog niet bekend waren. Daar werden de wolleveranciers bij den koopman aan huis als gasten ontvangen en deze zorgde wel voor een onthaal, dat niet voor dat van de meest gastvrije boerin behoefde onder te doen. Kwam de boerin met den koopman in den winkel, dan deed zij altijd ruime bestellingen, vooral wanneer zij dochters in huis had, die den huwbaren leeftijd naderden, want van meisjes werd gezegd, dat zij wegens de „strikjes en lintjes en flertjes”, die zij noodig hebben, altijd meer „aan onderhoud” kostten dan de boerenzonen. Maar ook die werden niet vergeten. Voor jassen van tricot in den zomer en van duffel in den winter, met voering en met lint voor de omranding van de laatste, werd goed gezorgd en de koopman pakte alles netjes in, met knopen als gratis toegift. De boer, die één jaar een zoodanige reis naar Assen had gemaakt, ging er het volgend jaar weer heen.

De houders van het kleinste aantal heideschappen, van 6 à 8 stuks, hadden gewoonlijk hun wol zelf wel noodig. De vrouw spon daarvan kousengaren en weefgaren; het eerste ook, om daarvan te verkoopen in den winter, wanneer de verdiensten van den man wegens vorst en sneeuw stil stonden. Soms kochten boerenknechts en -meiden of dienstknechten in het timmer-, schoenmakers- of smidsbedrijf dit garen en wanneer er geen vraag naar was, nam de koopman in kruidenierswaren het in betaling, om het door oude mannen of door den scheper te laten breien tot kousen, die hij in den zomer verkocht. Had de kleine landbouwer, de halfboer, van 10—25 halve kg wol te verkoopen, dan verkocht hij die op de bovenvermelde wijze aan den koopman. Had hij behoefte aan geld, dan verkocht hij zijn wol aan den joodschen koopman, die met goederen van tweede kwaliteit aan de huizen ventte en die van elke aanbieding gebruik maakte, als hij er winst in zag.

In lateren tijd, toen het coöperatie-wezen toenam, verkochten de vereenigde schapenhouders in sommige dorpen hun wol gezamenlijk bij inschrijving tegen contante betaling, waardoor de tractatie door den kooper een einde nam. Zoover is het in ons dorp niet gekomen; de schappen werden hier voordien afgeschaft. In plaatsen, waar men nog een gedeelte der kudde, b.v. het 1/3 deel, aanhield, vond deze handelwijze wel ingang, echter niet algemeen.

g. RESTEN VAN DE SCHAPENHOUDERIJ.

In de tweede helft der vorige eeuw is door landbouweconomen herhaaldelijk aangedrongen op afschaffing van de groote schapenkudden, vooral omdat deze de boschteelt zeer belemmerden. Al deze pogingen waren evenwel tevergeefs. De Drentsche landbouwer, die altijd mest tekort kwam om zijn land behoorlijk te

mesten, dacht het buiten de heideschappen niet te kunnen stellen. Alleen Zuidlaren ontbond zijn kudde, doch dit dorp had toenemend voordeel van de nabije ligging van Groningen, waardoor de schade weer eenigszins werd goedge maakt. (663). In het algemeen zouden vooral de meiersboeren nadeel van de afschaffing hebben gehad, terwijl de keuters door toenemende werkgelegenheid bij den boschaanleg er voordeel van zouden hebben ondervonden.

In het eind van de 19de eeuw was de opbrengst van de schapen en van de wol zoo gering geworden en waren de onkosten van de schapenhouderij zoo gestegen, dat de schapen nog slechts voornamelijk om den mest werden gehouden, welke mest noodig werd geoordeeld voor de instandhouding van de vruchtbaarheid van de korennesschen. Omstreeks de eeuwwisseling werd echter meer algemeen bekend, dat kunstmest op het bouwland beter resultaat opleverde dan de vermaarde plaggenmest, zoodat men toen begon, de schapen van de hand te doen. De neiging tot heideontginning leidde eveneens tot den wensch, de schapen op te ruimen. Al spoedig werden de kudden zoo klein, dat de overgebleven schapenhouders te hooge kosten moesten dragen, zoodat, voornamelijk in de jaren omstreeks 1905, bijna alle Drentsche schapenkudden werden ontbonden.

Echter verdween de schapenhouderij niet geheel; vooral ontginners, die buiten de dorpen woonden, bleven schapen houden. De aanmerkelijk verkleinde kudden leverden in deze eeuw nog enkele voordeelen, voornamelijk bestaande in de sterk verhoogde waarde der dieren, die zelfs in sommige jaren weer tot eenige uitbreiding aanleiding gaf, terwijl de mest bij de ontginningen goed kon worden gebruikt, vooral voordat het geneesmiddel tegen de ontginningsziekte ontdekt was. In sommige gezinnen van kleine landbouwers was voorts het spinnewiel nog in gebruik, zelfs in 1926. Het houden van heideschappen kan alleen in stand blijven, zoolang genoeg heideveld in den natuurstaat ligt. Bij toenemende ontginning gaat de schapenhouderij achteruit. De eigenaars van het heideveld, die zelf van hun bezit geen enkel voordeel meer hebben, zoolang het onontgonnen is, maken tegen het gebruik van het veld door de overgebleven of door nieuwe schapenhouders geen bezwaar, ook zonder dat er zelfs vrijheid voor gevraagd is. (163).

Voor de hoeding van de schapen heeft men andere regelingen getroffen dan vroeger. (98). In sommige tijden was het moeilijk voor die kleine kudde een herder te vinden; in tijden van werkloosheid ging dat gemakkelijk.

In sommige boermarken is de toegang tot het veld voor de heideschappen geheel door ontginningen afgesloten. Kleine kudden kan men echter over de verkeerswegen naar het veld drijven. De ontginningen in het veld verplichten den herder tot scherp toezicht. Met de kleinere kudde kan men ook kleinere gedeelten van het veld doen beweiden en omdat de heide veel meer met rust gelaten wordt, is het vinden van voedsel gemakkelijker geworden. Waar ruim voedsel te vinden is, grazen de schapen veel rustiger dan waar het veld dagelijks wordt afgeweid. (163).

h. FRIESCHE SCHAAP.

Na het afschaffen van de heideschappen hebben vele landbouwers één of twee Friesche schapen aangeschaft. Het doel was, om toch eenig wolvee te behouden. Men was hier nog gewoon aan eigen wol, waarvan men nog omstreeks 1920 machinaal garen liet spinnen, om daarvan kousen te breien. Deze Friesche schapen, waartoe ook de gekruiste rassen worden gerekend, graasden in het groenland, waar destijds voldoende weide was. Zoodra de esch ledig was, werd er door de houders van Friesche schapen (en geiten) druk gebruik van gemaakt. Over de geheele esch zag men dan deze dieren, aan een lijn gebonden, over het land verspreid. De voordeelen, die het Friesche schaap kan opleveren, zijn grooter dan die van het Drentsche heideschaap. (478).

Ook arbeiders hielden gaarne één of meer Friesche schapen, zoowel voor den mest als voor de melk, die voor boterbereiding geschikt is. Deze arbeiders lieten hun schapen grazen langs dijken en wegranden. In bepaalde jaren waren de Friesche schapen van belang als middel tot „gemaak”. Zesweekse Friesche lammeren brachten gewoonlijk ongeveer f 6.— op, soms echter f 10.—f 12.—. Bij deze hooge prijzen huurde men voor de ooischapen groenland, in plaats van ze langs dijken en wegen te laten grazen. De daartoe noodige uitgaven konden echter bij dalende lammerenprijzen niet uit de opbrengsten gedekt worden, waardoor de belangstelling voor deze schapenhouderij zeer verminderde. (574). Na de oprichting van de zuivelfabrieken werd het gebruik van het groenland voor de rundveehouderij bovendien voordeliger dan het houden van Friesche schapen.

De arbeiders in de veenstreken hadden reeds van oudsher eenige Friesche schapen, vooral als melkschapen, terwijl de huisvrouw de wol ten gerieve van het gezin tot garen spon. Later werd het voor den veenarbeider steeds moeilijker om weide voor zijn schapen te huren, zoodat deze schapenhouderij grootendeels verdwenen is, hetgeen voor den arbeider in de veenstreken schadelijk is geweest. (937).

Vanaf omstreeks 1890 kent men hier de schapenteelt op half gewin. Dit komt hierop neer, dat de eigenaar van de schapen deze in bruikleen afstaat aan weinig kapitaalkrachtige personen, onder bepaling, dat eigenaar en gebruiker ieder het halve gewin (lammeren en wol) genieten. Te Hoogeveen heeft zelfs een formeele schapenbond bestaan, een vereeniging van geldschieters of eigenaars, die de schapen aan kleine ontginners in bruikleen afstond. De regeling van het halve gewin gold voor beide partijen als zeer voordelig. (689, 882).

HOOFDSTUK XI.

Overige dieren.

a. PAARD.

Drenthe werd oudtijds de paardenhemel genoemd. Vermogende boeren gebruikten hun paarden als rijpaard, later ook als tuigpaard, terwijl ossen de kar en de ploeg trokken. Ook later gold de uitdrukking paardenhemel nog wel voor de paarden van den grooten boer, die zijn eigen boerenplaats bewoonde en bovendien nog één of twee plaatsen verhuurde. Diens paarden genoten een uitnemende verzorging. Een dergelijke paardenhouder was de oude „scholt” van Borger, J. Aling (1002). Ook in de gehuchten Buinen en Bronneger vond men landbouwers met veel belangstelling voor het aanfokken van veulens. Hoe verder noordelijk in Drenthe, zooals te Gasselte, Gasselternijveen, Gieten en Eext, hoe meer deze paardenliefhebberij bestond.

Ook onder de huurboeren vond men soms groote paardenvrienden. (1002). Meestal hadden deze twee werkpaarden, die tevens fokpaarden waren en als zij 26—30 mudden bouwland in gebruik hadden, waardoor het paardenwerk aanzienlijk was, hielden zij er een ruinpaard bij, dat dan met één der fokpaarden de ploeg door het land trok. Er waren echter ook meiersboeren, waar de paarden niet goed verzorgd werden en van het paard van een kleinen landbouwer kon men op 10 m afstand gemakkelijk de ribben tellen. (554).

Gelijk gezegd bestemden huurboeren hun twee werkpaarden voor het aanfokken van veulens. De landbouwer, die dan op de Septembermarkt te Rolde of op een andere paardenmarkt voor 2 veulens, gesteld een merrie- en een hengstveulen, samen / 100.— tot / 120.— ontving, vond dat een mooi gemaak. Ook de kleine landbouwers fokten met hun ééne werkpaard.

De meeste Drentsche veulens werden naar Friesland verkocht en vandaar vaak als Friesche paarden naar Engeland uitgevoerd.

De dekhengsten waren niet aan een keuring onderworpen, maar wel loofde het Drentsch Landbouwgenootschap premiën uit op zijn jaarlijksche tentoonstellingen, waar altijd dekhengsten van inlandsch paardenras werden bekroond. Een landbouwer te Drouwen beurde eens / 450.— in één keer als premiegeld. Ook anderen begonnen toen aan het houden van een dekhengst te denken.

Te Bronneger werd toen een Oldenburger hengst ter dekking gesteld, maar daarvoor bestond geen belangstelling. Heel Drenthe roemde toen nog het inlandsche paardenras. Conservatieve paardenhouders noemden de van de markten te Aurich

aangebrachte en hier geplaatste hengsten smalend „de poepen”, een scheldnaam, die ook voor het hier uit Hannover aangevoerde rundvee werd gehoord. Geen Drenthenaar zou het wagen, een zoodanigen hengst aan te koopen. In de provincie Groningen durfden de landbouwers dit wel en zij stelden hun Oldenburger hengsten in Drenthe ter dekking, waarvoor hier bij de logementhouders en bij enkele landbouwers plaats was te vinden. Op de jaarmarkten bleken de hengstveulens van buitenlandsch of gekruist ras de voorkeur te genieten boven die van het inlandsch ras, vanwege het vooruitzicht, dat de buitenlandsche rassen voor de remonte geschikt zouden worden. Zoo geraakte het hooggeroemde Drentsche paardenras er uit. En men betaalde al hooger dekgeld, tot boven f 20.—, waardoor het fokken met inferieure merriepaarden te gewaagd werd. Vele Drentsche hengstveulens werden en worden nog in sommige jaren voor de slachtbank afgeleverd. Van de f 50.— als koopsom wordt dan, na vermindering met f 20.— dekgeld, nog minder dan vroeger overgehouden.

Onze merriepaarden zijn nu veel beter van kwaliteit dan vroeger, onze weiden zijn veel verbeterd en als men nu twee, meer dan vroeger bevreemde werkpaarden heeft, kan men met één paard, niet voor de fokkerij gebruikt, zooveel werk doen als vroeger met twee. Het fokpaard wordt dan alleen in den tijd van de korenoogst en van het ploegen van het bouwland voor de winterroggeteelt ingespannen en het zoogt een veel beter veulen, dat meer opbrengt dan vroeger twee veulens. Zijn de prijzen zeer laag, dan wordt het veulen aangehouden voor fokmerrie of het wordt in het derde of vierde jaar als werkpaard verkocht. Meestal komen zulke dieren niet ter markt. „De beste paarden worden op den stal gezocht.”

Een groot deel van de verbetering van den toestand van de paarden komt op rekening van de haverteelt, die hier eerst mogelijk is geworden, sinds kunstmest wordt gebruikt.

b. VARKEN.

In de 17de en 18de eeuw schijnt men in Drenthe niet zooveel aan de varkensfokkerij te hebben gedaan als in de 19de eeuw. Ook werden de varkens toen niet zoo veel als slachtdieren gebruikt. De landbouwende bevolking hield veel rundvee, dat toen goedkoop was. Het vetmesten van rundvee met herfstspurrie, knollen, paardenboonenmeel en korenmeel was minder kostbaar dan dat van varkens, die men, om ze behoorlijk vet te krijgen, meer met korenmeel moest voeden. Voor den kleinen landbouwer was het varken echter het aangewezen slachtdier. Diens hoeveelheid rundvee was niet zoo groot, dat zij met een één- of tweejarig rund voor eigen slacht kon worden verminderd. (527).

De weinige varkens, die men voor het midden der vorige eeuw had, liepen in den winter dagelijks los, niet alleen op het heem, maar ook op den met winterrogge bezaaiden korenesch, terwijl zij onder de eikenboomen veelal eikels aten, die zij onder de afgefallen bladeren wel wisten te vinden. (527). De verpleging van die varkens, meestal een soort met smalle ruggen en een rij hoogopstaande borstels,

was meestal treurig. Zij lagen in hokken, waarvan de bodem beneden den beganen grond lag, zoodat geen vochten konden afvloeien. Daar men met strooisel veelal zuinig omging, verlangden de dieren elken morgen naar de trissche buitenlucht, waren gehard tegen regen en koude en waren in het voorjaar wel grooter, maar niet vetter dan in het najaar, wanneer het losloopen begon. In den zomer liet men de varkens op het afgesloten erf rondloopen, maar dit leverde een bezwaar op, daar geen paard of rund grazen wilde, waar de varkens kwamen. In hun hokken, waarin zij des avonds terugkeerden, kregen zij maar weinig te eten, vaak des morgens iets, des avonds niets. Hun voer bestond uit aardappelkriel, boekweitkaf, mangelwortels en een kleine hoeveelheid karnemelk. En toen het dorpsbestuur omstreeks 1870 het vrij losloopen van varkens verbood, wilden sommigen met kleinbedrijf wel een dorpsopstand aankondigen! (557).

Behalve de „loopvarkens” had men slachtvarkens. Kleine landbouwers schaften toen in het voorjaar, meestal op de Meimarkten, twee biggen aan, waarvan er één bestemd was, om ten behoeve van het gezin in November te worden geslacht en één voor verkoop, om de kosten van het vetmesten van beide hierdoor terug te winnen. Vóór den winter werd een loopvarken als big aangekocht, om dat in het voorjaar als dragende zeug te verkopen. Dat waren dus drie varkens per jaar. (534).

Het vetmesten geschiedde met rogge- of boekweitmeel bij karnemelk. Heel vet, voor eigen slacht, werd het varken gemaakt door voeding met niet gekarnde, zoogenaamde volle melk, waarvan de room was afgenomen. Men mestte zoo varkens met een „estrik dik spek”. In oostelijk Drenthe bestond vroeger veel gelegenheid om zware mestvarkens van 150 à 160 kg naar de Veenkoloniën te verkopen, althans in tijden van behoorlijke verdiensten der veenarbeiders.

De eerste uitbreiding onderging de varkensteelt door de toename van het aantal kleinbedrijven, vooral door het stichten van vele kleine bedrijven op het uitgeboekweide veen in de gemeenten Borger, Odoorn en Emmen. (527). Er werden toen jaarlijks meer varkens geslacht. Ook begon men veel te doen aan het aanfokken van jonge biggen, die door handelaren te Zuidlaren, later ook uit Veendam en Wildervank, werden gekocht en naar de Groninger markten vervoerd. Ze waren bestemd om op de kleigronden te worden vetgemest. Deed zich in de Groninger kleistreken veel varkensziekte voor, die men toen de „blauwe ziekte”, later de vlekziekte noemde, dan rekende de Drentsche boer op vermeerdering van aftrek en op hogere prijzen. Omstreeks 1889 kon men onder de varkenshouders reeds fokkers en mesters onderscheiden. Er waren fokkers, die jaarlijks 12—15 toomen biggen aanfokten en daarvan meer dan 100 stuks biggen aan de markt brachten. Het aanfokken vereischte wel een daarvoor gunstig bekend ras, maar slechts weinig bedrijfskapitaal. Vele gemeste varkens werden voor de oprichting der exportslachterijen levend naar Hamburg verkocht. (681).

De hoogste biggenprijs was hier vóór 1870 f 6.— tot f 7.— voor gespeende biggen. Naderhand kwamen zij op f 10.—, doch de prijzen liepen zoo uiteen, dat wij eenmaal van een toom van acht stuks drie paar biggen verkochten voor f 4.50, voor f 4.—

en voor f 3.75 het paar en eenmaal op de markt te Gieten vijf biggen voor totaal f 12.50 (527).

Toen de gewoonte om varkens in den winter vrij te laten rondloopen, werd afgeschaft, werd de aardappelvoeding in den winter vermeerderd. Voordeelig was dit niet. Aangezien men tevens begonnen was te kruisen met een zoogenaamd of werkelijk Engelsch ras (658), bracht men varkens voort, die in sterkte en vastheid in den groei veel bij het inheemsche ras ten achter bleven. De dieren leden veel aan kreupelheid en andere stoornissen in den groei.

De oprichting van boterfabrieken was een gebeurtenis, die aan de varkenshouderij zeer ten goede is gekomen. Het aantal melkkoeien werd vermeerderd. Daardoor kregen de varkens meer ontroomde melk en minder aardappelen.

Met de totstandkoming van de exportslachterijen werden de voordeelen van de varkenshouderij belangrijk. Van toen af kon men ook in den winter altijd varkens verkoopen, als zij maar het levend gewicht van ongeveer 50 kg haalden. De uitvoer van slachtvarkens van 50 kg gewicht deed de levensduur van de varkens zeer verminderen. Zoodra had men de varkens van de hand gedaan of men kocht weer gespeende biggen aan. De waarde van de varkens werd niet meer naar den schijn, maar naar het levend gewicht betaald en men kon bijna altijd binnen twee of drie dagen leveren. Aangezien vele landbouwers er toen slecht voorstonden, kon, wie varkens te verkoopen had, zijn schulden betalen en wie de oude sleur volgde, kon dat niet. Er was een tijd (1880—1895) waarin een rijksontvanger op marktdagen te Borger zitting hield tot ontvangst van belastingen, die in zijn zittingslocaal de stemming der varkensmarkt wist. Verkochten de boeren hun varkens, dan kwamen zij terstond hun belastingen betalen; konden zij dat niet, dan bleven zij weg en wist de ontvanger, dat de markt gedrukt was. (534). Met het mesten van slachtvarkens tot 150—200 kg, zooals vroeger naar de Veenkoloniën werden uitgevoerd, was het nu gedaan, want dit had te veel zuivere koemelk en roggemeel gekost. Men kon voordeelijker een zeker kwantum gewicht produceeren met 4—5 varkens dan met 1 varken. (574).

Met de verpleging was het nog zeer treurig gesteld. Om een snelleren groei te bevorderen kregen de dieren echter betere hokken. Hiertoe werd het hok van een hellenden bodem voorzien, waardoor de vochten konden aftrekken. Zoo kwamen hier steeds meer van het boerenhuis afgesloten gebouwtjes, ieder met vier, vijf afgesloten hokken. Steeds minder hoorde men van varkens, die aan stijfheid of kreupelheid leden of die niet geregeld wilden eten. Met het sloopen van de oude boerenhuizen zijn vele slechte varkenshokken door betere vervangen. Toch vindt men nog (1924) vele hokken, waarin met de hygiënische eischen van het varken nog niet voldoende rekening wordt gehouden.

De voordeelen, die de varkensteelt door middel van de particuliere exportslachterijen te Assen en Gieten en van coöperatieve in Emmen, Hoogeveen en Koevorden, opleverden, hebben een verbazende uitbreiding van de varkenshouderij ten gevolge gehad. Op de boerenerven vond men de kookpotten naar Amerikaansch of Engelsch

model, waarin dagelijks 1 hl, later $\frac{1}{2}$ hl aardappels werd gekookt. Ook leerde men de waarde van aangekochte meelsoorten, zoogenaamd halfmeel, middenmeel, ook „grant” genoemd, kennen, waarmee het mengsel van wat ontroomde melk en aardappelen werd aangevuld tot een meer behoorlijk voedsel. Het waren vooral de kleine boeren, die in eigen bedrijf niet over voldoende veevoeder beschikten, die deze meelsoorten aankochten, terwijl de groote boeren, die geen meel noodig hadden, ook met veel melk en aardappelen minder resultaten kregen. Zoo kwamen de kleine landbouwers inzake varkensvoeding vooraan.

Bij de verruiming van de korenopbrengst door de kunstbemesting werd in plaats van maismeel allengs meer rogge- en havermeel als voedingsmiddel gebruikt.

De verzorging van de varkens is veelal het werk van de huisvrouw. De vrouw van den kleinen landbouwer had vroeger als dienstmeid bij verschillende boeren geleerd, hoe zij kalveren en varkens „optrekken” moest en haar bekwaamheid werd het bedrijf ten zegen. De boerin zegt, ik moet met mijn hoeveelheid ontroomde melk en met andere omstandigheden te rade gaan en ik moet zien, hoedanige varkens ik in het hok heb, want de één is veel eetlustiger dan de andere en er zijn, evenals in de menschenwereld, zeer gezonde, die alles eten en ook die het heel nauw nemen, die een deel van mijn voedsel ongebruikt laten. Ook deze moeten wat vooruit geholpen worden, opdat de koopman, als hij komt, deze nemen zal. De boer levert af en koopt jonge dieren. Dat laatste moest de vrouw doen. Want zij kent jonge varkens en kan beoordeelen, of er een flinke groei van te wachten is. Maar de boer kent het koopen en het „handje bakken” beter en daarom blijft de vrouw thuis.

De opbrengsten der varkenshouderij zijn veel meer dan die van de paarden-, rundvee- en schapenhouderij aan schommelingen onderhevig. Slachtvarkens daalden eenmaal tot 14 cents per half kg levend gewicht en stegen later tot 32, na den oorlog tot 60 cents per half kg. Waren de varkensprijzen zoo laag, dan waren het de landbouwers met kleine bedrijven, die er het meest door werden gedrukt. In groote bedrijven maakte de jaarlijksche verkoop van ander vee het weer goed. Voor 1870 was f 40.— voor dragende zeugen een hooge prijs. In den oorlogstijd zagen wij er één ter markt, die f 260.— opbracht. Zij bracht 6 biggen voort, die na 6 weken tezamen f 180.— opbrachten en het moedervarken werd 2 of 3 weken na den zoogtijd verkocht voor f 268.—. Men ziet, dat het bij de varkenshouderij is als bij het gewas, waarvan men zegt: De boer is, als hij zaait of poot, altijd even wijs. Aan de groote sommen, in de jaren 1918—1921 voor slachtvarkens ontvangen, heeft menig landbouwer met klein bedrijf zijn opkomst te danken en menig meiersboer is hierdoor tot welvaart gekomen. Daar tegenover staat, dat er in die jaren gebrek aan veevoedsel bestond en er weinig fokvarkens waren overgebleven; zelfs was er in sommige dorpen en gehuchten niet meer een mannelijk varken voor de fokkerij, zoodat er veel minder varkens konden worden gemest dan voorheen. (128).

Omstreeks 1920 was de omvang van de varkenshouderij in ons gebied ingekrompen tot die van voor 1880.

Na deze jaren nam het aantal varkens zeer toe en daalden de prijzen zoodanig, dat de boeren er van zeiden, dat er nu „niets meer aanzat”. Toch bleef de varkenshouderij voor menig kleinbedrijf nog één der beste middelen om aan geld te komen.

De voordeelen hingen sterk samen met de wisseling in prijzen van gespeende biggen en van voor export geschikte slachtvarkens. In sommige jaren waren de resultaten der fokkerij slecht, waren de toomen klein en stierven vele jonge biggen. Dan was de prijs van de gespeende biggen hoog en leverde het mesten weinig of geen voordeel. Maar wie dan voordeelig fokte, kon toch met zijn varkens goed verdienen. (21).

Het samenvallen van de daling van de varkensprijzen wegens het verbod tot invoer in Engeland met de inwerkingtreding van de eerste kaasmakerij in Drenthe in 1926 was schijnbaar den genadeslag voor dezen tak van veehouderij. Men fokte niet meer, omdat de zuivelfabriek de ontroomde melk niet anders dan op verzoek en tegen betaling van ongeveer $2\frac{1}{2}$ cents per l aan de melkleveranciers teruggaf. De varkens waren zoo goedkoop, dat men er geen ondermelk meer voor liet aanvoeren. Alleen zij, die dragende varkens hadden, konden het zonder die melk niet stellen. De biggenfokkerij kromp zooveel in, dat de weinige, die nog op de markt werden aangevoerd, nog prijshoudend bleven. De juistheid van de spreekwijze „Die zwienken wil, moet steeds doorzwienken”, is dat jaar gebleken. Thans (1927) gaan de prijzen voor de slachtvarkens weer omhoog, terwijl de boter- en kaasprijzen laag zijn en de ondermelk tot $1\frac{1}{2}$ ct. per l is gezakt. Nu neemt de varkenshouderij weer toe en de prijzen der jonge biggen stijgen. (104).

Onze slachtvarkens moesten een anderen uitweg naar het buitenland vinden. Het varkensmesten gaat nu in de richting van het produceeren van honderd zestig ponders, waarvoor een aanvulling met meelvoeding noodig is en waarvoor de hooge korenprijs een bezwaar oplevert. (574).

Wij herinneren ons, hoe in de jaren 1862—1872 de „blauwe ziekte”, later vlek-ziekte genoemd, onder de varkens heerschte. Deze ziekte heette aldus, omdat de aangetaste dieren blauwe plekken op de huid vertoonden. Zoodra zich de geruchten van deze ziekte verspreidden, waren de boeren veelal spoedig genegen tot verkoop van hun varkens. Ook thans (1924) is dat nog zoo. (534). Een middel was er niet voor. Wat men veeartsenijkunde noemde, was grootendeels het werk van personen, die geen veeartsenijkundige opleiding hadden genoten en zij zeiden, dat de geneeskundige kennis van hen, die van de Veeartsenijschool te Utrecht kwamen, zich niet tot die van de varkensziekte uitstreckte. Wanneer een varken aan de blauwe ziekte leed, werd een goede droge ligging in het stroo en een toediening van ongekarnde melk als voedsel aanbevolen, zoolang het dier nog drinken wilde. Er stierven vele varkens aan. Een uitgestorven hok werd schoongemaakt, de planken of muren werden besmeerd met koolteer en als de deur werd opengezet om de buitenlucht in het hok toe te laten, dan werd eerst door anderen vernomen, dat hier de blauwe ziekte was voorgekomen.

Tien tot vijftien jaar verliepen soms, zonder dat men van deze varkensziekte

vernam. Naar de volksmeening zijn dergelijke veeziekten periodieke verschijnselen, waarvan men, als zij eenmaal uitgewoed hebben, meestal eenige jaren bespaard blijft. (534).

Als varkensziekte kende men hier van ouds ook de zoogenaamde pokken, later door kenners „eczeem” genoemd, die zeer besmettelijk en voor jonge biggen het meest gevaarlijk was. Van deze pokkenziekte werd al vroeg gedacht, dat vliegen haar van het eene hok naar het andere overbrachten. Zag men op de huid van het zoogend varken één of twee puisten of puistjes, dan was vaak na vier of vijf dagen de huid der biggen met kleinere puistjes bedekt. Veelal stierven deze er aan, of herstelden na een lang ziekteverloop. Van de hokken, waarin de ier der varkens niet behoorlijk aftrekken kon, zoodat biggen daar uit den mest zoogden, was bekend, dat er vaak de eerste pokken ontstonden. Volwassen varkens, die slechts enkele van die eczemen, meestal aan de ooren, kregen, leden van de ziekte weinig of niets. De ziekte kwam in den nazomer, den „vliegtijd,” het meest voor. (534).

De meest voorkomende ziekte in latere jaren was de kreupelheid, die zich vooral in den winter openbaarde. Het middel was, de varkens op het erf te laten lopen. Voor de kreupelheid werd ook „zwijnenolie” gehaald bij een apotheker te Assen. Kreeg een varken van die olie op zijn voedsel en leed de eetlust niet al te veel, dan herstelde het kreupele varken. Kreupelheid werd toegeschreven aan een verzwakking van het geslacht, want het oude ras met smallen rug en hooge borstels was vervangen door een gekruist ras, waarvan gezegd werd, dat het zwakker op zijn pooten stond. Er stierven bijna geen varkens aan deze ziekte, maar ze bracht aan de voordeelen, die men uit de varkenshouderij verwachtte, vaak een grooten knak.

Tegen de kreupelheid heeft men ook wel kleine hoeveelheden kalk aan het voedsel toegevoegd. (651).

Een ziekte, die tusschen 1890—1910 het meest voorkwam, was de longontsteking. Voor het zieke varken werd het advies van den loonslager ingeroepen. Naar gelang dan het ziekteverloop van het aangetaste dier in een minder of meer gevorderd stadium verkeerde, werd al dan niet tot slachting overgegaan. De meeste gevallen van longontsteking waren hopeloos en de dieren stierven er aan of werden geslacht. Vaak werd een varken, dat hieraan leed, aan behoeftige gezinnen geschonken, waar het dan gezouten werd, want de landbouwer, die wel van spek en vleesch voorzien is, is zeer kieskeurig en zal niet gaarne van een dier eten, dat uit nood geslacht werd. Longontsteking — zoo werd gezegd — ontstaat door kouden tocht in de varkenshokken, maar na de totstandkoming van de exportslachterijen werden de meeste varkenshokken zeer veel verbeterd en tochtvrij gemaakt, zoodat deze ziekte nu (1925) alleen maar sporadisch voorkomt.

Juist voor het eindigen van de 19e eeuw breidde zich de vlekziekte weer zeer uit en er werden in ons dorp vele zware slachtvarkens aangetast. Op het begraven van die kadavers werd toen streng toezicht gehouden. Joden mochten niet meer de doode varkens koopen om er het vet uit te halen en dat aan molenaars verkoopen,

zooals voor 1870, maar zij werden twee meter diep in den grond op land buiten het dorp gestopt en met petroleum overgoten, waarna het gat gedempt werd. Die vlekziekte liep niet in een jaar af en kwam in 1905 het meest voor, toen in de gemeente onzer inwoning juist een nieuwe verordening op het begraven van gestorven vee was ingevoerd.

Er verliepen weer jaren zonder veel tegenspoed in de varkenshouderij, totdat in 1919 en 1920 een andere ziekte zich openbaarde, die men de varkenspest noemde en door den aanvoer van besmette varkens en biggen op de markten werd verspreid. Deze ziekte heeft veel schade veroorzaakt en het besmettingsgevaar werd grooter geacht dan bij de vlekziekte. Later heeft deze ziekte zich weinig meer vertoond. In dit jaar (1925) kwam de vlekziekte weer terug, nadat in vorige jaren reeds enkele gevallen waren voorgekomen en wij lieten reeds 4 jaar geleden onze varkens door een veearts enten. In dit jaar is het enten veel meer algemeen geworden, hetgeen voor een deel daaraan is toe te schrijven, dat reeds aangetaste varkens na 2 of 3 maal ingespoten te zijn, niet stierven, maar herstelden, wat de varkenshouders op het denkbeeld bracht dat de „stof” — het serum — in den laatsten tijd veel verbeterd was. En nu heeft men met het enten der varkens door een veearts stellig de ziekte bestreden, zoodat er veel meer zouden zijn gestorven, indien er niet geënt was. (70).

Voor de hokken, waar vlekziekte is voorgekomen, is de grootst mogelijke ontsmetting noodig. Dikwijls wordt er niet meer gedaan dan het uitmesten van zoo'n hok en het voorzien van versch strooisel. Vroeger, toen men nog de oude hokken zonder vasten bodem had, kon men moeilijk meer doen. Maar nu de hokken met steenen vloeren zoo algemeen zijn geworden, kan men deze met ontsmettingsmiddelen zuiveren, planken afboenen, muren witten, vergaarbakken van urine reinigen, versche lucht doen toetreden. (534).

c. GEIT.

„De geit is de melkkoe der armen”, is een spreekwijze, die vernomen werd in den tijd, waarin meer lectuur over alles wat met het groote of kleine landbouwbedrijf in verband staat, bekend werd. Echter was het spreekwoord meer op den tijd van omstreeks 1880—1890 dan op lateren tijd van toepassing. Om dit te zien, dient men de gewijzigde landbouwtoestanden en die van de veehouderij, welke ook op het klein landbouwbedrijf hun invloed uitoefenden, van naderbij te aanschouwen. Onder de landbouwende bevolking was vroeger de gewoonte, om koffie zonder een kleine hoeveelheid melk te gebruiken, onbekend. Het gebruik van „zwarte koffie” gold toen als blijk van armoede. Wie geen geit bezat, moest de koffiemelk kopen of bedelen. En er werd, voordat de boterfabrieken werden opgericht, heel wat aan het bedelen om koffiemelk en om karnemelk gedaan. De welwillende boerin zou gaarne aan behoeftigen iets van haar ruimen voorraad afstaan. Maar wanneer de om melk bedelende kinderen voor en na den schooltijd wat al te vaak

om melk kwamen vragen, werden zij niet terstond ledig heen gezonden, maar werd hun tevens gezegd, dat zij niet spoedig terug mochten komen. „Waarom schaffen Uw ouders geen geit aan”? werd dan gezegd. „Hebben zij geen geld om een melkgeit te koopen, laten zij dan in den herfst een geit van een half jaar oud aankoopen — dan kunnen zij in het volgend voorjaar een melkgeit hebben”. En dan kwam er soms een geit in den stal.

Het houden van geiten bestond niet alleen bij de behoeftige arbeiders. Ook boeren met melkkoeien in den stal hielden een geit, die met de heideschappen in het hok werd gestald. Te Drouwen vond men in bijna ieder schaphenhok met 30, 40 heideschappen een geit, die dagelijks met de schappen het veld in trok. Te Ees had men voorliefde voor witharige geiten in het schaphenhok. Vele schaphenhouders geloofden, dat een geit bij de schappen een voorbehoedmiddel was tegen het koudvuur, dat vaak als schapenziekte voorkwam.

Te Gasselternijveen, waar in de wintermaanden vele schippers eenigen tijd met hun schepen stil lagen, was veel vraag naar melkgeiten, die dan nog melk gaven, welke melk gebruikt werd als voedsel voor zwakke kinderen en voor tuberculoselijders. De hiervoor gekochte geiten werden vaak ruim betaald.

De schaapherder, in wiens kudde van 800—1000 heideschappen zich wel eens een 30—50 geiten bevonden, kreeg van elke geit eenmaal in het jaar 25 cents als herdersloon. De melkgift van deze in de heide grazende geiten was niet groot. Daarom werden zij des morgens voor het uitgaan der schappen te 10 uur van eenig voedsel voorzien, zijnde wat aardappelschillen, een handjevol droog koren, een stukje brood en wat karnemelk.

De niet naar het heideveld gaande geiten werden, evenals de Friesche melkschappen, aan een lijn gebonden, welke lijn bevestigd was aan een houten of ijzeren in den grond gestoken pin, om zoo aan wegranden in den korenesch den kost te vinden. Een droge sloot of aarden wal in de nabijheid leverde een gevaar voor de aan een lijn gebonden geiten, naardien deze gaarne op hoogten springen, er aan den anderen kant weer afdalen en zich dan, als de lijn te kort was, ophingen. Op deze wijze kwam vaak een geit om het leven. Boeren, die met wagens door den korenesch reden, hadden vaak last van die aan lijnen staande schappen of geiten en maakten dan bepalingen, waarbij het gebruik van wegranden als veeweide werd verboden.

Gelderschen, die vroeger veel in de Drentsche eikenbosschen werkten, hadden altijd geiten, die bij het werk in het bosch rond liepen om de knoppen van het houtgewas af te bijten, waarop zij meer belust zijn dan op gras.

Altijd in het hok staande geiten zijn lastig inzake de voedingswijze. De schil van goed schoone aardappels eten zij gaarne, doch nooit meer dan de helft van het hun toegediende werd genoten. Het bakje of mandje met schillen werd omgestooten en kwam in den stal terecht. Slecht en niet zindelijk voedsel zal de geit nimmer eten. Een stukje lijnkoek, niet al te zuiver van smaak, of een brokje oud brood, laten zij weer uit den bek vallen en het komt in den mest terecht. Tengevolge

van die geaardheid kreeg menig landbouwer een hekel aan de geiten en werden zij afgeschaft.

Daar menig arbeider in het eerste decennium dezer eeuw zijn klein landbouwbedrijf wat uitbreidde, werden het melkschaap en de geit vervangen door één of twee melkkoeien, wat een aanzienlijke vermindering van dit kleine melkvee veroorzaakte. Het aanfokken van geiten werd meer zeldzaam.

Waar jonge geiten ter zooging bij het moederdier worden toegelaten, bestaat een gevaar dat, zooals wij zelf ondervonden hebben, niet denkbeeldig is. Wanneer zoodanige aangefokte geit een jong dier heeft voortgebracht en daarna als melkdier wordt gebruikt, herinnert het dier zich maar al te goed den tijd waarin het zoogde en begint nu haar eigen spenen uit te zogen. Het kwaad is moeilijk te verhinderen, naardien deze geiten het altijd doen, als zij niet worden gezien.

Men heeft vroeger zoo lang met hoornlooze geiten en hoornlooze bokken gefokt, dat gehoornde geiten hier steeds zeldzamer werden. Aan de veredeling der geiten wordt meer gedaan dan aan schapenveredeling. Op vele plaatsen worden jaarlijks keuringen van geiten gehouden.

De arbeiders hielden vroeger het kleinvee niet alleen om de melk maar ook om den mest. Bij het kunstmestgebruik is dit motief voor het houden van deze dieren vervallen. En nu (1924) is de arbeider, die niet in staat is een koe te houden, vaak zonder vee. Dit is in bepaalde jaren nadeelig voor hun sociale positie. (164).

d. PLUIMVEE.

In de Drentsche dorpen en gehuchten is men van oudsher aan een groote mate van vrijheid gewoon. Van voorschriften en bepalingen ter beperking van die vrijheid zijn de meeste Drenthenaren van nature tegenstanders. Daar heeft men b.v. het voorschrift tot het vastleggen of opsluiten van kippen in den zomer, van 1 April tot 1 September. De gemeenteraden stellen verordeningen vast, waarbij de vrijheid der kippenhouders met eerstgenoemden datum eindigt. Waar de verordening reeds eenige jaren bestaat, daar is men er aan gewoon geraakt. Maar waar zij nog niet bestaat en ingevoerd zal worden, daar zijn niet alleen een groot deel van het publiek, maar ook raadsleden er met hand en tand tegen en de vernielingen van kippen in de tuinen moeten eerst nog grooter worden, vóór men, enkele jaren later, zoo'n kippenverordening er door kan krijgen. Bij ons bestond zij vroeger niet. De houders van tuintjes klaagden voortdurend over den last van des buurmans kippen, die hun groentenbedjes, hun ontkiemende boonen enz. vernielden. Maar de kippenhouders klaagden nog veel meer over de voorgenomen beperking van hun vrijheid. De kippen op het erf, op de dorpsstraten, waar zij er dadelijk bij waren, wanneer daar een paard iets deponeerde, de kippen onder de boomen, waar zij wormen loskrabden en opaten, bij den mesthoop, waarbij de tokkende haan haar lokte, voor de schuurdeur, waar zij verloren graankorreltjes vonden, waar menig korreltje verloren zou gaan, dat voor de kippenvoeding nog van belang was, — dat was altijd zoo geweest en het zou zoo moeten blijven. Zoo kon men het pluimvee

goedkoop onderhouden en kreeg men de eitjes zonder kosten aan voedsel. Het ijverigst waren de loslopende kippen in beweging, wanneer de boeren in Augustus hun koren van het land aanvoerden. Door het stooten van de wagenvrachten op de harde keienstraten vielen veelal tal van oormwormen, hier gaffeltanden genoemd, op de straat. De kippen volgden de korenwagens om maar gaffeltanden op te pikken.

Aan kippenveredeling, aan het brengen van eenige orde en regel ten opzichte van het onderhoud en de verpleging der kippen werd maar weinig, in de meeste gevallen niets gedaan. Het kippenrek was boven een dierenhok of stal. Voor koude of tocht in den winter werd niet gewaakt. Eenmaal in het jaar werd het hok gereinigd, als de landbouwer dien mest noodig had voor overbemesting van de gezaaide hennep. Kippenmest bezat de hoogste roem als meststof. Als men kippenmest met water uitspoelt, is het verrassend te zien, welke hoeveelheid kleine steentjes, kleiner dan een erwt, de kippen hebben opgenomen.

In de oude boerenschuren hangen de strookorven als kippennesten aan de „strie-balken” (karbeelen) der gebinten, boven de „hilde” (zoldering boven den koestal). Deze strookorven worden in den winter door de boeren van roggestroo gemaakt. De wijze van samenvoeging van de stroobanden tot korven is dezelfde als die van de bijenkorven, doch de wanden zijn hier veel dikker. Deze kippennesten zijn van onderen dicht en warm, waarom de kippen er gaarne zitten te broeden. Het gezicht van drie, vier tegelijk kakelende kippen op den rand dier nesten op een boerendeel zou voor een schilder een interessant onderwerp zijn. Verder brengen de kippen bij gebrek aan nesten hun eieren overal heen. Zij verbergen die achter het stroo op de hilde, in afgesloten hoekjes op den bodem van hooischuur of andere bewaarplaats, vaak ook in de kist voor het bewaren van stroohaksel bij den paardenstal en niet zelden wordt een hen op door haar uitgebroede eieren gevonden, waardoor onverwachts een kuikenstroom wordt verkregen. Ook op de boerenerven, in de open lucht worden vaak eieren uitgebroed.

Van kippenziekten, waarvan men thans gedurig verneemt, was vroeger niets bekend en de vraag is hier gerechtigd, of de oude boerenkip meer weerstandsvermogen bezat dan de thans veredelde en meer opgesloten kip, dan of de vrije beweging gezonder was voor het pluimvee.

Groote toomen kippen had men hier niet. In de grootste boerderijen vond men van 30—40 kippen met een haan, in de kleine van 10—20. De hoeveelheid kippen van een heel dorp is in de laatste jaren (1926) wel met 60—70% vermeerderd. De kippenhouderij belooft voor het kleine bedrijf wel een vermeerdering van inkomsten, maar de belangstelling er voor is bij hen, die de meeste behoefte aan inkomstenvermeerdering hebben, nog het zwakst en men meent ten onrechte, dat kippen, die niet vrij mogen loopen om den kost zelf te zoeken, te duur aan onderhoudskosten zijn, om nog voordeelen te leveren.

Op het kraaien van den haan gedurende den avond of nacht werd vroeger veel gelet in verband met de weersgesteldheid. Als de haan in den winteravond om 8—9 uur kraaide, was er stellig een weersverandering in aantocht en vooral had de

kraaiende haan, naar de meening van dien tijd, eenig voorgevoel van sneeuwen rijp. Ook het voorbijgaan van het middernachtelijk uur wist de haan, die dan, na 12 uur, dikwijls kraaide. Gaat de haan des avonds vroeg met zijn kippen het rek zoeken dan beteekent dit mooi weer voor den volgenden dag, terwijl het laat om huis heen loopen wijst op een regenachtigen dag. Zoeken de kippen bij een regen spoedig onderdak, dan is dat een goed teeken voor op handen zijnd droog weer; maar blijven zij in den regen loopen, dan zal de regen aanhouden.

Een groot vermaak leverden voor sommigen de hanengevechten op de boerenerven of bij de dorpsstraten op en men beijverde zich om bij zijn haan den strijd-lust aan te moedigen, door bv. zijn voedsel te vermengen met een kleine hoeveelheid buskruit, of door de vleugels van den haan, die in het gevecht niet de sterkste was, met groene zeep in te smeren, zoodat hij door het slaan met de vleugels den tegenstander de oogen verblindde en daardoor het gevecht won.

De eieren der kippen werden in ruil verhandeld. Zoolang er geen boterfabrieken bestonden, werden alle dagelijks benoodigde winkelartikelen voor boter en eieren, en na dien tijd nog alleen tegen eieren, ingeruild. Aan al dien ruilhandel is voor goed een einde gekomen door het oprichten van afdeelingen van de N.V.P.

Bij de vermeerdering van kippen vindt het gebruik van eieren voor de volksvoeding allengs meer navolging. Vroeger bestond het gebruik van eieren alleen hierin, dat mannen, die het zwaarste landbouwwerk verrichtten, zooals grasmaaien, turf graven, sloot graven, bij hun middagboterham gekookte eieren hadden en dat het gebruik van eieren door alle leden van het gezin op het Paaschfeest algemeen was. Tot de beste wijze van volksvoeding rekende men toen het gebruik van ruime hoeveelheden vleesch en spek, maar de geneesheeren van lateren tijd hebben voor het overdadig gebruik hiervan gewaarschuwd en het eten van eieren, vooral voor niet sterke menschen, aanbevolen. Toen de eieren vroeger 2 à 3 cents in ruil opbrachten, waren zij te duur voor eigen gebruik, maar nu zij in verkoop 6—7 cents opbrengen, zijn zij niet meer te duur voor zelfgebruik. Tot deze verandering in meening draagt ook vooral bij, dat men veel meer eieren verkrijgt en dat men zich in het dagelijksch leven voor het besparen van enkele centen niet meer zooveel ontbering getroost.

Aan de eendenhouderij wordt hier weinig meer gedaan. In ons dorp vindt men bij ongeveer 120 kippenhouders slechts 3 eendenhouders. Van de ganzenhouderij, die in zuidoostelijk Drenthe gedurende de eerste helft van de vorige eeuw nog van veel beteekenis was, zijn nog enkele sporen aanwezig. Op de Drentsche veemarkten waren vroeger de ganzen wel, doch de kippen niet bekend. Er begint eenige belangstelling te komen voor kleine pluimveemarkten. (740).

e. BIJEN.

Deze van oudsher in Drenthe beroemde tak van het landbouwbedrijf is in deze eeuw zeer achteruitgegaan. Zij is voor den Drentschen landbouw van zeer groot belang geweest. In den tijd, waarin de Franschen in ons land waren, heeft zij de

Drentsche bijenhouders tot welvaart gebracht. Er zijn hier nog wel afstammelingen van oude families aan te wijzen, die er vroeger door „op de kluiten” waren gekomen. Ook in de vorige eeuw was de bijenteelt nog van veel belang. Boeren, die het in de slechte jaren van 1860—1890 met hun bedrijf niet konden klaar houden, hebben gezegd, dat het „mis zou zijn”, als zij de bijenhouderij niet hadden. In elk gezin, waar men een mannelijk persoon voor het „iemken” beschikbaar had, werd aan de bijen gedacht. Het was dan ook een aardig werk. In den winter, als de bijen rustig in hun korven waren, maakte de bijker zijn bijenkorven van stroo, gebonden met „spleuten”, die van de twijgen van het braambeziënbosch werden gemaakt. In het voorjaar werd eveneens tijd aan de korven besteed en moesten de armste korven een paar maal per week met honig worden gevoerd. Daarna, als het weer wat mooi was, werden de korven naar de Groninger kleistreken gebracht, waar toen de koolzaadteelt van groot belang was. Daardoor was een bijenhouder anderen altijd veel vooruit. Hij kwam in Groningen en woonde in Drenthe, zoodat hij veel meer van verschillend landbouwbedrijf, van den omgang met menschen in andere streken, van verkeersmiddelen enz. af wist dan andere oude, conservatieve Drenthenaren, die hier geboren werden, leefden en stierven.

Behalve op het koolzaad in Groningen dreef de bijenhouderij nog op de veenboekweitcultuur. Als de zomer te nat en te koud was voor een goed bijengewin en de bijen met een kleinen honigvoorraad van de kleistreken terugkwamen, kon de bloeiende boekweit het nog goed maken. Zoodoende waren de voordeelen van de bijenhouderij vaak groot, en nam het aantal bijenhouders in de jaren 1840—1860 nog steeds toe. In de bijenhouderij volgt niet, zooals in menig ander bedrijf, de zoon den vader op. Men beoefende de ijmkerij uit liefde voor het vak.

De belangstelling voor de bijenhouderij was in de Drentsche dorpen en gehuchten verschillend. Te Gasselte b.v. was nooit veel liefhebberij voor het vak, te Drouwen veel meer. Te Borger, welks bevolking in den ouden tijd met den spotnaam van „schottelikkers” werd vereerd, deed men veel aan tuinijmkerij. Ees, Westdorp en Buinen hadden ijverige en bekwame bijenhouders. Bronneger had er geen. Odoorn had ijmkers, maar vooral Valthe spande de kroon. In de gemeente Emmen vond men de bijenhouders in de gehuchten Noord- en Zuidbarghe. In deze eeuw was in de gemeente Borger slechts één groote bijenhouderij; wel vond men vele kleine bijenhouders of tuinijmkers. Ook deze kleine bijenhouderij gaat sterk achteruit. Na ieder goed bijenjaar neemt zij weer toe, na ieder slecht jaar af.

Als oorzaak van het verval kunnen wij in de eerste plaats denken aan den achteruitgang van de koolzaadteelt in de provincie Groningen en aan die van de veenboekweitteelt in Drenthe. Wel brachten de groote bijenhouders in deze eeuw hun korven nog naar Groningen, maar tegen den bloeitijd van de witte klaver. Het verval van de schapenteelt en het verminderen van het plaggen van de heide heeft de honigopbrengst van de heide wel doen toenemen, maar de ontginningen namen veel van dit voordeel weer terug. De korenbloemen moesten goedmaken, wat vroeger de witte klaver opleverde, maar in goed koren groeien niet vele korenbloemen.

Het gewin woog niet op tegen de kosten van het vervoer en voor de tuinijmker was het veel te duur. Ook de serradella heeft in sommige jaren wel wat tot de opbrengst bijgedragen, maar dit alles is niet voldoende geweest om de bijenhouderij op peil te houden. Onder de andere oorzaken van achteruitgang van de tuinijmkerij mogen de minder goede bewaarplaatsen in den winter en het verwaarloosd toezicht in het voorjaar worden genoemd. Vroeger bewaarden de groote bijenhouders voor voerhonig in April en Mei altijd een vaatje honig, waarmede zij de zwakke volken in stand hielden. De kleine bijenhouders moesten dit doen met ingrediënten die niet altijd en overal verkrijgbaar waren en dus waren er wel eens korven uitgestorven vóór de eigenaar het wist. Er bestaan thans bijenhoudersvereenigingen, die hun gemeenschappelijke belangen bevorderen door aankoop van voedingsmiddelen en door verkoop van honing in het najaar. Er zijn meermalen sprekers over het onderwerp opgetreden, die een nieuw systeem aan de hand deden, maar met al dien ijver voor de goede zaak is de bijenhouderij niet weer in den vroegeren staat terug te brengen. En toch gelooven wij, dat twee of drie achtereenvolgende goede bijenjaren de tuinijmkerij weer zouden doen toenemen. De liefhebberij ervoor is niet geweken, maar de vaak slechte uitkomsten hebben de belangstelling er voor weggenomen. Nu de bestaansgelegenheid door uitbreiding van het kleinbedrijf, door vermeerdering van gewassen en door de voordeelen van de veehouderij zoo veel verbeterd is, nu er in het bedrijf geen handen meer kunnen worden gemist, hebben andere dingen meer de belangstelling dan een zoo wisselvallig bedrijf als de bijenhouderij. (24, 107, 190, 492, 650, 883).

f. JACHT.

Op den derden Dinsdag in September wordt gewoonlijk de korte jacht geopend. Deze dag wordt vaak met ongeduld verbeid. Reeds vroeg in den morgen bereiden zich de jagers voor om met opgaande zon te 6½ uur in het veld te zijn. Reeds voor de zon een uur geschenen heeft, weten de patrijzen op de Drentsche korenesschen welk gevaar hen bedreigt. Zelfs bij den boer, die met zijn paarden op het land werkt, van welke dieren de patrijzen goede vrienden zijn, achten zij zich niet meer veilig. Duiken zij bij het gevaar dat zij vreezen, dicht aan den grond, dan vindt de jachthond hen op den reuk af, jaagt hen op en eer de vlucht van een tien- of twaalfstal buiten schot is, vallen er eenige doodelijk getroffen neer. Zoo gaat de jager voort. Al spoedig is hij buiten den korenesch in het heideveld of in het groenland. Daar sliepen de hazen dien nacht nog rustig, ontwaken met schrik en worden getroffen door de hagels of zij hooren het schot en spoeden zich in den snelsten gang ver weg. Geen groenlandsloot is hun te breed om er over te springen, geen middel in staat om hen te weerhouden van hun haastige vlucht.

De houtsnippen zijn met vele bosschen in de vorige eeuw bijna verdwenen, wilde eenden worden met het droog leggen van poelen en plassen telkenjare kleiner in aantal. Zoo wordt dan het meeste kruit en lood van den jager aan de hazen en patrijzen ter dooding toegediend. Door een allengs meer gewijzigde regeling van

het jachtrecht werden deze beide wildsoorten voor nog grootere vermindering behoeft dan anders het geval zou zijn geweest.

Wij herinneren ons den tijd, waarin elke liefhebber, die in het bezit was van een jachtacte, in den jachttijd vrij mocht jagen. Als knaap hoorden wij het kletteren van de geweschoten door de groenlanden en zagen den jager zijn oud geweer met zijn lastok weer vullen. Een haas te schieten gold toen bijna als iets bijzonders, omdat men er bijna geen zag. Niet alleen de jagers maar ook de wildstroopers hadden veel aan de hazenvermindering gedaan. Later hebben zij zich weer zeer uitgebreid.

Behalve eigenerfde boeren, die lust in het jagersbedrijf hadden, kwamen ook velen, die geen land in eigendom of huur bezaten, in het jachtveld, waar ze soms een beter daggeld maakten dan in hun bedrijf.

Het wildstroopen door arbeiders werd niet als iets schandelijks beschouwd. Zij moesten zich met hun kleine verdiensten zien te redden en wat zij met het stroopen van hazen en patrijzen verdienden was voor hen een zoete winst. Boeren zagen altijd gaarne wildvermindering, ook van patrijzen, in een tijd, toen er nog veel zandboekweit werd verbouwd en van korhoenders, die de veenboekweit vernielden.

Hazenstroppen, „strikken” genaamd, werden gemaakt van sterk koperdraad, in den gewenschten vorm bevestigd aan een sterken houten pin, die in den grond werd geslagen. Hazen volgen bij voorkeur hetzelfde spoor. De strooper, die overdag in het veld is, ziet dit spoor en plaatst er bij avond zijn wildstrik. Acht à tien passen verder wordt nog een tweede strik, soms nog een derde strik, uitgezet, voor het geval, dat de haas de eerste strik mist.

Patrijzenstroppen vindt men alleen op de korenesschen. Aangezien patrijzen verzoet zijn op boekweit, strooit de strooper vooraf aan den rand eener akkervore wat boekweitzaad uit, wat de patrijzen gretig opnemen en er den volgenden avond na zonsondergang terugkeeren. Dan staan daar aan dezelfde vore de paardenharen stroppen. Steekt een patrijs daar zijn kop door, dan is hij onherroepelijk verloren. Een vangst van zes, zeven patrijzen op één avond is voor een strooper geen zeldzaamheid.

Ontdekt de opzichter der jacht en visscherij wildstroppen, dan laat hij die, met of zonder haas er in, stil staan, legt zich in de nabijheid neer om den strooper bij diens komst te „snorren”. Bij de eerste bekeuring is de straf gewoonlijk niet zwaar. Ontdekt een boer, dat de jachtopziener iemands stroppen bewaakt, dan wordt de strooper gewaarschuwd. Deze laat dan zijn stroppen in den steek en de bewaker neemt ze mee. Van die koperdraden maakten de boeren vroeger krammetjes op den neus der varkens, om deze het wroeten in den grond of in den mest van het hok te verhinderen.

Vanaf 1866 was de jacht te Borger niet meer vrij. De markgenooten van Borger verhuurden het jachtrecht op alle gronden dier marke aan een Haagsche jagers-vereeniging. De heeren uit Den Haag verschenen hier niet meer dan twee, driemaal in het seizoen, telkens voor drie of vier jachtdagen. Zij stelden voor eigen rekening een opzichter, tevens onbezoldigd rijksveldwachter, aan.

Wij hebben eenmaal in November een tweedaagsche drijfjacht van die heeren bijgewoond, waarbij 100 hazen werden neergeschoten. Alle jagers uit de naburige gemeenten waren uitgenoodigd om, tegen daggeld, daaraan deel te nemen. Meer dan 30 jagers verschenen in het veld. Een oude veldwachter-jager, in den verren omtrek bekend, had de leiding. De heeren jagers werden door hem geposteerd en de menigte drijvers zoodanig over het veld verdeeld, dat een grote kring werd gevormd. Onder luid geschreeuw en getier werd het veld afgedreven, en als een langoor uit zijn leger verdreven werd, liep hij haastig in de richting waar de jagers waren en waar alles nog stil was. Naarmate de kring kleiner werd, hoorde men meer schoten vallen. Het eerste tiental hazen werd als buit naar het logement der heeren getransporteerd. Zoo werd er in die twee dagen een twaalfstal driftten gemaakt, waarvan het einde was, dat met veel inspanning de honderdste haas uit een boschje werd gedreven en neergeschoten. Het was een triomftocht voor de heeren jagers en voor Borger.

Zoolang deze vereeniging het veld in huur had, was de wildteelt weer goed vooruit gegaan. Later reikte men dagvergunningen uit, waarvan jagers uit alle naburige gemeenten gretig gebruik maakten. Bekwame broodjagers maakten hier een flinken buit. De wildvoorraad daalde toen.

Te Drouwen, een plaats met veel meiersboeren, kwamen de verhuurders dier plaatsen als jachtgerechtigden in vereeniging kleine drijfjachten maken. De wildstand ging toen zoo achteruit, dat bekende stroopers verklaarden, er geen haasje meer machtig te kunnen worden.

De verhuring der jachtvelden gaat nog steeds door en zal wellicht voortduren, zoolang er nog eenige boerschapsverbinding bestaat. Heeren jagers koopen in eenig heideveld perceelen als zij te koop zijn en hebben dan het recht tot het uitoefenen van de jacht, maar huren niettemin gaarne het geheel en er zijn voorbeelden van het bouwen van jachthuizen voor een tijdelijk verblijf in den zomer en in het jachtseizoen. Dit is een bewijs, dat de belangstelling voor de jacht niet verdwijnt, trots de meening van sommigen, dat het een veel te wreed bedrijf is. Maar als nu de vossen wel vervolgd worden en het wild niet, dan zou dit overheerschend worden en schade veroorzaken.

Vroeger werd ook gejaagd op wilde ganzen, die in den winter het korengewas bedreigden en waarvoor vergunningen verleend werden tot het doden van schadelijk wild. De buit was altijd zeer gering. Een enkele gans verminderde de roof niet, maar de boeren waren altijd blij als zij door de geweschoten verdreven werden. (1002).

HOOFDSTUK XII

De nederzettingen.

a. ONTSTAAN.

Als hoofdoorzaak voor het ontstaan van de oost-Drentsche nederzettingen zal de vroegere begroeiing moeten worden aangemerkt. Men zal vroeger voor het stichten van een nederzetting gebruik hebben gemaakt van plekken met minder zwaren boschgroei, echter nabij het natuurwoud (jacht) en nabij water (visserij). Dicht bijeen gelegen nederzettingen werden langzamerhand verbonden, waardoor de grondslag werd gelegd voor de verdeling van een dorp of gehucht in gedeelten, die gewoonlijk „einden” heeten, zooals nog te Gasselte het „Grooteneind” en het „Lutkeneinde” bestaat, zooals Borger van ouds een „Hooiveld” en een „Kerkeinde” heeft, zooals Erm in drie kluften ligt.

Een tweede oorzaak voor het ontstaan van nederzettingen in Drenthe meenen wij te mogen zien in de geschiktheid der plek voor de veehouderij. Wij nemen daarbij aan, dat de schapenhouderij het oudste en in den eersten tijd het voornaamste deel van de veehouderij was. Later werd de beschikking over weideterrein voor rundvee en hooiland voor den bloei der nederzettingen van veel gewicht.

In midden-Drenthe dateert de stichting van vele gehuchten en buurten van later tijd. Zij dragen meer het karakter van een kolonie. Een grondbezitter der 13de of 14de eeuw, die ergens veel grond had, welke tot land zou kunnen worden ontgonnen, bouwde daar één of twee landbouwershuizen, wat toen zeer goedkoop was, naardien hout, leem en stroo de voornaamste bouwmaterialen waren en hij plaatste daarop één of twee meiers of huurders, die het veld tot land ontgonnen, het groenland bewerkten en weinig huur betaalden. Eerst in het zesde jaar na de ontginning werd van het bouwland huur betaald. Die beide huizen waren dan het begin van een midden-Drentsch gehucht. Slaagde de landbouwonderneming goed, dan kwamen er later enkele huizen bij. Iemand met mindere hoeveelheid land stichtte er een keuterij, half zoo groot als de eerstbedoelde boerderijen en zoo nam het gehucht langzaam in omvang toe. Vele dier gehuchten tellen minder huizen dan die in oostelijk Drenthe en liggen op minder groote afstanden van elkander verwijderd. Zij zijn uit den tijd, waarin de bevolking zich niet meer zooveel concentreerde, waarin de meerdere of mindere geschiktheid van den bodem voor het landbouwbedrijf meer in aanmerking werd genomen of waarin men het vrije leven in het veld verkoos boven de lasten en gevaren van het dicht samenwonen in dorp of gehucht. Bij het noemen van gevaren denken wij hier het eerst aan het brandgevaar. In het open

veld hadden de eerste bewoners bijna geen brandgevaar van hun burens. Dan gaven in grootere plaatsen met meer landbouwers de schapenhouderij, het pluimvee en andere deelen van het bedrijf vaak aanleiding tot buurtwisten, waarbij macht en onverstand vaak den boventoon hadden en de haat als kenteeken van den Drentschen volksaard uitkwam. Zoo was er dan veel voor een afscheiding te zeggen en zoo ontstond daar menige kleine buurtschap, die het nimmer gebracht heeft tot een huizenvermeerdering als in de oudste dorpen en gehuchten.

Voor deze nederzettingen of koloniën kwamen de lage strooken groenland, tusschen de heide gelegen, vooral in aanmerking. In den tijd der vestiging van de kleine gehuchten was dit land minder aan overstromingen blootgesteld dan de groote dalen; het lag tusschen twee hoogten, zoodat er voor het omkomen van vee geen gevaar bestond en bij de afgraving en verdeeling in perceelen werd die verdeeling zoo geregeld, dat elk perceel aan zijn einden begrensd werd door heideveld. Zoolang het groenland niet gescheiden was, trok de veldbewoner er reeds zijn voordeel van. Hij weidde er zijn schapen zonder te vragen, wiens eigendom dat grondgebied was. Het was of men hier dacht: waar geen afscheiding is, daar is geen recht en de aarde behoort aan allen, tenzij men zijn eigendom door één of ander kenteeken, een sloot, aardwal, greppel of voor rondom zijn akker heeft aangezezen. Nog in de 19de eeuw kwam deze volksneiging sterk uit.

b. DORPEN.

Er is van de Drentsche dorpen gezegd, dat zij op elkander gelijken als twee druppels water. Waarschijnlijk hebben de schrijvers, die dit uitspraken, alleen het oog gehad op het uitwendig voorkomen van de dorpen en gehuchten, die dan ook in vele opzichten een merkwaardige overeenstemming vertoonen. Want waar we ze, vooral in den zomer, van nabij beschouwen, daar zien we bijna overal de meeste dorpshuizen verscholen onder de groene kruinen van het geboomte en de dorpen en gehuchten deels omgeven door korennesschen en door groenlanden. We ontdekken de uitgangen van dorp of gehucht naar naburige dorpen, naar de korennesschen, groenlanden, heidevelden, we vinden hier een pad om het dorp, dat als het ware een scheiding aangeeft tusschen het eigenlijke dorpsgebied en den esch; we betreden daar een pad, dat over het korenveld naar het achtergelegen groenland, naar een naburige plaats of naar een in het open veld staanden windkorenmolen voert. In de kerkdorpen steken de meestal slanke torenspitsen boven het geboomte uit en ziet men aan de grens of op verderen afstand den reeds genoemden korenmolen staan. Zoo is het aanzien onzer Drentsche dorpen en in dit opzicht hebben zij in het algemeen een merkwaardige overeenkomst. (944).

Inwendig merkt men echter, zoowel in den stand als in de grootte der huizen, in de richting van straten en stegen, in de omgeving der boerenerven en in verschillende plaatselijke toestanden merkwaardige verschillen op. Groote, zoowel in- als uitwendig goed onderhouden landbouwerswoonhuizen wijzen op een zekeren welstand in het dorp; eenige meer verwaarloosde huizen daarnaast of op eenigen

afstand van de eerste duiden aan, dat hier de arbeidende stand meer dan in een nabijgelegen dorp of gehucht vertegenwoordigd is. Boerenerven met veel korenrijten in Augustus geven aan, dat het dorp een goeden korenesch en groote boerderijen heeft; plaggen- en heidebulten aldaar in den voorwinter zijn de kenteekenen van schrale bouwakkers en minder weldoorvoed vee. Erg bemodderde wegen en straten bij open winterweer kondigen ons aan, dat de afwatering er slecht is. Voor den Drenthenaar, die vele dorpen en gehuchten kent, is het dan ook niet moeilijk, om bij een bezoek aan een voor hem nog onbekend dorp terstond eenig oordeel uit te spreken.

De plattegrond van de meeste dorpen en gehuchten is soortgelijk. De omtrek geeft een meer of minder onregelmatigen kring te zien. Sommige dorpen hebben een langwerpigen vorm, andere zijn meer rechthoekig. Van deze vormen zijn bijna overal eenige afwijkingen aan te wijzen, hierin bestaande, dat in de buitengedeelten langs een weg of steeg eenige aanbouw heeft plaats gehad. De meeste dorpen hebben een hoofdstraat, enkele hebben er twee, met zijstraten, die naar uitwegen, stegen en sloppen leiden. De laatste voeren gewoonlijk naar één of meer achterafstaande landbouwerswoningen.

Het onderhoud van straten en wegen komt ten laste van de markgenooten. De dorpsstraten worden elken Zaterdagmiddag geveegd. Dat is de plicht der omwonende grondeigenaren of gebruikers. In enkele dorpen b.v. te Odoorn en Emmen is dat anders en zijn alle dorpelingen, ook zij, wier hofsteden of gronden niet aan straten grenzen, tot medewerking verplicht. Hun panden worden dan door het lot of op andere wijze vanwege het gemeentebestuur aangewezen. Het gewone onderhoud van wegen berust mede bij de markgenooten. Jaarlijks worden de meeste wegen één of tweemaal bewerkt door de wagensporen in het zand te slechten, hoogten weg te nemen, laagten aan te vullen, de afwatering te bevorderen. Dit geschiedt bij wijze van „boerwerken”. Is het een zgn. „heerenweg”, een verbindingsweg met andere dorpen en gehuchten, dan wordt het boerwerken vanwege het gemeentebestuur gelast; voor het onderhoud van andere wegen dragen de volmachten de noodige zorg. Het boerwerken op bevel van het gemeentebestuur is een gemeentebelasting in natura; wie een beurt verzuimt, wordt met 35 cents beboet. Elk dorpsgezin is tot dit boerwerken verplicht, doch het aantal beurten per jaar wordt geregeld naar het bedrijf of het vermogen, eenigszins overeenkomend met de belastingregeling. De boete komt ten bate van de gemeentekas en de ontvangsten aan boeten worden door de gemeentebesturen meestal aangewend om de kosten van het bijzonder en soms tusschentijds noodzakelijk onderhoud van die wegen of van andere te bestrijden. Behoeftige arbeiders worden dan belast met enkele dagen aan zulke wegen te gaan werken en het geld, als werkloon uitbetaald, dient dan weer tot vermindering van armenzorg.

Tot het boerwerken op wegen, die niet in onderhoud aan de gemeente behooren, zijn alleen de markgenooten of zoogenaamde „bewaardeelden” verplicht. Op verzuim is geen boete gesteld, ieder kent zijn plicht en wie volstrekt verhinderd is,

stuurt bij een volgende werkbeurt twee personen en verricht dan een dubbele dienst.

Buitengewoon boerwerken is het opruimen van sneeuw in den winter. Zoodra de uitgangen van het dorp of gehucht versperd worden, roepen de volmachten de dorpelingen op tot sneeuwopruimen. Het eerst zijn dan de openbare of zgn. heerenwegen aan de beurt, pas daarna komen de andere.

Het boerwerken op lastgeving van het gemeentebestuur wordt ongeveer een week vóór den dag, waarop het bepaald is, door den gemeenteveldwachter aangezegd; waar het op lastgeving van de volmachten geschiedt, wordt het door een boerbriefje aangeduid.

De keienstraten werden bij het berijden met zware vrachten langzamerhand zeer oneffen, waarom zij ongeveer om de 10 jaar herlegd werden. Vroeger kwamen hiertoe ieder jaar stratenleggers uit Oldenzaal binnen, die dit werk in het zomerseizoen verrichtten en er veel geld mee verdienden. De Oldenzalers legden eerst de randsteenen, dan de tusschenrijen van keien, die zij banden noemden, om daarna die tusschenrijen aan te vullen met kleinere veldkeien. Waren er zoo 4—6 banden gevuld, dan werd er een laag wit zand opgebracht, met water dichtgespoeld en nu werd de zware stamper gebruikt om de keien vaster in den grond te slaan. Daarna werd er nog eens zand op gebracht en van de keienstraat was weer een gedeelte gereed gekomen. Daar deze straten het meest te verduren hadden bij opdooi na een wintervorst, bleven de banden hooger liggen dan de tusschendeelen. Hierdoor werd de keienstraat slecht. De bestuurders van de boermarke kenden de lengten der straatgedeelten en dus ook de kosten voor de herlegging, zoodat zij, rekening houdend met de kas der markgenooten, besloten de herlegging te doen uitvoeren, of daarmee nog een jaar te wachten.

In de jaren voor den oorlog trokken de Oldenzalers meer naar Duitschland, waar zij hooger loon ontvingen dan in Drenthe en zoo werden uit den kring der Drentsche daglooners stratenleggers geboren. De Drentsche stratenleggers werkten volgens een andere, minder kostbare methode. Zij legden geen banden, maar plaats-ten de steentjes naast elkaar, spoelden de nieuwe straat niet meer in en bedekten ruimer met zand. Hun straten werden, als de aardebaan vast was, niet zoo hobbelig als de vroegere straat. In de gemeente Odoorn werd zoo'n arbeider wegenopzichter en stratenaanlegger op een vast salaris. Het werd in Drenthe als een merkwaardig geval beschouwd, dat een dorpsdaglooner, die zich bij één werk bepaalde, zich zoo naar boven werkte.

Toen men voor de ruwe keienstraten de meer vlakke en in den winter meer droge klinkerstraten verlangde, zijn de uitgeworpen keien geklopt en als het grint voor de macadamwegen gebruikt. Bij den vermeerderden aanleg van goede kunstwegen werden de gedeelten der boerstraten door de gemeente in eigendom overgenomen, die verder ook voor het onderhoud zorgde. (995).

Aan wegbeplanting ter zijde van de dorpsstraten heeft men in de Drentsche kerkdorpen in den vroegeren tijd veel gedaan. Emmen, Odoorn, Borger en Gieten hebben daaraan hun rijen van lindeboomen ter weerszijden van de hoofdstraten

te danken. Gasselte heeft daar weinig of niets aan gedaan. Men ziet hieruit, dat het aesthetisch gevoel bij de vroegere dorpsbesturen zeer verschillend was. (995).

De straatverlichting voor de lange en duistere winteravonden werd in de kerkdorpen eerst in de tweede helft der vorige eeuw een punt van overweging. Het verhuren van de jachtvelden, dat na 1870 allengs meer algemeen werd, bracht gelden in de boerschapskas, waaruit de eerste straatverlichting betaald werd. Later, toen de vraag naar straatverlichting ook in de gehuchten ontstond, gaf de gemeente subsidie en nu de electriche verlichting gekomen is, betaalt de gemeente deze verlichting in alle deelen der gemeente, waar zij bestaat (995).

Voorts treffen we in vele dorpen en gehuchten nog waterkuilen aan, alhier „dobben” genoemd, waaruit men vroeger het drinkwater voor het vee in den winter aanvoerde, wat bij een verbetering van welputten en het plaatsen van pompen overbodig is geworden, hetgeen tot demping van vele dobben aanleiding heeft gegeven. O.a. vond men in de dorpen Eext, Drouwen en Odoorn vele van die dobben. Het is zeer waarschijnlijk, dat die kuilen of dobben van zeer oude dagteekening zijn. Wellicht hebben de eerste bewoners van dorpen en gehuchten voor hun vestiging de meest vruchtbare plekken uitgezocht en op die plaatsen, waar de grond door aanspoeling van elders in voldoende staat van vruchtbaarheid verkeerde, om b.v. een goede weide te leveren, hun woonhuizen in de nabijheid gebouwd. De langzaam toenemende aanbouw maakte een geregelde waterafvoer noodzakelijk en om nu voor het regenwater bergplaatsen te vinden zal men de lage plekken aan hun oevers hebben aangevuld en in het midden uitgediept, om daardoor een snelle verdamping tegen te gaan en het water voor langen tijd te bewaren, hetgeen bij eventueelen brand zeer in het belang van het dorp of gehucht was.

De waterafvoer heeft in de meeste dorpen plaats door open goten langs de dorpsstraat, soms ook over boerenerven of over en langs tuingronden naar de naburige slooten in het groenland, naar een stroom, plas of laagte buiten het dorp. Een onvoldoende regeling of verschil in bodemstand kan tot gevolg hebben dat bij sneeuwdooi het water een boerenwoning binnendringt, tot grooten last en schade van den bewoner en bij overlevering zijn de gevallen van zulk een watersnood in enkele Drentsche dorpen bekend gebleven. Overlast van water bij sneeuwdooi heeft meermalen tot hevige buurtwisten aanleiding gegeven, omdat de waterkeering van den één zoo vaak ten nadeele van den ander kwam. In dorpen zooals Exloo, Bronneger en Gieten, die aan de hellingen van den Hondsrug liggen, is zulk een wateroverlast onbekend; in gehuchten, die meer op de hoogte liggen, waar de bodem ook in de omgeving weinig helt, zooals te Drouwen, komen dergelijke gevallen wel eens voor.

Oorspronkelijk stonden de woonhuizen zeer willekeurig t.o.v. elkaar. De wegen, die men thans straten noemt, ontstonden eerst, nadat er al een aantal huizen stonden. Eerst later ontstond eenige, zij het ook geringe, regelmaat.

In den bouw en stand van de woonhuizen is in de laatste 70 jaar veel wijziging gekomen. In de dorpen en gehuchten, waarin de meeste verandering plaats had, was de bevolking in totaal veel kleiner en waren de huisgezinnen in het algemeen

grooter dan in dezen tijd. De zucht tot samenwonen van oude en jonge echtparen was toen zeer sterk. Tot de plaatsen, waar de veranderingen het sterkst waren, behoort Drouwen. Bij een samenstelling uit het geheugen vinden wij, dat Drouwen in 1870 juist 60 woonhuizen had, waarin bijna 400 menschen woonden. Wanneer wij de huizen, die later in het open veld zijn gebouwd, niet meetellen, vinden wij er nu (1924) nog 54 huizen. Echter zijn er van de 60 huizen, die er in 1870 stonden, 21 verdwenen, zonder dat op die perceelen grond weer een nieuw huis werd gebouwd, waarbij de heemen bij die van de belendende huizen zijn gevoegd. Uit één en ander blijkt, dat de aanbouw aan de uitwegen van het dorp van beteekenis is geweest. Deze aanbouw bestond het meest in het stichten van arbeidershuizen en die voor klein landbouwbedrijf. De veranderingen in den stand van vele landbouwershuizen zijn zeer aan de verbetering van de hygiene ten goede gekomen. De nog bestaande huizen van den ouden tijd staan alle of zijdelings langs de straat, zoodat al het dakwater op of aan de straat terecht komt, of met het schuurgedeelte, waardoor nog meer dakwater en vuilnis aan de straat komt dan van die zijdelingshuizen. Nieuwe huizen worden alle gebouwd met het vooreinde, d.i. het door de menschen bewoonde gedeelte naar de straatzijde. Het dakwater verdwijnt dan op het erf, de vloeibare vuilnisstoffen hebben hun afvoer naar een vuilnisgat, meer dan 10 m van huizen en welputten verwijderd, van welke gaten de vloeibare stoffen op het grasland gebracht worden en de modder na uitgraving en droging als meststof op het bouwland wordt gebruikt.

c. NIEUWE NEDERZETTINGEN.

Is van de eerste woningbouw van de oudere nederzettingen geen enkele herinnering bewaard gebleven, anders is het met de totstandkoming van nieuwe woonplaatsen in de 19de eeuw, toen Schoonoord en Odoornerveen hun ontstaan te danken hadden aan den aanleg van het Oranjekanaal in de jaren tusschen 1850 en 1860.

In het zandgedeelte van de gemeente Borger zijn in de 19de eeuw drie nieuwe buurtschappen ontstaan: Bronnegerveen of Bronnegergroen, Eesergroen en Eeserveen.

Het Drouwener- en Bronnegergroenland hebben wij voor 1870, toen er nog niet één huis stond, zeer goed gekend. Wij hebben er meermalen alle paadjes gevolgd, die naar het Wisken- en Vossenvonder over het Oude Diep leidden naar de woonplaatsen Drouwenerveen en Buinerveen. Er waren toen vele voetpaden door dat land, omdat de dijken met de drift van koeien naar de weide daarover meest altijd voor voetgangers onbruikbaar waren. Het eerste woonhuis kwam in één der Hulstmeren tot stand, waar een kleine landbouwer ten slotte een bestaan wist te vinden. In de Hulstmeren kwamen niet meer dan 3 landbouwerswoningen, aan den Weerma's dijk 8, in de Stukken achter de Maden 6, in de Middelveen 5 en op verderen afstand nog enkele woningen, in totaal ongeveer 20, die aan het gemeentebestuur veel last veroorzaakten wegens het gemis van een goed voetpad voor de kinderen naar

de school te Drouwen en voor den postdienst. Thans is het gebied door een kunstweg met Drouwen en Bronneger verbonden.

Dan volgt de buurtschap Eesergroen met een dertigtal verspreide woningen. De meeste der bewoners van het Bronneger- en Eesergroen hebben een tijd door-gemaakt van „hangen en worgen”. Verscheidene der bewoners begonnen in hutten van veenzoden, maar wonen thans in goede boerenhuizen.

Eeserveen ligt in het Ellertsveld. Men heeft deze nieuwe nederzetting wel eens Nieuw-Borger genoemd, maar deze benaming is niet in stand gebleven. Deze nederzetting heeft zijn ontstaan te danken aan een stuk veldgrond van 60—70 ha, gelegen W. van het eigenlijke Eeserveen en voor den schaapherder van Ees onbereikbaar. Tijdens de vervening van het Eeserveen ontstond er woningbehoefte, waarin de markgenooten van Ees voorzagen door het verpachten van perceeltjes van 30 are voor f 6.— per jaar, om daarop een woning te bouwen. In den tijd, toen er nog geen woningwet bestond, vond men hier meestal hutten van heidezoden en plaggen. Thans wonen de menschen er in kleine huisjes. (635).

d. DORPSBRANDEN.

Het uitbreken van brand in een Drentsch dorp was te allen tijde een zeer gevreesd verschijnsel. De met stroo, heide of riet gedekte huizen vatten zoo licht vlam, dat er bij veel wind weinig aan te doen was. Groote dorpsbranden kent men in Drenthe dan ook bijna overal; de brand te Beilen in 1824, waarbij ongeveer 80 huizen werden vernield, zal zeker wel de grootste in deze provincie zijn geweest. Te Exloo brandden op 29 April 1884 29 huizen af. Brandspuiten hadden de Drentsche dorpen vroeger niet, omdat er geen water was en de eenige blusmiddelen waren de brandzeilen, waarmee men de aan gevaar blootstaande huizen bedekte, om daar water, dat met emmers uit putten en pompen werd aangevoerd, op te werpen en de brandhaken, met behulp van welke laatste een brandend perceel werd omver gehaald, om daardoor het gevaar voor naburige perceelen te verminderen.

Voor 1850 waren hier zeer weinige, in sommige gehuchten geen enkel perceel tegen brandschade verzekerd. Voor hen, die door brand in hun bezittingen benadeeld of daarvan geheel beroofd werden, hield men dan groote collecten. De schade van een brand te Borger in 1828 werd geraamd op ruim f 37.000.— en er werd ten behoeve van de noodlijdenden f 1842.— gecollecteerd. Bij een brand te Drouwen werd met toestemming van den Commissaris des Konings in tien omliggende gemeenten voor de noodlijdenden gecollecteerd. Vooral na 1880 is het verzekeren tegen brandschade meer algemeen geworden en thans zijn nog slechts bij uitzondering perceelen aan te wijzen, die niet verzekerd zijn. Hoe bevreesd men hier ook voor brand is, te ontkennen is het niet, dat er een meer geregelde en schoone bouworde uit ontstond.

De oorzaken van dorpsbranden kunnen velerlei zijn. Brand, ontstaan door hooibroei, komt in Drenthe niet veel voor. In 60 jaar tijds hebben wij maar eenmaal gezien, dat een hooibult naar buiten werd gewerkt, waarbij het hooi door het afwerpen naar beneden in brand vloog. In 1923 is zoodanig geval te Vries voorgekomen.

Ook in Buinen is eens een dorpsbrand in den hooitijd ontstaan, die aan hooibroei werd toegeschreven. Dat is niet veel in zoo'n lang tijdsverloop. Meer gevaar bestond langen tijd door het gebruik van brandlantaarns, in Drenthe „lochtvaten", ook wel „schienvaten" genoemd, waarmede men bij het vee in den stal ging, terwijl boven dat vee veel stroo was opgepakt. Ook de kookpotten voor het koken van veevoedsel waren oorzaken van brandgevaar.

Echter zou een uitgebroken brand veel vaker bij één huis beperkt blijven, indien niet zoo vele huizen met stroo of riet waren gedekt. Verder ligt groot brandgevaar in de nabijheid van hooibulten, korenrijten en stroobulten. Vroeger waren ook de plaggenbulten gevaarlijk. (156).

Welke zijn de middelen voor brandbeperking? Allereerst moeten bij streng uit te voeren gemeenteverordening alle stroobulten op de boerenerven dicht bij de huizen verboden worden. Het dekken van nieuwe huizen met stroo of riet in de kommen van dorpen en gehuchten is in de bouwverordening verboden. Plaggenbulten, die ook een oorzaak van brand konden zijn, bestaan niet meer. Oude groote schoorsteenen in groote boerenhuizen waren vaak de oorzaak van een huisbrand. Ze zijn echter bijna verdwenen en het gemeentetoezicht op het brandgevaar der schoorsteenen is verminderd, omdat er zooveel nieuwe huizen met betere schoorsteenen zijn gebouwd.

HOOFDSTUK XIII.

De landbouwershuizen.

a. INRICHTING.

De inrichting van de oud-Saksische boerenhuizen kan men leeren kennen door in gedachten een bezoek aan zoo'n huis te brengen. Wij gaan daartoe een dergelijk, echter toch reeds gedeeltelijk gemoderniseerd boerenhuis binnen (953). Het erf is van naburige erven gescheiden door een heining, die men „toen” noemt, waarvan de palen, ongeveer $\frac{3}{4}$ m boven den grond uitstekend, op afstanden van $2\frac{1}{2}$ —3 m staan en verbonden zijn door planken met tusschenruimten gelijk aan de breedte van die planken. Van de straat af zullen wij nu de bander, die naar de straatzijde gekeerd is, binnengaan. Na ongeveer twee passen bevinden wij ons tusschen twee vleugels van het gebouw, ieder van ongeveer 7 m lengte, en van 5—6 m breedte. Dit zijn bijgebouwen, dienende tot paardenstal ter eene en tot hooischuur ter andere zijde, terwijl er overigens veel bergruimte is voor hooi en stroo, boerenwagens en andere gereedschappen. Die bijgebouwen zijn meestal van hout opgetrokken en deels met stroo, deels met pannen gedekt. Onder de houten zijwanden zijn muurtjes van ongeveer 3 m hoogte. In oude tijden had men hier stellig eiken planken gevonden, die later, toen zij versleten waren, werden vervangen door vurenhout, dat nu goed onderhouden wordt, door het jaarlijks eenmaal met teer te bestrijken.

De groengeverfde bander of schuurdeur, met witgeverfd kozijn, waarop wijk- en huisnummer vermeld zijn, staat overdag meestal voor ons open, als wij n.l. de moeite willen doen om het klinktoestel der onderhelft van de eene banderdeur om te draaien. De andere banderdeur, die niet als deze in een boven- en onderhelft is gescheiden, kan ook niet van buiten worden geopend. Wij staan nu op de deel of dorschvloer, loopende van den bander tot het woonvertrek. De deel is de bergplaats van voorwerpen en gereedschappen van het landbouwbedrijf. Tevens is ze de stalling van het vee, in de eerste plaats van rundvee en paarden, soms ook van kalveren en varkens. Verder is zij de werkplaats van den landbouwer, als hij geen werk op het land verricht, in hoofdzaak voor het korendorschen en voor wat al zoo als huiswerk in het bedrijf voorkomt.

Aan de binnenzijde is bij dien bander nog een smal keienstraatje, evenals daar buiten, dat men heeft gelegd, omdat een harde leemlaag, als de dorschvloer is, door het uitrijden van stalmest en het inrijden van koren spoedig breken zou. Nu ligt de leemen dorschvloer zoo hard en vlak als een steenen vloer. Om een al te sterke uitdroging en daarmee het afbrokkelen van dien dorschvloer te verhinderen,

wordt hij in den zomer een paar malen in de maand met vloeibaren koemest bestreken.

Behalve den dorschvloer zien wij de zware gebintbalken, van middeleeuwsch eikenhout, zoo sterk en gaaf, dat zij wel zes, zeven menschengeslachten duren kunnen.

Ter eene zijde van den dorschvloer zien wij vanaf den bander eerst den paardenstal, van de binnenruimte van het huis afgescheiden door een van steenen gemetselde kribbe, met twee nissen beneden, om daarin wateremmers te plaatsen, die men voor het drenken der paarden gebruikt. Boven de kribbe is een naar beneden slaand hol deksel of een deur van traliewerk en hierboven is de paardenruif. Verder aan denzelfden kant van den dorschvloer is een potstal voor jong rundvee en kalveren. Aan de overzijde staat het melkvee in een potstal, aan welks einde een deur is, waar men het vee in- en uitlaat en langs welks andere einde een gangetje loopt naar een achterdeur, die in oude tijden toegang verleende naar den buiten het huis staanden open welput, waaruit al het vee wordt gedrenkt. Den ouden, van keisteenen opgebouwden welput, die meer dan twee menschenlevens het heerlijkste welwater opleverde, heeft men gedempt, omdat de keienmuur erg aan inzakking leed en het gevaarlijk was, hem weer op te bouwen. Dicht aan huis heeft men een nieuwen put gegraven, vanwaar men het welwater door looden of ijzeren buizen binnen het huis oppompt, om het vandaar naar het vee te dragen.

Boven de koestallen heeft men bergruimten, die men hilden noemt, meestal gevuld met stroo en waar vooraan strookorven gebonden worden, die tot kippen-nesten dienen. Op de boerendeel vinden verder allerlei werktuigen haar plaats. Boven aan den leemwand bevinden zich houten pennen of hanghaken, waartusschen de schoffels en vorken worden opgehangen, als zij niet gebruikt worden. Ook hangt aan die haken het touwwerk, benoodigd bij het inhalen van hooi en koren op den boerenwagen. Men noemt die touwen reepen en wel achter-en voorreepen, waarvan de laatste veel langer zijn dan de eerste. Ook ander touwwerk hangt er, als leidsels voor ingespannen paarden, halsters met teugels, soms ook nieuw en nog ongebruikt touw als voorraadmaterieel. Dan hangen daar de dorschvlegels of stokken, een vlas-braak en een slijpbraak.

De holten der karbeelen in de huisbalken, hier „strieibalken” genoemd, werden vaak gevuld met voorradig wagenhout, spaken en velgen van wagenwielen, want de boer van den ouden tijd had veel voorraad. Of zij werden gevuld met voorradige rijsbezems voor het vegen van den dorschvloer, gemaakt van berkentwijn.

Voor de hilde is vaak een touw gespannen om daaraan ongedorschte stamboonen op te hangen, die eerst in het voorjaar van den dop ontdaan worden.

Nog andere landbouwgereedschappen werden op verschillende plaatsen geborgen; dat hangt veel af van de bergruimte, die men in of buiten het oude landbouwershuis beschikbaar heeft. Heeft men een afzonderlijk gebouw als bergplaats van hooi, turf of een schapenhok, dan is dit tevens de bergplaats voor ruimhaken, drietandige

voorwerpen met langen steel, dienende voor het onderhoud der slooten bij het grasland. Verder voor turfgraversgereedschap zooals een stikker, een lange smalle spade, hier oplegger genoemd, en turfvorken. Verder kan daar zijn de trekrievē, waarmede men het gemaaide korenveld zoodanig bewerkt, dat alle losse korenhalmen nog als „schot” bijeengebracht worden. Men vindt er de hooiharken en hooivorken als voorwerpen voor den hooitijd, er hangen een paar graszeisen, die soms uit oogpunt van gevaar van den zeisboom genomen en elders geborgen worden. Is de landbouwer tevens bijenhouder, dan heeft hij een paar lange iemenladders, om ze op den verlengden wagen te plaatsen voor het vervoer der bijenkorven. Voorts moet de vlasrépel een plaats vinden. Wie geen afzonderlijke bergschuur heeft, moet veel in huis op den dorschvloer bewaren. Maar ook daar kan heel wat geborgen worden. Aan den binnenkant van den grooten bander hangt het paardengerei, leeren of linnen paardenzeelen met leidsels, toomen en blukhalsters, er onder staan op den grond een paar mestvorken. Voor op de deel in een hoek staat de korenwaaier, die elken wintermorgen van kant gehaald wordt om het koren van kaf te zuiveren. In den romp van den waaier staan korenmaten, een half-mud-vat, een schatvat ($\frac{1}{4}$ hl) en een spindvat (5 l). Daarboven hangt de korenwan, want ook als men een korenwaaier heeft, is toch de wan noodig om het gesneden haksel voor het vee en het kaf van het koren op zijn plaats te brengen. De wan hangt juist binnen de ruimte van vier houten wagenhoepels, noodig voor het opzetten van den huifwagen. Voorts staan er nog een half dozijn emmers en vaten voor het drenken van het vee en de hakselbak. De houten emmers en vaten zijn later vervangen door metalen, waardoor de dorpskuiper van vroeger veel werk verloren heeft.

Dit zijn alle voorwerpen, welke in ieder huis hun vaste plaats hebben, doch bij den een vindt men ze hier, bij den ander daar, naar gelang van bergruimte en andere omstandigheden. Alles wat een boer heeft, krijgt men niet te zien, als men het huis doorgaat, maar dit blijkt, wanneer iemand verhuist, als alles op wagens geladen en vervoerd wordt, of wanneer iemands inboedel publiek wordt verkocht. Al heeft de boer geen catalogus van al zijn voorwerpen, toch weet hij heel goed, waar ieder voorwerp geborgen is, al ontbreken ook in dit bedrijf de slordige menschen niet. Ook wordt er wel over en weer geleend en niet altijd alles terug gebracht. Over kinderen, kippen en geleend goed ontstonden vroeger heel wat vaker buur-twisten dan tegenwoordig.

Vele voorwerpen zijn afgeschaft, nadat het landbouwbedrijf veranderd is en wij hebben voorwerpen gekregen, die onze voorouders niet kenden. Wij denken hierbij aan die voor de veenboekweitteelt: den vuurpot om het veen te branden, den veenhak om het veen los te hakken, het „boekweitriefje” bij het verzamelen van de veenboekweit, die overigens met de gewone zeis gemaaid wordt. (621).

Nu den dorschvloer verlatende zullen wij een deur openen, die ons den weg wijst naar het woonvertrek. Maar in eens zijn we er nog niet, want er is eerst een gangetje en ter weerszijden daarvan de door schotwerk afgesloten bedsteden. Door de tweede deur komen we in de woonkeuken, die het dagelijksch verblijf is voor al de leden

van het gezin. In deze woonkeuken ligt een steenen vloer, van blauwe en roode vloersteen, steeds om den anderen gelegd, die tweemaal per week geschrobd en gedweild wordt.

Er is een fraai geverfd eikenhouten schot, ter zijde van waar wij inkwamen en in dat schot zijn de beddeuren. In vroegere tijden vond men hier bedgordijnen voor de openingen der bedsteden, later kwamen de zgn. halve beddeuren, die niet tot aan den vloer naar beneden doorliepen en nog later de heele beddeuren, waardoor men ook het gebruik kreeg van de ruimte onder de bedden. Boven ons zien we hier, evenals boven den dorschvloer, zware eikenhouten balken, hier zwart geverfd. Tusschen twee van die balken, aan den zijkant van het woonvertrek, zijn dwars-houten vastgemaakt en tusschen deze nog weer kleinere dwarshouten, die de wieme vormen, waar vleesch en spek ter droging en bewaring hangen. Bij het aanschouwen van het ameublement valt ons oog op een eikenhouten kabinet, waarnaast een eikenhouten kast, op welke laatste een groote hoeveelheid koper- en aardewerk staat te pronken. Op het kabinet staan alleen drie fraai gebloemde porceleinen kommen. Verder hangen er een groote spiegel met antieken rand en een Friesche klok van nieuw maaksel, een zgn. halfslaande. Er brandt nog een haardvuur in het vertrek en aan de haardstede zijn witte of van een marmerstreepje voorziene estrikken of tegels tegen den muur gelegd. Op deze estrikken vindt men vaak heele series van tafereelen uit de bijbelsche geschiedenis of andere voorstellingen. Aan het schot zien wij op doek of op papier gebrachte voorstellingen achter glas en met lijstwerk omgeven, voorstellende Jezus' tocht naar Golgotha en de kruisiging, de geschiedenis van Jozef, of tooneelen uit het leven van Genoveva. Later sierde men de woning met omlijste schoolplaten, zooals van het halve eeuwfeest van Neerland's onafhankelijkheid, van den slag bij Waterloo, van de overwinning van Heiligerlee e.a. En in dezen tijd siert men de woonkamers met wandspreuken in verguld letterschrift, eerst uit bijbelplaatsen bestaande en later gevolgd door andere zedespreuken of gezegden, die voor het leven of voor het landbouwbedrijf van belang zijn.

Aan de tegenovergelegen zijde van het vertrek, waar wij inkwamen, is een deur, welke in gemeenschap staat met de buitenvoordeur en met nog een andere, die toegang verleent tot een tweede vertrek, dat men hier „de kamer” noemt. Zoo we dus van die buitendeur waren ingekomen, zouden we ons terstond in een gang bevinden, met een deur rechts en één links. De eerste nu ingaande, zien we de genoemde kamer voor ons geopend. Dit is een geheel nieuwe aanbouw, hetgeen ook uit de inrichting blijkt. Het vertrek dient tot kleedkamer, als men naar de kerk of anders uitgaan wil, tot slaapkamer voor van elders komende vrienden of familieleden, tot zieken- of kraamkamer, tot bewaarplaats van het beste wat men heeft, de beste kleren of meubels. Goede bureu en in het dorp wonende vrienden worden hier in de winteravonden of met Nieuwjaar ontvangen en onthaald. Buiten het gehucht wonende minnaars van de dochter des huizes vinden hier een plaats voor het genoeglijk bijeenzijn. Zulke kamers had men hier in oude tijden niet, toen

waren het meer bergkamers voor koren enz. In de middendecenniën der vorige eeuw werden zij veel aan de huizen der meergegoeden aangebouwd.

Het aantal meubelstukken is hier kleiner dan in de eerstbezochte woonkeuken, maar de waarde ervan is grooter. Er staat een prachtige mahoniehouten linnenkast, een kostbare tafel en een zestal antieke stoelen; op den schoorsteenmantel staat een nieuwerwetsche pendule bij oud porceleïngoed en er hangen een paar geschilderde familieportretten. Een eenvoudig eikenhouten lijstje houdt achter glas eenige rijmspreuken omsloten.

Gaan we nu de gangdeur uit om het huis van buiten te bezien. De groene voordeur, met een staande S als klinktoestel en twee glasruiten daarboven, vormt met de vier glasramen in het front van dit huis een passend geheel. Aan de woonkeuken had men vroeger glasramen van 32 glasruitjes; nu heeft men die ramen even groot of wellicht iets grooter en ieder van zes glasruiten. Door den aanbouw van de kamer is het huis langer geworden, zoodat er nu twee schoorsteenen boven het dak staan, ieder van een raam en een schoorsteenbord voorzien, opdat er geen regen in kan slaan.

De voormuur, die één of tweemaal in het jaar geboend wordt, heeft door dit werk een helder aanzien. Het is er zeer schaduwrijk, want er staan drie lindeboomen, welker kruinen men door besnoeiing een voor het huis gepasten vorm heeft gegeven en die nu zeer dicht zijn. Van sterk zonlicht is men in de Drentsche boerenhuizen niet gediend. Het bederft de witte kleur van de gordijnen voor de glazen en de verf der blinden, het maakt stof in de woning zichtbaar, het wordt beschuldigd van de barstjes op minderwaardig aardewerk, het is schadelijk voor de oogen van bejaarden en zwakken en van hen, die niet veel in de buitenlucht omgaan en men krijgt er in den nazomer zooveel huisvliegen door. Zoo dacht men vroeger algemeen en denkt men ook thans (1918) nog vaak over het zonlicht in huis. (953).

De vaak groote ruimte onder de kap van het Saksische boerenhuis gaf soms aanleiding tot een eenigszins andere verdeeling aan het keukeneinde. In alle huizen vond men naast dorschvloer en woonkeuken nog een karn- en waschkok, hier „geut” genoemd, omdat het vertrek een goot moest hebben met een gootgat in den muur voor afvoer van het gebruikte wasch- of spoelwater. Deze geut bevond zich vaak naast de woonkeuken en was vanaf de deel bereikbaar. Ook werd daartoe wel eens een hoek van de deel bestemd. De vloer van deze ruimte bestond uit keisteenen.

Sommige huizen hadden zoo'n groote kap, dat er naast deel en woonkeuken nog ruimte overschoot voor een kamer, die dus niet altijd, zooals in het boven besproken huis, aangebouwd was. In de meeste huizen, vooral van minder vermogende landbouwers, was deze kamer een weinig beteekenend vertrek, waarin het beste paardengerei werd opgehangen en de beste kleeren werden geborgen. Bij groote gezinnen werd de kamer ook als slaapvertrek gebruikt. Kon het gezin het buiten het vertrek stellen, dan werd de kamer vaak als woning verhuurd. Het bouwen van een nieuwe woning voor een jeugdig echtpaar, zooals een jonge arbeider en diens vrouw of voor een ander echtpaar met weinig of geen landbouwbedrijf, werd door zoodanigen

verhuur overbodig. De huurprijs varieerde van f 25.— — f 30.— per jaar. Winkeliers of schoenmakers, die hun bedrijf in hun woning uitoefenden, bewoonden vaak zoo'n kamer.

Werden door een brand één of meer huizen vernield, dan werd op deze wijze altijd plaats gevonden voor het dakloos gezin en werd de afgebrande woning na 3 of 4 maanden weer herbouwd, dan werd de kamer weer verlaten en betaalde men als kamerhuur weinig of niets.

De meeste oude huizen hebben drie of vier toegangen. De grootste is de bander. De hoofdingang is meestal een zijdeur naast de vensters, welke tot de deel toegang geeft en vanwaar men in de keuken gaat. Een achterdeur, ongeveer tegenover den hoofdingang, of iets verder terug, leidt gewoonlijk naar het heem, waar een welput is gegraven, zoodat men dezen uitgang wel de putdeur of liever het „puttendeurtje” noemt. Ter andere zijde is soms nog een deur, die tot de meergenoemde kamer toegang geeft.

In 1862, toen wij den leeftijd van 9 jaar hadden bereikt, betrokken onze ouders, komende uit Borger, te Drouwen een dergelijk oud maar vervallen boerenhuis. Boven het woonvertrek was geen zolder gelegd. Er lagen palen, die men sleten noemde, evenals in minder oude woningen boven den dorschvloer. Boven die palen was alles hol, zoodat wij naar boven tot in den nok der bekapping konden zien, waar de zwaluwen nestelden. Het dak was zoo slecht, dat wij bij regen vaten en emmers in de woonkeuken moesten plaatsen, om het regenwater op te vangen, dat den leemen vloer zou beschadigen, als het niet opgevangen werd. Wanneer met Sint Jacobi (25 Juli) of een week later het koren was inge oogst, dan was de open ruimte boven het woonvertrek gevuld. De jonge zwaluwen, daar uitgebroed, hadden dan met de ouden hun nesten verlaten. De afscheiding tusschen het woonvertrek en het schuurgedeelte was een leemen wand, deels beschadigd, waardoor wij terstond de samenstelling van de oude leemen wanden leerden kennen. De ruimte ter eene zijde van het woonvertrek was zoo slecht afgesloten, dat de schapen uit het hok in het woonvertrek een kijkje kwamen nemen. Er was een deur zonder klink of andere sluiting, die van zelf open ging, wanneer van de achterzijde een druk tegen de deur werd uitgeoefend. De vermolmden beddeuren liepen niet tot beneden naar den vloer door en werden met houten knoppen gesloten. (629).

b. BOUW VAN DE OUDE BOERENHUIZEN.

Aan de hand der in Drenthe nog bestaande overleveringen (1902) willen wij eens nagaan, hoe zoo'n ouderwetsche boerenwoning in de 16e en 17de eeuw werd gebouwd.

Wanneer de zoon eens landbouwers zich in dien tijd voorgenomen had, met de dochter van een anderen landbouwer, meestal in hetzelfde dorp woonachtig, een huwelijk aan te gaan en van dit voornemen aan de ouders der verloofden kennis was gegeven, dan overlegden de vaders over het bouwen van een boerenhuis ten behoeve van het paar. Wel was de zucht tot samenleving groot, zoodat meermalen

twee, soms drie echtparen in één huis vereenigd waren, maar soms was het bouwen van een nieuw huis toch onvermijdelijk.

De dorpen waren toen veel rijker aan houtgewassen dan thans. Er vond dan een onderzoek plaats omtrent de hoeveelheid en geschiktheid van het eikenhout, waarbij de dorpstimmerman, die het huis zou bouwen, als deskundige te hulp werd geroepen. Kon nu b.v. de vader der bruid 4 of 5, en die des bruidegoms 6 à 7 eikenboomen leveren, welke voorraad niet voldoende was voor den voorgenomen bouw, dan werden boomen van andere boeren „geleend”, d.w.z. er werden enkele boomen door één of meer landbouwers afgestaan, om later, wanneer nog groeiende boomen hun wasdom verkregen hadden, of wanneer de uitleener misschien in gelijke omstandigheden t.o.v. zijn kinderen gekomen was, te worden teruggegeven. Daar de meeste huwelijken bij den aanvang van het dienstjaar in Mei gesloten werden, moest het nieuwe huis tegen dien tijd in gereedheid zijn. Bovenbedoeld onderzoek en andere voorbereidende werkzaamheden namen dan ook in het voorafgaande jaar een aanvang. Was het hout uitgekozen, dan werd, b.v. in Augustus, met het vellen van de boomen aangevangen. Zoodra de winter zijn intrede had gedaan werd het hout gezaagd. De daarvoor noodzakelijke zaagkuilen van $1\frac{1}{2}$ à 2 m diepte werden gegraven en het te zagen hout daarover gelegd, waarna zich één man in dien kuil begaf en een ander op het hout stond om het zoodanig af te deelen als de timmerman dit had voorgeschreven. Dagen en soms weken achtereen had men werk. Van vele dier zaagkuilen waren o.a. te Drouwen de sporen tot omstreeks 1860 nog buiten het dorp aanwezig, want niet altijd in, maar soms ook buiten de dorpen werden die boomen geveld, in welk geval zij dan ook daar gezaagd werden.

Bij dit werk verleenden alle dorpelingen hulp. (980). Beurtelings zond elke landbouwer voor een dag iemand uit zijn gezin, die, zonder eenige belooning daarvoor te ontvangen, ijverig zaagde. 't Was een moeitevol en tijdroovend werk, bezwaarlijk uit te voeren wanneer het niet door goed winterweer begunstigd werd. Om werk te besparen werden dan ook de boomen, voor balken en stijlen bestemd, zoo weinig mogelijk bezaagd, waarvan het gevolg was, dat wij thans (1902) nog zulke zware eikenhouten balken in de oude Drentsche woningen vinden. Het meeste zaagwerk was noodig om spoorhout en latwerk te bekomen, benevens planken voor het maken van deuren, vensters en schotten. Tevens werden dan planken gezaagd voor het maken van meubelen, als kasten en kisten, die in vele huizen in Drenthe nog aanwezig zijn en door handelaren in oudheden wel worden opgekocht. Het snijwerk op die kasten is meestal niet alhier vervaardigd, maar van elders afkomstig. (589).

Wanneer in het voorjaar genoeg gezaagd hout in voorraad was, dan werd met bouwen aangevangen. De grootte van het te bouwen huis werd bepaald naar het aantal gebinten, waarvan de grootste huizen er zeven of acht tellen. Zware keisteenen maakten de fundeering uit. Vaak gaven zij aanleiding tot verzakking, waarom zij werden weggenomen, aan den keihandelaar verkocht en naar de zeedijken vervoerd. De stijlen werden, nadat de keien verwijderd waren, door een nieuwe fundeering van metselsteen gesteeund.

„Het richten” van een huis was voor het heele dorp een ware feestdag. Familieleiden uit andere dorpen en buurten werden dan te hulp geroepen en tot deelneming aan den feestmaaltijd gevraagd. De „naobers” waren het meest tot hulp verplicht, maar ook andere huisgezinnen zonden één of méer personen tot het werk af. Met veel moeite en krachtsinspanning werden eerst de zes à acht gebinten geplaatst, die door vanghouten en met behulp van touwen werden staande gehouden tot de beide platen gelegd waren, die de eerste middelen tot verband werden, en weldra tot voetstuk dienden, waarop de nieuwe spoorhouten werden geplaatst.

Tegen den avond was dan het werk afgedaan en het geraamte stond daar van een gebouw, dat, zoo het niet door brand werd vernield, het eenige eeuwen en menschengeslachten zou uithouden. Met voldoening werd op den arbeid van dien dag teruggezien. Allen verheugden zich in de vergrooting van het dorp of gehucht met een nieuw groot boerenhuis, waardoor hun woonplaats in verhouding tot andere dorpen en buurten in beteeckenis zou winnen. Hadden de landbouwers, die het huis lieten bouwen, dien dag aan de helpers genoegzaam sterken drank of bier verstrekt, dan werden allen na afloop ten huize van één hunner verzocht tot het bijwonen van een drinkgelag, dat tot laat in den nacht voortduurde.

Gelijk in geheel hun dagelijksch leven, zoo openbaarde zich ook bij het bouwen van huizen de godsdienstige zin bij onze voorouders. De dorpspredikanten werden gedurig bij den huisbouw ontboden, om vóór den aanvang van elke belangrijke vordering den zegen des Hemels daarvoor in te roepen. Ook werden dikwijls toepasselijke opschriften boven de ingangen der woningen geplaatst en er zijn er daarvan tot in onzen tijd overgebleven, al verdwijnen ze bij herbouw of wijziging in de inrichting allengs meer en meer. (589).

Na het richten kwamen de stroodekkers. Wijn de winterrogge te allen tijde het hoofdproduct van den landbouw is geweest, hadden de boeren genoeg roggestroo in voorraad, om daarvan het benoodigde stroodak voor het nieuwe huis te bereiden. Daarvoor waren 1600 à 1800 schooven noodig, overeenkomend met ruim 5000 bossen stroo. Het dak werd met twijgen van wilgenhout op het latwerk gebonden. Zóó was dan het gebouw verzezen en gedekt.

Het optrekken van leemwanden was nu aan de beurt. Dagelijks werden eenige mannen op het vrije veld aan het werk gesteld om leem te delven. Iedere landbouwer bracht nu bij wijze van beurtdienst een bepaald aantal wagenvrachten leem bij het gebouw. De timmerlieden waren inmiddels werkzaam om eerst ter plaatse, waar wij onze fundamenten zouden leggen, grondhouten te plaatsen, welke door recht opstaande stukken hout met de platen werden verbonden. Ter halve hoogte werden nu weer dwarshouten met de stijlen verbonden, waardoor de ruimte, die de afsluiting zou vormen, in vierkante of rechthoekige vakken werd verdeeld. Dan werden eiken latten, die men staken noemde, aan die dwarsliggende stukken verbonden, om het traliwerk met stroo te kunnen doorvlechten en dit vlechtwerk met leem te bepleisteren. Zoo mogelijk werd in een paar dagen de geheele leemwand om het huis opgetrokken. Tot het vlechten en pleisteren werden

alle dorpelingen of uit elk gezin één of meer personen te hulp geroepen. Vrouwen zoowel als mannen hielpen aan dien arbeid mede, en terwijl de eersten strootouwen draaiden, die ook van binnen met weeke leem werden aangevuld, maakten eenige mannen die leem tot een dikke pap evenals metselkalk. Anderen waren bezig, daartoe water aan te voeren, terwijl weer anderen zich met pleisteren onledig hielden. Bij het omdraaien van het stroo tot banden stonden de meisjes met ontbloote armen te werken, elken strooband, dien men korrel noemde en met natte leem beladen was, aan de mannen overgevend, die hem op eenvoudige, maar niet altijd gemakkelijke wijze door het hout trokken. De kozijnen voor deuren en vensters werden in het traliewerk opgenomen. Het raamwerk, dat de glasruiten omvat, was vroeger aan sommige oude huizen van lood, meestal van zeer gaaf eikenhout. Zoo kwamen de wanden klaar van dat gedeelte van het huis, dat men keukeneind noemde. Aan het andere einde, waar de schuur moest komen, bouwden onze voorouders terstond na het richten de zgn. „uitkubbingen” of verwijdingen, waardoor het huis ter weerszijden en voor de helft der lengte ongeveer 2 m breeder werd.

Eén dier uitkubbingen vormde de koestal, een langwerpige potstal, waarin voor 15—20 stuks hoornvee plaats was, de andere een paardenstal, varkens- en kalveren-hok. Wegens die verwijding was de afdaling van het dak grooter en kon men alzoo volstaan met een wand ter halver hoogte van de eerste, waardoor het werk sneller opschoot dan bij het eerst afgewerkte gedeelte. Langen tijd bleef het bouwen van leemwanden in Drenthe in gebruik en het invoeren van metselsteen bracht hierin niet dadelijk overal verandering, want in 1834 werd te Buinen nog zoodanige wand gemaakt rondom een huis, dat door den onderwijzer werd bewoond.

Eerst nadat het buitenwerk van zoo'n huis geheel was afgewerkt, werd de binnenruimte afgedeeld. In kleine gehuchten en afgelegen buurten waren vele huizen vroeger niet afgedeeld. Menschen en dieren leefden daar samen in één groot vertrek. Waar de boerenhuizen in de voornaamste dorpen en gehuchten wel in gedeelten waren afgedeeld, daar hield men bij het maken van die afdeeling het eerst rekening met de grootte voor de „deel”, die als dorschvloer van het grootste belang was. In een groot boerenhuis heeft die deel de lengte van vijf vakken (een vak is de afstand tusschen twee gebinten). In enkele oude huizen zijn de deelen of dorschvloeren zoo breed, dat men bij het uitmesten der potstallen de onbeladen en met paarden bespannen mestwagens omrijden kan. Onder het derde gebint, van het keukeneinde geteld, vindt men de afsluiting tusschen de keuken en de deel. Meestal is hier al weer een leemwand. Tegenover de vensters zijn de bedsteden gebouwd en tegenover de deur, die de gemeenschap tusschen keuken en deel vormt, vinden wij de haardstede.

Ook de schoorsteen als rookgeleider was van leem opgetrokken en kwam weinig of niet boven het stroodak uit. Om een grooter uitweg aan den rook te geven, en daardoor het brandgevaar te verminderen, werden zeer wijde schoorsteenen gebouwd. De keukens in oude boerenhuizen waren steeds als rookvrije woonvertrekken bekend, wat van onze woonvertrekken van lateren tijd niet altijd kan worden gezegd. Het aanleggen van haardsteden midden in het woonvertrek schijnt hier

minder dan in andere streken in gebruik te zijn geweest. Sporen of overblijfselen van schoorsteenmantels, die aan huisbalken zouden hebben gehangen in plaats van aan muren, hebben wij nimmer in oude boerenwoningen gezien.

Waar de oude Drenthenaren bij het bouwen van hun huizen als eerste voorwaarde stelden, dat er veel ruimte voor het bergen van in te oogsten koren moest zijn, daar is het niet te verwonderen, dat men, op bovenruimte bedacht, wel eens te veel ruimte beneden verkreeg. Dit kan oorzaak zijn geweest, dat men, na aftrek van alle noodige ruimte voor deel, geut, bedsteden en kamer, nog zeer veel ruimte voor de keuken overhield, want wij vinden hier keukens van 60 tot 80 m². Waar, zooals hier gebruikelijk is, de landbouwers met hun dienstbaren dagelijks over den vloer verkeerden, daar heeft het bezit van zoo'n groote keuken wel iets vóór.

De dakbedekking was bij de meeste huizen van stroo; alleen enkele welgestelde landbouwers hadden rieten daken. Aan deze daken was veel onderhoud. Het bereiden van het dakstroo geschiedde in den winter. Als het dan regende of vroomoesten de boerenknechten „dak schudden”. Wij hebben dit werk zelf wel gedaan. Voor de 40 dakschooven, die de stroodekker per dag op het huis of de schuur legde, had men 120—140 bossen stroo noodig.

Maar als een boer destijds niet meer dan 1000—1200 korenhokken verbouwde, waarvan hij na het uitdorschen 6000—7200 bossen stroo overhield en daarvan, bij een kleine hooioogst, dagelijks 16—20 stuks rundvee moest bedienen, dan schoot er vaak veel te weinig voor dakstroo over. Want op het boerenhuis moest telkenjare een gedeelte versleten dak worden afgenomen en door nieuw dak vervangen. Kon men dat niet volhouden, dan zou al heel spoedig „het dak den boer de baas worden”. Stroodak is met 10 of 12 jaren versleten; het houdt het aan de noordzijde van een huis of schuur langer vol dan aan de zuidzijde, omdat de felle zonneschijn er in den zomer te veel schade aan veroorzaakt.

Het stroodak werd met twijgenhout uit het bosch vastgebonden. Men had daarvoor „bandgaren”, of rechte stokken, die op het dakstroo werden gelegd, en „wieden” of slapgedraaide taaie twijgen, meestal van wilgenbosch. Later begon men met ijzerdraad, dat van zoo groot belang was als een huis afbrandde. Want een met twijghout vastgemaakt dak viel bij brand ineens naar beneden en verhinderde vaak de redding van het vee, terwijl dak, dat met ijzerdraad was vastgelegd, niet naar beneden viel, maar op het huis of de schuur verbrandde. Boomkruinen boven het dak zijn daarvoor zeer schadelijk. Het dak wordt dan, vooral in den winter, te weinig droog. Het stroodak was gewoonlijk onderaan het eerst versleten, omdat daarover al het aflopende regenwater trok. Daarom had men op vele huizen onderaan 1½—2 m pannendak en daarboven stroodak. (75). De gewoonlijk zeer steile eindafsluitingen van de huizen, met hun snellen waterafloop, werden vaak met heide gedekt. Zoodanig heidedak kon wel eens 30 of meer jaren verduren. (75).

c. VERANDERINGEN EN VERBOUW.

De eerste verandering in de bouwwijze was het gebruik van metselsteen voor

de buitenmuren. Te Weerdinge, waar geschikte leem is, bestond vroeger een steenbakkerij en te Sleen vindt men vele kuilen in het open veld, die volgens overlevering ontstaan zijn door het uitdelven van leem voor een steenbakkerij tot opbouw van de kerk aldaar. Omstreeks 1800 was in vele gehuchten nog geen baksteen aan de huizen aanwezig. In 1826 werd te Borger de oude kerk gesloopt. Van de afbraak werden groote hoeveelheden metselsteen door de ingezetenen aangekocht, om daarvan gevelmuren te bouwen ter vervanging van de leemen wanden, waartegen de haardsteden waren gelegd.

Bij het toenemend gebruik van metselsteen aan de huizen heeft men nog langen tijd de gewoonte behouden om de muren door stijlen en dwarsliggers te schragen. Evenals de vakken eertijds door vlechtwerk en aangepleisterde leem werden aangevuld, deed men dit nu met steen en leem, later met steen en kalk. Wanneer het vak bijna gevuld was en de nog open ruimte voor twee metsellagen te hoog en voor drie te laag was, dan plaatste men die steenen in schuine richting. Bijna alle oude huizen vertoonen nog de sporen van zoodanige onbeholpenheid in de bouwkunst.

In den loop der jaren kregen de huizen allerlei aanwassen, zooals bergplaatsen voor hooi, brandstof, landbouwgereedschappen enz., stalling voor schapen en varkens. Daardoor was het lastig en vaak schadelijk in het gebruik geworden. Het gebintwerk der oude huizen was, na een paar eeuwen te hebben gestaan, verzaakt en op zijn grondvesten verzwakt, wat voor den vrijen aanvoer van hooi en graan lastig werd. In een aantal gevallen heeft men de veldkeien, waarop de gebinten rustten, kunnen verwijderen en vervangen door gemetselde fundeeringen, maar niet altijd was dat mogelijk en menige oude landbouwbehuizing had zoovele gebreken, dat zij door een nieuwe moest worden vervangen. (953).

Nadat een verbetering van vele landbouwtoestanden was gekomen, waarbij vooral de groenlanden meer gewas aan hooi en haver opleverden, kwam er gebrek aan bergruimte en verbetering in de veehouderij. De potstallen voor het vee moesten verdwijnen. De dorschvloeren moesten meer vrij zijn. De uitvoer van stalmest mocht niet meer over de dorschvloeren plaats hebben. Ook dit waren redenen, die tot nieuwbouw aanleiding gaven.

Veel verandering ondergingen ook de daken. Rietdaken zijn er nu meer dan vroeger. Het koopen van dekriet eischt uitgaven, die den meesten boeren vroeger te groot waren. Nu, in een meer welvarenden tijd, laten velen jaarlijks een nieuw rietpand op een gedeelte van hun huis of schuur leggen. Het is zoo duurzaam, dat men er de voorkeur aan geeft boven stroo. Een rietdak kan 30 jaar verduren. Men kende hier in oostelijk Drenthe tweeërlei soorten dekriet. Het „dikband” van de Scharmer en Harkstede, prov. Groningen, kostte f 30.— — f 36.— per vim van 1000 bosjes, het „dunband” van Giethoorn (kleinere bosjes), kostte f 26.— — f 34.— per gelijk aantal bosjes. Te Gasselte, Gieten en in de gemeente Anloo werd veel Scharmer riet gebruikt, dat sinds geruimen tijd niet meer verkrijgbaar is, omdat daar de rietvelden niet in stand zijn gebleven. (565).

Bij den bouw van nieuwe boerenhuizen werd allengs meer met pannen gedekt.

Moeilijk was het, hiervoor dakpannen te verkrijgen, die van langen duur waren. De roode dakpannen kostten hier voor den oorlog *f* 25.— à *f* 26.— per duizend, de blauwe *f* 30.— — *f* 32.—. De openingen tusschen de pannen werden met stroodokken aangevuld, die om de 10 jaar versleten waren. De meeste soorten pannen waren slecht tegen vorst bestand. Zij schilferden af en duurden maar weinig langer dan een goed stroodak. Dit bevorderde de instandhouding van het stroodak en vermeerderde het leggen van rietdaken.

Omstreeks 1903 kwamen de cementpannen hier in gebruik. Aanvankelijk was de prijs hiervan *f* 50.— per duizend. Dat hieronder geen stroodak, dat het brandgevaar vermeerderde, werd gelegd, bevorderde het gebruik. Deze huisbedekking heeft de bouwkosten zeer verhoogd, maar is zoo algemeen geworden, dat men geen nieuw huis met stroo of oude roode of blauwe dakpannen meer ziet. De cementpannen sluiten zoo aan elkander, dat men een dicht en lekvrij dak heeft, en zij worden sterker naarmate zij ouder worden. De droogte onder het cementpannedak laat echter somtijds wel te wenschen over (zie ook hoofdst. 6). (75).

Toen in 1901 de Gezondheids- en Woningwetten tot stand kwamen en de gemeenten haar bouwverordeningen moesten vaststellen, bleek al spoedig, dat men deze slechts op een klein gedeelte der bestaande woningen zou kunnen toepassen en dat het hoofddoel der verordeningen zou moeten zijn, het geven van voorschriften en bepalingen voor aan te bouwen woningen. Intusschen waren reeds verbeteringen ontstaan en deze zouden ook zonder wettelijke voorschriften zijn toegenomen. In plaats van de leemen of steenen vloeren in de oude woonhuizen kreeg men houten vloeren in de nieuwe, in plaats van een zoldering van niet aangesloten oude en vaak vermolmde planken werden nu gesloten of gedreven zolderingen gelegd, de lichtschepping werd vergroot, de groote schoorsteenmantels maakten plaats voor veel kleinere, die in den winter geen koude lucht aanvoerden; in plaats van de kleine bedstedeopening en werden grootere, ook met opening onder het bed gemaakt, waardoor een betere reiniging van de bedstede bij den voor- en najaars schoonmaak werd bevorderd. (965).

d. BOUW VANAF ± 1850.

Het bouwen van woonhuizen is in de eerste helft der 19de eeuw geheel anders geworden dan voor dien tijd. Het eikenhout was niet meer in dezelfde mate voor woningbouw beschikbaar en werd vervangen door vurenhout, dat moest worden gekocht. Leemen wanden werden niet meer gemaakt. Hiervoor kwamen de halfsteensmuren om de schuurgedeelten en de steenen gevel- en zijmuren om de woonvertrekken in de plaats. Voor de oude glasramen met een glasruiten-stelsel van 4×7, 5×6, 4 of 5×8 ruiten, kwamen de minder breede en meer hooge glasramen met meestal 6 groote glasruiten, die veel meer licht aanbrachten. De schoorsteenmantel werd kleiner, de zoldering boven het woonvertrek hooger; karbeelen ter verbinding van balk en stijl mochten in het woonvertrek niet meer worden gezien.

Zoo ging de woningbouw vooruit. Het bouwen van huizen, hier veelal kortweg

timmeren genoemd, kostte veel geld aan hout, steen en dak, want voor het stroodak werd een gedeeltelijk pannen-, gedeeltelijk riet- of stroodak gelegd. De hulp van burens en dorpsgenooten werd nu alleen nog gevraagd bij het richten van het gebintwerk en bij den aanvoer van bouwmaterialen, die over afstanden van 1 à 2 uur gaans per as moesten worden vervoerd. Bij den huisbouw werd dan ook voor het eerst van een bestek gesproken en oude landbouwers gaven hun verwondering te kennen als de timmerman van het bouwwerk vooraf wist, hoeveel duizend steenen, hoeveel hout, hoeveel pannen er noodig waren voor het nieuwe huis. Van aanbesteding met bijlevering van alle bouwmaterialen was hier toen nog niets bekend. Wel werd alleen het bouwen toen aanbesteed. Toen in onze gemeente een bouwkundige in 1868 aannam om voor f 1175.— een groot boerenhuis, dat afgebrand was, met schuur te bouwen, baarde dit groot opzien. Welk een groot en voornaam huis zou dat wel moeten worden! Dit was het laatste huis in onze gemeente, dat volgens de oude bouworde werd gebouwd.

In de woonhuizen der 19de eeuw kwam niet zooveel binnenruimte, dat er twee gezinnen in wonen konden. In de plaats van het groote hoofdvertrek kwamen twee of meer vertrekken, zoodat het meubilair niet meer in één vertrek bijeen bleef.

Het getal der dorpshuizen van de nieuwe soort was echter nog klein. Het 4/5 deel der huizen was nog op de oude wijze ingericht en de kleinere huizen waren gebouwd en ingericht naar het systeem der groote. Nu kwam er in het dorpsleven een verandering, die met woningbouw aanvankelijk weinig of niets te maken had, maar op den duur hierop toch van grooten invloed was. Het oude meierstelsel ging in het einde van de vorige eeuw te gronde. De eigenaars verkochten hun verhuurde plaatsen in het openbaar. Zelden werd een plaats in haar geheel door een ander gekocht, zoodat het land meestal aan verschillende koopers overging.

De oude woonhuizen dier boerenplaatsen brachten weinig op. Zij werden zelfs meermalen voor afbraak verkocht tegen f 500.— à f 800.— en het zware gebintwerk werd dan uit elkaar geslagen en vervoerd naar de veenstreken met hun kanaalnet, om daar als balken en stijlen voor den particulieren brugbouw te dienen. Te Nieuw-Buinen met twee hoofdkanalen en met nieuwe boerenhuizen aan den overkant van het kanaal op de veenplaatsen, was het leggen van een soliden draaibaren brug over het kanaal noodzakelijk. Gedeputeerde Staten gelastten in 1895, dat alle zgn. draaibatten over de kanalen, waarover alleen voetgangers passeerden, voor 1904 door grootere draaibruggen moesten worden vervangen, waarvoor het onderwerk van die zware gebinten, afkomstig van oude Drentsche huizen, werd gebruikt. (730).

In de oost-Drentsche kerkdorpen vindt men thans maar weinig huizen van den ouden bouwtrant meer; in de gehuchten nog wel. In midden-Drenthe komen zij nog veel voor. (1925). Leemen wanden als binnenmuren ziet men in dergelijke huizen nog wel, als buitenmuren bijna niet meer. Te Erm, gem. Sleen, zagen wij eenige jaren geleden nog een oud boerenhuis, waarvan ook de buitenmuren geheel uit leemwanden bestonden. (730).

De dorpen en gehuchten bleven nu geen dichte complexen van woonhuizen meer,

zooals zij vroeger waren en de bevolking verspreidde zich in het vrije en ruime veld. De talrijke nieuwe woningen buiten de oude dorpskernen danken hun ontstaan aan de vermeerdering van waarde en opbrengst van den grond en aan het vermeerderde crediet, dat aan onvermogenen wordt verleend.

De meeste dier woningen worden gebouwd aan een kunstweg, aan een groenlandweg of dijk, of aan een zandweg. De stand is altijd zoo, dat het uitzicht op den weg is of naar de meeste der andere woningen, zulks in tegenstelling met de oude dorpsgewoonte, toen men steeds met het schuurgedeelte, den ingang voor een wagenvracht hooi etc. naar de wegzijde bouwde, en er op het uitzicht niet werd gelet. De grootte der huizen is verschillend naar gelang van het landbouwbedrijf. Waar een hypotheekbank voorschot verleent, daar dringt deze aan op den bouw van een vrij goed huis, dat waarde heeft bij verkoop, wanneer het zaakje onverhoopt mocht achteruitgaan.

De lengte wisselt bij de verschillende huizen af van 16 tot 30 m, de breedte bedraagt 10 tot 14 m, de muurhoogte bij het schuurgedeelte 3 à 4 m, bij het smallere bewoonde gedeelte der woonvertrekken 5—7 m. De voorgevelmuur heeft gewoonlijk 3 of 4 vrij groote glasramen, zoodat delichtschepping er ruimschoots voldoende is. De inrichting is een navolging van de veenkoloniale bouwwijze. Een voordeur vindt men er gewoonlijk niet. De toegang wordt verleend op twee plaatsen, te weten door de bander, waardoor men op den dorschvloer komt en waar een deur toegang tot het woonvertrek verleent, en over den waschhoek of geut. Tusschen de twee gevelramen is de haardstede, waar een kookkachel staat. Vaak is er nog een tweede vertrek, dat alleen bij bijzondere gelegenheden wordt gebruikt. In de woonkeuken en in andere vertrekken vindt men bedsteden. Ledikanten kent men hier niet. In de meeste huizen heeft men een kelder ter bewaring van eetwaren en ingemaakte groente, voor het zouten van een slachtdier enz. In de schuur bergt men veel meer hooi en koren dan in het oude boerenhuis, omdat men hier de bergvakken in het midden heeft, waar van den grond af wordt opgestapeld. Het rundvee vindt zijn stal — niet meer den ouden potstal — ter eene zijde der vakken, de dorschvloer is ter andere zijde en op het einde van de vakken is de paardenstal. (965).

De oude landbouwers meenden van die nieuwe bouwwijze, dat de huizen veeleer te groot dan te klein zouden zijn. Van een huis te Drouwen, na een brand herbouwd, zei de bewoner, dat hij nooit den dag zou beleven, waarin hij dit nieuwe huis vol koren zou krijgen. En hij heeft dat ook niet beleefd, maar voor zijn opvolgers was het te klein. (523).

Kleinere huizen — en dat zijn de meeste — hebben deels dezelfde inrichting, met een gevelglasraam minder en wat lagere muren, deels een andere bouworde. Men vindt daar den toegang door een terugslaande deur en een portaaltje naar het woonvertrek. Het schuurgedeelte heeft iets meer dan de helft der lengte van het geheele gebouw. De bander staat ter eene zijde op halverlengte en iets terug naar het midden, omdat de zijmuur te laag is voor een behoorlijke banderhoogte. De hier korte dorschvloer loopt dwars door het huis. Aan de andere zijde is een gewone deur, zoodat men dwars door het huis heengaat. Aan den éenen kant van den dorschvloer is een half-

steensmuur met deur en gang, waardoor men in het woonvertrek komt. Ter andere zijde is een hooivakje benevens een stal voor één of twee koeien en een varken. Het koren wordt er geborgen in den kap van het huis evenals in de oude boerenwoningen. De inrichting van het woongedeelte komt met die van de overige nieuwe woningen overeen. De bouwkosten van zulk een huisje waren voor den wereldoorlog ongeveer / 1000.—; voor het hierboven beschreven grootere huis / 2000.— tot / 2500.—.

Hoe de woonvertrekken der menschen moeten worden ingericht, schrijven de bouwverordeningen voor, maar hoe die voor de dieren moeten zijn, daarover zwijgen de voorschriften, hoewel de dieren in nauw verband staan met de welvaart van de bewoners.

Waar men bij het bouwen eener woning in het open veld over genoeg ruimte kan beschikken, meenen wij te mogen aanbevelen het huis zoo te bouwen, dat het woonvertrek voor menschen aan den zuid- of westkant komt, met zoodanige licht-schepping, dat men de zon op de vensterglazen heeft. Aan den zuidkant van het schuurgedeelte moet men plaats laten voor een dorschvloer van 10—12 m, opdat men er ongeveer drie hokken koren kan aanleggen en dorschen. Want hoewel de dorschmachine in onzen tijd ook al veel doet, kan zij voor alle in het open veld wonende kleine landbouwers niet werken, omdat het vervoer van die machine derwaarts zoo moeilijk is. In den winter moet daar nog altijd met den vlegel gedorscht worden. Dit is voor den kleinen landbouwer ook voordeelig, naardien hij dan bij vriezend weer en sneeuw steeds werk heeft, waarmede hij de vaak niet geringe kosten van het machinaal dorschen besparen kan, terwijl het dorschen binnenshuis in den winter voor de veevoeding van belang is. Dit werd vroeger in Drenthe zoo hoog geacht, dat men tot de oude gewoonte gekomen was van elken morgen te dorschen.

Bij de inrichting van den koestel is de mestbereiding een andere kwestie dan vroeger bij de oude potstallen. Thans moet de greppel twee of drie malen in de week gereinigd worden, waar men vroeger om de drie of vier weken den stalmest onder het vee weghaalde. Bij dat opruimen van den greppelinhoud worden vaak deuren ontsloten, die in den winter gesloten moesten blijven. Om hierin verbetering te brengen, zou men den mest der greppel achter het vee in een afgesloten hok moeten uitstorten, waarvoor men een deur zou moeten openen, die alleen met dat mesthok, niet met de buitenlucht in verbinding staat. Is het mesthok vol, dan opent men de buitendeur, terwijl de binnendeur achter de koeien gesloten blijft. Door zoodanig mesthok aan het noord-oostelijk gedeelte van het huis aan te brengen, heeft men terstond een overdekte mestvaalt.

Als een goed nachthok voor de kippen, die in het kleine landbouwbedrijf vooral niet mogen ontbreken, zouden wij een paar latten vlak boven de koeiengreppel willen aanbrengen, waarvoor men den toegang aan het einde van den stal maakt.

Varkenshokken brenge men aan de noordzijde van het huis aan, met zoodanige inrichting, dat de ier naar buiten trekt in een zinkgat en dat het stroo, dat na ongeveer vier dagen vochtig is geworden, in het mesthok wordt gebracht. De varkens

krijgen dan op tijd een droog stroobed, wat voor hun ontwikkeling van groot belang is.

Als bewaarplaats van hooi en koren zou men in het midden van het gebouw een vierkante ruimte als vak kunnen inrichten, waar men het hooi vanaf den vloer opstapelt. Zulke ruimten worden bij voorkeur gebruikt als bergplaatsen, naardien het hooi er zoo regelmatig zakken wil, waardoor men in den winter geen zoogenaamd „stoffig” hooi heeft. Stof en schimmel hebben vroeger veel kwaad aan het hooi veroorzaakt. Voor een 8 à 10-tal wagenvrachten koren vindt men dan in de bovenruimte van het huis nog plaats. Heeft men meer koren, dan is een zgn. „zaadkap” met beweegbaar dak op het erf aan te bevelen, of men brengt het koren naar de plaats, waar de machine werkt.

Wij meenen, dat op voornoemde wijze een kleine ruimte zeer nuttig kan worden besteed. Waar men dan nog voor het bergen van brandstof in den winter ruimte te kort komt, is hierin door den bouw van een goedkoop bijschuurtje buiten de woning te voorzien. Heeft men nog een paar Friesche schapen of nog heideschapen, dan vindt men daarvoor plaats door aanbouw aan dat buitenschuurtje. Schapen verlangen volstrekt geen warm hok en waar zij niet te ver van elkander liggen, daar ontwikkelen zij warmte genoeg.

Een goede leiding voor woningbouw als door ervaring te verkrijgen is, zou voor landarbeiders, die landbouwer willen worden, van groot belang zijn. Hadden de kleine landbouwers zelf zooveel kennis van eenige bouwkunde als van het landbouwwerk, dat zij voor anderen verrichten, dan zou ieder voor zichzelf wel de beste inrichting voor een te bouwen woning kunnen aangeven, maar die hebben zij niet. (528).

e. VERLICHTING.

In de oude boerenhuizen werd de lamp met raapolie onderhouden. De lamp bestond uit twee deelen, de buitenlamp en de binnenlamp. In de binnenlamp was de olie en het katoenen lampedraad, dat door de lampepijp was gestoken en dat aan het boven einde voor een klein gedeelte ontbloot was, waaraan het vlammetje brandde. Als de lamp droog werd, dan hield het branden op. Was de aanvoer van olie te sterk of had de binnenlamp een lek, dan kwam de olie in de buiten- of onderlamp terecht. In het eerste geval kwam zij door de pijp van de onderlamp, die tot onder de vlam reikte, terecht en trok naar binnen. Altijd kwam er olie in, die, als ook de onderlamp een lek had, de tafel verontreinigde. Daarom was goed toezicht noodig. Brandgevaar was er bij het gebruik van raapolie veel minder dan later bij de licht ontvlambare petroleum.

Deze lamp gaf slechts een zwak licht en diende voor het werk van de vrouwen. De mannen zaten om het haardvuur, waarin kienhout werd gestookt, waarvan een houtje voldoende licht bij het breien van de mannen gaf. Buinen, Exloo, Valthe en Weerdinge waren de plaatsen, waar men van het kienhout veel gebruik maakte. Te Drouwen en te Borger kenden wij het ook, maar het werd van elders aangevoerd tegen den prijs van / 1.50 per wagenvracht. In het groenland van de genoemde dorpen met veenhoudenden bodem lag het nauwelijks beneden den beganen grond.

Men groef er een gat om heen en kapte de zijtakken af om het daarna, vaak met een hefboom, omhoog te brengen en in het land te doen drogen. Half droog werd het naar de dorpen en gehuchten vervoerd en op het erf neergelegd. Dan werd het, vóór het geheel uitgedroogd was, gekloofd en de brokstukken opgestapeld om volledig te kunnen uitdrogen. Vóór den winter werd het kienhout van huis of schuur ondergebracht en elke werkdagavond werd er zooveel van bij het haardvuur gebracht als men zou moeten verstoken. Dit hout was zoo brandbaar, dat men door het afscheuren en in het vuur ontsteken van snippers, de pijp en het lamplicht aanstak. Tusschen 1860 en 1870 werd de petroleum hier ingevoerd en men kreeg sterker licht bij het gebruik van betere lampen. De lampepreukel, zijnde een ijzerdraadje, in het midden omgebogen, waar het als een haardtang twee uiteinden kreeg, waarmede men het lampkatoen had omhoog getrokken, was nu overbodig geworden, doch de tuit van de petroleumlamp werd spoedig verstopt door aanslag van koolstof en dan werd deze lamp gevaarlijk. Daarom kwamen de hanglampen in gebruik, met hun porceleinen oliepeer als bergplaats voor deze nieuwe soort olie, met hun van schroefwerk voorziene branders, zoodat men door aan een schroefje te draaien de vlam grooter of kleiner kon maken. Ook deze lampen met hun ronde blikken borden, naar boven groen, naar beneden wit geverfd, moesten al spoedig weer onze woonkeuken verlaten, want de lamp was nu tot den rang van pronkstuk in het boerenhuis bevorderd, werd soms met meer dan f 20.— betaald en wie zoo'n lamp kocht, dacht in zijn leven geen andere weer aan te schaffen. De kunststukken werden al spoedig prachtiger en als de moeder nog heel best met de bestaande tevreden was, vonden de dochters de lamp te ouderwetsch. Deze lampenweelde duurde voort tot den tijd, waarin het electrische licht werd ingevoerd.

In de schuur moest het werk 's avonds of 's ochtends vroeg bij een zeer spaarzame verlichting geschieden. Petroleumlampen konden daar niet worden gebruikt, vanwege het brandgevaar. (1002).

De invoering van het electrisch licht, vooral in de veestallen, is door de landbouwers zeer geroemd. Men weet, hoe men vaak in den avond of nacht bij het vee in de stallen moet zijn, bij het geboren worden van kalveren, veulens of biggen en hoe men zich daarbij altijd met slecht en brandgevaarlijk lantaarnlicht heeft moeten redden, omdat er geen andere lichtvoorziening was. Toen er te Eext, Gieten, Gasselte, Drouwen, Borger en Buinen gelegenheid kwam om dit nieuwe licht te verkrijgen, sloten alle landbouwers, hoe zuinig van aard ook op het licht, waarvan de kosten niet mee vallen, hun stallen aan. Men ziet het vee in het critieke oogenblik in al zijn verschijnselen veel beter, ontdekt veel gemakkelijker eenig abnormaal verschijnsel en de toestand is in menigen stal bij het electrisch licht veel beter dan bij dag in dienzelfden nog vaak te donkeren veestal. Ook in andere opzichten is het nieuwe licht in de veestallen aan te bevelen. Als de werkmeid in de korte winterdagen elken morgen en avond in het donker of bij slecht lantaarnlicht het vee melkt, ziet zij niet alles wat er gebeurt. Bij goed licht komt een waarschuwing tot zindelijkheid bij het melken veel beter tot zijn recht dan bij slecht licht. De verspreiding van vuil wordt er door tegengegaan. (510).

f. BOERENERF.

Naast de linden voor het huis vinden we eiken. Op sommige boerenerven stonden er in den tijd, dien wij ons voorstellen, wel 40 of meer. Het komt vaak voor, dat de zwaarste eiken het naast aan de huizen staan. Men zou er uit kunnen opmaken, dat die eenige jaren vroeger dan de verderaf staande gepoot zijn, doch het is waarschijnlijker, dat die meer voeding in den bodem vinden en dat hun kruinen, die zich gedeeltelijk boven een huis of schuur uitstrekken, door een krachtiger ontwikkeling gunstig op den stam terugwerken. De takken dezer eiken zijn zoo talrijk en zwaar geworden, dat zij door elkander heen zijn gegroeid en soms rust de één op den ander, waardoor er bij sterken wind een wrijving ontstaat, die zich bij avond of in den nacht als een eigenaardig gekraak openbaart, hetgeen bijgeloovigen meermalen schrik heeft aangejaagd.

Aan de andere zijde van het erf stonden, op de erfscheiding, een paar populieren en enkele wilgen. Vroeger werden meermalen boomen op een scheiding gepoot, waardoor men vaste punten had voor het plaatsen en onderhouden van de erf-omheining. Later werden die boomen meermalen de twistappels tusschen de naburen, waarom een herbepooting werd nagelaten. Een der wilgen op het door ons bedoelde erf heeft zijn krachtigen groei te danken aan een vuilnisgat in de nabijheid, waarin straatveegsel en allerlei afval werden bijeengebracht.

Op het erf zien wij voorts eenige ooftboomen. Er staan een zevental appelboomen, die zoete en zure, losse en meer duurzame appels leveren, er staat een groote pereboom en verder van huis af een niet zoo hooge, maar in den omvang zijner kruin zeer groote noteboom. Op den verkoop van ooft heeft men zich hier niet toegelegd, doch men was in dien vroegeren tijd, waarin er veel meer ooftboomen waren dan nu, zeer kwistig in het uitdeelen daarvan. Aan familieleden en bureu, die weinig of geen ooft hadden, rekende men zich allicht tot een uitdeeling van $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ hl verplicht, om ook daardoor de goede vriendschap of nabuurschap in stand te houden. Ook vinden wij op het erf pruimeboomen. Omdat deze vruchtboomen hier zeer goed groeien, worden zij op bijna alle erven gevonden en waar geen appel- of pereboom is, vindt men nog wel een paar pruimeboomen. Van uit de Groninger en Drentsche Veenkoloniën, waar men ten tijde van de eerste vestiging geen boom- of struikgewas vond, werden door arbeiders kruiwagens vol pruimen uit deze streken weggehaald, welke pruimen hier tegen 15—20 cents per spint (5 l) gekocht werden en daar per l 8—10 cents weer opbrachten. Ook vinden we achter het huis nog een hazelaar. Voor den hazelaar, die door zijn vroegen voorjaarsbloei de naderende lente aankondigt, had men vanouds eenige vereering. Van den boom werd gezegd, dat hij op een tooverspreuk gemakkelijk een moeilijk te genezen lichaamskwaal van den mensch overnam, waarna hij in zijn bast een doode plek of een knobbel vertoonde, waar hij echter rustig over doorgroeide, terwijl de kwaal bij den mensch verdwenen was. Op vele erven vindt men nog den vlierboom, wiens bloesems zoo bemind worden en de hulst. De eerste zagen we meermalen achter een bijenstal, de laatste bij de op de heem staande bakovens. Als kinderen plukten wij na schooltijd

vaak de vlierbloemen af, welke door onze ouders gedroogd en als geneesmiddel werden gebruikt. Volgde er bij een verwonding een ontsteking, die men „de roos” noemde, dan werd deze met heete vlier verdreven. Van de taaie hulsttwijgen maakten wij boogjes op onze knapbussen van vlierhout.

Bij verscheidene huizen vond men nog een soms door een dichte beukenhaag afgescheiden tuintje van 4—5 are grootte. In een dergelijk tuintje vonden wij siringen, lipstok en doornappel, de beide laatste vroeger als geneesmiddel bekend. Voorts salie, hier als „zelvebosch” bekend, waarvan de blaadjes werden gedroogd om ze in melk te koken, die werd gedronken bij gelegenheden, waarvoor men thans chocolade neemt. Ook andere geneeskrachtige kruiden waren aanwezig. In het eigenlijke bloementuintje vond men rozen, tulpen, leliën, goudsbloemen, duizendschoonen, asters, afrikaanders, enz. Vaak zorgt één der dochters voor de bloemen. Wanneer ouders hun handen vol hebben met kleine kinderen, worden de bloemen verwaarloosd, maar zijn er aankomende of volwassen dochters in huis, dan neemt de kweekerij toe.

Behalve bloemen vindt men nog een groententuintje. Op de scheiding tusschen bloemen en groenten zien we een rij zonnebloemen. De zwarte korrels der zonnebloem werden vroeger door jongens van hun bast ontdaan en daarna gegeten.

Onder de groenten vinden we salade, andijvie, doperwtten, sjalotten, aardbeien, snijmoes, peterselie, prei en zomerworteltjes. In andere tuinen is de verscheidenheid kleiner. Salade en peterselie zijn het meest algemeen. Naast de groenten zien we Waalsche boonen en andere peulvruchten. Ook aan de zaadteelt wordt gedacht, want we zien hier herfstknollen of stoppelknollen van het vorige jaar, welke in dit jaar zaad voortbrengen voor het eerstvolgend gewas; ook een paar wortelen of peeën en mangelwortelen met gelijke bestemming. In de behoefte aan tuin-zaden werd hier jaren lang in hoofdzaak voorzien door de Vriezenveensche zaadhandelaren, die elken nawinter met hun zakken op den rug verschenen om zaden en linnen, dus twee artikelen van zeer verschillenden aard, te verkoopen. Maar de lust om zaden te kweken zat er bij velen in en men zag hierdoor hoe de zaadvorming, die onmisbaar is voor de instandhouding der gewassen, plaats had.

Meer naar achteren vindt men nog stamboonen, vroege muisjesaardappelen en wat boerenkool. Geheel achteraan groeit nog het palmboschje, hier bosboom geheeten (*Buxus sempervirens*). Hiervan worden de takjes gebruikt ter versiering van den zilveren kop of kan bij bruiloftsviering, van de boter, waar deze verschijnt op de tafel, waar een bruid aanzit, of van de koffiëkan bij dezelfde gelegenheid. Andere praktische redenen voor de instandhouding van dezen heester zijn ons niet bekend geworden. De teelt ervan is niet algemeen, maar men schenkt gaarne een takje aan wie het noodig heeft, want dan weet men meteen wanneer het bruiloft is.

Als struikgewassen vinden we nog een tiental aalbessen- en kruisbessenboomen, eenige frambozen en aan een getimmerte een morellenboompje, welks takjes aan planken bevestigd zijn. Eenmaal zagen we ook een vetplant, huislook, hier knoflook genaamd; deze plant was hier vroeger meer algemeen en groeide op een kleine

laag modder, die men op het stroodak van het huis of van de schuur legde.

Na deze beschouwing over het boerenerf en zijn begroeiing willen we nog een kijkje nemen in de fauna. In het voorjaar, wanneer alle boomtakken nog kaal zijn en de dagen wat beginnen te lengen, dan vertoont zich het eksterpaar in de toppen der hoge eiken, om er wat struikjes en takjes bijeen te brengen en die zoodanig aan elkaar te bevestigen, dat er een zwart plekje in den boom zichtbaar wordt, waaraan de dorpsknaap zijn aandacht wijdt, overwegend of er kans zal zijn om dat eksterpaar later van zijn eieren te berooven. Bij de bijgeloovigen stond zij van ouds in een kwaden reuk, naardien er van gezegd werd, dat, waar zij den voetganger op weg ontmoette of voor hem uitvloog, haar verschijning een ongeluk of onheil voorspelde. Ook is haar diefstachtige aard bekend, die zich vooral openbaart als zij jongen heeft. Zoo van den eenen boom naar den anderen vliegend en elkander steeds op eenigen afstand volgend, vertoont het eksterpaar een eigenaardige levendigheid in het nog bladerloos geboomte. Al houdt de ekster zich voor de menschen op een afstand, toch nestelt ze liever in de dorpen of gehuchten dan in de boomen van het woud of het veld.

De kraaien verschijnen in den winter alleen in de boomen als het erg koud is en dan bij troepen van 10 à 12. Zij schijnen dan het oog op het erf te vestigen om te zien, of er wat voor haar te vinden is bij een mesthoop of waar stalrest op tuingrond gebracht is. Lang vertoeven zij gewoonlijk niet, als er niets van hun gading is. Is het erg koud, dan overnachten zij wel in het dorpsgeboomte. Overigens houden zij zich veel op het vrije veld op en dan is er geen vogelsoort, waarvan men grootere scharen bijeen ziet dan van de kraaien.

De musschen, die zich des zomers ook in groote scharen bijeenvoegen, leven des winters meer verbreid in de dorpen. Hun nachtverblijf vinden zij gemakkelijk zoolang er nog oude schuren worden gevonden met stroodak, waar zij in weg kruipen, of openingen, om daarin te vliegen en soms met de heideschape in hetzelfde hok te verblijven. Als er sneeuw ligt, verschijnen zij gaarne aan de deuren om wat voedsel te bemachtigen en naar buiten geworpen afval goed na te zien. Zij willen zelfs wel mededingen naar het voedsel, dat men de kippen in de schuur toedient, als er maar geen mensch komt, voor wien zij op de vlucht gaan. Het schieten op de niet beschermde vogels is voor menigeen in den winter een aangenaam tijdverdrijf. Bosschen en velden zouden hier vol vogeljagers loopen, als er geen jachtwet bestond en het gebruik van het jachtgeweer voor ieder in den winter vrij was.

Zoodra de zomer weer in het land is gekomen zijn er vele andere vogels. Van de vogels, die in het vroege morgenuur de aandacht trekken, is de houtduif de eerste. Het aantal houtduiven was hier vroeger veel grooter dan nu, waarvan de oorzaak de vermindering van het aantal sparreboomen in en om het dorp is. Verder hoort men den vink en den koekoek. Wanneer deze laatste vogel wat los van tong is en zijn naam met drie inplaats van met twee lettergrepen uitroept, dan verwacht de landbouwer regen. Sterker wordt deze in zijn verwachting, zoodra de geelgors haar fluitenden toon doet vernemen. De specht wordt niet alleen beschuldigd

van het beschadigen van het houtgewas, maar is volgens de weinige vogelkenners, die wij hier vinden, een „iemenpikker”. Liever dan de spechten ziet men de zwaluwen bij huis. „Waar zwaluwen in huis komen, daar is geluk”. Als zij laag aan den grond vliegen, zegt men hier, dat er regen komt. Het vroegere bijgeloof stelde de ekster en den uil in een ongunstig daglicht, de zwaluw en de duif in de gunst der menschen. Bij overlevering wordt hier zoowel als elders aan den ooievaar de meeste vriendschap bewezen. (953).

HOOFDSTUK XIV.

Koop en huur van grond en huizen.

a. KOOP EN VERKOOP IN DEN OUDEN TIJD.

Drenthe werd tot het einde der 18de eeuw geregeerd naar het Landrecht, een wetgeving, die in 1412 werd opgesteld door den Utrechtschen bisschop Frederik van Blankenheim en later, vooral in de 17de eeuw, herhaaldelijk werd vermeerderd en aangevuld. Volgens de bepalingen van dit Landrecht werden de vaste goederen van een landbouwbedrijf onder de zonen van een overleden echtpaar verdeeld en kregen de dochters alleen uit het roerend vermogen hun evenredig aandeel. Het gewoonterecht in Drenthe wil, dat den oudsten zoon al het vaste goed, huis, bouw- en groenland, veld en veen, werd toegewezen, terwijl de tweede en volgende zonen ieder hun aandeel in dat vaste goed naar een geschatte waarde ontvingen. Bij een andere wetgeving in de 19de eeuw werden alle kinderen, dochters zoowel als zonen, gelijk gerechtigd tot de geheele ouderlijke nalatenschap. Dit leidde in de meeste gevallen tot een scheiding en een verdeling. (66). De gezamenlijke erfgenamen wilden niet, dat het erfgoed van hun ouders en voorouders zou overgaan in andere handen, want het was „ouderlijk goed”, waarvoor het aandenken voor hen waarde had en zij wilden daarin geen „opperij” of verscheuring van het geheel, tenzij onder henzelfen als erfgenamen. (947).

Bij menig Drenthenaar bestond de zucht, om zijn vaste goederen vrij en onbezwaard te bezitten. Schulden waren in hun oogen schandelijk, om welke reden er een groote mate van geheimhouding op alle schulden lag. Familiehulp met geld kwam veel voor, vooral om in het bezit van geërfd land te kunnen blijven en ook dan bestond die schuld onder geheimhouding. Een hypotheekschuld was nog veel schandelijker, want zij werd beschouwd als een gebrek aan eerlijkheid bij de schuldenaren, wier goed tot onderpand werd gevraagd. (947).

De animo voor het koopen van vast goed was vroeger zeer gering. Kwam het destijds tot een overdracht, dan vond die meestal onderhandsch plaats. Notarissen waren hier voor den Franschen tijd niet. De schout, schultes of scholte genoemd, fungeerde als zoodanig. De verkoop had onder stoklegging plaats. Daartoe begaven de verkooper, de kooper, de scholt en twee keurnoten (getuigen) zich naar het verkochte perceel groen- of bouwland; de verkooper legde een stok op den grond van dat land onder de woorden: „Ik leg den stok neer naar Landrecht en doe afstand van dit land als mijn eigendom”, waarna de kooper dezelfde stok opnam met de woorden: „Ik neem den stok op naar Landrecht en neem dit land aan als mijn

eigendom". Van deze handeling werd door den scholt een soort proces-verbaal opgemaakt met vermelding van verkooper en kooper, de koopsom, de stoklegging, de namen der keurnoten en ten slotte van zijn naam als scholte van de te noemen gemeente, welk stuk op perkament werd geschreven met sierlijke krullen aan de hoofdletters en voorzien van des scholtes familiezegel in zwart of rood lak, dat er aan een groen of rood koordje van een halven decimeter lengte onderaan hing. Zulke acten van tweehonderd jaar oud zijn in Drenthe bij verscheidene families nog aanwezig. (119, 947, 955, 1002). Het verkoopen van land werd hier wellicht tegengehouden door de gelegenheid tot het verkrijgen van naarkoop, zoodat iemand, die een perceel land had gekocht, niet altijd zeker was, dat hij het gekochte in eigendom behouden zou. De naarkoop was bij het Landrecht geregeld. Wie een perceel, dat een ander had gekocht, gerechtelijk opvorderde of „naarkoop" vroeg, moest, bij verkrijging daarvan, alle kosten betalen, die de eerste kooper gemaakt had, benevens de koopsom. Eigenaardig is de bevoegdheid tot naarkoop in het derde boek van het Landrecht van 1608, art. 35, aangegeven als Regula voor Naercoep: „Sibbe gaat voor swette, swette voor binnenbuur en binnenbuur voor buitenbuur". Dit wil zeggen, dat iemand op land, afkomstig van zijn ouders, familie of verwanten (sibbe) en dat nu door een ander was gekocht, meer recht tot naarkoop had, dan iemand (swette), wiens land aan dat voor naarkoop geeischte land grensde, dat een aangrenzende eigenaar meer recht hierop had dan een ander dorpeling (binnenbuur) en een dorpeling meer recht dan een buiten het dorp wonende of buitenbuur. (119). De Etstoel van Drenthe besliste over den eisch. Dat er van het recht tot naarkoop veel gebruik werd gemaakt hebben wij niet vernomen. (1002).

Omstreeks 1810 was te Dalen een notaris gevestigd, die ook te Borger goederen verkocht. Het land was toen zeer laag in prijs. Mijn grootvader kocht in 1810 te Borger een huis met erf en 5 perceelen groenland (3 ha) en 8 bouwakkers (2½ ha) tezamen voor f 1200.—. Bij de perceelsgewijze aanbieding had men geen bod kunnen verkrijgen. Later, in 1854 weer verkocht, bracht het f 6000.— op. Men bedenke echter, dat zoowel aan het huis als aan het land wel één en ander verbeterd was. Een landbouwer te Westdorp kocht in 1811 een perceel hooiland van 1½ mat (dagwerk) voor f 11.—, waaruit later voor f 300.— aan ijzeroer werd gedolven en het is nog in bezit van de erven en nu f 2400.— waard. (1002).

b. KOOP EN VERKOOP IN LATER TIJD.

Omstreeks 1850 waren er reeds meer notarissen in Drenthe. Te Borger werd het eerste notariaat ingesteld in 1857. Het in het openbaar verkoopen van vast goed was toen reeds zeer toegenomen. De noodzaak tot verkoop ontstond gewoonlijk, doordat bij overerving niet alleen de goederen maar ook de schulden van de ouders op de erfgenamen overgingen. In het begin van de tweede helft der vorige eeuw werden de goederen nog vaak in massa aan één kooper gegund. Nadat al de perceelen vier maal geveild waren, werd de totaalopbrengst bijeengeteld, en, om aan de teleurstelling van de bidders eenige voldoening te geven, werd dan die totale

som met f 300.- à f 500.- verhoogd, om nu nog eenmaal het geheel te veilen. Bood iemand dan slechts twee daalders boven die som, dan werd de plaats in haar geheel gegund en het aantal boerderijen in het dorp of gehucht werd dan niet met één verminderd. Oude Drenthenaren gaven aan zoodanigen verkoop de voorkeur. Zij waren wars van de verdeeling van het grondbezit. Door zoodanigen verkoop werd de kooplust voor een volgenden verkoop gaande gehouden, want de behoefte, getoond door de bidders op de perceelen, zou grootendeels blijven bestaan, zoodat het land bij verkoop van een andere plaats er duurder door zou worden.

Ten opzichte van verkoop van vast goed is hier de uitdrukking „onder den hamer brengen” nooit in gebruik geweest. Men spreekt hier van „een boedel aan den koop brengen”, als één of meer erfgenamen den verkoop gelasten, of van „aan de kaars brengen”, indien gedacht wordt, dat de verkoop een gevolg is van schulden. In de meeste gevallen spreekt men van een verkooping, wanneer het vaste en van een „miening” of „boeldag”, wanneer het roerende goederen betreft.

Voorgenomen verkooping, zoowel van onroerend als van roerend goed, werden vroeger alleen bij „kerkespraak” ter algemeene kennis gebracht. Een gemeenteveldwachter of ander persoon, belast met het aankondigen („aflezen”) bij het uitgaan van de kerk van alles, wat ter openbare kennis dient te worden gebracht, leest dien voorgenomen verkoop overluid van een hem door den notaris ter hand gesteld epistel voor, tegen een belooning van 15 cents voor elken verkoop. De Fransch-Duitsche oorlog van 1870 heeft het aantal dagbladlezers zooveel doen toenemen, dat de verkoopers van vaste goederen het als een noodzakelijkheid beschouwden, hun verkoop per advertentie in één der meest gelezen dagbladen aan te kondigen. Hierdoor werd de belangstelling voor de courant grooter en geraakte de aankondiging per „kerkespraak” langzamerhand in onbruik. (947, 1002).

Op den dag van den verkoop werden de belangstellenden daaraan nogmaals herinnerd door het blazen op een koperen hoorn, aangeheven door den pander, die expres hiervoor een zoodanige blaashoorn in eigendom had en voor elke veiling al blazende een wandeling door het dorp maakte.

Zoodra de dag van den verkoop bekend was, nam de belangstelling toe. Er werd veel over gesproken, allerlei gissingen omtrent koopers werden gemaakt. Wie zal het oude huis der boerenplaats willen koopen? Het past alleen den naastbijwonenden landbouwer, die het schuurgedeelte er van als bergplaats voor hooi en koren kan gebruiken en het woonvertrek kan sloopen of het als arbeiderswoning kan verhuren. In elk geval zal de verkooping veroorzaken, dat het aantal boerderijen in het dorp met één verminderd wordt. Dat geeft nadeel voor den scheper, wijl de schapenkudde er door met een zestigtal schapen verminderd wordt, nadeel in den boerschap voor het onderhoud van veldwegen en groenlandsdijken, nadeel voor den handelaar in boter, eieren en kruidenierswaren, nadeel voor den smid, den timmerman, den schoenmaker, den wever en voor anderen. (1002).

Was in de herberg een voldoende aantal belangstellenden bijeengekomen, dan begon de met den verkoop belaste notaris voorlezing te doen van de voorwaarden

van den verkoop, bij het volk meer bekend onder den naam „de condities”. In een 15 à 20 artikelen bepaalde hij in overleg met den verkooper alles, waarvoor een voorafgaande bepaling noodig wordt geacht. De goederen worden verkocht, zoo groot en klein als zij zijn, met al de daarbij behoorende lusten en lasten, bekend of niet bekend, met erfdiensbaarheden, zoowel lijdende als heerschende. Onderhoudplichtige panden op dijken of wegen werden bij elk perceel, waarop het onderhoud rust, opgegeven. Voorts wordt gewoonlijk bepaald, dat de koopers de koopsommen zullen betalen in handen van den notaris in twee (in enkele gevallen ook in één of drie) termijnen vóór of op den 1sten November van het eerstvolgend en van de daarna volgende jaren, met bijbetaling van 5% rente, beginnende te loopen ten dage van den verkoop, of, als alleen voor den tweeden termijn rente moest worden betaald, op den verschijndag van den eersten termijn. Grond- en waterschapslasten, zoo die er zijn, worden gebracht voor rekening van den kooper. Koopkosten zijn, behalve die voor registratie en overschrijving, aan den notaris 5 cents van elken daalder van de koopsom, benevens vroeger 25 cents, nu tot f 1.- pandergeld van elk perceel. De levering en overdracht van huizen geschiedt gewoonlijk op den eersten Mei eerstvolgende, doch de kooper neemt eventueele schade, als door brand en stormwind, terstond voor zijn rekening; die van groenland heeft plaats terstond bij den toeslag, want de meeste verkoopingën hebben in den winter plaats; de levering van bouwland heeft plaats na den oogst van het op dat land in den vorigen herfst uitgezaaide winterroggegewas of wanneer de oogst van aardappelen, boekweit of haver zal zijn ingehaald. Bij het gekochte bouwland bekomt de kooper gewoonlijk het 1/3 deel van het gewas, welk deel bij het land behoort in navolging van de huurwijze.

De verkoop geschiedt meestal in twee veilingen op den eersten dag, terwijl op een nader te bepalen dag een „palmslag” zal worden gehouden, waarop de goederen nog tweemaal worden geveild. Bij advertentie werd deze „palmslag” bekend gemaakt, met opgaaf van al de bedragen als waarop elk perceel bij de tweede veiling was gebracht. Gedurende dien tijd zag men bij goed weer dagelijks „landbekijkers” loopen. Dat waren zij, die als hoogste bidders bekend waren of ook wel personen, die nog geen bod gedaan hadden en wachtten tot de laatste veiling, om het bod voor een perceel niet nog hooger op te jagen. Ze kregen daardoor geen hooggeld, maar meenden er hun voordeel in te zien, dat het hoogste bod beneden hun raming zou kunnen blijven. (1002).

De veilingen hebben plaats door bieden en hoogen, waarvoor vroeger bod- en strijkgelden werden uitgelooft, waarop wij straks terugkomen. De notaris wordt bij den verkoop bijgestaan door zijn eersten dienaar, den klerk, die aantekening houdt, en door den pander (594), die de perceelen afroept, en de belangstellenden tot bieden en hoogen tracht aan te sporen. Panders bestonden ook reeds ten tijde van het Drentsche Landrecht (947). Liefhebbers voor de betrekking boden zich bij den notaris aan, die den het meest geschikt geachten tot zijn pander benoemde, zoodat deze voor de uitoefening van het bedrijf een patent mocht nemen, om bij

alle voorkomende gevallen, ook als getuige, zijn heer als tweede dienaar bij te staan. Zoodanige pander, van wien men wist, dat hij altijd geheimen bij zich omdroeg, verwierf gemakkelijk de achting van het publiek, dat hem allicht weer een deel van zijn geheimen toevertrouwde, zooals b.v. wanneer kooppenningen verschenen waren, die niet direct betaald konden worden, in welk geval hij wel eens de voor-spraak bij den crediteur werd. Panders, die 20 of 30 jaren in die betrekking waren geweest, hadden alzoo door ervaring en den omgang met de koopers zeer goede inzichten in vele zaken en toestanden verkregen.

Is er bij de te verkoopen goederen een huis aanwezig, dan wordt dit het eerst afgeroepen. Dan volgen de perceelen groenland, daarna de bouwakkers ieder afzonderlijk, dan het veen, de perceelen heideveld, de boschgronden en eindelijk nog één of meer aandeelen in de ongescheiden boermarke. Het eerste bod wordt spoedig door een tweede, een derde enz. gevolgd, tot het niemand behaagt, hooger te bieden. Hij, die het hoogste bod heeft gedaan, ontvangt terstond een premie, zijnde één procent van zijn bod en dit is het bodgeld. Zoo loopt de eerste veiling af, waarna een of twee uur later de tweede veiling volgt, waarbij aan den hoogsten bieder het recht wordt toegestaan om vóór anderen zijn bod te verhoogen. Die verhooging geschiedt niet zooals bij de eerste veiling met guldens, maar met daalders (*f* 1.50) en van elken daalder verhooging wordt 25 cents als hooggeld toegekend, betaalbaar bij het verschijnen van den eersten termijn van de koopsom, alzoo op den 1sten November. Waar nu van dit „hoogen” veel gebruik wordt gemaakt, daar is het voor den hoogsten bieder bij eerste veiling van belang, zijn eerste bod soms aanmerkelijk te verhoogen uit hoofde der eerste hooggelden. Op perceelen grond ter waarde van *f* 3000.— à *f* 4000.— werd meermalen bij 200 daalders gehooft, in welk geval de hooger, die het bod deed, *f* 50.— als premie of hooggeld bewam. Werd een perceel verkocht voor b.v. *f* 3000.—, dat bij de eerste veiling was ingezet op *f* 1800.—, dan werd van de bijkomende *f* 1200.— *f* 200.— hooggeld betaald, zoodat de verkooper dus *f* 3000.— — *f* 18.— — *f* 200.— of *f* 2782.— ont-ving. Er werd dan ruim 7% aan bod- en hooggelden besteed.

Deze strijk- of hooggelden bestaan thans niet meer. Niet de verkoopers maar de koopers hebben den strijd daartegen aangebonden. Want op alle publieke verkoopingën verschenen de speculanten, die uitgevorscht hadden, wie kooper van een perceel zou wenschen te worden. A had b.v. een stuk land, belast met overweg van een perceel land van B, welk laatste verkocht werd. Nu zou A, die wel land gebruiken kon, gaarne het aangrenzend land van B koopen, om den overweg, in het gebruik een groote last, kwijt te raken. Iemand, die dat wist, bood tegen A op, om de premie van elk bod te verkrijgen. Maar B, de verkooper, kreeg door die opbieding een hoogere koopsom voor zijn land. Op deze en andere wijze werd er misbruik gemaakt van de bod- en hooggelden, omtrent wier oorsprong nooit eenige berichten werden vernomen, maar die vrij zeker zijn ingesteld in een tijd, waarin men bij den verkoop van vast goed voor sommige perceelen moeilijk een bod heeft kunnen verkrijgen en die telkens verhoogd zijn, wjl de verkoopers er

voordeel van hadden. Handelaren en speculanten, zelf geen grondbezitters of grondgebruikers zijnde, verschenen dus meermalen op de publieke verkooping, alleen maar, om met bieden en hoogen veel geld te verdienen. Vooral de Joodsche kooplieden in manufacturen gaven daartoe aanleiding. Zoodra zij vernamen, dat iemand belang stelde in eenig perceel en deze niet tot hun klanten in den manufactuurwinkel behoorde, begonnen zij krachtig op te bieden en verdienden vele kwartguldens. Eenmaal hoorden wij zoo'n koopman een bod verhoogen met 400 daalders en wijl zijn bod direct werd opgevolgd net een bod van 10 daalders, was hij niet aan het perceel verbonden en had f 100.— verdiend. (1002). In enkele gevallen werden zij echter wel eens ongewenscht kooper, waarbij zij dan wel eens schade leden.

De landbouwvereenigingen hebben aan dit misbruik een einde gemaakt. Eerst door vereenigd optreden kon hiertegen met vrucht worden geageerd. Zóó taai was echter het misbruik, dat bij voorgenomen verkooping, waar de bod- en hooggeld en nog werden toegelaten, door al de aanwezigen het bieden eenparig moest worden geweigerd en in zoodanig geval hebben de verkoopers moeten toegeven aan den wil des volks. (947).

Bij de eerste verandering stelde men voor daalders guldens en voor de kwartjes dubbeltjes in de plaats. Dit heeft echter niet lang geduurd. In 1923 vond te Drouwenerveen nog een verkoop van vast goed plaats, waarbij voor meer dan f 1200.— aan dubbeltjes werd toegekend. Niet bij alle verkooping, zijn deze dubbeltjes als hoog- of strijkgeld afgeschaft. Waar minderjarigen in een verkoop van vast goed gerechtigd zijn, worden nog strijkgelden betaald, (1925), waarbij de notarissen zich beroepen op het plaatselijk gebruik, maar het is geen plaatselijk gebruik meer. (66, 738).

De afschaffing heeft echter wel een schaduwzijde. De mogelijkheid is denkbaar, dat het land weer veel goedkoop wordt. Als er dan geen strijkgeld meer uitgelooft wordt, zullen alleen de belangstellenden komen. Zij kunnen vooraf een afspraak maken. De één kan den ander eenige geheime uitkeering doen om niet te bieden en dan blijft er slechts één liefhebber. Zulke gevallen zijn hier in oostelijk Drenthe wel bekend. Het land blijft dan goedkoop, tot schade van den verkooper en van het Rijk, dat veel aan registratierecht verliest. (513).

De verkooping hebben in de jaren van 1890—1900 hun hoogtepunt bereikt, voornamelijk door den verkoop van huurplaatsen, waarover later meer. De beste boerderij van het dorp Borger bracht omstreeks 1881 f 23000.— op. Er was veel en puik groenland bij en van het beste bouwland in den kornesch. Thans (1925) kan deze plaats meer dan f 60.000.— opbrengen. Eenige jaren later bracht een plaats te Buinen, niet aan één kooper verkocht, f 32.000.— op. Van die plaats werd, vóór zij aan den koop kwam, per jaar f 500.— huur betaald. De rente van de koopsom à 4 % zou f 1280.— bedragen. Zulke voorbeelden hebben veel bijgedragen tot den verkoop van verhuurde boerenplaatsen. (495). Na 1900 namen zij weer af, omdat er reeds zooveel boerderijen door verkoop ontbonden waren. In die periode is het slechts een enkele maal gebeurd, dat een boerenplaats in handen van één

kooper overging en de plaats dus als boerderij met vol bedrijf in stand bleef. In alle andere gevallen werd het bedrijf ontbonden. Wel is het vaak gebeurd, dat eenige perceelen werden uitgekozen, welke een kleinere boerenplaats vormden, om deze in massa aan den meestbiedende te verkoopen. Soms meldden zich voor zoodanig deel liefhebbers bij den verkooper aan en geschiedde dit dus op verzoek. (947). Daar de verschillende perceelen van verkochte plaatsen in veler handen overgingen, werden de andere bedrijven van een dorp door zoo'n verkoop verbeterd. Ook zeer kleine bedrijven, die zich door landgebrek niet konden ontwikkelen, kregen er wel iets van en werden grooter.

Hoewel verscheidene landbouwers over meer contanten beschikten dan vermoed werd, zouden velen toch niet hebben kunnen koopen, indien zij geen crediet hadden kunnen krijgen. Vroeger werd koopen met geleend geld algemeen veroordeeld. Wie geen geld had en toch land kocht, waagde zich aan veler bespreking. Hij gaf zich te voornaam op, hij was een „aansteller”, een waaghals, die wilde, wat hij niet uitvoeren kon. Echter verminderde de vrees voor het maken van schulden voor gekocht land en velen zullen zich later in stilte hebben beklaagd, dat zij in de jaren, waarin het land nog zoo goedkoop was, niet aan landaankopen hebben gedaan. Zoo ontstonden grondbezitters, waarvan gezegd werd, dat zij finantieel toch maar „zeer licht” waren. Het crediet vermeerde aanmerkelijk. In de kanaal-streken kwamen de hypotheekbanken op, al begreep geen Drenthenaar, waar die het geld vandaan haalden. De joden, die in manufacturen handelden, verschaften gaarne geld op rente, om daardoor den geldleener als afnemer van zijn artikelen te krijgen. Het oude spreekwoord is „Borgen brengt zorgen”, het nieuwe „Jong zonder schulden, oud zonder goed”.

Voor omstreeks 1880 werd de waarde van behoorlijk groenland op niet al te grooten afstand van de dorpen op f 10.— per are gerekend, in 1910 f 20.— à f 25.—. Voor verderaf gelegen slecht groenland — echter, nu er kunstmest op komt, niet zoo slecht als men vroeger meende — is de waarde van f 3.— — f 4.— per are tot f 10.— à f 20.— per are gerezen. Bouwland, dat indertijd voor f 2.— à f 3.— verkocht werd, gold in 1910 f 8.— à f 10.— per are. Heideveld, vroeger een waarde van f 3.— per ha vertegenwoordigende, bracht in 1910 bij geschiktheid voor ontginning f 75.— — f 100.— per ha op. Boschgrond is eenigermate gedaald in prijs, daar de eikenschors veel minder opbrengt dan vroeger, zoodat veel bosch werd uitgeroeid. Boerenhuizen die omstreeks 1870 nog f 1500.— — f 2000.— opbrachten, werden omstreeks 1910 voor f 600.— à f 800.— verkocht, terwijl vele gesloopt werden. Deze prijsdaling is een gevolg van het feit, dat de meeste oude huizen zeer solied en van gaaf eikenhout werden gebouwd. Dat de opvolgende geslachten voor hun woonhuizen andere eischen zouden stellen, werd vroeger niet ingezien, zoodat bij de waardebepaling van een in koop verkrijgbaar huis ook gerekend werd met het gebruik, dat het nakroost er van zou kunnen hebben. Thans bouwt men minder solide en meer doelmatig. Zoo hadden toen de huizen, geschikt voor het landbouwbedrijf, een hoogere waarde dan diezelfde oude huizen in dezen tijd (1912) nog hebben.

De grondprijzen in verschillende dorpen en gehuchten zijn nogal verschillend, hetgeen veroorzaakt wordt door plaatselijke omstandigheden. Kwamen in een dorp met b.v. 15 tweepaards boerenplaatsen binnen een tijdsverloop van 10—12 jaar 3 of 4 boerderijen aan den koop, dan zou zulks den prijs drukken. Kwam er in 10 jaar tijds nauwelijks één aan den koop, dan zou zulks den prijs verhoogen. Hoe meer een dorp in het verkeer deelt, des te meer nemen verschillende bedrijven, vooral ook de handel, er toe en wijl deze nieuwe behoefte doet ontstaan, wordt ook de vraag naar groen- en bouwland grooter. In kleine plaatsen, waar geen smid, timmerman, schoenmaker of ander handwerksman woont, die naast hun bedrijf eenigen landbouw beoefenen, is gewoonlijk de minste koopvraag naar land. (947). Te Drouwen brachten de boerderijen omstreeks 1870 f 6000.— — f 9000.— op. Te Buinen was het land veel duurder. Ter toelichting van deze verschillen dient, dat te Drouwen veel, te Buinen maar zelden land aan den koop kwam. Te Drouwen ligt het oude groenland ver van het dorp verwijderd, te Buinen ligt het voor een groot deel dichtbij. Zulke plaatselijke gesteldheden oefenden invloed uit op den kooplust en de landprijzen. Ook te Gasselte en te Gieten was het land veel duurder dan te Drouwen. Te Valthe steeg het land in waarde, nadat de veenboekweitteelt had opgehouden te bestaan. (573).

Tengevolge van den oorlog zijn de landprijzen ongekend hoog opgedreven. Hiervan was de oorzaak, dat het land bij een oordeelkundige bemesting met kunstmest veel meer voordeelen leverde, dan het ooit gedaan had en het gevolg, dat velen, die vroeger te veel land in verhouding tot de stalmestproductie op het bedrijf hadden, nu steeds meer land in gebruik wenschten. Het Drentsche land is gekomen tot de waarde van f 25.— — f 30.— per are voor het beste groenland (1926) en f 10.— — f 15.— per are voor het bouwland. (929).

Na den oorlog en bij de minder gunstige uitkomsten van het landbouwbedrijf in de jaren 1922—'25 werd een daling van de landprijzen verwacht. Deze daling is niet uitgebleven. Bouwakkers, in den duursten tijd tegen f 20.— per are gekocht, verloren 1/3 aan prijs. In Borger bleef het groenland duur, omdat daar een kanaal gegraven werd, dat ruim 80 ha groenland wegnam. Daarvoor werd uitgekeerd f 25.— — f 30.— per are, voor bouwlandontginning f 16.— per are. Dit werd voor de naaste toekomst de basis voor de grondschattingen. (97).

Ten opzichte van de verkoopingën is er veel veranderd. Het aankondigen bij het uitgaan der kerk heeft niet veel meer plaats. (1912). Het hoorngeluid wordt niet meer gehoord. Speculanten op bod- en hooggelden verschijnen niet meer; het derde deel van den roggeoogst bij den verkoop is vervallen. De verkoopingën dragen meer een zuiver karakter en het land is duurder in prijs geworden. (947). De verkoopingën van vaste goederen zijn in dezen tijd maar klein. Heele boerenplaatsen komen niet meer aan den koop. In 1928 had hier nog een openbare verkoop plaats van alleen heideveld, behoorende tot een verhuurde boerenplaats. De huurder had land genoeg en kon dat veld niet in cultuur brengen.

Het verkoopen van land uit de hand komt ook voor. Ook daarbij wordt vaak

een latere betalingstermijn bepaald. Ook wordt wel land verkocht, dat niet of niet geheel betaald wordt. De kooper, die het land aanvaardt, geeft dan een schuldbekentenis voor het geheele of resteerende bedrag. (73).

c. ECONOMISCHE BETEKENIS.

De ontbinding van volle bedrijven of tweepaardsplaatsen leidt vanzelf tot vermeerdering en uitbreiding van de kleine landbouwbedrijven. Halve boerenplaatsen, met één werkpaard en 12—15 mudden bouwland, werden door landaankoop geleidelijk vergroot. Zoo kwam het land in bezit van hen, die het zelf bewerkten en gebruikten. Mede door ontginning zijn weer volle bedrijven uit halve bedrijven ontstaan. Echter is het aantal der „aangegroeide” volle bedrijven veel kleiner dan dat der volle plaatsen in vroegeren tijd was.

In Drenthe lagen voor 1900 duizenden ha weiland, die nooit eenige bemesting ontvingen. De meiersboeren deden zeer weinig aan groenlandverbetering. Men had weinig voordeelen van zulk gehuurd land en men deed er weinig voor. Zou men het gaan verbeteren, dan was het de verhuurder, die er de voordeelen van verkreeg als hij zijn land later ging verkoopen. Deze meiersboeren verarmden, zij konden hun huurbetaling niet gestand doen en het gevolg was, dat de eigenaar, die vaak elders woonde, tot verkoop in den eerstvolgenden winter besloot. Voor zulke verarmde meiers was het moeilijk, elders een huurplaats terug te vinden en zij waren genooddaakt, hun bedrijf te ontbinden. Dan werd de helft van het vee ter markt gebracht en er was een boerderij minder in het dorp. Maar vaak kocht de achteruitgegane boer er een deel van, b.v. het oude boerenhuis, één of twee perceelen groenland en eenige bouwakkers. Deze koopschulden werden betaald met het geld van het verkochte vee. De groote huurboer was dan kleine boer geworden, die nu ijverig aan zijn groenland werkte en daarvan, vooral na de invoering van het kunstmestgebruik, uit de halve boerderij meer voordeel haalde dan vroeger uit de heele. En de handelingen van iemand, die nu opeens een zeer vooruitstrevend landbouwer is geworden, zijn voor anderen zeer leerzaam. De vermeerdering van de opbrengsten van één stuk land wekt tien der eigenaren van aangrenzende perceelen op, het voorbeeld te volgen en het land te gaan verbeteren.

Echter ondervonden de halfboeren veel concurrentie van de allerkleinste bedrijven. Velen hebben zich uit den arbeidenden stand opgewerkt tot kleine landbouwers, met veel meer zorgen dan de arbeider, die het gezin van zijn werkloon onderhoudt, maar ook met veel gunstiger eindresultaten en met een beter uitzicht voor hun kroost, dat een anderen weg geleerd heeft te volgen om zijn behoud te vinden in het landbouwbedrijf. Voor dit slag van menschen is het aankopen van land, dat met op rente genomen geld wordt betaald, van groot belang. (562). De schuld, die gemaakt is, spoort aan om uit het bedrijf geld te maken. Er is door vee-fokkerij, door gewasvermeerdering, uit het gekochte land altijd nog wat meer te halen dan in de voorgaande jaren, d.w.z. als er geen tegenspoed komt. De schuld wordt jaarlijks verminderd en over eenige jaren is zij afgelost. Het gekochte perceel is

een aanwinst. Wie eenmaal gekocht heeft en over eenige jaren den schuldenlast is doorgeworsteld, doet het gaarne nog eens weer. En in een geordend landbouwersgezin zijn ouders en eenigszins tot verstand gekomen kinderen allen voor een herhaling der proef. Gelukt het eens minder, dan heeft de crediteur, die het geld voor betaling leende, altijd waarborg voor zijn verleend crediet. Kan het in enkele jaren met de terugbetaling niet terecht komen, dan in meer jaren. Het kost dan wat meer rente, doch het land heeft ook zijn huurwaarde. (23).

Er werd vroeger veel land gekocht, waarin veel latente kracht aanwezig was, die door den kooper in actie werd gebracht. De gelegenheid hiertoe wordt steeds zeldzamer. (1926). Er is nog grond in overvloed, die niets oplevert en veel opleveren kan, maar als die te koop is, wordt hij vaak zoo duur betaald, dat er door arbeid en ontginning minder voordeelen te behalen zijn dan vroeger bij zoodanige onderneming. Toch zien wij in het koopen van land een streven om iets te verwerven en om zich een eigen bestaan te verzekeren en hoe moeilijk het voor dezulken thans ook is, zoo zal het voor velen toch de aangewezen weg blijven om zich in het landbouwbedrijf een bestaan te veroveren. (180).

Vaak is beweerd, dat men voor 1915 de waarde van het land niet gekend heeft en dat er veel land voor te weinig geld verkocht is. Daardoor hebben zij, die voor 1915 met op rente opgenomen geld hebben gekocht, het meest gewonnen. Deze, meest kleine landbouwers, hebben thans het land in bezit, dat vroeger in handen was van vermogenden. Wie vroeger veel en voor lagen prijs heeft gekocht, weerstaat thans (1926) elke concurrentie voor een hem passend perceel, hetgeen de hoofdoorzaak is van het te hoog opvoeren der landprijzen. Men kent thans echter beter de innerlijke waarde naar de opbrengsten, welke de grond zou kunnen geven en daardoor heeft men eenige basis voor landwaarde verkregen. Deze kennis is in de jaren na den oorlog veel vermeerderd en verbeterd. (548).

Bij land, dat bij verkoop in andere handen is overgegaan, valt vaak een beter gewas op te merken dan bij den vroegeren gebruiker. Aan land, dat men gekocht heeft en waarvan men voor het eerste jaar een oogst verwacht, wordt gewoonlijk in de eerste jaren meer zorg besteed door den nieuwen eigenaar dan de vorige zou hebben gedaan.

Welk een verschuiving van landeigendom heeft er zoo al plaats gehad in de gemeente en in de omstreken, waarin wij wonen! Dit heeft het voordeel, dat het land bij overgang in andere handen beter tot zijn recht komt, d.w.z. dat het beter bewerkt en bemest wordt en derhalve meer gewas oplevert en voorts, dat er kleine bedrijven door tot ontwikkeling gebracht worden, dat kinderen van vroeger weinig bezittende ouders nu bij erfopvolging van hun ouders eenig land erven, hetgeen hen aanspoort, om later op den ingeslagen weg voort te gaan. (73).

d. VERHUUR VAN BEDRIJVEN.

Het meeste land werd vroeger, vereenigd met een oud-Saksisch boerenhuis, verhuurd in den vorm van boerenplaatsen en van deze plaatsen werden de huur-

prijzen meer bepaald naar een oud gewoonterecht dan naar de geschiktheid van het land voor de productie. Alle huurboeren of meiers betaalden hun huur grootendeels in natura en wel een derde van de opbrengst van het korengewas. Wie een plaats bewoonde van ongeveer 30 mudden bouwland (1 ha was vroeger $3\frac{1}{2}$ mudden, thans 4 mudden) betaalde dus jaarlijks een verschillende huur, naarmate het een meer of minder gunstig korenjaar was. Gemiddeld werd in de 19e eeuw van een plaats van 30 mudden bouwland 30 hl winterrogge als huurbedrag betaald. Bovendien betaalde de huurder een geldsom, die men „voorhuur” noemde. Die voorhuur varieerde van f 80.— tot f 120.— per jaar. Van het veelal veraf gelegen boekweitveen, waarop de veenboekweitcultuur werd gedreven, ontving de eigenaar $\frac{1}{3}$ van de bruto-opbrengst als huur. Ging de meiersboer in slechte perceelen weiland ploegen en branden voor de raapzaadteelt, dan kreeg de heerschap $\frac{1}{3}$ deel van de netto-raapzaadopbrengst, evenals bij de winterrogge. Deze beide laatste bepalingen waren echter niet algemeen, soms werden mogelijke voordeelen uit raapzaad- en veenboekweitteelt verrekend, door het bedrag aan voorhuur iets hooger te stellen.

Ontgon een huurder woeste grond, die tot zijn gehuurde plaats behoorde, dan was het land, volgens een oud recht, vijf jaar vrij van „derde”. In sommige perioden is hiervan wel gebruik gemaakt. In het algemeen was de meier echter geen vriend van ontginning, want de daaraan verbonden moeite en kosten kwamen grootendeels niet aan den huurder maar aan den verhuurder ten goede.

Het onderhoud van het dak op het huis rustte op den meier, vernieuwing van muren, kozijnen, zolders etc. waren voor rekening van den verhuurder. Deze bepalingen waren oorzaak, dat vele huizen van meiers jarenlang in denzelfden toestand bleven, dat de hulp van verver en timmerman zooveel mogelijk werd vermeden en dat de dorpen en gehuchten, waar vele meiersboeren woonden, het langst hun aartsvaderlijk aanzien behielden.

De voorhuur werd betaald vóór of op 1 Mei, de huur aan koren in Januari of Februari (zie hoofdstuk 6). De huuropbrengst aan veenboekweit werd door den verhuurder per wagen van het veen gehaald, of, vaak tegelijk met partijen van anderen, in het veen publiek verkocht. Soms ook werd dit deel van het gewas uit de hand aan den meier verkocht. Van het raapzaad deelde de meier den heerschap de opbrengst in hl en de prijs mede en werd het aandeel in de te ontvangen waarde in geld nitgekeerd.

Uit één en ander blijkt, dat de verhouding tusschen heerschap en meier van zeer vertrouwelijken aard was. Smaad en schande weerhielden den laatste, zich aan misbruik van dat vertrouwen schuldig te maken. In de jaren van tegenspoed met het gewas zooals tusschen 1860 en 1880 veel voorkwam, is dit vertrouwen menigen meiersboer zeer ten goede gekomen. Door menige roggeschuld is toen een pennestreek gehaald. Ook werden toen overeenkomsten gesloten op zoodanige wijze, dat de heerschap zeide: „Betaal, zooveel gij kunt en houd, wat gij voor uw gezin en uw veehouderij noodig hebt.” (946).

De verhuurders van boerenplaatsen in Drenthe waren oorspronkelijk allen land-

bouwers. Vele meiers beschouwden dat als een voordeel. De heerschap, die zelf landbouwer was, kende beter dan anderen de moeiten en bezwaren, aan het landbouwbedrijf verbonden en wist met de jaarlijks wisselende toestanden rekening te houden. Echter zijn ook voorbeelden bekend van heerschappen, die geen landbouwers waren en bij de meiers in hooge achting stonden.

Bezat een heerschap van den ouden tijd meer dan één plaats, waarvan de grootte verschildte en kwam door omstandigheden de grootste te huur, dan werd aan den blijvenden meier de voorkeur gegeven als huurder voor de grootste, opengevallen plaats. Maakte deze daarvan gebruik, dan werd de kleinere plaats aan een nieuweling verhuurd. Bijzondere aanbevelingen van familieleden of bekenden speelden bij het sluiten van een huurovereenkomst met een nieuweling een belangrijke rol, want over het huurbedrag werd men het gemakkelijk eens. (946).

Het ontstaan van de meeste der huurplaatsen valt in de 17de en 18de eeuw en kan samenhangen met het toenmalige erfrecht. Waar b.v. de dochters van een ouderenpaar met meer grond dan in cultuur gebracht kon worden, niet deelden in de nalatenschap van het vaste goed, daar werd bij een huwelijk van zoodanige dochter vaak een boerenplaats verlangd, om er het landbouwbedrijf op uit te oefenen. De oudste zoon bleef eigenaar van het „land en zand” en de zuster met haar echtgenoot werden huurder van het afgescheiden gedeelte. Een boerenhuis werd daartoe met veel moeite maar weinig kosten gebouwd (zie hoofdst. 13). Op die wijze was dus een meiersplaats ontstaan. De voorhuur bedroeg destijds niet meer dan f 40.— à f 50.—.

Sedert ongeveer 1875 is in dit huurstelsel allengs een merkwaardige verandering ingetreden. De vee prijzen waren in 1872 ongekend hoog, waardoor de meiersboer, die vee heeft kunnen verkoopen zonder zijn bedrijf te benadeelen, zijn achterstallige huurschulden in contanten heeft kunnen voldoen. De veehouderij werd van grooter belang dan ooit te voren. Voor en na werden de huurovereenkomsten gewijzigd en de huursommen van de plaatsen bepaald op f 300.— — f 500.—, in plaats van het betalen van voorhuur en rogge. Wie zich nu niet op de veehouderij toelagde, kon het bedrijf niet gaande houden en werd daglooner, wie rundvee en varkens fokte en jaarlijks een paar veulens of jonge paarden ter markt bracht, ging vooruit. Voor de ondernemende boeren was een groote verbetering ingetreden.

Maar ook deze rooskleurige toestand zou niet bestendig zijn. Al spoedig bleek, dat de vee prijzen evenmin stabiel waren als de roggeopbrengsten. Menig landbouwer, in het bedrijf opgevoed, heeft het toen moeten afleggen tegen hem, die meer vooruit streefde en er op bedacht was, uit elken tak van het bedrijf zooveel mogelijk voordeel te behalen. Er had een opruiming plaats, die tot vermindering van het aantal meiersboeren heeft geleid. Het eigenaardige, traditioneele van het huurstelsel in Drenthe was voorbij en de nieuwe tijd was bezig, op het overblijvende deel zijn stempel te drukken. Toch zijn er nog enkele meiersboeren overgebleven. De weinige huurplaatsen, die nog bestaan (1923), worden bewoond door meiers, die voor onbepaalden tijd tot wederopzegging huurden en welker eigenaren het

grondbezit als vasten grondslag van hun kapitaal op zoo hoogen prijs stellen, dat zij het niet verkoopen en de huurders niet tot vertrek noodzaken, zoolang zij zelf — de eigenaars — in leven zijn. Tusschen heerschappij en meier bestaat nog steeds een verband als in vroegeren tijd. (53). Thans betalen de bedoelde meiers f 800.— — f 1200.— (1926) huur, maar zij leven als huurders veel beter dan hun voorgangers uit de vorige eeuw, met hun zooveel lagere huur. (567).

Het meiersstelsel was vroeger in vele opzichten zeer goed. Het heeft menigeen, die met weinig kapitaal als eigenaar van huis en land geen bestaan vond en in plaats daarvan meiersboer werd met veefokkerij en grooter landgebruik, gebracht op den weg van vooruitgang en verbetering, het heeft dezulken uit den arbeidenden stand opgebeurd tot den boerenstand. Maar het oude stelsel vond in een ruimen omvang van land zijn bestaan en bracht niet elk deel tot zijn recht; het hield de ontwikkeling van groote en verafgelegen perceelen gronds tegen. En dit geeft het aanzien aan den kleinen boer van den nieuwen tijd, die voor zijn behoeften meer uit die gronden haalt, en die voor zijn grond, die zijn eigendom is, meer over heeft en de waarde er van doet toenemen. (946).

e. ANDERE WONINGEN.

Behalve boerenplaatsen werden ook andere woonhuizen met en zonder land verhuurd. Een boer, die een arbeidershuis bezat, verhuurde dit, vaak met eenig land, aan een vasten arbeider. Het daarbij verhuurde bouwland bedroeg $1\frac{1}{2}$ —2 ha, het hooiland was voldoende voor 4—6 wagenvrachten hooi. Een paar melkkoeien van den huurder werden bij het vee van den verhuurder in het land gebracht. Ter verkrijging van brandstof liet de verhuurder het graven van een dagwerk turf op zijn veen toe. De huurprijs varieerde van f 35.— tot f 40.— per jaar en de huurder betaalde van zijn korengewas „de derde”. De huurder werkte als arbeider bij den verhuurder. Het werkloon werd bij de huurbetaling vereffend. Daar de arbeider geen werkpaard had, bewerkte de verhuurder diens bouwland, hetgeen eveneens verrekend werd.

Huizen zonder land werden verhuurd voor f 35.— — f 40.— per jaar.

Nog andere huurwoningen waren gedeelten van boerenhuizen, die men kamers noemde. Waar in een boerenhuis, vooral in dat van een huurboer, behalve de woonkeuken een tweede vertrek aanwezig was, daar werd die vaak als woning verhuurd. De huurprijs was overeenkomstig het vertrek. Voor een kamer met een paar bedsteden, goed daglicht, op een goeden stand aan de dorpsstraat werd f 40.— — f 45.— jaarhuur betaald. Voor een minder goed ingerichte kamer f 25.— — f 30.—. Een landarbeider voelde weinig voor het wonen in een kamer, als er geen land bij was. Was hij genoodzaakt er in te wonen, dat zou hij ieder jaar uitzien of er iets beters voor hem te vinden was, nl. een huisje met land er bij voor aardappelpbouw, tuingrond en andere doeleinden.

Opmerkelijk en voor een vreemdeling terstond in het oog vallend was een ander soort woningen, die men spottend de kiegels noemde. Een kiegel is een aanbouw

aan het achterdeel van een boerenhuis, een kleine woonkamer met stookplaats en één of twee bedsteden er in, alles zeer beperkt. Daar de meeste boerenhuizen met hun schuurgedeelte aan de straat stonden, zoo woonden de kiegelbewoners steeds aan de straat. Ze werden vaak bewoond door jonggetrouwde arbeiders, die niet in staat waren om vee te koopen, met weinig huisraad en die er spoedig weer uit-trokken, als zij iets vooruit waren gekomen. De meeste zijn gesloopt, een enkele is nog als werkplaats in gebruik. (1002).

f. VERHUUR VAN LOS LAND.

Onder los land verstaat men land, aan welks huur geen huis verbonden is. Daarbij denken wij in de eerste plaats aan de pastorialia en de kosterijgoederen. Bij bijna alle pastorieën der Ned. Herv. gemeenten in Drenthe hebben landerijen behoord. De predikanten konden vroeger van hun lage traktementen niet leven en hadden daarom een landbouwbedrijf, waaromtrent allerlei verhalen bewaard zijn gebleven. (567). Later werden de landerijen, behorende bij de pastorie en de kosterij om de zes jaar notarieel verhuurd. De landverhuringen hadden in de winteravonden van December of Januari plaats. De uitroeper of pander blies te zes uur op zijn horen om de belangstellenden bij den verhuur op te roepen. Er kwam veel publiek, ook niet-huurders, om den uitslag aan te hooren. De perceelen werden naar hun plaatselijke benamingen aangegeven. Er hadden twee veilingen plaats. De hoogste bieder bij de tweede „veiling” kreeg geluk en moest een borg stellen voor de jaarlijksche huursom, te betalen in handen van den notaris. De huursom werd verhoogd met 5% als „stuivergeld” en met 25 cent „pandergeld” (voor den uitroeper) in het eerste jaar. De verhuur van pastorie- en kosterijlanden werd zoo geregeld, dat wanneer de eerste b.v. in 1900 werden verhuurd, de andere verhuur in 1903 volgde. Het bouwland werd aanvaard met „de derde”, d.w.z. met het $\frac{1}{3}$ deel der daarop verbouwde korenhokken. Dit stond in verband met de huurbetaling. Huurde iemand in Januari bouwland, dan kreeg hij het eerst in gebruik met St. Jacobi, wanneer het gewas ingeoogst was en betaalde op 1 Nov. het eerste huurbedrag. Hij had dan nog geen gewas van het gehuurde land gekregen, maar wel „de derde” van den laatsten oogst van den vorigen huurder. Ging het land 6 jaar later aan een anderen huurder over, dan ging het weer even zoo.

Er werd op deze wijze ook ander land verhuurd, b.v. wanneer grond door overerving eigendom werd van uitwonende eigenaren. Later, vooral in de oorlogsjaren, werd telkenjare meer bouw- en groenland in het openbaar te huur aangeboden. De hooge werkloonen en de hooge huurprijzen spoorden hiertoe aan. In de eerste oorlogsjaren profiteerden de huurders van de oude huurprijzen, maar toen later de aardappelprijzen zoo aanmerkelijk daalden, leden zij, die duur gehuurd hadden, schade, waardoor kleine bedrijven zijn ondergegaan. (518).

Een schaduwzijde dezer huurwijze was, dat het land in het laatste huurjaar zeer geringe of geen bemesting ontving. Van zulk land werd dan gezegd, dat het ten tijde van den huurovergang „naakt en schoon” was. Ook het hooiland werd dan

niet meer bemest en het weiland werd nooit bemest. Door de kunstbemesting is hierin verandering gekomen. Men zegt hier, met Chilibemesting in het laatste huurjaar alles uit den grond te kunnen halen wat er aan plantenvoedsel in zit, maar als een nieuwe huurder terstond met kainiet en slakkenmeel bemest en chilisalpeter geeft, heeft hij in het eerste jaar weer een goed gewas te verwachten.

De „ongelden”, n.l. het stuivergeld en het pandergeld komen niet meer ten laste van den huurder. Hij betaalt alleen de huursom. Ook de grondbelasting komt voor rekening van den verhuurder, wat vroeger niet zoo was. Het overdragen van het derde deel van het bouwlandgewas van den eenen op den anderen huurder hield op te bestaan. Men liet voor één huurperiode van zes jaar den huurder zevenmaal betalen en hij mocht dan van het laatste gewas alles inoogsten. Daarna kwam men weer op den gewonen weg, met zes huurbetalingen.

Er werd ook heideveld verhuurd, voor het steken van plaggen of van brandzoden, ook wel voor het maaien van heide als veevoeder. Het werd alles bij slagen verhuurd. Zoo huurde iemand in Borger een perceel afgelegen maar uitstekend zoddenveld van 5 ha voor f 1.50 per jaar. Hij haalde er ieder jaar 10—15 wagenvrachten brandzoden af en verkocht daarvan voor f 1.50 per wagenvracht. Dit was een te groote roofofbouw en de verhuurders hielden het perceel bij een volgende huurbeurt in. Het leverde nu niets op, maar de voortdurende roofofbouw werd verhinderd. (562).

Een andere zeer verbreide wijze van landverhuur was die van het huren uit de hand. Het bouwland werd vaak verhuurd op „de derde”, dus tegen betaling van $\frac{1}{3}$ deel van de netto korenopbrengst. Waren twee personen het er over eens, dat de één van den ander land in huurgebruik zou krijgen, dan viel over geen huurbedrag te onderhandelen. Dat was dus een zeer eenvoudige huurwijze. Niet zoo eenvoudig was dat, als de verhuurder wist, dat de toekomstige huurder bekend stond als iemand, die het land niet goed zou onderhouden, niet best ploegde, niet behoorlijk bemestte. Ook kon er één of andere oude veete bestaan, of een eigenaar zou iemand, die wel huren wilde „niet mogen lijden” (niet met hem sympathiseeren). Geen wonder dus, dat op de wijze, waarop iemand zijn uit de hand gehuurd land bewerkte, nauwkeurig werd gelet. Zag de verhuurder op zulk bouwland een slecht gewas met veel onkruid, dan zou den huurder de huur kunnen worden opgezegd. En dit ging al even gemakkelijk als het huren, want er werd van de huur en verhuur geen letter op papier gesteld.

Vaak werd los bouwland volgens een oude gewoonte verhuurd: zooveel mudden bouwland, zooveel mudden koren per jaar. In heel slechte jaren als van 1860—1867 en 1870—1880 nam men met minder genoegen, b.v. $\frac{3}{4}$ of $\frac{1}{2}$ hl per mudde lands.

Zooals te begrijpen is, ging het met de huurbetaling van koren in den winter niet altijd zoo, als men dit wel verlangen kon. Als b.v. een arbeider, hoofd van een groot gezin, die één of twee akkers huurde, in den winter de korenhuur daarvan zou betalen en hij had zelf broodgebrek, dan liet de betaling op zich wachten, hetgeen licht tengevolge had, dat de eigenaar de korenhuur één of twee jaar zou kunnen „nazien” en dan was de huurovereenkomst, voor onbepaalden tijd aange-

gaan, verbroken. Zoodanige schade werd in Drenthe in de tweede helft der 19de eeuw heel vaak geleden. Maar ook hierop bestond een middel. Slechte betalers moesten altijd den hoogsten huurprijs betalen. Daarom werd aan dezulken wel eens land verhuurd op voorwaarde van betaling van de „derde met stroo”. Dit was zoo. Gesteld dat een gehuurde akker een oogst leverde van 45 korenhokken. Als die hokken ter droging op het land stonden, kwam de eigenaar van het land om te „vergarven”. Eigenaar en huurder gingen dan naar het land, voorzien van een ijzeren schop, die men hier schoffel noemt. Men passeerde de rij korenhokken en bij de derde, zesde, negende enz. korenhok werd telkens een kluit aarde opgenomen en omgekeerd naast het gat gesteld. Zoo kreeg men dan 15 door een aardkluit gekenmerkte hokken. En nu kwam de huurder om zijn 30 en de eigenaar om zijn 15 hokken weg te halen. De eigenaar had dan zijn huurbedrag binnen. Een meer billijke landverhuurder vond de huurwijze „derde met stroo” te hoog en vroeg van de 7 hokken er 2.

Voor hooiland bepaalde men de huur tot een geldbedrag, berekend naar een gemiddelde hooioogst. Vier voeren of wagenvrachten hooi gaven een huurbedrag van $4 \times f 6$.— (518).

Wie eenmaal eenig ondershandsch gehuurd land in gebruik had en het op bevredigende wijze bewerkte, had voor geen opzegging te vreezen. Was dit, tengevolge van erfopvolging bij versterf of om andere geldige reden toch het geval, dan bracht zulks een huurder in ongelegenheid. Zoodanig geval deed zich omstreeks 1923 nog voor. Het door iemand gehuurde land moest door den eigenaar worden verkocht. De huurder kon geen ander land huren, omdat er niets te huur was. Hij moest dus het land, dat hij zooveel jaren als huurder gebruikt had, wel koopen. En dat er nog een gevoel van saamhorigheid in het dorp bestond, bleek hieruit, dat andere belangstellenden bij den verkoop geen bod lieten hooren, waardoor de koopsom niet opgedreven werd. Had deze huurder het land niet noodig gehad, dan zou de koopprijs wellicht hooger zijn geworden.

Uitwonende eigenaars van los land verhuurden hun bezit ook vaak uit de hand.

Al deze oude huurwijzen zijn na ongeveer 1890 vervallen. Men kent alleen de huurwijze, die men vroeger „geldhuur” noemde, betaling voor of op 1 Nov. in contanten.

De huurbedragen zijn, vooral na de invoering van de kunstbemesting, zeer de hoogte ingegaan. Te Borger werd een perceel weiland van de pastoralia in den ons bekenden tijd verhuurd voor $f 40$.—, later voor $f 60$.— en $f 80$.— en daarna voor ruim $f 100$.—, terwijl het nu voor $f 160$.— tot $f 180$.— wordt verhuurd. Voor een koeweide betaalde men vroeger $f 6$.— — $f 10$.— naar gelang van de kwaliteit der weide en den afstand van het dorp, want het melkvee kwam toen elken avond op stal. Thans is geen koeweide meer te huur verkrijgbaar. Eenige houders, ieder met één of twee koeien, vereenigden zich te Drouwen tot den huur van een perceel lands, doch in de laatste jaren was dat ook niet meer verkrijgbaar en moesten arbeiders hun eenige koe verkoopen, omdat zij er geen weide voor konden ver-

krijgen. Waar men nog land huren kan, komt een koeweide nu op / 40.— en daarboven. En toch houdt iedere huurder vast, wat hij eenmaal in huur heeft. Dit is een gevolg van het ontstaan van de boterfabrieken.

De stijging van de hooilandprijzen werd het eerst toegeschreven aan de bouwlandcultuur in het groenland. Later werd dit land tot goed groenland herschapen en gaf aanleiding tot voortdurende uitbreiding der veehouderij. De prijzen van het land worden opgedreven doordat kleine landbouwers, met 3—5 ha eigen land, hun bedrijf meer productief kunnen maken door het bijhuren van nog $1\frac{1}{2}$ of 2 ha, desnoods tegen zeer hoogen prijs. Doet hij dit, dan worden de huurprijzen zoo hoog, dat andere houders van kleine bedrijven, zonder eigen land, dien huurprijs niet betalen kunnen, zoodat hun kleine bedrijfjes teniet gaan.

Ook is er wel woeste grond verpacht. Een pachter bouwde dan voor eigen rekening een huis en betaalde jaarlijks een pachtsom, overeenkomende met de rente van de nog kleine bedragen, waarop de waarde van het land berekend of geschat werd. Wat het land nu door bewerking werd verbeterd, kwam den pachter ten goede, want de pachtsom werd nooit verhoogd en was eeuwig durend. Dergelijke pachten werden hier ondershandsch gesloten. Had een pachter te weinig grond, dan kocht hij, zoodra de gelegenheid zich aanbood. (561).

De lage huurprijzen van landerijen hebben in den tijd van een ongunstige conjunctuur voor het landbouwbedrijf den nederigen daglooner door den slechten tijd heengeholpen door het beschikbaar stellen van land voor den aardappelbouw en voor eenig korengewas. Nu de conjunctuur zooveel verbeterd is, brengt dit weer een verwarring in den economischen toestand. Wat de kleine landbouwer aan voordeel van goedkoop land verloren heeft, verlangt hij door ruime weekloonen bij geregelde werkzaamheden weer in te halen, hetgeen niet algemeen mogelijk is. Zoo is voor velen, die nu missen wat hun ouders hadden, n.l. de opbrengsten van eenig land, de strijd om het bestaan zwaarder geworden.

De geschiedenis van de landhuur is een belangrijk deel van de ontwikkeling van het Drentsche landbouwbedrijf, maar de hoogte van de huren ontnemt in dezen tijd aan velen, die geen grond in eigendom bezitten, de gelegenheid om nog grond in gebruik te krijgen. (567).

HOOFDSTUK XV.

Jaar- en Veemarkten.

De oudste veemarkten van Drenthe zijn die van Roden, Zuidlaren, Norg, Vries, Rolde, Zweeloo, Hoogeveen, Diever, Dwingeloo en die te Koevorden. Voor het grootste gedeelte waren het zoowel paarden- als rundvee- en schapenmarkten, die ieder jaar tweemaal, in het voor- en najaar, gehouden werden. Op de voorjaarsmarkten was de veeaanvoer altijd veel kleiner dan op de herfstmarkten en ook als volksfeesten trokken de voorjaarskermissen minder bezoek. De oorzaak daarvan ligt in de omstandigheden van het landbouwbedrijf. In het voorjaar verkocht de landbouwer niet meer vee dan hij om de één of andere reden verkoopen moest. Hij behield zijn vee tot het najaar, opdat het in de weide groeien en in waarde toenemen zou. Veulens, in het voorjaar geboren, werden in den herfst ter markt gevoerd; met de lammeren der schapen was het evenzoo. En het kermisbezoek van het publiek hield hiermee gelijken tred. Het lag meer in den volksaard om na een drukken zomer en herfst een uitspanningsdag te zoeken, dan in het voorjaar, wanneer vele dienstdoenden en sommige huurboeren kort te voren van standplaats of woonplaats verwisseld waren. De aanbiedingen en uitstallingen van kooplieden waren overeenkomstig dat verminderd bezoek veel geringer dan bij gelegenheid der herfst- of najaarsmarkten. Alles regelde zich zoodanig, dat de herfstmarkten en kermissen de eigenlijke volksfeesten, de voornaamste gelegenheden tot uitspanning en vermaak in die dagen werden.

De opkomst van de jaarmarkten als gelegenheid tot feestvieren vanaf omstreeks 1840 hangt samen met de verbeterde tijdsomstandigheden. Volgens overlevering heerschte in den Franschen tijd bij het volk een gedrukte stemming. Het was voor Drenthe geen tijd om aan uitspanning en vermaak te denken. In de jaren van 1830—1840 werd dat anders.

De jaarmarkten hebben jarenlang op het volksleven een grooten invloed uitgeoefend en waren van aanzienlijke beteekenis. De van zoo vele omstandigheden afhankelijke veeprijzen staan in nauw verband met het welvaren van den landbouwer en regelen de ondernemingszucht tot uitbreiding der veehouderij. De jonge runderen, veulens en schapen, die daar verkocht werden, had men voor verkoop aangefokt en men regelde het aanfokken van elk jaar, in verband met de hoeveelheid veevoedsel voor den naderenden winter, maar ook met de opbrengsten van dergelijk vee in elk voorafgaand jaar. De deelneming aan de kermisviering teekende wel eenigszins de schaal van de welvaart in het landbouwbedrijf en de wijze daarvan die van

de beschaving van het Drentsche volk. In gunstige jaren gingen bij goed weer allen derwaarts, d.w.z. alle standen van eigenerfden en huurboeren, van dienstdoden, arbeiders en handwerkslieden waren er vertegenwoordigd. Allen bewogen zich daar naast en door elkander, kwamen in dezelfde herbergen van het dorp, waar de jaarmarkt was, wel onderscheiden in stand en kleederdracht, maar toch met elkander op denzelfden meestal vrijen voet en vriendschappelijk omgaande als in het dagelijksch leven en allen verkeerden onder den indruk van den stand der vee prijzen van de markt.

De voornaamste jaarmarkt van oostelijk Drenthe was de Roldermarkt (tweede Dinsdag in September). In de tijdverdeeling van het landbouwleven was Roldermarkt het punt, dat het begin aangaf van het zaaïen van de winterrogge. Van Drentsche jonge boerinnen werd gezegd, dat zij er niet anders dan met een „riest” vlas aan een harer armen mochten verschijnen, zoo niet de vlasbewerking tot een behoorlijk eind was gebracht. Belangrijker is echter, dat deze dag de kroon zette op de paardenfokkerij. Roldermarkt is van oudsher een paardenmarkt en zij is dit allengs meer geworden. Te Rolde leerden de boeren, die het nog niet wisten, hun paarden kennen. Koopers van veulens of enterpaarden toonden de paardengebreken wel aan of brachten de eigenaars door hun bod wel op de hoogte, hoe het met hun veulens gesteld was.

Bij tientallen trokken de linnenwagens over het heideveld van Borger naar Rolde. Ter zijde van het wagenspoor in het zand reisden paardrijders en voetgangers. Met het rundvee en de schapen, voor marktaanvoer bestemd, was men al zoo vroeg op weg gegaan, dat dit reeds in Rolde was, vóór al die wagens aankwamen. Veulens liepen veelal los bij de wagens, waarvoor de moederpaarden gespannen waren. Niet zelden gebeurde het, dat een los bij den wagen loopend veulen het ingespannen moederpaard uit het oog verloor en dan in zijn verlegenheid weerom liep, hetwelk meermalen tot een groote drukte op den weg aanleiding gaf en een storing in den geregelden gang naar de markt veroorzaakte.

Het dorp Rolde heeft ter zuidzijde, waar de meeste marktwagens binnenkomen, een groot open plein, de Brink genaamd, waar al die wagens in ongeregelden stand naast elkander werden geplaatst. Bij aankomst werden de paarden ontspannen en aan de wagens vastgebonden; de wagenbak, waarvan het witte kleed werd afgenomen, diende als voederbak der paarden, die hieruit gras en hooi aten, dat van huis werd meegenomen; het paardengerei werd onder den wagen op den grond gelegd; de veulens, voor verkoop bestemd, liepen los bij de moederpaarden. Kwam er een koopman om een veulen, dan werd het moederpaard ten draf geleid, waarop het veulen volgde en de belangstellende zag dan tegelijk het oude en jonge dier draven. Eén- en tweejarige paarden waren in rijen geplaatst. Overal hoorde men het klappen met de rijzweepen en het gehinnik der paarden, die ten draf werden geleid om verkocht te worden, of van de merries, die het schijnbaar niet konden gedoogen, dat hun veulens op allerlei wijzen werden onderzocht, soms zweepslagen kregen en onzacht werden behandeld. Misschien zijn de jaarlijksche paarden-

markten oorzaak geweest, dat dit groote plein onbeplant is gebleven en dat de oud-Drentsche zucht voor den houtaanplant, elders in Drenthe vroeger overal bestaand, hier werkeloos bleef. Voor de Roldermarkt biedt dit in de meeste jaren voordeel; alleen bij een zeer warmen Septemberdag zou de schaduw van boomen voor menschen en vee hier aangenaam en weldadig kunnen zijn. Nu ziet de paardenkoopman de dravende dieren in het volle licht.

Bij het aanschouwen der levering van veulens hebben wij vaak eenig medelijden gevoeld voor de moederpaarden, die zich van vroegere jaren alles herinnerden en dan brieschten en op den grond stampten, om voor hun oogen te moeten zien, dat haar veulens van haar werden weggesleurd en in een groot hok gestopt, waaruit elke keer als de deur werd geopend het wanhopig gehinnik van de arme veulens de merries in de ooren klonk. Het oude dier staat daar met hoogopgestoken kop, recht vooruitstaande ooren, strakke oogen en met de zucht tot krabben in de aarde met de voorpooten. De Drentsche landbouwer, die voor een kleine beleediging van eergevoel zijn vuisten balt, toont hier een cynische kalmte en neemt een houding aan, als wanneer een van zijn melkkoeien, oud geworden zijnde, door den slager wordt gedood op denzelfden vloer, waarvan het dier zooveel jaren des winters den kost heeft genomen. Wij zouden die veulens eenige dagen voor den verkoop willen spenen, waardoor veel moederlijke smart der merriepaarden zou worden voorkomen. Men doet zulks niet, omdat het veulen daardoor lijden en dan misschien minder geld opbrengen zou.

Vroeger, toen Rolde nog geen station had, werden de arme veulens aan elkanders staarten gebonden en met stokslagen vooruitgedreven naar Assen, vanwaar zij per spoor naar Groningen en Friesland werden vervoerd.

De rundveemarkt heeft hier ook geen geringe beteekenis, al heeft Assen reeds lang den voorrang bedongen. Eertijds had Rolde ook een belangrijke schapenmarkt, terwijl wij ons den tijd herinneren, dat er ook varkensmarkt gehouden werd.

De kermis te Rolde nam in het Drentsche volksleven van de vorige eeuw langen tijd een voorname plaats in. (590). Te 10 uur is het al vrij druk. Boerenmeisjes, die eerst al de aanbiedingen in oogenschouw namen, scharen zich nu in rijen en wandelen de straten op en neer. In de herbergen worden de violen en harmonika's reeds gehoord. Alle deuren staan er open en noodigen het publiek uit tot binnentreden. De boerenzoons en dienstknechten zijn hier nog niet. Zij blijven eerst op de veemarkt om te vernemen, hoe het staat met den handel in paarden, veulens, enters, met rundvee, of met de aangevoerde heideschapen. Reeds vóór het middaguur kan er al heel wat verkocht zijn, en dan begint de levering der verkochte dieren, waarbij de knechten in veel gevallen behulpzaam moeten zijn. Dan vangt aan wat men het glanspunt van deze markt zou kunnen noemen. De straten zijn propvol. Rijen van zes tot tien meisjes, uit allerlei dorpen en gehuchten gekomen, wandelen de straten op en neer. Groepjes van drie, vier mannen moeten voor haar wijken, mannen met verkocht vee doen dit niet. De band der rij wordt even verbroken en terstond weer hersteld. Men dient oogen achter en voor te hebben. Ieder is het

om zaken doen te doen en om van zaken te vernemen. De conclusie wordt getrokken of de veemarkt levendig, tamelijk of gedrukt, of de aanvoer groot of gemiddeld was, of er veel of minder verkoopers waren. Maar ook op andere verschijnselen wordt gelet, zooals b.v. op de aanwezigheid van buitenwonenden, meisjes uit Borger, uit het Zuidenveld, uit de oostelijke gemeenten Gieten, Anloo, uit midden Drenthe. Kennissen ontmoeten elkaar. Mannen verzoeken elkander tot het gezamenlijk gebruik van een borrel in de naaste herberg, meisjes uit het eene dorp worden door jongens uit het andere dorp uit de rij genoodigd tot eenige kennismaking in de naaste herberg. Het bezoek duurt slechts kort, want hij deelt haar mede, dat hij reeds lang verkeerling heeft en dat zijn meisje hier verschijnen zal, of zij doet aan haar uitnoodiger gelijke mededeeling. Maar ook andere gevallen hebben plaats. Een vriend van ons te Borger had omgang met een meisje te Noordlaren, welke plaats 4½ uur gaans van elkander verwijderd zijn. Hij ging eenmaal per maand derwaarts en dus „uit vrijen” en op Roldermarkt kwamen beiden volgens schriftelijke overeenkomst. Een ander merkte uit de plaats, waar de heerschapp van zijn vader woonde, een meisjesrij en koos er een uit, die hij in haar woonplaats eenmaal had ontmoet en waarvan hij de naam wist. Beiden verklaarden elkander, geen vaste verkeerling te hebben en de afspraak werd gemaakt, gezamenlijk kermis te vieren. Toen verlieten zij elkander, hij met de belofte van over een uur terug te zullen keeren, zij met de toezegging, een eventueele andere uitnoodiging af te zeggen. Beiden hielden zich aan de afspraak en vierden lustig Rolderkermis. In het volgende jaar was hij in militairen dienst en kon geen kermis bezoeken. Nog een jaar later, toen zijn vader langdurig ziek was, moest deze zoon naar den heerschapp tot het sluiten van een akkoord over de hoeveelheid rogge, als „derde” te betalen. Hij nam terstond een wagenvracht koren als eersten termijn mede en keerde dien avond niet terug. Bij informatie naar het meisje, waarmede hij eenmaal ter Roldermarkt zoo aangenaam kennis had gemaakt, vernam hij, dat zij reeds gehuwd was. Van zijn spijt getuigde hij niet, maar nam gaarne het voorstel van den zoon des heerschapps aan om er dien avond een bezoek te brengen. Hier werden zij zeer wel ontvangen en het bezoek had tengevolge, dat hij met een zuster van haar in kennis kwam, die later zijn echtgenote werd. Zoo ziet men, hoe de levenswegen van een mensch vaak van toevallige gebeurtenissen afhangen. Als vader niet ziek was geweest, was de zoon er datmaal niet gekomen. Is het wonder, dat men, zulke gevallen overwegende, gelooft, dat een Hoogere Hand des menschen lot en leven leidt en bestuurt? Volstrekt niet. Dit geloof was zeer algemeen.

De Drentsche boerin van weleer kocht bij kramen en uitstallingen op deze markt wat van haar gading was en wat nu niet meer in gebruik is, zooals houten drinknappen, houten schalen voor de boterbereiding, houten maatkoppen voor boter, houten lepels voor huiselijk gebruik etc. In latere tijden kwamen zulke boerinnen er niet meer, daar de gelegenheid toenam, om al het benodigde aan huis te koopen van venters. Oude Drentsche boeren kochten bij het scheiden van de markt groote kermiskoeken, om deze aan hun vrouwen aan te bieden, zoo deze niet ter kermis

waren geweest; dienstdoenden, die in goede verhouding met hun patroons leefden, deden evenzoo of zij vereerden een kermiskoek aan hun bejaarde ouders. Het koekhakken, waardoor de koekhandelaar een groote afname van zijn artikelen had, is verboden, omdat er zooveel verwondingen aan handen en vingers door ontstonden. Zelfs de heen- en terugreis naar Roldermarkt verschaftte aan het landvolk een genoegen, niet alleen vanwege de pleisterplaatsen, die voor dezen dag zelfs in het heideveld verreezen, maar vooral omdat ieder er aan deelnam, de vader met zijn zonen, de jongeling met zijn geliefde, soms zelfs wel de moeder met haar dochters.

De tegenwoordige Roldermarkt (1908) vertoont zich in een andere gedaante dan vroeger. Het bonte aanzien is verdwenen, vooral doordat de Drentsche linnenwagens „uit de mode” zijn geraakt. Als veulenmarkt heeft de markt nog aan vermaardheid gewonnen, waartegenover het verlies staat van de aanbidding van werkpaarden als die van trekschuitvaarders, scheepsjagers, roskammers en dergelijke lieden, die weleer de halve markt in rep en roer brachten en wier paarden, met allerlei ondeugden behept, gevaar voor het verkeer opleverden, Zoo iets kon men op een goede paardenmarkt gemakkelijk missen. De merriepaarden worden nu, gevolgd door de verkochte veulens, naar het spoorwegstation geleid, waar de aflevering der veulens plaats vindt.

De kermis op Roldermarkt is geheel vervallen. Ongehuwde jongens en meisjes uit andere plaatsen zien wij er niet meer en te drie uur op den dag is het marktplein weer ontruimd en alle beweging geëindigd. De inwoners van Rolde en zijn omliggende gehuchten vierten hun kermis in den namiddag van den voorafgaanden Zondag.

Een zeer beroemde markt is de Zuidlaardermarkt op den derden Dinsdag in October. Hier komt zelfs Sint Nicolaas zijn „witte” koopen voor zijn nachtelijken Decembertocht. De grootste aanvoer bestaat hier uit één- en twee- tot vijfjarige paarden. Jonge paarden werden hier zelfs uit Dalen en Schoonebeek aangevoerd. De aanvoer van paarden overtrof die van alle Drentsche markten en een groote menigte bezocht de markt. In een bekend logement te Annen kwamen de paardenvervoerders des avonds voor de markt aan, waar men goede weide voor de paarden had en waar het des nachts vol was. Grolloo, dat geen markten heeft, was een bekende pleisterplaats voor de Zuidenvelders. De rundveeaanvoer was volstrekt niet boven die van andere Drentsche markten. Zuidlaren heeft een uitstekend marktterrein. De kermis duurde hier vier dagen, maar de afstand van oostelijk en zuidoostelijk Drenthe tot de markt was zoo groot, dat bezoekers uit deze streken van de gelegenheid tot feestvreugde weinig gebruik konden maken.

Wat de Roldermarkt was voor een groot deel van Oostermoer, waren de markten van Koevorden voor een groot deel van het Zuidenveld, voor een deel van Overijsel en voor de naastbijgelegen streken van de graafschap Bentheim. Koevorden heeft vele veemarkten, waaronder de drie herfstmarkten, bekend als de drie „Beestemaandagen”, vallende op den derden en vierden Maandag in October en den eersten Maandag in November. De benaming Beestemaandag wijst er op, dat hier de rundveemarkt van het grootste belang is, meer dan die van paarden en ander vee. Op

den eersten dier Maandagen overtreft de aanvoer van rundvee gewoonlijk die van elke andere markt in Drenthe, terwijl de tweede Maandag als veemarkt van minder belang, maar de pleziermarkt bij uitnemendheid is. De Koevordermarkten hebben later concurrentie gekregen van de Emmermarkten, ingesteld op de drie Vrijdagen, voorafgaande aan de Beestemaandagen van Koevorden. Geheel in overeenstemming met die van Koevorden is ook te Emmen de eerste het belangrijkste voor den rundveeaanvoer, de tweede als pleziermarkt of kermis en de derde als een nalezing. De bloei van de Emmer markten was vooral toe te schrijven aan de sterk toenemende bevolking der veenstreken. Van daar kwamen velen te Emmen, die ter Koevordermarkt nimmer geweest waren. De zeden en gewoonten van het Zuidenveld, in sommige opzichten van die van Oostermoer verschillend, spelen zich op beider markten af. Ook de wijze van aanbidding in kramen en uitstallingen verschilt nogal van die van de Noord-Drentsche markten.

Een belangrijke en zeer oude markt is die van Zweeloo, op 12 Augustus. Het vee wordt daar niet alleen aan de ruime wegen, die als marktplein dienen, maar ook op de groote groene erven van enkele landbouwers ten verkoop geplaatst. Er komt niet veel zoogenaamd pleziervolk, waarvoor deze markt te vroeg wordt gehouden. Toch is het voor het volk een feestdag. Om de veehouderij te leeren kennen is het niet van belang ontbloot, hier eens een wandeling over de markt te maken.

Omstreeks 1850 werd te Borger een nieuwe najaarsmarkt ingesteld op den laatsten Dinsdag in Augustus, met een voorjaarsmarkt op den tweeden Vrijdag in Mei. De toeneming der veehouderij en vooral die der schapenhouderij heeft de rund-, schapen- en varkensmarkt te Borger tot bloei gebracht. Borger is bekend als een markt met veel goed rundvee. Er worden hier vaak beste zoogenaamde vroegrijpe dragende vaarzen aangeboden, en er is vaak een levendige rundveehandel. Ook komt er veel ordinair vee, want wij naderen hier het Zuidenveld, waar het vee in het algemeen minder goed is dan in de noordelijke streken van Drenthe. Borger had vroeger onder zijn gebied onvergraven hoogveenstreken, waar een minderwaardig veeslag bestond. De hoeveelheid vee is hier vaak iets kleiner dan te Gieten. Dit vindt zijn oorzaak ten deele in den vroegen herfsttijd van de markt. Gezond vee, dat groeien wil, wordt, als de landbouwer behoorlijk van weide voorzien is, vaak tot latere markten aangehouden, zooals Rolde en Gieten. Zoolang de Drentsche schapenhouderij nog in haar vollen omvang bestond, was de markt van Borger de beroemdste schapenmarkt van Drenthe. Zij viel in op een tijd, waarop de vraag naar zulke schapen in Friesland het grootst was. Vooral oude hamels en ooischapen, zoo uit het heideveld ter markt gebracht en dus geschikt voor de Friesche weiden, werden hier aangevoerd en vaak het duurst verkocht. Zij werden aangeboden in hokken, door houtwerk van elkander gescheiden. Wie daarvoor hokken aanbracht bij zijn huis of schuur ontving voor elk schaap vroeger 1—2 cent, nu 5 cent „hokgeld”. Een paardenmarkt is het nooit geworden wegens de aanzienlijke paardenmarkt van Rolde, die slechts twee weken later viel. Het bezoek aan de markt te Rolde als gelegenheid tot kermisviering nam door de instelling van de markt te

Borger af, terwijl deze laatste veel publiek trok ten gevolge van de toenemende bevolking in de naburige veenstreken.

Ook de aangrenzende gemeente Odoorn heeft later twee jaarmarkten gekregen, die als veemarkt minder, als pleziermarkt wel tot ontwikkeling zijn gekomen. De Odoornermarkt was vroeger als schapenmarkt gunstig bekend. Er was daar gewoonlijk een groote aanvoer van heideschapen uit het Ellertsveld. Hier kochten vele Drentsche landbouwers, die zelf geen lammeren fokten, hun enter- of eenjarige schapen aan. Kleine landbouwers uit het Ellertsveld maakten met die fokkerij wel eens goede zaken. De rundveeaanvoer was hier betrekkelijk gering en het veeslag niet gunstig. Toen de markt te Exloo kwam, is die te Odoorn verlopen. Nu die te Exloo niet meer bestaat, gaat de „oude markt” weer iets vooruit.

Gieten en Westerbork volgden. Dat Gieten op het kruispunt van verschillende kunstwegen ligt, heeft zeker tot den bloei der markten aldaar bijgedragen. De Gieter markt, op den eersten Dinsdag in October, is het meest bekend als rundveemarkt. De boeren zeggen, dat het vooral een markt is voor „jonk goed”. Er werd vaak veel vee verkocht aan Israëlieten uit de Veenkoloniën en aan de bekende Hamkers. Deze verhandelden het vee naar de IJselstreken. Ook was hier vaak een levendige „boerenhandel”. Landbouwers, die hun dragende vaarzen op vroeger markten als te Borger en te Rolde verkocht hadden, kwamen hier om jongere plaatsvervangsters te zoeken, die zij in een volgend jaar weer als dragende verkochten. Anderen, die te veel jong vee hadden aangefokt, boden het overvloedige hier ten verkoop aan. Voor dit alles is Gieten een goede marktplaats. Als schapenmarkt heeft Gieten het nooit bij die te Borger, Odoorn en Rolde kunnen halen. De Friesche schapenkoopers verschenen er dan ook niet. Friesche schapen uit de veenstreken en geiten zag men hier meer dan elders en de handel hierin is meestal levendig. Deze veesoort is geschikt voor de Israëlieten, wier bedrijfskapitaal te klein is om in rundvee handel te drijven. De Gieter varkensmarkt werd vroeger meestal beheerscht door Zuidlaarder en Veendammer kooplieden, die met hun gekochte dieren op Groningen handelden. Men sprak in oostelijk Drenthe van „Pekelder Joden” als rundveehandelaars, van Zuidlaarder en Veendammer „zwienenkoopers”, van de Veendammer „roskammers” en „schuutjaogers” in den werkpaardenhandel. De vroegere en thans (1922) bijna vervallen Gieter paardenmarkt leverde niet veel bijzonders van aanvoer, maar had veel attractie voor kermisbezoekers, die met vermaak de vaak ruziemakende roskammers aanhoorden, als zij in hun werkelijke of gefingeerde twisten over oude paarden hun vaak geestige of scherpe kwinkslagen ten gehoor gaven. De werkpaardenhandel is met het afnemen der scheepvaart in de Veenkoloniën geëindigd. Van hoe groot belang voor den handel op de Gietermarkt het nakroost van Abraham was, blijkt hieruit, dat het gemeentebestuur van Gieten meermalen de markt een week heeft verdaagd, wanneer de eerste Dinsdag in October een feestdag voor de Israëlieten was. Het pleiziervolk te Gieten was grootendeels van andere geaardheid dan dat te Rolde. Gieten ligt zoo dicht bij de veenstreken, dat er veel zoogenaamd „veenvolk” uit Gieterveen, Bonnerveen enz.

aankwam. De Gasselters beschouwden de Gietermarkt als „hun markt” en zij trokken er 's middags in optocht en onder geleide van een harmonikaspeler heen. Een zoo luidruchtige kermis als te Gieten hebben wij elders nooit aanschouwd.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de regeling van de oost-Drentsche markten zoodanig is, dat Borger het begin heeft met den laatsten Dinsdag in Augustus, Rolde twee weken later komt op den tweeden Dinsdag in September, Norg op den derden Dinsdag in September, Gieten twee weken later op den eersten Dinsdag in October en Zuidlaren op den derden Dinsdag in October. Zoo is er met uitzondering van Norg, dat één week op Rolde volgt, een geregelde opeenvolging van 14 dagen.

Zoo hebben wij dan de oost-Drentsche jaar- en veemarkten de revue laten passeeren. Wij hebben niet bij alle even lang stil gestaan, omdat zij niet alle even belangrijk zijn. Deze markten zouden bij de toenemende bevolking en de vermeerdering van den veestapel een aanmerkelijke uitbreiding hebben moeten verkrijgen, wat niet in die mate het geval is. De oorzaak hiervan ligt aan verschillende omstandigheden, waarop wij nog willen wijzen. In de eerste plaats moet hier gewezen worden op den stalhandel, die, vooral in tijden van stijgende veeprijzen van veel grootere beteekenis is dan vroeger. De handelaren bewegen zich op fietsen snel door het landschap en doen hun inkoop aan de huizen, om de gekochte dieren te Groningen en elders ter markt te brengen, waardoor zij niet op Drentsche markten komen. Dat de boeren aan huis meer bedingen dan op de markt is niet zeldzaam. Het dier vertoont zich voordeelig, en als de koopman het naar deze markt iets te duur heeft gekocht, dan zal hij er allicht op een groote markt nog aan winnen en dit wekt den kooplust op. Ook is de veehouderij uitgebreid en zoodanig gewijzigd, dat de boeren zich minder op het aanfokken van verkoopvee en meer op het houden van melkvee toeleggen. De schapenaanvoer is aanzienlijk verminderd door het afschaffen van de heideschapen en de varkensaanvoer door de oprichting van de export-slachterijen. Groote varkens met weinig vleesch ziet men ter marktplaats niet meer. Het aantal varkensmarkten is vermeerderd en de aanvoer per markt hierdoor verminderd. De grootste aanvoer ziet men van gespeende biggen. Al wat geschikt is voor de slachterijen komt niet meer ter markt. Het aantal Friesche schapen en geiten is aanmerkelijk verminderd. (1922). Vroeger hielden niet alleen kleine, maar ook groote landbouwers van dit volvee. De voordeelen van melkerij en rundveehouderij hebben de schapenhouderij teruggedrongen. Geiten zijn er minder, naardien arbeiders, die vroeger geiten hielden, landbouwers met klein bedrijf zijn geworden en naardien de gelegenheid om geiten bij dijken en wegen aan een lijn vast te plaatsen om daar weide te vinden, ook al afgenomen is. (489, 793, 810, 950, 1002).

HOOFDSTUK XVI.

Landbouwers en arbeiders.

a. EIGENERFDEN.

Bij de grootste boerderijen had men vroeger van 16 tot 20 ha bouwland. Deze allergrootste boerderijen, de z.g.n. zes- of achtpaardsplaatsen, bestonden in de 18de eeuw niet meer. Misschien waren zij voor een geregeld bedrijf te groot en werden zij bij erfopvolging verdeeld, waardoor de plaatsen van 8—12 ha, de z.g.n. vierpaardsplaatsen en nog kleinere ontstonden, die beter bevielen, omdat de arbeidskrachten er wel voor beschikbaar waren, wat met de eerste allicht niet het geval zal zijn geweest, omdat er geen arbeidende stand was zoo groot als in lateren tijd. (921)

Het bestaan van enkele zeer groote boerderijen in de 17de eeuw is nog bij overlevering bekend. In het jaar 1672, toen de bevolking in Borger was gevlucht voor den Bisschop van Munster en eenige dagen in het Buinerholt had doorgebracht, bleef de scholt, Harm Wanders, op zijn post. Deze boer had, volgens overlevering, 100 mudden (23 ha) bouwland onder den ploeg en tevens een flinke bierbrouwerij, hetgeen ook door Lesturgeon werd vermeld.

Een andere herinnering aan zeer groote bedrijven wordt gevormd door de pastoralia. De pastoralia in de gemeente Zweeloo zouden, zoo ze in hun geheel als boerderij werden geëxploiteerd, een zespaardsplaats vormen. Te Borger hebben de pastoralia oorspronkelijk eveneens den omvang van een zespaardsplaats gehad, maar daar hebben de kerkvoogden in het eind van de 18de eeuw een groot deel van het land verkocht, om de opbrengst in effecten te beleggen en op die manier de inkomsten van den predikant te vergrooten. De bedoelde effecten zijn in den Franschen tijd waardeloos geworden, zoodat het land, dat sindsdien nog de pastoralia te Borger vormt, slechts de omvang van een tweepaardsbedrijf heeft.

De aard van de boeren was er naar, om de groote bedrijven in stand te houden. Vele groote landbouwers hebben dan ook in de tweede helft der vorige eeuw met leedwezen gezien, dat het aantal hunner collega's al kleiner werd. In hoofdzaak waren hiervoor twee redenen aan te geven, n.l. de overgeërfde behoudzucht tot instandhouding van al het bestaande en 2e de vrees voor vermindering van hun macht en invloed op de on- of minvermogende bevolking.

Zoolang de intellectuele ontwikkeling onder den landbouwenden stand nog gering bleef, was de kracht der overlevering veel grooter dan na dien tijd. Wie zich de landbouwers van de laatste helft der vorige eeuw goed kan voorstellen en zich het één en ander van hun spreek- en denkwijze herinnert, zal dit bekend zijn.

Bij al hun besluiten en handelingen werd in herinnering gebracht, wat daarvan door hun ouders of voorouders of wel door andere ouden gezegd was en in overeenstemming met die uitspraken werd besloten of gehandeld. Nu werd bij die ouden het achttiende-eeuwsche volksleven van groote beteekenis geacht. Iedere landbouwer, die een eigen bedrijf had, „eigen land en zand”, streefde er naar om een hoeveelheid van 30 mudden bouwlands te bezitten en te beheeren. Dat gaf hem het kenteeken van een eigenerfde Drentsche boer te zijn, hetgeen hem niet alleen het recht gaf om te kunnen stemmen voor de leden van het landschapsbestuur, bestaande uit Ridderschap en Eigeneriden, maar ook om als lid in dat bestuur te worden gekozen. In oude tijden hadden zulke boeren ook de macht om boerwillekeuren te maken, die net als onze gemeenteverordeningen wettig waren. In den Franschen tijd zijn beide voorrechten verloren gegaan, maar de wensch naar de 30 mudden bouwland bleef bestaan, omdat dit bezit verband hield met aanzien en stand. Als markgenooten konden zij bovendien nog veel doen, waarnaar de kleinen in den lande zich moesten houden en gedragen. Zij behielden het toezicht op alle niet publieke wegen en dijken, op de nog ongescheiden heidevelden, op den dorps-schaapherder en de „scheperij”, op de bosschen en aanplantingen op de nog ongescheiden gronden. Bovendien regelden zij het „boerwerken”. Hoe kleiner nu het aantal groote bedrijven werd, hoe meer hun aanzien en macht verzwakten. Daarom werd de instandhouding van alle groote boerderijen zoo wenschelijk geacht. (902).

Gelijk gezegd, waren er in de vorige eeuw nog een aantal vierpaardsbedrijven overgebleven. Deze hadden omstreeks 45 mudden bouwland in den esch en het overige land naar evenredigheid. De maatstaf voor een volledig boerenbedrijf was echter, evenals in de 18de eeuw, een oppervlakte bouwland van omstreeks 30 mudden ($7\frac{1}{2}$ ha), terwijl op een dergelijk bedrijf twee werkpaarden werden gehouden. Om een dergelijk bedrijf met eigen krachten aan den gang te houden, waren behalve den boer en de boerin twee zoons en twee dochters noodig. Was het gezin niet zoo groot, dan had de boer een knecht en een arbeider en de boerin een dienstmeid. Ook in groote gezinnen werd echter wel personeel gehouden, vooral bij de voornaamste boeren. Daaronder vond men ook echte heerenboeren, zooals de oude „scholt” van Borger, Jan Aling, die van 1819 tot 1856 burgemeester der gemeente Borger is geweest, van wien vele herinneringen bewaard zijn gebleven en wiens kinderen allen in een „hooger stand” terecht zijn gekomen, zoodat het ouderlijk bedrijf na het overlijden van den ouden scholt en diens vrouw niet is voortgezet.

De functie, die de groote boeren als werkgever in het dorpsleven vervulden, droeg vanzelf bij tot het aanzien van hun stand. Echter hielden de huurboeren eveneens veel personeel.

Het aantal volle eigen bedrijven is in Drenthe vooral verminderd door het erfrecht. Voor den Franschen tijd deelden de dochters alleen in de roerende goederen, terwijl de oudste zoon volgens gewoonterecht de onroerende goederen erfde en zijn broers uitbetaalde, hetgeen voor deze vaak zeer onvoordeelig was, maar de groote

bedrijven in stand hield. Bovendien bleven vroeger veel meer menschen ongetrouwd dan later het geval was. In de 19de eeuw gelukte het één der zoons nog wel vaak, de goederen bijeen te houden, maar het bedrijf moest daarvoor met schulden worden bezwaard en wanneer nu na verloop van tijd ten tweeden male moest worden gedeeld, kon vaak geen van de kinderen het bedrijf in vollen omvang handhaven. Wanneer dochters met vreemden gehuwd waren, was verkoop van het bedrijf vaak in het geheel niet te voorkomen.

In oostelijk Drenthe is door de boeren veel kapitaal gewonnen met de ontginning van de venen. Niet ieder heeft daarvan evenwel geprofiteerd, aangezien sommigen, die bezwaar hadden tegen de uitgaven, die in het begin van de exploitatie belangrijk waren, hun bezit voortijdig verkochten en de latere voordeelen misliepen. Vooral in de nieuwere veenkoloniën hebben zich zoons van eigenerfden als veenkoloniaal landbouwer gevestigd, hetgeen een afvloeiing van kapitaal uit de zanddorpen ten gevolge had, wat op de instandhouding van de oude bedrijven weer ongunstig inwerkte.

De eerste stand van de Drentsche dorpen en gehuchten was gemakkelijk kenbaar, o.a. aan het woonhuis, waaraan alles, ook al was het een oud-Saksisch huis, veel netter onderhouden was dan bij de minder vermogenden. Banders en deuren werden goed in de verf gehouden. Voorts waren de paarden welbevleescht en hadden deze boeren een elegant rijtuig. De dochters des huizes tooiden zich met gouden kleinodiën en de zoons met gouden horloge's en dito ketting. (931).

6. MEIERSBOEREN.

In vroeger tijd was de meiers- of huurboerenstand in oostelijk Drenthe, waarover ook in hoofdstuk XIV reeds veel is medegedeeld, talrijker dan die van de eigenerfden. Het meiersstelsel is bovendien zeer oud. Er waren in de vorige eeuw verscheidene boerenplaatsen, waarvan éézelfde familie reeds meer dan een eeuw huurder was. Een langdurige huurtijd werd als een eer voor de betrokken families beschouwd. De traditie wil, dat men in het honderdste jaar geen huur behoeft te betalen. Volgens overlevering kreeg de huurder van zijn heerschap vroeger in het eerste huurjaar een boerenwagen ten geschenke.

De meeste meiersplaatsen waren plaatsen met z.g.n. vol bedrijf, tweepaardsplaatsen met ongeveer 24—30 mudden bouwland.

De meiersstand had als „middenstand” veel invloed op het dorpsleven. Met den handwerksstand kwam de huurboer dagelijks in aanraking. Deze handwerkers hadden allen naast hun bedrijf nog een weinig boerderij, maar moesten hun paardenwerk door boeren laten verrichten, hetgeen met gesloten beurzen verrekend werd. Wel konden de ambachtslieden en neringdoenden daartoe ook bij de rijke boeren terecht, maar deze deden dat niet zoo gaarne, omdat zij den schijn wilden vermijden, van voor loon te werken. Ook voor den dienstbodenstand was die van de meiersboeren van groot belang. Vaak trok de eenvoud van den meier de dienstboden en arbeiders meer aan dan de „weelde” bij sommige eigenerfde boeren.

Met den eerste reden zij liever in zijn linnenwagen dan met den laatste in zijn veel duurder rijtuig. (946).

Ook hielden zij meer dan de andere standen de oude Drentsche gewoontes in eere; dorpen met overwegend meiersboeren, zooals Drouwen, behielden het langst de oude boerderijen (zie hoofdstuk XIII), maar ook de oude gebruiken.

In den tijd, toen het meiersstelsel in Drenthe nog van veel beteekenis was, kwam het herhaaldelijk voor, dat een boerenplaats door een nieuwen huurder betrokken werd. Een dergelijke verwisseling vond altijd op den 1sten Mei plaats en was één der meest opvallende gebeurtenissen in het dorpsleven. De nieuwe meier kwam soms uit een dorp of gehucht, dat 3 of 4 uren ver weg lag. Het was in Drenthe overal gewoonte, dat hij door de boeren van zijn nieuwe woonplaats werd ingehaald. Zoo herinneren we ons, hoe in 1865 12 à 15 landbouwers uit Drouwen met hun wagens naar één der gehuchten van de gemeente Zweeloo reden om vandaar een nieuwen meier te halen. Zij vertrokken reeds te 5 à 6 uur. Op elken wagen gingen ook enkele jongelieden mee als helpers of om het rundvee te drijven; ook de scheper ging met zijn hond mee, teneinde de schapen over te brengen. In Wezup aangekomen werden de paarden ontspannen en in de stallen der bureu gebracht, terwijl de mannen der wagens op koffie met boterhammen werden onthaald. Voorts werd er „naar hartelust” op het welzijn van den nieuwen meier gedronken. Inmiddels waren de bureu ijverig bezig om de wagens op te laden. Nadat het nog aanwezige hooi en stroo, benevens de brandstof waren opgeladen, werd de boerendeel geledigd en alle „tilbare goederen” werden op wagens opgestapeld. Daarna kwamen de kippen, varkens en kalveren aan de beurt. Inmiddels waren de drijvers van het rundvee en de schapen reeds vertrokken. Was de deel leeg, dan begon de opruiming in de woonkeuken. De bureu hielpen zooveel zij konden, want de huisvrouw was nog, voor het allerlaatst, op bureubezoek uit, om te danken voor het genoeglijke samenleven van wie weet hoeveel jaren!

Te twaalf uur moest de aftocht begonnen zijn. Dan had de vertrekkende meier zijn recht in de verlaten woning verloren en was zijn recht in het huis te Drouwen ingegaan. Langzaam trokken de beladen wagens voort over het groote Ellerts-veld. Het was een tocht over zandwegen, waar de goederen niet zooveel te verduren hadden als op de keienwegen in dorpen en gehuchten. Toch moest er herhaaldelijk halt worden gehouden om de vrachten te inspecteeren. Na ongeveer twee uur werd „even” halt gehouden bij een kastelein in Schoonoord aan het Oranjekanaal. Dit halt houden duurde wel een uur, want met het bedienen van 30 menschen in zoo’n klein vertrek was men niet zoo gauw klaar. Men dronk „klare met suiker”. De boer en de boerin hadden ieder op hun beurt de linnenwagen verlaten. Beiden tegelijk zou niet gaan, want in hun linnenwagen waren de kleine kinderen, de kostbaarheden en vooral de „aap” (geldzak) geborgen en die werd niet alleen gelaten. Het gelag werd door de vrouw betaald. Daarna werd de tocht naar Drouwen voortgezet, waar de trein om ongeveer half vijf binnenkwam, door de schooljeugd luidkeels verwelkomd. Alle dorpelingen stonden langs den weg.

Zoodra een vertrekkende meier om 12 uur het huis verlaten had, werd het geheele huis door dorpsmeisjes grondig schoongemaakt, die dat pro deo verrichtten. Gereedschappen brachten zij mee; zeep en soda haalden zij op rekening van den nieuwen meier bij den winkelier. Een vuur werd aangelegd met van de burens geleende brandstof, zoodat de koffie klaar was, als de nieuwe buurvrouw aankwam. Het werk omvatte het schoonmaken van vloer en zoldering, het wasschen van de glazen en van de deuren, uit de bedsteden werd het stroo weggehaald, de beddeplanken gereinigd, de muren met gips gewit, daarna nieuw beddestroo bij de burens gehaald etc. Op rekening van den nieuwen huurder werd ook wel een glaasje gedronken.

Bij het afladen van de verhuishagens werd veel burenhulp verleend. Intusschen stuurde de nieuwe huisheer enkele jongens het dorp rond om de aanzegging te doen, dat zij dien avond bij den nieuwen boer ter „seg” werden uitgenoodigd. Aan die uitnoodiging gaf bijna ieder gehoor. Het is een zeer oud gebruik. Piccard schrijft er reeds over.

Nadat het daglicht verdwenen was, vereenigden zich in de groote woonkeuken van het huis vele jongelieden van beiderlei kunne. Rondom de tafel schaarden zich de boeren, die een voer goed hadden gehaald. Na het gebruik van een kop koffie verschenen de tabakszak en de drankflesch. Er werd gerookt en gedronken en de huisbaas onderhield zich met zijn gasten over dorpsaangelegenheden en over alles wat den plaatselijken toestand betrof, die in de eene plaats van de andere verschilden. Waren er zonen of dochters van den volwassen leeftijd in huis of dienstdoenden, wier diensten in de nieuwe woonplaats voortduurden, dan schaarden deze zich onder de opgekomen dorpsjeugd, die ook een ruim gebruik maakte van den sterken drank, die niet uit glazen, maar uit „drinkbakkies” werd genuttigd; twee van deze blikjes circuleerden in tegengestelde richting en als iemand er twee tegelijk aangeboden kreeg, moest hij een liedje zingen. Dit plezier duurde tot 11 à 12 uur voort, wanneer er enkelen „zat” waren. Vooral wanneer er weinig meisjes waren, kon de „seg” erg ontaarden. Over de pret werd nog dagen lang nagepraat.

De „seg” is een voorspel van en in zekeren zin een belooning voor wat nog volgen zal. De aangekomene heeft op den esch van de plaats, die hij verliet, nog al zijn koren op het land aan den groei. Is dit in de laatste week van Juli rijp, dan trekt hij met vele helpers derwaarts, om dit in één dag af te maaien en in hokken ter droging op het land te plaatsen. Is het koren droog, dan spant iedere paardenhouder voor hem in en voert gratis één of twee wagenvrachten van daar aan. (597). Vooral bij het afmaaien van het koren wordt de drankflesch niet vergeten. Dit gemeenschappelijke werk gold voor het aangenaamste landbouwwerk, dat zich voordeed. Bejaarde boeren stellen het op prijs, onderweg ook nog een proefje te nemen, want al zijn verreweg de meeste boeren geen misbruikers, niemand is afschaffer.

Is nu de laatste korenvracht van de vroegere woonplaats inge oogst, dan had de bevolking met het werk van den nieuwen huurder afgedaan. Hij moest zich nu trachten aan te passen. Scherpziende oogen waren nu op zijn werk- en handelwijze gevestigd en men zag al gauw of de nieuweling een vooruitstrevend of minder

actief landbouwer was. Huwbare zonen en dochters trokken ook veler aandacht. (902, 1002).

In later tijd verkocht de meier zijn koren op den esch van zijn vroegere woonplaats en kocht in zijn nieuwe plaats koren terug, of, als dat niet ging, in de veenkoloniën, waar altijd koren genoeg te koop was. De „seg” was dan niet meer noodig. Dit is één der redenen, waardoor het gebruik na 1870 langzamerhand verdwenen is. (598).

Kwam er een nieuwe huurder van een kleiner bedrijf, b.v. van een keuterplaats, dan behoefden er niet zooveel boeren aan te pas te komen en werd het inhalen vaak door de nabuurschap afgedaan, en ook de „seg” was veel kleiner. Moest er meer dan één meier op één dag ingehaald worden, dan was een boervergadering noodig om vast te stellen, waar of ieder „heen” moest.

In onzen tijd vindt het inhalen van meiers bijna niet meer plaats. Reeds voor 1 Mei haalt men eenige wagens goederen op, die met toestemming van den vertrekkenden meier vast worden ondergebracht. Op den vertrekdag halen daartoe aangezochte boeren nog eenige wagens op. De familie en de kostbaarheden worden per auto vervoerd.

In sommige dorpen, vooral in midden Drenthe, is het meiersstelsel nog lang niet verdwenen, al is ook daar de tijdgeest niet zonder invloed gebleven. Na de afschaffing van het oude huurstelsel hebben deze meiers een meer intensief bedrijf ontwikkeld en kunnen het daarin beter stellen dan hun voorouders. (946).

Voor een volle plaats van woonhuis met schuur, 7 à 8 ha bouwland, 10 à 12 ha hooiland en tot 20 ha vaak slecht weiland was vroeger tot f 40.— grondlasten verschuldigd. Zij werden door den huurder, ten name van den verhuurder, betaald. Later, toen de huurprijzen aanzienlijk verhoogd en op een vaste som werden bepaald, betaalden de eigenaren van het goed de grondlasten. Personeele belasting werd van vele oude landbouwerswoningen niet geheven. Aan hoofdelijken omslag, kerkelijke belasting, betaalde de meiers- of huurboer weinig, aan schoolgeld voor 4 of 5 kinderen was hij met f 10.— — f 12.— per jaar klaar. (967).

c. KLEINE LANDBOUWERS.

In het oude Drenthe sprak men van een klein landbouwbedrijf, indien dat bedrijf een z.g.n. half bedrijf of kleiner was. De hoeveelheid land en vee was dus minder dan de helft van een vol bedrijf, waaromtrent naar hoofdstuk XVI a wordt verwezen. Een juiste grens is echter moeilijk te bepalen, aangezien de eene landbouwer op een bepaalde oppervlakte land meer gewas verbouwt en meer vee houden kan dan de andere.

Gewoonlijk verstaat men onder kleine bedrijven die, waarbij men veel minder land dan die van de volle bedrijven heeft. De kleine bedrijfjes verschilden onderling nog meer dan de groote. De daglooner, die niet meer dan 1 ha bouwland in gebruik had en één koe hield, waarvoor hij koeweide en hooiland huurde, had ook een klein landbouwbedrijfje. Waar de verdiensten uit arbeidsloon hoofdzaak waren,

bleef de man echter arbeider en werd niet als landbouwer beschouwd. Werd zijn bedrijf grooter en zijn geleverde arbeid voor de boeren in zijn woonplaats minder, dan klom hij op tot den rang van kleinen landbouwer of „keuter”, zooals hier gezegd werd. In dat opklimmen lag dus zijn vooruitgang. Hij leed minder schade in den tijd van geringe verdienste en van werkloosheid. Hij kon grootendeels „op zijn eigen veeren drijven”.

Omstreeks 1860 en 1870 waren hier vele „keuterijen” in huur verkrijgbaar voor f 30.— à f 40.—, benevens $\frac{1}{3}$ van het netto korengewas, vaak 8—10 hl rogge. Vele huurders vonden op deze keuterijen geen bestaan, vooral niet toen de tijden na 1860 slecht werden, zoodat geregelde huurbetaling achterwege bleef en vele bedrijfjes ontbonden en de erbij behorende landerijen verkocht werden. Deze verandering, die nog viel voor er veel sprake was van ontbinding van de volle meiersplaatsen (hoofdstuk XIV), heeft de huurders doen afzakken naar den dag-loonersstand. Er waren echter ook keuterijen, die het eigendom van den kleinen landbouwer waren.

In de jaren 1875—1890 werden er zoovele verhuurde boerenplaatsen verkocht, dat allen, die behoefte aan land hadden, nu terecht konden. Vele boeren hadden in dien tijd eerder te veel dan te weinig land, zoodat de prijzen laag waren, waardoor vele arbeiders gelegenheid hebben gevonden, zich weer tot den rang van kleinen landbouwer op te werken.

De zucht om op deze wijze vooruit te komen wordt vooral beloond op den ouden dag. Vroeger was menig arbeider tevreden, wanneer hij slechts zooveel aardappels verbouwde, dat hij daarvan voor het heele jaar voorzien was en van zijn klein korengewas een paar mudden graan voor broodbakken in den winter kon bewaren. Hij huurde niet meer land en redde zich met het weinige vee, een paar Friesche melkschapen en een geit. Zoo ging de tijd met hem voort, totdat hij oud en versleten was. Dan eerst begreep hij, ja, zag het vaak duidelijk voor zijn oogen, dat hij zich vergist had. Hij moest dan leven van het brood, dat zijn kinderen voor hem verdienen moesten. Wie wel voor uitbreiding van veehouderij en landgebruik had gezorgd, die had op den ouden dag een boerderijtje, waarin de kinderen, ook als zij gehuwd waren en bij hun ouders inwoonden, werkten. Daar beide voorbeelden zich gedurig herhaalden, werd een volgend geslacht meer waakzaam voor den ouden dag, hetgeen de ontwikkeling van het kleinbedrijf in de hand werkte. Het was een natuurlijke, langzaam voortschrijdende ontwikkeling.

Al was de grond goedkoop, hij moest toch betaald worden. Met eenigen goeden wil kwam echter veel terecht. Het is meermalen gebeurd, dat een arbeider een dragend varken verkocht en het geld ten kantore van den notaris bracht om een gekochten akker te betalen. Menige notaris heeft op loffelijke wijze deze kleine koopers geholpen door zoolang crediet te verschaffen, totdat het geld bij gedeelten hier of daar uit gevonden werd.

Twee gebreken, die zich in de volle bedrijven zoo vaak hadden voorgedaan, n.l. gebrek aan stal mest en gebrek aan veevoedsel in den nawinter, begonnen zich

nu ook in die kleine bedrijven voor te doen. De arbeider moest nu wat meer vee houden voor de stalmestproductie. Hiertoe vermeerderde hij door aankoop zijn getal heideschapen. Wie buiten de kom van het dorp en niet aan de schaapsdift woonde en dus geen heideschapen kon houden, verdubbelde zijn getal Friesche schapen of geiten. Door deze veevermeerdering verkreeg de arbeider meer mest; voor een klein bedrijf met weinig land beteekende dit procentsgewijs meer dan voor den landbouwer, die bijna altijd gebrek aan strooisel in zijn potstallen had (957).

Moelijker dan het koopen van bouwland was dat van groenland, omdat het laatste perceelsgewijs hoogere koopsommen eischte. De prijs van het bouwland bedroeg *f* 1.— — *f* 2.50. per are, dat van groenland *f* 7.— — *f* 10.— per are. Bovendien waren de groenlandsperceelen grooter dan de bouwlandsperceelen. De arbeider begon dus gaarne met het koopen van bouwland en het huren van groenland. Had hij eenige malen bouwland gekocht, waarvan de betaling terecht was gekomen, dan ging hij ook aandacht besteden aan groenland. Voor de nu aanzienlijke koopsommen maakte hij gebruik van het crediet, dat hem door particulieren of door de juist in dien tijd opgekomen boerenleenbanken werd verleend. Moest het gekochte in twee termijnen worden betaald, dan maakte de koper er met voornoemde hulp vier of vijf termijnen van en kreeg toch zijn nieuw bezit op den duur onbezwaard. Menig arbeider, wiens ouders nooit een voet gronds in eigendom hadden bezeten, werd nu grondeigenaar.

Maar ook de meiersboeren, wier plaatsen verkocht waren, moesten hun veehouderij verkleinen en land koopen voor hun in den vorm veranderde bedrijf. De vroegere meier kocht gaarne, als hij kon, een groot stuk goedkoop en half in natuurstaat verkeerend groenland, dat hij tot bouwland ontgon, en waarop hij een woonhuis bouwde. Dit ging natuurlijk niet zonder schulden te maken, doch menige vroegere eigenaar van een verkochte huurplaats hielp zijn vroegeren onderdaan gaarne met geld op rente. De nieuwe boer had al zijn bouwland, verkregen door ontginning van dat groote woeste perceel, aaneenliggen en kon dus in minder tijd veel meer werk doen dan vroeger. Had hij niet genoeg land, dan huurde hij bij.

Ook de hypotheekbanken hebben veel bijgedragen tot de stichting van zulke kleine landbouwbedrijven. Gesteld, dat iemand zonder geld, maar bekend als oppassend en werkzaam landbouwer zoo'n perceel van 5—7 ha. kocht. Kwaliteit en ligging van den grond bleven op den koopprijs niet zonder invloed. De voorschietende hypotheekbank rekende bij de koopsom van het land de bouwkosten van een huis, dat er gebouwd moest worden, liet het land taxeerden als reeds tot goed bouwland ontgonnen grond en leende 80 % van het geschatte bedrag op annuïteit. Zoo kreeg menig een eigen plaatsje, dat op den duur zijn onbezwaard eigendom werd. Ook zijn verscheiden kleine boerenplaatsjes tot stand gekomen met behulp van geld, dat een jonge arbeider als remplaçant verdiend had. (931).

Mettertijd waren geen slechte groenlanden meer verkrijgbaar, want de overgebleven stukken werden door de eigenaars of gebruikers zelf ontgonnen, waardoor menige kwijnende boerderij er weer bovenop is gekomen.

Al deze vooruitgang zou in korten tijd niet van zooveel beteekenis zijn geworden, indien het kunstmestgebruik niet was gekomen. In oostelijk Drenthe heeft men daarbij veel geprofiteerd van de nabijheid van de veenkoloniale bedrijven (zie hoofdstuk I 2). In midden- en westelijk Drenthe ging de ontwikkeling veel langzamer. (162, 537, 559).

Na de verbetering van de groenlanden kwam de heideontginning aan de beurt, die ook eerst na de kennismaking met den kunstmest mogelijk werd (hoofdstuk III). Een deel van de ontginningen beteekende uitbreiding van bestaande bedrijven, maar er zijn voor den wereldoorlog ook vele kleine ontginningsbedrijfjes ontstaan, al bleken deze later erg riskant te zijn.

Na dezen oorlog, waarin de ontginning tot stilstand kwam, kon de heideontginning aanvankelijk geen voortgang vinden. De rentestandaard voor geleend geld was te hoog geworden. De kunstmest was duur geworden in vergelijking tot de prijzen van de landbouwproducten. De werkloosheid van arbeiders, die nog geen klein bedrijf hadden, was grooter dan in de jaren 1880—1890, toen de boschcultuur veel werk verschafte.

De regeering heeft de jonge mannen, die na de demobilisatie zonder werk waren, willen helpen door de Landarbeiderswet. Deze wet, waarvan de bedoeling niet genoeg kan worden gewaardeerd, heeft naast groote voordeelen ook ernstige bezwaren. Deze laatste zijn, dat personen worden geholpen, wier mentaliteit zoo gering is, dat geen particulier ze geld zou willen leenen, voorts dat de grond, veelal het vroeger zoo goedkoope heideveld, te duur gekocht wordt, vooral ook omdat de voorkeur wordt gegeven aan de dure percelen aan openbare wegen. De ontginning moet dan ook rente betalen van een te groot kapitaal. Tegenover deze bezwaren staan enkele goede zijden. De ontginning bespaart de kosten, die een hypotheekbank in rekening brengt. Voorts bestrijdt de wet de werkloosheid en bevordert zij de ontginning van woeste, niets opbrengende gronden. Het „land aanmaken” is een productieve arbeid. (957).

In de gemeente Borger werd aan 34 personen een crediet van iets meer of minder dan f 3000.— verstrekt. Met deze credieten is het niet erg voordeelig gegaan. In 1923 betaalden slechts 10 personen geregeld hun rente en aflossing. 19 waren er met de betalingen achter. Vijf huizen waren reeds verkocht, met groote schade voor de gemeente, die voor de terugbetaling en rente borg bleef. Van het ontginnen van heideveld is weinig terecht gekomen. (40).

De gunstige ontwikkeling van het kleinbedrijf uit het begin van deze eeuw is na den oorlog niet voortgezet. Menig landarbeider heeft de hoop op een betere toekomst moeten opgeven. Verscheidene kleine landbouwers hebben het zelfs niet kunnen klaar houden, vooral zij, die duur land in huur hadden. Wel daalden de zeer gestegen koop- en huurprijzen weer eenigszins (zie hoofdstuk XIV), maar niet voldoende. De huurprijs kon omstreeks 1924 op f 25.— per mudde lands worden gesteld. Daar de huurder geen paardenhouder is, kost hem het ploegen en zaaien f 8.—. Voor bemesting moet hij f 22.— rekenen, zoodat een mudde lands hem op

f 55.— komt. Levert het land nu 11 hl rogge à f 6.— dan ontvangt hij f 66.—, waarvan nog f 2.50 afgaat voor het inhalen van het gewas, zoodat hij als belooning voor zijn arbeid, maaïen en dorschen, slechts f 8.50 ontvangt. Van drie mudden rogge zou hij dus f 25.50 overhouden, benevens het stroo. Bepoot hij nu nog 2 mudden lands met aardappelen, dan zou de opbrengst daarvan, tegen den prijs van f 1.75 per hl. f 280.— — f 300.— bedragen. Daarvan moet f 110.— worden afgetrokken voor landhuur, bewerking en bemesting, er zal dus een bruto winst van f 170.— — f 190.— te berekenen zijn. Voor het delven moet hij, al doet hij het zelf, toch f 30.— berekenen en voor eigen gebruik gaat er voor f 70.— af, zoodat er slechts f 70.— — f 90.— van 2 mudden lands overblijft. Heeft hij een paar koeien, dan moet de weidehuur per zomerhalfjaar, benevens de bemesting van het land, wel op f 80.— à f 90.— worden gerekend. Voor het noodige hooiland zijn de kosten ongeveer f 80.—. Moet hij voorts nog zijn woning huren, of rente betalen van schulden, dan is daar allicht f 100.— voor nodig. Brandstof kost hem per jaar van f 40.— — f 60.—. Zoo komt hij aan den anderen kant weer tekort, wat hij van zijn bouwland overhoudt en hij moet zijn inkomsten aanvullen met de voordeelen van de varkenshouderij of door voor anderen te werken. Zijn voordeelen boven den arbeider zonder land zijn zoodoende slechts gering, waarvoor hij nog erg „op zijn tellen moet passen”. Als de landhuren weer dalen, heeft hij echter weer vooruitzichten, die de ander mist. (158).

d. ARBEIDERS. (133, 942, 958).

In de Drentsche dorpen was vroeger het aantal dienstdoenden ongeveer gelijk aan dat der niet-dienstdoenden. Zoolang de oude Drentsche landbouwers het konden, hebben zij het grootbedrijf gehandhaafd, waarbij het houden van twee tot vier dienstbaren als knechten en meiden voor hen noodzakelijk was. In een gehucht met 20 landbouwersgezinnen waren dus gewoonlijk ongeveer 60 dienstbaren en daarnaast nog een tiental arbeidersgezinnen, waarvan het gezinshoofd werkman op dag- of weekloon was, de vrouw werkvrouw en de grootste kinderen reeds als koedrijver of op andere wijze voor den boer werkten, zoodat ieder der beide groepen ongeveer 100 personen omvatte. Met de vermindering van het aantal grootbedrijven, een proces, dat reeds lang aan den gang is, daalde het aantal der dienstdoenden, vooral dat der knechten en meiden. In oostelijk Drenthe stond tegenover de achteruitgang van aangeboden diensten de toegenomen vraag naar knechten en meiden in de veenkoloniale bedrijven.

Voor de meeste betrekkingen is eenige opleiding noodig, waarmede naast inspanning ook kosten verbonden zijn. Voor den arbeider is dit laatste een onoverkomelijk bezwaar, want voor de opleiding zijner kinderen kan hij geen uitgaven doen. Geen geldelijke uitgaven waren echter noodig, wanneer de kinderen landbouwwerk leerden. In de jaren voor 1860 werden dagloonerskinderen vaak op den tienjarigen, later op 13—14 jarigen leeftijd, in dienstbetrekking besteed. Hun diensten bestonden dan in het drijven van het melkvee naar de weide, het houden van eenig toezicht

op de schapen, wier lammeren niet terstond elken avond het hok wisten terug te vinden, wanneer zij met de oude schapen veldwaarts gingen, het houden van toezicht op het jonge vee, dat des nachts in de weide overbleef en het doen van boodschappen. Zoowel boerinnen als boeren vroegen beurtelings hun diensten. Soms ook moesten zij stroo in de stallen en plaggen in de schaphokken brengen, om het vee voor al te veel vuilheid te behoeden, zij moesten in de schuur en om het huis gedurig vegen en verder alle diensten verrichten, waartoe zij in staat werden geacht. Veelal werden zulke kinderen van Mei tot November in dienst gehouden en dan weer naar hun ouders gestuurd ten einde in de wintermaanden nog ter school te gaan. Hun loon bedroeg f 12.— — f 20.—, benevens eenige kleedingstukken en den kost. Hadden zij goed opgepast, zoo was er in het tweede jaar allicht een dienstbetrekking verkrijgbaar voor het geheele jaar. Het loon van zulke knapen was vaak nog niet voldoende om daardoor in hun onderhoud aan kleeding te voorzien. Eerst in het derde jaar werd het loon zoo hoog, dat de ouders niet meer behoefden bij te passen. Het loon bedroeg dan f 30.— — f 35.— met meer kleeren. Allengs leerden die knapen het eerste landwerk aan. Was een knecht of arbeider aan het werk, dan verzochten zij even het stuk gereedschap in handen te mogen houden, om het werk te probeeren en zij werden dan in de behandeling van vork en spade geoefend en terecht gewezen. Nu is iedere knaap op verre na niet even handig, maar de minder bekwamen wilden niet voor de anderen onderdoen en zoo leerden beiden. Op den 16-jarigen leeftijd moest een flinke jongen beginnen met gras maaien. De jongen nam zoo steeds toe in kennis en bekwaamheid en zou, als hij niet achterlijk was gebleven, op 18—20 jarigen leeftijd het „volle loon” kunnen verdienen. Dit volle loon bestond uit een geldsom van f 60.— — f 70.—, benevens kleedingsstukken als jassen, broeken, onderkleeren enz. tot een totale waarde van ongeveer f 25.—. De loonshoogte was nu bereikt. Wel kon een dienstknecht bij den eenen boer soms f 5.— meer bedingen dan bij een anderen, maar dat was niet altijd raadzaam. De eene boer verlangde meer werk dan de andere; bij dezen was het leven aangenameer en de omgang gezelliger dan bij den anderen. Landbouwers, dienstboden en arbeiders gingen dagelijks met elkaar om, woonden samen in één vertrek, aten aan één tafel, hadden een gelijk menu en werkten veeltijds met elkaar samen, zoodat het den verstandigen knecht of meid niet onverschillig was, in wiens dienst hij of zij trad. Trad zoo iemand op 25-jarigen leeftijd in het huwelijk, dan had hij 6—7 jaar het volle loon verdiend, waardoor hij een behoorlijk gevulde kist met kleeren en een paar honderd gulden overgespaard geld bezitten kon. De meesten trouwden niet voor den leeftijd van 28—30 jaar.

Voor meisjes bestond er vaak gelegenheid om zich op ongeveer 12—14 jarigen leeftijd reeds in het eerste jaar voor een vol jaar te verbinden tot een dienst, omdat men haar in de wintermaanden beter gebruiken kon voor het huiswerk. Met het oog op de dienstgelegenheid was het voor meisjes nog meer van belang, wat zij thuis hadden geleerd dan voor jongens. Had moeder haar geleerd om al iets met naaiwerk te beginnen en konden zij al wat met het spinnewiel omgaan, zoo was zulks

een groote aanbeveling. Haar eerste jaarloon was f 8.— — f 10.—, benevens eenige kleedingsstukken. Het loon werd zuinig bespaard, omdat zij in het tweede jaar, nu zij al een groot meisje werd, toch noodzakelijk een zilveren oorijzer moest hebben, zoo mogelijk met gouden stiften en een gouden halsslot. Door haar ouders werd iets bij haar jaarloon gevoegd, waardoor reeds een groot deel van het bedrag, dat de goud- en zilverwerker zou eischen, bijeen was. Het overige moest van het tweede jaarloon worden betaald. Het was niet alleen huiswerk, dat zij moesten aanleeren, maar de dienstmeiden van dien tijd moesten in den winter ook 's ochtends helpen dorschen, zij moesten stalmest op den wagen helpen laden, soms mede naar het land om dien mest over den akker uit te strooien, zij moesten hooi en koren laden. Vooral moesten zij goed melken en met de boterbereiding bekend worden gemaakt. Wanneer een dienstmeid van 17—18 jaar dit alles goed kende, zou zij een loon van f 20.— per jaar, benevens kleeven ter waarde van ongeveer f 20.— kunnen verdienen. Zij trad op ruim 25-jarigen leeftijd in het huwelijk en als zij lang bij één boerin had gewerkt, bleef de goede verstandhouding nog vele jaren daarna bestaan, terwijl zij en haar echtgenoot beiden het boerenwerk, met inbegrip van de veehouderij, door en door kenden, hetgeen menig echtpaar zeer goed te pas is gekomen in den tijd, toen het kleine landbouwbedrijf in opkomst was.

Na 1870, toen de meiersboeren van hun plaatsen allengs geldhuur in plaats van de „derde” betaalden, begon men het dienstpersoneel eveneens in geld te betalen. De boerenknecht kwam weldra tot f 90.— — f 100.— per jaar, de dienstmeid tot f 40.—, beiden zonder de vroeger genoemde kleeven. Later steeg hun loon tot f 130.— — f 150.—, resp. tot f 70.— — f 80.—. In de Veenkoloniën, waar de loontarieven altijd hooger waren, wordt ook thans (1912) nog meer besteed. En, naar men zegt, wordt er minder gespaard dan vroeger. (902). Want vele knechten ontvingen later hun loon, wanneer een kermis of andere vermakelijkheid aan de beurt was, of wanneer drinkgelagen zouden plaats hebben. De rest van het loon diende dan tot afbetaling van schulden, b.v. voor den aankoop van kleeven, en het gevolg hiervan was, dat vele boerenknechten schaars voorzien waren van kleeven.

Later veranderde de toestand. Knechten, waarvan vóór 1900 steeds een ruime aanbieding was, waren bijna niet meer te krijgen. Alleen ouderloozen, of zij, die het bij hun ouders in huis niet meer vinden konden, boden zich nog als dienstknechten aan. De andere jongens bleven in het zich langzaam uitbreidende ouderlijk bedrijf werken. Meiden waren er nog wel verkrijgbaar. Deze verrichtten in lateren tijd zooveel mannenwerk niet meer. Zij leerden melken, varkens en jonge kalveren voeren, schoonmaken, naaien, knippen, breien enz. Haar werkzaamheden en leefwijze verschilden in menig opzicht van die harer voorgangsters. Het oorijzer wordt niet meer gedragen. De bedachtzaamheid is verdwenen en velen zijn tot haar nadeel genoodzaakt tot een vroeg aangegaan huwelijk.

Leerden de kinderen van arbeiders vroeger als dienstknecht en als dienstmeid alle voorkomende landbouwwerkzaamheden goed kennen, thans is dat niet meer zoo. Men vindt tegenwoordig (1931) reeds vele arbeiders, die zelf nooit dienstknecht

zijn geweest en ook geen vee hebben. Hun kinderen worden dan ook niet meer opgevoed in het streven naar veehouderij en kennen zelfs niet meer alle werkzaamheden, die in het landbouwbedrijf voorkomen, zoodat de boeren hen niet in dagdienst gebruiken kunnen. Hoewel er vaak gezegd wordt, dat het werken is voor de dommen, zoo wordt er wel degelijk op bekwaamheid en het maken van goed werk gelet. Velen, zoowel meisjes als jongens, kunnen veel beter fiets rijden dan werken. De jongens gaan thans vroegtijdig naar de werkverschaffing, waar zij slechts het zwaarste, maar ook het eenvoudigste werk leeren. (133).

Voor 1860 verdiende de Drentsche arbeider, die bij den boer werkte, voor het gewone werk slechts 30 cents per dag benevens den kost in de zomermaanden en 20 cents per dag met den kost in den wintertijd. Omstreeks genoemd jaar werden de loonen verhoogd tot resp. 40 en 30 cents. Aanleiding tot die verhooging was, dat het voor den arbeider bezwaarlijker werd om land te huren en zelf koren te verbouwen en dat het graan en het brood duurder werden. Daardoor werd de verhooging van beide zijden noodig geoordeeld. Tot een minder gunstige verhouding tusschen boeren en daglooners heeft zij geen aanleiding gegeven, want in het tijdperk, waarin deze loonsbepaling bestond, was er over het algemeen een overeenstemming van gevoelen, die voordeelig op den arbeidenden stand inwerkte, zooals in het dagelijksch leven telkens bleek. Had de arbeider tegenspoed, dan hielp de boer hem door geldelijke voorschotten en door gratis paardenwerk voor den arbeider te verleen als deze ziek was. Deze gezindheid is lang in stand gebleven. Nog in 1903 deed zich te Ees het geval voor, dat een arbeider ziek was in den tijd van het dagwerkdorschen, voor welk werk de boeren voor den arbeider een voer turf uit het veen halen. Toen nu in September van dat jaar het zaaien van de winterrogge was gedaan, bepaalden de Eeser boeren vrijwillig een dag, waarop zij en corps al de turf voor genoemden arbeider gratis aanvoerden.

Toen de landbouwstand wegens de voor dien tijd hoge vee prijzen in de jaren 1872—1876 in gunstiger conditie kwam, besloten de arbeiders, het dagloon met 10 cents te verhoogen. Vergaderingen waren daartoe niet noodig. De verhooging werd ingevoerd op algemeene aansporing daartoe door welgezinde boeren.

Van de werkzaamheden, die de arbeiders voor de boeren verrichtten, werden het gras- en korenmaaïen, het turfgraven en het dagwerkdorschen volgens een afzonderlijk tarief betaald. Het grasmaaïen leverde tot ± 1875 omstreeks / 0.60, later / 0.75 per dag, benevens den kost op; voor het maaïen van winterrogge / 1.—, voor het binden van schooven / 0.75, voor het wellen / 0.50, steeds met den kost, voor turfgraven en dagwerkdorschen steeds 10 cents hooger dan voor gewone werkzaamheden. Algemeen was de gewoonte, het werkvolk te beloonen voor den geheelen tijd van hooi en bouw, of voor den bouw alleen. De arbeider, die hooi en koren maaide en hielp inoogsten ontving dan / 15.— — / 20.—, een man of vrouw, die den geheelen hooitijd werkte / 4.— — / 5.—, een binder in den bouw / 3.75, een weller / 2.50. Deze regeling was in 1904 nog onveranderd. Van de zijde der arbeiders is daartegen nimmer eenig bezwaar gemaakt.

Het werk, dat de arbeider voor den boer verricht, bestaat uit maaïen, hooïen, aardappelkrabben, schoffelen en wieden, turf graven, dorschen, mesten, slootruimen, steken van heideplaggen, graven en spitten, herstellen van aarden wallen enz. De arbeider werkt hier steeds met zijn eigen gereedschap, maar de kosten van die gereedschappen zijn niet hoog en deze zijn in den loop der jaren goedkooper en beter geworden (1904). Een zeis kost f 4.—, een „haarspit” f 1.75 — — f 2.—, een hooihark f 0.40, turfspade f 1.40, stikker f 1.70, dorschstok of vlegel f 0.40—f 0.50, mestvork f 1.50, schoffel om stalmest te steken f 1.50, totaal f 12.— — f 13.—, waarmede hij van het meest noodige is voorzien.

Vatten wij nu in het kort samen, wat een Drentsche arbeider per jaar met zijn werk voor de boeren verdiende, toen het loon voor het gewone werk f 0.50 per dag was. Daarbij is aangenomen, dat hij in de zomermaanden elken dag en in de wintermaanden gedurende de helft van den tijd werk heeft.

Van 1 Mei—1 Juli: 61 dagen verminderd met 9	
Zondagen en 2 Chr. feestdagen, dus 50 werkdagen	f 25.—
Van 1 Juli—8 Aug., hooi, bouw, inhalen	
Van 8 Aug.—1 Nov., 84 dagen, verminderd met	
12 Zondagen, dus 72 werkdagen	- 36.—
Van 1 Nov.—14 Febr., 76 dagen, verminderd met	
10 Zondagen en 2 feestdagen, dus 64 werkdagen,	
waarvan de helft à 40 cents per dag	- 12.80
Van 15 Febr.—1 April, 45 dagen, verminderd met	
6 Zondagen, à 50 cents per dag	- 19.50
Van 1 April—30 April, verminderd met 4 Zondagen	
en 2 feestdagen, dus 24 dagen à 60 cents . . .	- 14.40
Totaal f 125.70	

Daarbij genoot de arbeider ongeveer 250 dagen den kost. Men kan zich voorstellen, dat een gezin, bestaande uit man, vrouw en een drie- of viertal kinderen, van zoo weinig verdienste onmogelijk leven kan. Een arbeider had dan ook geen bestaan, indien hij niet tevens eenig land in gebruik had en eenig vee kon houden.

Drenthe had altijd het voorrecht dat het, in verhouding tot zijn bevolking, een ruim grondgebied bezat, waardoor het grondgebruik ook voor de niet-bezitters gemakkelijk en vaak goedkoop te krijgen was, waardoor de landarbeider iets kon verbouwen, zooals zijn jaarlijks benoodigde aardappels en eenig korengewas, dat in de wintermaanden, bij algeheelen stilstand van verdiensten, eenigen tijd in de behoeften voor het gezin kon voorzien. (967).

Daar de arbeider geen paardenhouder is, is het gebruik, dat de landbouwers dit land voor hem ploegen, eggen, er den stalmest aanvoeren en verder alle werkzaam-

heden uitvoeren, die met paarden verricht worden. Het loon, dat de boer daarvoor ontvangt, was vroeger naar een sedert onheugelijke tijden bestaand tarief / 3.75 per mudde lands voor mesten, ploegen en eggen, 15—30 cents voor het inhalen van een voer hooi, naar gelang van den afstand, 50—60 cents voor het halen van een voer turf uit het veen. Waar de daglooner bij al het werk, dat hij bij den boer verricht, den kost bij het loon bekwam, daar had de boer ook den kost bij den daglooner, als hij voor hem werkte. Bij het land bemesten nam de boer plaats aan den middagdisch bij den daglooner. Als hij ploegde, werd hem ontbijt op den akker gebracht, vroeger pannenkoeken, later boterhammen met koffie. Voor elk werkpaard werd dan een stuk brood van 2 kg afgestaan, dat den dieren op den akker werd toegediend. Na het inhalen van hooi en koren werd de boer ten huize van den arbeider op boterhammen met koffie of op een goeden middagpot onthaald, bij het inhalen van turf op spekpannekoeken, later door borrels en boterhammen met koffie vervangen. Heeft nu een arbeider een flinken zaaiboer aan het werk, die op een voor hem gunstigen tijd werkt, dan houdt de bediening met spijsen daarmede wel verband. Bij deze regeling kwam de keuter, die het meeste paardenwerk liet uitvoeren, het voordeelst uit, terwijl de arbeider, die weinig land in gebruik had, er ook weinig voordeel van had. De boer werd voor zijn werk niet in geld betaald, maar de arbeider verdiende dat in, door bij den boer een zeker aantal dagen te werken. Algemeen was het geldelijk verband tusschen een dag dagwerkdorschen en het halen van een voer turf uit het veen. Op deze wijze ontving de arbeider een niet gering deel van zijn loon in natura, iets dat geheel met den volksaard overeenstemt.

Voor den tijd van de loonsverhooging van 40 op 50 cents waren de jaarlijksche verdiensten nog kleiner, maar de winterverdiensten waren grooter, want men vond toen meer arbeiders, die het geheele jaar „steenvast” werk hadden, zoodat hun loon ook in de wintermaanden geregeld doorging. Wegens vermindering van het aantal groote boerderijen is dat „steenvast” werken allengs minder geworden en in den tegenwoordigen tijd (1904) bijna niet meer bekend.

De genoemde vermindering van het aantal groote bedrijven, benevens het verplaatsen van Drentsch kapitaal naar de veenstreken is aanvankelijk zeker in het nadeel van den Drentschen arbeidersstand geweest. De grond, behoorende bij de ontbonden bedrijven, kwam veelal in handen van kleine landbouwers, die de hulp van de arbeiders niet noodig hadden. Er ontstond nu werkloosheid en menig arbeidersgezin heeft kommervolle dagen doorgebracht, waarvan de boekhouding der diaconieën van dien tijd kan getuigen. Te meer drukkend werd deze tijd, omdat het verschijnsel ongeveer met dat van de algemeene malaise in het maatschappelijk leven samenviel. Philanthropen in Drenthe zochten naar middelen om door werkverschaffing verbetering in den toestand te brengen. De aanmerkelijke prijsverlaging van het bouwland stelde deze philanthropen in staat, land te koopen, dat voor de boschcultuur kon worden bestemd. Er werden in de gemeente Borger akkers aan boschplanters verkocht, die nog niet / 0.50 per are opbrachten. Het omwoelen van den grond ter diepte van 60—70 cm. kostte ongeveer / 1.— per are

en de arbeidende stand profiteerde er van, want menig werkmán verdiende nu bij open winterweer f 3.50 — f 4.— per week, zonder kost. In andere dorpen, waar zulk een werkverschaffing niet bestond, zochten de arbeiders op andere wijze eenige verdiensten te vinden. Het delven van keisteenen gaf hier en daar nog kleine verdiensten. Het plukken van heide, bestemd voor uitvoer naar de steden, b.v. naar Leeuwarden, waar de bakkers heide stookten, nam op het Ellertsveld toe. In de gemeenten Gieten en Anloo maakten vele arbeiders bezems van heide of berke-twijgen, die ad 5 cents in de veenkoloniën werden verkocht. Maar dit alles was niet afdoende om de volksverarming tegen te gaan.

Een andere wijze om zich eenige verdiensten te verschaffen, was het grasmaaien in de provincie Groningen. In groepen trokken de Oost-Drentsche arbeiders te voet naar het Noorden, om van Zuidlaren uit per schip naar Groningen te reizen. Op de Veemarkt aldaar vonden zij de boeren, die hulp voor het grasmaaien zochten. (292). De behandeling door de Groningsche boeren was als regel zeer slecht. De arbeiders moesten in het land overnachten en zelfs bij de uitbetaling mochten de arbeiders nog niet eens op de deel komen. Hun loon bedroeg f 2.— — f 2.50 per dag, zonder den kost. Jaar op jaar werd de concurrentie van trekkende Duitsche grasmaaiers grooter en men begon ook reeds met de machine te maaien, zoodat aan de werkzaamheid der Drentsche arbeiders in Groningen langzamerhand een eind kwam.

Later trokken in den hooitijd veel Drentsche arbeiders naar Noordholland. Ieder had niet terstond den moed om „overzee te gaan”, maar de vreesachtigen volgden de moedigen en zoo kon het gebeuren, dat velen jaren achtereen voor denzelfden boer aldaar werkten. De Hollandsche werkgevers werden al spoedig door de grasmaaiers als veel betere menschen beschouwd dan de Groningers. In Holland vonden zij in de schuren een goed rustbed en kregen 's avonds karnemelksche pap. Op Zondag maakte de boer in zijn schuur met zijn arbeiders een praatje om wat te vernemen over de Drentsche heidevelden, van de schaphenhouderij, de Drentsche hooioogsten en van de Drentsche armoede. Een week voor den aanvang van den hooitijd in Noordholland kregen de arbeiders per brief bericht van den dag, waarop zij werden verwacht en in Hoorn per kar zouden worden afgehaald. Menig huisvader bracht toen, na een verblijf van 4—5 weken aldaar een bedrag van f 60.— — f 70.— thuis. In de oorlogsjaren is aan dit alles een eind gekomen; er waren toen, na de mobilisatie in Drenthe, zoo weinig arbeidskrachten beschikbaar, dat de loonen tot f 2.— per dag zonder kost stegen. Nu trok men niet meer weg. In de jaren na 1920 zijn er nog wel enkelen naar Noordholland gegaan, niet om er te maaien, want dat werd toen machinaal gedaan, maar om te hooien. (1002).

Voorts lokten de hooge loonen vele Drentsche arbeiders in April en Mei naar de venen. Wie turf graven of baggeren geleerd had, verdiende daar f 1.50 — — f 2.— per dag en daar het bedrijf 10—12 weken duurde, was het werken aldaar, hoewel een harde inspanning voor den man, een aanmerkelijke lotsverbetering voor het

gezin. Maar ook dit leven bleek op den duur niet houdbaar. Het nachtelijk verblijf in de veenhutten en de invloed der voorjaarskoude in de vroege morgenuren als het werk een aanvang nam, leverden gevaren voor de gezondheid op, die met de zucht naar zelfbehoud in strijd kwamen.

Het „trekken” van de Drentsche arbeiders leidde er toe, dat zij steeds meer hun eigen belangen in het oog hielden en langzamerhand van de boeren in de dorpen begonnen te vervreemden.

Toch kwam er ook in het zandgebied zelf verbetering, hoewel langzaam. De daling van de koop- en huurprijzen van het bouwland kwam den arbeiders ten slotte ook ten goede. Het gebruik van het land door arbeiders breidde zich uit. Bij de zesjaarlijksche verhuring daalden de huurprijzen soms tot op $\frac{1}{4}$ van de huur uit de jaren 1860—1870, terwijl ook het koopen van bouwland door arbeiders toenam. Goedgezinden steunden den arbeider door crediet en zoo werd de arbeider tot klein grondbezitter. De veehouderij nam met het grondgebruik bij den arbeider toe. In de behoefte aan mest voor het land begon men reeds eenigszins door invoering van kalk en kunstmest te voorzien. De uitvoer van varkens nam toe en ook de arbeider fokte en mestte varkens. Na de oprichting van de zuivelfabrieken ontving ook de arbeider met slechts één koe tweemaal per maand eenig „melkgeld”. De arbeider, die met hard werken alleen geen bestaan meer kon vinden, vond dat nu op een andere wijze, iets wat hij vroeger niet kon.

Vooraf de vooruitgang van de aardappelcultuur is bevorderlijk gebleken voor de verbetering van de arbeidstoestanden. In de eerste plaats waren de arbeidersgezinnen nu in staat om jaarlijks eenige hl te verkoopen, terwijl ze vroeger in den winter geregeld consumptieaardappelen tekort kwamen. Voorts leverde de aardappelooft veel meer werk dan vroeger. Het uitkrabben is in de plaats gekomen van het uitploegen, terwijl de bepote oppervlakte meer dan verdrievoudigd werd. (1904). Arbeiders namen het uitkrabben aan, zoodat menig arbeider met behulp van vrouw en kinderen gemakkelijk f 40.— — f 50.— in den tijd van dezen oogst verdiende.

Ook het winterwerk is een tijd lang voor den arbeider zeer verbeterd. Na de invoering van den kunstmest werden ook de slechte groenlanden voor de haver- en aardappelteelt omgeploegd. Daartoe moest ook de afwatering worden verbeterd en het gewas tegen de aanvallen van het vee worden beschermd, waarvoor het graven van slooten noodig was. Oude wallen moesten gesloopt worden en door diepe slooten worden vervangen, waartoe veel grond op het land moest worden gebracht om dit te egaliseeren.

Omstreeks 1904 was de financieele toestand van vele Drentsche arbeiders dan ook reeds aanmerkelijk verbeterd. Wij kunnen de inkomsten uit werk voor anderen als volgt becijferen:

Verdiensten in Mei	f 13.—
Hooitijd in Noordholland	- 50.—
Bouw in Drenthe	- 5.—
Van 8 Aug.—1 Sept.	- 10.—
Aardappelkrabben, Sept.—half October met behulp van vrouw en oudere kinderen . . .	- 45.—
Wintermaanden, deels aangenomen werk . . .	- 30.—
April, turfgraven, 24 werkdagen ad 60 cents -	14.40
	f 167.40

Daarnaast staan de vermeerderde voordeelen, die de daglooner uit zijn kleine boerderij trok, waarover in het bovenstaande reeds sprake was.

Na de loonsverhoogen, door de arbeiders bedongen, wilden ook de boeren het paardenwerk niet meer tegen het oude loontarief verrichten. Sommige arbeiders schaften toen een paard aan, om daarmee het paardenwerk voor de arbeiders te verrichten. Zij werden sleepers genoemd. Daardoor werden de verbindingen tusschen de boeren en de arbeiders langzamerhand verzwakt, hetgeen men hier den nieuwen tijd noemde. Het was de grootste verandering op economisch gebied, die in het Drentsche dorpsleven is voorgekomen.

Na de bespreking van de inkomsten van den daglooner, ongeveer tot 1904, volgen thans enkele opgaven over zijn uitgaven. Een deel der arbeiders woonde als eigenaar, een ander deel als huurder. Sommigen hadden een eigen huis met wat land, één en ander met schulden bezwaard, anderen huurden een huis met tuin en daarbij behoorend land, nog anderen huurden huis en land afzonderlijk. Waar de daglooner huren moest, daar betaalde hij voor een huis f 25.— — f 30.—, voor een koeweide f 12.— — f 15.—, voor een dagwerk turfveen f 5.— — f 8.—, voor een half dagwerk hooiland f 10.— — f 15.—, voor elk mudde bouwland f 5.— — f 6.—. Wie bij percelen en van verschillende eigenaren huurde, moest veel huur betalen. Bij voorkeur huurde men daarom huis en land, zoo mogelijk met weide, hooiland en turfveen ineens en waar zoodanige huur werd aangeboden, was te allen tijde het aantal liefhebbers legio. De huurprijs werd daardoor opgedreven en menig huurder van zulke kleine bedrijven is door zulk een huur verarmd. Dit heeft tot gevolg gehad, dat menig arbeider ontginner werd van een perceel woesten grond in de naaste omgeving van het dorp, waarop hij dan een woning bouwde.

Ook maken vele arbeiders gaarne gebruik van de gelegenheid, om slecht groenland in pacht (d.w.z. erfpacht) te krijgen. Veelal gaat het hierbij om groenland, waarvan de eigenaar elders woont en het dus niet zelf gebruiken kan. Op het gepachte land bouwt de pachter zelf een huis; de pachtovereenkomst is niet anders dan bij nalatigheid der betaling vervalbaar. De landbouwer-pachter woont gewoonlijk goedkoper dan de landbouwer-huurder. Op deze wijze zijn vele nieuwe buurtschappen in verscheidene Drentsche gemeenten ontstaan. Een boerenknecht, die in het huwelijk

trad, werd in dien tijd niet meer zoo licht dorpsarbeider maar vaak pachter, in elk geval landgebruiker.

De Drentsche arbeider stond met den landbouwer, voor wien hij werkte, in nauwe betrekking, omdat een deel van het werk altijd werd uitgevoerd in wederkeurig hulpbetoon. Deze toestand veranderde met de vermindering van het aantal groote bedrijven. Toch bleef de verhouding nog langen tijd goed en eischen tot loonsverhooging werden door de arbeiders niet gesteld, vooral ook omdat zoodanige eisch met andere belangen hunnerzijds in strijd zou komen. Arbeiders, die b.v. Friesche schapen hielden, weidden deze in den winter bij open weer in het land der boeren, zonder vergoeding te geven, zelfs meestal zonder daartoe vergunning te vragen. Waar de arbeider heideschapen houdt, weidt hij die schapen mede in het heideveld, waar hij grond noch in eigendom noch in huur bezit. Men verleent elkander, vooral in de gehuchten, in het dagelijksch leven zooveel hulp en bijstand, dat iedereen gaarne alles vermijdt, wat tot een wanverhouding aanleiding zal geven. En die wanverhouding zou zeker ontstaan, indien één van de partijen een hoogere belooning zou eischen dan die, waaraan men zoo langzamerhand gewoon is geraakt. (1904).

Sommige arbeiders waren omstreeks 1904 reeds lid van de na 1890 overal bestaande dorpslandbouwverenigingen, met het doel te profiteeren van de voordeelen van coöperatieven aankoop. Ook het bestaan van de veefondsen kwam hun zeer ten goede, omdat het er juist voor kleine veehouders het meest op aan komt, het verlies te herstellen, wanneer zij door sterfte vee verliezen. Van een vereeniging tusschen arbeiders onderling was hier in 1904 nog hoegenaamd niets te ontdekken. De eerste teekenen waren fondsen voor verzekering van schapen en geiten tegen sterfte.

Toch was omstreeks 1904 het werk, dat de Drentsche arbeider voor den boer verrichtte, meer waard dan het loon, dat er voor betaald werd. Dit geldt meer voor dien tijd dan voor oude tijden. Niet, dat het werk beter was dan vroeger, maar het bracht den boer meer voordeel aan. Omdat de boerderij veel meer voordeel geeft dan vroeger was ook het werk meer waard geworden. Het cultiveeren van weiland tot bouwland deed de opbrengsten van den bodem aanmerkelijk toenemen, het vee was hoog in prijs, het melkvee leverde meer voordeelen, de varkenshouderij was veel meer intensief geworden — alles werkte mee tot een veel verbeterd bestaan voor den Drentschen landbouwer. Hij kon dan ook meer uitgaven doen ten behoeve van het bedrijf dan vroeger. Dat is aan den arbeider wel ten goede gekomen, aangezien hij daardoor meer werkgelegenheid kreeg. Het doen verrichten van aangenomen werk, zonder den kost, begon ook meer in gebruik te komen. Een goede maaier kwam op die manier vaak reeds op f 1.50 per dag zonder den kost, waarvan f 0.50 voor den kost gerekend werd. Dit waren veranderingen, die voor den bekwamen arbeider verbeteringen zijn. Bij de oude toestanden werden alle arbeiders gelijk behandeld, om het even, of zij goed of minder, veel of weinig werk leverden; bij de nieuwe bepalingen heeft de belooning plaats naar evenredigheid van het verrichte werk. Volgens het oude stelsel bestond er hoegenaamd geen prikkel tot

aanpakken. Alleen de kans, om al het werk te verliezen en daardoor bij de boeren in minachting te geraken, spoorde vroeger den arbeider aan. Het beginsel, dat de sterken de zwakken moeten helpen, heeft bij de oude toestanden steeds voorgestaan, maar vond later niet zoo goed meer plaats. Vandaar dan ook, dat bij de arbeiders verschil van meening bestond of men al dan niet in de richting van loonsverhooging moest gaan. Immers, de trekkende arbeiders en zij, die veelal in accoord werkten, hadden daar vrijwel geen belang bij.

Het accoordloon leidde vanzelf ook tot een verhooging van de dagloonen. Immers, indien een arbeider in aangenomen werk f 1.50 per dag kan verdienen, dan kan de boer hem voor werk, dat zich voor een accoord niet leent, moeilijk minder aanbieden.

Voor alle arbeiders was het echter zoo mooi niet. Er waren altijd nog achteraan-komers, vreezende voor geld uitgeven en schulden maken, wat later hen zelve en vaak hun kinderen nog meer, tot schade is geworden. Er waren ook arbeiders met te weinig werkkrachten, met nog jeugdige kinderen, die het huishouden bezwaarden, voor wie het geen tijd was, hun bedrijfje uit te breiden. Er waren ook ouden van dagen en minder bekwamen, die het nog niet tot het houden van een koe hadden kunnen brengen en zich op de oude wijze met het houden van een melkschaap en een geit tevreden moesten stellen, waarvoor zij in den zomer weide vonden aan weg-randen of onbeheerde plekken van markegronden. Hiervoor werd het er niet beter op, omdat die open plekken voor woningbouw werden opgekocht.

In 1904 vond te Borger voor het eerst een arbeidersvergadering plaats, met de bedoeling om loonsverhooging te eischen. Er was geen vereeniging, geen overleg, geen goed gevormd plan, om de zaak aan te pakken. Door een rondgaand briefje, van den eenen arbeider naar den anderen gebracht, was de vergadering aangekondigd. De spoorwegstaking oefende ook hier haar invloed uit; een deel der arbeiders meende, dat nu de tijd gekomen was, om met een paar woorden verandering te brengen in een toestand, waarvan men nu opeens al het nadeel inzag. De vergadering was goed bezocht. Ook enkele werkgevers uit den burgerstand en enkele landbouwers waren aanwezig. Er was geen leiding; niemand waagde het, het woord te vragen of te nemen. Wat wilden de arbeiders? Hoever wenschten zij inzake de loonsverhooging te gaan? Een goedgezind landbouwer bood zijn hulp aan om een bepaling te formuleeren. De meeningen der arbeiders bleken echter zoo uit één te loopen, dat er geen voorstel kon worden gedaan. Aan de arbeiders werd de raad gegeven, een vereeniging op te richten en dan eendrachtige pogingen aan te wenden, doch de arbeiders bleven, getrouw aan den volksaard, de kat uit den boom kijken.

Onder de zich wijzigende omstandigheden ging iedere vastheid van loonsregeling geheel verloren. Het werk in den landbouw werd betaald, naarmate men daaraan behoefte had. Langen tijd was de arbeid betaald naar den tijdsduur, die er voor noodig was, maar men ging steeds meer betalen naar de hoeveelheid werk. Met de toenemende landontginning nam ook de vraag naar arbeidskrachten toe en de aanbidding werd, door de uitbreiding der kleine bedrijven, steeds minder, zoodat loonsverhooging onvermijdelijk was. Een dagloon van f 2.— bleek te laag. Zoo kwam het

grasmaaien, dat vroeger met f 0.75 met den kost per dag betaald werd en later met f 1.50 zonder kost, op f 2.50 per dagwerk (van $\frac{2}{3}$ ha). Om nog weer hooger te komen werd een dagtaak gesteld op $\frac{1}{2}$ ha, en kwam de ha op f 5.—. Deze prijs is tot f 8.— en f 10.— per ha opgedreven. En de boeren betaalden dit nog liever dan een grasmachine aan te schaffen. Enkelen, die zoo'n machine hadden, werkten daarmede ook voor anderen. Omdat de machine duur gekocht was en er paarden voor moesten, die eenigszins geoefend waren, nam de machinemaaier niet minder geld dan de arbeider. Slechts leidde het hoog gestegen maailoan er toe, dat onze arbeiders niet meer naar Noordholland gingen om daar te maaien.

Voor het aardappeldelven werd voor 1900 f 8.— per mudde lands, zonder den kost, betaald. Nu kwam dat loon al op f 10.— à f 12.—. Het zou nog hooger gestegen zijn, indien de schoolkinderen niet in het krabben betrokken waren, doordat de schoolvacantie juist in den aardappeltijd werd gesteld. Daardoor zag men soms heele arbeidersgezinnen op het aardappelveld. De inkomsten der gezinnen stegen daardoor, zonder dat het loon behoefde te worden verhoogd. De nieuwe onderwijswet heeft aan dezen vorm van kinderarbeid een einde gemaakt.

Ook de oude regeling voor den korenoogst ging verloren. De boerinnen wenschten ontheven te worden van het bereiden van het vele eten voor het bouwvolk. Dit leidde tot een andere regeling en men betaalde nu f 3.50 — f 4.50 per bouw, afhankelijk van den stand van het gewas. En nu ging het zoo, dat het loon in jaren met een ruim gewas verhoogd en in jaren met minder gewas niet verlaagd werd, zoodat ook in den bouw de loonen langzamerhand stegen. Van de vroegere werkzaamheden, die voor 40 cents per dag werden verricht, zijn er verscheidene vervallen: b.v. het plaggensteken, het laden en rijden van den schapenmest en het slooten ruimen, „overbodig geworden” door de afrastering met prikkeldraad en het korendorschen in den winter, na de invoering van de dorschmachine.

Zoo was de toestand geworden, toen in 1914 door de mobilisatie gebrek aan arbeidskrachten ontstond. Ieder deed toen zijn best om het landbouwwerk af te doen. Bejaarden en minder sterken spanden zich in, omdat de beste werkkrachten gemist werden en aan arbeiders betaalde men een loon naar zij eischten. Voor jonge mannen, die een bedrijfje hadden en die hun koren op het land moesten laten, werd gratis gewerkt.

De mobilisatie duurde langer dan men verwacht had, zoodat alle landbouwwerkzaamheden werden ingekrompen en tot het noodzakelijke beperkt. Voor dien noodzakelijken arbeid werd goed betaald. Tot het overbodige werk behoorde ook het kunstmestzaaien, want er was geen kunstmest. Ondanks de besparing van veel werk bleef het zaaien en oogsten doorgaan. De duurte bracht de arbeiders er toe, voor het aardappelkrabben f 20.— per bouw te vragen. Dit was voor vele landbouwers te hoog, doch er ontstond geen conflict, want enkele landbouwers gaven het geeischte, om maar spoedig hun aardappels uit den grond te krijgen. Het tarief van f 20.— per mudde lands kreeg nu een zekere vastheid, zoodat wie dit niet betalen wilde, zijn aardappels in den grond hield. Men stapte over dit hooge loon

heen, omdat de aardappels zoo veel opbrachten, daarbij tevens denkend aan de duurte, die vooral het arbeidersgezin drukte.

In 1916 kwamen de looneischen meer naar voren. Iedere arbeider weigerde, voor minder dan f 3.— in dagloon te werken. Het grasmaaien kwam op f 15.— per ha, het korenmaaïen op het dubbele van wat men in 1912—'13 verdiend had, het aardappelkrabben op f 24.— per mudde lands. De arbeiders vereenigden zich, de boeren niet, uit de overweging, dat men eerst den tijd maar eens door moest zien te komen.

Het grootste deel van de dorpsarbeiders zou wellicht niet tot zulke hooge looneischen zijn gekomen, indien hier geen invloeden van buiten werkten. In de Oost-Drentsche gemeenten waren die invloeden het eerst merkbaar. In de veengedeelten van deze gemeenten bestonden reeds eenigen tijd bonden van veenarbeiders, die hun looneischen stelden en bij niet-inwilliging met staking dreigden. Daarvan hielden de arbeiders van het zand niet en wanneer er in het veen een staking werd geproclameerd, liepen de veenarbeiders, die van het zand afkomstig waren, naar huis, om daar eenige dagen in hun eigen bedrijf te werken en na afloop van de staking weer rustig naar het veen terug te keeren. De neiging tot vereeniging was daar ook reeds overgegaan op de arbeiders van de veenkoloniale bedrijven, die reeds voor den oorlog ieder voorjaar hun eischen stelden en die loonsregeling met de vereenigde boeren bespraken. Deze besprekingen brachten meer verwijdering dan toenadering, zoodat de arbeiders tijdens den koren- en aardappeloogst herhaaldelijk in staking gingen. De boeren werkten dan met hun kinderen en met machines en de arbeiders liepen zonder werk om. Hadden de veenkoloniale boeren vroeger 's winters werk verschaft door in de schuren te laten dorschen, thans namen de machines dit werk over en de arbeiders bleven werkloos. Tijdens de mobilisatie bleef deze slechte verhouding voortduren en zoo ontstond er in 1919 een staking in den aardappeloogst, die weken achtereen heeft geduurd, waarbij de arbeiders de grootste schade leden. In 1920 werd zooveel met aardappelrooimachines gewerkt, dat den arbeiders voor een groot deel de kaas van het brood werd gehaald.

In de zandstreken ging het oprichten van arbeidersvereenigingen niet zoo vlot. Te Borger is er in 1918 één opgericht, die geen lang bestaan had, maar in het voorjaar 1921 volgde een andere.

Wel overhandigde de arbeidersvereeniging jaarlijks haar loonsregeling aan de landbouwvereeniging, maar deze nam het voorstel voor kennisgeving aan. Geen strijd, geen conflict. Wij zullen zien en als wij u noodig hebben, zullen wij u daarvan kennis geven. Zoo denken de boeren. De loonen zijn gelijk de marktprijzen, op en neer gaande.

In 1919 klopten werklooze fabrieksarbeiders bij het gemeentebestuur van Borger aan om steun. De glasfabrieken van Nieuw-Buinen verschaften geen geregelde arbeid meer. Men zette ze aan het keienkloppen, maar wat ze hierbij verrichtte was van zeer geringe beteekenis.

De landarbeiders uit de Veenkoloniën waren in den winter 1919-'20 reeds langen tijd werkloos, omdat niemand hun diensten vroeg (zie boven). Daarom begon de

gemeente met heideveld aan te koopen en dit door de werkloozen te doen omspitten. Een deel der kosten is teruggevonden. Zelfs werd een perceel heideveld zonder schade verkocht aan iemand, wien crediet werd verleend ingevolge de landarbeiderswet. Dien winter kwam men nog zonder al te groote opoffering der gemeente door.

In den winter 1920-'21 zou zich de catastrophie op minder gelukkige wijze herhalen. Arbeiders met een paar melkkoeien in den stal en een geslacht varken in het zout eischten werk. Zij waren immers aangesloten bij de bondsafdeeling, hadden hun contributie een half jaar betaald en hadden nu recht op steun. Hoever stond zoo'n arbeider beneden den vroegeren Drentschen landarbeider met groot gezin, die zich schaamde, als hij in den strengen winter om een wekelijksche bedeeling van twee of drie gulden moest komen vragen!

Na het spitten van heideveld, dat maar niet door kon gaan, is men begonnen met het verharden van wegen. Door emigratie van arbeidersgezinnen naar Twenthe, Eindhoven, naar de Limburgsche kolenmijnen en elders is het aantal der behoeftige gezinnen gedaald. (958, 966).

Tenslotte is het ook in het zandgebied tot stakingen gekomen. In het najaar van 1924 eischte de afdeeling van den arbeidersbond te Borger een loonsbepaling, hooger dan de zusterverenigingen in de gehuchten van deze gemeente. De werkgevers onderwierpen zich niet aan deze eischen, zoodat het op een staking uitliep. De boeren werkten met van elders geleende aardappelrooimachines de aardappels uit den grond en de arbeiders verdienden weinig of niets. Zoo was de arbeiderskwestie, vóór den oorlog in de zandstreken van Drenthe onbekend, omstreeks 1924 reeds diep doorgeworteld. (734).

De gunstige ontwikkeling in het bestaan van den arbeider voor den wereldoorlog is nadien niet voortgezet. Wel waren de loonen veel hooger geworden, maar de boeren verschaften in den tijd, toen hun bedrijf weinig voordeelen meer opleverde, veel minder werk dan voorheen. Konden de arbeiders voor den oorlog door goedkoop land te koopen of te huren, hun eigen bedrijfje uitbreiden en daardoor hun bestaan verbeteren, na den oorlog waren zoowel de koop- als de huurprijzen van het land zóó gestegen, dat op die wijze geen voordeel meer te bereiken was. Wel werd er veel land verhuurd, ook door boeren, die met het oog op de hooge loonen hun bedrijf verkleinden, maar dit land werd niet gehuurd door de dorpsarbeiders, maar door kleine landbouwers, die toch niet meer in loondienst voor anderen werkten. De actie om de loonen hoog te houden heeft ten gevolge, dat de werkloosheid steeds meer toeneemt. Vele boeren besparen in hun bedrijf door besparing van werkloon. Er blijft echter ook veel werk ongedaan, waardoor schade wordt veroorzaakt. Stellig kan de werkloosheid verminderd worden door vermeerderde toenadering tusschen patroon en arbeider. Het ware dan ook in hooge mate wenschelijk, dat hier een goede en rechtvaardige loonsregeling tot stand kwam, door onpartijdige mannen met kennis van zaken voorgesteld. (533, 931).

Waar geen weldenkend mensch de vroegere lage loontarieven voor landbouw-werk zou terug wenschen, daar zouden wij een terugkeer van de vroegere verhouding

tusschen boer en landarbeider zeer wenschelijk achten, omdat beider belangen daardoor veel beter dan nu bevorderd worden en omdat de arbeider er nu het meest schade door lijdt. De regelingen van de werkwijze, die vroeger bestonden, zijn verdwenen. Het bevorderen van de belangen der onvermogenen door vermogende landbouwers kan niet op zoodanige schaal als vroeger geschieden, omdat het aantal der grootere werkgevers zeer verminderd is. Maar toch kan er veel verbeterd worden en dien kant begint het (1925) al eenigszins uit te gaan.

In midden-Drenthe, waar men met de loonsverhooging achteraan kwam, was men in 1925 niet zoover achterop als in oostelijk Drenthe en is de verhouding tusschen werkgevers en werknemers in het landbouwbedrijf veel beter gebleven dan in oostelijk Drenthe, waar de geest van vroegere werkstakingen vanuit de Veenkoloniën veel meer naar de zandstreken is doorgedrongen. Bij overleg en samenwerking zou hier nog veel goeds ten bate van den werkenden stand te bevorderen zijn. (735).

e. DE SCHEPER. (586, 615, 938, 1002).

Het beroep van scheper heeft langen tijd bij de Drenthenaren in hooge achting gestaan. De scheper was één der eersten van het dorp. Daar, behoudens enkele uitzonderingen, alle dorpelingen schapenhouders waren, zoo had ook ieder met den scheper te maken. Door den dagelijkschen omgang met de schapen kreeg hij ervaring en eenige kennis van de ziekten, die bij dit vee voorkwamen. En daar men bij zijn hulp baat bond, werd zij in vroegere tijden, toen veeartsenijkundige hulp zoo schaarsch was, ook bij andere zieke huisdieren ingeroepen en de schepers verleenden die hulp gaarne. Zij kenden velerlei huismiddelen voor een ziek dier, waarvan het gebruik wel eens goede uitkomsten gaf, terwijl er van gezwezen werd, waar dit niet het geval was. Het resultaat van hun attentie voor ziekteverschijnselen van het vee was, dat zij er bij ervaring meer kennis van kregen dan anderen.

Ook om zijn weerkundige kennis stond menige scheper in achting en er werd van hem, die dagelijks in de open lucht verkeerde en op het vrije veld alle verschijnselen in den dampkring waarnam, gedacht, dat hij de weersgesteldheid heel goed vooruit wist. Voorts ontleende de scheper zijn weerkunde aan het gedrag der schapen in het heideveld. Wanneer de hamels of weerschapen hun koppen hevig tegen elkaar stootten, zou de scheper regen voorspellen, terwijl het zeer vreedzaam weiden der dieren tegen zonsondergang een teeken van mooi weer is. Voorts was hij het meest van allen bekend in het groote heideveld, die ieders heideperceelen, slagen genoemd, wist aan te wijzen, die voor zijn schapen de beste weideplaatsen wist uit te zoeken en die er voor waakte, dat het vee in den nazomer niet op de lage plekken graasde, waar het de sporen van de galziekte zou kunnen opdoen, die in het voorjaar wist, waar de eerste grassprietjes zouden ontluiken, die de oude heide, den plantengroei van eenige jaren met grove stengels, in brand stak om daardoor weer jonge en door de schapen gretig gewilde heide te doen ontspruiten. Ook wist hij, welke landbouwers de beste en het grootste aantal schapen hadden, in welke hokken het best gevoederd

werd, waar de schapenhouderij meer en waar zij weinig of geen voordeel opleverde. Omgekeerd werd een hok vol goede schapen beschouwd als het beste kenteeken van een scheper, die zijn beroep verstond en liefde voor zijn vak had.

In een meer deftigen zin werd de scheper wel de heidevorst genoemd, omdat hij met het onder zijn hoede gestelde vee omging op een wijze, zooals men dat van een vorst tegenover zijn onderdanen wenschelijk achten zou. De eerwaardigheid van het beroep was mede gegrond op de sinds de kerkhervorming toegenomen bijbelkennis, waardoor bekend was, dat er in het Oosten groote herdersvorsten waren geweest, in navolging van Abraham, den grooten stamvader van het Joodsche volk. Met de heideschapen is hij zoo goed bekend, dat hij van elk der 12 à 1300 schapen, die hij onder zijn hoede heeft, op het eerste gezicht den eigenaar weet aan te geven. Minder kundige schapenkenners herkennen de dieren aan het oormerk, terwijl de weerschapen één of twee letters op één van hun hoornen ingebrand krijgen. (628).

Stedelingen, die in de dorpen en gehuchten kwamen, bewonderden den scheper om het harde fluiten op de vingers, om den eenvoud van zijn kleederdracht, om den breeden leeren riem om zijn lichaam, waaraan de smeerhoorn met de zalf tegen de schapenschurft bevestigd was, soms ook om zijn ongekunstelde taal, waardoor men vaak eigenaardige en zonderlinge beschouwingen van hem vernam, waaruit echter bijna altijd oprechtheid en welwillendheid spraken. Uit oude aarstvaderlijke tijden weet de scheper veel te vertellen. Zijn fantasie doet hem menige sage of legende, die hij door overlevering alleen weet en welke vaak zeer verminkt tot hem kwam, als een werkelijk feit beschouwen. Rooversgeschiedenissen kent hij tot in bijzonderheden en al heeft hij nooit geweten, wanneer en in welk land de beruchte Schinderhannes leefde, zoo is deze toch in zijn oogen een achtenswaardig persoon, omdat hij met gestolen geld een arme weduwe uit den nood redde. Zijn geringe literaire kennis trekt de scheper uit den bijbel, den Steenwijker Almanak en uit den Overtoomschen Marktschipper. Uit dit liederenboek kent hij de ridderzangen van buiten en zingt die in het veld ten aanhoore van den hond en van de kudde.

Zoo was de Drentsche scheper in het algemeen en wie als jeugdig schaapherder deze eigenschappen nog niet bezat, zou zich zoodanigen ouden scheper als zijn ideaal voorstellen en er naar streven hem gelijk te worden.

Zijn belooning ontvangt de scheper deels in contant geld, deels in natura. Het eerste wordt voor hem bijeengebracht door het heffen eener schapenbelasting. Twee maal in het jaar gaan twee personen, door de dorpsvolmachten voor deze taak aangewezen, bij alle schapenhouders rond en vragen betaling van drie of vier centen voor elk schaap. Men noemt dit het „geldloon”, dat naar het aantal schapen varieert van f 80.— — f 90.—, in sommige dorpen f 100.—.

Voorts heeft de scheper veelal het recht tot vrije bewoning van een huis, en het gebruik van het daarbij behorend bouwland en eenigen tuingrond, gezamenlijk bekend als de „scheperij”, dat gemeenschappelijk eigendom der gezamenlijke

markgenooten is. Zoolang de scheper ongehuwd is en derhalve geen gezin heeft, ontvangt hij den kost bij de boeren door „rondeten”, waarbij ieder der schapenhouders beurtelings 1 of 2 dagen achtereen den scheper als kostganger heeft. Hij mag dan de scheperij te zijnen bate verhuren. „Rondetende” schepers waren er voor en na vele in Drenthe en men kent er buurten, waar de schapenhouders geen anderen dan zoo'n rondetenden scheper willen, omdat dan het grootste deel van het loon in den vorm van kost wordt betaald, of wel, omdat men in zoodanige buurt vaak geen scheperij heeft. Wij kennen er onder de schepers, die jaren lang hun bedrijf op die wijze uitoefenden en die daarbij, vooral met behulp van een eigen schapenhouderij, van f 800.— tot f 1000.— voor hun ouden dag overspaarden. Hun schapen zijn dan gevestigd in de hokken der gezamenlijke schapenhouders, bij twee-, vier-, vijf- of zestallen en worden in de wintermaanden bij vorst en sneeuw door den boer in vereeniging met diens eigen schapen onderhouden, terwijl de scheper zelf elken morgen die hokken bezoekt, om zijn dieren eenige raapkoeken als krachtvoedsel toe te dienen. Voor nachtkwartier heeft de rondetende scheper een daartoe aangewezen huis; de kosten voor nachtkwartier, f 0.75 tot f 1.— per week bedragende, worden hem niet vergoed.

De scheperijen waren in de Drentsche dorpen of buurten vaak erge twistappels. Ontstaat een verdeeldheid tusschen de markgenooten, dan wordt al spoedig met verkoop van de scheperij bedreigd. Slechts zelden is het zoo ver gekomen. Te Buinen, waar vroeger vaak zoodanige bedreiging werd vernomen en waar het land hooger in prijs is dan in omgelegen plaatsen, is de scheperij in het eind van de vorige eeuw werkelijk verkocht en te Vries heeft een algeheele scheiding van de ongescheiden boermarke, waartoe ook de scheperij behoort, plaats gehad.

Gehuwde schepers hebben allen een kleine boerderij, waarbij één of twee melkkoaien, een paar varkens en een flinken koppel heideschapen (60 à 80 stuks), waarvan er 15 à 20 in zijn eigen hok en de overige bij de boeren nachtverblijf houden. Het bouwland, dat de scheper gebruikt, wordt door de schapenhouders geploegd, gezaaid of gepoot, alles te zijnen bate en zonder belooning aan die boeren en het gewas wordt voor hem ingeoogst en naar zijn huis gevoerd. Eigenaardig is hierbij de regeling bij het maaïen van winterrogge voor den scheper, echter niet in alle dorpen in gebruik. Meestal beginnen alle boeren den winterrogge-oogst op denzelfden dag. De daaraan voorafgaande dag is dan bestemd voor het maaïen van de rogge van den scheper. De grootste schapenhouders leveren een maaier en een weller, kleine schapenhouders slechts één persoon. De vereeniging van drie personen noemt men een „zwa” of „zwade”. Met 5, 6 zwaden wordt dan des schepers koren, meestal niet meer dan 4 à 5 mudden lands of ruim 1 ha, in een halven dag gemaaid en in hokken ter droging op het land geplaatst. Elders houdt men van deze verplichting beurt. Landbouwers uit de eene helft van het dorp bewerken dan in het eene jaar, die uit de andere helft van het dorp in het andere jaar den oogst van den scheper. Bij het delven van de aardappels van den scheper volgt men dezelfde handelwijze. Voorts halen de paardenhouders de brandstof van den scheper uit het veen. Al dit werk behoort tot de belooning van den scheper.

Is de veehouderij van den scheper klein en onvoldoende voor de productie van den noodigen stal mest, dan wordt den scheper het recht toegestaan, in Augustus, wanneer de winterrogge binnen is en het land nog niet bezaaid, gedurende drie of vier achtereenvolgende nachten de geheele schapenkudde op één zijner akkers te doen verblijven. Dan moet de scheper ook des nachts bij de dieren de wacht houden.

De rest van het loon van den scheper wordt in natura betaald op den eersten Zaterdag in November. Dan is het „shepersdag”, of de dag van het „shepersloon beuren”, bij alle schapenhouders bekend, maar welke dag echter, om nalatigheid of verzuim te voorkomen, door het circuleeren van een „boerbriefje” vooraf wordt aangekondigd. De inhoud van zoodanig briefje is ongeveer de volgende: „De volmachten van maken bekend, dat er Zaterdagmorgen op het blazen van het boerhoorn in de scheperij shepersloon zal worden gebeurd, van ieder schaap $1\frac{1}{2}$ kop rogge en $1\frac{1}{2}$ kop aardappels en van ieder schaap een halve stuiver. Zegt het voort.” De administreerende volmacht zendt tegelijk twee gelijk-luidende briefjes af, één naar zijn rechtschen en één naar zijn linkschen buurman. Na lezing brengen deze burens dat briefje dadelijk een huis verder, enz. De landbouwer, die twee briefjes ontvangt, kan het verder bezorgen staken; het briefje is rond geweest.

Op het aangegeven uur klinken Zaterdagmorgen de tonen van het boerhoorn door het dorp of gehucht. Terstond begeven zich de volmachten, twee of drie personen, naar de scheperij om er als ontvanger te fungeeren. Twee blijven op de deel, d.i. de kleine schuur. Voorzien van een „halfmud vat” ($\frac{1}{2}$ hl), „schatvat” ($\frac{1}{4}$ hl), spintvat (5l), kop en halve kop (resp. 1 en $\frac{1}{2}$ l), zijn zij voor hun taak gereed. De volmacht-ontvanger meet de rogge behoorlijk af en stort het ontvangen koren in des shepers zak. Voor de aardappels fungeert de scheper zelf als ontvanger; de hoeveelheid wordt niet nagemeten, want aardappels zijn goedkoop en de boer verbouwt deze in ruime hoeveelheid.

Daarop treedt de betaler de keuken binnen, waar de tweede ontvanger zitting heeft genomen. Er wordt nog $2\frac{1}{2}$ of 3 cent van elk schaap betaald, welk geld dienst doet ter belooning van den „meehieër”, wiens dienstdag den 1sten November eindigt, terwijl voorts nog 3 à $3\frac{1}{2}$ cent moest worden betaald voor elk lam, in dat jaar geboren, aangezien die nog niet op de schapenlijst van het vorige jaar vermeld waren (739). Voorts houdt deze volmacht aanteekening van het aantal schapen, dat op 1 Nov. aanwezig is. De lijst van die aangifte, de schapenlijst, dient het geheele jaar als kohier voor den aanslag der bijdrage tot de belooning van den scheper.

Zoo volgen de betalers elkaar op. Wij zien ze naderen van uit alle deelen van het dorp. Een paar mannen dragen twee voor de helft gevulde zakken op den rug. Dat zijn kleine schapenhouders, keuters. Een andere komt met een kruiwagen, waarop een zak rogge, die heeft misschien wel 60 schapen. Hij brengt eerst de rogge en keert daarop naar huis om een zak aardappels te halen. De schuur van den scheper is vol betalers, zoodat ieder zijn beurt moet afwachten. Er wordt gesproken over

het schepersloon, dat grooter of kleiner is dan in voorafgaande jaren, naarmate de korenprijs hooger of lager is, want de scheper verkoopt een deel van de rogge aan den dorpsbakker of brengt de rogge ter markt. In de slechte roggejaren, die we na 1860 hebben gekend, werd door de boeren menigmaal geen rogge betaald, maar werd daarvoor een bedrag aan geld overeenkomstig den marktprijs uitgekeerd.

Na een paar uren is de zitting ter ontvangst van het schepersloon geëindigd. Door de schepersvrouw worden de volmachten op koffie met koek of andere verscheuringen onthaald. Men spreekt over dorpsbelangen, over de weersgesteldheid, over de schapenhouderij, over het ontvangen loon enz.

Gewoonlijk is het loon aan rogge en aardappels tot een minimum vastgesteld; stijgt het aantal schapen, dan is dat in het voordeel van den scheper; daalt het aantal, dan wordt de hoeveelheid per schaap verhoogd. Zoo betaalden de schapenhouders te Gasselte in 1899 per schaap 4 l. rogge en evenzooveel aardappels, terwijl te Borger niet meer dan $1\frac{1}{2}$ l. werd betaald.

Tot de voordeelen van den scheper behoort ook de belooning voor het hoeden van geiten, die dagelijks met de schapen naar het veld loopen. Daglooners, die niet meer dan één koe houden of er in het geheel geen bezitten, houden een melkgeit. Ook sommige boeren houden zoo'n dier, hetzij om daardoor geitenmelk te bekomen, die sommigen als zeer gezond beschouwen, hetzij dat men de aanwezigheid van zoo'n geit als een voorbehoedmiddel beschouwt tegen koudvuur bij de schapen. Zoo ziet men bij een schapenkudde een 50—70 geiten. Van elke geit ontvangt de herder over het geheele jaar 25 cent loon.

Voor de rammen der schapen wordt geen loon betaald. Zij dienen in de eerste plaats tot instandhouding der schapenhouderij, waarbij ook de scheper belang heeft, en waarom zij, volgens oud dorpsgebruik, vrijgesteld zijn van loon.

Na ontvangst van zijn loon kan van den scheper worden gezegd, dat hij voor den komenden winter de schaapjes op het droge heeft en menig daglooner heeft deswege den scheper vaak benijd.

Toch zou de scheper met vrouw en drie of vier kinderen van dit alles niet kunnen leven. Had hij echter een paar melkkoeien, waarvoor hij weide zou moeten huren, legde hij zich toe op de varkensfokkerij om daaruit voordeel te behalen, bezat hij een 40 à 60 heideschapen, waarvan een derde gedeelte in zijn eigen stal stond op eigen kosten van onderhoud in den winter en twee derden in de stallen der boeren, die de kosten van het onderhoud der dieren droegen, dan zou hij wel een bestaan vinden. Wij hebben schepers gekend, die in hun beroep een behoorlijk bestaan vonden, maar ook, die het niet breed hadden.

De schepersvrouwen stonden in den roem van vlijtige en zuinige huismoeders vaak niet hoog. Zij, die elken dag, ook den Zondag, alleen huishielden, en alleen bij heel slecht weer over dag met haar echtgenooten samenwoonden, werden licht uithuizig, hetgeen wel eens tot verwaarloozing van huiselijke zaken leidde. Doch niet alle schepersvrouwen waren alzo. Er waren ook vroeger schepers, die op rijperen leeftijd, waarop hun kinderen voor hen het uitzicht op een betere toekomst en

meer werkkrachten openden, den herdersstaf lieten rusten, een landbouwersplaats huurden, hun vee vermeerderden en boer werden. Zoodanig voorbeeld vond in de laatste decennia der vorige eeuw en de eerste jaren dezer eeuw meer navolging, zoodat wij thans (1915) nog boeren vinden, die vroeger scheper zijn geweest. Tot het welslagen van een dergelijke standsverwisseling droeg de huisvrouw, als vroegere schepersvrouw, niet weinig bij.

De schepersleerling begint zijn loopbaan als meehieër. Dan begint hij een en ander omtrent de behandeling der schapen en het weren van de schurftziekte te leeren. Na een paar jaar gaat hij zich elders besteden. In een gehucht of buurt, met 6—10 schapenhouders, tezamen 250 à 300 schapen bezittend, vindt hij een werkkring. Zijn loon bestaat dan uit f 60.— à f 80.— per jaar benevens den kost. Maar ook hij hoopt op lotsverbetering en vertrekt over een paar jaar weer, om elders een dienst te aanvaarden op f 120.— of meer loon. In den regel zoekt zoo'n jonge scheper de vriendschap te verwerven van een ouderen collega in een naburige plaats, wiens meerdere ervaring hem ten goede komt en van wien hij bij het dingen naar een betere schepersplaats een aanbevelingsbrief bekomt.

De oude schepers uit de vorige eeuw zijn in de gemeente Borger allen nog opgevolgd door jongere, voordat de schaapskudden werden afgeschaft. Het gezag, dat de ouderwetsche schepers hadden, hebben hun opvolgers niet kunnen behouden; hun kennis van de ziekteverschijnselen bij het vee en die van de weersgesteldheid werd steeds minder op prijs gesteld. Het waren niet altijd scheperszonen, die van jongs af aan bij het schepersbedrijf waren opgeleid, zoodat zij bij hun eenzaam beroep minder rust vonden dan hun voorgangers. De behoeften van hun gezinnen waren vaak iets grooter dan die van de gezinnen der oude schepers, zoodat zij van de bezoldiging van voorheen niet konden leven. Het loon in natura werd afgeschaft en de scheper kwam allengs op 15 cent per schaap, met vrije woning en landgebruik. (494)

De nieuwe schepers hebben getoond, dat de tijd, waarin iemand zich voor zijn geheele leven aan dit beroep verbinden zou, voorbij was. Had men de schapenhouderij in Drenthe in stand moeten houden, dan zou de belooning van de schepers een andere moeten zijn geworden. Voorts zou geen scheper van den lateren tijd tot zijn dorpsgenooten in zoodanige betrekking hebben gestaan als de oude herder der vorige eeuw. (615).

Als men een scheper van het oude stempel in het Drentsch Museum van Oudheden te Assen als opzichter voor de oudheidkundige voorwerpen zou kunnen plaatsen, zou hij, die voor elk bezoek de deur moet openen, zelf het eerste en belangrijkste object zijn voor den inventaris van het Museum.

De tegenwoordige schepers worden gehuurd voor een bepaald bedrag van f 120.— tot f 200.— in het jaar, benevens den kost, waarvoor zij rondeten. (98). Men vindt ze onder invaliden of ongehuwden, die aan het leven op het ruime en vrije veld de voorkeur geven boven het landbouwerswerk. (494). Zij, die zoowel op Zon- en feestdagen als op werkdagen hun diensten verrichten, hebben in den winter wel warme kleeren noodig, maar hebben geen behoefte aan kleeding voor Zon- en

feestdagen, waardoor hun uitgaven aanzienlijk minder zijn dan van andere arbeiders. (586).

De ooïenscheper werd ieder jaar benoemd door de boervergadering. Zij, die naar de betrekking solliciteerden, meldden zich daartoe bij den scheper aan. Deze weet ook hoeveel lammeren in totaal geboren zullen worden, hetgeen van belang is, want de belooning wordt gerekend naar het aantal ooïschapen: een grooter aantal beteekent hooger loon bij lageren aanslag voor ieder moederschaap.

Bij afdaling laten de verschillende sollicitanten hun eisch hooren. Eén vraagt vierdehalf stuiver, een ander zeventien cent enz. Wanneer de scheper er mede accoord gaat, wordt het werk opgedragen aan dengene, die het minste vraagt. Gewoonlijk bedraagt dit loon voor den diensttijd van drie maanden ongeveer f 35.— à f 40.—.

Daarnaast heeft de ooïenscheper nog enkele emolumenten, voornamelijk bestaande in eieren. Op den eersten of tweeden Paaschdag ontvangt hij van landbouwers met 10 of meer ooïen 5 à 6 eieren, terwijl de keuters met minder ooïen 2 à 3 eieren geven. Brengt één der ooïschapen gedurende den tijd, waarin de herder met het vee in het veld is, een lam ter wereld, dan krijgt de ooïenscheper voor het verzorgen en het thuisbrengen van dat lam ook nog drie eieren, zoo het tot het vrouwelijk geslacht en twee eieren, zoo het tot het mannelijk geslacht behoort. Dit zijn oude volksgebruiken, sedert onheugelijke tijden alhier bekend. De eieren worden dadelijk bij afgifte van het lam toegekend. Bij gebrek aan eieren betaalt men 5 cents aan den herder.

Werd van de schepers gezegd, dat zij vaak goede weerkundigen waren, van de ooïenscheper wist men, dat zij zich tot goede vogelkenners ontwikkelden en het zoeken van kievitseieren was in April een geliefkoosd werk voor den ooïenscheper, voor wien het vinden van die eieren, vaak met behulp van een ouden herdershond, niet moeilijk was. Een kievitse had in het einde van Maart of in het begin van April de dubbele waarde van een kippenei.

Niet in alle plaatsen waar men fokschapen had, benoemde men elk voorjaar een ooïenscheper. Waar deze ontbrak trok iedere schapenhouder elken voormiddag met zijn eigen schapen naar zijn eigen hooi- of weiland, waarbij deze den tijd tevens gebruikte om molshoopen te slechten of slootaarde over het land te strooien of door ander werk te verrichten. Op den middag kwamen de schapen thuis en in den namiddag werden zij nog een paar uren in de weide gebracht. Iedere schapenhouder had dan een beurttag om alle ooïschapen uit het dorp dien halven dag te bewaken. (85, 938).

f. ONGEVALLLEN.

Het grootste aantal ongevallen, dat hier in het landbouwbedrijf voorkwam, was het vallen uit de bekapping van de boerenhuizen op den harden dorschvloer en ongelukken met paarden.

In de oud-Drentsche boerenhuizen wordt koren en stroo geborgen in de bekapping, de ruimte boven de dorschdeel, waar van het ééne naar het andere gebint

palen zijn gelegd, die men sleten noemt en waarop het koren wordt gepakt. De ligging dier niet vastgenagelde sleten kan soms eenigszins onregelmatig zijn. Sommige hebben n.l. de lengte van het eene gebint tot het andere, andere reiken nog tot de helft van den afstand van het volgende gebint, terwijl de langste tot over twee gebinten reiken. In den ouden tijd had men hiervoor veelal kromme eiken palen, die meer duurzaam waren dan het rechte dennenhout, dat men er later voor gebruikte.

Vóór het binnenhalen van het koren werd het bovenhuis schoongemaakt, en werden de sleten behoorlijk herlegd, waar dit noodig was. Bij het inpakken van het koren leverden die palen geen gevaar, want de man, die koren inpakte, lag daarbij altijd op de laag, hij werkte voor zich uit en kwam niet op de palen, waar hij zou kunnen doorvallen. Bij het oppakken werd in de korenlaag een opening gelaten, die men slop noemde en kunstig werd hier het koren opgestapeld, zoodat het slop met elke nieuwe korenlaag verder naar boven reikte. Gevaar bestond er bij dit werk dus niet, doch het bestaande balkenslop bleef wel een gevaar, want de boerenknecht, die in den winter in het vroege ochtenduur naar boven moest om koren af te halen, dat gedorscht zou worden, kon zoo gemakkelijk, in het donker loopend, door het slop vallen, wat niet zelden gebeurd is. Soms kwamen dan eenige korenschooven mee naar beneden vallen, waardoor de kracht van den val op den harden dorschvloer zoodanig gebroken kon worden, dat het ongeluk geen slechte gevolgen had. Wanneer echter in het voorjaar het hooi en koren grootendeels als veevoedsel verbruikt waren en er dan nog hier of daar wat ongedorscht graan of wat stroo zat, dan was het op die palen recht gevaarlijk. Hier was een dennenpaal vermolmd en brak, zoodra iemand er den voet op zette, daar vergleed een paal of wipte, wanneer hij niet met één zijner uiteinden op het gebint lag. In dergelijke gevallen viel dikwijls de persoon, die op de balken was en er zijn vele gevallen bekend met terstond doodelijken afloop. Groot was het aantal ongelukken, dat hierdoor ontstond, waarbij arm- en beenbreuken, schedelbreuk, schouder- en sleutelbeen kneuzingen herhaaldelijk voorkwamen.

Deze ongevallen treffen wij in onze nieuwerwetsche boerenhuizen niet meer aan.

Het uitmesten van de oude potstallen was ook niet zonder gevaar, vooral wegens den dichten stand van het vee. Soms werd één dier uit den stal weggenomen om de noodige ruimte voor het uitmesten te krijgen, soms echter bleven alle in den stal. Met een scherpe spade werd nu de mest in vierkante blokken gesneden of gestoken en met een mestvork werden die blokken op den dorschvloer gelegd, om vandaar op een wagen te worden geladen. Het lossteken en uitwerpen van dien mest was zoowel voor den werkmans als voor het vee gevaarlijk. Verwonding door de scherpe spade of de mestvork kon hier licht voorkomen. In de nieuwe boerenhuizen en schuren is dat alles anders en beter geworden.

Op de erven buiten de boerenhuizen had men vroeger open welputten, waaruit het water geput werd voor het drinken van het vee. Uit sommige dier putten werd het water door middel eener rolbeweging opgehaald; een emmer werd dan aan een

touw of ketting neergelaten en als de emmer gevuld was, draaide men den rol, waarom het touw liep, zoo, dat de gevulde emmer naar boven kwam. Andere putten hadden een zwengelbeweging om het water op te halen. De zwengel was van boven bevestigd aan een schuin staanden zwaren hefboom, gesteund door een stijl op den grond. Hing men nu den emmer aan het ondereinde van den zwengel, om dien in den put neer te laten, dan kwam de hefboom eerst in opgericht stand, daarna in tegenovergestelde richting, om bij het ophalen van den gevulden emmer weer naar den oorspronkelijken stand terug te keeren.

Waar nu de hefboom, steunpilaar, zwengel en de afsluiting om den put goed in orde waren, daar leverde het opputten van water hoegenaamd geen gevaar. Gevaarlijker werd dit werk, wanneer het begon te vriezen. Dan vroom al het water, dat bij het opnemen en overslaan der emmers gemorst werd, rondom de put vast en hoe licht kon nu de man, die elken morgen en avond acht tot tienmaal kwam om water te putten voor het vee en telkens met twee gevulde emmers vandaar naar den stal ging om het vee te drenken, hier niet uitglijden en op het gladde ijs vallen. Groot was het aantal ongevallen niet, hetgeen hieraan toegeschreven werd, dat men bij het dragen van twee emmers gewoonlijk achterover viel. Het omvallen van een emmer had dan gewoonlijk slechts natte beenen ten gevolge. Het dragen van één emmer was gevaarlijker dan twee, omdat men dan niet altijd achterover viel.

Bij de nieuwe huizen worden zulke putten niet meer gebouwd. Men heeft nu welputten met pompen in huis of in de schuur, waarbij het gemorste water terstond wegloopt.

Uit het bovenstaande blijkt dus wel, dat de nieuwe en meer gemoderniseerde boerenwoning niet alleen voordeel en gemak, maar ook veel minder gevaar voor ongevallen oplevert.

Het omgaan met paarden noemden wij als tweede belangrijke oorzaak van ongevallen in het landbouwbedrijf. Ongelukken met paarden ontstaan gewoonlijk niet door het trappen van de paarden, maar voornamelijk door het op hol slaan van ingespannen paarden. Te allen tijde kwamen deze ongevallen het meest voor in de maanden October en November, ook nog in December. Dit hangt samen met het landbouwbedrijf. De zaaitijd voor de winterrogge, vroeger het alles overheerschend gewas, was September, soms nog een week in October. Gedurende den zaaitijd moesten de paarden hard werken en werden dan krachtig gevoed. Haver werd hier destijds weinig verbouwd, zoodat winterrogge het voornaamste krachtvoedsel was. Zoodra het zaaien van het wintergraan gedaan was, kregen de paarden rust, maar werden dan nog vaak eenige weken doorgevoerd, te meer, omdat men meende, in den winter dan goedkooper te kunnen voeren. En de Drentsche boer was in het algemeen zoo goed voor zijn paard, dat men Drenthe wel „de paardenhemel” heeft genoemd.

Zoodra nu de paarden na eenige dagen van rust weer ingespannen werden, was het voor den geleider zaak om een wakend oog te houden. Een spelende knaap bij den weg, een uit een bosch opvliegend vogeltje, een fladderend stuk bleekgoed kon het

paard schrik aanjagen, zoodat het op hol sloeg. En is het eenmaal buiten het beheer van den toom, dan komt de geleider, die in den beginne wel zijn best doet, om het leidsel in handen te houden, er meestal „hinkend” af, ook nog al is hij niet op den wagen gezeten op het oogenblik, dat zijn rossinanten begonnen te hollen. In het voorjaar, wanneer de paarden meer geregeld werken en minder krachtig gevoed worden, is het omgaan met paarden minder gevaarlijk en ook in den zomer, wanneer zij bij afwisseling veel in de weide lopen zullen zij, ingespannen wordend, zelden op hol slaan. Ongevallen bij het besturen van paarden, die een directen of spoedigen dood van den geleider tengevolge hebben, zijn hier niet zeldzaam.

De zaai van winterrogge is ingekrompen en wordt over meer tijd verdeeld, zoodat de paarden daarvoor niet zoo hard werken als vroeger en bijgevolg in den zaaitijd minder sterk gevoed worden. Ook na dien tijd werd nog veel werk verricht, dat men vroeger niet kende, zooals het vervoer van aardappels, voor uitvoer bestemd, de aanvoer van kunstmeststoffen, het omploegen van woeste gronden e.d. Deze geregelde werkzaamheden deden het gevaar van hollende paarden aanmerkelijk verminderen.

Ook bij andere werkzaamheden is het gevaar voor ongelukken kleiner geworden. Zoo is het korendorschen met stokken of vlegels afgenomen, naarmate de dorschmachine meer in gebruik kwam. Het snijden van stroohaksel voor het vee is minder gevaarlijk, omdat men daarvoor de hakselmachine heeft. Het gebruik van de scherpe zeis voor het grasmaaien is afgenomen door het werk van de maaimachine. Het snijden van twijghout, dat men vroeger gebruikte voor het vastleggen van stroodak op de huizen, was niet zonder gevaar, omdat de twijgsnijder vaak met een open mes in het dichte bosch rondliep, om onmiddellijk af te snijden, wat voor hem geschikt was. Kwam hij onverwachts te vallen, dan was dat mes in zijn hand gevaarlijk. Nu de stroodaken door een bedekking met pannen vervangen worden, of nu er bij het leggen van rietdaken met ijzerdraad in plaats van met twijgen gebonden wordt, is dat gevaar verdwenen.

Tegenover deze vermindering van gevaren zijn echter weer nieuwe ontstaan, die men vroeger niet kende. Hierbij hebben wij allereerst het oog op het kunstmestgebruik. De kunstmest wordt gewoonlijk aangevoerd in zakken of balen van 100 kg, d.i. bijna anderhalf maal zoo zwaar als een zak koren. Meestal moeten die zakken tweemaal op en afgeladen worden en de hiervoor nog in gebruik zijnde boerenwagen is er een lastig vervoermiddel voor, omdat hij te hoog is. Ook het uitstrooien der meststof op het land is een werk, waarbij eenige voorzorgen in acht dienen te worden genomen. Oogen en ooren, neus en mond dienen zooveel mogelijk te worden beveiligd tegen het indringen van stof. Voorts is het loopen in het losse en vaak pas omgeploegde land, beladen met een zaaivat, waaruit die zware stof wordt uitgestrooid, niet zonder gevaar. Kunstmeststrooiers zijn nog maar weinig in gebruik. (1913).

Vermeerdering van gevaar bestaat ook door de jaarlijks toenemende werkzaamheden in het bedrijf, zoodat men minder vrijen tijd heeft, vermindering door het verdwijnen der groote bedrijven, want op de kleinere bedrijven kan de arbeid meer

geregeld verdeeld worden. Vermeerdering van gevaar is ook ontstaan door het gebruik van het rijwiel, waarop men vaak langs slechte wegen naar het land rijdt, maar door het verbeteren van wegen wordt dit gevaar weer geringer.

De vrouwelijke werkrachten loopen meer kans op ongevallen dan vroeger tengevolge van het melken op het land, waar ze vaak op hondenkarren heen rijden en door het bereiden van het vele veevoedsel, vooral voor de varkens, waarbij zij veel met kokend water moeten omgaan. Daarentegen werken zij minder op het land bij den hooi- en korenoogst dan vroeger.

Opmerkelijk is, dat drankmisbruik hoogst zelden de oorzaak is van ongevallen in het Drentsche landbouwbedrijf. Wij herinneren ons slechts één doodelijk ongeval van een boer, die dronken van „beewerken” terug kwam en bij het op hol slaan van zijn paarden den dood vond. (964).

HOOFDSTUK XVII.

Ambachten, neringen en andere bestaansmiddelen.

a. INLEIDING.

Ambachtslieden woonden voornamelijk in de kerkdorpen. Hun bestaan was ten nauwste verbonden met de welvaart, die de boerenstand in een bepaalde plaats genoot. Zij leefden van het werk, dat ze voor de boeren verrichtten. In het algemeen zouden zij geen voldoende bestaan hebben gehad, indien zij er niet eenig landbouwbedrijf bij deden, ter verkrijging van de noodige aardappels, eenig koren, brandstof enz. Deze toestand vond zijn oorzaak niet allereerst hierin, dat de belooning, die zij voor hun werk verkregen, te laag was, of dat ze niet voldoende werk vonden, maar in de neiging van den boer, om een deel van hetgeen hij de ambachtslieden verschuldigd was, in natura te voldoen. De beroepsman was, gelijk gezegd, zelf landbouwer, maar hield geen paard om daarmee zijn land te beploegen en zijn oogst binnen te halen. Dit alles deden de boeren voor hem en voor de belooning, welke de boer voor dit werk zou kunnen eischen, moest de beroepsman werken, zoodat de smid, de wever, de timmerman, de schoenmaker en anderen allen voor den boer werkten en hij voor hen, om bij het einde van het jaar alles te vereffenen. Deze regeling kwam geheel overeen met den ouden Drentschen aard om elkaar zooveel mogelijk met gesloten beurzen te betalen. Tegenover het lage dagloon, dat de ambachtsman bij den boer kon verdienen, stond de geringe vergoeding, die de boer voor zijn paardenwerk in rekening bracht, ten gevolge waarvan het houden van een klein landbouwbedrijf voor den ambachtsman niet alleen sociaal noodzakelijk was, maar ook voordeelig uitkwam.

Onder die omstandigheden was het voor een ambachtsman bijna ondoenlijk, zich in een dorp te vestigen, indien in het beroep reeds voorzien was. Ook indien hij goedkooper en beter werk leverde, zou het voor den boer toch voordeeliger uitkomen, den ouden timmerman of smid voor zich te laten werken, omdat hij die gedeeltelijk met zijn paardenwerk kon betalen. Alleen indien een reeds gevestigde ambachtsman het werk niet afkon, zou een nieuweling werk vinden.

b. MOLENAAR.

Daar het gebruik van rogge als voedsel voor mensch en dier van zooveel belang was, moesten er natuurlijk ook molens zijn om het koren te malen. Hoe het graan gebroken of gemalen werd in den tijd, waarin hier nog geen molens waren, was voor latere geslachten raadselachtig. Wellicht zijn de oude maalsteen later ge-

plaatst onder de eikenhouten stijlen van boerenhuizen en vóór de buitendeuren der woonvertrekken. Zij waren ook niet geschikt om bewaard te worden, zooals houten voorwerpen. Waar er voor en na nog wel eens een maalsteen van den ouden tijd uit den grond werd gegraven, deelde zij al spoedig in het lot van haar voorgangers en werd nooit als aandenken beschouwd.

Wanneer de eerste windmolens in Drenthe zijn gekomen, is niet bekend. In 1728 leverde de belasting op het gemaal reeds vrij wat op. Bij overlevering is slechts bekend, dat een ondernemend Gasselter boerenzoon uit de familie Prins omstreeks 1795 aan het Voorste Diep een plaats heeft gezocht voor het bouwen van een korenmolen met waterkracht. De komst der Franschen heeft de uitvoering van dit plan verhinderd. Ten slotte heeft dezelfde familie Prins omstreeks 1800 in het open veld tusschen Borger en Drouwen een windkorenmolen gebouwd, waar de inwoners van Borger, Ees, Westdorp, Drouwen en Gasselte hun koren brachten om dit te doen malen. Deze molen heeft daar tot ongeveer 1848 gestaan, toen hij door brand werd vernield. De plaats was in 1918 nog gemakkelijk vindbaar. Hij is in de onmiddellijke nabijheid van Borger herbouwd. (1002). De nieuwe molen te Borger, waaraan het jaartal 1849 zichtbaar was, werd de hoogste en zwaarste der in dien tijd bestaande windkorenmolens. Het was de „scholtensmolen”, omdat van de eigenaren de heer J. Aling Prins burgemeester van Gasselte en J. Aling burgemeester van Borger was. (1002). Omstreeks 1890 is de Scholtenmeul te Borger, die niet veel voordeel opleverde, gesloopt en in Emmen herbouwd. Op de vroegere plaats van Scholtenmeul staat thans de marechaussée-kazerne.

Het bouwen van molens schijnt in de eerste helft der vorige eeuw als een winstgevende zaak te zijn beschouwd. Op de provinciekaart in Grevelink's Statistiek van Drenthe zijn er reeds ongeveer 25 aangeduid. In sommige plaatsen, waaronder Borger, Rolde, Gieten en Oosterhesselen had men in het midden dier eeuw reeds twee molens. De standplaatsen waren zeer verschillend gekozen. De meeste stonden aan den rand van een dorp of gehucht, soms ook in den korenesch of halverwege tusschen twee plaatsen. De molens werden genoemd naar het dorp of gehucht, waar zij stonden, of, waar er twee in een dorp waren, naar den eigenaar. Zoo hadden we te Borger den reeds genoemden Scholtenmolen en den Beinsmolen, naar den eigenaar en stichter Beins.

De bouworde was verschillend; de hoogte der molens boven den beganen grond en bijgevolg de kracht, die zij konden ontwikkelen, verschilde nog meer. Enkele standaardmolens, zooals er thans (1918) nog één bij Ter Apel in Westerwolde staat, zijn er in Drenthe ook geweest, doch na het midden der vorige eeuw niet meer. In de gehuchten stonden kleine molens, die slechts voor enkele plaatsen maalden. De wieken van deze molens blijven bij hun omgang in den benedenstand slechts een meter boven den beganen grond, zoodat zij zeer gevaarlijk zijn. Enkele gevallen zijn bekend, waarbij menschen door zulke laaggaande molenwieken gedood werden; honden troffen zij dikwijls. Als de eigenaar van zoo'n molen 80 à 100 molenklanten had, die ieder gemiddeld jaarlijks een 25 mudden graan lieten malen, dan was hij

al tevreden. Grootere windmolens, die meer kracht ontwikkelden, hadden drie zolderingen. Op de bovenste werd het koren in den romp gestort, dat op de middelste als meel in den zak viel. Bij die middelste zoldering was een stelling om den molen gebouwd, waarop het kruirad was, om den molenkap zoodanig te draaien, dat de wieken voor den wind stonden en waarop de molenaar stond, als hij den molen in beweging of tot stilstand bracht en de zeilen der molenwieken spande of introk, al naar de kracht van den wind. De grootste molens hebben 4 of 5 zolderingen. Op de tweede en derde van bovenaan wordt het koren gemalen, op de derde van boven was vroeger ook een gerstpelling, op de tweede van den grond af stond een kafmolen, waar men de gepelde gerstkorrels van den afgepelden bolster zuiverde en men vond er andere voorwerpen, die voor het molenbedrijf van belang waren, terwijl de onderste zoldering diende tot berging van koren, dat bij windstilte niet terstond kon worden gemalen en dat op den grond wellicht vochtig zou worden. Onder in dien molen waren twee groote banders, als in een boerenschuur, ieder in twee naar buiten openslaande helften verdeeld, waar men met korenwagens in- en uitreed over een keienstraat, die van de eene tot de andere bander was gelegd. Terzijde van die straat was een stalling voor paarden, met voederbakken aan den muur getimmerd, zoodat een boer er zijn paarden kon uitspannen en stallen gedurende den tijd, waarin zijn koren gemalen werd. Bij open stand waren de zware molen-deuren door haken aan palen bevestigd, want los staande zouden zij gevaarlijk zijn. Als de boer zijn paarden in den molen stalde, sloot hij de bander, wat in het belang van zijn paarden was. In de eerstgenoemde kleine molens was die gelegenheid voor stalling niet.

Vele molens hadden ringvormige muren tot aan den kap, die naar boven steeds nauwer werden. Andere molens hadden achthoekige muren tot de tweede of derde verdieping en dan boven hun stelling houtwerk als afscheiding van de buitenlucht. Kleine molens hadden een ringmuur ter hoogte van 5—6 meters en dan naar boven houtwerk. De molenaars, die de vier wieken de „vlucht” noemden, bepaalden de grootte en de kracht van den molengang naar de vlucht, want hoe langer en breeder de wieken zijn, des te grooter is de kracht, die de wind uitoefent.

In de Drentsche dorpen, waar geen enkel fabriekje of andere werkplaats van grooten omvang stond, maakte de niet al te ver verwijderde windkorenmolen met den toren, kerk en school van het dorp een opvallend en waardig figuur. Kreeg een dorp of gehucht voor het eerst een molen, dan ontwaakte weer het gevoel van saamhorigheid, dat de Drentsche boerschappen van ouds her kenmerkte en dan ontstond daar een stemming, als van een merkwaardigen vooruitgang van het dorp of gehucht getuigend. De nieuwe molen zou den last van de verre molentochten naar een andere plaats wegnemen, het daaruit voortvloeiend gemak zou den landbouwers in staat stellen, altijd op tijd meel voor de huishouding in voorraad te hebben, het zou de varkensmesterij en het toedienen van meelgiften aan het melkgevend rundvee bevorderen en de molenbouw zou de plaats met andere plaatsen, die een molen hadden, in rang en beteekenis gelijk stellen. Zoo ontstond er bij het volk sympathie voor den molenbouw.

Het bouwen van molens werd uitgevoerd door timmerlieden, die zich bekwaamd hadden tot den rang van molenmaker, welke hooger stond dan de gewone timmerman. De inventaris van den molenmaker is veel grooter dan die van den dorpstimmerman, die huizen bouwt en repareert of landbouwgereedschappen als ploegen, eggen, kruiwagens, enz. maakt. De eerste moet veel zware en sterke touwen en katrollen hebben. Die touwen worden in houten vaten of kuipen bewaard en in cirkelvorm langs de wanden in het vat gelegd, zoodat zij bij het bewaren droog blijven en niet verwarren. Bij het bouwen van molens of het aanbrengen van nieuwe wieken, staat het touwvat op het terrein en wordt het gedeelte van het touwwerk, dat tijdelijk geen dienst doet, terstond weer in het vat gelegd. Als dorpsknaap hebben wij meer-malen het molenwerk bijgewoond en ons gaarne met het inleggen van die touwen belast.

Vroeger vond men hier verschillende molenmakers en in de eerste helft der voorgaande eeuw nog meer, omdat de watermolentjes, die toen nog zooveel in het lage groenland stonden, veel werk gaven. De molenmaker te Borger, de oude R. Vliegghuis, omstreeks 1900 overleden, is bij het vak oud geworden en was ver in den omtrek bekend. Hij vertelde ons vaak, bij welke molens hij in het loopende jaar aan het werk moest. Meer dan 20 molens heeft hij helpen bouwen en aan veel meer reparatiewerk verricht en als hij voor het begin van een belangrijk werk de touwen en katrollen had geïnspecteerd, dan vertrouwde men op hem en het getuigt voor zijn bekwaamheid en voorzichtigheid, dat er bij een werk onder zijn leiding zoo zelden een ongeluk plaats had. Eenmaal hebben wij gezien, dat er, niet bij het bouwen, maar bij het sloopen van een molen, eenige nog aan elkander verbonden stukken zwaar hout buiten zijn wil naar beneden vielen en vrij wat beschadigd werden, waarop de molenmaker zeide: „Ik heb vele molens gebouwd, maar nog genen voor dezen gesloopt, zoodat ik hierbij nog leeren moet.”

Voor het aanvoeren van de bouwmaterialen, die veelal over groote afstanden en over zandwegen moesten worden vervoerd, waren alle boeren met hun paarden en wagens behulpzaam, juist als bij het aanvoeren van de bouwmaterialen voor nieuwe huizen. Allen waren zij dan voerlieden, zonder eenige belooning daarvoor te ontvangen. Bij het richten van den nieuwen molen was het evenzoo. In 1862 maakten wij als knaap het richten mee van den molen te Drouwen, die door den genoemden Vliegghuis werd gebouwd. Het was een feestdag voor het dorp en het volk werd door het boerhoren voor het werk opgeroepen. De onderwijzer gaf dien dag vacantie en was er met al zijn leerlingen op dien schoonen Junidag bij. 's Morgens omstreeks acht uur begon het werk, waarbij sterke drank de eenige belooning was, die verlangd werd. Zelfs de nederige daglooner, wiens dagloon acht stuivers benevens den kost bedroeg als hij bij de boeren werkte, ontbrak hier niet op het appel. De molenmakers, die zich aan touwen omhoog lieten trekken, waren verstandig genoeg om geen sterken drank te nemen en de toen nog krachtige Vliegghuis liet, als de leider van het werk, de bedaardste mannen het dichtst bij het werk; de minder bedachtzamen plaatste hij verder af. Ook de schooljongens mochten helpen aan de touwen trekken en stonden

op meer dan 10 meter afstand van den voet van den te bouwen molen. Drankgebruikers kregen drie- of viermaal één borrel en de molenmakers namen hun eerste glaasje vóór den middag, toen het werk ruim een uur werd gestaakt. 's Namiddags moest het voornaamste werk, het omhoog trekken van de zware molenas, worden verricht. Slechts enkelen wisten hoe dat gaan zou en velen keken verwonderd, toen dat gevaarte zoo langzaam en in geregelde gang al hooger ging en weldra zijn hoogste stand bereikte. Maar toen hing zij nog buiten den molenkap en moest daarop worden geplaatst. Nadat ook dit doel bereikt was, zag men Vliegghuis zijn pet in de hoogte houden, hetwelk het teeken was voor een luid hoera! als het slot van het bedrijf van dien dag. Nu ging het volk, door de zingende schooljeugd voorgedaan, naar het dorp, waar in een paar kroegen des avonds het molenfeest werd gevierd. Den volgenden dag moesten nog de zware stukken grenen hout, bestemd voor molenroeden, worden opgetrokken, wat met behulp van touwen en katrollen door enkele mannen gedaan kon worden. Nog een paar dagen bleef de hooge baken, met aan den top een zware katrol, waardoor men al dat zware hout naar boven had kunnen trekken, er staan. Dan eerst werden de vier zware touwen, die hem zijn vasten stand hadden gegeven, losgemaakt en men liet hem zoo langzaam en voorzichtig naar den grond komen, als het molenhout in de hoogte gegaan was.

Dat de molens aan brandgevaar blootgesteld zijn, is herhaaldelijk gebleken. Het grootste brandgevaar levert het onweer en wij herinneren ons menigen molenbrand in de omstreken, die door den bliksem was veroorzaakt. Afleiders bevonden zich vroeger niet aan de molens. De verzekeringsmaatschappijen hebben daarop allengs met succes aangedrongen. Een ander gevaar voor een molenbrand is het heet loopen van de as. Als de molen na een krachtigen loop tot stilstand is gebracht, breekt soms één of twee uur later de brand uit. Het blusschen is dan moeilijk omdat de brand in de kap ontstaat. Niet altijd worden afgebrande molens herbouwd. De molen te Drouwen, waarvan wij het oprichten beschreven, is tweemaal afgebrand en, na den tweeden brand, door het inslaan van den bliksem veroorzaakt, niet weer herbouwd, zoodat Drouwen slechts ruim 30 jaar een eigen molen heeft gehad. Ook bij hevige stormen hebben deze gebouwen het hard te verduren. De kappen zijn dan gevaarlijk en meermalen hebben wij na zoo'n storm een kap buiten den molen zien hangen, die niet op den grond viel, omdat de wieken dan tegen den ronden molenmuur of het houtwerk rustten. Wanneer de molenmaker, die vele molens tot zijn onderhoud heeft, het dan niet te druk had, dan werd die kap door drie of vier molenmakers met vele boeren, die aan de touwen trokken, in een halve week weer in zijn stand gebracht, zoodat de wieken weer konden draaien. De molenaars van verschillende dorpen hielpen dan elkaar, door tijdelijk het gemaal over te nemen.

De meeste windkorenmolens zijn het eigendom van den molenaar, die ze beheert, maar niet alle worden door hun eigenaar bediend. Dan huurt die eigenaar een molenknecht, die het malen bij verschillende molenaars heeft geleerd. Deze verdiende vroeger, toen hier meer molens waren dan tegenwoordig, een jaarloon van / 300.— —

f 400.—, wat nu niet meer voldoende zou zijn; doch hij was meestal ongehuwd, zoodat hij zijn kosthuis in het dorp zocht. Trad hij in het huwelijk, dan kon hij van zoo'n loon niet leven. Hij huurde dan een molen voor f 700.— — f 800.— per jaar en kreeg voor zich het maalloon of „hocht”, waarop wij nader terug komen.

Vele molenaars waren meer intellectueel ontwikkeld dan hun dorpsgenooten. Zij lazen veel in hun vrijen tijd, als er geen wind was om te malen. Zij gaven veel acht op de richting en kracht van den wind, zagen spoedig de eerste kenteekenen van een naderend onweer in de lucht, waarbij zij den molen tot stilstand brachten en kregen zodoende, evenals de schepers, den naam van goede weerkundigen. Ook met de korenprijzen en den aanvoer uit het buitenland waren zij beter bekend dan de boeren. Dat zij ook aan critiek blootstonden, en dikwijls van een minder gunstige zijde beoordeeld werden, zal ons nader blijken.

Het maalloon bestaat van ouds uit een gedeelte van het ter maling aangeboden graan, in de eerste helft der vorige eeuw $\frac{1}{20}$, later $\frac{1}{16}$ en sedert de jaren met heel lage korenprijzen $\frac{1}{12}$ deel, dat de molenaar uit het koren nam, zoodra dit uit den zak in de maalromp was gestort. Dit maalloon werd de „hocht” genoemd. Van de molenaars werd vaak de klacht vernomen, dat zij geen bestaan hadden, als zij eerlijk wilden blijven en niet meer wilden nemen dan geoorloofd was. De boeren, die hun koren lieten malen, vermoedden dan, dat er te zwaar gehocht werd. Zoo konden niet alle molenaars zich verheugen in een geheel onbevleeten naam. Het gevolg is later geweest, dat, wie zijn molen redden wilde, wel voor een vast loon moest gaan malen, 30 of 40 cent voor het mud. Toch hield ieder van een molenaar, die vriendelijk in zijn omgang was en die de molenklanten vaak hielp, door hun koren terstond te malen, zoodat zij het meel gelijk konden terugnemen, waardoor hun een tweede molengang met een zak meel bespaard werd. Daar de boeren in den winter vaak weinig werk hebben, bleef menig een dan op het malen van het graan wachten, zoodat er dan dikwijls vele menschen op den molen waren. Dan werd de molen een nieuwsbureau, waar allerlei dorpsnieuws werd besproken en als nu de molenaar de maalromp had gevuld en zich even in het gesprek mengde, dan waren alle hoorders tot luisteren gereed.

Het gemaal wisselde in de verschillende seizoenen zeer af. Zoodra de oogst in het begin van Augustus was ingehaald, bracht ieder koren ter molen, om daarvan brood en stoet te bakken. In September en October was het gemaal het grootst, want dan werden varkens gemest voor de slacht in November. Op den dag vóór het slachten werd nog een zakje rogge naar den molen gebracht, om dit meel te vermengen met varkensbloed en alzoo bloedworst te bereiden. In de week voor Kerstmis nam het gemaal weer toe, want dan bakte ieder zijn Kerstmisstoeeten en vervolgens de Nieuwjaarskoeken. Na Nieuwjaar namen de werkzaamheden van den molenaar af. Boeren boden dan nog wel wekelijks hun halfmud en keuters hun „schat” koren aan voor broodgebruik, maar de laatsten bleven al spoedig weg, omdat hun eigen koren dan opgeteerd was en zij op den dorpsbakker waren aangewezen, waarvan zij het brood kochten. Ook de huurboeren, die $\frac{1}{3}$ van hun korengewas als huur

aan den eigenaar van hun plaats hadden afgestaan, kwamen minder geregeld bij den molenaar en aten bij afwisseling gekocht en eigen gebakken brood. Van April tot Augustus was er zeer weinig boerengemaal, maar dat van de dorpsbakkers nam dan weer toe. Deze lieten hun korenzakken niet hochten, maar betaalden per mud 30 of 40 cents maalloon, naar gelang het koren grover voor roggebrood of fijner voor stoet en ander gebak gemalen werd.

Daar de veenboekweitcultuur in de jaren 1820—1850 van de grootste beteekenis was, werd er toen veel boekweit gemalen.

Het graan werd op boerenwagens of met kruiwagens naar den molen aangevoerd, of men droeg de korenzakken er heen. De overlevering bericht ons van sterke mannen in den ouden tijd, die gemakkelijk een mud rogge over meer dan een uur gaans naar den molen droegen. In den ons bekenden tijd waren dragers van $\frac{3}{4}$ mud al reeds zeldzaam, maar een half mud werd meestal gedragen. Mannen droegen den korenzak op het hoofd, zoodanig, dat dit, behalve het aangezicht, omsloten was door den zak. Vrouwen en meisjes legden den zak op den linkerschouder, want dat is, volgens het zeggen, de lastzijde, zetten dan de rechterhand in de zijde en droegen, hun wangen en bloote armen rood van de inspanning, het hoofd een weinig scheef, rustig haar last naar den molen of naar huis.

In verafgelegen gehuchten kwam men tot de instelling van een beurtwagendienst, waarbij ieder landbouwer zijn beurtweek kreeg om voor allen in zijn woonplaats het graan ter molen te brengen en het meel terug te halen. In dien tijd werd de coöperatie-zucht wakker en leerden de boeren om krachtiger voor hun belangen op te komen. Den molenaar werd toen opgelegd, het koren af te halen van en terug te brengen aan de huizen der klanten. Onwillige molenaars werden hiertoe genoodzaakt door de concurrentie van hun elders wonende beroepsgenooten, die voor het vermeerderen van hun debiet wel verdere reizen wilden doen. Zoo verloor de molen echter zijn aantrekkingskracht voor het volk. Het toenemend gebruik van dag- en weekbladen had ook de belangstelling voor het molennieuws verminderd, terwijl de molenaar met den scheper hun beteekenis als weervoorspeller verloren.

Door oude Drenthenaren hoorden wij meermalen spreken over de belasting op het gemaal, die van 1822—1855 geheven werd. Ieder, die rogge wilde doen malen, moest eerst naar het belastingkantoor gaan, om een geleidebiljet te halen, waarbij 15 cents per $\frac{1}{4}$ mud rogge werd betaald. Was de rogge voor veevoeder bestemd, dan was men geen belasting verschuldigd, maar moest men toch een biljet halen en 2 cents betalen. Op den molen werd dit meel door inspecteerende rijksambtenaren vermengd met $2\frac{1}{2}$ pond zand per mud meel, opdat het niet voor brood kon worden gebruikt. De molenaar, die toen $\frac{1}{16}$ van het koren als hocht voor zich nam, was verplicht dit in een gesloten kist te storten, waar het graan door een trechter in werd gestort. Daar de rijksambtenaren den sleutel van de „hochtkist” droegen, kon deze alleen op bepaalde tijden en in tegenwoordigheid van die ambtenaren geledigd worden, waarbij de inhoud moest blijken overeen te stemmen met de hoeveelheid aangegeven koren. Zoo werd den molenaar van dien tijd tevens de gelegenheid ontnomen, om te diep in het graan van den boer te tasten.

Onder die belastingwet moet er veel gesmokkeld zijn, hoewel de belasting van 15 cents voor de twee brooden en vier stoeten, die men voor een schat gemalen rogge verkreeg, niet hoog was. Het smokkelen was dan ook een gevolg van geldgebrek, dat vooral de arbeiders en de middenstanders van dien tijd kenden. Een middelmatig groot gezin betaalde jaarlijks $52 \times 15 \text{ cents} = f\ 7.80$.

Herhaaldelijk ging een boer op één biljet twee keer per dag ter molen. Uit de tweede aanbieding mocht de molenaar geen hocht nemen, want dan zou zijn hocktkist hem en de boeren verraden. Hij werd voor ditmaal dus met geld betaald of nam dubbele hocht uit de boekweit, die vrij van belasting was. De wijze van dragen kon den smokkelaar verraden, want hij droeg den zak op zijn hoofd met het bovengedeelte benedenwaarts, den band er om met een strik gebonden, zoodat hij maar aan een touwtje trok om dien band los te krijgen, waardoor de rogge of het meel op den grond uitstortte. Dan zette hij het op een loopen, waarbij de ledige zak met de verplichte kenbare naamletters van den eigenaar er op, in zijn bezit bleef, als hij den ambtenaren ontkwam. Te Borger, waar de reeds genoemde molen in de heide achter den korenesch stond, werd veel gesmokkeld en de molenknechts, die met hun karig jaarloon de smokkelarij begunstigten om bijverdienste te halen, stonden bij de boeren het meest in achting (zie ook 594).

Windstilte, die eenige dagen duurde, was voor den molenaar en voor de ingezetenen een groote last. In den tijd, waarin het straatverkeer toenam, is het meermalen gebeurd, dat een molenaar bij een langdurige windstilte met een wagenvracht koren van de boeren naar Stadskanaal reisde, om het daar op een door stoom gedreven molen te doen malen. In de huisgezinnen moest men zich bij door windstilte ontstaan broodgebrek redden met gebakken aardappels, gortpap met boonen of boekweitmeelpap, van gekocht of geleend boekweitmeel. Was er overdag geen wind genoeg voor den molenaar, dan bleef hij meermalen des nachts op de been, om, zoodra de wind mocht toenemen, de molen in beweging te zetten. Soms kon hij dan in den stillen nacht enkele mudden malen, maar voor het malen van al het koren, dat in 4—6 dagen was aangebracht, moest hij een krachtigen wind ten dienste hebben en als die kwam, bleef de molenaar des nachts doormalen, totdat aan ieders wenschen voldaan was. Dan trok ieder des morgens naar den molen en de groote hoop meelzakken was vóór den middag verdwenen. Alle ovens op de boerenerven werden nu gestookt en vóór den avond was in alle huizen versche boerenstoet aanwezig.

Bij de groote molens met veel gemaal is men later overgegaan tot het stichten van een klein gebouwtje bezijden den molen, waarin een kleine, door een motor aangedreven malerij was ondergebracht. Nog later ontstonden de korenstoommalerijen op coöperatieven grondslag, waartegen de particuliere windmolens het langzamerhand hebben moeten afleggen.

Zoo is het aantal windmolens in oostelijk Drenthe sterk afgenomen. Van de ruim 20 molens, die wij er gekend hebben (Anloo, Annen, Spijkerboor, Eext, Gieten, Gieterveen, Gasselte, Gasselternijveen 2, Drouwen, Borger 2, Buinen, Buinerveen,

Exloo, Odoorn, Weerdinge en Emmen 2) zijn er (1927) nog slechts zes in bedrijf (Spijkerboor, Gieten, Borger, Buinerveen, Buinen, Weerdinge) (138, 781).

In de gehuchten waar de molens minder gemaal hebben, was deze onderneming te duur en bleven nog windmolens in stand.

Voor het zoover gekomen was, heeft het molenbedrijf na de slechte korenjaren van 1865—1885 nog een korten tijd van wederopbloei gehad. Dat was omstreeks 1900, toen de varkensmesterij na de stichting van coöperatieve slachterijen zoo verbazend toenam en de boterfabriekjes met handkracht nog werkten. Sedert ongeveer 1870 waren de Drentsche landbouwers niet meer gewoon om koren ter markt te brengen, doch nu begonnen zij koren als veevoedsel te koopen en daarmee hun veehouderij te steunen. De molenaar werd graanhandelaar. Maar in de winst van den graanhandelaar lag voor den molenaar de ondergang van zijn bestaan, doordat de coöperatiezucht ook hem niet sparen zou. Enkele hunner hebben dat ingezien en hun molens van de hand gedaan, maar de meesten hebben geen goeden kijk gehad op de toekomst van hun bedrijf. (952).

De jaren van den wereldoorlog met hun korenuitvoer en geringe hoeveelheid veevoedsel hebben het bedrijf zeer benadeeld.

c. TIMMERMAN.

In den ouden tijd hield de dorpstimmerman zich 's winters bezig met het maken van meubelstukken, waaronder de eiken kasten de voornaamste waren. Zij waren gemaakt van gaaf eikenhout, van het beste, dat Drenthe in vroegere tijden opleverde. Wanneer de kaarsrechte eikeboomen met bestemming voor huizenbouw gezaagd werden, dan werden uit het midden van den boom eenige planken gemaakt en voor meubelhout bestemd. Meestal kwamen de kasten in vorm en grootte zooveel met elkander overeen, dat men daarvoor bepaalde maten van hoogte, breedte en diepte heeft gekend, evenals van de wagenbreedte en grootte der wagenwielen. Voor het maken van kastpooten werden drie stukken hout, ter lengte van 0.60—0.65 m. genomen en in een draaitoestel zoodanig bewerkt, dat in het midden een bol werd gevormd van ongeveer 12—15 cm middellijn, met een paar houtkringen daar boven en beneden. Twee hiervan dienden tot voorpooten, terwijl de derde in de lengte doorgesneden werd, om twee achterpooten aan de wandzijde te bekomen. Omdat de bodemhoogte boven de pooten wat ruim was, werd een vóórplank kunstig met horizontale ribben en vlakke ruimten bewerkt, van twee knoppen en een paar in hout gesneden leeuwenkoppen voorzien en tusschen de voorpooten zoodanig bevestigd, dat dit „voorbret” bij verplaatsing der kast en bij den huiselijken schoonmaak gemakkelijk weg te nemen was. De kastdeuren werden van opgelegd hout voorzien, zijnde dit op elke deur een middelstuk van een verticaal staand plankje, omgeven door een geribde randlijst en schuine plankjes, alles door lijm aan elkander verbonden, terwijl aan de randen der deuren nog weer twee zoogenaamde opleggingen van eikenhout met geribde randen er om heen werden aangebracht. De deuren kregen

door glad maken en wrijven met wrijfwas een blinkende bruine kleur, terwijl de genoemde geribde randen zwart waren.

Boven op de kast stond de kroon, waarvan het bovenvlak verder vooruitstak dan het benedenvlak. Ook hierop waren twee of drie stevige ribranden in horizontale richting aangebracht, met een drietal leeuwenkoppen op gelijke afstanden er in. Deze kroon had een aanmerkelijke inhoudsruimte, welke niet gebruikt werd, omdat zij te hoog stond en derhalve geen openingen had. Zoo zag het voorfront van de oude Drentsche kasten er uit.

De inwendige ruimteverdeeling was als volgt, van beneden af aan: Eerst twee ruimtevakken naast elkander, door een tusschenschotje gescheiden. Hier werden meestal kledingstukken voor Zondagsgebruik bewaard. Dan een doorlopende lade van ongeveer 20 cm diepte, met voorkant, waarop verschillende ruiters en andere figuren waren ingesneden. Deze lade was van een slot voorzien, om er kostbaarheden veilig in te kunnen bewaren. Hierboven vond men weer twee ruimtevakken, ieder met een hol, draaibaar deurtje, waarin figuren werden uitgezaagd, veelal een paar staande leeuwen. Tusschen deze bergruimten was een vakje voor een drietal boven elkander geplaatste laadjes, waarvoor alweer een slotvast deurtje met versieringen.

Alle deurtjes en ook de vrij zware voordeuren draaiden op ijzeren propfen, in ijzeren plaatjes met een propgaatje daarin vallende, zoodat, bij het wegnemen van een deur, de zware kastkroon een weinig moest worden opgeheven.

Waar al het oplegwerk op de kastdeuren, het voorfront van de kroon en het onderbret Drentsch werk was, daar waren de leeuwenkoppen dat niet. Timmerlieden, die kasten maakten, lieten deze uit Groningen aanvoeren en hadden er voorraad van voor nieuwe kasten.

In de meeste boerenhuizen vond men vroeger zoo'n kast, in sommige huizen zelfs twee.

Kwam er slijtage aan die kasten, dan was het bijna altijd aan de deurpropfen. Want hier braken de propjes af, of daar waren de ijzeren plaatjes met hun propgat zooveel ingesleten, dat een zware deur bij het losdraaien wegviel. Bij zoodanigen val had het opgelegd werk aan de deur zooveel te lijden, dat het brak, en alleen timmerlieden, die het oude vak door en door kenden, konden de kast zoodanig herstellen, dat er geen kenteekens van de schending overbleven.

Thans (1924) is niet meer dan 1/10 deel dezer kasten overgebleven, waaruit blijkt, dat de zin voor het oud-Drentsche handwerk al zeer klein is geworden. Vele dier kasten zijn onder de handen van timmerlieden gevallen en vervormd tot andere kasten, waaraan al het fraaie en antieke van het voorfront is ontnomen. Andere werden van hun voornamen plaats in de woonkeuken verwezen naar een bergkamer en gebruikt tot het bewaren van minderwaardige goederen. Op boeldagen zagen wij zulke kasten tegen f 2.50 of f 3.— verkoopen. Toen was de tijd nog niet gekomen, waarin handelaars van antiquiteiten de boerenwoningen op het platteland binnentraden en er de laatste eikenhouten kasten wegkochten.

Als blijk van achteruit gegane bekwaamheid van den kastenmaker zagen wij in veel mindere hoeveelheid kasten met hooge pooten, met een kruisverbinding even boven den vloer van het woonvertrek, met „slechte” (vlakke) deuren en zonder een kroon er op. Aan de deurranden was dan eenig opgelegd snijwerk aangebracht, dat, evenals de bovengenoemde leeuwenkoppen, van elders was aangevoerd en aan welk snijwerk in onzen tijd nog een hooge waarde wordt toegekend.

Na de afschaffing der oude Drentsche kasten kwam een ander soort kasten in gebruik, die men kabinetten noemt. Deze waren veel doelmatiger dan de oude kasten en gaven meer bergruimte. Er ontstond toen in Drenthe een levendige handel in kabinetten, die vooral gekocht werden als huwelijksuitzet voor een zoon of dochter, die bij het aangaan van een huwelijk de ouderlijke woning verlaten zou.

Dienstdoenden schaften in den ouden tijd kisten aan, om daarin hun kleeven te bewaren. Ook deze werden door den dorpsstimmerman van gaaf eikenhout gemaakt en het voorfront werd met snijwerk versierd. Het was echter geen gekocht en opgelegd snijwerk, dat men hier vond, maar insnijding in het hout aan de voorzijde van de kist zelf. Aan dierenvormen dacht men hierbij blijkbaar niet. Het zijn insnijdingen, in vakjes verdeeld, met ingesneden strepen, die vierkanten of rechthoeken, driehoeken of cirkels omgeven. Dit is de kantversiering aan die kisten. Verder is de voorkant verdeeld in twee helften of vierkanten, met in het centrum een hoogtepunt, waarvan vier zwak aflopende even groote deelen naar de vier randen afloopen. Op de boven- en benedenranden, ter breedte van ongeveer 15 cm en op de scheiding tusschen de twee snijvlakken is dan weer een verticaal staande rand, met figuren als aan de randen van het geheel.

In die kisten van ongeveer 120 cm lengte, 50—55 cm breed en 70 cm diep konden vrij wat opgevouwen kleeven geborgen worden. Gewoonlijk waren zij aan het eene of aan beide zijden der binnenruimten van een bakje voorzien, waarop een goed sluitend deksel, dat juist onder het kistdeksel viel. In het eene bakje bewaarde de knecht zijn horloge, kerkboek en beurs enz., in het andere stopgaren, knopen, een zakmes enz. Het kistdeksel, van onversierd vlak eikenhout, was van een goed slot voorzien.

Deze kisten waren zeer duurzaam; wij zien ze thans nu en dan nog op den boeren-deel staan, waar zij veel als bewaarplaats voor stroohaksel gebruikt worden en daarom naast den paardenstal staan.

Een dergelijke kist geeft wel het één en ander te denken, aangezien de kist oorspronkelijk eigendom van een knecht of dienstmeid is geweest, en daar de kist na overerving thans eigendom van een boer is, is een dergelijke familie dan in maatschappelijken rang gestegen. (741, 960).

De timmerlieden voorzagen ook in de behoeften van boerenwagens. Bij het vervoer van stalmest en landbouwgewassen gebruikte men meestal den boerenwagen met zijn vier wielen, terwijl er van tweewielige voertuigen voor zoodanig doel weinig bekend is. Slechts de chais stond als tweewielig voertuig voor twee personen tot vóór 1870 in Drenthe in hoog aanzien. Een tweewielig rijtuig voor landbouwgebruik

zou op de vaak oneffen veld- en modderwegen niet geschikt zijn. De afstands-breedte der wielen, het wagenspoor, was oorspronkelijk niet gelijk, maar reeds lang geleden heeft het Landschapsbestuur die breedte op 1,42 m vastgesteld. Het maken van boerenwagens was een bedrijf, dat in Drenthe veel beoefend werd. Alle timmerlieden in dorpen en gehuchten waren tevens wagenmaker en voor elke vernieuwing bestond bij alle wagenmakers hetzelfde tarief. Een nieuwe spaak kostte 15 cents, een nieuwe velgring / 1.50, een nieuw wagenwiel met ijzeren beslag, hetwelk de smid aanbracht, / 9.—. Een nieuwe „bluktong”, het gedeelte, waarop het vóórstel van den wagen rust, kostte toen / 2.50 zonder het ijzerbeslag, een nieuw voorstel / 4.—, een nieuw achterstel / 6.— en voor / 60.— à / 70.— had men toen een nieuwen boerenwagen. Deze tarieven bleven tot ongeveer 1880 in stand.

Drie wagenplanken van gelijke lengte en breedte rustten op het voor-en achterstel, twee zijladders omsluiten de vracht. Aan die ladders werd vroeger veel meer zorg besteed dan in later tijd. Zij bestonden uit een onder- en bovenbalk, verbonden door schuin traliwerk, terwijl de bovenbalk naar achteren een boogvorm had, vormende een cirkelsegment van ongeveer 1 dm. De wagenladders werden gewoonlijk goed in de verf gehouden en deden alleen in den tijd van hooi- en korenoogst en bij het uitgaan met den niet overdekten wagen dienst. Aan het achterstel van den wagen, die meestal groen geverfd was, zag men twee ijzeren naamletters, op soliede wijze aan het hout verbonden, waaronder vier ijzeren cijfers, die het jaartal aangaven, waarin die wagen gemaakt werd.

Sedert onheuglijke tijden kent men in Drenthe den linnenwagen. Voor dezen huif-wagen heeft men vijf gebogen wagenhoepels of bogen, welke op de daarvoor ingerichte en in dit geval goed onderhouden wagenladders werden geplaatst. Het wagenkleed, dat men „het linnen” noemt, ook al is het katoenen stof, wordt met witte koorden over die hoepels aan de ladders bevestigd. Bij een feestelijke gelegenheid, zooals een bruiloft of de terugkomst van een jaarmarkt, wordt het kleed opgetrokken vastgemaakt, zoodat feestgenooten en kermisvierders ter zijde van den wagen kunnen uitkijken, de handen naar buiten kunnen steken om met zakdoeken te kunnen wapperen en aan hun voertuig het aanzien van een feestwagen te kunnen geven. Zoodanige wagen noemt men hier den „pleizierwagen”, terwijl dezelfde wagen met het gesloten wagenkleed den „gastwagen” heet, omdat de inzittenden op familie-bezoek of uit gasten gaan. Vóór in den linnenwagen was een voerkist, die tevens als zitbank diende, met een bergruimte van bijna een halven m³ inhoud. Als vervoers-middel voor marktbezoek was deze overdekte wagen in oude tijden van groote beteekenis. Op de beroemde Roldermarkt zag men vroeger honderden van die wagens staan. Thans (1919) zijn de linnenwagens bijna onbekend geworden, waardoor de Roldermarkt haar eerbiedwaardig aanzien verloren heeft. Drenthe is er in dit opzicht „niet mooier” op geworden. (119).

Nog omstreeks 1890 vond men in dorpen en gehuchten vele timmerlieden, die vaak geen werk hadden. Het timmerwerk bepaalde zich grootendeels tot repareer-

werk. Van oude muren werden gedeelten herbouwd, oude schuurdeuren werden van nieuwe gedeelten voorzien, de regelen van oude glasramen, met een stelsel van glasruiten, groot vijf in de breedte en zeven in de hoogte, waren versleten en moesten vervangen worden door het nieuwe zesruitenstelsel en met zoodanig werk werd de dorpstimmerman tegen een dagloon van 75 cents plus den kost belast. Voorts repareerde hij boerenwagens en ploegen, maakte van oude versleten stal- en schuurdeuren nieuwe, maakte in het voorjaar nieuwe hekken voor het groenland, nieuwe ladders voor het klimmen in huis, voederbakken voor de varkens enz. Voor de reparatie van wagens had de boer zelf eikenhout, z.g.n. wagenhout, in voorraad. Aan een knecht had hij niet behoeven te denken, ware het niet, dat hij naast zijn timmerbedrijf ook nog landbouwbedrijf had, dat hij voor zijn bestaan niet kon missen. Hij nam dien leerjongen dan ook in dienst onder voorwaarde dat hij, als het zoo te pas kwam, ook boerwerk zou moeten verrichten. Van vakopleiding kwam onder die omstandigheden niet veel terecht. En zoo de timmerman voor den leerjongen, die ook mede den kost aan den boerentafel meegenoot, eens een halven gulden per dag rekende, zou dat den boer allicht te veel zijn. Zoowel de timmerman als de leerjongen leden dan ook onder den druk der tijden.

Als de timmerman bij de boeren ging werken, nam hij zijn gereedschap mee. Dit bestond uit een groote bijl (aksbijl), een kleine bijl, zaag, twee schaven, hamer, nijptang, passer, winkelhaak. Alles lag bijeen in een lange smalle mand of korf, die men de „pijpenkorf” noemde. Dit moet zoo worden verklaard, dat de timmerman die mand van den logementhouder kocht, die daarin een bezending lange kalken pijpen uit Gouda ontving. Als de pijpenvoorraad voor 2 cents per pijp uitverkocht was, dan kocht de timmerman de lichte mand gaarne voor één of twee dubbeltjes. De maatstok van den timmerman was de zesvoetsrei, een lat ter lengte van zes Groninger voet, waarop elke voet en halve voet aangewezen stond. Op die rei, gedragen op den rechterschouder, rustte het eene eind van de pijpenkorf en op den linkerschouder het andere eind daarvan. Zoo uitgerust ging de timmerman elken dag den boer op. In zijn broekzak droeg hij den duimstok.

Aan het bouwen van nieuwe huizen werd in de jaren 1850 tot 1890 maar weinig gedaan. Alleen als er huizen afgebrand waren had er nieuwbouw plaats.

Het aanbouwen van nieuwe huizen nam niet overal in gelijke mate toe, maar in het begin van deze eeuw, vooral buiten de Drentsche dorpen en gehuchten, leverde het druk werk op. Oude boerenhuizen, die met de bijbehorende schuren veel ruimte in beslag namen, werden voor en na gesloopt en voor één groot en ondoelmatig huis kwamen er twee met betere inrichting in de plaats. De beklagenswaardige leerjongen van den ouden tijd is geworden een timmerbaas, werkende met 3 à 4, soms meer knechten en hij heeft een kleinen hout- en steenhandel om de klanten te bedienen, zoodat ook deze winsten zijn deel zijn geworden. Hij neemt het bouwen van nieuwe boerenhuizen of schuren aan en als het werk gereed is, vindt hij weer een ander werk naar zijn zin. En de achteraan gebleven boer, wiens wagenrad gebroken is, of wiens schuurdeur zoo slecht in de hengsels draait, moet maar

wachten, vaak tot het winter is, dan zal men hem helpen. Hij is immers ook niet meer die gewichtige persoon, die voor den timmerman een paar mudden lands ploegt en zaait en bewerkt en dat in den allerbesten zaaitijd doet, omdat ook de timmerman hem altijd zoo best op tijd helpt. De verhouding is geheel veranderd. De boer laat nu zijn eigen werk voorgaan, terwijl de timmerman zijn landbouwbedrijf als nevenmiddel voor zijn bestaan heeft ingekrompen en, voorzoover hij nog de diensten van een paardenhouder noodig heeft, daarvoor iemand kiest, die zijn diensten met paardenwerk tegen contante betaling beschikbaar stelt. (557, 902).

d. WEVER. (939).

Onder de handwerken was hier vroeger geen beroep meer vertegenwoordigd dan dat der handwevers. De Drentsche wever werkte uitsluitend voor de landelijke bevolking. Elk dorp en de meeste gehuchten hadden één of meer weverijen. Stellen we ons daarom het leven van den Drentschen landbouwer en zijn gezin met betrekking tot zijn kleederdracht voor, zooals dat was in den tijd, waarin die weverijen bloeiden (zie ook 602). In den winter is de boer gehuld in een groote jas of pij, waarvan de stof door den wever geweven is en die men „want” noemt. Voorts draagt hij een vijschaften hemdrok, linnen hemd, soms nog een „wanten” onderbroek en zijn de bovenbroeken, die men op werkdagen draagt, van voerlaken of van grof linnen en die voor den Zondag bestemd, van vijschaft gemaakt. De boerin heeft haar van voerlaken en vijschaft vervaardigde jakken en rokken, borstrokken en linnen hemden. Het dienstdoend personeel ontvangt naast het geldloon enkele kledingstukken; het mannelijk personeel een wanten buis (jas), vijschaften en voerlakens hemdrokken, linnen hemden, bovenbroeken, twee paar schoenen en twee paar klompen, het vrouwelijk personeel een vijschaften en een voerlakens jak, twee rokken, twee of drie wollen „schoeden” (boezelaars), hemden en een partijtje kousengaren, welke laatste ook de knechten ontvingen. De waarde van zoo’n jaarlijksche uitrusting werd op *f* 20.— — *f* 25.— geschat.

Zoo werd het grootste deel van de garderobe van boeren en boerinnen, van daglooners en werkvrouwen door den dorpswever geweven. Maar hij deed nog meer dan dit, want er was veel linnen noodig. Jaarlijks liet elke boerin een hoeveelheid van 60—80, soms meer dan 100 oude ellen linnen weven, grof en fijn linnen, „wiedel” en „webbe” geheeten. De weverij bracht toen ook in de boerderij veel werk. Behalve van de bewerking van het garen moest de boerin ook veel kennis hebben van de verdeling. Die kennismaking met „knappen” en „twiesten”, met „stukken” en „stukkies”, met schering en inslag, met getwernd en ongetwernd garen werd door de dochters en dienstboden allengs aangeworven. Een knip, hier „knap” genoemd, is 60 × den omtrek van het rad van den haspel. Twee knippen noemt men een „twiest”, vijf knippen een stukje, vijf twiesten een stuk. Voor een vrouwenrok is noodig twee stuk vlassen garen voor de schering en tien stukjes wollen garen voor den inslag. Voor een schoed of boezelaar is noodig één stuk schering en zeven stukjes inslag, als voren van vlas en wol. Voor een voerlakensche rok is noodig twee stuk schering en twaalf

stukjes inslag, voor een el vijfschat acht „twiesten” schering en vier stukjes inslag. Een lap linnen van zeven ellen is een smit (smijt, smeeet of worp), waarvoor benoodigd zijn 5 stuk schering en $3\frac{1}{2}$ stuk inslag, indien men fijn linnen wil en $3\frac{1}{2}$ stuk schering, benevens 12 stuk inslag voor grof linnen. De onderscheiding van fijn en grof linnen berust op verschil in kwaliteit van het garen. Voor fijn linnen dient garen van het zuiverste vlas, voor grof linnen gebruikt men den afval van de laatste vlasbewerking, „heede” of „hiede” genaamd. Korenzakken b.v. werden vroeger uit grof, niet gebleekt linnen gemaakt.

De wever regelde zijn werkzaamheden naar den tijd des jaars. In Januari en Februari weefde hij meestal want. Na 3—4 weken was dit werk afgedaan en nu begon hij voor langeren of korteren tijd, afhankelijk van de aanbieding, met het weven van schoeden en rokken. Daarna werd met het vervaardigen van grof en fijn linnen aangevangen. Hiermede hadden de wevers vele weken werk. Bij afwisseling werd dan in sommige weverijen, waar meer dan één weefstoel stond, wat vijfschaft ge-weven.

In den zoogenaamden drukken tijd, dat is die van hooi- en winterroggeogst, stonden de weverijen vaak stil, want niet alleen had elke wever tevens eenig landbouwbedrijf, maar ook werd de hulp van wevers evenals die van kleermakers, timmerlieden en schoenmakers ingeroepen bij het maaien, verzamelen en intrekken van het koren. In het laatst van Augustus werd de weverij weer voortgezet, doch niet geregeld, omdat in September de tijd kwam van den aardappeloogst, waarbij de wever behulpzaam was. Na Zuidlaardermarkt (3de Dinsdag in October) achtte men den winter te zijn ingetreden en bleef de wever weer geregeld bij zijn handwerk. Het vervaardigen van de stoffen voor rokken en boezelaars en dat van voerlaken en vijfschaft gaf hem nu weer schier dagelijks werk. (623, 939).

De wever werd voor zijn werk beloond naar een oud en algemeen bekend tarief, dat na 1880 een weinig verhoogd is. Dat tarief was: voor een gestreepte, d.i. met witte, alleen opgaande strepen doorweven vrouwenrok 75, later 80 cent, voor een geruite rok, waarin ook dwarsstrepen f 1.—, later f 1.20.—, voor een schort of boezelaar 40, later 45 cents, voor een voerlakensche rok (zonder strepen) 65, later 75 cent, voor vijfschaft 25 cent per oude el, voor grof linnen (wiedel) $7\frac{1}{2}$, later 10 cent, voor fijn linnen (webbe) 10, later $12\frac{1}{2}$ cent. Sommige wevers weefden ook beddedekens, in welke kunst enkele een zekere vermaardheid hadden bekomen en welk werk met f 1.— à f 1.25 per stuk beloond werd. Een wever weefde per jaar gemiddeld 50 gestreepte en geruite vrouwenrokken, 80 boezelaars, 30 voerlakensche rokken, 200 oude ellen vijfschaft, 150 à 200 ellen want, 400—500 ellen fijn en 200—300 ellen grof linnen, zoodat de jaarlijksche verdienste van een dorpswever in den vroegeren tijd f 200.— — f 225.— zal hebben bedragen.

Vroeger werkten in vele weverijen twee, drie à vier personen en hoorde men het voortdurend geklepper van den weefstoel. Want om het garen goed tot een stof ineen te werken, werden na elken tocht, dien de weversspoel door de schering maakte, één of twee klappen gedaan. Voorts hoorde men het geluid, veroorzaakt door het

spoelwiel, het „drillen”. Met behulp van dat spoelwiel brengt de wever of zijn vrouw of dochter het garen op de z.g.n. pijpjes, van dekriet gemaakt, die, met dit garen omwonden, juist in de weversspoel passen. Wanneer een dorpsmeisje betrekkingen aanknoopt met een jongen wever, dan plaagt men haar er mee, dat zij „pijpenspoelster” zal worden. Voorts vinden we in een weverij altijd een pappot en eenige groote borstels, benevens een vuurpan. De eerste dient, om met behulp van pap het scheringgaren glad te maken, waardoor het niet alleen gemakkelijker kan worden bewerkt, maar ook een meer gladde en fijne stof voortbrengt. De met gloeiende kolen gevoede vuurpan dient, om het met pap gladgemaakte en daardoor sterk bevochtigde garen spoedig te doen drogen. Aan den zolder van de werkkamer zagen we voorts ontzaglijke hoeveelheden garen in voorraad. Al dat garen werd op de spinnewielen in de boerenhuizen gesponnen.

Het beroep van wever werd alleen gekozen door zoons van wevers, terwijl vele jonge wevers uit het graafschap Bentheim, of, zooals men zeide, door de Bentheimerpoort te Koevorden binnenkwamen. Waar een betrekking als weversknecht vacant was, waarvoor zich geen liefhebber aanmeldde, daar werd dit een knecht in een andere weverij aan de hand gedaan, die dan met één brief naar zijn vaderland een jongen man wist te bewegen, zich naar Drenthe te begeven, dat naar de meening van de Bentheimers een rijk land moest zijn. Geen hunner keerde ooit naar zijn geboorteland terug.

De weversknechten werkten „op den derden stuiver”. Zij hadden kost en inwoning bij den wever, in wiens dienst zij aangenomen werden en als zij per dag voor hun patroon 75 cents of 15 stuivers verdienden, dan was de „derde stuiver” of 25 van de 75 cent hun dienstloon. Menig weversknecht verdiende in het jaar wel 30 % meer dan een boerenknecht, die een veel zwaarderen arbeid verrichtte.

De weefstoelen waren van zwaar massief eikenhout gemaakt en konden, evenals de boerenhuizen, eenige geslachten verduren. Van enkele weefstoelen was dan ook bekend, dat vader, grootvader en overgrootvader van den laatsten wever er reeds op hadden geweeft. Een weefstoel vertegenwoordigde in oude tijden een waarde van f 40.— à f 50.—. Zij konden alleen vervaardigd worden in een tijd toen men nog van het beste en gaafste eikenhout kon uitzoeken en omdat ze zoo duurzaam waren, zijn er na 1800 wellicht geen meer gemaakt. De andere toebehooren, als weefspoelen en kammen werden uit het Graafschap Bentheim gehaald en daar misschien gemaakt. Sommige wevers, op niet grooten afstand van Koevorden woonachtig, hadden weefstoelen in depôt, om daarvan hun verder noordwaarts wonende beroepsgeenooten te voorzien. (760, 902).

Zoodra de wever de hoeveelheid van 5—12 ellen want voor één boer heeft afgewerkt, wordt het stuk afgesneden en door den wever thuisbezorgd. Daar hij in zijn eigen woning werkt en dus geen kost voor zijn werk ontvangt, wordt hij gul onthaald, volgens plaatselijk gebruik zelfs op een omelet. Het want is een hol geweven stof, die voor het gebruik eerst nog „gevuld”, d.i. dichter gemaakt moet worden. Daartoe moest een reis naar Zweeloo worden gemaakt, want omstreeks 1870 hadden alleen

de molens te Zweeloo en te Aalden een inrichting voor het vullen van want. Lang geleden kon men ook o.a. te Emmen en Weerdinge terecht. Voor het vullen kwam het want in een volkuip, waarin het geperst werd door stampers, die door den windmolen in beweging werden gebracht. Meestal vereenigden zich eenige personen tot die voetreis over het Ellertsveld en werden tevens familiebezoeken afgelegd, zoodat men het reisje wel als een winteruitspanning beschouwde, temeer daar het dan gewoonlijk juist de spinstertijd was. Het duurde wel een half jaar of langer, voor men het want van den volmolen terug kreeg. De molenaars te Zweeloo, die voor een groot deel van Drenthe werkten, stopten zooveel mogelijk want in één keer in hun kuip en verrichtten het werk bij voorkeur in den voorzomer, wanneer zij weinig of geen koren te malen hadden. Vaak ontstonden op die wijze vergissingen, die een langdurige vertraging veroorzaakten. Daar het terughalen van het want in den meer drukken tijd van het jaar moest geschieden, was het voor de Drenthenaren een ware uitkomst, dat de „Helper vaarver” dit werk voor hen overnam. Er bestond n.l. in het gehucht Helpman bij Groningen een bloeiende blauwververij van de gebr. Tonkens, die met hun vrachtwagens heel Drenthe doorreisden om verfgoederen op te halen en terug te brengen. Vele landbouwers, die hun want niet van den molen terughaalden, lieten dit door de genoemde ververs opeischen en menige verwisseling van want werd door de welwillendheid van de „Helper ververs”, die alle Drentsche boeren kenden, hersteld.

Voor het vollen werd 3 of 4 cent per overgebleven oude el (0.68 m) betaald.

Ook andere stoffen werden aan de gebr. Tonkens overgegeven, door hen geverfd en later terug gebracht. Voorts waren er blauwververijen op allerlei plaatsen, b.v. te Rolde, Borger en Emmen.

De kleur, die de genoemde of andere blauwververs aan het want gaven, was „geblauwd zwart”, ook „zeuvenstuversblauw” genoemd, omdat het verven per oude el 35 cent kostte, of zwart, voor 25 cent per el. Ook werden vele „grieswantenbuizen” gedragen, in welk geval de stof van de wol van zwarte schapen was gemaakt, welke niet geverfd werd. Door de bewerking van de wol tot garen en van die in den volkuip kreeg de stof een kleur als de letters, die men schrijft met slechten inkt. Op de huid van een koe zou men die kleur vaal noemen, maar aan een wanten buis noemt men haar grijs. Vreemdelingen zouden den drager van het „grieswantenbuis” als een armen man beschouwen, omdat dit er zeer onooglijk uitzag, doch kenners van Drenthe wisten het beter en rekenden er op, dat de boer, op werkdagen aldus gekleed, iemand in bonus was, van wien men wist, dat hij „geld achter het linnen” had.

De laatste bewerking, die het want moest ondergaan, was die van den kleermaker, hier „snieder” genoemd.

Het gebruik van want heeft moeten eindigen, omdat de volmolens tengevolge eener indertijd ingevoerde verhooging van belasting op dezen fabrieksarbeid gesloten werden.

De dorpsweverij is met de vlasteelt en het spinnen in verval geraakt. De op bovenvermelde wijze vervaardigde kleedingsstoffen waren te duur. In onzen met stoom-

kracht toegerusten tijd (1901) levert de fabrikant gemakkelijker en goedkooper producten, die in kleur en kwaliteit verre boven de „zelfgereede” uitmunten. Bij die goedkoopere aanbieding is het verbruik enorm toegenomen, zoodat zelfs de verstafelegen gehuchten en buurten dagelijks door de manufacturiers worden bezocht.

In 1901 was de Drentsche weverij nog niet geheel afgeschaft en waren er van de 12—15 weverijen in de gemeente Borger nog 2 in werking. Tegenover een zeer groote vermindering van werk voor de landbouwers stond eenige toename van werk voor de veenarbeiders. Er woonden toen in de venen tal van arbeiders met één of twee Friesche schapen. Die wol werd naar den wever gebracht, die er door een dagloonersvrouw garen van liet spinnen. Het vlassen garen, benoodigd als schering, verkreeg de wever door aankoop van fabrieksgaren, dat voor zijn werk veel beter was dan het garen van sommige vroegere boerinnen, maar dat de prijs van het weefgoed al weer verhoogde. De wever, die geen garen kocht, heeft zijn weefstel moeten verlaten en die nog weefde, was tevens garenhandelaar geworden. Maar ook in de veenstreken is de concurrentie van den manufacturier steeds sterker geworden, terwijl bovendien de veenarbeiders zuidwaarts trokken en zoo zag de wever zijn afzet langzaam maar zeker verloren gaan. De zonen der handwevers leerden niet meer het werk des vaders aan en werden landbouwers, toen de eerste verschijnselen van een beteren tijd zich begonnen voor te doen. (593).

e. KLEERMAKER.

De kleermaker, hier „snieder” genoemd, werkte bij de boeren aan huis, en wel voor 50 cents per dag benevens den kost, waarvoor hij tot 's avonds 8 uur bij lamplicht doorwerkte. Bij de eerste wijziging van hun loon werd het werken bij het lamplicht in de boerenhuizen afgeschaft, bij de tweede eischten zij een loonsverhoging van 10 cents per dag en bij de derde wijziging werd hun het werk aan huis bezorgd, zoodat zij sindsdien enkel voor loon, niet meer voor den kost werken.

Het gereedschap, dat hij iederen dag meedroeg, bestond voornamelijk uit een persplank en een persijzer. De persplank diende voor het persen van naden, aan den binnenkant van de vervaardigde kledingstukken. Het persijzer, dat van een handvat voorzien was, werd daartoe in het haardvuur heet gemaakt. Om de hitte daarvan te bepalen, liet de kleermaker, als hij naden persen wilde, uit zijn mond een hoeveelheid speeksel op het ijzer vallen. Als dat speeksel er in eens sissend afviel, was het ijzer geschikt voor het gebruik. De persplank was een lat van gaaf eikenhout ter lengte van een oude el (0,68 m), breed 3—4 dm, dik ongeveer 1 Groninger duim. De eene zijde, die bij het naden persen gebruikt werd, was vlak en effen. Bij het naden persen rustte de plank op de knieën van den kleermaker. De andere vlakke zijde van de persplank telde een aantal koperen knopjes van een aantal daarin geslagen nageltjes. Zoo werden de einden der oude el aangegeven door een dwarsrij van 3 of 4 knopjes, de halve el door een driehoek van knopjes, het vierde en achtste gedeelte van de el telkens door één knopje. In één van zijn jas- of broekzakken droeg hij de groote

schaar voor het knippen van de stof, die hij te verwerken had en de naaldenkoker of een houten doosje, waarin een aantal naalden van verschillende lengte.

De dorpen en gehuchten telden in het midden van de vorige eeuw vele kleermakers, terwijl er nu nog maar weinige zijn. En toch zijn er meer jassen en broeken noodig, omdat er meer menschen zijn. Dit komt, doordat men nu veel kledingstukken „kant en klaar” koopt, waarvoor men vroeger de stof kocht en nog vroeger de stoffen voor liet weven. Ook zijn er nu kleermakers, die tevens een manufactuurhandel uitoefenen. Zij verkoopen de stof bij de oude el en maken daarvan in hun werkwinkel de kledingstukken. Het werken van den kleermaker voor dagloon en kost en in het huis van den werkgever is onbekend geworden.

De kleermakers waren, evenals de wevers, voornamelijk uit de graafschap Bentheim afkomstig. Deze emigranten beviel het in Drenthe zoo goed, dat zij er een huisvrouw zochten, een gezin stichtten en er hun leven hebben beëindigd, zoodat hun kinderen en kleinkinderen echte Drenthenaren waren.

De kleermakers waren zeer verschillend. De uitheemschen waren het best geschikt voor het repareeren van gebruikte kledingstukken en voor het vervaardigen van nieuwe, waarvoor goedkoope stof noodig was. Zoo droegen de boerenmenschen van 1870 af eerst jassen van duffel of „want”, „molvangers” genoemd, later van zwart pilow, daarna de kielen van blauw katoenen stof en in dezen tijd is er zooveel verscheidenheid in daagsche kleding, dat er geen overheerschende wijze meer kan worden opgegeven. Men draagt zooveel verbeterde onderkleding, dat het bezit van duurzame en warmte gevende bovenkleeren niet meer als een van belang zijnde behoefte wordt aangemerkt.

De meer bekwame kleermakers van vóór 1900 werden geroepen voor het maken van trouwgoed en rouwgoed. Voor den jongeling en het meisje, die in het huwelijk traden werd, ook al waren zij behoorlijk van kleeren voorzien, een „trouwpak” gemaakt, voor den bruidegom het „lakensch pak” genoemd, terwijl de naaister voor het bruidspak ook meer edele stoffen verwerkte. De kleermaker en de naaister, die het trouwgoed hadden gemaakt, werden met de familieleden en den heerschap ter bruiloft verzocht. Aan deze kledingstukken werd veel geld besteed. Voor het maken van rouwkleeren werd door den kleermaker en naaister al het andere werk ter zijde gelegd.

Na den wereldoorlog is het „trouwpak” in onbruik geraakt. Alleen in welgestelde gezinnen wordt het nog aangeschaft. De naaisters en kleermakers hebben hiervan weinig voordeelen, want de kleeren zijn, zooals vele dingen in dezen tijd „klaar verkrijgbaar”. (557, 902).

f. STROODEKKER.

Ook de stroo- en rietdekker behoorde tot de handwerkslieden, wier hulp men geregeld noodig had, aangezien de stroodaken op de boerenhuizen telkenjare een gedeeltelijke vernieuwing moesten ondergaan. Het aantal stroodekkers was niet gering; hun dagloon voor het dekken met stroo bedroeg in den zomer 75 cents,

in den winter 60 cents, benevens den kost; het rietdekken werd met / 1.— per dag, plus kost, betaald. Het stroodak werd bereid uit roggestroo, dat niet altijd in voldoende hoeveelheid aanwezig was, zoodat vele daken van oude huizen vaak in slechten toestand verkeerden. Menig landbouwer vreesde dan den stormachtigen winter, waardoor meermalen boerenhuizen voor meer dan de helft van hun oude en slechte daken beroofd werden. Waar een armen boer zoodanig ongeluk trof, daar openbaarde de hulpvaardigheid zich in vaak ruime mate. Dan werd een omgang gedaan, waarbij ieder gaarne enkele bossen roggestroo of een paar schooven dakstroo afstond, om het naakte huis weer onder dak te brengen. Wanneer iemand op deze of andere wijze geholpen moest worden, dan werden tijdelijk alle dorpsveeten vergeten en was ieder tot helpen gezind, omdat allen zich in één of ander opzicht aan gevaren blootstaande beschouwden.

Bij den vaak zoo schaarschen stroovoorraad werd het stroo, voor het dak bestemd, meermalen met heide vermengd. Arbeiders, die in den winter geen werk hadden, plukten die heide met den wortel op, om ze als bossen à 2 cent aan boeren te verkoopen. De ruige heidewortel werd met een bijl afgekapt, waarna de heide met de bovenzijde naar onderen in lagen tusschen het dakstroo werd gelegd en daarmee vastgebonden. De heide was als dakbedekking vaak duurzamer dan het roggestroo en op menig boerenhuis en schuur zag men voor 1890 de zwarte strepen van heide horizontaal tusschen de lagen roggestroo, wat aan die daken een vreemd aanzien gaf.

Het gereedschap van den stroodekker bestond uit twee dekhaken, een dekslegel en een „weedenijzer”. De dekhaken waren houten stoeltjes, waarop de dekker niet zat maar stond te werken. De werkman had er hiervan twee, omdat hij bij het verplaatsen van de eene op de andere moest staan. Zij waren voorzien van twee lange ijzeren haken, die gestoken werden door het gereedgekomen dakpand. Hij stond op een bankje, aan het onderende aan een houten raam zoodanig bevestigd, dat dit tegen het gewicht van den man bestand was. De dekslegel diende, om het materiaal voor het stroodak aan den onderkant (niet binnenkant) goed en evenredig vast te stooten. Was dit geschied, dan werd het met twijghout vastgebonden. De bandgarden, lange rechte stokken, vaak van hazelnotenhout, werden boven op het stroo of riet gelegd, dat zelf op de latten rustte. Om de bandgarden aan de latten vast te binden, gebruikte de dekker de „weeden”, kleine twijgjes meestal van wilgenhout, in de hand gedraaid om ze taai en beweegbaar te maken. Zij werden door het gelegde dak getrokken en op de bandgarden gebonden. Om dit zoodanig te doen, dat het stroo niet verward werd, stak hij het „weedenijzer” er door. Dit was een cirkelvormig ijzer, zijnde ongeveer driekwart van een cirkelboog. Aan één van die einden was een scherpe punt, aan het andere einde een buisje. Nu stak hij de scherpe punt door het stroo en schoof het kromme ijzer zoover, dat de punt er bovenaan weer uitstak en het buisje nog boven het stroo was, waar hij dan het einde van de gedraaide twijg of weede instak. Bij het voorttrekken van het ijzer kwam ook het einde van de twijg weer door het dak. De weede had dus den weg om de lat gemaakt. Zij werd stevig aangetrokken en dan vastgebonden, waarna haar einden onder de bandgarde werden

gestoken. Wij hebben dit werk honderden keeren gezien zonder het te kennen, omdat wij het beroep niet geleerd hebben. 't Was maar een handigheid. De beschrijving duurt veel langer dan het werk. Omdat de band ter halver hoogte van het stroo of riet werd gelegd, bedekte elke nieuwe deklaag het verbandmiddel van de vorige laag. Was die deklaag afgewerkt, dan trok de dekker zijn stoeltjes los, één voor één, de lange haken werden dan opnieuw, maar wat hooger, in het dak gestoken en nu was hij weer klaar voor het leggen van de nieuwe deklaag. Daar de dekker op het dak geen groote hoeveelheid materiaal in voorraad kon hebben, werd dit op den grond beneden het dakpand neergelegd. Zoodra hij nu zijn stem liet hooren om weeden of bandgarden, nam de handlanger, die hem den geheelen dag ten dienste was, een vijf of zestal bandgarden en twintig weeden, die hij in het bos stroodak onder den band stak en met deze schoof op zijn schouder klom hij den ladder op, om den stroodekker één en ander aan te geven. Had hij met dat opdragen niet altijd werk, dan zat hij op een stoel in het gras om weeden te draaien. Hiertoe werd het bovineinde van het twijgje met de linkerhand vastgehouden en het onder eind met de rechterhand omgedraaid, waardoor het lengtescheurtjes kreeg, die de buigzaamheid bevorderden. Ongedraaide weeden zouden bij het werk afbreken.

Bij dit werk ontstonden langzamerhand verbeteringen. Vooreerst werden de vaak kromme bandgarden vervangen door veel rechtere stokken, die, bij 100 stuks tegelijk, op de markt te Assen verkrijgbaar waren. Ze werden aangevoerd uit andere deelen van het land, waar die wilgenteenen groeiden. Evenzoo was het met de weeden. Dientengevolge werd de groei van die twijghoutsoorten in onze bosschen en aan de slootoevers der groenlanden veel meer geweerd. Later begon men ijzerdraad als bindmiddel voor stroo- en rietdaken te nemen, wat in sommige gevallen aanmerkelijk voordeel gaf. (zie hoofdst. XIII).

Nu de nieuwe huizen meestal met pannen gedekt worden, is het aantal stroodaken aanmerkelijk verminderd. Waar vroeger in Borger wel vijf of zes stroodekkers waren, vindt men er nu nog één, maar die heeft nog (1926) volop werk. (557, 902).

g. OVERIGE AMBACHTEN.

De *smid* was één der handwerkslieden, die, ook in den ouden tijd, niet heeft kunnen werken op kost en dagloon. Dat kwam stellig, omdat zijn smidshaard niet verplaatsbaar was, anders zou men dit wel van hem hebben verlangd. De grof- en hoefsmid heeft niet alleen het hoefbeslag van paarden geleverd, maar ook vele nieuwe gereedschappen gemaakt, zooals schoppen en spaden, vorken, bijlen, hakselmessen enz. Thans worden al die voorwerpen elders machinaal gemaakt en kant en klaar aangevoerd, beter en goedkooper, dan hij ze gemaakt heeft. Het gevolg daarvan is geweest, dat de smid handelaar in die voorwerpen is geworden, dat het gebruik enorm is toegenomen, terwijl hij op andere wijze veel werk heeft gekregen, wat vroeger onbekend was. Een dorps-smid was vroeger alleen voor den boer werkzaam, maar thans heeft de geheele burgerij hem noodig.

Van de *schoenmakers* zagen wij er omstreeks 1870 nog één met zijn gereedschap

naar den boer gaan, om daar van het leer, afkomstig van de huiden van op de boerderij zelf geslachte koeien, dat die schoenmaker voor den boer gelooid had, schoenen te maken. Het was bij een boer, waar het jaren lang zoo gegaan was. Voor andere boeren wilden de schoenmakers ook toen al niet meer op deze manier werken. Het maken van aanbesteed werk heeft jarenlang de schoenmakerijen tot een goed bestaansmiddel gemaakt. De invoer van machinaal schoenwerk, dat thans overal verkrijgbaar is, heeft in het beroep van den schoenmaker een belangrijke omkeer gebracht, waardoor hij wel benadeeld wordt en waardoor het aantal schoenmakers is verminderd.

De *kuipers* waren vroeger voor den landbouw van niet geringe beteekenis. Er moesten immers vele melkvaten, boterkarns enz. zijn en de beste berggelegenheden voor melk en karnemelk waren de eikenhouten of grenen melkvaten, indien zij n.l. geregeld en goed gereinigd werden. Ook ander vaatwerk had de boer bijna iederen dag noodig, terwijl de kuiper in het najaar veel werk vond door het maken van honigvaten. Ter voorziening in al deze behoeften vond men overal in dorpen en gehuchten het kuipersvak vertegenwoordigd. Maar de bijenhouderij nam allengs af en de boterfabrieken hebben de behoefte aan melkvaten doen verdwijnen. Ook de groote boterkarnen met hun blinkende koperen bovenhoepels, waarop de voorletters van de namen van den boer en de boerin, benevens het jaartal voorkwamen, zijn verdwenen, evenals alle karnmolens en verdere toebehooren inclus. Voor de houten emmers, waaruit in den winter het vee werd gedrenkt, werden andere, zogenaaemde „storten” emmers aangeschaft en de geheele kuiperij werd overbodig. De Drentsche kuipers kochten vroeger bij elken houtverkoop eenige eikenboomen en menige zware eik is door hen verwerkt, waarbij zij ruime verdiensten hadden.

h. TAPPERIJEN EN HERBERGEN. (954).

In ieder gehucht vond men vroeger voor één der dorpshuizen een bordje met het opschrift „tapper”. In de dorpen vond men er verscheidene. Voor het dorpsleven hadden deze tapperijtjes, later kroegen genoemd, weinig beteekenis. Echte drankhuizen met veel omzet van sterken drank zijn het nooit geweest. Voor den vreemdeling hadden ze wel eenige beteekenis. Er werd toen nog veel te voet gereisd en zoo kwamen er in bijna ieder dorp gedurig menschen van elders, b.v. kraam-aanzeggers, „groeve-neugers” en op Zondagavond de bezoekers van meisjes. Zoo had de tapper bij kleinen omzet nog altijd eenig voordeel van zijn bedrijfje. Maar hij was ook „uitslager”, d.w.z. hij verkocht ook drank bij de maat, die bij allerlei gelegenheden noodig was. Bij gezinsuitbreiding werd een flesch sterke drank gehaald om iedere buurvrouw, die moeder en kind kwam bezoeken en nimmer met ledige handen zou komen, op een glaasje brandewijn, al dan niet met rozijnen, te onthalen. Had een timmerman hulp noodig gehad bij het opladen van een boom, dan tracteerde hij zijn vrijwillige helpers op een glaasje. In zoodanige en andere gevallen voorzag de kleine tapperij in behoeften, die van tijd tot tijd voorkwamen. Ook zeer zuinige menschen meenden hier niet buiten te kunnen. Het gelegenhedengebruik van drank

is in Drenthe zeer toegenomen, zoodat menschen van welstand één of tweemaal in het jaar hun „inslag” deden om steeds van sterken drank te zijn voorzien als men zulks noodig achtte. Het aanbieden van drank bij dienstbetoon was reeds voor den Franschen tijd bekend.

Wanneer vreemden de buurt bezochten, waren de tapper en diens huisvrouw in vele gevallen de vraagbaak, waardoor hun debiet vermeerderde. Menschen uit het eigen dorp verschenen zelden bij den tapper om er sterken drank te gebruiken. Dat zou schandelijk zijn. Alleen als men uitging naar een jaar- of veemarkt, naar een feestelijkheid in een naburig dorp, was het drankgebruik meer vrij. Op Nieuwjaarsdag dronk men overal en veel, maar niet bij den tapper. Ook bij het schapenwasschen én voorts bij het „beewerk” werd veel gedronken.

In zulke gevallen werd de sterke drank beschouwd als het genotmiddel bij uitnemendheid en ze werd gekocht bij den uitslager, die wel eens van de gelegenheid gebruik maakte om een liter water te brengen tot de waarde van een liter sterken drank. De inkoop van den voor Nieuwjaarsdag benoodigden drank geschiedde op Oudejaarsavond na den kerkgang, waarbij de vrouw van den tapper gratis glaasjes drank aanbood, hetgeen de boeren zeer op prijs stelden.

De zucht tot drankgebruik berustte op verre na niet altijd op de prikkelzucht of den smaak van den drinker maar meer op oude dwalingen, welke het jonge geslacht van het oudere had overgeërfd. Velen beschouwden een matig gebruik als gezond. Minstens één- of tweemaal in het jaar goed beschonken te zijn werd zelfs als een voorbehoedmiddel tegen sommige slepende ziekten beschouwd. De drank is goed tegen „wormen”, een uitdrukking, die ook vaak figuurlijk werd gebruikt. De vroeger in Drenthe zooveel gebruikte Berenburger kruiden werden als middel tegen maagkwalen met sterken drank aangevuld. Trad men het huis van een typhuslijder binnen, dan nam men een glas sterken drank. Ook na kouvatten werd de drankflesch als eerste geneesmiddel aangesproken. Ook werd de drank beschouwd als een aanmoediging tot welbespraaktheid, waardoor de drank op de benaming „spraakwater” aanspraak kon maken.

In de 17de en 18de eeuw kende men den sterken drank bijna niet. De oude Drenthenaren dronken veel zelfbereid bier, waarop zij elkaar ook bij vriendschapsontvangst onthaalden. Oude bierpullen vond men tot omstreeks 1900 in sommige huizen nog wel. Thans bewaart men nog de oude zilveren „brandewijnkommen”, waaruit bij bruiloften en kraambezoeken brandewijn met rozijnen werd gedronken. De vermindering van het biergebruik is wellicht een gevolg van den achteruitgang van de gerstteelt. Het bier is als huiselijke drank vervangen door de koffie.

Na den Franschen tijd nam het biergebruik steeds af en dat van sterken drank toe, vooral in den landbouwersstand. De minder vermogenden hadden tegen den sterken drank het bezwaar, dat men voor 5 cents maar een kleine hoeveelheid kreeg, die vaak niet geheel onvermengd was. Daar de belasting den drank duur maakte, waren velen ontevreden op de regeering.

Voor de invoering van de drankwet vond men ook veel tapperijen in de veenstreken.

Daar onderhielden de verveners hun later berucht geworden gedwongen winkelnering, waarbij ook drank werd verschaft. Vele veenarbeiders gebruikten dagelijks een dubbelmaatje jenever (2 dl), waarvoor zij 16 cent betaalden. Deze tapperijen bloeiden en de tapper-drankverkooper verkreeg er, als aangeslagene in de patentbelasting, het stemrecht mede, dat aan huurboeren en kleine landbouwers op het zand onthouden werd en dit gaf meermalen aan de veenstreken eener gemeente het overwicht in den raad boven de zandstreken.

Bij de invoering van de drankwet verdwenen vele der genoemde tapperijen, terwijl andere in stand bleven om hun zaak uit te breiden en nu voortaan herberg heetten, al spoedig aangeduid door het woord „vergunning”. Toen nu later het winkelbedrijf of de kruidenierszaak, vroeger de hoofdzaak, aan kant werd gezet, gevoelde men allengs scherper de beteekenis van het woord herberg als drankzaak en werd de herberg café, waarvan nog geen 10 % van het Drentsche volk de beteekenis als koffiehuis kende en waarvan het bezoek van weinig beteekenis zou zijn geweest, als men er alleen koffie had kunnen verkrijgen.

De beste dagen voor de herbergen en tapperijen in vele Drentsche dorpen waren die, waarop de jaar- en veemarkten werden gehouden. Dan was bijna ieder, die aan het marktterrein woonde, „dag-kastelein”, zolang er geen drankwet bestond. Men kreeg het recht tot drankverkoop door betaling van een kleine patentbetaling, zoodat de vaste kastelein dan veel concurrentie had, wat hem echter weinig deerde, want zijn huis was voor zoo'n dag toch veel te klein en de bediening stond er geen oogenblik stil. In de herbergen werden de meeste koopen over paarden en koeien gesloten en had ook de uitbetaling van de koopsom plaats. 's Middags dronk het pleiervolk er hun halfoorden à 10 cent en trakteerden de meisjes haar kermisminnaars op koffie met boterhammen, waarvoor de waardin f 1.20 per twee personen rekende.

Waar de drankwet van 1881 het optreden als dagkastelein onmogelijk maakte, daar werd het herbergbezoek grooter en was de herbergier er op bedacht, zijn lokalen te vergrooten. De landbouwverenigingen kwamen in café en logement bijeen en deze vergaderingen werden gewoonlijk goed bezocht; de aandeelhouders der boterfabrieken vergaderden er, de veefondsen behandelden er hun zaken met de deelebbers, de markgenooten vergaderden ook niet meer in de open lucht. Kerkeraad en kiescollege der Hervormde Gemeenten vergaderden hier ook al, de rederijkerskamers kwamen tot bloei en gaven hier hun uitvoeringen. In de kerkdorpen ontstonden departementen van de Mij. tot Nut van het Algemeen, elke gemeente kreeg haar Groenekruis vereeniging, er kwamen kiesverenigingen tot stand; al deze vereenigingen gebruikten het café voor hun bijeenkomsten.

Zoo zijn de vergunningen allengs meer de aantrekkingspunten voor het dorpsleven geworden, waar zelfs de dorpsjeugd op Zondagavond bijeenkomt. De oude meening, dat dit schandelijk is, is geweken en menigeen komt er op ongeregelde tijden, met of zonder doel, vaak uit verveling. Huismoeders klaagden over den bedorven tijd, waarin volwassen kinderen zooveel zakgeld nodig hadden, landbouwers klaagden

over de hooge looneischen van hun knechten en meiden en deze klaagden er over, dat zij met hun loon niet rond konden komen. De vergunninghouder trekt de jongelieden van de straat af, waar vroeger allerlei zeer ongepaste taal werd gehoord, terwijl de drankbestrijder hen uit de vergunning tracht te houden. Zoo is er ook in dit opzicht een strijd ontstaan, dien men er vroeger niet gekend heeft.

Van veel oudere dagteekening dan de meeste der behandelde vergunningen zijn de alom bekende dorpsherbergen en logementen, thans onder de benaming van hotels bekend. Niet alle dorpen staan als pleisterplaats even goed bekend. Dit is een gevolg van den tijd, waarin nog geregeld per rijtuig werd gereisd, waarbij de eene plaats meer aantrekkingskracht voor een verblijf bood dan de andere. De eene plaats trok meer het reizend publiek, de andere meer de bijen- en varkenswagen. Vele dezer logementen zijn reeds langen tijd in het bezit van bepaalde families.

Van oudsher hadden dergelijke logementen een groote schuur met breeden doorrit voor het in- en uitrijden met voertuigen. De bovenverdieping van huis en schuur vormde één geheel. De gelagkamer diende den herbergier met zijn gezin tevens tot huiskamer. Voor voorname bezoekers had de herbergier een vrije kamer beschikbaar. Naar nachtlogies bestond weinig vraag. De wijnkelder was goed voorzien en voor een diner kon hij uit eigen bedrijf wel zorgen. Een dergelijke herberg leverde geen volledig bestaan, zoodat de herbergier tevens landbouwer moest zijn. Later werd de ruimte boven huizen en schuur tot „bovenkamer” verbouwd, welke bovenkamers ook dienden voor de kermisviering.

Vroeger was ook de gemeentesecretarie in een dergelijk logement gevestigd. Daarvoor ontving de logementhouder huur, maar hij wilde het vertrek ook wel gratis aanbieden, want de bruiloften, die toen uitgebreid werden gevierd, waren beste dagen voor den kastelein. Later werden de secretarieën verpacht en waren dus nu eens in het eene, dan weer in het andere logement gevestigd. Borger was in 1884 de eerste gemeente in oostelijk Drenthe, die een eigen gemeentehuis kreeg.

Door de onderlinge concurrentie werden nu ook benedenzalen gebouwd en werd het dranklokaal van het woonvertrek afgesloten. De kasten en kabinetten van den huiselijken inventaris werden vervangen door reclameplaten van alle mogelijke dingen. De handelsreizigers waren de eerste vreemdelingen, die geregeld bij de logementhouders vertoefden. Dit was omstreeks 1880. Later kwam eerst het eigenlijke vreemdelingenbezoek.

i. NERINGDOENDEN.

Onder de neringdoenden bekleedden de winkeliers en bakkers wel de voornaamste plaats. Daar menig *winkelier* hier met zijn ruilhandel goede zaken heeft gemaakt vóór den tijd, waarin de boterfabrieken tot stand gekomen waren, nam hun aantal bijna even sterk toe als dat der herbergen. Beide werden meestal gecombineerd, zoodat het bijna gewoonte was van iemand, die zich bezig hield met den verkoop van kruidenierswaren, te spreken als van winkelier en tapper. Beiden waren zoodanig aan elkander verbonden, dat men niet anders wist of het behoorde zoo. De drankwet

van 1881 heeft aan die combinatie een einde gemaakt, waardoor sommigen de tapperij, anderen het winkelbedrijf lieten varen. Daar er voor het oprichten van een winkelbedrijf minder bezwaren bestonden dan voor den vergunninghouder, bleef het aantal winkeliers ongeveer gelijk.

De venter in kruidenierswaren, die tevens boter inruilde, zag zich weldra in de uitoefening van zijn behoorlijk winstgevend beroep gekortwiekt door de oprichting van boterfabrieken en nu moest de winkelier of tot uitbreiding of tot afschaffing overgaan. In het algemeen vindt men thans minder winkeliers dan vroeger. De verbetering van de verkeerswegen had ten gevolge, dat vele vreemdelingen inkwamen, die een scherpe concurrentie voerden tegen de bestaande zaken, waarvan de consumenten, zijnde in hoofdzaak de boerenstand, het voordeel genoten. De kenteekenen van den overgang zijn dus ook hier niet achterwege gebleven.

De *bakkers* ondervonden vroeger veel tegenstand in hun bedrijf door de geaardheid der Drenthenaren, om van hun zelf verbouwd graan brood te bereiden. Het bakken van de bollen, die als Drentsche stoet zoo groote vermaardheid hebben gekregen, was een geliefkoosd werk voor de boerinnen, zoodat men op de boerenerven overal de zoogenaamde stoetovens vond. Deze, in de buitenlucht staande en soms met een klein pannendak overdekte gebouwtjes, werden hier na 1890 niet meer opgericht, terwijl de bakkers met welgevallen de bestaande zagen instorten.

De latere Drentsche boerinnen kochten de stoeten van den bakker, ten einde het zelf verbouwde graan als veevoedsel te verbruiken, welke handelswijze in het algemeen bevredigende resultaten heeft opgeleverd. Daardoor heeft menige vroeger arme bakker een beter bestaan gekregen.

Vele huismoeders staan ook tegenover de andere producten van de bakkerij niet meer zoo onverschillig als vroeger. Bij koffievissites en gezellige bijeenkomsten wordt meermalen de vermeerderde bekwaamheid van de dorpsbakkers geroemd, waaruit blijkt, dat de smaak hier wel wat veredeld is.

De bakkers verschenen vroeger niet aan de huizen van de ingezetenen. Zij lieten alleen koopvrouwen rondgaan, die in hoofdzaak beschuit, als nevenartikel koek of ander gebak verkochten. Dit werk werd opgedragen aan oude mannen en vrouwen, die niet meer werken konden en hun geringe verdiensten stelden hen in staat, zichzelf te redden en niet armlastig te worden. Er zijn van die vrouwen geweest, die jarenlang het beroep van koopvrouw in die waren hebben uitgeoefend. Bij de handhaving der patentwet werden zij meestal door de vingers gezien en van de neiging der boeren en boerinnen om zoodanige oudjes te begunstigen, trok de bakker zijn voordeel.

De *manufacturiers* of „pakkendragers” trokken met een groot pak op den rug van het ééne naar het andere huis. Velen hadden hun manufactuurzaakje met een kleine galanteriehandel verbonden. Het houten kastje, dat zij droegen, was van binnen gevuld met velerlei huishoudelijke artikelen en daar bovenop zag men eenige ellenwaren. Vreemdelingen kwamen hier van Groningen en van Koevorden. In hoog aanzien stonden de pakkendragers hier niet, want de boer, die zooveel mogelijk zelf in zijn behoeften zocht te voorzien, zag hen niet gaarne te vaak aan de deur ver-

schijnen. Nadat de weverijen ophielden te bestaan en de mode in Drenthe meer ingang vond, is de toestand voor deze handelaren veel verbeterd. (902).

j. ZWERVERS. (262, 308, 318, 938, 1002).

Er leeft in Drenthe sedert een niet met eenige zekerheid te bepalen tijd een klasse van menschen, wier leven en werken veel van dat der dorpsbewoners verschilt, maar die gedurig met de ingezetenen van dorpen, gehuchten en buurtschappen in aanraking komen, zich daarbij door menigvuldig dienstbetoon onderscheiden en dan van die inwoners voordeelen trachten te bekomen op een wijze, die verschillend beoordeeld wordt en vaak met de nieuwere bepalingen omtrent de bedelarij in strijd is. Bij het oude volksleven pasten zij meer dan in den tegenwoordigen tijd. Door hun werk voorzagen zij in den tijd, toen de dorpen en gehuchten nog ieder op zich zelf stonden, in menige kleine behoefte, wat hun door het volk als een verdienste werd aangerekend en waardoor menigeen onder hen een zekere mate van achting zou hebben genoten, indien deze hen niet vaak wegens andere, minder gepaste handelingen onthouden ware geworden. Dat de scharenslijper en zijn bedrijf bij het Drentsche volk een zekere mate van achting genoot, blijkt b.v. uit enkele liedjes, die tot voor kort veel gezongen zijn. Omtrent deze lieden is weinig of niets geschreven. Veel hebben wij omtrent hen vernomen van één hunner afstammelingen, die in Borger is blijven wonen en daar in 1927 is overleden. (1002).

In het midden der vorige eeuw hielden zich hier vele landloopers, ketellappers en scharenslijpers op, die door een van gemeentewege aangestelden dienaar van de eene plaats naar de andere werden gedreven. Eén of tweemaal per week maakte deze dienaar een tocht door de gemeente om, met een knuppel gewapend, de vagebonden voor zich uit te drijven. Men noemde dezen tocht dan „landdag houden”.

De scharenslijpers echter maakten zich in den ons bekenden tijd zelden of nooit aan wandaden schuldig; hun eigen belangen spoorden er hen toe aan om met de landelijke bevolking op goeden voet te leven. De hoofden van de scharenslijpersgezinnen trokken met een „slijpwagen” door het land. Zij stammen allen af van twee in het midden der 18de eeuw naar Nederland gekomen Duitschers, broer en zuster, die hier beiden getrouwd zijn. De eene lijn is Katholiek, de andere Protestant. Beide gezinnen hadden een talrijk nakroost. Oude menschen in Drenthe herinneren zich twee Machiels, Wolters en Hendriks, neven van elkaar. Tusschen 1850 en 1880 telde de familie reeds 140 à 150 personen. Burgerlijke huwelijken sloten zij zelden. Zij trouwden „onder de eikenboomen”, waarbij een der scharenslijpers een toespraak hield, die het „scharenslijpers formulier” werd genoemd. Hoewel zij ook andere provincies bereizen, zijn zij in de registers van den burgerlijken stand van Drentsche gemeenten ingeschreven. Drenthe beschouwen zij als hun geboorteland; daar voelen zij zich thuis.

Sommige van die jonge mannen hadden er bijzonder den slag van om boerenmeisjes te schaken. De nakomelingen uit dergelijke vereenigingen beroemden zich dan later op hun familiebetrekking tot de kinderen der boeren, hetgeen in enkele gevallen

de toenadering tusschen de „landtrekkers” en de dorpelingen bevorderde, waarvan de eersten op vaak sluwe wijze gebruik wisten te maken.

Zij kenden den Drentschen volksaard bij uitstek. Waar de scharenslijper bij den eigenerfden boer verscheen en naast hem aan den huiselijken haard plaats nam om met hem over dorpestoestanden te praten en hem over de ervaringen van zijn reizen te verhalen, daar gaf de scharenslijpersvrouw blijk van haar belangstelling voor het huiselijk- en familieleven. Van het eene naar het andere „karspel” trekkend, brachten zij steeds familiegroeten, boodschappen en nieuwtjes over. Zij meenden dan ook op iets meer dan op dank aanspraak te kunnen maken en vele boerinnen betaalden de overgebrachte berichten in den vorm van spek, ham en metworsten. Om haar doel te kunnen bereiken hielden deze vrouwen een zekere mate van fatsoen op. Zij waren behoorlijk gekleed, nooit ongewoon in haar spreekwijzen en wisten steeds eenige overeenkomst te openbaren met de godsdienstige en maatschappelijke denkbeelden van hen, in wier woning zij waren binnengekomen. Ook op het gebied der geneeskunst voelden zij zich niet geheel vreemd. Sommige vrouwen hadden altijd „heilzame medicamenten” bij zich, waarvan zij, als het te pas kwam, gebruik maakten.

Terwijl de scharenslijper trachtte in ieder dorp of gehucht door het slijpen van scharen en messen, door het soldeeren en door eenigen handel in scheermessen eenige stuivers te verdienen, was zijn gezellin ijverig in de weer om door een kleinen handel in garen, band, spelden, naalden, bontstoffen en gekleurde zakdoeken iets ten behoeve van het gezin te verdienen. Tot bedelen was zij ook geneigd; vaak ruilde zij iets van haar koopwaar voor mondvoorraad, waar zij partij wist te trekken van den weldadigen zin van de boerinnen door een zorgelijke voorstelling te geven van den toestand van het gezin.

De slijpwagen of „kaar” was een voertuig, dat door het hoofd van het gezin van de eene naar de andere plaats werd gekruid. Om een lichten gang te bevorderen was het kruirad veel grooter dan van onzen kruiwagen. De slijpwagens waren zeer practisch ingericht en werden vervaardigd en onderhouden door een rijtuigmaker in Assen. De kosten bedroegen ongeveer f 40.—.

Zij reisden gaarne in elkaars gezelschap. Onder luid geschreeuw van de dorpsjeugd trokken zij op het voormiddaguur een gehucht of dorp binnen, het oog richtend op een of andere groene plek of open plein. Hun gevolg bestond eerst uit kinderen, daarna volgden de vrouwen. De grootste kinderen droegen op hun ruggen zakken, gevuld met beddegoed, enkele meisjes droegen korven met handelswaar, de vrouwen hebben haar jongste spruit in een zak op den rug. Deze kinderen, die veel te kort kwamen in vergelijking tot de dorpskinderen, genoten een goede gezondheid. Zelfs in de dorpen, waar in de jaren 1860—1880 zooveel gevallen van besmettelijke ziekten als typhus, diphteritis en tering voorkwamen, werden zij nimmer door één dezer ziekten aangetast.

Op een groen plekje in het dorp zetten allen zich in het gras neer. Moeder zoogde haar jongste kind en eenige oudere kinderen gingen in één der naburige huizen warm

water vragen om koffie te zetten. Na het gebruik daarvan bezocht de man eenige boerenwoningen om daar te trachten scheermessen te verkoopen of in te ruilen en werk op te halen. Belast met het slijpen en in orde brengen van een dozijn scharen en messen, keerde de slijper naar zijn „kaar” terug, om nu aan het werk te gaan. Nu ging de vrouw de boerenhuizen binnen om er haar koopwaar aan te bieden. De kinderen liepen als liedjeszangers langs de deuren, om ook eenige kleine verdiensten te behalen. In den Paaschtijd liepen zij met den rommelpot.

Tegen den avond nam de familie haar intrede in een boerenschuur. Niet altijd werd de vergunning daartoe gemakkelijk verkregen, want velen waren afkeerig van het „aanhouden van nachtvolk”. De vroegere scharenslijpers hadden daarom in bijna alle dorpen een „steevast” huis, waar hun onderdak verleend werd. Meestal, echter niet altijd, waren dat dagloonershuzen en zij vergoedden de gastvrijheid door het verrichten van eenig soldeerwerk en het slijpen van scharen en messen. De vermeerdering van de arbeidende bevolking drong sommige arbeiders er toe, buiten den kom van het dorp te bouwen. Bij die buitenwonenden vonden onze reizende lieden gemakkelijker onderdak dan in de dorpen. Enkele dier buitenwonenden werden langzamerhand „slaapsteehouders”, die door de gemeentebesturen allengs meer werden gebruikt als herbergiers van behoeftige vreemdelingen, personen van verdachte reputatie enz., voor welks onderhoud gedurende een enkelen nacht door de gemeente werd betaald. De gastvrijheid, aan de zwervers aangeboden, veroorzaakte in den winter een grooter verbruik aan haardbrand, wat voor de arbeiders in de eene plaats meer bezwaar opleverde dan in de andere. Zoo was de toestand in het eene dorp voor de zwervers gunstiger dan in het andere. Schoonebeek, Weerdinge, Elp en Drouwen stonden bij de scharenslijpers gunstig aangeschreven.

In het najaar verkeerden zij gewoonlijk in de provincie Groningen, waar zij meer verdienden dan in Drenthe. In den strengsten winter en bij het invallen van Christelijke feestdagen verbleven de scharenslijpers veelal in de veenstreken, waar aardappels en brandstof in ruimen voorraad aanwezig waren en waar zij vaak eenige dagen, soms weken achtereen, verbleven. Daardoor ontstonden geldelijke behoeften, die zij afbetaalden door eenige hulp bij het landbouwwerk in den drukken tijd en bij het aardappelrooien.

De jongens moesten bijna allen dienen, aangezien zij buiten den echt geboren waren en dus niet vrijgesteld werden wegens broederdienst. Velen werden remplaçant, waardoor zij eenige beschaving verkregen en bovendien een spaarstuiver overhielden. Enkele hunner zijn later landbouwer geworden, een ander carousselhouder, terwijl er ook van de meisjes in den landelijken stand zijn ingetrouwd. Hoewel hun nakomelingschap steeds grooter werd, is hun vereeniging kleiner geworden.

Hoewel zij nooit een school bezochten, leerden zij toch vaak eenigszins lezen en schrijven, terwijl er onder de vrouwen waren, die behoorlijk met naald en breipriemen konden omgaan en zelfs zeer goed het spinnewiel konden hanteeren. Hieruit blijkt, dat het deze vrije, rappe en moedige lieden evenmin aan taaiheid en geduld als aan ijver en wilskracht ontbrak om iets goeds aan te leeren.

De tegenwoordige scharenslijpers houden verblijf in woonwagens, die gebouwd zijn naar een ontwerp van den Asser rijtuigfabrikant, die ook de „slijperskarren” maakt. Oorspronkelijk werden die woonwagens door trekhonden voortgetrokken, waarvoor in het eerst veelal honden werden gebruikt, die voorheen als karnhond bij de boeren hadden gewerkt. Sindsdien zijn de scharenslijpers hondenliefhebbers geworden en verkregen zij ook eenige vermaardheid in het africhten van honden, b.v. jachthonden. Maar nu zij niet meer de nachten in de schuren van landbouwers en daglooners doorbrengen, geraken zij allengs meer van de dorpsingezetenen vervreemd, men kent ze niet eens meer bij naam.

Gelijk de oude Drenthenaren waren de scharenslijpers trouwe bezoekers van begrafenismalen en andere familiepartijen. Toen te Drouwen een vroegere scharenslijper stierf en eenig vermogen naliet, moesten de familieleden, allen zonder vaste woonplaats, ter begrafenis worden genoodigd, hetgeen natuurlijk zeer bezwaarlijk was. Zij, die het naast bij den overledene woonden, togen op reis, overal navraag doende naar hun familieleden. De gevondennen trokken nu op hun beurt weer verder, ieder, die gevonden was, trok terstond mee en zoo was op het uur der begrafenis de familie compleet. In 1845 waren op de begrafenis van één der voormalige zwervers te Gieterveen meer dan 80 zwervende familieleden aanwezig.

Behalve de scharenslijpers waren er nog andere reizende lieden, waarvan sommigen tot de eersten in familiebetrekking stonden. De meeste hunner oefenden het bedrijf van ketellapper, stoelenmatter, mandenmaker e.d. uit, anderen waren voddenrapers. Onder hun vrouwen waren kaartlegsters. Een zeer bekend zwerver repareerde koffiemolens, maar ontving zijn beste verdiensten wegens het uitoefenen van de geneeskunde. Een ander verzamelde de vruchten van Juniperus, in Drenthe vaak „waggelbosch” genoemd, om die aan apothekers te verkoopen. Zijn bijnaam was „Waggel Jan”. Later werd hij voddenraper. Weer een ander hengelde in de zomermaanden altijd in de Hunze en verkocht zijn snoeken etc. aan de notabelste ingezetenen van de dorpen. Hij bezocht alle bruiloften en begrafenissen om een liefdegave in ontvangst te nemen. Ook trokken er vaak meermalen muziekkorpsen van 6—10 personen door de dorpen, die ten aanhoore van de notabele ingezetenen hun uitvoeringen gaven, welke door de straatjeugd van het eene naar het andere huis werden vervolgd.

Uit dit alles blijkt, dat ons dorpsleven ook toen niet zoo eentonig en vervelend was, als dit meermalen is voorgesteld.

k. NACHTWACHTEN.

In de eerste helft der vorige eeuw werden in de meeste dorpen en gehuchten van Drenthe in de wintermaanden nachtwachtdiensten verricht. In de kerkdorpen, waar de burgemeester en de veldwachter woonden, was de onveiligheid vaak niet zoo groot als in kleinere gehuchten, waar zich meer zoogenaamde landloopers ophielden. Doch niet alleen voor deze veiligheid waren deze nachtwachtdiensten ingesteld, maar vooral ook voor het brandgevaar. Bij het uitbreken van brand in

den nacht zouden de nachtwakers de eerste hulp kunnen verrichten, b.v. door een onderzoek, of de bewoners van een door brand aangetast huis wel op de been waren om het gevaar te ontkomen, of er wel redders voor het vee aanwezig waren, of de burens den brand wel hadden ontdekt, om te vernemen of de boer, die met den dienst van het boerhoren was belast, wel gewekt was. Van zulke branden herinneren wij er ons te Drouwen tien in twintig jaar, te Bronneger één, te Buinen vijf of zes, te Ees twee, te Westdorp één. Gevallen van inbraak met diefstal werden bij het toenemend nachtwaken zeldzamer. Van Drouwen is slechts één inbraak van roovers bekend, en wel in den tijd, dat de Muntendammers zeer berucht waren.

Voor het houden van de nachtwacht was vroeger de geheele boerschap aangewezen. De burgemeester der gemeente verdeelde hiervoor het aantal huizen in viertallen. Elken nacht tusschen 1 November en 1 Maart moesten vier mannen het werk uitvoeren. Eén van de vier wachten was de Commandant, die bepaalde op welk uur twee van de vier een tocht door het dorp moesten maken. Wanneer er te Drouwen nu 60 woonhuizen waren, dan was ieder viertal om de 15 nachten tot den dienst verplicht. Deze vier mannen verzamelden zich ten huize van één hunner, waar zij te middernacht een kop koffie dronken en waar het haardvuur onderhouden werd, opdat de van een wachttocht terugkeerenden zich behoorlijk konden verwarmen. Met ieder uur behoorde een tocht door het dorp te worden gemaakt. De dienst nam een aanvang te tien uur en eindigde te vijf uur in den morgen.

Daar de vier wintermaanden 120 nachten tellen, kreeg dus ieder huis te Drouwen tweemaal in den winter „de wacht in huis”, met verplichting tot het zetten van koffie en tot onderhoud van de warmte in de woonkamer. Bij die bijeenkomsten werd over allerlei onderwerpen gepraat, zooals over de weersgesteldheid, den winter en het landbouwbedrijf, over koude winters zooals 1845 en heete zomers als 1868, voorts over oude overleveringen enz. Bij den rondgang door het dorp bediende de nachtwacht zich van den ratel met zijn luid klapperende veer op een tandrad, dat in de as van den ratel was bevestigd. Er werd zes tot achtmaal per omgang gerateld, wat telkens gevolgd werd door een roepstem, die het uur in den nacht bekend maakte.

Omstreeks 1860 kwam er verandering in dezen toestand. Het was toen een tijd, waarin vele arbeiders zoo weinig verdienden, dat zij 's winters gaarne des nachts de wacht wilden doen. Voor een bedrag van f 20.— — f 30.— vond men toen wel iemand, die gaarne elken nacht van 10 uur des avonds tot 5 uur in den morgen waakte. Het werk werd in het najaar bij afslag aanbesteed, zoodat nu eens de één, dan weer de ander het werk verrichtte. Echter waren niet alle nachtwakers even goed en wanneer van iemand ontdekt werd, dat hij wel eens zijn plicht verzuimde, door niet ieder uur een ronde te doen en zijn ratel of klepper te doen hooren, dan werd hij in het volgend jaar van de mededinging uitgesloten, terwijl een ander, die den naam had gekregen van een beste te zijn, boven het bedongen loon nog wel 20 turven van elken vollen boer en 10 turven van elken keuterboer kon krijgen.

In slechte aardappeljaren kreeg hij ook wel van elken boer een half mud, en van elken halfboer een schat aardappelen.

Te Borger waren vier nachtwakers aangesteld, waarvan er elken nacht twee in het dorp liepen, terwijl de twee anderen op hun bed lagen om den volgenden nacht te waken. Zij verdienden gedurende de vier maanden ieder f 20.—, waarvoor zij 60 wachten moesten dienen.

Zoo is de nachtwachtdienst tot ongeveer 1890 in stand gebleven. De boeren vonden het toen niet meer noodig, want bij de toenemende veehouderij kwam het telkens meer voor, dat nu eens deze, dan een andere landbouwer des nachts in de weer was bij de geboorte van jonge kalveren, veulens of biggen. Maar ook de arbeiders wilden bij zoo geringe belooning niet meer zulke nachtdiensten verrichten, zoodat een oproeping van sollicitanten er voor geen gevolg meer had. (329, 640).

HOOFDSTUK XVIII.

Het maatschappelijk leven.

a. VEREENIGINGEN.

Van de Drentsche vereenigingen zijn de *markgenootschappen* de oudste. Tot in de 18de eeuw waren het wettige lichamen. Zij maakten verordeningen, die men boerwillekeuren noemde, waarbij straf bepaald werd voor elke overtreding of nalatigheid. In de 19de eeuw ging die wettigheid verloren. Hun invloed op het volksleven bleef echter nog langen tijd zeer groot, maar is thans, vooral in de gehuchten, van weinig beteekenis meer. Het bestaan en de handelingen van de genootschappen hebben echter nog een geheel aartsvaderlijk karakter behouden.

Vroeger regelden de boerschappen het geheele dorpsleven. Zij deden dit krachtens gewoonte; er bestond voor deze vereenigingen geen op schrift gesteld reglement of voorschrift en er was geen ledenlijst, waaraan iemand gebonden was. Wel was er een bestuur, dat in zake de belangen der gemeenschappelijke bezittingen bevolemachtigd was om, waar zulks noodig was, handelend op te treden, waarom deze bestuurders „volmachten” werden genoemd. Hun aantal varieerde van drie tot zes. In groote boerschappen bestond er een werkverdeeling tusschen de volmachten onderling.

Ieder is lid, die eenig aandeel in de boermärke heeft. Men verkrijgt zoo'n aandeel bij erfopvolging of door koop. Zij, die buiten de mark wonen en toch eigendom in de boermärke hebben, zijn ook leden, maar laten zich in den regel door de huurders van hun goederen vertegenwoordigen. Contributie wordt niet geheven. Het geldelijk beheer, gesteld in handen van een der volmachten of bestuursleden, betreft alleen de ontvangsten en uitgaven. Over het batig saldo wordt een besluit genomen in een vergadering, die jaarlijks op één der avonden tusschen Kerstmis en Nieuwjaar wordt gehouden. Een deel van het saldo blijft in de kas van den penningmeester om de kosten, die voor het volgend jaar noodig worden geoordeeld, te kunnen bestrijden en de rest wordt onder de aandeelhouders der boermärke verdeeld. Terwijl in vele vergaderingen wordt geklaagd over een geringe opkomst der leden, heeft men hier een getrouw bezoek. De vergadering heeft plaats in een café, de verteringen worden uit de kas der vereeniging betaald en komen dus onder de uitgaafposten der vereeniging te staan.

De aandeele in de boermärke worden „waren” genoemd. De beteekenis er van slaat op de grootte der aandeele. Men heeft volle waren, halve waren, vorrels en halfvorrels enz. De toewijzing van halve waardeelen, vorrels en halfvorrels is van

heel ouden tijd. De grootste landbouwbedrijven van Drenthe waren in den ouden tijd die, waarop men acht werkpaarden voor de bewerking van het land noodig had, de zgn. achtpaardsplaatsen. Hun aantal was zeer gering. In de meeste plaatsen was er niet één. Waar zij wel bestonden, hadden zij, wat men een volle waar noemt. Een halve waar werd toegewezen aan de zes- en vierpaardsplaatsen, een vorrel aan de nog kleinere bedrijven, een halve vorrel aan de bedrijven met slechts één paardwerk en zij, die geen paard hadden, waren onbewaardeeld.

Sinds omstreeks 1850, na de veldverscheiding (zie hoofdst. III) maakt men onderscheid tusschen de gescheiden waar en de ongescheiden waar. De ongescheiden waar kon niet gescheiden worden. Daartoe behooren bv. de groote, breede driftwegen als uitgangen van een dorp of gehucht, waarover dagelijks het rundvee naar het land en de schaapskudden naar het heideveld werden gedreven. Zoodanige uitgangs- of driftweg is bv. de Koesteeg te Borger, ongeveer 40 tot 50 m breed en circa $\frac{3}{4}$ km lang. Ze loopt tusschen het bouwland van den korenesch door, dat door aarden wallen van dezen weg is afgescheiden. De dagelijks benoodigde wegbreedte is niet meer dan 10 m en de 20 m ter weerszijde van de passage werd in de eerste helft der 19de eeuw met opgaand eikenhout beplant, dat nu een aanzienlijke waarde heeft. Voorts is er te Borger nog een boschterrein, waar in 1819 een dennenbosch werd aangelegd en dat in 1852 buiten de veldverscheiding viel en dus ook een deel van de ongescheiden waar is. Voorts behoort er toe de zgn. „scheperij”, bestaande uit een huis, waarin de schaapherder woonde, zoolang men hier (tot 1905) nog heideschapen had, en bij welk huis eenig bouw- en groenland behoorde.

Bij de markverdeeling omstreeks 1850 had ieder een even groot aandeel in de ongescheiden waar als in de gescheiden waar, hetgeen uitdrukking vond in het hun toegewezen heideveld. Een tijdlang is dat zoo gebleven, aangezien bij verkoop van vaste goederen het waardeel in de gescheiden marke, het heideveld dus, tezamen met het aandeel in de ongescheiden marke in massa werd verkocht. Met het oog op de ontginning, hetzij voor de boshcultuur of voor den landbouw, werd later meer belang gesteld bij de afzonderlijke perceelen heideveld, zoodat de verkoopers besloten, bij openbare verkooping hun heideveld, evenals hun bouw- en groenland, in perceelen te verkoopen. Hierdoor verdwenen de halve waren, de vorrels en halve vorrels in het gescheiden veld, terwijl nu het aandeel in de ongescheiden waar afzonderlijk aangeboden werd. Zodoende kwamen er aandeelhouders in de ongescheiden waar, die geen gescheiden veld bezitten. Van de aandeelen in de ongescheiden waar bestaan geen schriftelijke certificaten of authentieke stukken en een kooper kan zijn eigendom alleen bewijzen met de notarieele acte van den aankoop. Op de lijst van aandeelhouders in de marke wordt dan door den administreerenden volmacht de naam van den kooper door dien van den verkooper vervangen, waarmee deze voortaan zijn deel van de jaarlijksche geldverdeeling in December ontvangt. De ontvangsten van jaarlijkschen houtverkoop, van verkoop van bouwterrein bij uitbreiding van het dorp of gehucht, als ook die van verhuur van het schepershuis met land, nu er geen scheper meer is, vormen dan de inkomsten

der markgenooten. Bovendien worden zij nog vermeerderd met de opbrengsten van het jachtveld, dat verhuurd wordt. De uitgaven zijn in hoofdzaak die voor het onderhoud van wegen, voor zoover deze geen kunstwegen zijn. De markgenooten moeten de zandwegen onderhouden in het heideveld, die in de korenesschen en de dijken en wegen in het groenland, met hun bruggen. De heideveldwegen werden vroeger, tot ongeveer 1900, onderhouden door hand- en spandiensten van de belanghebbenden, alzoo kosteloos, maar thans worden ze onderhouden door werkloozen, die hiervoor uit de kas der boerschap beloond worden. Voorts werd ook, tot voor weinige jaren, de straatverlichting in de winteravonden uit de kas der markgenooten bekostigd. De aanleiding hiertoe was de verhuur van het jachtveld. Daar het niet mogelijk was, het huurbedrag zoodanig te verdeelen, dat iedere grondgebruiker, ook de kleinste, er zijn evenredig aandeel uit zou ontvangen, werd besloten, de kosten van de straatverlichting er van te betalen, waarvan alle dorpelingen genot en voordeel zouden hebben. Deze toestand is in stand gebleven, totdat de gemeentebesturen deze verlichting voor hun rekening gingen nemen. Toen de gemeente de belasting der hand- en spandiensten afschafte, gingen ook de markgenooten hiertoe over, onder de bepaling, dat het jachtveldbedrag zou worden aangewend tot onderhoud der wegen, hetgeen weer den arbeiders, die ook in de jachtveldopbrengst gerechtigd zijn, als werkverschaffing ten goede komt.

Bij de December-vergadering wordt het „boergeld verdeeld”. Stel, dat de inkomsten hebben bedragen a) aan kas gehouden bedrag van het vorige jaar f 300.—, b) ontvangsten van het boekjaar f 1700.—, samen f 2000.—. Uitgaven f 560.—, in te houden voor het volgend jaar f 360.—, blijft te verdeelen f 1080.—. Voor elke volle waar f 120.—, voor de halve waar f 60.—, het vorrel f 30.—, het half vorrel f 15.—. Volle waren zijn er niet meer, zoodat de „grootste bewaardeelden” f 60.— ontvangen. De boekhouding van den administreerenden volmacht is zeer eenvoudig. Hij noteert alleen elke ontvangst en uitgaaf met vermelding, waartoe deze diende.

Onder de uitgaven is één post opmerkelijk. Het is die van f 3.— voor het bedienen van het boerhoren. In alle dorpen heeft men zoodanig blaasinstrument, doch niet overal is de regeling omtrent de bediening gelijk. Te Borger is er een huis voor aangewezen, waarvan de bewoner jaarlijks zijn drie gulden voor de bediening ontvangt, ook al wordt het nimmer meer gebruikt. In vele boerschappen berust het bij den eersten volmacht der marke. In andere plaatsen wordt van het werktuig gezegd, dat het „met den stier rondgaat”. Het wordt gebruikt bij het uitbreken van brand of bij andere bekendmakingen, waarbij de opkomst van de dorpelingen verplicht is. Zoo herinneren we ons, dat te Drouwen het boerhoren geblazen werd, toen een knaap zoek was geraakt. Te Borger werden de bewoners eens door het boerhoren opgeroepen om hulp te verleen aan twee buitenwonenden, die onder het gevaar van watersnood bij sneeuwdooi verkeerden. Eerst door het wegnemen van een sneeuwrug kon het water naar een andere richting worden afgevoerd, waardoor het gevaar werd weggenomen. Dit waren buitengewone diensten, die van de markgenooten werden geëischt.

De gewone diensten van het boerhoren waren in den winter oproepingen voor sneeuwruimen, die voor het houden van boervergaderingen in de open lucht en die voor oproeping tot hand- en spandiensten. Het werk voor sneeuwopruiming is in den loop van den tijd zeer verminderd. Vele oude wallen en hagen langs de wegen, waartegen de sneeuw zich vroeger zoo vaak ophoopte, zijn geslecht. Thans wordt het werk verricht door arbeiders, die er voor betaald worden.

Boervergaderingen in de open lucht, onder het loof der boomen, hebben na 1900 niet meer plaats gehad. Zoolang zij nog bestonden maakte de hoornblazer even voor zonsondergang een tocht door het dorp, waarop de vergadering terstond plaats had. De volmacht der markgenooten kondigde dan een wegverbetering aan, er werd een ooienscheper gehuurd, of er werd iets anders gelast of besloten. Te Drouwen werd ieder jaar op een zoodanige vergadering een nachtwacht voor de wintermaanden benoemd.

Het boerhoren wordt zelden meer gebruikt. In vele gehuchten weet men nauwelijks meer, dat er nog een boerschap bestaat. Boervergaderingen hebben daar nog alleen maar om de 3—4 jaar plaats. Want nog altijd blijft er iets over van de oude inrichting. Zoo bv. met den verhuur en opbrengst van een jachtveld. De laatstelijk benoemde administreerende volmacht ontvangt het geld. Hij laat er hier of daar een veldweg mee verbeteren, een duiker voor waterloozing voor herstellen of verschaft, als de kas zulks toelaat, aan het hoofd van een behoeftig gezin werk in den winter. Want er is altijd werk, dat goed is als het gedaan wordt, maar dat ook ongedaan kan blijven, als er geen geld voor aan kas is.

De macht en de invloed van de markbestuurders was vroeger veel groter dan in dezen tijd, want zij hadden toezicht te houden op den boschgroei, het rooven van eiken twijghout, op het veeweiden langs de wegen in de korenessen en in het groenland, op het brandgevaar door verwaarloozing der schoorsteen in de oude boerenhuizen en op den hooibroei in den nazomer, op het schepershuis met zijn onderhoud aan muren en daken. Veel van dit toezicht behoort thans tot de taak van de gemeentebesturen.

Een dorpsbestuur, zooals vroeger de marke vormde, kan nog niet ontbeerd worden, zoolang er nog toezicht op wegen, houtverkoop enz. plaats vindt. Zoolang het oude gemeenschapsgevoel in een boerschap blijft bestaan, geen gewaardeelde twist en verdeeldheid zaait en ieder met de bestaande regeling genoegen neemt, kan de oude organisatie blijven bestaan, maar anders is het beter, de vereeniging te wettigen tot een naamlooze of benaamde vennootschap, die rechtspersoonlijkheid bezit, opdat het bestuur voor wettige handelingen kan optreden.

Een goed markebestuur was in oude tijden voor de Drentsche dorpen en gehuchten van groote beteekenis. Dit bleek bv. uit het verkeer tusschen de Hondsrug-dorpen met het bewoonde veen. Dat verkeer ging over heel oude groenlandwegen, dijken genaamd, welke stroomen kruisten, die overbrugd waren. Te Drouwen had men 3, te Buinen 4, te Ees en Westdorp ieder 2 van zulke bruggen. Deze bruggen vereischten veel toezicht. Later zijn de meeste van deze bruggen door de gemeente

vernieuwd. Ook was er veel toezicht noodig op de slootvonders voor de binnenpaden, die door het groenland liepen. Deze binnenpaden werden veel gebruikt, vooral als de uit veen bestaande dijken 's winters onbruikbaar waren. Zoolang de markbestuurders de macht hadden om voor elke nalatigheid betreffende dit onderhoud een geldboete te heffen, of den onwillige met uitwerping uit de boerschap te treffen, bleef hun gezag van beteekenis, maar toen in later tijd geen ander dwangmiddel bestond dan een vonnis van den kantonrechter en deze alleen vonniste, indien de onderhoudsplicht wettig en overtuigend bewezen was, daalde het toezicht, waarom een burgemeester van Borger al die vonders liet voorzien van een leuning en met een jaarlijksche schouw belastte. Na het verharden van de dijken en het toenemend fietsverkeer zijn de oude binnenpaden echter allengs vervallen, maar het onderhoud van de vonders wordt nu en dan toch nog van gemeentewege gelast. (116, 1002).

Een andere eeuwenoude vereeniging is die der *nabuurschappen*. Het woord nabuur of „naber” heeft hier een eigenaardige beteekenis en is niet hetzelfde als buurman.

Een nabuurschap is een vereeniging van 11 huisgezinnen, die veelal het naast bij elkander wonen. Elk huis heeft 10 naburen, waarvan er 5 ter rechter en 5 ter linkerzijde wonen. Het doel der vereeniging is het verleenen van onderlinge hulp. Een reglement heeft nooit bestaan, een ledenlijst evenmin en geldelijke uitgaven zijn slechts zelden noodig. Om te weten hoe de nabuurschap geregeld is, zullen wij de elf ingezetenen met de elf eerste letters van het alphabet aanduiden. F heeft tot naburen A—E en G—K. Gaan we een huis verder, naar G, dan heeft dit tot naburen B—F en H—L. A vervalt dus en L komt er bij. Zoo gaat het voort, het geheele dorp door. Vindt men nu onder de naburen van F een gezin, dat door maagschap, zelfs in verren graad, aan F verbonden is, dan treedt men een huis verder en het tiental is weer vol. Zoo is er niemand, ook al woont hij buitenaan, of hij heeft naburen. In buurtschappen, uit slechts 8 of 10 gezinnen bestaande, redt men zich met een kleinere nabuurschap en allen zijn dan nabers of naburen. Wonen er slechts 3 of 4, dan vult men uit het naaste gehucht aan.

Is iemand overleden, hetzij bij dag of midden in den nacht, dan wordt één der naburen daarvan in kennis gesteld, die het sterfgeval dadelijk bij alle overige naburen aankondigt. Terstond komen mannen en vrouwen, uit elk huis een volwassen persoon, om het lijk af te leggen. Is dit werk verricht, dan gaan de naaste naburen bij een door den huisheer aangewezen dorpstimmerman de lijkkest bestellen. Verder gaan zij des morgens tusschen 8—10½ uur naar het gemeentehuis om aangifte van het sterfgeval te doen, om daarna de dorpsklok te luiden. Is de overledene een kind beneden 12 jaar, dan wordt éénmaal, ongeveer 10 à 12 minuten geluid. Is het een volwassene, dan wordt driemaal geluid, eerst ongeveer 5 minuten, daarna 10 minuten, ten slotte nog even 5 à 6 minuten. Woonde de overledene in het kerkdorp, waar kerk en toren staan, dan wordt soms vóór het luiden als bovengenoemd, even geklept, om te doen hooren, dat het sterfgeval in het kerkdorp en niet in de gehuchten heeft plaats gehad.

Inmiddels zijn de andere naburen reeds op weg, om aan familieleden en aan goede

kennissen het sterfgeval aan te zeggen. Dit alles is gewoonlijk vóór het middaguur afgedaan. Dan is de lijkist gereed en wordt van den timmerman gehaald en naar het sterfhuis gedragen, waarbij alle tien naburen behulpzaam zijn. Wanneer het lijk gekist is, wordt de dag der begrafenis bepaald, om nu door de burens aan die familieleden, welke ter begrafenis zullen worden verzocht te worden aangezegd, met de uitnoodiging tot die begrafenis. Vroeger had die uitnoodiging, zelfs van de verst afwonende familieleden, door een persoonlijk bezoek van één der burens plaats, waartoe zij het bezoeken der familie, het „groeve neugen”, onderling verdeelden, doch in lateren tijd werd het door het schrijven van brieven vervangen.

Op den dag der begrafenis verschijnen de vrouwen van de twee naaste naburen van weerszijden ten sterfhuize, om de opgekomen familieleden door het schenken van koffie vóór en het aanbieden van eten nà den tocht naar het kerkhof, te bedienen. Te elf uur verschijnen ook de mannelijke naburen ten sterfhuize, om een kop koffie te drinken en dan, te twaalf uur, het lijk ter begraafplaats te brengen, hetgeen vroeger op een boerenwagen, thans in een lijkkoets geschiedt. De vier naaste naburen ter weerszijden verleen en dan de hulp bij den lijkwagen en voeren de begrafenis uit; de beide laatste naburen luiden tijdens de begrafenis de dorpsklok. Voor de mannen is nu het werk der begrafenis afgedaan. De vier genoemde vrouwen blijven om de familie te bedienen bij den maaltijd, maken daarna alle schalen en borden, messen en vorken schoon en keeren eerst te vier of vijf uur huiswaarts.

Bij een bruiloftsviering werd vroeger altijd de hulp van één of twee der naaste naburen van weerszijden ingeroepen om te bedienen. In lateren tijd is dit meer en meer in onbruik geraakt.

Bij de geboorte van een kind werd de hulp van de huisvrouwen der beide naaste naburen gevraagd. Men deed zulks niet zoozeer, omdat men die hulp dringend nodig had, maar omdat men zich daartoe volgens oud gebruik verplicht achtte. In oude tijden, toen men niet altijd verloskundige hulp kon krijgen, was die van ervaren vrouwen soms meer nodig. Ongeveer drie weken na den dag der geboorte van het kind worden de vrouwen van alle naburen op een huiselijk feestje verzocht, welke bijeenkomst men een „noaberwieven vesiet” noemt.

Verlaat iemand op den 1sten Mei zijn woning om een andere in hetzelfde dorp of gehucht te betrekken, dan wordt door de naburen van de nieuwe woning hulp verleend tot het vervoeren van den geheelen inboedel van den nieuwen nabuur. De naburen van de verlaten woning halen op hun beurt een nieuwen bewoner op gelijke wijze in.

Dit alles is het grootste gedeelte van de taak, welke de naburen ten behoeve van elkaar moeten verrichten. Maar de kracht eener nabuurschap blijkt meermalen ook nog op andere wijze. Wordt iemand door ziekte aangetast, waaronder het landbouwbedrijf of het huishouden lijden, dan zijn het weder de naburen, die hier gratis hulp verleen en. Bij elke gelegenheid, waarbij de hulp van leden uit een ander gezin te pas komt, roepen goede naburen elkanders hulp in. Bestaat er iets wat niet uitsluitend tot de geheimen van het gezin behoort of daartoe zal blijven behooren, dan

weten goede naburen dit van elkander het eerst. Zoowel bij vreugde als bij leed bestaat er in een goede nabuurschap veel deelneming.

Op den omgang van de bureu slaat het spreekwoord: Een goede buur is beter dan een verre vriend. Daartoe moet men echter wonen in een goede nabuurschap. Slechte nabuurschappen zijn er ook, waar veel buurtwisten voorkomen, waar „de een geen vet in des anderen schotel zien kan”, waar men „elkander niet staat”.

Enkele inwoners der dorpen houden zich buiten de gemeenschap eener nabuurschap. Meestal zijn dat de burgemeester, dokter, notaris, predikant, het hoofd der school e.d. Zij willen niet dat, wanneer in hun woning de dood binnentreedt, de overledene zonder kosten der bediening ter aarde wordt besteld en zij laten de begrafenis uitvoeren door menschen, die er voor betaald worden. Zij willen geen hulp verleenen bij het begraven van hun bureu. In de kerkdorpen vindt men zulke menschen meer dan in de gehuchten.

Verschil in kerkgenootschap, tusschen Nederd. Hervormden en Gereformeerden, hier afgescheidenen genoemd, brengt in de naleving van de plichten der nabuurschap geen verschil. Alleen de Israelieten maken op deze gewoonte een uitzondering. Zij redden zich zelf en als er niet meer dan één Joodsch gezin in een dorp woont, komen de geloofsgenooten uit andere plaatsen te hulp. Bij hun overlijden wordt geen klok geluid en bij de begrafenis evenmin.

De taak der naburen is in den loop der jaren lichter geworden. De begrafenismaaltijden of „groeven”, waarvan het menu uit erwten, gesuikerde rijstap en gesneden ham met stoet bestond, en die door de nabuurvrouwen voor vaak 40—50 personen moesten worden toebeleid en opgediend, zijn tusschen 1870 en 1880 afgeschaft. Thans (1914) krijgen de naburen in het sterfhuis alleen koffie met stoet en daarna een borrel en keeren na den kerkhoftocht terstond naar hun woningen terug. De verbeterde brievenpost verlost den Drentschen kraamaanzegger en den „groeveneuger” van hun taak om in korten tijd groote voetreizen of tochten te paard af te leggen.

Zooals vermeld was het tot $\pm$ 1880 gebruik, dat de naburen bij den dorps-timmerman een lijk-kist haalden. Daarbij betaalde ieder 5 cents aan dien timmerman. Volgens de overlevering werden de lijk-kisten vroeger door de naburen gemaakt, van eiken planken, die bij den huisheer voor dit doel in voorraad werden gehouden. Aangezien de dorps-timmerman dat werk beter kende, werd hem het werk later opgedragen, op kosten van de naburen. Toen deze lijk-kistbelasting werd afgeschaft, had niemand meer planken in voorraad, zoodat de timmerman de kist van eigen hout leverde en het ook geen zin meer had, met de betaling door de naburen voort te gaan. (116, 614, 902, 941, 1002).

Omstreeks 1925 begonnen de begrafenisverenigingen algemeen te worden, waardoor de voornaamste hulp der naburen, die bij de begrafenis, overbodig werd. Het was toen de vraag, of er nog iets van de nabuurschappen in stand zou blijven. De Drentsche vrouwen bleken toen niet bereid, de aangename zijde van het nabuur-leven, de „naoberwieven vesites”, op te geven. Deze visites, die oorspronkelijk een

vergoeding waren voor het werk, dat de buurvrouwen bij bepaalde gelegenheden hadden verricht, zijn dus in stand gebleven. (238, 503, 754).

Vroeger werden de buurvrouwen na een gezinsuitbreiding getraceerd op met brandewijn doorweekte rozijnen („boonen”), die door gegoeden in oude zilveren schalen (brandewienskoppen) werden aangeboden. Dit onthaal werd gevolgd door koffie met Drentsche stoet en beschuiten, waarbij de oude tinnen koffiekkan de tafel sierde. Tegenwoordig (1923) wordt eerst koffie met theekoekjes aangeboden en daarna een meestal alcoholvrije drank. Was er een bruiloft in huis geweest, dan was het onthaal soortgelijk, doch bij aankomst van een nieuwen nabuur werden geen rozijnen, maar wel sterke dranken gebruikt en bij vertrek uit de nabuurschap evenzoo. Overigens was de toepassing van het oude volksgebruik in de dorpen en gehuchten nogal verschillend. Te Gasselte gaf iedere buurvrouw, die vroeger op kraamvisite verscheen, een kwart gulden ten behoeve van de jonggeborene, opdat het kind in de kleedjes kwam. Te Borger werd veeleer aan de moeder gedacht. Daar brachten de buurvrouwen vanaf den derden dag na de geboorte een wittebrood van zuiver tarwemeel, of eenige andere kost, „dikke rijst” genoemd, of chocolademelk, vooral aan vrouwen in een huis, waar men geen vee hield en dus niet van melk voorzien was. Tot dank daarvoor had men de voornoemde vrouwenvisite. Als er iemand gehuwd was, brachten de boerinnen het één of ander voor huiselijk gebruik, bv. fraai theegoed of porcelein, soms ook een pot of pan en de geefster wist zich altijd te regelen naar de voorgestelde behoefte. Bij een bezoek aan nieuwe naburen kwamen natuurlijk geen geschenken te pas.

Een volledige beschrijving van de nabuurschap van het ouderlijk huis van de familie Tiesing in Drouwen omstreeks 1865 vindt men in 629.

De rederijderskamers en zangvereeningen, die na 1860 opkwamen, waren de voorlopers van *andere vereeningen*, zooals leeskringen, plaatselijk Nut, departement der Maatschappij tot nut van het algemeen. Deze vereeningen bevorderden het intellectueele leven, zij brachten meer kennis, ontwikkeling en beschaving, doch zij konden op het volk niet genoeg invloed uitoefenen. Het volk, de kleine landbouwers en de dienstdoenden bleven er buiten, de voornamere boerenstand meende, door zich aan te sluiten, in gezag en aanzien te winnen. Dat gevoel van standsverschil heeft veel nadeel aan den ontwikkelingsgang van het Drentsche volk gedaan. Bij de allengs veranderde toestanden, zooals het verminderen van het aantal groote boerderijen, het opklimmen van daglooners tot kleine landbouwers en de verhoogde loontarieven is het gevoel van standsverschil aanmerkelijk gedaald en hebben de vermogende landbouwers hun invloed op de minder vermogenden zien afnemen. Deze verandering kwam het vereenigingsleven in vele opzichten ten goede.

Kiesvereeningen kwamen later tot stand dan de bovengenoemde vereeningen. Zij kwamen niet voort uit partijverhoudingen van kerkelijken of politieken aard, maar vonden hun oorsprong in plaatselijke toestanden. Wanneer een gedeelte eener gemeente zich bij een ander achtergesteld voelde, dan werd een kiesvereening opgericht, die door het stellen van kandidaten voor den Raad de aandacht vestigde

op geschikte personen en op de ten achter gestelde toestanden. In andere deelen van het dorp ontstonden dan vanzelf andere vereenigingen, waardoor wel eens een hevige strijd ontstond, die echter veelal ten gevolge had, dat men tot overleg kwam en dat aan de bezwaren tegemoet werd gekomen. Zoo kwam het vereenigingsleven langzamerhand in het rechte spoor, werd meer op de verwaarloosde rechten van zwakke minderheden gelet en kwamen verschillende deelen eener gemeente tot meer ontwikkeling.

De meerderheid der landbouwende ingezetenen van dorpen en gehuchten was er altijd voor, in regeeringscolleges Drenthenaren uit oude en bekende families te kiezen. De zoon, broeder of neef van iemand, die er vroeger in had gezeten, had altijd meer kans dan meer bekwame leden van andere families. Door verdeeldheid werd het lidmaatschap van den Raad wel eens in handen gespeeld van een nieuweling. Dan kwam er een andere geest in den Raad, en verzwakte het oude en stijve conservatisme.

Drenthe was in het algemeen liberaal. Het koos bij voorkeur liberale kamerleden, een enkele maal een anti-revolutionair Statenlid. Men wilde Drenthenaren, die Drenthe kenden, een open oog hadden voor zijn behoeften, die wars waren van kerkelijke en politieke twisten, die opkwamen voor provinciale en gemeentelijke belangen.

In tegenstelling tot de oude Drentsche wijze van vereenigen waren dit gereglementeerde vereenigingen. Wel is de Drenthenaar van nature afkeerig van schriftelijke bepalingen, maar de invloed van sommigen bewoog hen tot het naleven van reglementaire bepalingen. Waar predikanten of onderwijzers de zaken van de vereeniging bestuurden, werden de landbouwers, die in deze personen hun vertrouwen stelden, hun volgelingen.

De toegenomen belangstelling voor vereenigingsleven kwam in de slechte jaren omstreeks 1880 tot uitdrukking in het ontstaan van landbouwvereenigingen. Zij hebben in Drenthe het oog geopend voor de kracht der eendrachtige samenwerking. De behoeften waren grooter geworden. Men kleedde zich niet meer met stoffen, vervaardigd uit wol en vlas als producten der eigen boerderij en de manufacturier kwam de afgelegenste dorpen en gehuchten bezoeken en zijn zaken bloeiden. Men verbouwde geen raapzaad meer, waarvoor men veekoeken ruilen kon, maar men moest het krachtvoer tegen contant geld aankopen. Men begon ook kunstmest te koopen, waarvoor men bij handelaren terecht moest, die contante betaling of solide borgstelling eischten. In deze laatste moeilijkheid werd reeds spoedig voorzien in den verkoop van aardappelen aan de aardappelmeelfabrieken. Ook de kleine landbouwers trachtten deze voordeelen te verkrijgen en door voor elkaar borg te zijn, konden zij ook kunstmest koopen. Wanbetaling kwam zelden voor. Het zedelijk gevoel was ontwaakt en gaf aanleiding tot een krachtig streven om aan de verplichtingen tot betaling te voldoen.

Deze strooming werd door de landbouwvereenigingen in vaste en goede banen geleid. Zij stelden zich algemeene coöperatie ten doel. De oprichting der boterfabrieken met handkracht was de eerste stap naar de verbetering van de uitkomsten

van de boerderij. Wel kostte het vrij wat moeite om het kapitaaltje, noodig voor de oprichting van zoo'n fabriekje, bijeen te brengen, maar later bleek het minder moeilijk, het geld te vinden voor de grootere en duurere stoomzuivelfabrieken. Daaruit blijkt het vertrouwen, dat men in de zaak gekregen heeft.

Het hierop volgend product van de landbouwverenigingen waren de onderlinge veefondsen. Nadat eerst de brandverzekering ingang had gevonden begon men over veeverzekering te denken, maar de kosten daarvan waren vaak te hoog. Daarom namen de landbouwverenigingen het initiatief voor een onderlinge veeverzekering, zoodat weldra paarden, koeien en schapen verzekerd waren. Het administratief beheer wordt kosteloos gevoerd, de fondsen betalen bij sterfte 75 of 80 % der geschatte waarde uit; de schatting heeft telken jare in Mei en in November plaats. De contributie bedraagt gewoonlijk voor paardenverzekering 1 %, voor rundvee $\frac{1}{2}$ % der geschatte waarde. Op de vorming van reservefondsen legt men zich hier nog niet toe (1913). Kan de schade niet door de contributie worden gedekt, dan wordt, als het halfjaar om is, $\frac{1}{4}$ % bijbetaald. De paardenfondsen zijn vooral in het voordeel van kleine landbouwers met één werkpaard en van huurboeren; de rundveefondsen komen vooral ten goede aan arbeiders, die één of twee koeien houden. Bovendien heeft men nog fondsen voor de verzekering tegen sterfte van schapen en geiten, waarvoor gewoonlijk $\frac{3}{4}$ % van de geschatte waarde geheven wordt. Elk der fondsen werkt afzonderlijk en heeft een eigen bestuur. Eenmaal in het jaar wordt rekening en verantwoording van het beheer gedaan.

In oude tijden zouden zulke verzekeringen niet hebben kunnen bestaan. Vooral de galziekte veroorzaakte soms zooveel sterfte onder de schapen en het rundvee, dat uitbetaling der verzekerde bedragen niet mogelijk zou zijn geweest. Nu de omstandigheden zooveel gunstiger geworden zijn, is het in stand houden van veefondsen mogelijk geworden.

De steunpilaar van al deze verenigingen zonder eigen fondsen is de boerenleenbank. Door haar aansluiting aan de Centrale Bank te Utrecht kan zij zich te allen tijde voorzien van geld tegen een billijke rente, terwijl ze daar eveneens de ingelegde gelden in tijden van minder groote aanvraag om crediet tegen een bepaalde rente kan deponeeren. Koopt nu de landbouwvereniging voor een aanzienlijk bedrag aan kunstmeststoffen à contant, terwijl de leden-afnemers eerst over 6 of meer maanden kunnen betalen, dan leent de vereniging het geld uit de boerenleenbank, ieder betaalt wanneer hij kan tot binnen 9 of 10 maanden en betaalt rente naar tijdsverloop en de zaken gaan hun gang. Voor particuliere leeningen uit de kas wordt borgstelling geeischt, voor geleverden kunstmest eveneens. Die borgstelling is de balans voor het evenwicht. Men schaamt zich, den borg te moeten laten betalen voor wat men ontvangen heeft. Ook de veefondsen worden, indien zij meer voor veesterfte moeten uitkeeren dan er geld in kas is, door de boerenleenbank geholpen.

De toetreding tot het lidmaatschap der boerenleenbanken is minder algemeen dan die tot de landbouwvereniging. Velen onder de middenklasse, die zich zelf kunnen redden of elkaar als goede burens onderling helpen kunnen, sluiten zich niet

aan. (1913). Van de zedelijke plicht tot aansluiting zijn zij niet genoegzaam overtuigd. Zij zouden moeten bedenken, dat het de bank is, die ook hen in de gelegenheid stelt, hun kunstmest te betalen wanneer hun zulks voegt, dat de vereeniging bij contante betaling meer waarborgen kan stellen voor een soliede levering, waarvan de voordeelen komen ten bate van de gebruikers.

De landbouwvereenigingen hebben voorts nuttig werk gedaan, door de aandacht te vestigen op het nut van landbouwcursussen in Drenthe, waardoor de op wetenschappelijke gronden berustende kennis van het bedrijf de plaats is gaan innemen van bijgeloovige dwaalbegrippen en van oude en verouderde volksmeeningen.

Ook andere vereenigingen, welke minder rechtstreeks in verband staan met de stoffelijke belangen der ingezetenen, hebben in deze eeuw gemakkelijk ingang gevonden. Er zijn vele Groenekruisvereenigingen tot stand gekomen, waarbij arm en rijk zich hebben aangesloten en die in de korte jaren van hun bestaan reeds veel goeds hebben uitgericht. De Vereeniging tot afschaffing van alcoholische dranken heeft in Drenthe hier en daar afdeelingen. Afdeelingen van de Vereeniging tot bevordering van het Ambachtsonderwijs trachten onvermogens te doen opleiden voor één of ander beroep en bevorderen teekencursussen in de wintermaanden. Wij hebben onze muziekvereenigingen en sportclubs gekregen. Alles is nieuw geworden en van het oude en traditioneele volksleven is weinig meer overgebleven. (116, 762).

b. ONDERWIJS.

In de eerste helft der vorige eeuw werd het onderwijs op het Drentsche platteland niet erg hoog geacht. Naar de meening van de boeren was het beste, dat hun zoons zouden moeten leeren: goed ploegen, uit de hand zaaien, het vee beoordeelen, van ten verkoop aangeboden vee de waarde bepalen, wat echter niet geheel kon worden aangeleerd, want men dient er aanleg voor te hebben. Allerlei werk moest hij leeren verrichten, om later te kunnen oordeelen over wat aan dienstdoenden zou moeten worden opgedragen. Verder moest de jonge boer zich eenige kennis zien te verwerven omtrent bemesting, zaai- en oogsttijden, de verdeeling van het werk over het geheele jaar. Eenige kenteekenen aan de lucht, of van oude volksgezegden, waardoor men de weersgesteldheid zou kunnen voorspellen, werden daarbij van groot belang geacht. Een stuk goed te kunnen lezen zou alleen voor den koster van belang kunnen zijn, die in de kerk voorlezen moest. Wat de schrijfkunst betreft was het voldoende, dat de boer zijn naam kon schrijven, want na het ontstaan van den burgerlijken stand moest men voor elke aangifte van geboorte van een kind of bij overlijden van één der bureu, zijn naam schrijven, hetgeen voordien niet noodig was, toen alleen de predikanten de registers bijhielden. Was iemand zoover gekomen, dat hij eens een heel mooien brief kon schrijven, inhoudende een bericht van geboorte of overlijden, dan was hij al zeer knap, hoewel het zelden noodig was, want voor het aankondigen van sterfgevallen en begrafenissen ging de groeveneuger op weg en bij vermeerdering van het gezin zond de boer zijn knecht te voet of te paard uit, om het aan de familie bekend te maken. De noodige rekenkunde voor een boer bestond hierin, dat hij zich

wist te redden, wanneer hij bv. een oneven getal mudden rogge verkocht, tegen een niet te ronden prijs, bv. f 5.80 of f 6.70. Dat waren de grootste moeilijkheden. Varkens van 114 pond à 21½ cent verkocht men toen nog niet.

Waar de toestand zoo was, is het niet verwonderlijk, dat de landbouwers geen groote liefde voor het schoolonderwijs toonden. De meester zelf werd wel geacht, vooral omdat hij vrij goed Hollandsch sprak, en wel eens met den burgemeester of predikant in aanraking kwam en omdat meester's half-Zondagsch pak, waarmee hij naar school ging, gunstig afstak bij het wambuis, waarin de boeren naast den mestwagen naar het land gingen. Maar de meester moest tegen hen niet klagen over te weinig salaris. Hij kreeg immers meer dan een gulden per dag, als hij nl. de Zaterdagen en Zondagen, waarop hij geen school hield, er af rekende. Was meester gehuwd, dan zou men hem gaarne zijn brandstof pro deo uit het veen halen of men wilde hem wel enkele mudden aardappelen afstaan, als hij ze zelf niet verbouwen kon. Maar de boeren wilden in geen geval aan een verhooging van de gemeentebelasting, noodig voor de verhooging van het salaris. Van de onderwijzers wonende op de zandgronden hoorde men dan ook geen klachten, maar wel in de veenstreken, waar de arbeiders veel meer verdienden dan de meesters.

De scholen verkeerden in slechten toestand. De muren bestonden uit leemwanden, waarin vaak groote tochtgaten zaten. De lichtschepping was uiterst gering. De kinderen zaten op lage bankjes en hielden bij het schrijven hun lei op de knieën. De leerlingen moesten de leermiddelen van den onderwijzer koopen, die daarin kleinhandelaar was. Bij het schrijven werden gedeelten uit den Bijbel overgeschreven, vooral uit het Spreukenboek. Hoe verder men was, hoe mooiere krullen men aan den beginletter maakte. Lezen leerde men uit het „hanenboek", een boek, waarop een haan stond afgebeeld en de „Trap der jeugd", terwijl de cursus met het lezen van Salomo's Spreuken gesloten werd. Rekenen leerde men door Willem Bartjens Cijferkonst, later door het in den ouden tijd alom bekende rekenboek van Jan van Olm. Men begon in dat merkwaardige rekenboek met $2 \times 2 = 4$ en eindigde (maar wie zou dat voleindigen?) met de oplossing van meetkundige en algebraïsche vraagstukken. Voor het herleiden van repeteerende breuken werd daarin zooveel van de leerlingen gevergd, dat men er het hoofd bij zou verliezen. Van de geschiedenis leerde men alleen eenige jaartallen, met de bijbehorende gebeurtenissen. Waar alle landkaarten ontbraken, behalve die van Drenthe en Palestina, is het duidelijk, dat er van de aardrijkskunde niet veel geleerd werd. Een ons bekende oude landbouwer kreeg als eereprijs bij het verlaten van de school omstreeks 1820 een atlasje met 7 kaarten ten geschenke. Deze man was een boekenliefhebber, want hij bezat de snakerijen van Tijl Uilenspiegel, de historie van Genoveva, van Floris en Blancefleur, en het boek van Robinson Crusoe, die met het atlasje in een antiek eikenhouten schrijfbord bewaard werden.

Vroeger werd alleen in de wintermaanden onderwijs gegeven. In den zomer was de school gesloten en behoefde men den onderwijzer geen salaris uit te betalen. In het midden van de vorige eeuw echter gingen de kinderen van de meer goeude land-

bouwers ook reeds des zomers op school. Die van den stand der kleine boeren en daglooners kwamen in de eerste helft van November en bleven dan schoolgaan tot medio April. Het was voor menigen dorpsknaap een ware vreugde, wanneer hij in het voorjaar weer van dat verplicht schoolgaan ontheven was, zoodat het voor de hand lag, dat hij meer voelde voor de schapenhouderij dan voor kennis en ontwikkeling; dat hij leerde, een goeden schaapherder hooger te achten dan de vooruitgang, waarvan de onderwijzers dier dagen veel spraken.

Het was in de jaren 1862—1868, dat wij in het gehuchtschooltje te Drouwen ons onderwijs genoten en wij behoorden ook tot de leerlingen, die van 1 April—1 November niet ter school kwamen. Onze meester was 18 jaar oud. Hij was volmoed om van ons te maken, wat er voor hem bereikbaar was en hij pompte ons de kennis, waar het kon, in. In den zomer had hij 30, in den winter 60 leerlingen. Toen wij in November bij tientallen kwamen, was zijn eerste werk, het instellen van een onderzoek naar wat deze scholieren vroeger hadden geleerd. Allen konden iets werken met geheele getallen, maar van tiendeelige en gewone breuken had niemand eenige kennis. Die leerden meer dan de helft der leerlingen in dien eersten winter terdege. Onze school bezat drie landkaarten, van Drenthe, Nederland en Palestina. Van Drenthe leerden wij niets, van Nederland des te meer. Voor de winter om was kenden wij de namen van de provincies en hun hoofdsteden, de namen van de rivieren, eilanden en steden van iedere provincie. Een kaart van Europa kwam na 1870 in de school, toen wij reeds van school af waren. Van de latere leerlingen vernamen wij, dat zij ook al de landen van Europa met de hoofdsteden kenden. Van de Nederlandsche taal hebben wij heel veel moeten leeren, zooveel, dat wij later behoorlijk, zonder veel fouten, konden schrijven. Van geschiedkundig onderwijs was onze meester een groot vriend. Wij leerden iets van de Friezen, de Batavieren en de Romeinen, van den graventijd en een weinig van Floris V en Jacoba van Beieren. Vanaf de Unie van Utrecht werd de geschiedenis veel meer belangrijk. Van Willem I, Maurits en Frederik Hendrik werd zeer veel behandeld. Van alle veldslagen en zeeslagen moesten wij de jaartallen kennen. Zoo ging het door tot het jaar van de grondwetsherziening 1848. Eenmaal per week maakten wij opstellen, vaak over bijbelsche en vaderlandsche onderwerpen, waarover meester eerst een verhaal voorlas. Wij maakten opstellen over Mozes in het biezenkistje, over Simson, over Elia, over de inneming van Breda door middel van een turfschip, over het beleg en ontzet van Leiden, over het rampjaar 1672, over den vierdaagschen zeeslag, over Lycurgus, Socrates, Solon, Croesus, over de ontdekking van Amerika enz. Ook werd toen nog aan vormleer gedaan. Wij kenden alle voorwerpen als kubussen, prisma's, bollen, kegels, pyramiden enz. Aan zangkunst werd weinig gedaan. Wij kenden wel de benaming der zangnoten, maar konden er niet op zingen. De zangwijzen van schoolliedjes werden geleerd door het voorzingen van meester. Van het „Wien Neerlands bloed . . .” kenden wij alle acht coupletten. Op sommige scholen leerde men toen nog als maten en gewichten: mud, schepel, kop en maatje, pond, ons, lood, wichtje, el, palm, duim en streep, bepalingen die grootendeels niet met het Drentsche volks-

gebruik in overeenstemming waren, want daar kende men mud, schat, spint, kop, pond, ons, lood, oude el, Groninger voet en duim. Toen wij niet meer ter school gingen, leerden wij van jongere schoolkinderen op den koedrijversweg de nieuwe benamingen hl, kg, m en de onderdeelen daarvan kennen.

In April gingen de meeste kinderen van school af. Zij moesten dan achter den ploeg aardappels poten. Verder was er veel werk met de heideschapen, vooral met toezicht op de lammeren. Elken morgen moesten de kinderen het melkvee van den stal naar de weide brengen en des avonds terug halen. Voorts werden de kinderen allerlei loopdiensten opgedragen. Jongens moesten met den kruiwagen naar den molen, meisjes deden boodschappen bij winkelier en bakker en moesten bovendien leeren, niet achter te blijven in vaardigheid en bekwaamheid voor het werk, dat later van haar verwacht werd. Zoo werd de tijd, die door het verzuim der school werd uitgewonnen, niet altijd nutteloos doorgebracht. Toch hadden de in den zomer niet schoolgaande kinderen meer vrijheid dan zij, die wel aan de school verbonden waren. Dit leven gaf veel aanleiding tot het beminnen van de vrijheid. De lust en het leven van het kind waren hier vogelnestjes zoeken, visch vangen, slootje springen enz. Het oost-Drentsche veld- en groenlandgebied was daartoe zeer geschikt. Diepe slooten waren er weinig; vele stukken waren door wallen gescheiden, waarin vogels nestelden. Het eierenzoeken is door den achteruitgang van den vogelstand na het verdwijnen van de wallen zeer verminderd. Het slootje springen wordt thans door het vele prikkeldraad bijna onmogelijk gemaakt. Ook het vangen van visch is zeer bezwaarlijk geworden. De kunst was vroeger, visch te vangen zonder hengel of net. Men maakte dammetjes in de slooten en maakte het water troebel, zoodat de visch naar boven kwam, die dan gemakkelijk gegrepen en op het land geworpen werd. Deze wijze van vischvangst heette hier „modderen”. Op deze overtredingen werd hier geen toezicht gehouden, want de visch zou bij het uitdrogen van de slooten in den zomer toch sterven. Ook werd er gaarne in de grootere stroompjes gehengeld. Deze hadden voor de veenafgraving in oostelijk Drenthe veel meer water dan thans.

Ter aanmoediging van het schoolbezoek voordat er leerplicht bestond, hebben de schoolfeesten niet weinig bijgedragen. In 1863 werd het eerste ons bekende feest gevierd ter herdenking van het 50-jarig bestaan van Neerlands onafhankelijkheid. Later kwamen de Waterloo- en Heiligerlee-feesten in 1865 en 1868 en het Brielfeest in 1872. Nog later kwamen geregeld terugkeerende zomerfeesten. Het bouwen van nieuwe scholen gaf ook aanleiding tot inwijdingsfeesten. De kinderen werden dan getracteerd en gingen gezamenlijk uit rijden, waarvoor alle boerenwagens uit het dorp noodig waren en iedere paardenhouder gaarne zijn medewerking verleende. De kinderen, die vooraf wisten, dat een schoolfeest te wachten was, zouden niet gaarne de school verzuimen, om bij het feest niet te worden buitengesloten.

Eerst toen de leerplichtwet werd ingevoerd, bleek het duidelijk, hoe lastig de gewoonte van het drijven der koeien naar het land was voor het schoolbezoek. Geleidelijk werd dit afgeschaft, eerst door er knapen van 14-jarigen leeftijd voor aan te stellen, die men koejongens noemde, later door het melkvee des nachts in de weide

te laten blijven en het vee in het land melken. Door deze verandering zou het schoolbezoek in den zomer, ook zonder de invoering van een leerplichtwet, al veel vermeerderd zijn. (771, 902).

Dat de resultaten van het verbeterd onderwijs niet ongunstig waren, werd duidelijk in de jaren, waarin het Drentsche landbouwbedrijf kwijnde. Hoeveel jongelieden uit den boerenstand zijn toen wel in betrekking gesteld als directeur van zuivel-fabrieken, als rijksambtenaar, bij de politie, waarvoor zij door goed lager onderwijs en eenige opleiding bekwaam waren gemaakt. Het deelnemen aan cursussen voor landbouwonderwijs leverde altijd de beste resultaten bij leerlingen, die goed school-onderwijs hadden genoten. Zoo werd dan het onderwijs door de ouders steeds meer gewaardeerd, in groote tegenstelling met den tijd voor 1870.

Toch is het ons herhaaldelijk gebleken, dat het jonge geslacht op den volwassen leeftijd nog maar weinig heeft genoten van het onderwijs, dat reeds in het laatste kwartaal der vorige eeuw zooveel verbeterd werd. Waren de jongeling en het meisje in de gelegenheid, zich aan te sluiten bij een rederijkerskamer of zangvereniging of iets dergelijks, dan nam hun kennis toe; waar deze ontbraken, bleef er op lateren leeftijd van het onderwijs weinig meer over.

c. KERKELIJK LEVEN.

Op kerkelijk gebied is in oostelijk Drenthe het Ned. Herv. Kerkgenootschap het bijna alles beheerschende. Christelijk Gereformeerden vindt men niet in alle gemeenten. Anloo, Eext, Gieten, Gasselte, Odoorn, Zweeloo en Rolde zijn de gemeenten, waar geen andere dan N.H. kerken worden gevonden. (1927). Borger, Nieuw-Buinen, Emmen, Sleen, Westerbork hebben alle naast de N.H. een Christelijk Gereformeerde gemeente. In 1838 werd te Borger de zg. Afgescheiden Gemeente gesticht. Te Nieuw-Buinen kwam zij veel later tot stand; in de veenstreken met haar gemengde bevolking, die eerst na 1880 tot ontwikkeling kwam, eerst tegen het einde der eeuw.

Het kerkelijk leven heeft in den loop der jaren veel aan beteekenis ingeboet, waarvoor verschillende oorzaken kunnen worden genoemd.

In den ouden tijd, nu bijna 100 jaar geleden, werd, nadat de predikant zijn preek had afgehandeld, voorlezing gedaan van wat men „de kerkespraak” noemde. Hiertoe behoorden, voor 1811, de afkondiging van voorgenomen huwelijken, van openbare verkooping van vaste en roerende goederen, er werd mededeeling gedaan van de ingekomen en uitgegane attestaties van lidmaatschap. Dit alles wekte de belangstelling of nieuwsgierigheid van velen op. In lateren tijd werd de afkondiging van burgerlijke zaken in de kerk afgeschaft en had toen plaats buiten de kerk, op het kerkplein of aan de straat. Het burgerlijk huwelijk, in 1811 ingevoerd, veroorzaakte een aanmerkelijke vermindering van de kerkelijke huwelijken, die nu niet meer volstrekt noodig en niet meer wettig waren. Het aantal aankondigingen nam daardoor eveneens af. In zwang bleven nog de bekendmakingen van alle kerkelijke zaken, zooals van de verkiezingen van kerkeraadsleden, de aankondiging van de

avondmaalsviering, die der attestaties van lidmaatschap en die van het houden van lijkpreken. Dit laatste kon niet altijd geschieden, want als op de eerste twee dagen der week een sterfgeval plaats had, had de begrafenis in het einde der zelfde week, vijf dagen na het overlijden, plaats. Dan werd de voorgenomen lijkdienst schriftelijk door aanhechting van een briefje aan de kerkdeur bekend gemaakt. Het „aflezen” van boeldagen en verkoopingën, het toenemend aankondigen van gemeentezaken en van andere gevallen van particulieren aard trok in den tijd, waar in de meeste huizen nog geen dagblad kwam, veler aandacht. Aanvankelijk was de pander van den notaris de aflezer, later de veldwachter. De dagbladen met hun advertenties hebben aan al dat afkondigen bij het uitgaan der kerk een einde gemaakt. Men verneemt niets meer als men de kerk uitkomt.

Een andere oorzaak voor het verminderen van het kerkbezoek is, dat de Drentsche dorpen en gehuchten vroeger een grooter aantal voorname ingezetenen hadden dan nu. Dit aantal is verminderd door de erfopvolging bij overlijden. Boerenlandgoederen werden na het overlijden uiteengerukt, soms verkocht, soms door kinderen met kleiner vermogen nog gedeeltelijk in stand gehouden. Deze voorname ingezetenen, waaronder raadslieden, leden van het kerkbestuur, anderen, die men met recht voorname menschen noemde, hadden hun eereplaatsen in de kerk, soms door hun functie aangewezen, die zij niet ledig lieten. Maar zij deden meer dan dat. Als landbouwers hadden zij hun dienstdoenden, knechten, meiden en arbeiders in hun landbouwbedrijf. Een knecht of een meid mocht alleen de kerk verzaken wegens bezoek aan de ouders, zoo die in een andere plaats woonden. Op andere Zondagen werden zij tot kerkbezoek als tot een plicht aangespoord. Was een arbeider onkundig gebleven van het één en ander, dat in of na den kerkdienst bekend was gemaakt, dan maakte de landbouwer-werkgever, die dat vernam, de opmerking: „Dan zijt gij Zondag ook niet ter kerk geweest, Jan, dit moogt gij niet verzaken, hoor! De kerk staat er en de dominee preekt er om gehoord te worden, dat weet gij toch!”

Een vermeerdering van het kerkbezoek brachten in het midden der vorige eeuw de kerkorgels. Borger kreeg haar orgel in 1855, Odoorn in 1861, Rolde omstreeks 1840. In Anloo werd het orgel reeds in 1781 ingewijd en gold later nog als het schoonste van Drenthe.

De Drentsche predikanten uit het midden der vorige eeuw hebben jarenlang in hun gemeenten gewerkt, te Odoorn ds. Lieftinck van 1830—1880, te Borger ds. Mulder van 1843—1884, te Gasselte ds. Sanders van 1844—1887, te Gieten ds. Heerspink van 1843—1880 enz. Van deze predikanten, die maar zelden een beroep ontvingen, werd gezegd, dat zij hier „in den fuik” zaten en misschien zouden sommigen ook nimmer een beroep naar een andere plaats hebben aangenomen, omdat zij hier ingeburgerd waren en allen een landbouwbedrijf hadden voor de verbetering van hun inkomsten. De pastoralia, waarvan zij het vruchtgebruik hadden, bestonden uit bouwland, hooi- en weiland, heide en veengrond. Had de predikant dit alles zelf in gebruik en verhuurde hij die gronden niet, dan vond men ook bij hem een paard en eenige melkkoeien in den stal. Hij slachtte zijn eigen gemest varken in den herfst,

hij stookte van de brandstof, die hij op het pastorieveen liet graven. Hij had een landbouwknecht, die dit alles beheerde en met hem uitreed naar een andere gemeente, waar hij een vacaturebeurt moest vervullen. Bij zijn aankomst in de gemeente ontving hij een „ijzeren koe”, d.w.z. een geldsom, waarvoor hij vee kon aanschaffen en welke geldsom hij bij vertrek weer aan zijn opvolger moest overdragen.

Predikanten, die een eigen landbouwbedrijf onderhielden, vonden daarin veel aanleiding tot contact met de boeren en ondervonden er dan ook stellig in hun werk veel voordeel van.

Voor het houden van lijkpreken, wat hier vóór 1900 nog veel in gebruik was, ontving de predikant een vergoeding van f 1.50 per dienst en voor het doopen 30 cents per doopeling. Vrijgesteld waren hiervan de landbouwers, die ieder jaar bij den predikant een wagenvracht van hun turf in de turfschuur van den predikant brachten. De lijkdiensten zijn in deze eeuw afgeschaft; de predikant verschijnt op den dag eener begrafenis in het sterfhuis en houdt daar een toespraak tot de familieleden van den overledene. Voor het doopen wordt niet meer betaald.

De predikant was vroeger verplicht, minstens eenmaal per jaar huisbezoek te doen, waarbij hij alle gezinnen moest bezoeken. Dit huisbezoek had plaats in Augustus en September. De predikant maande dan aan tot getrouw kerk- en Avondmaalsbezoek en noteerde de namen van de jongelieden, die hij in den volgende winter ter catechisatie zou ontvangen. De predikanten van een lateren tijd bleven nalatig in het huisbezoek der geheele gemeente en stelden zich met kleine gedeelten tevreden, zoodat zij in twee of drie jaar rondkwamen. Deze nalatigheid heeft dikwijls ontevredenheid verwekt en de belangstelling voor het kerkelijk leven zeer verminderd.

De predikantstractementen waren tot ongeveer 1910 zeer klein. Te Borger werd het in 1884 van f 1075.— benevens de inkomsten der pastoralia gebracht op f 1500.—. Langzamerhand werden deze ook in andere gemeenten iets verhoogd. Waar dit niet gebeurde, vertrokken de leeraren gedurig en was hun verblijf in een gemeente niet meer dan gemiddeld 6—8 jaar. De Raad van Beheer heeft in de predikantstractementen een aanzienlijke verbetering gebracht en de lage tractementen komen thans niet meer voor. Dat hiermede inzake het beroepen van predikanten geen verbetering is bereikt, is het gevolg van het gebrek aan predikanten.

Het veel kortere verblijf van een predikant in zijn gemeente is oorzaak, dat deze niet meer tegenover zijn gemeenteleden staat als zijn voorganger der 19de eeuw. Laatstgenoemde toch was zooveel jaren achtereen in denzelfden kring werkzaam, dat hij de huisgezinnen met al hun deugden en gebreken had leeren kennen. Hij was geen vreemdeling, als hij in een huisgezin kwam en hij vernam veel van wat een ander, zelfs een goede buurman, niet zou vernemen. Bijgevolg was hij ook het uitstekende hoofd van de armenverzorging, die in sommige jaren, vooral tusschen 1880 en 1900, van grooten omvang was. Hij kende bij benadering de behoeften van het arbeidersgezin, waarin hulp en steun noodig waren en wist daardoor een goede armenverzorging te regelen. Door de leiding, die zij hieraan gaven, wisten zij zich hooge achting te verwerven.

Als kanselredenaar behoefde hij niet aan hooge eischen te voldoen. Als hij maar duidelijk en verstaanbaar sprak en niet te veel op het papier zag, waarop hij zijn preek had gesteld, dan was het voor de menigte der kerkbezoekers voldoende. (494, 770).

d. ARMENZORG.

Wij hebben veel nagedacht over het ontstaan van rijkdom en armoede onder het volk, dat in deze streken woonde en meenen, dat dat zeer waarschijnlijk een gevolg is van dezelfde omstandigheden, welke ook thans nog tot rijkdom en armoede leiden. Door de wetten des lands kunnen toestanden in het leven worden geroepen, die de vorming van groote kapitalen of van groot grondbezit in de hand werken of tegengaan. In Drenthe heeft men vroeger het grootgrondbezit bevorderd, maar dat het niet zoo groote afmetingen heeft gekregen als bv. in Gelderland en Overijssel, ligt hieraan, dat Drenthe niet zoo hoog in aanzien stond, dat er weinig adellijke families woonden en dat het drostschap van Coevorden, waardoor Drenthe namens den Bisschop van Utrecht bestuurd werd, geen erfelijk ambt was. De Drentsche adel werd steeds kleiner en de macht der eigenerfden steeds grooter. Wie in het vrij en ongestoord bezit was van tenminste 30 mudden lands en dat zelf bezaaide, kon invloed op het landschapsbestuur uitoefenen en was daarvoor zelf verkiesbaar. Dit heeft langen tijd zoo geduurd en is oorzaak geweest, dat het volk een hoogen dunk kreeg van het grondbezit. Bij erfopvolging bleef de oudste zoon de grondbezitter; met de andere kinderen werd op voor hen vaak nadeelige wijze afgerekend en hun nakomelingen zagen zich verwezen naar den arbeidenden stand of moesten als huurders andermans grond bewerken om aan den kost te komen. De klasse der niet-bezitters werd dus verreweg het talrijkst.

De uiterste armoede, welke men in andere landstreken en vaak ook in groote steden vindt, bestond hier echter niet. Armen, die bedeed werden, waren bijna geen andere dan bv. weezen van ouders uit den werkenden stand, onvermogen de oude echtparen zonder kinderen, of wel de langst levende van zoo'n echtpaar, lichamelijk zwakken of idioten, en nog enkele anderen. Voor den strijd tegen de armoede kon iemand op veel hulp en deelneming rekenen. Een oude daglooner bv., die niet meer zooveel werk leverde als een krachtige man, werd evengoed als de laatste in dagdienst genomen en wel tegen gelijk loon. Bovendien werd voor den oude vaak een wagenvracht brandstof uit het veen gehaald, zonder daarvoor vergoeding te eischen. Had een arbeider gedurende een reeks van jaren een akker in huur, dan zou hij, later onmachtig wordende tot betaling van de huur, daarover niet aangesproken worden, indien hij zorgde, dat het land door bemesting en bewerking in behoorlijken staat bleef. Zoo hebben huurboeren en eigenerfden medegewerkt om bij den ouden daglooner de armoede te weren en de gegeven voorbeelden zijn slechts enkele uit vele.

Voor de eigenlijke armenzorg, die der bedeeing aan armen, waren hier geen andere vereenigingen dan de diaconieën. Voor 1830 was hier slechts één kerk-

genootschap. De diaconie bedeelde en werd daartoe door soms ruime giften in staat gesteld. De inkomsten waren: de opbrengst der kerkcollecten — vroeger veel grooter dan nu —, der collecten bij belangrijke familiegebeurtenissen, der wintercollecten aan de huizen der ingezetenen, waarbij behalve geld ook brood, aardappels, rogge, boekweit, kleederen en stoffen daarvoor geschonken werden. Buitengewone giften en legaten kregen de diaconieën meermalen van stervenden of herstellende zieken. De diaconie te Borger had in de jaren tusschen 1730 en 1800 altijd een / 300.— à / 400.— ter beschikking.

Het diaconiebestuur bestond hier sedert onheuglijke tijden uit 5 bestuurders, t.w. den predikant met 4 diakenen. Behooren onder een kerkelijke gemeente verspreide gehuchten, dan worden ook personen als diakenen gekozen, die in die gehuchten wonen. De diakonieboeken geven een eigenaardigen kijk op de armenzorg van die dagen. Daar de armen soms ver uiteenwoonden, hadden de diakenen van die dagen wel eens veel te doen. Want zij moesten niet alleen zorgen, dat de behoeftigen brood en huisvesting kregen, maar ook werd toezicht gehouden op hun land en vee, zoo die armen zulks nog in eigendom of gebruik hadden. Zoo immers het land van dien armen man niet bezaaid werd, zou hij het volgend jaar in nog benarder omstandigheden geraken.

Uit den Franschen tijd zijn geen aantekeningen over armenzorg te Borger bewaard.

In 1829 kocht de diaconie te Borger ten behoeve van haar armenzorg een huisje voor / 120.—. Daarin vonden een oude vrouw en haar idiote zoon onderdak. Andere armen, vooral oude mannen, werden op eigenaardige en met het Drentsche volkskarakter overeenkomende wijze verzorgd. Men liet hen n.l. „rondeten”, d.w.z. dat zij elken dag in een ander huis den kost kregen, terwijl zij 's avonds in een aangewezen huis, waar zij hun nachtkwartier hadden, terugkeerden. De armen moesten hun bezoek op den avond te voren aankondigen. In de jaren van 1830—1840 was deze wijze van armverzorging op vele plaatsen in Drenthe bekend. Voor oude vrouwen werd een woonvertrek gehuurd, waarin haar werk werd verschaft door haar te doen spinnen. De armverzorger zorgden voor een spinnewiel met bijbehoren, de ingezetenen brachten wol en vlas om het tot garen te spinnen.

Arme weezen werden toen, zoo zij nog heel klein waren, bij daglooners in den kost besteed. Op den leeftijd van 8 à 9 jaren werden zij, zoo zij lichamelijk niet te zwak waren, gedurende de zomermaanden bij landbouwers als koedrijvers in dienst gesteld. Wanneer het vee omstreeks 1 November op den stal bleef, was hun dienstdag om en kwamen zij weer ten laste van de diaconie, die hun onderhoud voor de wintermaanden aanbesteedde. Een vier- of zestal kinderen, aanbestedelingen genaamd, werden in de woning van één der diakenen bijeengeroepen en voorgesteld aan daglooners, die met de bedoeling, één dier kinderen in den kost te nemen, daar waren verschenen. Eerst werd de oudste der jongens opgeroepen. De diaken noemde zijn naam, deed opgaaf van zijn ouderdom, noemde den naam van zijn overleden ouders en deelde mede, waar hij in den verlopen zomer in dienst was geweest. In zijn tegenwoordigheid werden dan zijn eigenschappen besproken, b.v. of hij goedaardig,

dan wel weerspanning was, of hij lust en aanleg tot leeren had, en aan den belangstellende, die hem wel in den kost zou willen nemen, werd gezegd, dat hij verplicht zou zijn, den knaap geregeld naar de school te zenden, hem van voldoende voeding te voorzien, zijn kleeven te onderhouden. Nu werd de knaap opgeroepen. „Hoeveel voor Jan?” Iemand riep: „een daalder”, een tweede „acht en twintig”, een derde „zes en twintig”, daarmede stuivers per week bedoelende. Jan, die voor en na schooltijd al eenig loop- en huiswerk kon verrichten, werd op deze wijze voor f 1.— aanbesteed. In 4—5 maanden tijds zou Jan aldus aan de diaconie f 20.— kosten, benevens kleeven. Zoo ging men het rijtje langs, tot ieder zijn plaats gevonden had. Iemand, die als knaap aanbestedeling was geweest en later armenvader (waarover straks meer) is geworden, heeft ons deze beschrijving van een kinderaanbesteding gegeven.

In den regel werden meer jongens dan meisjes aanbesteed, aangezien deze soms al vroeg voor huiswerk geschikt waren. Een gevolg hiervan was, dat zulke meisjes nog minder onderwijs genoten dan de jongens, wat, naar de meening der dorpelingen, dan ook niet zoo hoog noodig was.

In het midden der vorige eeuw is in de armenverzorging op het Drentsche platteland een aanmerkelijke wijziging gekomen. De armoede nam zeer toe, de bedelarij werd groot en de gemeentebesturen hebben zich met de kerkelijke armbesturen verbonden om aan dien toestand een einde te maken. Men heeft toen getracht, de bedelaars van buiten de gemeente te weren en voor hen, die in de gemeente thuis hoorden, tot wier onderhoud men alzoo verplicht was, huizen gebouwd, die men armenhuizen of wel armenwerkhuisen noemde. Bijna elke gemeente kreeg zoo'n inrichting. De armenhuizen zijn ouder dan de armenwerkhuisen. Zij werden gebouwd om aan behoeftige gezinnen huisvesting te kunnen verleen. Zij zijn terstond kenbaar, doordat ze in bouwtrant van de andere dorpswoningen afwijken en aan den buitenkant van het kerkdorp staan. Het muurwerk van deze gebouwen bestond uit steen, het dak uit pannen. Zij waren langer, lager en smaller dan de meeste boerenhuizen, terwijl een 10 à 12 tal ramen ter voorzijde en een 5 à 6 tal deuren ter achterzijde terstond aan den aard der inrichting deden denken. Zij hadden 6—8 woonvertrekken, ieder van 2 glasramen, sommige ook van slechts één voorzien, terwijl in ieder een haardstede was en een paar bedsteden. In die vertrekken, waarin de ruimte voor een groot gezin vaak te klein was, werden behoeftigen geplaatst, voor wie het betalen van huishuur een bezwaar was. Naar gelang der omstandigheden werden de gezinnen 's winters ook nog bedeed en moesten zij, die het konden betalen, een huishuur van f 10.— à f 20.— per jaar betalen. In zulke gebouwen woonden dan een 20—30 personen. Men vond er één te Gasselte, Gasselternijveen, Gieten e.a. plaatsen. De diaconie hield toezicht op de bewoners. Een arbeider, die nog op andere wijze een woning kon huren, zou hier geen plaats zoeken. Er lag voor hem iets vernederends in, in het armenhuis te wonen.

Armenwerkhuisen vindt men te Borger, Odoorn, Emmen en nog veel meer kerkdorpen in Drenthe. Het bestuur wordt ook hier door de diaconie gevormd, het

dagelijksch toezicht is echter toevertrouwd aan een armenvader en -moeder, wonende in een eindvertrek van het gebouw, dat in gemeenschap is met één of meer z.g.n. zalen, waarin de armen verblijven. Soms wonen hier in één zaal 12—20 menschen bijeen, ouden en jongen, mannen en vrouwen. Van licht en lucht is het vaak schaars, soms ook behoorlijk voorzien. In een vijf- tot zestal bedsteden slapen er zooveel als er behoorlijk slapen kunnen, terwijl voor de overigen bedsteden zijn in een aangrenzend vertrek, dat tevens als werk- en bergplaats dienst doet. De inrichting dezer huizen loopt zeer uiteen. Die van den lateren tijd zijn in vele opzichten beter dan de oudere werkhuizen. Voor ouden en jongen zijn daarin afzonderlijke vertrekken, terwijl men de zieken kan afzonderen. Er bestaat een huiselijke orde en regel, die men in menig arbeidersgezin tevergeefs zoekt.

Aan een armenhuis is meestal een kleine of grootere boerderij verbonden, welke noodzakelijk is voor het onderhoud der armen. De grond, waarop de armenwerkhuisen zijn gebouwd, was in den regel ten tijde van de stichting woest en werd daarna ontgonnen en tot bouwland aangelegd. Wilt men niet voortdurend aardappels op hetzelfde land kon telen, was wisselbouw en daarvoor meer land nodig. Om dat land te kunnen bemesten en tevens in de behoefte aan melk te voorzien, was ook veehouderij noodzakelijk, zoodat de boerderij allengs grooter werd. Sommige diaconieën hadden zelf grond of hebben wei- en hooiland aangekocht. Er zijn thans werkhuisen met een werkpaard, met 10—20 stuks rundvee en veel varkensfokkerij. Men slacht er jaarlijks eenige zelfgemeste varkens. In dergelijke inrichtingen is de verzorging gewoonlijk zeer goed.

De armen, die daartoe nog eenigszins in staat zijn, moeten werken, aanvankelijk bij de ontginning van den grond, ook wel met keiendelven, later vooral bij werkzaamheden op de boerderij. Soms werken zij ook voor anderen, b.v. bij het aardappeldelven in den herfst. Hun inkomsten zijn voor de inrichting. Voor vlijt en ijver worden premies toegekend. Oude vrouwen spinnen, de weinigen die dat niet konden, deden ander werk en moesten in den zomer ook op het land werken. Zoo was de inrichting een werkhuis, geschuwd door hen, die sinds hun jeugd aan een vrij en soms zeer onregelmatig leven gewoon waren, gezocht door anderen, die hier een kalmen, rustigen levensavond genoten.

Het aantal personen, die in een armen- of werkhuis waren, wisselde met de tijden. In de eerste jaren werden velen opgenomen om de bedelarij te weren. Toen dat doel grootendeels bereikt was, werden de armbesturen weer wat milder met huiselijke bedeeeling, waardoor de drang naar het werkhuis weer afnam. Ouden, die hun leven lang in een dorp of gehucht hadden geleefd, werden door de hulp hunner plaatsgenooten behoed voor de noodzakelijkheid om hun laatste levensdagen in zoo'n gesticht te eindigen. Zoo zou er van lieverlede een vermindering van het aantal verpleegden zijn ontstaan.

In de oost-Drentsche gemeenten deden zich echter omstandigheden voor, die de opneming van armen deden toenemen. De exploitatie van de venen trok duizenden arbeiders, die wel weer vertrokken met de veenvergraving maar waarvan de ouden,

zieken, zwakken en weezen weer ten laste van de gemeenschap bleven. Waar zij niet behoorden tot de eigen Nederduitsch Hervormde gemeente, was de diaconie niet verplicht te zorgen. Zij werden gewoonlijk getransporteerd naar hun geboorteplaats, waarvan zij vaak geheel vervreemd waren. Aan dit leed der armen kwam een einde, toen in 1870 een wet bepaalde, dat elke gemeente verplicht werd, haar armen te onderhouden. De gemeentebesturen lieten nu alle armen, onverschillig tot welk kerkgenootschap zij behoorden, tegen een zeer matig kostgeld opnemen in de werkhuizen van de diaconie. Daardoor namen de uitgaven der oost-Drentsche burgerlijke gemeenten voor armenzorg van jaar tot jaar zeer toe. Vooral in de jaren 1880—1890 was de toeloop van armen zeer groot. (963, 977).

Het armbestuur bestond in dien tijd uit acht leden benevens den predikant. Naast de vier diakenen hadden vier vertegenwoordigers voor de burgerlijke gemeente zitting.

In het dagelijksch leven was het armenwerkhuis zeer nauw met het dorpsleven verbonden. De bakkers en winkeliers hadden er goede afnemers aan. De jaarlijks benoodigde brandstof, ongeveer 50 wagenvrachten turf uit het Buinerboerveen, werd pro deo door de paardenhouders aangevoerd.

De uitkeering van $\frac{1}{3}$ — per week als ouderdomsrente bracht een vermindering van behoeftige ouden in het armenwerkhuis. Ouden met deze toelage vonden gewoonlijk plaats in de woningen van hun gehuwde kinderen. Zoo kwam men allengs tot een zoo klein aantal verpleegden, dat de inrichting niet in stand kon blijven. De diaconie besloot toen, haar werkhuis met bijbehorend bouw- en groenland te verhuren, zoodat het werkhuis te Borger in 1930 gesloten werd. (641, 979).

e. BEËWERKEN.

Tot hetgeen van de oude volksgewoonten het langste en wel tot in den tegenwoordigen tijd (1925) in stand is gebleven en nu verdwijnt, behoort een gedeelte van het beëwerken, hetgeen eigenlijk zeggen wil: te bedde, voor niets of zonder belooning werken, een werk helpen uitvoeren, waartoe men gebeden of te bedde gevraagd wordt. Wat nog in de 19e eeuw beëwerk was en waartoe het diende kan uit het onderstaande blijken.

In den tijd, waarin de veenboekweitteelt in zuidoostelijk en zuidelijk Drenthe nog in vollen gang was, werd deze voor een zoo voornamen factor van het landbouwbedrijf gehouden, dat men meende, dat een bedrijf zonder deze teelt niet in stand zou kunnen blijven. Nu had de eene landbouwer voor zijn bedrijf overvloedig, de ander te weinig werkkrachten. Waar een man of vrouw, of wel beiden, met nog jeugdige kinderen, niet in staat waren om zonder de hulp van anderen het bedrijf of het huishouden behoorlijk te bewerken en de inkomsten te gering waren om, ook tegen de lage werkloonen van dien tijd werkvolk in dienst te nemen, dan werd het beëwerk gevraagd. In het bovenstaande geval werd dus de hulp der dorpsgenooten tot „beëhouwen” ingeroepen. Een 20 of 30 bekwame veenhouwers werkten in een halven dag al heel wat veen los en zoo kreeg de uitnoodiger tot het beëwerk zijn

werk gedaan. Het beëhouwen kwam in de gemeenten Emmen en Odoorn oudtijds veel voor.

Ook voor het graven van een sloot, hetzij als afwatering van het groenland of als scheiding tusschen twee perceelen, kwam het beëwerk herhaaldelijk voor.

Was een vrouw niet in staat, haar eigen vlas te bewerken, dan verzocht zij de meisjes, die haar een halven dag te hulp kwamen. Ook deze waren dan beëwerksters. Zelfs het spinnen werd vroeger in de winteravonden als beëwerk uitgevoerd, altijd voor haar, wier krachten daarvoor te kort schoten.

Had iemand in September te weinig zaaikoren in voorraad en was het wegens al het noodige werk voor den landbouw moeilijk om terstond arbeiders met koren dorschen aan het werk te krijgen, dan werden in den avond bij lantaarnlicht beë-dorschers aan het werk gesteld, die den man, ten wiens gerieve zij werkten, spoedig een paar hl. rogge als zaaigraan in den zak brachten.

Was een arbeider ziek, zoodat hij niet uit werken kon gaan, dan haalden de boeren allen op één dag ieder een wagenvracht turf op, zonder daarvoor vergoeding te eischen en ook dit was dan beëwerk.

Was iemands paard gestorven dan verrichtten de buren en andere dorpingen voor den man, die deze schade had geleden, het paardenwerk tot zoolang de ledige plaats in den stal weer bezet was en niemand vroeg daarvoor vergoeding, zoodat het beëwerk was.

Het verst strekkende en meest algemeene beëwerk was het inhalen van een nieuwen bewoner van het dorp, beschreven in hoofdstuk XVI.

Was iemands huis door een brand vernield of moest hij om andere redenen een nieuw huis bouwen, dan werden de bouwmaterialen hiervoor per as vanaf het naastbijgelegen kanaal tot het bouwterrein aangevoerd. Te Exloo brandden in 1884 achttien huizen af, waarvan er zestien herbouwd werden. Waar nu de krachten van alle paardenhouders uit de gemeente Odoorn te kort schoten bij het aanvoeren van die groote hoeveelheid bouwmaterialen, kwamen die van Borger te hulp.

Gelijk gezegd werd het beëwerk zonder belooning verricht. Wel was het gewoonte, dat de beëwerkers getraceerd werden. Gewoonlijk bestond de tractatie uit sterken drank en deze gaf het beëwerk vaak een feestelijk karakter, zoodat beëwerken voor menigen boer of arbeider tot de aangenaamste bezigheden behoorde. Voor eenige liters sterken drank kreeg men op deze wijze heel wat werk in één dag afgedaan.

Waarom is het beëwerk verdwenen? Het veenwerk heeft met de veenboekweitteelt zijn einde gevonden. Slooten bij het land graaft men maar weinig meer. De vlasteelt en het spinnen bestaan niet meer. Het dagwerkdorschen is vervangen door het werk van de dorschmachine. Het meiersstelsel met zijn talrijke verhuizingen is aanmerkelijk ingekrompen; het aanvoeren van bouwmaterialen heeft op andere wijze plaats.

Het beëwerk vond zijn oorzaak in de grijze oudheid en Drenthe heeft er zich eeuwen lang mee kunnen redden. De plaatselijke toestanden werkten er toe mede, dat het zoo lang in stand is gebleven en aan de veranderende omstandigheden werd

aangepast. Omstreeks de eeuwwisseling werden de veranderingen zoo groot, dat geen beêwerk meer noodig is gebleken.

Toch zullen er misschien nog langen tijd enkele sporen van het beêwerk overblijven. Als een dorp weer door een brand als te Exloo in 1884 werd vernield, zou er voor herbouw niet zooveel gehuurde hulp verkrijgbaar zijn, als er in korten tijd noodig zou zijn. Dan zouden andere buurten zich gaarne tot beêwerk bereid verklaren, want het ligt hier van ouds in den aard der bevolking, elkander in tijden van nood gaarne te helpen. (961, 964).

HOOFDSTUK XIX

Uit het Volksleven.

a. VOLKSAARD.

„Geen beter leven dan het boerenleven”. Zoo heeft menige Drentsche landbouwer van vroegeren of lateren tijd gedacht en zijn kinderen hebben hem dit nagezegd. Wanneer hij in den herfst zijn gevulde schuren aanzag, over de opbrengsten van bouw- en groenland nadacht, de opbrengsten van verkocht vee en van andere landbouwproducten bij elkaar rekende en met gerustheid den kouden winter tegemoet ging, ruim voorzien van alles wat er in dien tijd noodig kon zijn, ontstond allicht een gevoel van tevredenheid, dat de waarheid bevestigde van het oude gezegde „Geen beter leven dan het boerenleven”. Was er misschien ook geen aanzienlijk bedrag aan contanten aanwezig, hij had toch met den schenker en den bakker afgerekend en ieder het zijne gegeven.

Maar ook als de lente kwam, was het leven voor den boer een lust. Met het lengen der dagen zag hij zijn plannen tot uitvoering komen en was hij tevreden, met huisgenooten en vee den winter goed te zijn doorgekomen. De zomer gaf nieuwen moed tot den arbeid en hoop op goeden uitslag van zijn bedrijf; de herfst gaf het antwoord op de verwachtingen van den zomer en leerde hem, dat ook in het bestendige landbouwersleven veel wisselvalligheid, soms tegenspoed komen kan, maar gaf hem de gelegenheid tot een algemeen overzicht, waarover hij in de meeste jaren tevreden heeft kunnen zijn.

Een vergelijking van zijn bedrijf met menig ander beroep bevestigde hem in die meening. Want, dacht hij, hoe onzeker zijn de uitkomsten van handel en nijverheid. Wat wordt er veel gedaan, dat niet rechtstreeks voor de instandhouding van het menschengeslacht dient. Op verschillende zaken legt men zich toe, maar het practisch belang wordt daarbij niet in het oog gehouden. Overtuigd van het nuttige van zijn arbeid, vertrouwend op het welbesteden van zijn tijd, achtte de boer zich bevoorrecht boven velen, die een ander bedrijf uitoefenden.

Men kende hier oorspronkelijk weinig levensbehoeften en voorzag er zooveel mogelijk zelf in. Geen winstbejag als bij den handelaar was het streven van den boer, maar een zucht naar onafhankelijkheid en zelfstandigheid spoorde hem aan, er voor te zorgen, dat hij niet tot verarming geraakte, dat hij en zijn kinderen in den boerenstand bleven en daarin een behoorlijk bestaan vonden. Beroepskeuze bestond hier bijna niet, want al zijn zonen werden landbouwers, zijn dochters wenschten boerinnen te worden. Ontstond bij een kind de wensch om een ander

beroep te leeren, dan werd dat meestal ontraden, omdat daarvoor leergeld moest worden uitgegeven en omdat de kansen op een bestaan altijd geringer schenen dan in het boerenbedrijf.

Bij zulk een geaardheid bleef oud-Drenthe langen tijd wat het was, een landbouwende provincie met weinig nooden en behoeften, van gering belang voor de overige deelen van ons land. Maar ook andere omstandigheden dan die geaardheid hebben tot het zichzelf gelijk blijven van den boerenstand meegewerkt. Dorpen en gehuchten liggen hier op grootere afstanden van elkaar verwijderd dan in andere provincies en waren alleen door slechte zand- en modderwegen met elkaar verbonden. Vandaar dat de omgang tusschen bewoners van verschillende plaatsen gering bleef. Ieder dorp of gehucht had toen zijn eigen geaardheid. In de ééne plaats was men b.v. meer opgewekt en vroolijk dan in een andere, hier meer ruw en plomp, daar meer wellevend en voorkomend; was men hier meer hulpvaardig, daar was men meer onmeedoogend en alleen het eigen belang zoekend. Die verschillende gezindheden waren soms zoo sterk in het oog loopend, dat zij tot wederkeerigen schimp of spot aanleiding gaven, zoodat er van Grolloër knollen, Schoonloër konijnen, Elper koekoeken, Gieter beeren, Eekster ossen, Anner uilen, Gasselter diknakken, Drouwener steenbillen, Borgerder schotellikkers, Exloër taten enz. enz. gesproken werd. Dergelijke scheldwoorden gaven vaak aanleiding tot ruzie en vechtpartijen tusschen de jeugd uit verschillende dorpen, die de veeten nog verder deden toenemen.

Er zijn aan het menschengeslacht van de vorige eeuw vele zonden aangewreven, die wij zachter beoordeelen dan gewoonlijk is geschied, omdat die gebreken nauw verband houden met de geringe intellectueele ontwikkeling en met de bestaande toestanden, vooral het isolement, uit dien tijd. Twee voorname eigenschappen kenmerkten den Drentschen volksaard en dat waren arbeidzaamheid en spaarzaamheid. Bij die arbeidzaamheid openbaarde zich meermalen een gebrek aan goed overleg, waardoor toen vaak meer werk werd gedaan dan later noodig was. Bovendien ontaardde de vlijt vaak in een zucht tot overwerkzaamheid, die de gezondheid zeer ten nadeele kwam. Menschen, die wegens den veelvuldigen arbeid spoedig oud en stijf waren geworden, vond men overal. Uit zuinigheid werd vaak de aankoop van verbeterde gereedschappen nagelaten, waardoor meer tijd noodig was en minder werk geleverd werd dan in lateren tijd, zoodat de zuinigheid zich vaak openbaarde op een wijze, dat er van gezegd kon worden, dat zij de wijsheid bedroog. Ook werd de spaarzaamheid wel tot geldgierigheid, zoodat er veel geld renteloos achter het linnen in de eikenhouten kasten bewaard werd, waarmede men weldaden zou hebben kunnen bewijzen, door dit geld aan eerlijke en trouwe dorpelingen op rente te leenen. Zelfs dienstbaren, wier jaarloonen veel kleiner waren dan nu, maakten zich schuldig aan het „oppotten” van geld.

Aan landbouwers met heldere hoofden en een goeden kijk op de toekomst heeft het Drenthe gewoonlijk niet ontbroken. De meerderheid was echter zoodanig, dat het gezegde: „Onkunde is de wortel van alle kwaad” er op van toepassing was. Velen waren zeer wantrouwend, hetgeen niet alleen afkeer van vreemdelingen,

maar ook van hun eigen dorpsgenooten veroorzaakte. De schranderheid, welke sommigen aangeboren was, ontaardde soms in een sluwheid, waarvan men voordeel zocht ten koste van een goeden naam of van de achting der medeburgers. Deze sluwheid is wel een gevolg van de geschiedenis, want hoe vaak werden de Drenthenaren in onrustige tijden niet beetgenomen door sluwheid en list, waardoor de arme bevolking van het nederige Drenthe in zijn rechten gekort en van zijn voordeelen beroofd werd. Op den duur moest zulks op het karakter van de bevolking wel een nadeeligen invloed uitoefenen. Terwijl hun lichtgeloovigheid velen soms parten speelde, was hun klein geloof vaak een hinderpaal tot het verkrijgen van een juist begrip van datgene, wat zich buiten de grenzen van Drenthe openbaarde. Vooroordeel of bijgeloof hielden anderen van goede voorbeelden terug; nieuwsgierigheid en afgunst beheerschten hen, die zelden over het hoe en waarom der zaken nadachten.

Tegenover deze gebreken hadden onze voorouders hun goede eigenschappen. Zij waren steeds hulpvaardig en welwillend om armen en behoeftigen te helpen. Het begrip naastenliefde, voor hen in gewone omstandigheden niet anders dan een zinlozen klank, openbaarde zich op krachtige wijze, zoodra iemand, zijn minderheid bekenkend, om hulp en bijstand vroeg. Een groote mate van dankbaarheid bezielde hen, ook voor de geringste weldaden of betoonde hulpvaardigheid. Het „tot wederdienst bereid” vond hier altijd de schoonste toepassing. Van iemand, van wien zij ijverig zouden helpen kwaad spreken, wilden die boeren niet, dat hij in eenig opzicht bij hen zou te kort schieten. Menig arbeider, die heden redenen vond om zeer ontevreden te zijn op den boer, voor wien hij werkte, zou morgen weer ruim kunnen worden beweldadigd, waarvoor hij dankbaar zou moeten zijn. Menig grondbezitter verhuurde liever zijn land veel te goedkoop, dan dat hij den huurder om zijn gedrag zou roemen of hem voor gedane diensten openlijk zijn tevredenheid zou betuigen. Om uitstel van betaling te verleen waar zulks noodig was, daartoe was de goeude landbouwer steeds bereid en liever schold hij een deel van het verschuldigde kwijt, dan dat hij vervolgingskosten zou veroorzaken.

Van al deze goede en kwade eigenschappen zijn hier en daar nog sporen overgebleven. Omstandigheden, die men hier vroeger niet kende, en die elders in dit werk uitvoerig ter sprake zijn gekomen, hebben aan het algemeen bestaan dier kwalen een einde gemaakt, zoodat wij nu staan in een omgeving van meer practische landbouwers, waarbij zich de overgeërfde goede eigenschappen in andere vormen, in het vernieuwde gemeenschapsleven openbaren en waarbij de afkeurenswaardige eigenschappen uit den voortijd het licht van den nieuwen tijd niet hebben kunnen verdragen.

In overeenstemming met het gebrekkige onderwijs was de wereld- en levensbeschouwing der oude Drenthenaren zeer bekrompen. Men was afkeerig van elke natuurkundige verklaring omtrent de verschijnselen van de zon, de maan en de sterren en hield het bijgeloof met hand en tand vast. Veel werd gedacht aan en gesproken over het laatste der dagen en al wist men er zich geen juist denkbeeld van te vormen hoe dat komen zou, toch geloofde men er aan en meenden velen in deze streken,

dat de aarde met alles wat daarop is, weldra door het vuur verteerd zou worden. Gaarne geloofde men aan voorspellingen, dat de wereld vergaan zou.

Men stelde zich de wereld als geheel in zonde verloren en bedorven voor en beschouwde alle volksrampen als de rechtvaardige straffen des hemels. Telkens weer zouden oorlogen en beroerten, ziekten en dure tijden toenemen, tot het einde der dagen. Wie er aan twijfelde, zou het niet overal wagen, dien twijfel te openbaren. Dergelijke denkbeelden bestonden even goed en nog erger in andere deelen van ons land, maar ze werpen een eigenaardig licht op de donkere toestanden van die tijden en wanneer men daartegenover den nieuwen tijd stelt, dan ziet men eerst recht, hoe Drenthe in een halve eeuw veranderd is.

De oude Drentsche boeren waren bekend om hun gastvrijheid, waar tegenover staat, dat zij tegen vreemdelingen vaak stug en onwellevend waren. Dit laatste was een gevolg van de afzondering, waarin Drenthe vroeger verkeerde, waarbij het maar zelden hulp en steun van buiten heeft ontvangen, maar waarbij wel gebleken is, dat zij, die van elders kwamen, vaak bedoelingen hadden, die niet in het belang der boeren waren. Men heeft geleerd, zich zelf te redden en niet op van buiten komende hulp te vertrouwen, hetgeen de menschen als vanzelf afgetrokken en terughoudend heeft gemaakt en een bepaalde voorliefde voor de eigen landgenooten heeft doen ontstaan.

Voorts was hij meer nieuwsgierig dan weetgierig. Verscheen een vreemdeling in een dorp of gehucht, dan kon deze er zeker van zijn, nagegaapt te worden en soms te worden uitgescholden om elke houding of voorkomen, die van de Drentsche gewoonte of leefwijze verschilde. Kwam de onbekende echter om hulp of raad vragen, dan kon hij er zeker van zijn, geholpen te worden, waarvoor de goedwillende boeren geen andere vergoeding verwachtten, dan een kleine voldoening aan hun groote nieuwsgierigheid. Was de vreemdeling welbespraakt en vroeg hij naar het één of ander betreffende de landstreek waarin hij reisde, dan werd hij zeer volledig ingelicht, maar toonde hij bij zijn vragen een groote onkunde omtrent hetgeen hij hoorde of zag, dan werd hij door den boer als een veel grooter domoor beschouwd, dan die boer naar eigen meening zelf was.

Door den aanleg van gebaande wegen ontstond gemeenschap tusschen de enkele steden en voornaamste plaatsen met het platteland en de achterbuurten. Drenthe bleef niet de landstreek, waar het grootste deel der bevolking van de andere provincies en van de steden afgezonderd voortleefde. De machtige tijdgeest trad binnen onze landpalen en verdreef den ouden sleur. De mode overheerschte de oude gewoonten in kleederdracht en leefwijze. Men hoorde en zag en begon van anderen over te nemen, wat onze voorouders niet zouden hebben aanvaard. Door verbeterd en vermeerderd onderwijs waren tevens de blikken ruimer geworden. Na de afschaffing van het zegel op de dagbladen werd het lezen daarvan meer algemeen. Langzamerhand kreeg de Drentsche landbouwer eenige kennis van toestanden buiten zijn onmiddellijke omgeving.

Met de kennis en de ontwikkeling namen ook de behoeften toe. Voor een onont-

wikkeld volk zijn de behoeften zeer gering. Wat iemand niet gezien heeft, verlangt hij gewoonlijk niet te bezitten, maar door het aanschouwen ontstaan nieuwe wenschen. Daaraan te voldoen werd door menigen ouden Drenthenaar geheel verkeerd geacht en hij bleef een behoudzuchtig vriend van het oude, waaraan hij nog geen gebreken zag. Oude Drenthenaren hebben gezegd: „Zoo kan het nooit” en dit is voor hen een stopwoord geworden, waarmede zij den weg tot vooruitgang hebben afgesloten. Toch waren zij geen dwazen, want het zou ook niet zoo gekund hebben, indien de middelen daarvoor niet gekomen waren.

Er is van de oude Drenthenaren gezegd, dat zij veel te veel vast hielden aan den ouden sleur, maar men vergat daarbij, dat die sleurgang de denk- en leefwijze der vaderen, de bij ervaring als proefhoudend bevonden weg is, waarbij men het nederig bedrijf in stand heeft kunnen houden. Zij waren te veel gehecht aan oude gewoonten en volksgebruiken, zeide men, maar juist deze waren de middelen om op goedkoope wijze als hier noodig was, het doel te bereiken, het algemeen welzijn te bevorderen of in een alouden vorm, die voor elk opkomend geslacht weer als nieuw te voorschijn trad, in vereeniging eenig landelijk genoeg te smaken of plezier te kunnen maken op een wijze, die van de beurs geen offers eischte.

De hooge vee prijzen na 1870 hebben veel invloed op het leven der Drentsche boeren uitgeoefend. Toen werd de Drentsche eenvoud aan kant gezet; het spinnewiel raakte op den achtergrond, het werk van den dorpswever verminderde, de manufacturier leverde de stoffen voor alle kleedingstukken, de dorpskleermaker werd noodzaak meer de mode te volgen. Behoudzuchtigen meenden toen, dat weldra elke landbouwer tot de klasse van edelman of bedelman gebracht zou worden, vooruitstrevenden verwachtten een betere toekomst voor den landbouw, nu de veehouderij het meest winstgevende deel van het landbouwbedrijf werd.

Drenthe heeft thans (1911) een opgekomen en opkomend geslacht, dat andere uitzichten voor de toekomst heeft dan de vroegere geslachten. De jaarlijksche omzet in het bedrijf is grooter en de winsten zijn ruimer geworden. Men leeft in een nieuwen tijd, waarin de vormen van het oude dorpsleven niet meer passen. De poëtische kalmte heeft daarbij verloren, het practische heeft daarbij gewonnen. De veranderingen hebben onze boeren gemaakt tot menschen met denkende en berekenende hoofden. Ook beschouwt de boer zijn bedrijf niet meer als het eenige van beteekenis. (895, 902, 964).

6. BIJGELOOF.

Voor 1870 werden er door de inwoners van de Drentsche dorpen en gehuchten bijna geen dagbladen gelezen. De Provinciale Drentsche en Asser Courant was bijna het eenige dagblad, dat gedurende het geheele jaar in de kerkdorpen enkele abonnementen had en in de gehuchten werd dit blad, toen driemaal per week verschijnende, alleen in de wintermaanden gelezen. De Fransch-Duitsche oorlog van 1870 heeft het aantal courantenlezers overal zeer doen toenemen.

In de lange winteravonden voor 1870 hadden we alzoo geen courant. De winter-

avondgesprekken waren echter afwisselender van inhoud dan die van den tegenwoordigen tijd. Tot de onderwerpen, die behandeld werden, behoorden o.a. klachten over den geringen voorraad veevoedsel in den winter, over het afnemen van den voorraad keisteenen, die naar Gasselternijveen vervoerd en aldaar verkocht werden, over den achteruitgang in de wereld en het toenemend bederf van het menschedom, gepaard aan toenemend ongeloof, verder historische onderwerpen uit het volksleven, als b.v. de vroegere veenboekweitcultuur, de slechte verkeerswegen en het gebrekkig onderhoud daarvan, plaatselijke gebruiken, zeden en gewoonten, bekende families met hun voorzaten en nakomelingen en eindelijk, als een aanvulling, die vaak de meeste belangstelling wekte, het bijgeloof.

Dit woord had toen nog niet de ruime beteekenis, die het later heeft gekregen. Bijgeloovig en lichtgeloovig waren toen meer synoniem en men beschouwde niet alles als bijgeloof wat men er thans voor houdt, omdat men vast overtuigd meende te zijn van zaken en gebeurtenissen, die hier nader omschreven zullen worden en wat men als vaststaand beschouwt is voor dengene, die het gelooft, geen bijgeloof.

Zoo werd er verteld, dat de maan invloed heeft op de gewassen. Knol- en wortelgewassen, bij wassende maan gezaaid, zouden veel bladgewas, weinig knollen en wortelen geven. Het hooiland moest echter bij wassende maan met stalmest worden bemest. De kersttijd gaf aanleiding tot het gezegde: „'n gruun Midwinter, 'n zoor (schraal) Paoschen". De 2de Februari (Maria Lichtmis) legde den bijenhouders en hun vrienden het spreekwoord in den mond: „Lichtmissen helder en klaar, dat geeft een goed bijenjaar". De eerste Vrijdag na 2 Februari gaf een beeld van den aard van het naderend voorjaar, de tweede van den zomer en de derde van den herfst. Uit welken hoek de wind op den 21sten Maart kwam, zou hij zes weken achtereen meest altijd komen en daardoor veel invloed op het voorjaar uitoefenen. Een bijzon zou meest altijd door regen gevolgd worden; een nieuwe maan op Maandag gaf stellig veel storm en onweer. Gingen de heideschapen des morgens bij het uitgaan veel tegen elkander stooten, dan zou dat insgelijks regen beduiden en wanneer kippen tijdens een regen geen schuilplaats zochten, zou de regen dien dag blijven aanhouden. Wanneer het op den eersten Hondsdag (19 Juli) regende, was dat een slecht voor-teeken en de regen zou dan vier weken of wel veertig dagen kunnen aanhouden.

Dit waren de in de ons bekende omgeving meest voorkomende en bijna algemeen heerschende meeningen t.o.v. landbouw en weersgesteldheid. Wel geloofden sommigen aan nog veel meer voortekenen, aan de lucht of in de dierenwereld voorkomende, maar deze meeningen waren niet algemeen en werden door anderen als „bijgeloovicheden" beschouwd.

Over zulke onderwerpen werden echter meestal geen wijdloopige gesprekken gehouden, omdat zij er niet belangrijk genoeg voor werden geacht. Meer was dit het geval, wanneer andere verschijnselen van bijgeloovigen aard ter sprake kwamen, Men had b.v. bij avond of morgen één of meer huizen in lichtelaaen gloed of in vlam zien staan, terwijl de perceelen niet brandden. Zoodanig verschijnsel was, volgens de gesprekken, die wij er over hebben aangehoord, altijd van korten duur, — zóó

zag men het en zóó zag men het niet meer. Tal van huizen heeft men voor en na in gloed zien staan. Had men zoodanig visioen in den vooravond, dan zou het nog langen tijd kunnen duren, vóór het huis afbrandde, maar zag men hetzelfde in het vroege morgenuur, dan zou de te verwachten huisbrand niet lang meer uitblijven.

Deze meening werd door de ouden niet als bijgeloof beschouwd. Het stond bij hen vast, dat, waar een huis in zoodanigen gloed of vlam werd gezien, dit ook eenmaal zou afbranden. De tijd heeft die meening gelogenstraft, maar de menschen, die er het sterkst aan geloofden, hebben niet lang genoeg geleefd om van hun dwaling terug te komen.

Een huis te Drouwen, waarvan men voor 1880 wel twintig malen heeft gezegd, dat men het „glende” heeft gezien, staat er thans (1913) nog.

Omstreeks 1865 ontstond te Drouwen brand in een huis, waarbij 17 stuks rundvee verloren ging. Voor zoover bekend had men dit huis nooit tevoren in brand zien staan. En toch vonden de verhalen van den molenaar, die van dezen brand meermalen het voorteken zou hebben gezien en zelfs het geloei van het bij den brand omgekomen vee vooraf zou hebben gehoord, gretig ingang.

In 1868 ontstond des nachts brand in de door ons bewoonde buurtschap. Vier huizen brandden af, tien runderen en 60 heideschapen kwamen in de vlammen om. Toch hadden we nooit gehoord, dat iemand in onze buurt van te voren een voorteken van den brand zou hebben gezien. Maar eer de dag voorbij was, waren de berichten van de voortekens er al. Een oude vrouw was meermalen des nachts van haar bed gegaan, omdat zij een sterk licht had gezien en als zij de kamerblinden opende om naar buiten te kijken, was alles weg. Ook deze brand was — zoo geloofde men — dus wel door een „voorloop” aangekondigd.

Onderwerpen als deze trokken bij de winteravondgesprekken gewoonlijk veel aandacht. Waagde een schooljongen het alsdan te vragen, hoe het kon, dat een huis schijnbaar in vlammen stond, terwijl er geen brand was, dan werd er gezegd: „Hoe duur ei 't vraogen jong, hoe zuks kan! Dat zint dingen die zint veur oes verbörge, maor waar is 't heur, daor kun j' vaast op an!”

Een tolgaarder te Gieten zag een lijkstatie naderen (dus bij dag); hij ging de deur uit om den tolboom te ontsluiten, maar zag, buiten komende, niets. 't Was wonderlijk. Niet lang daarna komt een onverwacht sterfgeval. Nu nadert de werkelijke lijkstatie. De tolgaarder wil zelf niet ontsluiten en zijn vrouw wil er heen gaan. Op hetzelfde oogenblik valt in de tolgaarderswoning een kind in het vuur, dat door de vrouw gegrepen wordt en de tolbaas is genoodzaakt zelf den tolboom te ontsluiten om geen vertraging voor den lijkstoet te veroorzaken.

Een boer te Borger hoorde des avonds vaak geklop op de deel en wist niet, wat het te beduiden had. Een kind stierf onverwachts en toen het lijkstijf dichtgespijkerd zou worden, gingen de twee burens eerst met het kistje de woonkamer uit, opdat de zwakke moeder dit niet of minder luid hooren zou en waardoor het visioen werkelijk uitkwam.

Zulke verhaaltjes gingen toen bij de vleet rond en hielpen bij het onontwikkeld

jeugdig geslacht het bijgeloof in stand houden. Jongens, die bij het breien in slaap vielen, werden aandachtige toehoorders, als er over zulke en soortgelijke onderwerpen gesproken werd. Want er was ook veel bijgeloof van anderen aard, zooals geestverschijningen.

Te Buinen was een bejaard landbouwer overleden. Bij den zoon, opvolger in het landbouwbedrijf, werkte een dienstmeid, die des avonds bij donker de koeien molk en daarbij onverwachts verontrust werd door de geestverschijning van den overledene, zoodat zij ijlings uit den stal vluchtte en niet meer begon te melken voor zij gezelschap en licht in den stal had. Men wilde haar het geval uit het hoofd praten. Maar in den volgende avond herhaalde zich het tooneel en des nachts verscheen de geest in witte gedaante in het woonvertrek, hetgeen weer door de dienstmeid werd waargenomen. Van deze gevallen werd kennis gegeven aan den predikant, die toezegde te komen waken. Twee nachten hield men de wacht, maar de geest verscheen niet. Den volgende morgen werd met de meid afgerekend over haar jaarloon en werd zij weggezonden en de geest is na dien tijd nooit weer verschenen.

Deze geestverschijning heeft plaats gehad voor 1860 en heeft veel afbreuk gedaan aan het geloof aan zulke visioenen. De predikant begon tegen dat bijgeloof te ijveren en het meer verlichte deel des volks geloofde er niet meer aan.

Ook heksengeloof heeft in Drenthe bestaan. Heksenhistories hadden in onzen tijd niet meer plaats, maar heksenverhalen waren er genoeg in omloop. Een befaamd geworden heksenaar uit de tweede helft der 18de eeuw veranderde zich gedurig in een grooten vogel; hij vloog naar de Groninger Ommelanden om daar koeien uit te melken; met die melk, in een blikken aker, vloog hij naar Drenthe terug om daarmee de dorstende hooiers te bedienen. Een heksenvijand zag hem door de lucht zweven en loste er een gewerschot op, waardoor de heks naar beneden viel. Hierop ging de schutter op ontdekking uit en vond, achter een heuveltje, den tot mensch teruggekeerden heksenaar, die terstond met zijn aker in de hand op zijn hooiers los ging. Dit is één der verhalen, die wij voor waar hebben hooren vertellen.

Na 1870 kwam er in dit opzicht een kentering in het volksleven. De oorzaak daarvan schrijven wij toe aan de ruimere gelegenheid tot lezen en nadenken, welke er toen geboden werd. De predikanten begonnen met een betrekkelijk goedkoope uitgaaf van preeken, die veel gelezen werden en waardoor meer verlichte denkbeelden werden aangekweekt. Ds Lesturgeon te Zweeloo en Ds Goedhuis te Schoonoord gaven een „Veertiendaagsch tijdschrift voor Evangelische Christenen” uit, dat tal van lezers vond. Beide middelen tot vermeerdering van kennis en verlichting vonden een krachtig ijveraar in den Koevordschen uitgever D. H. van der Scheer, die ook de Koevorder Almanak en de eerste serie Drentsche Volksalmanakken uitgaf. In eerstgenoemde almanak, die à 10 cents aan de huizen werd rondgebracht, gaf hij altijd nog de veranderingen van het weer aan bij de schijngestalten der maan. Inzake die voorspellingen heeft hij het echter nooit kunnen halen bij den Steenwijker almanak van H. Spanjaard.

Tot de afnemning van het bijgeloof in Drenthe heeft echter het meest bijgedragen

de verschijning van dagbladen. Daardoor werd het volk in de gelegenheid gesteld om te lezen en velen lazen in die dagen de Asser Courant van A tot Z, met uitzondering van de prijscourant der effecten, waar de menschen geen verstand van hadden. Heksenverhalen, zoowel uit Friesland en Groningen als uit Drenthe, werden daarin opgenomen en in zoodanig daglicht gesteld, dat daardoor het bijgeloof bij het jonge geslacht in verval geraakte en de zedelijke ontwikkeling van Drenthe toenam. Allengs kregen er verscheidenen den moed om te zeggen: „Er zijn geen heksen of spoken” en anderen voegden hier aan toe: „Zij zijn er nooit geweest en wij beklagen hen, die vroeger van hekserij beschuldigd werden”.

Maar nog was het met het bijgeloof niet uit. Het langst hield stand het geloof aan de „voorloopen”, d.z. verschijnselen, die de één of andere voor het volksleven belangrijke gebeurtenis aankondigen. Drenthe had in 1870 den eersten spoorweg op zijn gebied in exploitatie zien brengen en nu was de hoop op een uitgebreid kanalen-net, waarvan de ouden altijd veel goeds hadden verwacht, voor een groot deel verdrongen door die op een vermeerdering van spoorwegen. Iemand zag den spoortrein op klaarlichten dag over het Borgerder heideveld naar Assen rollen; een ander zag hem 's avonds, toen hij met zijn bijenstal op de heide was. Dit was reeds vóór er plannen tot den aanleg van den Noord-Ooster-Localspoorweg bestonden. Zoodra de plannen van den aanleg van die lijn bekend werden, zag men, in de jaren 1890—1900, zeer dikwijls treinen loopen. Bij de eerste aanlegplannen werd een richting voorgesteld over de heide W. van Buinen, welke richting door het volk het meest werd gewenscht. Volgens een ander plan zou de spoorweg bijna door oostelijk Buinen gaan. Men zag altijd de voorloopen van het eerste plan, de „roode lijn”, terwijl bij den aanleg de „blauwe” gekozen werd. Deze bedriegelijke voortee-kenen hebben hier den grootsten knak aan het bijgeloof, de „voorloopen” gegeven.

Het bijgeloof is weggestorven onder den machtigen invloed van het verkeer en de beweging van onzen tijd, zoodat men niet meer spreekt over lichten, bij avond in het veld gezien, waar thans woonhuizen in het open veld verrijzen, of aan een voorloop, wanneer een huis door den bliksem in brand was geraakt. Met belangstelling verneemt men de plannen tot den aanleg van verkeerswegen, waarvan men de voorloopen nimmer heeft gezien. (601, 612, 632).

c. FAMILIELEVEN.

Terwijl het verkeer tusschen de verschillende plaatsen in Drenthe vroeger veel geringer was dan thans, stond het familieleven vroeger in hooge eere. Dat blijkt uit de algemeene deelneming aan bruiloften en begrafenis-sen, waartoe de familieleden minstens tot en met den graad van neef en nicht werden uitgenoodigd, terwijl ook het brengen van kraambezoeken een algemeene gewoonte was. Werd bij de uitnoodiging een familielid overgeslagen of vergeten, dan gaf dit meermalen aanleiding tot twist of scheuring in de familie. Waar een huisheer zich niet stiptelijk hield aan den regel om bij uitnoodiging naar verschillende zijden steeds tot denzelfden graad te gaan, daar werd dit soms zeer kwalijk genomen en ongunstig beoordeeld. Vooral

waar de stand en het vermogen van de gezinnen, die tot elkander in familiebetrekking stonden, verschilden, waren dergelijke twisten niet zeldzaam.

Een groote belangstelling wijdde de echte Drenthenaar van den vroegeren tijd aan de uiterlijke kenteekenen van rouw. De rouwtijd, bepaald naar den graad der verwantschap tot den overledene, was voor ouders en kinderen en voor echtgenooten een jaar en zes weken, voor broeders en zusters een half jaar, voor ooms en tantes drie maanden, voor neven en nichten zes weken. De kenteekenen van den rouw waren voor mannen het dragen van een zwarte lakensche jas, broek en vest en een hoogen hoed, met zwarte zijde of andere stof omgeven. In den ouden tijd hing die stof rugwaarts af tot zoolang men den overledene ter rustplaats had gebracht en werd daarna bij het verlaten van het graf om den hoed gebonden. Op de eerste Zondagen na het overlijden verschenen de mannen met dien hoed ter kerk. Niet naverwante mannelijke familieleden droegen zoowel ter begrafenis als op de volgende Zondagen meestal ter linkerzijde aan hun pet een zwarte kokarde. Vrouwen verschenen vroeger en ook thans nog (1903) in het zwart gekleed met een hoed boven het oorijzer op het hoofd, die geheel of gedeeltelijk met zwarte stof overtrokken was. Ook was het gewoonte, de stiften van de oorijzers gedurende den rouwtijd te overtrekken.

Omtrent den rouwtijd acht men zich niet meer aan de oude gewoonte gebonden. Meer voorname landbouwers dragen veel langer dan vroeger de uiterlijke kenteekenen van rouw (1903); bij de arbeidende bevolking verneemt men daarvan allengs minder. Het niet in acht nemen der kenteekenen van den rouw werd vroeger schandelijk geacht, thans wordt daarover niet meer gesproken.

Voor een geregelde instandhouding van het familieleven en de onderlinge verhouding waren de huwelijks-, kraam- en begrafenisgebruiken zeer bevorderlijk. Voorts werd dat leven niet weinig versterkt door den gewonen omgang tusschen familieleden, die met elkaar in dezelfde plaatsen of in nabijgelegen plaatsen of buurtschappen woonden. Hoewel van het vieren van verjaardagen slechts bij uitzondering gebruik werd gemaakt, werden andere gelegenheden, vooral die omtrent de Nieuwjaarsviering, getrouw waargenomen. Familieleden reisden vroeger gezamenlijk ter markt, gingen in vereeniging ter kerke of naar elders wonende familieleden. Gewone bezoeken op Zondagnamiddagen en in de winteravonden werden in eere gehouden. In den wintertijd verschenen zij bij elkaar aan den huiselijken haard, waar de tijd, onder afwisselende gesprekken bij het gebruik van koffie met boterhammen, werd zoek gebracht, terwijl mannen daarbij des avonds hun breiwerk verrichtten. In Januari en Februari bezochten de dochters van familieleden in verschillende dorpen elkaar, welke bezoeken als „uit spinnen gaan” bekend stonden. In de zomermaanden werd door jongelieden en meisjes veel gebruik gemaakt van het afleggen van familiebezoeken, dat men „uit gasten gaan” noemde. Op jaar- en veemarkten zochten de familieleden elkaar op, waarvan een gemeenschappelijk bezoek aan een herberg meestal het gevolg was. Afspraken omtrent voorgenomen familiebezoeken vonden dan plaats.

Voor al in de wijze van wederkeerig hulpbetoon deed zich het vroegere familie-leven der Drenthenaren kennen. In den tijd, waarin de veenboekweitcultuur plaats had, hielpen de familieleden uit verschillende gezinnen elkander in den laten herfst hun gewas van het weeke veen in te oogsten, wat soms zeer moeilijk ging. Bij den aardappeloogst en roggeoogst waren zij elkander behulpzaam en werkten menigmaal in vereeniging tot alles afgedaan was. Vele werkzaamheden, die niet door één of twee personen konden worden verricht, zooals b.v. turfgraven, zaaikoren dorschen, gaven tot wederkeerig hulpbetoon aanleiding.

Welsprekende familiebetrekkingen zag men meermalen bij verkiezingen van dorpsbestuur of kerkbestuur, waarbij familieleden steeds verdacht of beschuldigd werden van met elkaar samen te werken. Zoo diep was de gewoonte, om voor „eerebaantjes” vooral familieleden in aanmerking te nemen, dat meermalen de zonen zich als voor die baantjes aangewezen beschouwden, wanneer b.v. hun vader of oom wegens hoogen leeftijd daarvan afstand deed of overleden was. Zelfs in den tegenwoordigen tijd, met het toenemend vereenigingsleven, zijn die familietrekken nog merkbaar.

In vele dorpen is het familieleven op verre na niet meer zoo krachtig als vroeger (1903). Vele leden behooren niet meer zooals vroeger tot den gegoeden landbouwersstand, maar beoefenen een kleiner bedrijf, waardoor zij van vele plaatsgenooten afhankelijk zijn geworden, met wie hun voorzaten niets hadden uit te staan. Personen, die langen tijd in hetzelfde dorp woonden, weten te verhalen van families, die vroeger macht, invloed en aanzien bezaten en wier nakomelingen verspreid werden. Van wederkeerig hulpbetoon onder familieleden is veel minder dan vroeger sprake. Gebreken en verkeerde eigenschappen van sommige personen worden minder dan eertijds met het masker van familieschap bedekt. Dit is nadeelig gebleken voor de instandhouding van wat men vroeger de „eerdadigheid” van de familie noemde. (941).

d. JONKHEID.

De jongelingschap vormde, vooral in de gehuchten, vroeger veelal een soort club, waartoe zij, die in een ander dorp of gehucht woonden, slechts bij uitzondering en dan nog slechts tot op zekere hoogte, werden toegelaten. Ook bij sommige families werd dit verschijnsel waargenomen en waar het bestond of waar men het meende te zien werken, daar gaf dit tot menige verstoring van den vrede en eensgezindheid onder de jongelingschap aanleiding. Een soort dorpsclub, waarin allen opgenomen werden, die in het dorp of gehucht woonden, bevorderde meestal de rust, vooral de inwendige rust, onder de jongelingschap van een buurt of gehucht, bevorderde de instandhouding en handhaving van gewoonten en plaatselijke gebruiken en duldde geen afwijking daarvan. Vestigden zich jongelieden in het gehucht, dan werden deze in de gelegenheid gesteld om deel te nemen aan het leven en de beweging der dorpsjeugd, hierin bestaande, dat de jongen zich des Zondagsavonds op straat mocht vertoonen, waardoor kennismaking met de meisjes ontstond, die na korteren of langeren tijd tot één of andere liefdesbetrekking zou leiden.

In de gehuchten, waar zoodanige club bestond, bevorderde zij de gelijkheid van allen, die er tot de dorpsjeugd behoorden. De boerenzoon wandelde er met den boerenknecht langs de dorpsstraat en beiden stonden met elkaar op zoo goeden voet, als men dat in andere gehuchten en in kerkdorpen niet vond. De boerendochter ging er evenzoo met de boerenmeid om; zij, die bij den arbeid samenwerkten, voelden zich alzoo ook bij het genot en plezier der jeugd tot elkander aangetrokken en de invloed, die er van de volwassen kinderen des huizes op de dienstboden uitging, was veelal gunstig voor de laatsten.

In de kerkdorpen was dit anders. Men vond daar meer de verschillende ambachten vertegenwoordigd, hetgeen ten gevolge had, dat sommige jongelieden van den ambachtsstand zich minder, anderen hunner meer tot de boerenjongelingschap aangetrokken gevoelden, zoodat er een tweeledige jongelingschap ontstond, waarvan de grenzen wel niet scherp waren en vaak overschreden werden, maar waarbij het verschil in doel en streven en vooral in den vorm van pleziermaken toch gedurig uitkwam. Men richtte er rederijderskamers en zangvereeningen op, waaraan vooral de jongelieden uit den ambachtsstand deelnamen, maar waarbij ook de zoons van de welgestelde boeren zich aansloten, om alzoo den vroegeren kring te verlaten en zich voortaan minder op straat te vertoonen. In zeker opzicht werkte dit wel voordelig op de volksoontwikkeling, doch de schaduwzijde was, dat nu de dienstbaren en zij, die zich niet tot den kring van rederijders of van eenige andere vereeniging gevoelden aangetrokken, nu aan hun lot werden overgelaten; dat bij die jongelieden het bezoek aan kroegen en herbergen ook op de Zondagavonden toenam; dat bij hen een afkeer ontstond tegen de bestaande of vroegere dorpestoestanden; dat zij andere kringen vormden, waarin allen werden opgenomen, die tot de geringere standen behoorden; dat daar geen eerbied meer bestond voor het oude en eerwaardige en er een taal geduld en gehoord werd, die de zeden bedierf en het volksgeluk benadeelde. De vroeger bestaande band der jongelingschap was hier verbroken en in de gehuchten, waar de jeugd steeds meer met die van het kerkdorp in aanraking kwam, ontstond eveneens deze toestand, voor zoover die in de gehuchten toepassing kon vinden. De minnaar uit een andere plaats kon nu gerust verschijnen in een gehucht, waar deze nieuwe toestand ingang had gevonden; het gevaar om er des avonds mishandeld of geslagen te worden, zooals vroeger bestond, was nu geweken en het meisje, dat aan zoo iemand haar sympathie openbaarde, kon nu geruster zijn omtrent den minnaar, die haar in het avondlijk of nachtelijk uur verliet en huiswaarts keerde.

Zoo zijn de vormen, naar welke de jongelingschap zich regelt, allengs gewijzigd en men is in veel ruimere en minder afgebakende kringen geraakt. Veel is daarbij van het eigenaardige, dat het vroegere volksleven kenmerkte, van de zeden en gewoonten, die bij het voorgeslacht krachtig waren, verloren gegaan.

De Zondagavonden waren voor de dorpsjeugd „heel wat”, d.w.z. plezierige avonden. Jongens van den 16—18 jarigen leeftijd vertoonden zich dan van half zeven tot acht uur op de dorpsstraat, door deze op en neer te wandelen, of, in

groepjes staande, te praten en wie het grootste woord kon voeren, was de baas. Of zij vereenigden zich, als het koud was, onder het overstek van een schuur, waar zij tegen den westenwind bescherming vonden, om er allerlei dolle streken uit te halen.

Tegen acht uur verspreidden zij zich. De één ging naar dit, de ander naar dat huis, om er, door aan deur of ramen te tikken, een meisje over te halen om met hem een paar uurtjes in een oude bergkamer of op een waschhoek door te brengen. Voor geen meisje ontbrak de gelegenheid tot zoodanige kennismaking op Zondagavond en menig jongeling was ontevreden, als hij niet geslaagd was en een ander hem voor was geweest. Kwam hij bij de eene niet tot zijn doel, dan bij een andere. Het was nog geen liefdevuur, dat hem aanspoorde tot zulke minnarij, het was meer de gewoonte, een dorpszede, die het gevolg was van het vrije leven, waarin ieder zich verlustigde. Onzedelijkheid was er niet van te vreezen, waarom de ouders van dochters het niet verhinderden.

Menig meisje maakte op deze wijze kennis met alle dorpsjongens, boerenzonen en knechten, en van jongens hoorden wij, dat zij ieder meisje wel één of meermalen hadden bezocht. Dan was zoo'n verkeerding weer af en dan weer aan.

Voor de meer in leeftijd gevorderden werd de zaak anders. Hun verkeerding duurde een jaar of langer, was dan een half jaar weer afgebroken en eindelijk kwam iemand met de verklaring tot een meisje, „dat hij haar toch zoo graag lijden mocht”. Dat leidde dan vaak tot een geduldsoefening. Van een huwelijksverbintenis kon voor eerst nog niets komen, later hoopten zij van wel. En beiden oefenden zich in geduld. Drie, vier jaar achtereen vierden zij telkens één of tweemaal in het jaar kermis en mettertijd „was het uit”, zeide men, hetgeen eigenlijk beteekende, dat het dan voor goed aan en met iederen anderen belangstellende uit was. Zoo werden dan eindelijk de huwelijksparen gevormd.

De liefde had hier geen verloop als in een romantisch verhaal. Het verloop was meer een gevolg van de omstandigheden. Hier kan een jonge man in een bedrijf, daar een jonge huisvrouw plaats vinden. Of een meisje dacht: Die en die zijn al gehuwd, ik wil ook wel „van de baan”. En dan zat zij wat men „los” noemde. Als een meisje niet bezocht werd door dengene, dien zij het meest verlangde te ontvangen, dan moest zij wel nemen, wie haar zijn aandacht schonk. Zoo ging het in het boerenleven van de 19de eeuw. In de talrijke dialectverhalen, die Tiesing in den loop der jaren heeft doen verschijnen, zijn de betrekkingen van de jonkheid in bijna eindelooze variatie behandeld. Alleen daarmede zou een boekdeel te vullen zijn.

Vroeger bleven er procentsgewijs veel meer personen ongehuwd dan in later tijd. Het was in Drenthe vroeger een aartsvaderlijke gewoonte, dat de kinderen des huizes zoo lang mogelijk met elkaar samenleefden. Er is een tijd geweest, waarin meermalen twee of drie echtparen met elkaar in één huis woonden en één gezin vormden. De vrijheid en zelfstandigheid werden dan vaak aan de zucht van samenwonen opgeofferd. Een al te groote onderdanigheid en afhankelijkheid doofde den ijver vaak. Soms was het dan ook wel eens moeilijk, den vrede te bewaren.

De bezwaren van een huwelijk waren onder die omstandigheden vaak zoo groot, dat men liever ongehuwd bleef, wat in het belang van de instandhouding der bedrijven was. (964).

Naarmate de toestanden in het landbouwbedrijf verbeterden, zoodat er voor den ouden dag iets kon worden overgespaard, nam het samenwonen van ouden en jongen in één gezin af. Vrij algemeen bleef de regel dat een ouderpaar van zijn kinderen gaarne één echtpaar bij zich liet inwonen. Voor den arbeid en opoffering, welke dit jonge echtpaar zich ter wille van de ouders getroostte, werd het dan met een kindsdeel van de ouderlijke nalatenschap, ingevolge uiterlijke wilsbeschikking, boven de uitgehuwden bevoorrecht. Toch had deze regeling voor de jonge echtgenooten het nadeel, dat deze moesten werken in een bedrijf, dat na den dood der ouders verdeeld zou worden, zoodat ze daarin niet steeds voldoende energie ontwikkelden en het beste deel van hun leven als niet ijverige landbouwers doorbrachten. Bij het ontwaakte economisch gevoel wordt de gewoonte tot samenwonen binnen de grenzen der noodzakelijkheid teruggebracht. Jonge echtparen wenschten niet meer te loopen aan den leiband van hun bejaarde en vaak ouderwetsche ouders, die vaak geen vertrouwen hadden in den grooten vooruitgang van het landbouwbedrijf, veroorzaakt door de zuivelfabrieken, den kunstmest, de varkensfokkerij enz. Een gunstig teeken van onzen tijd (1913) mag het heeten, dat de kinderen hun ouders vaak overtreffen in bekwaamheid voor het landbouwbedrijf, dat zij den ouden sleur hebben verlaten en naar nieuwe middelen blijven zoeken voor hun bestaan en zich boven den stand verheffen, waarin zij zijn geboren en opgevoed.

Onder deze omstandigheden wordt het aantal mannen en vrouwen, die buiten den echt blijven, steeds geringer en dat der gehuwden grooter.

Vroeger werd er bij het kiezen van een levensgezel of -gezellin veel meer gewikt en gewogen dan thans. De ouders, die zeer veel belang hadden bij de keuze van hun kinderen, vooral als het ging om een aanstaanden schoonzoon of schoondochter, die in zou moeten trouwen, trachtten hun kinderen te beïnvloeden in een door hen gewenschte richting. In vele gevallen bleef die invloed niet zonder resultaat.

In lateren tijd is het aantal onberaden huwelijken toegenomen, hetgeen vooral de arbeidende klasse tot nadeel heeft gestrekt. Terwijl dienstdoenden vroeger betrekkelijk laat in het huwelijk traden, na vaak gedurende een aantal jaren van hun lage geldloon behoorlijk te hebben gespaard, ziet men thans herhaaldelijk vroege huwelijken van menschen, die nagenoeg niets bezitten en voor wie nauwelijks kans bestaat, zich vooruit te werken.

De loting voor den militairen dienst was vroeger onder de jongelieden een gebeurtenis van belang. De maatschappelijke omstandigheden liepen zoo uiteen, dat het trekken van een laag nummer voor het eene gezin weinig bezwaren meebracht, terwijl een ander gezin in dat geval een arbeidskracht verloor, die zeer moeilijk kon worden gemist. Algemeen was men tevreden, als zoons van vermogende boeren de verkeerde nummers trokken en de kostwinners uit arme gezinnen de goede. De rijke boeren namen in zoo'n geval een remplaçant, wat voor vrijgelote arme jongens vaak

een buitenkansje was en hun de gelegenheid gaf, een flinke spaarpenning over te houden, wat herhaaldelijk de grondslag is geweest voor een later te stichten klein landbouwbedrijf. Besliste het lot andersom, dan hield de rijke boer niet alleen zijn zoon thuis, maar ook zijn geld in zijn zak, terwijl de jonge arbeider toch moest gaan dienen.

HOOFDSTUK XX.

Het Winterhalfjaar.

a. INLEIDING.

Als de bekende Zuidlaardermarkt (derde Dinsdag in October) voorbij was, werd de winterdienst in zooverre in de huizen ingevoerd, dat men zich nu niet meer vroeger dan tien uur des avonds ter nachtrust begaf. Het vrouwelijk personeel haalde nu het spinnewiel te voorschijn, terwijl de mannen met hun breiwerk konden beginnen. Ander avondwerk was verbonden met de hennepbewerking (hoofdst. VIII). (95).

Met „Allerhilleng” (1 November) was de winterdienst volledig ingevoerd. Deze datum was voor het dorpsleven van veel gewicht. Dan waren de koedrijvers, die van 1 Mei tot 31 October elken morgen en avond het melkvee van den stal naar de weide en van de weide naar den stal gedreven hadden, van hun taak ontheven en konden weer rustig schoolgaan, wat zij gedurende den zomer niet hadden kunnen doen. Voorts moesten op 1 November alle huur- en koopenningen bij den notaris worden voldaan; wie geld had, betaalde en wie het niet had, vroeg en verkreeg uitstel. De bedragen aan landhuur waren gewoonlijk klein en als nu de arbeider, tevens klein landbouwer, in staat was, in November een zelf gemest varkentje van 60—70 kg slachtgewicht te kunnen slachten, dan verkocht hij de hammen en betaalde den notaris. Een ander haalde het geld uit den verkoop van 8 à 10 mudden aardappels à *f* 1.50 tot *f* 2.—. Zoo werden de huurpenningen bij elkaar „gescharreld”. Met koopenningen was dat anders. Wie vast goed kocht, werd er in den regel voor aangezien, dat hij het ook betalen kon. Maar ook op deze regel bestonden er uitzonderingen en daarom was het zoo belangrijk, dat er een notaris in het dorp woonde, die over eenig kapitaal beschikte en die op 1 November den verkooper van het vaste goed kon uitbetalen en op de betaling van den kooper kon wachten. Over het „notarisboek”, dat als het ware op den 1sten November geopend werd, hoorde men veel spreken. Iemand, waarvan gezegd werd, dat het „notarisboek voor hem niet schoon was”, had zijn crediet verloren.

Des morgens stond men te zes uur op, want er moest gemolken en gedorscht worden. Het dorschen van één of twee korenleggers in den wintermorgen was een vaste gewoonte. Half gekleed, zonder jas, vest of bovenbroek stonden de jonge boeren op den legger te slaan, zoodat zij er een „zweetje” afhaalden.

October heeft alle boomen ontbladerd en de najaarsregens hebben op het erf veel modder doen ontstaan. Vóór den naderenden winter moest de modderlast opgeruimd worden. Met de schoffel werd de modder van den vasten grondslag

afgenomen, in den kruiwagen geschept en bij een aardhoop of aschhoop op het erf gebracht. In het voorjaar werd de vuilnishoop doorgewerkt en dan, na eenige dagen te zijn uitgedroogd, over het groenland uitgestrooid. De door het opruimen van modder ontstane gaten om huis werden met droog geel zand aangevuld, dat men overal van buiten het dorp aanvoerde en dat kosteloos verkrijgbaar was. Dat gele zand werd vaak uit de zandverstuivingen gehaald. Na die bewerking zag het er rondom het huis veel netter uit. Het was een schoonmaak, even belangrijk als de binnenschoonmaak in het voorjaar. Eén of twee wagenvrachten sneeuwwit zand werd als „keukenzand” uit het veld aangevoerd. Daarmee werd elken ochtend de vloer in het woonvertrek bestrooid.

In de eerste week van November, als het vee niet meer iederen dag uitging naar de weide, moest ook de modder van de dorpsstraat worden opgeruimd. Ieder moest de weeke modder verwijderen langs hetzelfde gedeelte van de keienstraat, dat hij wekelijks moest schoonvegen (zie hoofdst. XII). Daarna werd bij boervergadering een dag bepaald, waarop iedere paardenhouder een aantal wagenvrachten geel zand bij langs de dorpsstraten moest aanvoeren. Waar nu ieder in een halven dag 6—8 wagenvrachten aanvoerde, verkreeg men 150 à 160 wagenvrachten zand, waarmee men al heel wat kon doen. Te Drouwen en Borger werden op deze wijze grootere of kleinere zandheuvelds geheel afgegraven. Elders moest men daartoe kuilen graven in het heideveld.

b. SPINNEN.

Volgens de regelmaat, die in ieder ordelijk boerenhuishouden in acht werd genomen, werd door de vrouwelijke leden van het gezin vanaf half October, na de invoering van den winterdienst, wol gesponnen, terwijl na Nieuwjaar het vlas aan de beurt kwam.

Het spinnewiel stond vroeger in hoog aanzien en iedere vrouw en meisje, ook de dienstmeid, hielp mede om de wol en het vlas gesponnen te krijgen; men vond in een boerenhuis evenveel spinnewielen als er volwassen vrouwspersonen waren.

Wij hebben afbeeldingen gezien van spinnewielen met een klein, laag bij den vloer loopend wielrad, waarboven de spoel, waarop men het garen spon. Eénmaal zagen we zelf zoo'n wieltje, dat men een schipperswieltje noemde, omdat het zoo weinig ruimte innam. 't Was een oud voorwerp, goed onderhouden en het was een oude vrouw, die er omstreeks 1860 nog op spon.

De spinnewielen van den tijd, dien wij kennen, waren van Drentschen oorsprong. Rolde had zijn gunstig bekende wieldraaiers, die meer aan het maken van nieuwe, dan aan het repareeren van oude spinnewielen deden. Repareerders vond men veel meer in Drenthe. Timmerlieden voorzagen zich van een draaistel, waardoor zij ook in den winter werk hadden. Het maken van de nieuwe wielen was niet ieders werk. Als de gang niet deugde ging het spinnen moeilijker en het wiel was dan niet zoo lang van duur. Slechte spinsters gaven altijd de schuld aan het wiel. Goede spinnewielen liepen zacht, nauwelijks hoorbaar. Slechte maakten veel geraas,

wat nog veel erger zou zijn geweest als men toen, in plaats van de leemen vloeren in het woonvertrek, al houten vloeren had gekend. Op een goed spinnewiel werd 30 à 40 jaar gesponnen eer het versleten was.

Het driepootig wiel, met zijn wielrad van ongeveer $\frac{3}{4}$ m middellijn, zijn in schuinen stand staande wielbak, het zoogenaamde „mottenhek”, waarop de beide wielarmpjes zich bevonden waartusschen de wielvlucht liep, benevens zijn derde verplaatsbaar armpje, waarop de „diesenkop” stond en zijn schroef of staart, werd goed in de verf gehouden. De wieldraaier had er bij het maken veel zorg aan besteed. Vanaf de as tot de wielrading waren zeven spaken als in een wagenrad, alles met kringen ingesneden gelijk de pooten en de armpjes. Tusschen de ruimte, waar zij met den ring verbonden waren, zag men weer kleine, niet doorlopende spaakjes, die geen ander doel hadden, dan om de sierlijkheid van het rad te bevorderen. De wielring ter breedte van ongeveer 15 cm was terzijde van ingesneden ringen voorzien. Aan de armpjes van prachtwielen had men knopjes van been aan de toppen aangebracht, waarvan de witte kleur tegenover het bruine hout uitblonk. De spoelvlucht liep hier in hoorn, gelijk ook de as van het wielrad, geplaatst tusschen de beide wielradarmen. Zulke te Rolde gemaakte spinnewielen werden aan een meisje, dat in het huwelijk trad, als bruidsuitzet mede gegeven.

Behalve door boerinnen en boerenmeisjes werd ook veel garen gesponnen door beroepsspinsters. Zulke spinsters werkten van acht uur in den morgen tot 10 uur in den avond voor een belooning van 10 cents per dag benevens den kost. In de maanden April en Mei was er voor haar wel eens weinig werk, in de overige maanden was het gewoonlijk zeer druk. Sommige boerinnen riepen haar hulp in tegen November of December, om vooral met Kerstmis haar wol te hebben afgesponnen; anderen, meer druk van aard, riepen dadelijk na het scheren der schapen haar hulp in. Meestal bleven zulke spinsters zes à acht dagen achtereen bij dezelfde boerin, en waren dus alleen des Zondags thuis. Met zulke ervaren spinsters raadpleegde de boerin over de geschiktheid van de wol of van het vlas van de verschillende stoffen, die zij dacht te rien, want zoo iemand, dan wisten zij, dat niet de wol van alle schapen voor fijne stoffen even geschikt was. Met de wevers stonden zij vaak in de beste verhouding, want als het den wever bekend was, dat een boerin „mooi goed”, dus goed geweven stoffen verlangde en vermoedde, dat een zoon of dochter des huizes op trouwen stond, dan wist de spinster de rest wel en het mooie garen kwam.

Omstreeks 1925 woonde er in Eeserveen nog een oude vrouw, die voor ieder op verlangen garen spon voor 25 cent per dag, zonder den kost. (937).

Naast het spinnewiel van den ouden tijd behoort als huiselijk voorwerp de haspel te worden genoemd. De spinster gebruikte den haspel, als de garenspoel of de wielvlucht, die het garen opvangt, vol was. De hoeveelheid gesponnen garen werd bepaald per knip, welke 60 omgangen op het haspelrad vormt. De haspel bestaat uit de haspelplank, ter lengte van ongeveer 75 cm, breed 25 cm, dikte een paar cm. Aan het linkereinde staan 2 kleine armpjes, waartusschen de uit het spinnewiel weggenomen gevulde spoelvlucht wordt geplaatst. Aan het rechtereinde op die plank

staat de haspelboom, waaraan het haspelrad bevestigd is. Dit rad heeft geen ring zooals het wielrad, maar aan het uiteinde van elk der acht of tien armen een krukje, waarop het afgewonden garen gespannen wordt, tot zoolang er 60 omgangen zijn. De omgangen worden niet geteld. Beneden het haspelrad is een schijf met 60 takjes, waarvan met elken omgang een takje verspringt. Aan die schijf is één zijtakje bevestigd, dat een houten veer uit den weg drijft, maar met den laatsten omgang vliegt die veer weer terug en doet dit met een knap tegen den haspelboom. Dan houdt de haspelaarster even op om een draadje om die 60 omgangen te binden en zij vervolgt weer haar werk tot zoolang de wielvlucht geledigd is en nu gaat zij weer spinnen. De haspel, met het garen er op, blijft staan, met het onbekend aantal omgangen beneden 60, maar als de spinster weer garen afnemen moet, knipt de schijf weer op tijd, om ook dat knip garen vol te maken. Een hoeveelheid van vijf knip garen, een „stuk” genoemd, wordt van den haspel afgenomen en bewaard.

Het gesponnen garen wordt echter nog wel eens „omgehaspeld”. Daar het nu niet weer op de wielvlucht kan worden gebracht, heeft men hiervoor de kroon. Deze bestaat uit een zwaar houtblokje, dat, met drie korte pooten er onder of met een vlakken onderkant, op den vloer staat. Uit het midden van dat blokje verrijst een rechte stijl, in den vorm en de grootte van een bezemstok. Hierop draait een „kroon”, bestaande in den eenvoudigsten vorm uit een boven- en een onderkruis, door kroonstokken aan elkander verbonden en wel zoodanig, dat het onderkruis altijd iets grooter is dan het bovenkruis. Om die stokken spant men nu het garen, dat naar beneden zou vallen, wanneer boven- en onderkruis even groot waren. Het garen wordt van deze kroon weer ten tweeden male op den haspel gewerkt. Het doel van dit werk is om het garen nog wat gladder te maken. De draad loopt weer tusschen duim en wijsvinger van de spinster door, verkrijgt hierbij eenigen druk en wordt er beter van, mooier, fijner. Zoo komt het garen ten tweeden male op den haspel.

Wil de spinster kousengaren maken, dan wordt dit samengesteld uit drie enkele draden. De spinster spant nu op haar kroon drie bossen garen, elk van vijf knip, brengt alle drie tegelijk aan het afloopen en vereenigt met duim en wijsvinger deze drie tot één draad op den haspel. In plaats van 15 knippen enkel garen zijn er nu 5 driedubbele. Maar dan is het nog geen kousengaren. Daartoe wordt het van den haspel weer op den kroon gebracht en moet nu weer over het spinnewiel gaan. De spinster plaatst zich voor het wiel, dat nu in averechtsche richting gedraaid wordt, of, zooals de spinster zegt, nu terugloopt. Dan worden de drie draden, evenals de strengen van een touw in de touwslagersbaan, tot een draad vereenigd. Men begrijpt, dat de wielspoel met dit dikke garen spoedig gevuld is. Dan wordt het weer afgehaspeld, opnieuw in knippen verdeeld en is nu klaar. In Drenthe heet deze bewerking „tweren”.

De boerenvrouw, die in den wintertijd niet spon, werd vroeger van traagheid en onwil beschuldigd; zij was niet „flink”, niet „oppassend”. De dienstmeid, die niet flink spinnen kon, was het niet waard, dat zij met kledingstukken van goede

kwaliteit beloond werd. Was een huwbaar meisje als spinster ongunstig bekend, dan werd zij schimpend „een domme schussel” genoemd, iemand, die van geen spinnen of rien verstand heeft en de jongeling, die het waagde haar te trouwen, werd geen gunstige toekomst voorspeld. Weinig of geen kennis te hebben van de behandeling van het spinnewiel en de garenverdeeling gold voor de grootste domheid of onbekwaamheid onder het vrouwelijk personeel. Wie niet „lappen en naaien”, d.i. de naald niet hanteeren kon, werd als een ongelukkige beschouwd, wie niet kon spinnen en het rien niet kende, was nog veel ongelukkiger, want die moest altijd oude kleeren dragen.

Vroeger meende men, dat een dienstmeid, die niet spinnen of naaien kon, geen goede huisvrouw in het landbouwbedrijf zou kunnen worden, aangezien zij dan ook niet goed oordeelen kon. Onze tijd heeft geleerd, dat de omgang met de huisdieren en eenige bekwaamheid in de huishoudkunde en overleg zaken zijn van meer belang dan omgaan met spinnewiel, haspel en kroon, de werktuigen, die in het Drentsche volksleven zoo langen tijd een voorname plaats hebben bekleed, maar nu niet meer gebruikt worden. (761, 939, 959).

c. UIT PRATEN GAAN EN ANDER TIJDVERDRIJF.

In alle dorpen en gehuchten bestond sedert overoude tijden de gewoonte om in de winteravonden veel „uit praten te gaan” of „avondpraters” te ontvangen. Menschen, die in het dorp ver uiteen woonden en dagelijks nimmer omgang met elkaar hadden, kwamen in den winteravond bij elkaar om den tijd al pratende door te brengen en velen namen hun breiwerk mee om toch niet den geheelen avond ledig te zitten. De avondprater vernam dan van de melkgift en van de beschikbare voedingsmiddelen, van de jonge runderen, die voor verkoop als dragend vee in den eerstvolgenden herfst bestemd waren, van de paarden, waarvan al of niet een veulen te verwachten was, van de bemesting van het hooiland in den winter en noodigde de huisgenooten bij het afscheid om 10 uur tot een tegenbezoek, waaraan dikwijls voldaan werd. Dan werd de ervaring opgedaan, dat die boer, vaak wat stug in zijn houding, toch wel een vriendelijke man en een aangename avondprater was. Men vernam van hem, waar hij voorliefde voor bezat als voor paarden, rundvee, schapen, land bewerken of verbeteren, of hij veel of weinig van kunstmest hield, of men in zijn huis tevreden was over de uitbetaling van de melk door de boterfabriek. Of het gesprek kwam op de predikanten. Wij hadden er één van vrijzinnige richting, wat niet ieder even goed naar den zin was. Vooruitgang en behoudzucht kwamen wel eens met elkaar in botsing. Dan kwam de wensch tot instandhouding van de goede vriendschap naar voren en het werd geen twistgesprek.

Ook werden vele verhalen verteld. Als deze uit de eerste hand kwamen, werden zij al gauw mooi gevonden. Wie „mooi” vertelde kon wel praters krijgen. Waar in November de almanakken verschenen, die terstond in het eene huis veel, in het andere weinig gelezen werden, kon iemand, die een verhaaltje goed gelezen had en dat oververtelde, zijn gezelschap goed bezighouden. De één luisterde met aandacht,

omdat de andere het ook deed. Sommigen geloofden aan den Steenwijker Almanak als de beste weervoorspeller. Anderen waren meer in den Groninger van Hazelhoff thuis. Weer anderen geloofden niet aan deze weersvoorspellingen. Dit alles gaf veel stof tot conversatie. Ouden van dagen vertelden van den Franschen tijd of uit den schutterstijd van 1830 en het leven in Noordbrabant. Weer anderen spraken over den landbouw van vroeger of van de zeden, gewoonten en leefwijze der vroegere geslachten, waardoor hij oude overleveringen in stand hield. Zoo droeg ieder voor het avondpraten het zijne bij.

Bij het praten werd natuurlijk het tabakrooken niet vergeten. In het begin van de vorige eeuw rookte men uit kleine houten of kalken pijpjes, welke laatste niet meer dan een cent per stuk kostten en als men een pakje tabak kocht, kreeg men er een kalken rookpijpje gratis bij.

Het gebruik van koffie was toen ook reeds algemeen. In heel ouderwetsche gezinnen werd toen nog een soort bier of meede gedronken. Vroeger was het biergebruik in het noorden van ons land algemeen en vele boeren met groot bedrijf brouwden zelf hun bier. Voor die bierbereiding werd de hop gebruikt, die men in alle dorpen en gehuchten in de heggen en op de aardewallen genoeg vond en te Peize moet de hopteelt vroeger van beteekenis zijn geweest. Meede was een zelfbereide zoete drank, gemaakt van het spoelwater van de bijenkorven. Dit water werd gekookt met een weinig hop, welk brouwsel in goed gesloten flesschen langen tijd onder wit zand werd bewaard. Naarmate het product ouder was, werd het beter. Een beter product dan het zelfgebrouwen bier leverden de kleine bierbrouwerijen, die men in vele dorpen vond en dit product stond bij het volk in hoog aanzien.

Werd de winteravond in dien tijd een enkele maal eens al te lang, om die pratende, breiende en spinnende door te brengen, dan openbaarde zich ook de zanglust meer-malen en zoowel de gehuwden als ongehuwden namen hieraan deel. Men zong zeer oude overgeleverde liederen, brokstukken van minnedichten uit de middel-eeuwen, waarvan de woorden zeer verminkt, doch de zangwijzen misschien beter bewaard waren gebleven. Of men zong uit den Hazeuschen liederenbundel, die in vele huizen van aanzienlijken gevonden werd, welke liederen door aanhooren en medezingen geleerd werden. Verder vond men in den Evangelischen gezangbundel vele nummers, die op de zangwijze der psalmen gezongen werden. Deze zangoefeningen werden door de ouden zeer aangemoedigd tot huiselijke stichting en ter bevordering van het godsdienstig leven, dat men destijds op hoogen prijs stelde. (324).

In onzen tijd gingen wij ook wel „uit praten” naar andere plaatsen, op een half uur gaans of meerderen afstand gelegen. Wij hadden daar een neef, elders een achterneef of een goeden vriend wonen, iemand van wien het bekend was, dat hij goed vee in zijn stal had, dat hij aan een perceel land liet werken om het te verbeteren of dat één der huisgenooten eenigszins lijdende of herstellende was. Dan werden de duffelsche jas of molvanger en de constitutiekoorden broek aangetrokken en had men een uitgangsavond, vanwaar men gewoonlijk eerst te elf uur, als de huisgenooten te bed waren, terugkeerde.

Het kon ook wel gebeuren, dat een uitgegane teruggehaald werd, omdat er na zijn uitgaan een onverwachte bezoeker was gekomen.

De jongemannen hielden zich 's avonds vaak bezig met dobbelen, 's zomers achter op het erf, in de winteravonden in de huizen. Niet alle gezinshoofden lieten dit echter in hunne woningen toe, maar van andere zijden werd daartoe ook de gelegenheid geboden. In de laatste dagen voor Sint Nicolaas organiseerden koopvrouwen, die dagelijks met bakkerswaren aan de huizen verschenen, loterijen, waarvan het lot 10 cents kostte en de prijzen uit „krintenstoet” bestonden. Binnen het uur waren dan een 50—60 van dergelijke „schellings” of „achtstuiverstoeten” in de huizen der winnaars gebracht. Maar het publiek, dat de loterij had bijgewoond, vertrok niet en begon met het dobbelspel. Het spel liep over een hoopje koek of „allerhande”, door de koopvrouw voor een bedrag van enkele stuivers aangeboden. Zoo werden de bakkerswaren aan den man gebracht, waardoor de werkvrouw, in wier huis de „stoetloterij” plaats vond, een behoorlijke verdienste had. Dit schijnbaar onschuldig spel, waarbij soms een nevenbedoeling kwam, om n.l. het huisgezin van die werkvrouw te steunen, werd gevolgd door het spelen om geld, waarbij de inzetten steeds hoger werden. Dit hazardspel is later door een wettelijke regeling verboden, waarmede ook de „stoetenloterijen” een einde namen. Ook ambachtslieden poogden door loterijen hun artikelen aan den man te brengen. Handelaren in galanterie artikelen begonnen eveneens met deze loterijen en kwamen tot de ervaring, dat in huizen, waar geen geld was om van hen te koopen, nog altijd wel geld voor een lot verkrijgbaar was. De speelzucht was in Drenthe gedurende de laatste helft der vorige eeuw diep ingeworteld. (762).

d. ZONDAGAVONDEN IN DEN WINTER.

Wat de dorpsjeugd op Zondagavonden uitvoerde, is in het kort beschreven in hoofdstuk XIX. De andere huisgenooten brachten die avonden op min of meer godsdienstige wijze door. Soms werd ook een evangelisch gezang hardop gelezen of, als drie of meer menschen in huis waren, een kerklied gezongen. De huismoeder las in haar bijbel, als de vader een kort burenbzoek aflegde en te 9 uur gingen de ouders ter nachtrust, omdat het Zondagavond was en zij in den volgenden morgen de eersten moesten zijn om de slaperige huisgenooten tot den arbeid op te wekken.

Hadden wij in de jaren voor den 20-jarigen leeftijd ons straatbezoek op Zondagavond afgelegd, dan begaven wij ons naar huis en namen dan nog gaarne het één of andere boek ter hand, hetzij een vragenboekje voor de catechisatie of een oud schoolboek, door ons op Rolder- of Zuidlaardermarkt voor enkele centen gekocht van Groningers, die daar toen, later niet meer, met hun boekentafeltjes verschenen. Wij hebben er nog wel iets van geleerd en onthouden, wat op de lagere school buiten ons bereik was gebleven. Romans kenden wij niet en zelfs de beste werken uit dien tijd leerden wij eerst op lateren leeftijd kennen. Men vond in de huisgezinnen, nevens den bijbel en den almanak, de historie van Genoveva, van Tijl Uilenspiegel, van Robinson Crusoë, als liederenboek den Overtoomschen Marktschipper, het

kleine boekje met de 10 geboden, de 12 geloofsartikelen en de tafels van vermenigvuldiging tot 25 in driehoeksvorm en in enkele huizen den Geestelijken Bloemhof. Wij hadden niet al die lectuur, maar wel Wagner's Bijbelsche verhalen, geschiedenisboekjes van Holst, aardrijkskundige boekjes van Jansen en een paar andere. Als men daar enkele, doch niet te veel van heeft en deze in verschillende winters eenmaal aandachtig doorleest, dan blijft iemand daarvan veel voor lateren leeftijd bij. Voor iemands intellectueele ontwikkeling zijn dat geen zaken zonder beteekenis en te veel verkeer in het dorpsleven houdt iemand terug van de herhaling van het geleerde, wat toch van veel nut kan zijn.

e. SLACHT.

Zoolang er nog zooveel landarbeiders, kleermakers, timmerlieden, stroodekkers en andere ambachtslieden „op den kist” werkten, d.w.z. boven hun klein dagloon den kost ontvingen, had de boerin het vaak zwaar te verantwoorden. Vooral de landarbeiders wisten elkander mede te deelen, hoe het met de kostbedeeling in de verschillende huizen gesteld was. Boerinnen kregen daarbij betitelingen zooals „een best mensch, die wel wat voor een ander over heeft”, „een „gierlap”, „die wel iets voor zich zelf, maar niets voor een ander over heeft”, of er werd gezegd „Daar is het goed van eten en drinken en daar is het slecht”. De minder goede boerinnen getuigden van de arbeiders: „Die hongerlijders in den winter weten niet, hoeveel zij van de boerin in den zomer wel hebben willen.”

Deze beoordeeling slaat op de bediening met spek en vleesch aan den middagdisch. En de boerin in een huis, waar men niet zoo ruim slachtte, bv. één goed vet varken in het jaar, klaagde over de moeilijkheid, om hiervan het geheele jaar te kunnen deelen. Dat zij te kort kwam was, volgens de publieke opinie, het gevolg van veelvuldig familiebezoek. Wanneer iemand gasten ontving, moest er ruim „opgeschept” worden en vooral ruim met spek en vleesch bedeed worden. Velen gingen gaarne uit om den goeden kost, waarmede zij als gasten vereerd werden. Zulke bezoeken noemde men de „dikke dagen”, waarop men zich aan uitstekenden kost overzadigen kon.

In de landbouwersgezinnen moest men zich wel het geheele jaar redden met wat er als slachtdeelen of „slachterij” in de wieme kwam. Dit te koopen zou niet gaan, eensdeels uit zuinigheid, anderdeels omdat er in het dorp of gehucht niets te krijgen was. Slagers in den zin van spek- en vleeschhandelaren waren hier toen niet, nu wel. Zij, die de slachtdieren doodden en het vleesch bewerkten, waren de „slachters” (607), in dien zin, dat zij alleen voor de boeren werkten tegen dagloon en kost. Deze slachter had aan dit beroep alleen werk in November en December. Zijn slagersloon was, voor het slachten van een niet overjarig varken (big) van den daglooner, dat een slachtgewicht van 60—75 kg had, 40 cents, voor een overjarig varken, dat gezoogd had, 50 cents, voor de allerzwaarste exemplaren 75 cents, voor een eenjarig rund of os f 1.—, voor een oude zware slachtkoe f 1.25, alle loonen benevens den kost. Zoo was het voor 1900. En als een slager drie of vier varkens van verschillende eigenaren

in één dag aan kant maakte, kon hij niet bij ieder zijn pannekoekenmaaltijd gebruiken. De slager regelde het dan zoo, dat hij bij A in het middaguur den pannekoekenmaaltijd, en bij B in den avond het „spekmaal” kreeg.

Het gereedschap van den slachter bestond uit de messen, waarmee hij het dier doodde, den kromstok, waarmee het aan een ladder ter afkoeling werd bevestigd en het krabbertje om het varkenshaar na een broeiing met kokend water weg te krabben.

Welgestelde landbouwers, die hun eigen boerenplaats bewoonden en veel werkvolk noodig hadden, slachtten meestal een oude koe en een zwaar varken, minder vermogenden een éénjarige os en een varken. Ingeval men te kort kwam, werden een paar vetgeweide weerschappen of hamels geslacht. Schapenvleesch werd genoemd „een dief in den pot”, omdat het bij het koken aan sterke krimping onderhevig was.

Keuterboertjes slachtten een varken met drie, vier duimen spek er op. Want het spek werd door den slachter gemeten naar Groninger duimen, op het heft van het slachtersmes aangegeven. Arbeiders slachtten een varken van 50—60 kg aan schoon gewicht en verkochten vaak de hammen daarvan aan den logementhouder om met het daarvoor ontvangen bedrag landhuur te betalen. Vooral de logementhouders in de dorpen, waar jaarmarkten werden gehouden, moesten steeds een voorraad ham bezitten. Minvermogende arbeiders hadden geen slachtvarken en zij kregen „het geheele jaar niets”, zeide de klagende huismoeder van dien nederigen stand. Als de welgestelde boer een dier had geslacht, dan werd daarvan ten behoeve van zoodanig huisgezin gaarne een brokje afgestaan en door knecht of meid in den avond er heen gebracht. Familieleden, die in dezelfde plaats woonden, waarvan de één primo en de ander ultimo November, of nog wel in December slachtte, zonden elkaar een paar ponden „versch geslacht” toe. Dat werd wel leenen genoemd, want hier gold „Met de maat waarmee iemand meet, moet hij wedergemeten worden”.

Het slachten had vaak in den vroegen morgen bij lantaarnlicht in de schuur plaats. Buren werden er bij gehaald om het slachtdier „dood te helpen”. Bij koeien had dit veel bezwaren in. Met ijzeren ringen om de pooten, bevestigd aan een touw, werd het dier op den harden dorschvloer neergesmaakt. Dan voerde de slachter zijn wreed bedrijf uit en als het dier den doodsstrijd had uitgestreden, stond de boerin met de drankflesch bij de helpers om ieder met een glas sterken drank te bedienen. Dit bedrijf heeft ons nooit kunnen behagen en wij waren liefst geen helper. In ons eigen huis had het maar zelden plaats.

Anders ging het, waar een varken geslacht werd. Dit had in de buitenlucht plaats. Ook hier werd burenhulp geleverd en kwam de drankflesch als de strijd beslist was. Hierbij werd niet vergeten, het bloed op te vangen, flink te roeren en met koud water aan te vullen. Dan werd de emmer met varkensbloed weggenomen en naar de woonkeuken of karnplaats gebracht en in een kuip, gevuld met roggemeel, uitgestort. Na een flinke bewerking tot rood deeg werd dit in linnen zakjes gestopt, die men de „worstpuilen” noemde. Acht of tien zakjes werden gevuld en in den grooten pot of „schotelketel” gelegd om nu twee uren achtereen onophoudelijk te

koken. Daarna werden de zakken met de haardtang uit het kokende water genomen en op een tafel gelegd. Eerst werd het touwtje, daarna de zak ter eene zijde doorsneden, die men dan heel voorzichtig van de koek aftrok, welke dan nog broos was, maar door afkoeling vaster werd. Een paar uur later werden de worsten in een kast gelegd of in den kelder gebracht. De linnen zakjes werden later gewasschen en weer dichtgenaaid, en werden gebruikt voor het bewaren van boonen, erwten, gedroogde salie of gedroogde vlierbloemen; de laatste werden ook als huismiddel bij verzweringen gebruikt en soms ook stopte de boer zijn „los geld” of bedrijfskapitaal in één der meest soliede bloedworstzakjes en verborg dit in een kast of kabinet, zoodat er dan gezegd werd, dat zoodanige landbouwer „geld achter het linnen had”.

Bij het koken van bloedworst, wat twee volle uren duurde, moest er gewaakt worden tegen verslapping van het vuur onder den pot. Dit gaf aanleiding tot een gezegde van „tijdverdrijf bij den worstketel”, waarvan in Westerwolde een blijspel is gemaakt, dat ook in oostelijk Drenthe is opgevoerd.

Aangezien de bloedworst spoedig bederft, moet de voorraad met die van de leverworst in korten tijd worden opgegeten. Vandaar dat de eerste dagen na het slachten in het boerengezin een vette tijd worden genoemd, zooals het bijbellezend publiek zich de vleeschpotten van Egypte voorstelde, waaraan de Israëlieten in de woestijn zoo vaak terug dachten. Iederen ochtend kwam dan in het boerengezin de worstrooster op tafel. Dit is een rooster met handvat en drie of vier pooten. Het ijzeren voorwerp staat boven vuurkooltjes op de haardplaat. De ronde worstsneden worden er op gelegd en eerst ter eene, daarna ter andere zijde geroosterd en warm op de tafel gebracht. Ieder der huisgenooten neemt nu één of twee plakken, die besmeerd worden met vet, afkomstig van het slachtvarken. Die worst is voor velen een heerlijke kost. Schoolgaande kinderen eten vóór hun schoolgang gaarne een plak bloedworst. Men stelle zich voor, dat de boerenknechten en landarbeiders des morgens na een welsmakend bloedworstontbijt naar het land trokken om te werken en elken avond bij de thuiskomst op een disch van aardappels en ruim spek met leverworst onthaald werden, om te begrijpen, dat de slachttijd een heerlijke tijd was en dat Drenthe geen arm land was, zoolang er nog zooveel boeren waren, die zooveel borsteldragers lieten slachten.

Het opengesneden en aan een ladder hangend varken staat den geheelen dag ter afkoeling in de buitenlucht.

De „schijerschoonster”, een werkvrouw, bewerkte de darmen voor het maken van met- en leverworsten. Op allerlei wijze worden zij zuiver schoon gemaakt, in een bak gelegd, met wit zand bestrooid en daarna in lauw of warm water gestooten, omgekeerd en met een mes geschraapt op een vlakke plank. Waren ze ten slotte door de boerin en de werkvrouw goed schoon gekeurd, dan werden ze in koud water gelegd om ze den volgenden dag voor het maken van de worsten te gebruiken.

Vóór het slachtdier, rund of varken, van den haak genomen was, werd in andere deelen van Drenthe door de mannen, die tot de slachtvisite behoorden, een wedden-

schap aangegaan over het gewicht van het slachtdier. In oostelijk Drenthe hebben wij van die weddenschappen niet gehoord.

In den avond snijdt de slachter het geslachte dier in stukken. Dan ziet men voor het eerst de dikte van het spek, waarop de boerin, die zich met vetmesten belast had, hare roem draagt. Valt het spek goed uit, dan was zij een knappe voedster, valt het tegen, dan lag het aan het varken, dat geen beste eter was. Spek, vleesch en andere deelen worden dan gezouten, waarmede de slachter zijn werk heeft afgedaan. Hij neemt dan aan het onthaal van de slachtvisite deel en verlaat met de andere gasten omstreeks 10 uur het huis, waarbij hem zijn loon wordt uitgekeerd.

Bij de slachtvisite waren behalve de buren ook de familieleden aanwezig. De mannen rookten en dronken en bespraken het dorpsnieuws. Bij het gesprek kwamen ook toepasselijke anecdotes te pas. Een boer zou op de markt een vet slachtdier koopen en riep daarbij zijn knecht om te oordeelen. De knecht voelde het dier niet op de huid maar onder aan de pooten en toen de verkooper opmerkte, dat hij het vet daar niet zou voelen, zeide de knecht, dat al wat hij van de vette zou krijgen, alleen aan de vier pooten zat. Van een anderen boer, die volwassen dochters had, waarvan het met de aftrek naar het huwelijksaltaar niet naar wensch ging, werd verhaald, dat hij op het denkbeeld kwam om zijn wieme ruimer te voorzien, ten einde, zoo er voortaan belangstellenden voor zijn dochters mochten verschijnen, deze te onthalen op boterhammen met vleesch of ham, welk middel zoo goed aan de verwachting had beantwoord, dat hij in twee jaar drie schoonzoons had gekregen. Om zulke verhaaltjes werd eerst gelachen, daarna werd er op gedronken en dan weer door de vrouw des huizes ingeschonken. Het waren steeds erg gezellige avonden. De vrouwen hielpen bij de vleeschbereiding. De keukentafel, waarbij men elken dag aanzat, lag daarbij geheel vol vleesch.

De bereiding van de worsten was het werk van den volgenden dag. De darmen, die op den dag van het slachten goed schoon waren gemaakt, werden dan gevuld met fijngesneden varkensvleesch, dat men „met” noemt. Tijdens dit werk werden „gebraden prikken” gesnoept. Dit zijn stukjes „met”, die tusschen de schoon-gemaakte bladen der haardtang gelegd en boven het vuur gehouden worden. Na de tang een paar malen te hebben omgekeerd was het braden voltooid. Gebraden prikken zijn spreekwoordelijk geworden ter aanduiding van het beste, waarop men iemand onthalen kan.

Voor het maken van leverworst wordt de „intasch” van lever en ander binnen-vleesch, zooals long, hart en milt, eerst gekookt en daarna gehakt, om na een aanvulling met een liter gekookte gort die zware worsten te bereiden. Als zij gereed zijn, worden zij nog een half uur nagekookt, waardoor de lucht er geheel uitgedreven wordt en zij steviger zijn.

Met het stoppen en ter droging hangen van de metworsten was het slachtbedrijf in twee dagen afgedaan. Zoo'n 40 tot 60 ronde worsten was een sieraad voor het woonvertrek. Zij werden gehangen in een rij, aan een rechten stok, of aan den steel van een hooivork, of in oudere tijden aan een kruis, „worstenkruis”, bestaande

uit een neerhangend vierkant hout, met vier gaten doorboord, waardoor ronde stokken werden gestoken, zoodat het kruishout dan acht armen had, die ieder ruimte voor 6 of 7 worsten had. De kinderen vroegen bij het zien van zoo'n voorraad: „Hoe krijgen wij dat alles op?“, maar de moeder antwoordde dan: „Het jaar is lang“.

Overtollige schoongemaakte darmen werden tot „winddarmen“ opgeblazen om ze, als ze goed droog waren, voor een volgend jaar te bewaren. Aan goede burens werden zij gratis afgestaan, als die bij hun slacht te kort kwamen. Aan het einde van den metworstenstok hing ook de schoongemaakte en opgeblazen varkensblaas, die in goed drogen toestand vooral door smokkelaars, die er sterken drank of spiritus uit Munsterland in aanvoerden, zeer op prijs werden gesteld.

Tien à twaalf dagen na het slachten kreeg de zoldering van het woonvertrek een andere versiering. Vier zijden spek en twee hammen benevens andere stukken werden dan ter droging gehangen. Dit was het werk voor den slachter, als die er den tijd voor beschikbaar had, of voor den huisvader. Het spek, altijd zoo gehangen, dat het dikste deel vooraan kwam, werd vooraf met een mes, in water heet gemaakt, gestreken en gedrukt om het nog iets te doen uitzetten en een halven duim dikker te maken dan het werkelijk was. Hierin openbaarde zich de pronkzucht der huisvrouw met haar spek. Het leek in het boerenhuis zoo goed, als er een ruime hoeveelheid „slachterij“ aan den zolder hing. Het ideaal was voor sommige vrouwen het bezit van „een ester spek“, of spek met de breedte van een estrik of tegel van de haardstede. Slechts bij uitzondering was het mogelijk, het spek tot een dergelijke dikte van 15 cm op te voeren.

Een welvoorziene vleeschwieme aan den zolder werd hier als het beste huissieraad beschouwd. Gewoonlijk werden het langst bewaard en vielen het meest in het oog de hammen, hier schinken genoemd. Sommigen stelden er prijs op, dat spek en vleesch een hoogen ouderdom kregen; van enkele boeren werd ons verteld, dat er in hun huis „wal 'n wupkaor vol slaachterij hönk, van zes—zeuven joar her“. Dat zij daarvan met smaak konden eten getuigt niet van een groote kieskeurigheid. (603).

Het in voorraad hebben van vier tot zes schinken had zijn reden in het volksleven, want deze had men vooral noodig voor een onverhoopten begrafenismaaltijd en voor een bruiloftsmaaltijd. De bediening met stoet en ham bij begrafenissen is in stand gebleven, maar thans slacht de dorpsslager elke week wel een paar varkens en kan de menschen zoo noodig wel met één of twee versche hammen helpen, zoodat het vaak jarenlang bewaren van hammen in de wieme niet meer noodig is.

Na 1900 behield de „slachterij“ in het boerenhuis niet meer de aanzienlijke plaats, welke zij daar van ouds her had ingenomen. Het aantal dienstbaren nam met dat van de groote bedrijven aanzienlijk af. Men geeft den arbeiders niet meer den kost bij hun loon. Dit gaf een aanmerkelijke besparing van slachterij. En de eigen huisgenooten verlangden niet meer het oud geworden spek en vleesch op de tafel. Men hoorde niet meer van slachtvarkens met zóóveel duimen spekdikte. Een boer

slachtte voor eigen gebruik liever twee minder zware varkens dan één heel zware. Spek werd in het gezin ook minder verlangd. In de slechte korenjaren werd op het brood bespaard en nam de aardappelvoeding toe. Deze werd als zwak beschouwd, zoodat het gebruik van veel spek en vleesch daarbij noodzakelijk werd geacht. Sinds weer betere tijden zijn aangebroken, is de aardappelvoeding verminderd en werd het broodgebruik belangrijker dan ooit te voren.

Het slachtvee werd duurder in prijs. De boer, wiens oude koe vroeger, voor zij werd vetgemest, een waarde had van f40.— tot f45.—, verkoopt haar thans liever voor f 120.—, zoodat de koe niet meer den dood vindt op het bedrijf, waarin zij soms wel 8—10 jaar als brave melkkoe heeft gediend. De zeug, die een tien- of twaalf-tal biggen had gevoed, werd niet meer in hetzelfde jaar geslacht. De heideschapen zijn verdwenen.

Zoo heeft November veel van zijn vermaardheid als slachtmaand verloren, en de slager als handelaar in vleeschwaren, voor wien vroeger geen bestaan te vinden was, zag zijn omzet stijgen. (96, 241, 739, 760, 902, 1002).

f. St. MAARTEN EN St. NICOLAAS.

De dag van Sint Maarten (11 November) werd in sommige plaatsen van Drenthe herdacht, in andere niet. Wij herinneren ons den tijd van vóór 1865, toen er van uitgeholde koolrapen of mangels, waarin een brandende kaars werd gestoken, fakkels werden gemaakt, waarmede vele dorpsknapen aan alle huizen verschenen, om onder het zingen van het bekende „Sinte sinte Maarten” enz. den St. Maartens-avond aan te kondigen, waarvoor zij mooie appels, eenig suikergoed of wel enkele centen ontvingen. Later, toen de mangelwortelteelt in verval kwam, leed de gedenkwaardigheid van dezen heilige daaronder, totdat er een andere gelegenheid voor deze bewegende straatilluminatie kwam, nl. de Chineesche lampions, die een meer varieerende kleurenpracht ten toon spreidden, waarvoor de liefhebbers van mooie appels en suikergoed dankbaar waren en waardoor de landelijke bevolking meer lawaai aan de deur vernam, dat gezang heette en aan een heilige herinneren moest.

Met de herdenking van een anderen heilige, die bij de jeugd in hoog aanzien staat, ging het hier in den regel vrij wat kalmer en rustiger toe dan elders. De volwassenen werden van Sint Niklaas bijna niets gewaar. Alleen voor de lieve kleinen beneden den 7—8 jarigen leeftijd kocht moeder een paar taaizoete popjes, waarvan men vaak nog meer de ruwe koppen, armen en beenen bewonderde, dan de zoetheid prees. Maar nu kent men overal den braven rondtrekkenden bisschop, die zelfs in de afgelegenste hoeken zijn vrienden en vereerders gevonden heeft. In navolging van wat in de steden gedaan werd, heeft men ook in de kerkdorpen enkele malen op den vijfden Decemberavond iemand op een met een wit kleed overdekt paard laten rondrijden en men deed dit niet om bij het opkomend geslacht de herinnering in stand te houden van den heilige, waarvan men niet eens wist, waar en wanneer hij geleefd had, maar om met den tijd vooruit te gaan, waarin goede vrienden en bekenden

elkander door het zenden van cadeaux aangenaam verrasten op een wijze, zooals in den ouden tijd met zijn gebrekkig postwezen en onvoldoende communicatiemiddelen niet mogelijk geweest zou zijn. Naarmate de belangstelling voor vele oude volksgebruiken in Drenthe daalde, nam die voor Sint Niklaas toe. (902).

g. KERSTFEEST.

Met zekeren eerbied naderde men het groote Christenfeest, door de boeren Midwinter, of Medwinter, ook wel „Hillegedaag” genoemd. In de veenstreken spreekt men van karstied. Het kerstfeest vormde a.h.w. de bekroning van den Midwintertijd.

Tot de voorbereiding van het Kerstfeest behoorde een tusschentijsdsche schoonmaak, in omvang minder groot dan de vóór- en najaarsschoonmaak, maar meer dan de wekelijksche. In den tijd na 1885, toen de keukenzolders werden aangebracht en de kachels in de keuken verschenen gaf deze „middewinterschoonmaak” meer werk dan vroeger.

Op den avond vóór het Kerstfeest waren de huisgenooten en van elders gekomen familieleden, de „gasten”, genoeglijk bijeen. Het gewone avondwerk werd nu niet voortgezet, want de belangstelling bij de gesprekken hield daarvan terug en een traditioneele opvatting verbood, eenig werk te verrichten, waarvan gezegd kon worden, dat het „in ’t ronde ging”, zooals het rad van het spinnewiel en ook het breiwerk. Op den Kerstmorgen werd niet meer dan het volstrekt noodzakelijke werk gedaan. Nu werden de allerbeste winterkleeren aangetrokken en gingen allen, vanaf de ongeveer 15-jarigen tot de ouden van dagen, naar de kerk. Menig kerkgebouw was op dien dag veel te klein. Het devote karakter van den dag kwam ook tot uitdrukking in het achterwege blijven van de „aflezerij”, die tot den tweeden Kerstdag werd uitgesteld. Ook des namiddags gingen velen weer ter kerke en verder werd de dag in stille overpeinzing of in huiselijke gesprekken van eenigszins stichtelijken aard doorgebracht. De Kerstavond was veelal een recht vervelende avond. Elke dorpsuitspanning was dan ongeoorloofd, zoodat het bij de straten en wegen zoo stil was, alsof de dorpsjeugd kamerarrest had. Met ganzenborden, of met het lezen van een almanak, van de Overtoomsche Marktschipper of een „Geestelijke Bloemhof”, zocht men den tijd te dooden.

De tweede Kerstdag was in vele opzichten het tegenovergestelde van den eersten. De kerkgebouwen waren gewoonlijk niet half zoo vol als op den eersten dag en zij, die er kwamen, waren in minder ernstige stemming en minder royaal gekleed. Evenals op gewone Zondagen was men belangstellend naar het „aflezen bij het uitgaan van de kerk”. De jongelingschap wachtte met spanning of er mededeelingen zouden volgen over een volksvermaak als katknuppelen, zakloopen enz., waartoe bij velen, indien de weersgesteldheid zulks toeliet, groote lust bestond. Ook in het huiselijk leven was te merken, dat men den dag niet als een bij uitstek godsdienstigen feestdag beschouwde. Wel werd er niet gedorscht, maar men deed toch vaak een of ander karweitje binnenshuis af. Het woonvertrek onderging een reiniging, als gold het een wekelijksche schoonmaak. Dat gebeurde, omdat er allicht onverwacht

bezoek zou kunnen komen. Het was immers de dag voor den „reisbaren man”, die om het één of ander belang, of tot instandhouding van familie of vriendschap, zou kunnen komen.

In den loop van den ochtend onder „voerenstijd”, tusschen 8 en 9 uur, verschenen ook de koedrijvers, die in den afgeloopen zomer iederen dag het melkvee van den stal naar de weide en terug dreven, om de koeien te „steffenen”. Hij of zij had uit het eigen huis een weinig hooi meegebracht om dat aan één der koeien te voeren. Daarbij zegde hij een rijmpje op, dat van plaats tot plaats een weinig verschilt en ongeveer als volgt luidt:

Hum koe, ik steffen dei koe,
Want 't is sunt Steffen mörgen.
Hier wat toe en daar wat toe,
Honderd gulden voor de koe
En 'n dikken stoetbrugk toe.

Het bezoek van den koedrijver wordt aangemerkt als een eerbewijs voor den eigenaar van het vee, waarom het in het rijmpje bedongen loon, de dikke boterham, niet achterwege blijft. Meestal maakten alleen de kinderen van behoeftige dorps-ingezetenen van deze gelegenheid gebruik om een aantal boterhammen op te halen en zij bezochten niet alleen de stal van hun eigen boer, maar ook andere stallen. Soms maakten ook behoeftige volwassenen van het steffenen gebruik. Het oude gebruik is eerst verdwenen, maar later weer ingevoerd, zoodat er zelfs nog na 1900 hier en daar door kinderen gesteffend werd.

Waren de wegen droog en was het weer niet al te koud, dan viel altijd op een ruim bezoek bij het kattenknuppelen of zakloopen te rekenen. Want de jongelieden uit dorpen en gehuchten gingen op hun wijze steffenen en wel volgens een zeer oud gebruik. Dit steffenen is niets anders dan paardrijden. In den middag ziet men vaak een zestot achttal ruiters van het eene naar het andere dorp trekken. Omstreeks 1865 zagen wij te Gieten een 35 dergelijke ruiters bijeen. Voor de logementen werd halt gehouden en een borrel gedronken, waarbij zij echter niet afstapten, maar zich te paard lieten bedienen. De dorpen Gieten, Borger, Odoorn en Emmen, in 1857 door een straatweg verbonden, waren de aantrekkingspunten voor die ruitery. Al zingende reden de ruiters van plaats tot plaats. In vroeger tijd stelde de landbouwer gaarne zijn paarden voor zoodanigen rijtoer beschikbaar, waardoor men zoowel knechten als boerenzoons onder die ruiters telde. Van jonge paarden werd gezegd, dat zij „er van leerden”, er door geoefend en meer handelbaar werden om ook bij bijzondere gelegenheden, zooals bruiloftstochten dienst te doen. Maar bij de toenemende paardenfokkerij bleek het, dat een „suntsteffenrid” voor dragende merries wel eens nadeelig kon zijn. Het aantal groote landbouwers met meer dan twee paarden verminderde en menige meier, wiens tweetal als fok- en werkpaard tegelijk werd gebruikt, liet de dieren liever op stal blijven, waardoor dit steffenen jaarlijks verminderde. (81).

Van de drie Schimmelruiters, drie Germaansche goden, die op witte paarden door

het luchtruim reden en waarvan het steffenen een navolging zou zijn, hebben wij bij het Drentsche volk nooit iets vernomen.

Weinig of niets werd aan het paardrijden gedaan, wanneer de kanalen en waterplassen van goed ijs waren voorzien. In den regel is het ijs op de waterplassen in het heideveld spoediger sterk genoeg dan dat op de kanalen. In zoodanig geval trok de dorpsjeugd in den namiddag van den tweeden Kerstdag veldwaarts om daar van het ijsvermaak te profiteeren. Zoolang de drankwet nog niet bestond, kon men in tentjes sterken drank koopen. Toen er nog geen kanalen in de nabijheid waren, stond dit ijsvermaak in hoog aanzien. Na den aanleg van het Oranjekanaal van de waterwegen in de Drentsche Veenkoloniën werd op tweeden Kerstdag menige tocht ondernomen.

Wanneer voor de genoemde uitspanningen geen gelegenheid bestond, dan werden volksvermaken als kattedruppelen enz. door veel publiek bijgewoond. Een ruim bezoek aan de herbergen en kroegen en misbruik van sterken drank, twisten en vechtpartijen waren het gevolg, waarbij vaak oude veeten tusschen de bewoners van dorpen en gehuchten werden opgewekt of aangewakkerd.

Van gunstigen invloed op dit volksleven was daarom de oprichting van rederijderskamers, die in de jaren van 1860 tot 1880 in zoo groot aantal verrezen, dat niet alleen de kerkdorpen, maar ook de grootste gehuchten dergelijke vereenigingen kregen. Aanvankelijk werden zij in sommige dorpen met eenig wantrouwen ontvangen, omdat er tusschen de jongelingschap van den gegoeden stand, waaruit deze vereenigingen voortkwamen en den dienstboden- en arbeidersstand langen tijd een gevoel van standsverschil bestond, dat echter langzamerhand door betere ontwikkeling van de laatste, door meer dagelijksche aanraking en door vermindering van het grootkapitaal van geringe beteekenis werd. De rederijders gaven op tweeden Kerstdag een openbare uitvoering, die vaak veel bezoek trok, wat tot vermindering van drankmisbruik leidde. Wel was het bestaan van vele dezer vereenigingen van korten duur, maar ze werden opgevolgd door zangvereenigingen, die ook al weer op 2den Kerstdag een uitvoering gaven. Zoo verliep allengs het slot van het Kerstfeest minder onwaardig dan vroeger het geval was.

In de veenstreken echter gaf de tweede Kerstdag vaak aanleiding tot schromelijk drankmisbruik, vechtpartijen en andere misdaden.

Voor het maatschappelijk leven van onzen boerenstand had Midwinter de beteekenis van het vernieuwd leven met de opgaande zon, die nu niet meer in kracht verliezen zou, maar voor mist en nevel helder weer en zonneschijn in de plaats zou brengen. De zorgen voor het landbouwbedrijf, het nemen van besluiten, die met het bedrijf in verband stonden, zouden van lieverlede weer toenemen. Meiersboeren, die van woning en woonplaats moesten verwisselen en op Midwinter nog niet wisten, waar zij met 1 Mei van het volgend jaar zouden blijven, stonden er niet gunstig voor. Voor Midwinter waren meest alle dienstbetrekkingen voor het volgend jaar weer aangegaan, terwijl het dan ook tijd werd, om zich te verbinden voor minder belangrijke overeenkomsten, zooals het huren van een koeweide door arbeiders en het huren van koedrijvers voor den volgenden zomer. (763, 902, 945).

h. OUD- EN NIEUWJAAR.

In het huiselijk leven waren de 4 of 5 werkdagen tusschen Kerstmis en Nieuwjaar, behoudens buitengewone omstandigheden, wel de drukste van het jaar. Huismoeders hadden dan te zorgen voor ruime hoeveelheden nieuwjaarskoeken, „oude wijven”, een bijzonder bekende koeksoort en voor andere lekkernijen. Huisvaders zorgden voor de aanwezigheid van eenige liters sterken drank op den Nieuwjaarsdag, boerenzoons en dienstknechten zorgden voor hun vuurwapenen, geweer of pistolen, en voor buskruit om den laatsten dag van het oude en den eersten dag van het nieuwe jaar uit en in te kunnen schieten. Windstilte, die den molenaar van het dorp verhinderde om het graan tot meel te malen, was de grootste hindernis voor het bakken van de nieuwjaarskoeken. Hiervoor gebruikte men roggemeel of gerstemeel. Het eerste was voor de bewerking het beste, het tweede gaf de meest welsmakende, eenigszins zoete koeken. In jaren van schrale roggeoogsten werd veel meer gerstedan roggemeel gebruikt. De gerstteelt was toen in O.-Drenthe nogal van beteekenis. De roggemeelkoeken lieten zich beter afscheiden van het ijzer, waarin zij gebakken waren, gerstemeelkoeken waren vatbaar voor aanbranden. Het beslag werd door de huisvrouw gemaakt van meel, waarin meer of minder stroop was gemengd, om de zoetheid te bevorderen; verder werd er soms een weinig anijszaad en kaneel aan toegevoegd. Het bakken was het werk van den dienstknecht of boerenzoon, die, met twee of drie ijzers werkende, voor het heete haardvuur zat. Omdat er veel brandstof noodig was, had hij een dag tevoren veel hout gekloofd, z.g.n. afvalhout, verkregen bij het herstel van tuinschuttingen, ook van doode boomtakken, overblijfselen van versleten landbouwwerktuigen, enz. Het kienhout uit de venen, in dien tijd veel als brandhout gebruikt, was voor dit werk minder geschikt, omdat het zooveel koolstof verspreidde, dat alles, ook de randjes van de platte nieuwjaarskoeken, er zwart van zou worden.

Ieder boerenhuisgezin was in het bezit van zoo'n koekijzer en deze werden wederkeurig geleend, omdat niet in alle huizen tegelijk gebakken werd. Het deeg werd aangedragen in steenen potten van 10—15 l inhoud, waaruit 5—8 stieg (een stieg = twintigtal) koekjes werden gebakken. Als de eene mengpot met koekedeeg leeg was, werd een andere gevuld weer aangedragen. De zeer dunne, ongeveer 12 cm groote koekjes waren van ruiten en een rand voorzien. Op den eenen kant van het koekje vond men het jaartal, waarin het ijzer was vervaardigd, op den anderen kant stonden de naamletters van het echtpaar, dat het ijzer had aangeschaft. Wij zagen hier vaak ijzers met jaartallen tusschen 1820 en 1830 met de naamletters van de reeds lang overleden grootouders der laatste eigenaren.

Een knecht maakte op één dag 40—50 stiegen of twintigtallen nieuwjaarskoeken, een groote hoeveelheid, die echter op Nieuwjaarsdag wel noodig was. Kwam er tijdens het bakken van de nieuwjaarskoeken bezoek, dan werd gezwind een koek gebakken met geknipte linnen lapjes of katoenen stof er in, waarop de bezoeker onthaald werd. Op de vraag, of de smaak van de koekjes goed voldeed, moest dan wel het antwoord volgen, dat de koek wat taai was. Niet ieder was er op voorbereid,

om zoo gefopt te worden. Zulke gevallen gaven veel vermaak in de Nieuwjaarsdrukte.

Terstond na den middag van 31 December hoorde men het eerste knallen van geweer- en pistoolschoten in het dorp. Dat was het begin van wat men „het oude jaar uitschieten” noemde. Gedurig werden er meer van die losse schoten gehoord en in den donkeren avond nam het toe. Dan was bijna al het voorbereidend werk gereed. In een paar arbeidersgezinnen was men nog met koekbakken bezig, omdat men de vorige avonden geen ijzers had kunnen leenen. Dan werd het tijd om naar de kerk te gaan. Vanuit de gehuchten was dat een half uur loopen, men had een kwartier noodig voor boodschappen in het kerkdorp en men moest tijdig in de kerk zijn, want het werd overvol. Gedurende de preek werd geen enkel schot uit een vuurwapen gelost, doch nauwelijks had de gemeenteveldwachter als „aflezer” bij het uitgaan der kerk zich doen hooren met de bekendmaking van den Burgemeester, dat het ten strengste verboden was, op Oude- of Nieuwjaarsdag uit vuurwapens te schieten of daar hoorde men vlak bij de volksschare de pistoolschoten vallen.

De bewoners van de gehuchten bleven nog een uurtje in het kerkdorp, waar zij bij hun winkeliers op sterken drank werden onthaald. In den huiselijken kring werd veel over het verlopen jaar gesproken. Op dezen avond werden de overledenen herdacht en menigeen gevoelde zich dien avond door den last der jaren gedrukt. Daarom was het goed, dat er zooveel teekenen van jeugdig leven werden vernomen. (1002).

Reeds in den vroegen morgen vóór het aanbreken van het daglicht kwamen de eerste nieuwjaarsbezoekers aan, vereenigd in gezelschappen van 6—10 boerenzoons en dienstknechten. Waar de veehouder zich dien morgen persoonlijk belastte met de veevoeding, kon de zoon of dienstknecht den eersten „omtocht” medemaken, waarvoor hij zijn vuurwapen gereed had, om voor het binnentreden van ieder huiseen schot loskruit te lossen. Bij diens aankomst zag men de drankflesch met een stapel nieuwjaarskoeken al op tafel staan. Ieder werd voor zijn heilwensch in het nieuwe jaar met een glaasje sterken drank bediend. Van de koekjes had geen aanbieding plaats. Elke bezoeker bediende zich zelf naar plaatselijk gebruik en het eerste groepje vertrok, om al spoedig gevolgd te worden door een tweede, vaak nog door een derde groep. Om den strijd tegen den sterken drank, in elk huis een glaasje, te kunnen volhouden, was het gebruik van deze droge gebakjes een middel ad probatum. In sommige huizen werden de meisjes om een zoen gevraagd en wie daarin niet toestemde, werd in huis gevangen en door vier, vijf jongens achtereen gezoend. Zoo waren er al een paar drankflesschen geledigd en enkele stiegen koeken naar binnen gespoeld.

Omstreeks 9 uur verschenen andere nieuwjaarswenschers. Dat was de schoolgaande jeugd. Het glaasje was alweer no. 1, doch nu gevuld met stroop en suikerwater, soms met een klein scheutje „klare” er door heengemengd. Ieder kind kreeg gemiddeld 5 koekjes, dat was dus voor de 40 kinderen, die bij groepjes van 3—5 verschenen, al weer 200 koekjes. Velen gaven nog een blokje van een koek, die bij den bakker was gekocht. De meeste kinderen kwamen alleen wenschen bij de 10 nabuurfamilies,

maar arme kinderen gingen alle huizen binnen. De ontvangen koekjes werden in een zak gestopt, die van huis tot huis werd meegenomen.

Het houden van een godsdienstoefening in de kerk werd later afgeschaft, want er was tijdens dezen dienst te weinig aandacht bij vele toehoorders. De bewoners van het kerkdorp waren het meest over die afschaffing tevreden, die van de gehuchten niet. Voor hen werd de voormiddag te lang, om dien met nietsdoen door te brengen.

Voor het middaguur was het meeste kinderloopen gedaan en eerst na het gebruik van den middagdisch gingen de mannen op meergevorderden leeftijd op burenbetzoek uit. Daarbij bestond de neiging tot het vormen van clubjes, die tot het invallen van den avond al maar voorttrokken van het eene naar het andere huis. Zoo kon het gebeuren, dat men ontvangen werd bij menschen, tot wie men niet in de geringste relatie stond en overal werd gegeten en gedronken. Dienstknechten, die in het morgenuur van de veevoeding waren vrijgesteld, hadden nu daarvoor hun avonddienst te verrichten en de dochters en meiden moesten thuis zijn om het vee te melken. De huismoeders bleven thuis en beijerden zich om al de nieuwjaarsbezoekers te bedienen.

In den avond vereenigden zich de jongelieden van beider sekse van den ongeveer 18—30-jarigen leeftijd tot groepen, die men hier de „koppels” noemde. In de kleinste gehuchten vereenigden allen zich tot één koppel, in de grootere plaatsen, die men in het dagelijksch leven in twee of meer gedeelten verdeelde, tot 2 of 3 koppels. Deze koppels gingen alle boerenhuizen in hun dorpsgedeelte binnen, waar hun sterken drank en nieuwjaarskoeken in ruime mate werden aangeboden. Te ongeveer 10 uur vereenigden zich de twee of drie tot één koppel, die zijn luidruchtigheid op straat op ongebonden wijze toonde en te middernacht eindigden de nieuwjaarsvermaken, die aanleiding gaven tot vele nabesprekingen en meermalen wijzigingen in de betrekkingen van de dorpsjeugd veroorzaakten. Als zoodanig stond Nieuwjaar met de kermis op één lijn.

Wij mogen aannemen, dat er van al de gebakken nieuwjaarskoeken en den aangeschaften drank niet meer dan $\frac{1}{4}$ was overgebleven. Op den 2den Januari werden al de behoeftige kinderen van buiten het kerkdorp verwacht. Velen werden dan met 3 of 4 overgebleven nieuwjaarskoekjes afgezonden.

Een staartje van het oude bijgeloof, dat te Drouwen nog lang in stand is gebleven, was het „handgift” brengen, hetgeen hierin bestond, dat de eerste persoon, man, vrouw of kind, die op den morgen van den 2den Januari in een ander huis kwam, werd geacht de „handgiftbrenger” of -brengster te zijn. Is de handgiftbezorger een mannelijk persoon, dan zullen alle of de meeste jonge dieren, die in het pas aangevangen jaar geboren worden, van het mannelijk geslacht zijn, in het tegenovergestelde geval van het vrouwelijk geslacht. (763). Een oud vrouwtje draafde des ochtends altijd vroeg naar het huis van een rijke landbouwersfamilie, die ook bijgeloovig was, teneinde handgiftbrengster te zijn. Ze werd daarvoor goed beloond.

Bij al de nieuwjaarsbeweging moesten de gehuwde vrouwen „oppassen”. Daarom

gingen de „oppassende” huisvrouwen op den eerstvolgenden dag of avond bij elkaar op bezoek. Het nieuwjaar vieren was in dit geval een blijk van een goede verhouding in de nabuurschap en bij familieleden, die samen in één plaats woonden.

In de eerste avonden van Januari gingen de ongehuwde jongelieden naar hun vrienden en bekenden in de gehuchten. Allen gingen dan gezamenlijk naar een bepaalde plaats, Drouwen, Buinen of Ees. Als de jongelui dan om 11 uur in het dorp terugkeerden, werden allerlei „aardigheden” bedacht, om den één of ander te misleiden. Dat hoorde er zoo bij.

Dat oude volksgebruiken hier zoo lang in stand konden blijven, wordt veelal toegeschreven aan den aard der behoudzuchtige Drenthenaren, die evenals de Chineezen geen verandering zouden hebben willen invoeren. Naar het ons voorkomt, is dat oordeel niet juist. Wij denken veeleer aan de afzondering van Drenthe, waardoor het niet met de bevolking van andere streken in aanraking kwam en alzoo geen gelegenheid vond om voor het oude iets beters in de plaats te stellen. In de laatste helft der vorige eeuw is in korten tijd aanmerkelijk veel veranderd. Ware de volksaard zoo behoudzuchtig, dan zou de verandering niet zoo snel zijn geweest.

Uit de oude volksgebruiken blijkt, dat het volk behoefte heeft aan gelegenheid tot uitspanning en men heeft in die tijden op geen andere wijze aan die behoefte kunnen voldoen. Van de nieuwjaarsviering werd gezegd: Dat is iets voor allen, waaraan rijk en arm, oud en jong kunnen deelnemen en daarom moet zij in stand blijven. En waarlijk, op dien dag werd veel vergeten, wat in andere omstandigheden aanleiding zou geven tot verwijdering, tot wrevel of iets anders. Dan begon het nieuwe jaar, waarbij men met elkaar omging, alsof alles met het einde des jaars gekwiteerd was. (902).

Sedert 1890 werd de nieuwjaarsviering vaak bestreden zonder het gewenschte gevolg. De gewoonte zat er te diep in om uitgeroeid te worden. De distributie van levensmiddelen in 1918 en de verhooging van den drankaccijns, waardoor de prijs per liter van 80 cents tot f 3.50 kwam, werden de bondgenooten van de bestrijders. Hadden deze oorlogsgevolgen niet hun invloed op het volksleven gehad, dan zou er, vooral in de gehuchten, nog een luidruchtige nieuwjaarsviering plaats hebben. Alleen in vrienden- of familiekringen heeft nog een kleine nieuwjaarsviering plaats. Thans verlopen de laatste dagen van het jaar rustig voor jong en oud. (82, 109, 243, 304, 742, 763, 811, 902, 945, 1002).

i. JANUARI.

Alles tezamen was Nieuwjaar allereerst een feestdag voor de ongehuwden. De gehuwden haalden echter hun schade in, door op de eerstvolgende avonden des jaars op bezoek te gaan of bezoek te ontvangen. Veelal werd men daartoe uitgenoodigd, waarom zulke bezoeken dan ook nieuwjaarsvisites werden genoemd. Zij waren zeer bevorderlijk voor den vriendschappelijken omgang en gaven aanleiding tot gesprekken over landbouw- en dorpstoestanden. Men begon bij de 10 naburen, daarna bezocht men de familieleden en goede kennissen in dezelfde woonplaats.

Ten slotte werden allen ten wiens huize men geweest was, in twee of meer avonden weer ontvangen. De meeste echtparen gingen dus eenige weken achtereen iederen avond uit. Het nieuwjaarsonthaal bestond uit koffie met koek en nieuwjaarskoeken en daarna uit sterken drank. Daarbij kreeg iedere man minstens drie en iedere vrouw minstens twee glaasjes.

De vrouwen hadden het druk over het spinnen van garen en het weven van kleedingstukken. De mannen praatten veelal over „koetjes en kalfjes”, wat onze molenaar, meer intellectueel ontwikkeld dan het boerenfolk, een saai gesprek noemde, doch waaruit men ook kan concludeeren, dat deze boeren veel van hun veehouderij wisten, wat men in onzen tijd niet meer verneemt. Nu heeft men stamboeken voor goed melkvee, maar de boeren en boerinnen van vroeger tijd wisten van drie, vier koeiengeslachten in hun stallen de geaardheid en de melkgift, benevens de ontwikkeling van het jonge rundvee aan te geven, zoodat zij dus bijna een stamboek in hun geheugen en ervaring bezaten. In het eene huis werd meer over melken en boterkarnen gesproken, terwijl in een ander huis meer de paardenfokkerij en de paardenbehandeling aan de beurt was. Vrouwen vulden het gesprek aan met mededeelingen over de varkensfokkerij, die in de tweede helft der 19e eeuw steeds belangrijker werd. Men hoorde daar, welke boeren in het dorp het meeste voordeel hadden weten te behalen uit de verschillende deelen der veehouderij. En als er te ruim acht uur „een klokje in gekomen was” (het tweede glaasje was geledigd), dan hoorde men wel eens van den ouden tijd vertellen, wat de hilariteit opwekte. Zoo hoorden wij een bejaarde vrouw, reeds in haar tweede huwelijk, haar herinnering weergeven van de wijze, waarop zij met iemand de Rolderkermis had gevierd, welke persoon later met haar zuster getrouwd was. Als men zoo iets bijwoonde, kwam men tot de overtuiging, dat het niet alleen de ongehuwden waren, die van het winterleven hun plezier hadden, zoodat de jeugdigen wel eens zeiden: „O, als de ouden beginnen, dan hoort men wat”. Als Dijkema in zijn geschiedenis der Landhuishoudkunde en Beschaving het leven der Groningerlandsche boeren beschrijft, dan vinden wij veel daarvan terug in het oude volksleven van Drenthe. (782).

Met de rumoerige nieuwjaarsviering is ook het burenen- en vriendenbezoek in de Januari-avonden afgeschaft. Hiermede is een stuk waarachtig en in vele opzichten poëtisch volksleven verloren gegaan. Het is geworden dat „ieder meer op zichzelf leeft”. (743).

In Januari, de wintermaand bij uitnemendheid, wordt bij open weer iederen dag gewerkt, maar bij vriezend weer en ijsvermaak kan geen landbouwer aan zijn dienst-knecht weigeren, een paar dagen in de week „vrijaf” te hebben. Elk dorp of gehucht, dat te ver van een kanaal gelegen was, had vroeger zijn eigen ijsbaan op een waterplas in het heideveld. Borger had zijn Borgerdermeer, dat op geen landkaart staat aangegeven, maar dat toch, door opstuwing van regenwater, groot genoeg was voor een ijsbaan van 400—600 m. lengte. Daarop werden ook kleine hardrijderijen gehouden door de schooljeugd, door behoeftigen om prijzen, bestaande uit brood en spek, door jonge mannen om kunstvoorwerpen, nooit om geld. Drouwen had zijn

„Woltertjeskruis” en zijn „Smitsveen” als ijsbanen. Buinen had geen ijsbaan in het veld, maar lag dicht bij de kanalen. De jeugd der andere gehuchten vereenigde zich met die van Borger op het Meer. Van Schoonloo, Elp en Grolloo trok men naar het Zwarte Water in het Schoonlooër en Elper veld. Bij heel mooi winterweer trok men over het ijs van de Hunze naar Spijkerboor, om daar bij Jipping den kram in den muur te zien, waaraan de moordenaar Anton Link was vastgebonden, toen hij in 1781 den proponent Ledeboer achter den Zuidlaarder korenesch met een geweerschot had gedood om diens beurs te bemachtigen of men trok naar Groningen om daar, binnen de oude vestingwerken, te zien wat voor Drenthe het achtste wereldwonder zou zijn geweest, wanneer den Drenthenaren iets van de zeven wereldwonderen bekend was geweest. De ijsbaan gold voor den kortsten weg naar Groningen.

Voor de meiers of huurboeren van Drenthe was vroeger de eerste maand van het jaar nog in ander opzicht van beteekenis. Zij moesten dan naar hun heerschappen gaan om het roggeacckoord te sluiten (zie hoofdst. VI). (743).

j. SPINSTERTIJD.

De spinstertijd was het hoogtepunt van het winterleven voor de „jonkheid” en duurde van omstreeks 10 Januari tot ongeveer 10 Februari. Dan gingen de meisjes uit den landbouwenden stand elken avond uit, nu naar het eene, dan naar het andere huis, waartoe zij uitgenoodigd werden. De meisjes werden dan „spinsters” genoemd en werden bij zoo’n bijeenkomst elken avond bezocht door jonge lieden, boerenzoons en boerenknechten, die dan omstreeks 8 uur in den avond „naar de spinsters” gingen.

De spinstervondten hingen samen met de vlasteelt (zie hoofdst. VIII). Bij allerlei werkzaamheden, verbonden met deze cultuur, hielpen boerendochtersen-meiden uit verschillende huizen elkaar en de avondbijeenkomsten in Januari waren in zeker opzicht een belooning voor den in den afgelopen zomer en herfst pro deo verleende hulp. Gewoonlijk werd er in 12—20 huizen een dergelijk avondje gehouden. Naar de oude benaming noemde men dit uitgaan: „uit spinnen gaan”, omdat in vroeger tijd ieder meisje haar spinnewiel naar de bijeenkomst meenam, om er al spinnende den avond door te brengen. In bijna alle werken en geschriften over het Drentsche volksleven worden deze bijeenkomsten verward met de spinmalen. Men spreekt van een spinmaal als de dorpsmeisjes gaan spinnen voor een huisvrouw, die door huiselijke of andere omstandigheden niet in staat was haar eigen wol of vlas tot garen te spinnen. Een dergelijke eendrachtige hulp werd beloond met een kleinen maaltijd, benevens sterken drank (vergel. de aardappelmalen in hoofdst. VII).

In onderscheiding met deze spinmalen worden de door ons thans bedoelde bijeenkomsten van meisjes een spinnerij geheeten. Later lieten de meisjes de spinnewielen thuis en brachten zij naai- of breiwerk mee.

Nadat de meisjes op koffie, stoet en beschuit onthaald waren, kwamen tegen acht uur de dorpsjongens binnen. Niet alleen de minnaars van de meisjes hadden toegang, zoodat er soms wel 30 of 40 jongens verschenen, waar niet meer dan 12 meisjes

bijeen waren. Stoelen werden zulken bezoekers niet aangeboden, zij moesten allen staan als op een boerenvergadering in de open lucht. Meer zingende dan pratende werd de tijd tusschen 8 en 9 uur doorgebracht. Als tegen dien tijd de zanglust wat bedaard was, hieven de meisjes het korte liedje aan:

snor, snor, snor,
wat zijn de jongens dor.
Zij zitten in den hoek van haard
zij zijn geen pijp tabak meer waard,
snor, snor, snor.
wat zijn de jongens dor.

Dit was een uitdaging aan de jongens tot aansporing om een meisje uit te kiezen. Dan sprongen de zittenden te been om ieder een spinster uit te kiezen, waarna alle paartjes de boerenkeuken verlieten om in een ander vertrek, een bergkamer, waschhoek, desnoods op de deel van 9 tot 10 uur te vrijen. Hoorden nu de meisjes de klok tien slaan, dan liep ieder naar de keuken terug om haar naai- of breiwerk op te halen, waarna zij door haar minnaars thuis werden gebracht. Zoo ging het gedurende eenige weken avond aan avond.

Vaak was er onder de jongens bijzondere belangstelling voor de spinnerijen, wanneer er „dagspinsters” in het dorp waren. Dagspinsters waren logées, vaak familieleden van dorpsfamilies, die op deze wijze de gelegenheid hadden, iets van het gezelligheidsleven in een ander dorp mee te maken. Zij heetten dagspinsters, omdat zij ook overdag in het boerenhuis van haar gastvrouw aanwezig waren. Oorspronkelijk brachten zij ook een spinnewiel met vlas mee; de boerendochters sponnen dan voor haar moeder, de boerenmeiden voor de boerinnen, bij wie ze in dienst waren. Dagspinsters trokken altijd de aandacht in het dorp, vooral van de jongens. Wanneer zij 's middags door het dorp wandelden, verstoorden zij vaak den gewonen gang der dingen. Zij gingen b.v. ergens een bander in, zochten de hooischuur op en brachten voor de koeien, die nog rustig in den stal lagen, hooi. Op het geloei der koeien kwam dan de boerenzoon of -knecht, die met het veevoeren belast was, waarvoor het nog een uur te vroeg was, te voorschijn, trachtend de meisjes met een emmer water te gooien. De meisjes maakten echter wel dat zij weg kwamen, maar even later zaten zij in de woonkeuken in druk gesprek met de boerin en 's avonds kreeg één der meisjes den gefopten boerenzoon als snorder.

Onder de dorpen en gehuchten, waar de spinstertijd het hoogst in aanzien stond, behoorden Grolloo en Rolde het eerst te worden genoemd. In alle gehuchten van de gemeente Borger waren de spinnerijen bekend, evenals in Westerbork, Zweeloo, Sleen en Oosterhesselen. In Borger kwamen veel dagspinsters uit het Zuidenveld. In Gasselte, Gieten, Zuidlaren en andere plaatsen in Noord-Drenthe kende men het gebruik niet. Te Assen werd vroeger de eerste weekmarkt in het jaar op Woensdag „stompel-Woensdag” genoemd, omdat er dan, direct na Nieuwjaar, veel sterken

drank gedronken werd en ook veel spinsters werden afgehaald. Een der Koevorder weekmarkten in Februari heette de spinstermarkt, omdat dan Drentsche meisjes, die in het Zuidenveld logeerden, voor het eerst de oude vestingstad zagen.

Met de vlasteelt is ook deze volksgewoonte verloren gegaan. De origineele spinnerij veranderde in een vriendinnenbezoek, waaraan de deelneming niet meer algemeen was en waarbij de meer gegoeden zich afscheidden van de jongelieden uit de arbeidersklasse, terwijl de bijeenkomsten der laatsten, die nog aan de spinnerijen herinnerden, vaak ontaardden in drinkpartijen, wat de geheele ondergang van het oude volksgebruik in de hand werkte.

De oude spinnerijen, waarvan het hoogtepunt in de eerste helft der vorige eeuw lag, hadden wel een schaduwzijde, maar zij hielden ook veel goeds in. De jonge boeren en boerinnen leerden daarbij op aangename wijze bijeen te zijn zonder het gebruik van sterken drank en zonder dat de grenzen der welvoeglijkheid werden overschreden, wat van de latere bijeenkomsten niet altijd meer gezegd kon worden. Waar de omgang zoo algemeen was, dat menig jongeling zich bij die gelegenheid inliet met meisjes, waarmede hij niet tot een blijvende betrekking kwam, daar heeft zulks mede den grond gelegd tot een waardig gevoel van dorps- of plaatsgenooten, wat op lateren leeftijd nog zijn gunstige nawerking had. Ondervond iemand van een ander hulp of steun en betuigde hij daarvoor dank, dan werd geantwoord: „Wij zijn met elkander in één dorp opgejaagd en tot onze jaren gekomen, wij mogen elkander geen hulp onthouden” en dan werd er gedacht aan het jeugdige leven, dat men gezamenlijk, ook in het spinstervermaak, had getoond.

Het nadeel van de spinnerijen werd o.a. duidelijk gemaakt door catechiseerende predikanten, die er over klaagden, dat hun onderwijs in Januari en Februari het minst vruchtbaar was. De jongens noch de meisjes kenden dan de antwoorden op de vragen, welke hun door den leeraar werden gesteld. Maar er was meer, want zoodra een meisje meer genegenheid aan den eenen minnaar boven een anderen toonde, kon daaruit minnenijd ontstaan, die zich te één of ander tijd openbaarde en dan zeer onaangename gevolgen kon hebben. Spinsterbezoekers trokken meer-malen des avonds van het eene dorp of gehucht naar het andere en werden daar niet altijd even vriendelijk ontvangen, zoodat vreemdelingen wel eens met steenen of knuppels werden weggedreven, waardoor weer nieuwe veeten ontstonden, die het strijdvuur levendig hielden. (62, 139, 744, 902, 973, 1002).

k. LICHTMISDAG.

Inmiddels was het reeds Februari geworden. De 2de Februari, Lichtmisdag, trok in het volksleven veel aandacht in verband met de bijenhouderij. In het Drenthe van het begin van de 19de eeuw was de bijenhouderij zeer algemeen en had vooral in den Franschen tijd, toen een ton (65 pond) honing met f 165.— betaald werd, velen rijk gemaakt.

Tot omstreeks 1900 geloofde men vast, dat Lichtmisdag met het bijengewin in verband stond. Een bijenhouder te Drouwen, een ongehuwd man, had twee

zusters, die dezen dag tot een huiselijken feestdag maakten. Zij waren dan in haar Zondagskleed gehuld en wie haar met het gouden oorijzer op het hoofd voor het raam zag zitten, moest er wel aan denken, dat men daar het Lichtmisfeest als een bijenhoudersfeest in besloten kring vierde. Wie er in huis kwam en geluk wenschte met een helderen dag, werd er onthaald. Het gezegde „Lichtmis helder en klaar, dat geeft een goed ijmenjaar” was hier even bekend als: „Lichtmis donker maakt den boer tot jonker”. Men vond toen in ieder dorp één of meer bijenhouders en wanneer van iemand als bijenhouder werd gesproken, werd dit gewoonlijk als een teeken van welstand beschouwd.

Voorts werd hier van Lichtmisdag gezegd, dat men in den voormiddag nog winterrogge en in den namiddag zomerrogge zou kunnen zaaien, die beide een goed gewas konden leveren. Voor den vroegeren zomerroggeverbouw was Februari de zaaimaand.

Het bijgeloof aan de drie Vrijdagen van Februari, als voorspelling van de jaargetijden lente, zomer en herfst, is verdwenen. (83).

Zooals de naam Sprokkelmaand doet denken aan het sprokkelen van brandhout, zoo luidt een oud volksgezegde: Als Lichtmis in het land is, dan krabben de kippen de brandstof los. Dit gezegde wijst ons terug naar een tijd, waarin Drenthe zooveel houtgewas bezat, dat behoeftige menschen, wier wintervoorraad aan brandstof niet toereikend was tot het voorjaar, zich met den afval van verdorde boomtakjes zouden kunnen redden, welke van onder het najaarsgras, dat er overheen was gegroeid, door de kippen werd losgekrabd. In onze jongensjaren, van 1860—1870, hebben wij meermalen gezien, dat kinderen uit behoeftige gezinnen na schooltijd met een korf aan de hand onder de eikenboomen liepen, om daar „sprikjes” (boomtakjes) te zoeken voor het haardvuur. (744).

1. MEITIJD.

De Meitijd is in het spraakgebruik van Drenthe een veel meer gangbare uitdrukking dan die van het voorjaar. De laatste is echter juist dan de eerste. Volgens den kalender duurt het voorjaar van 21 Maart tot den langsten dag. In meer algemeen zin zou men den aanvang van het voorjaar wat vroeger, b.v. op 1 Maart of eind Februari kunnen stellen en het einde op 1 Juni. Het is de weersgesteldheid, die in dezen zin het voorjaar bepaalt. Men is hier meer gewoon om te spreken van een vroegen of laten Meitijd, dan van een vroeg of laat voorjaar. Hieruit blijkt dus wel, dat men met Meitijd niet alleen de Meimaand bedoelt. Waarom heeft de uitspraak Meitijd den voorrang verkregen? Daarbij moet men bedenken, dat er een tijd is geweest, waarin de benaming der maanden niet zoo bekend is geweest als tegenwoordig. De namen Januari, Februari etc. waren evenmin in gebruik als die van Louwmaand, Sprokkelmaand enz. Het landvolk van Drenthe sprak van Spinstertijd in Januari en Februari, van Meitijd in Maart en April, van hooitijd in Juli, van bouw- en intrekkeltijd in Augustus, van appelen- en pruimentijd als dit ooft rijp was, van zaaitijd in September, van slachttijd in November en van wintertijd in December. In de jaren 1860—1880 kenden vele ouden niet de lijst van het twaalfstal

maanden en wisten in den zomer zoo dagelijks niet, of men zich in Juni of Juli bevond.

De Meitijd nam zijn aanvang als de dagen lengden en het weer schooner werd. Was het in Maart nog koud, dan duurde de winter nog voort. De zomer werd geacht aan te vangen, als het weer warm en schoon was. (752).

De Meitijd was van groote beteekenis. Had de winterrogge, het hoofdproduct van den ouden Drentschen landbouw, veel van den winter geleden, dan kon een gunstige Meitijd nog veel herstellen. Was het gewas goed door den winter gekomen, dan zou de Meitijd nog veel door te groote droogte en koude nachtvorsten kunnen bederven. In een ongunstig voorjaar zou de weide laat aankomen en men zou in April gebrek aan voedsel krijgen. Waar dit het geval was, werd met in het veld gemaaide heide aangevuld, of er werden wagenvrachten rogge- en haverstroo uit de veenkoloniën, waar men veel minder vee hield, aangevoerd. Nog in dezen tijd is het zoo, dat men aan ontvangsten van de zuivelfabrieken in Maart en April veel minder geld ontvangt en veel meer krachtvoedsel moet worden aangekocht, dan in den winter, zolang de eigen voorraad rogge- en havergras niet is opgeteerd. Een vroege Meitijd was dus van veel belang voor de landbouwers en veehouders.

Onder meer, dat de algemeene aandacht in den Meitijd trok, mogen wij de vroeger hier zooveel voorkomende „mienings” of boeldagen niet vergeten. Dat waren de dagen van verkoop van roerende goederen. Het in de volkstaal voorkomende woord „miening” is hetzelfde als „mijning”, het verkopen bij afslag, waarbij men „mijn” roept, zoodra de uitroeper bij het afdalen van den prijs tot een bedrag komt, waarvoor men een voorwerp, paard, koe, boerenwagen of wat dan ook, aanneemt. Hoewel hier nimmer bij afslag, altijd bij opbod wordt verkocht, zijn de woorden „miening” en „miener” nog altijd in zwang gebleven. Boeldag is een afkorting van boedeldag.

Het woord mienen had in Drenthe een ongunstige beteekenis. Het hier gekochte werd niet contant, maar eerst op den 1sten November des jaars betaald. Er werd crediet verleend tegen borgstelling. Dit was oorzaak, dat vooral het vee in de jaren van de malaise op landbouwgebied, 1875—1890, zeer duur werd gekocht. Menigeen, die niet ter markt kon gaan, omdat hij geen geld had, kocht hier een paard of een koe. De boeldagen trokken in de genoemde jaren altijd veel publiek. Op groote boeldagen te Borger verschenen koopers uit de gemeenten Anloo, Gieten, Gasselte en Odoorn.

Aan deze groote zucht tot koopen op crediet hebben de boerenleenbanken paal en perk gesteld. Zij gaven voorschotten om ter markt te gaan en vee te koopen tegen contante betaling.

In de eerste helft der 19de eeuw was het houden van boeldagen niet algemeen. De erfgenamen eener nalatenschap gingen veel liever de goederen der overleden ouders verdeelen. Men bracht niet gaarne „den boedel voor den bander”. Vooral met den inventaris van het woonvertrek was dat het geval. De gehechtheid aan het oude was toen nog groot. Wel kwam, vooral later, veel op den zolder terecht en schafte men moderne huismeubels aan.

In de tweede helft der vorige eeuw leverde de ontbinding van tal van meiersplaatsen vele boeldagen op. Ook opvolging bij versterf leidde nu vaak tot een boeldag. In de jaren voor 1870, toen de emigratie naar Noord-Amerika ook hier sterk was, kwamen vele boeldagen voor.

De Drentsche boeldagen werden vroeger bij „kerkespraak” bekend gemaakt. Vóór het aanvangen van den verkoop, te 10 uur, maakte de uitroeper of pander door het blazen op zijn hoorn, evenals bij verkoop van vast goed, aan de inwoners bekend, dat hij beginnen zou. Wie als hoogste bieder een dier, paard of rund werd toegewezen, moest terstond 25 cents betalen voor den uitleider, die het dier van den stal naar de plaats van verkoop had gebracht, en 25 cents voor den pander. De borgstelling leverde meestal geen bezwaar op. Werd iemand niet solide geacht en kon hij ook geen solide borgstelling leveren, dan werd de koop eerst ingetrokken en daarna opnieuw geveild.

Nadat in den voormiddag al het vee en de landbouwinboedel verkocht waren, werd in den namiddag de huishoudelijke inventaris verkocht. Nu bestond het publiek uit meer vrouwen dan mannen. Potten, pannen, ketels, koper-, blik- en aardewerk vonden altijd gretig koopsters. Israëlitische kooplieden maakten vaak jacht op beddegoed, kleederen en lijfstoebehooren.

Een boeldag was een kermis in miniatuur. Op het boerenerf zag men koekkramen, met het houtblok er bij om koek te hakken, wat voor velen een aangename sport was. Kroeghouders in het dorp stelden hun lokalen open voor het publiek. Boerendochters en dienstmeiden in Zondagsgewaad wandelden, als op een kermis, in rijen over de straat, gevolgd door jonge landbouwers en dienstknechten, die de meisjes uitnoodigden tot een bezoek aan de herberg, waar de viool of harmonika werd bespeeld, om pret te maken tot laat in den avond. Zoo werden de Drentsche boeldagen omstreeks 1860 als kleine dorpsfeestjes gevierd. Het dorpspubliek was hierop zoo verlust, omdat er destijds zoo weinig gelegenheid tot uitspanning bestond. De Spinstertijd was alweer enkele weken voorbij. Paschen was nog in het verschiet.

Na omstreeks 1870 heeft het volksleven zich niet meer zoo vertoond. Er kwamen meer voorjaarsmarkten en er deden zich meer gelegenheden tot uitspanning voor. En toen het aantal meiersboeren verminderde en het aantal dienstdoenden in het landbouwbedrijf aanmerkelijk slonk, behoorde de attractie van de boeldagen tot het verleden. De volkszin werd allengs aanmerkelijk gewijzigd. De gezindheid van het jeugdig geslacht bleef niet zooals ze zoo langen tijd was geweest, toen ieder in het jeugdig leven veel kennis maakte met jongelieden van het andere geslacht, toen aangename herinneringen tot voortduring van een omgang leidden, toen ook indrukken van vroeger vaak werden uitgewischt door verwisseling van omgang, toen de plannen der bestemming voor het huwelijk veel meer gewikt en gewogen werden dan in dezen tijd. Het verkeer is veel vrijer geworden en voor bedenkingen als vroeger blijft in de hoofden der minnaars en minnaressen van dezen tijd geen plaats meer over. Verliefden met het voornemen om met 1 Mei e.k. een huwelijk te sluiten, kochten toen op de boeldagen een deel van hun huiselijken inventaris, maar in onzen

tijd verschijnt de koopman al reeds met zijn aanbiedingen, voordat het huwelijk is vastgesteld.

De boeldagen hadden bijna altijd in het voorjaar plaats. Vóór het vee ter weide moest, werd het verkocht. Met 1 Mei moesten de goederen verwijderd zijn, omdat het huis dan een anderen bewoner kreeg. (747).

De tweede Woensdag in Maart was de biddag voor het gewas. Het was een dag, die in de zandstreken op hoogen prijs werd gesteld. In de veenstreken van O. Drenthe en in de provincie Groningen noemde men de bid- en dankdagen spottend „de Maldrenthen dagen”.

m. APRIL EN PASCHEN.

April heet grasmaand, maar gras was er vroeger in April in de Drentsche weilanden nog zoo weinig, dat men eerst van medio Mei zeide, dat dan de weide „ten volle” aan was. Thans, met het gebruik van kunstmest, is dat beter. De veehouderij vraagt nu veel zorg, want het is de tijd, waarin veel kalveren, veulens en lammeren geboren worden. In April begint voorts het koren op te schieten en ook daarom is de weersgesteldheid in April voor den landbouwer van groot belang. Een oud volksrijmpje luidt: Een droge Maart, een natte April, dat geeft den boer zijn wil.

Het Paaschfeest is zoowel voor het volksleven als voor het landbouwbedrijf van groote beteekenis. In de meeste jaren brengt men met Paschen het jonge rundvee naar de weide, het melkvee eerst later. In enkele plaatsen, b.v. te Roswinkel, verwisselden dienstknechten met Paschen hun jaardienst. In oostelijk Drenthe gebeurde het vroeger wel, dat jonge mannen zich tot een huurdienst verbonden, die met Paschen eindigde. Zij gingen dan in het voorjaar naar de venen turfgraven, waardoor zij hun jaarloon, dat toen /60.— /70.— benevens kleeren bedroeg, met een /100.— vermeerderden en zij werkten in het veen vanaf Paschen tot medio Juni. (84).

Zoo eischt het landbouwbedrijf reeds veel aandacht op en is het Paaschfeest niet zoo geschikt als het Kerstfeest om den landbouwer in een godsdienstige stemming te brengen. Paasch-Zondag had veel overeenkomst met een gewonen Zondag.

Van het volksleven in verband met Paschen trok vooral het Paaschvuur de aandacht. In de beide weken voor Paschen trok de dorpsjeugd elken namiddag naar een groot eikenbosch, dat tot omstreeks 1835 in den korenesch te Borger stond, om er de vele doode boomtakken te verzamelen of struikgewas van minderwaardig houtgewas weg te kappen, teneinde dit op een plek buiten het bosch opeen te stapelen voor een Paaschvuur. Nadat men zoo een aanzienlijken hoop verdord en groen hout had bijeengebracht, werden op den dag vóór het Paaschfeest de „oude wannen” opgehaald. De schooljeugd, die op dezen dag vacantie had, trok daartoe het dorp door, al zingende:

„He j' ook aole wannen,
Die wij t' aovond branden?
He j' ok 'n bossien stroo of riet,
Anders hebben wij Paoskenmaondag niet!

Op dat gezang werden de schuurdeuren geopend en de boer of knecht wierp eenige waardelooze brandbare voorwerpen als oude bezems van berkenhout, oude korven of manden, gedeelten van versleten strookorven, versleten bijenkorven, soms ook een oude korenwan of wel een bos stroo naar buiten, welke prullen gretig werden opgenomen, daarna op een wagen gepakt en naar den bovengenoemden houtvoorraad gebracht. Zoo kwam dan het Paaschvuur in gereedheid, om op den avond van den tweeden Paaschdag te worden in brand gestoken.

Doch reeds in den voormiddag van dezen tweeden Paaschdag trok de schooljeugd naar het Borgerder hout om er zich bezig te houden met het bekende eiertikken. De Paascheieren waren dan bruin of zwart geverfd en de kinderen wierpen hun eieren in het gras onder het zingen van:

„Pieple, pieple paoskei
't Is mien ei, 't blif mien ei
't Blif mien pieple paoskei!”

Geen wonder, dat er van de medegenomen geverfde eieren geen enkel thuis kwam, want de gebroken eieren, die bij het verven tevens gekookt waren, werden daar in het bosch gegeten.

Na den middag vermaakte de meer volwassen dorpsjeugd zich met het notenspel. Hoewel men op menig landbouwerserf naast andere vruchtboomen een notenboom vindt, waren er met Paschen zelden meer noten over, zoodat deze gekocht moesten worden à 1 cent per 4 stuks. Bij het spel werden de noten op een rij gesteld, elke noot door een cirkel in den harden zandbodem omgeven, waarna de door het lot als de eerste notenschieder aangewezen een poging waagde, om vanaf een bepaalde standplaats, de „meet”, zoo mogelijk de achterste noot met een bal uit den cirkel te schieten. Gelukte hem dit, dan had hij al de noten, waarvan iedere deelnemer er één aanbracht, gewonnen en het spel begon opnieuw. Trof hij een noot midden uit de rij, dan won hij alleen deze met die er vóór stonden, terwijl de strijd om de achterste werd voortgezet. Het notenschietsen is alzoo een spel, dat als tijdverdrijf leidt tot een oefening in het schieten met een aarden of ijzeren bal. Bij gebrek aan noten werd het spel later voortgezet met centen en ontaardde dan vaak in een soort hazardspel, wat later bij de wet verboden werd.

Nadat het bosch geveld en het terrein tot bouwland ontgonnen was, werd het eiertikken voortgezet onder een dorpsgeboomte op particulieren grond, de „Brongers-hof” en toen ook dit geboomte omstreeks 1875 werd geveld en het terrein voor tuinbouw ontgonnen werd, nam het eiertikken jaarlijks af en is nu (1907) onbekend geworden.

Het Paaschvuur werd later opgericht bij het bosch de Groote Heze. Door den aanleg van een kunstweg ter verbinding van het dorp Borger met andere dorpen zuidwaarts, nam de gelegenheid tot bezoek en de belangstelling van het publiek bij het Borgerder Paaschvuur zeer toe, zoodat het onder de oude volksgewoonten de

eerste plaats innam (583). Toen het geheele bosch uitverkocht en het terrein met akkermaalshout beplant was, moest het takhout voor het Paaschvuur weer bij een ander bosch worden gezocht en werd voor dit vuur een andere plaats aangewezen, waardoor de belangstelling bij het publiek aanmerkelijk is gedaald.

Het branden van Paaschvuren was vroeger zoo algemeen in deze provincie, dat wij op een tweeden-Paaschdagavond omstreeks 1880 op een open veld in alle richtingen die vuren zagen branden en er daarvan 22 konden tellen en zelfs in de veenstreken, waar geen bosschen zijn om brandhout te leveren, werd nog heide en eenig rijshout bijeengebracht om met de opgehaalde „oude wannen” te worden verbrand. (972).

Het branden van de Paaschvuren is afgenomen, omdat de bosschen, die onverdeeld eigendom zijn, schaarsch zijn geworden, terwijl particuliere eigenaren hun bosschen niet meer voor het verschaffen van den voor die vuren benoodigden voorraad hout beschikbaar stellen. (265).

Een in deze eeuw ingevoerd gebruik bij de kinderen is het vertoonen van een „haantje op een stokje”, een soort Palmpaasch op den Zondag voor Paschen. In oostelijk Drenthe bestond die gewoonte sedert vele jaren in Odoorn, maar werd later ook elders ingevoerd.

In het huiselijk leven is het Paaschfeest bekend door het gebruik van „krentenstoet” en door dat van eieren. Waar de boerin in vroeger tijd wekelijks de voor het gezin benoodigde stoeten bakte, waren de kosten om één of twee der zes tot acht te bakken stoeten met één of twee pond rozijnen aan te vullen gering, zoodat men daardoor heerlijke rozijnenstoet voor het Paaschfeest verkreeg. Naarmate het gebruik van stoet van den bakker toenam, verloor de Paaschstoet van de boerin allengs in beteekenis en sedert de bakker ook in andere tijden van het jaar de van krenten voorziene stoeten te koop aanbiedt, is het gebruik ervan geen bijzonderheid meer.

Van het eten van eieren werd hier op den eersten Paaschdag een zeer matig gebruik gemaakt. Het eigenlijke eierenmaal, waarbij zoowel dienstdoenden als de kinderen des huizes aanzaten, werd eerst op den tweeden dag ongeveer om 5 uur in den namiddag gehouden. Dan mocht ieder eieren eten naar verkiezing, waarbij enkelen zich aan een groote onmatigheid schuldig maakten. Nevens de eieren werden koffie en boterhammen van krentenstoet aangeboden. Na den maaltijd, als het donker geworden was, begaf meer dan de helft der inwoners zich naar het reeds beschreven Paaschvuur. (945).

HOOFDSTUK XXI.

Het Zomerhalfjaar.

a. INLEIDING.

In het zomerhalfjaar moet veel meer landbouwwerk worden verricht dan gedurende den winter. Daarom geeft de zomer weinig gelegenheid tot bijzondere gebeurtenissen in het volksleven.

De altijd zoo hoog geroemde en door dichters zoo verheerlijkte maand Mei was, vooral in de jaren van 1860—1890, de aanvang van wat men het „schrale vierendeel jaars” noemde. Om dit te verklaren moet men zich het jaar voorstellen van korenoogst tot korenoogst. Het koren van het vorige gewas was dan opgeteerd, zoodat men gekocht brood moest eten. En dat was bij de geringe inkomsten van het landbouwbedrijf wat men hier een „kruis” noemde. Maar er was meer, dat tot die uitspraak aanleiding gaf. In het huisgezin van den daglooner met weinig land in gebruik, was in April of Mei de voorraad aardappels opgeteerd. Dan moesten aardappelen à / 1.50 per h.l. worden gekocht. Er waren ook jaren, waarin ook de landbouwer met groot bedrijf tekort kwam en er geen aardappelen te koop verkrijgbaar waren. Men moest den tijd zien door te komen tot de tweede helft van Juli. Dan had ieder weer aardappelen in zijn tuintje. Voor de arbeidersgezinnen gaf het schrale vierendeel jaars wel den zwaarsten druk. Ook met brandstof kwam menigeen in den voorraad te kort. Hieruit blijkt genoegzaam, hoe men hier het schrale kwartaal kende. (750).

In de 20ste eeuw is dit alles ten goede veranderd, vooral door de toegenomen inkomsten uit de veehouderij.

b. 1 MEI.

De laatste dag van April, alsmede de eerste dag in Mei gaven zeer veel drukte. Het waren de dagen van de „vertrekkerij”, of het verwisselen van woning en van woonplaats. In vele Drentsche dorpen woonden vroeger vele meiers of huurboeren en tot 1880 ging geen jaar voorbij of er trokken huurders van het eene dorp of gehucht naar het andere. Ook in het dorp had wel eens verwisseling plaats. Voorts waren er daglooners, die op 1 Mei verhuisden of er vestigden zich ambachtslieden. De drukte, die door het vertrekken werd veroorzaakt, alsmede de feestelijkheid gedurende den avond, die „seg” wordt genoemd, zijn beschreven in hoofdstuk XVI. Tegenwoordig is deze drukte van geen beteekenis meer.

Ook de dienstboden wisselden op 1 Mei van dienst, of beëindigden op dien dag de dienstbetrekking om in het huwelijk te treden. Het aantal dienstknechten en meiden

in het landbouwbedrijf was vroeger veel grooter dan thans. De talrijke boeren met groote bedrijven hadden veel dienstvolk noodig, waaraan men op de kleinere bedrijven van tegenwoordig geen behoefte meer heeft. Indien zij van dienst verwisselden, vertrokken zij op 2 of 3 Mei, gingen dan meestal eenige dagen naar het ouderlijk huis en begonnen op 5 of 6 Mei den nieuwen dienst. Dat nadienen gedurende eenige dagen was een bewijs van goede verstandhouding tusschen de landbouwersfamilie en de dienstbode. Men noemde het „nadienen voor schoensmeer”, omdat de dienstboden in hun dienstbetrekking vrij gebruik van schoensmeer ¹⁾ hadden. Kwam vroeger zoo’n nieuwelings aan, dan werd hij of zij, de woonkeuken binnentredend, met een nap koud water begoten. In onzen tijd was dat weinig meer in gebruik, maar onze ouders, die beiden voor hun huwelijk dienstbaar geweest waren, hebben het nog zoo ondervonden. (748).

Ook de meeste huwelijken werden in het begin van Mei gesloten, hetgeen met het oog op het bovenstaande ook alleszins begrijpelijk was. Wanneer een schoonzoon in een boeregezin introuwde, kon men een knecht uitwinnen, wanneer een schoondochter introuwde, was vaak een dienstmeid overbodig, welke dienstdoenden dan per 1 Mei een anderen dienst konden betrekken. Waar het jonge echtpaar een eigen woning betrok, kon dat ook niet goed anders dan per 1 Mei geschieden. (600).

c. BRUILOFT.

Een bruiloft was vroeger een familiefeest, dat reeds langen tijd door oud en jong met ongeduld werd verbeid en men sprak er van als van een „dikken dag”, waarop ieder naar hartelust kon genieten van al het goede, dat daarvoor ter beschikking van de gasten zou worden gesteld. Waar de jongelieden hun voornemen reeds een half jaar of langer van te voren hadden bekend gemaakt en de toestemming der ouders van het minnend paar met alle genoegen gegeven werd, waar geen bezwaren in den weg stonden, die het uitzicht op een bestaan voor de jongelieden bemoeilijkten, daar waren alleszins redenen, om een aangename bruiloft, een familiefeest te vieren, waarbij geen der familieleden mocht ontbreken, waar de heerschappij bij zijn meier en de meier bij zijn heerschappij verscheen, waar de kleermaker en de naaister, die het trouwgoed gemaakt hadden, evenmin werden vergeten en waar de „nabers” werden verzocht, zoowel om feest mee te vieren als om voor de bediening hun hulp te verleen.

De aankondiging tot de bruiloft geschiedde door den „wasschupsneuger”, vaak de knecht van den boer, ten wiens huize de bruidegom of bruid zou „introuwen”, die daartoe feestelijk uitgerust en met een met bloemen versierde wandelstok voorzien werd. Zoo ving hij zijn twee-tot driedaagschen tocht aan, in elk huis zijn boodschap aankondigend door een gedicht of „geriemsel”, waarin de namen van het jonge paar, hun woonplaatsen en de dag der bruiloft werden vermeld. Na het voordragen van dit vers werd den wasschupsneuger een glas met sterken drank aangeboden, op welks bodem een geldstuk, meestal een kwartje, werd gevonden. Dan werd hij op

¹⁾ Traan of raapolie voor het onderhoud van hun schoenen.

koffie met Drentsche stoet en beschuiten onthaald om spoedig daarna zijn tocht te vervolgen. Het gebruik bestaat sinds lang niet meer. De uitnoodigingen ter bruiloft worden thans per post gedaan en het aantal uitnoodigingen wordt telkens meer beperkt.

De gewoonte om het jonge paar bij één der ouderparen te doen inwonen, was vroeger zeer algemeen en de omstandigheden leidden er toe, dat dit vaak noodzakelijk was. In zoodanig geval werd op den bruiloftsdag een tocht gemaakt om den bruidegom of de bruid op te halen, welke tocht te voet werd gemaakt, indien beiden in hetzelfde dorp of gehucht woonden, en met wagens, indien zij niet in dezelfde plaats woonden.

Laten wij ons nu voorstellen, dat een bruid zou worden opgehaald, dan was het noodig, dat een ander meisje op de heenreis naast den bruidegom liep of reed. Dat meisje nu heette de „broedhen” (bruid op de heenreis).

Aan het huis der bestemming gekomen, vond men alle deuren en banders gesloten en er verscheen niemand buiten het huis. Alleen de voor een zeer klein gedeelte geopende bander verried, dat men niet voor een onbewoond huis stond. Nu trad iemand uit de schare naar voren of ging rechtop in den voorsten wagen staan, om er het woord te voeren. Dit was de „broedopeischer”, gewoonlijk een familielid, een vriend van den bruidegom, een daarvoor bekwaam buurman of wel iemand, die het meermalen had gedaan. De Drenthenaar is van nature niet zeer vrijmoedig om in het openbaar te spreken. Vandaar, dat het niet altijd gemakkelijk ging, er een geschikt persoon voor te vinden. Hij maakte in een lang gedicht of „geriemsel”, veelal zeer slecht op rijm en maat, kenbaar, vanwaar het gezelschap kwam en wat het doel van de komst was. Dan vroeg hij in dat vers of zich in het huis bevond de bruid, waarvan hij den naam noemde. Nu werd de banderdeur iets meer geopend en vernam men van haar zelf een zacht „ja”. De voordrager juichte nu over de vondst en verzocht op beleefden toon, hem een glas sterken drank te brengen en nadat hij de hem aangeboden versierde zilveren schaal, gevuld met brandewijn en rozijnen, had ontvangen, roemde hij de familie, dronk op haar welzijn en wees de bruid op haar keuze, waarvan het gevolg zou zijn, dat zij het ouderlijk huis zou moeten verlaten en ginds haar werkkring vinden; hij berispte de nieuwsgierige dorpelingen, die niet tot de partij behoorden en toch gekomen waren om hem te hooren en verzocht ten slotte om nu dan toch maar de banders en deuren te openen, opdat zij zouden kunnen binnentreden.

Zoo was ongeveer de inhoud van het stuk, dat in andere tijden in anderen vorm werd voorgedragen. In de oudste „formulieren” werd gesproken van Adam en Eva, van het Paradijs en van Gods beschikking, om aan den man een vrouw toe te voegen; in latere tijden werd het meer naar den volksgeest gewijzigd.

Eerst nadat de broedopeischer zijn taak had verricht, werden de paarden ontspannen en de wagens verlaten, om door de inmiddels geopende banderdeuren het huis in te gaan. De wederkeerende familieleden werden nu aan elkander voorgesteld, handdrukken gewisseld, vragen naar gezondheid en welstand gedaan. Menschen, die elkaar nimmer te voren hadden ontmoet of die elkaar misschien alleen bij name

kenden, zetten nu de kennismaking voort, algemeene vreugde werd vernomen over het gunstige weer voor het feest, over de trouwe opkomst der genoodigde gasten, over het welslagen van het feest, over de wijze, waarop de broedopeischer zich van zijn taak had gekweten. Men trad de ruime woonkeuken binnen, waar stoelen en banken waren aangebracht om het volk te kunnen ontvangen, waar een versierde koffiekkan op de tafel pronkte, omgeven door koffiegoed, gesneden stoet, beschuiten en met groen versierde boter. Op een andere tafel stonden twee zilveren schalen, waarvan de beugels met groen en bloemen waren versierd en die gevuld waren met brandewijn en rozijnen. Als allen hadden plaatsgenomen, circuleerden de schalen vier of vijf keer, waarna alle gasten aan de tafel werden genoodigd. De koffie werd hun geschonken, stoet en beschuit aangeboden. Na het gebruik daarvan circuleerden de „koppen” opnieuw. De opgewekte stemming openbaarde zich in den zanglust der jongelingschap, waarbij traditioneele bruiloftsliederen door de ruime keuken klonken.

Het uur, waarop het paar voor den ambtenaar van den burgerlijken stand zou verschijnen, naderde nu en men vernam stemmen, die tot het vertrek aanspoorden. De bruidegom en bruid, naast ouders en schoonouders gezeten, stonden nu op en er werd ruimte in de keuken gemaakt om hen door te laten, waarbij de jeugd al dansende, zonder maat, begon te zingen.

De bruiloftstoet wandelde nu naar het gemeentehuis. Een kinderschare wachtte hen op en strooide bloemen en gras op hun weg, waarvoor de bruidegom centen te grabbel wierp. Kwam men uit een gehucht het dorp met wagens binnen, dan werden eereschoten gelost, waren bruidegom en bruid van aanzienlijken huize, dan werd soms een eerepoort opgericht.

Voor de invoering van de eerste drankwet waren de secretarieën der gemeenten overal in logementen gevestigd, waardoor het ook voor hen, die in het dorp woonden, onvermijdelijk was, den kastelein te bezoeken. Naderhand kwamen overal de gemeentehuizen, waardoor de „trouwers” uit bedoelde dorpen niet meer in de herbergen verschenen. Vroeger bood ook de herbergier aan bruiloftspartijen versierde zilveren schalen met brandewijn en rozijnen aan; later werden aan hen, die er verschenen, andere dranken naar verkiezing verstrekt.

Het kerkelijk inzegenen van huwelijken was vroeger zeer algemeen, maar is later in onbruik geraakt. Alleen bij de Gereformeerden komt het hier nog veel voor.

Na de huwelijksvoltrekking trok de schare naar het huis van den bruidegom, waar vroeger een maaltijd van erwtensoep, gesuikerde rijstpap en boterhammen met ham werd aangeboden, thans nog alleen het laatste. Na den maaltijd werd gewoonlijk een wandeling gemaakt. De bruidegom kon zich nu met zijn bruid aan alle dorpelingen vertoonen, de bruiloftsgasten volgden hen langs de dorpsstraat. Zoo de omgeving van het huis er voor geschikt was, werd daarna plaats genomen in het groenend gras, waar bij afwisseling van zang en vroolijken kout het drinken niet vergeten werd. Zoo werd de dag verder gesleten.

Het vroegere „eieren dorschen” was een oude gewoonte, die echter niet overal

in gebruik was en thans onbekend is geworden. Vooral te Gasselte, dat een uitgebreid dorp is, bestond dit bruiloftsgebruik. Daarbij werden de huizen van alle familieleden, die ter bruiloft waren, bezocht. Men zegt, dat een deel der gasten dan de kippennesten inspecteerde en de eieren wegnam, vanwaar deze benaming zal zijn ontstaan.

De oude wijze van bruiloftvieren droeg er toe bij om de familiewaardeering te onderhouden, het verschil in stand tusschen de boeren en hun dienstbaren werd minder gevoeld, omdat ook die dienstbaren vaak mede ter bruiloft gingen; de door afstand en omstandigheden van elkander gescheidenen werden daardoor, al ware het dan ook tijdelijk, weer vereenigd en de herinnering aan een bruiloft bleef nog vele jaren voortduren als die van een merkwaardige gebeurtenis in den kring van hen, die zich door banden des bloeds aan elkander verwant gevoelden. Dit was de goede zijde der bruiloften. Het nadeel er van was, dat zij vaak aanleiding gaven tot drankmisbruik en brasserie, dat de rijtochten van de eene plaats naar de andere niet altijd van gevaar ontbloot waren en dat de feesten vaak te kostbaar werden aangericht.

Verschillende oorzaken hebben aanleiding gegeven, dat de meeste bruiloften in Drenthe niet meer met den alouden luister gevierd worden. Ze waren te kostbaar geworden, vooral voor de minder gegoede meiersboeren, die in de jaren 1875 tot 1890 niet goed meer konden rondkomen.

Ook werden vroeger, veel meer dan thans, ouderlijke raadgevingen bij het aangaan van liefdesbetrekkingen of bij het voornemen tot een huwelijk in acht genomen. Voorts zijn de banden van familieverwantschap hier en daar zeer verzwakt en men verlangt niet meer alle neven en nichten, soms zelfs niet de broers en zusters van bruidegom en bruid ten huwelijksfeest. Als ambtenaar van den Burgerlijken Stand zijn wij er getuige van geweest, hoe bij de huwelijksvoltrekking vaak slechts die personen ten gemeentehuize verschenen, wier tegenwoordigheid als ouders der partijen en als getuigen noodzakelijk was.

In het leven van onze voorouders waren die bruiloften vaak de prettigste dagen, die zij kenden. Zij hadden een versterking van den familieband, behartiging van wederzijdsche belangen, achting en waardeering ten gevolge. De herinnering aan de met roem bekend geworden huwelijksfeesten leeft nog onder de oudste Drenthenaren voort.

Soms verschenen ook ongenooide gasten ter bruiloft. Het waren ongehuwde dorpsjongens van ongeveer 18—25 jaar, die des avonds het bruidspaar kwamen feliciteeren en daarvoor door de feestgenooten onthaald werden op brandewijn met rozijnen. Werd nu de oude gastvrijheid gehandhaafd, dan leidde zoo'n bezoek tot verhooging van de bruiloftspreet. Doch wanneer men een zekere bekrompenheid toonde, dan „was de gort gaar”, d.w.z., dan had men het publiek tegen zich. Zoo gebeurde het eens, dat eenige vreemde bezoekers niet werden toegelaten. De jeugdige bruiloftsgasten waren op de deel aan het dansen. Terzijde van den dorschvloer was een paardenstal, waarin een paard stond, dat er voor bekend was dat het bij iedere

handeling achteruit sloeg. In den muur van dien paardenstal was een muurgat, waarvan de ruit ontbrak. Een der buitengesloten jongens porde nu door dat gat met een stok in de huid van het paard, om op die wijze het paard tot slaan tegen de houten planken te bewegen. Telkens wanneer de gasten met hun „patertje” aan het kiezen toe waren, klonk het hevig paardengeklop, gevolgd door een onderzoek in den stal, waar het paard inmiddels weer rustig hooi stond te eten.

Enkele andere jongens hadden weer een ander bedrijf uitgedacht. Van het „oude mensch” de vrouw des huizes, was bekend, dat zij geklaagd had, dat al de voorradige hammen ter bruiloft moesten worden opgedischt en zij geen slachterij voor dagelijksch gebruik over zou houden. De jongens hadden een doode hen gevonden, die zij aan een touw bonden en die van boven het huis door den schoorsteen lieten neerploffen, waarop het „oude mensch” op de vlucht sloeg. Het was niet aangenaam voor de gasten, maar de bruiloft is daardoor veel langer voor de vergetelheid bewaard gebleven dan andere beter geslaagde feesten. Het was toen nog in den „goeden ouden tijd”, waarvan later zoo hoog werd opgegeven. (312).

d. PINKSTEREN.

Het Kerstfeest en het Paaschfeest brachten de dorpsbewoners in het algemeen meer in een devote stemming dan het Pinksterfeest. Al liepen ook op Pinksteren de kerken vol, het bezoek was toch minder dan op Kerstmis en Paschen. Dit kwam vooral, doordat Pinksteren voor familiebezoek in hooge eere werd gehouden. Menigeen bracht dit feest als gast bij familieleden buiten zijn woonplaats door of ontving dien dag gasten. Het kwam meermalen voor, dat het gezinshoofd en diens vrouw uit waren, terwijl de volwassen kinderen gasten ontvingen.

De tweede Pinksterdag werd door verscheidene volksgebruiken gekenmerkt, vooral voor zoover betreft de koedrijvers. Dit waren schoolgaande knapen en meisjes van den 10—14-jarigen leeftijd (vergelijk hoofdstuk IX). In verscheidene dorpen, ook te Drouwen, kende men den Nustkoek. Zoodra de eerste koedrijvers het vee in het land hadden en het hek gesloten hadden, keerden zij naar huis terug, niet langs den kortsten weg, een binnenpad, maar langs denzelfden weg, waarlangs zij het vee hadden uitgedreven. Hierbij waren zij gewapend met brandnetels, om de laatste, langstslappende koedrijvers te kastijden. Men wist dan nog niet, wie de laatste, de nustkoek was, maar aan ieder, die met vee achteraan kwam, werd een geringe kastijding toegediend. In het dorp teruggekeerd werd al spoedig vernomen, wie de nustkoek was en dan, als alle koedrijvers van het land teruggekeerd waren, trokken zij naar het huis, waar de langslaper woonde, die zich niet buiten het huis vertoonen kon, zonder den smaad te vernemen, waaraan hij of zij voor dien dag was blootgesteld. Er werd dan gezongen:

Nustkoek zat zoo diep in de veeren,
Kan zijn eigen roem niet eeren;
Nustkoek hier — nustkoek daar
Nustkoek op een ander jaar.

In andere dorpen eerde men den „vrooriep” (vroeg rijp), den koedrijver, die het eerst uitgegaan was en den „dauwtrapper”, den tweeden.

Te Roswinkel, waar het volksleven meer met Westerwolde dan met Drenthe overeenkwam, zagen wij eens een echte „Pinksterbroed”. Het was een boerenknaap, van 13 of 14 jaar. Op zijn hoofd had hij een grooten, van russchen gevlochten hoed, met bloemen versierd. Om zijn middel droeg hij een bloemenkrans van weidebloemen. Aan zijn broekspijpen hingen ook bloemen. Met een grooten stok, een garde, in zijn hand, passeerde hij langzaam den „Boetsweg”, een met gras begroeiden dijk of landweg, om van het eene dorpsgedeelte naar het andere te gaan. Hij werd gevolgd door de heele schoolgaande dorpsjeugd, onder het zingen van

Pinksterbroed
Oranjezoet,
Hoe zat je zoo diep in de veeren?
Was je vroeger opgestaan,
Dan had je dit roepen geen nood gedaan.

Met den langen stok wist de Pinksterbroed zijn gevolg achter zich te houden. Deze Pinksterbroed was een knaap, die zich hiervoor beschikbaar had gesteld, niet de langslaper, zooals de Nustkoek was en men beschouwde het als een eer Pinksterbroed te mogen zijn. Ook in Gieten en Gasselte en andere Drentsche dorpen kende men de Pinksterbroed.

In den lateren tijd, 1870—1900, bestond het Pinkstergebruik der koedrijvers hierin, dat één der koeien in het land door den koedrijver met een bloemenkrans om den hals werd versierd. Kwam de koe zoo thuis, dan was de eigenaar verplicht, aan den koedrijver een footje te geven. Na 1900 werden de meeste koeien niet meer des avonds op stal gehaald en met de koedrijvers verdwenen ook de laatste Pinkstergebruiken.

De middag van Pinkstermaandag diende voor volksvermaken, net als 2de Kerstdag, 2de Paaschdag en de vroegere Drentsche dank- en biddagen voor het gewas. In den ouden tijd kende men het katknuppelen, het afslaan van den kop van een haan, het zakloopen, een enkele maal een harddraverij, eens een schietwedstrijd.

Het katknuppelen was het wreedaardigst en werd dan ook omstreeks 1875 van overheidswege verboden. Wij zagen het te Bronneger. Aan twee rechtopstaande palen was een dwarspaal bevestigd. Aan dien dwarspaal was een ton aan een touw gebonden. In dien ton, aan beide einden goed gesloten, had men een levende kat, een „oude heks” zooals men zeide, gestopt. En nu moesten de deelnemers, allen op gelijken afstand staande, ieder met een bongel op dien ton smijten. Wien het gelukte, den ton zooveel te beschadigen, dat er een gat in kwam, waar de kat uit zou springen, had den eersten prijs; wie de kat greep of ving, had den tweeden prijs gewonnen. Toen de knuppelaars ieder hun knuppel tweemaal tegen den ronddraaienden ton hadden gekletst, was die nog niet voldoende beschadigd om de kat te laten ont-

vluchten, en werd de afstand voor de deelnemers verkort. En nu bereikte de wreedheid haar toppunt. Meer dan de helft der bongels kletste tegen den ton, zoodat er een gat in kwam, waar de arme kat wel haar kop kon doorsteken, maar nog niet ontvluchten kon. Nu werd met het werpen gewacht, totdat de ton tot rust was gekomen, om die ter zijde te treffen, want men wilde niet de kop van de gevangene raken. Zij zou moeten ontvluchten. Nog een paar klappen en de kat sprong er uit. Een daverend hoera van het ruime publiek. Vóór iemand haar had kunnen grijpen was de kat in een schuur gevlucht. Met erg bloedende handen toonde de winnaar ten slotte aan het publiek de angstige kat, die, nadat zij losgelaten was, weer in dezelfde schuur wegvluchtte.

Bij het afslaan van den kop van een haan werd een doode haan in een oude bijenkorf gehangen, met den kop naar beneden. De geblinddoekte deelnemers deden met hun sabel in de hand tal van vergeefsche slagen. Als de beslissing te lang duurde, werd de blinddoek wat losser gebonden en slaagde iemand er in den dooden haan en diens kop van elkaar te scheiden.

In onzen tijd zijn er muziekitvoeringen. Borger had eens een landbouwtentoonstelling en een zangersfeest. Het dorp is „in den trek gekomen”, zooals vroeger Gieten en nog vroeger Zuidlaren. Zoo is er veel verschil tusschen de volksvermakelijkheden van den ouden tijd en thans. Toen vond men een eenvoudig, weinig beschaafd publiek uit de naaste omgeving, voor de helft uit dienstdoenden in het landbouwbedrijf bestaande, menschen, die het katknuppelen en het onthoofden van een dooden haan mooi vonden. Nu vindt men een publiek, dat op fietsen en in auto's van over grootere afstanden komt, menschen met meer gevoel voor mooie muziek en zang en gymnastische oefeningen. Dit betreft een ontwikkeling van meer dan een halve eeuw. (749, 945).

e. JUNI.

De maanden Mei en Juni waren voor het dorpsleven wel een aangename tijd. Veel zware arbeid was er niet te verrichten. In de eerste helft der vorige eeuw was men in dezen tijd nog druk met het boekweitveen. In latere tijden werkten boerenknechten en arbeiders in het heideveld om plaggen te steken (zie hoofdstuk III), wat geen zwaar werk was. Dochters en dienstmeiden zag men in dien tijd van het jaar op het land onkruid wieden. De avond bood veel gelegenheid tot het brengen van bezoeken van vrienden en bekenden, waarbij men dan vaak op boerenerven onder de kruinen van hooge boomen een half uur genoeglijk bijeen was. Het volk smaakte dan de genoegens van het landleven en van den zomer. (902).

f. JULI.

De drie of vier weken van den hooitijd gaven zooveel drukte, dat het dorpsleven geheel anders verliep. De kleermaker, de timmerman en de stroodekker, die altijd bij de boeren aan huis werkten tegen dagloon met den kost, mochten in den hooitijd niet komen. Jaarmarkten of andere volksvermaken zijn er niet. Zelfs was het leven

voor den jongeman te „stoer” om zijn meisje te bezoeken. Veel vermaak had de jeugd echter op dagen, dat het niet regende, maar toch weinig droogde. Aangezien dan niemand in het land iets te doen had, vereenigden de hooiers zich vaak tot grootere groepen. Deze behoefden zich niet te vervelen, vooral wanneer er jonge vrouwlui bij waren.

Was het hooien half Juli gedaan, dus eenige dagen voor den korenbouw, dan trokken op den eersten Zaterdag- of Zondagavond alle jongens, die betrekkingen onderhielden met meisjes, buiten hun woonplaats woonachtig, voor een bezoek naar hun meisjes. Wij herinneren ons uit ons eigen jeugdig leven zelf eenmaal zoo'n tusschentijds bezoek te hebben afgelegd, terwijl vele anderen hetzelfde deden. En er volgde een nacht met zoo'n hevigen regen, dat de een aan den ander vertelde, hoe hij met een doornat pak kleeven liet in den nacht thuis was gekomen. Zoo ging het in den tijd, toen men nog geen fietsen kende en toch groote reizen aflegde voor deze soort „liefhebberij”. (751).

Na een korteren of langeren tusschentijd volgde op de hooiing de bouw. Daarbij moest ieder aan het werk. Niemand werd vrijgesteld dan alleen ouden en zwakken en schoolgaande kinderen. Ook deze tijd, beschreven in hoofdst. VI, was zoo druk, dat er voor andere dingen dan het werk weinig of geen gelegenheid bestond. Alles tezamen was de zomer een zorgvolle tijd. Was het niet het hooi, dat aanhoudend zorg geeft, zoolang het niet in de schuur is, dan was het het vee, dat voor verkoop in het najaar bestemd was en in drogende tijden aan weidegebrek lijdt. Of de vergelijking van eigen gewas met dat van andere boeren stemde de menschen pessimistisch. Zoo profiteerden de boeren maar weinig van het zomergenot. (752).

g. NAZOMER.

Dichters en schrijvers roemen het voorjaar wegens het natuurschoon, maar de boerenbevolking heeft meer een gevoel van welbehagen in den nazomer en herfst. Het is een tijd van minder dagelijksche zorgen voor het onderhoud, de tijd, waarin men geen bekrompenheid of gebrek aan levensbehoeften kent zooals veelal in het voorjaar. In de oude Steenwijker Almanak stelde de Oogstmaand zich voor: „Ik ben het kroontje van het twaalfstal, het loon des landmans eerste zweet”. Ook als ooftmaand werd deze maand zeer geacht, want op de vaak groote boerenerven vond men veel ooftboomen. Ongunstig was Augustus bekend door de veel voorkomende ziektegevallen bij menschen en vee. Onder de menschenziekten was zeer gevreesd de typhus, waarvan de eerste gevallen zich vaak in deze maand voordeden en die de infectie veroorzaakten. In den volksmond werd deze ziekte aangeduid als de „koortsen” en het is vreeselijk, zooals de dorpen en gehuchten in oostelijk Drenthe hieraan in de jaren 1860 tot 1880 geleden hebben. (601). Omstreeks 1880 was de ziekte reeds minder gevaarlijk geworden en in een stadium gekomen, dat het volk als „zenuwkoortsen” aangaf. Eerst zeer langzaam werd het gevaar voor besmetting ingezien en toen het zoover was, hadden de nabuurschappen een harten proef te

doorstaan, aangezien velen zich toen onttrokken aan de nabuurplichten. De ziekte komt thans nog slechts sporadisch voor.

Onder de veeziekten behoort allereerst te worden genoemd de galziekte. Voorts was de wee gevreesd (zie ook hoofdst. IX).

September en October waren ook nog betrekkelijk drukke maanden in het landbouwleven. Deze werden echter op aangename wijze onderbroken door de najaarsmarkten, waarover in hoofdst. XV één en ander is medegedeeld.

Lijst van geschriften van Harm Tiesing.

Bij het gebruik van deze lijst moet rekening gehouden worden met het feit, dat Tiesing mogelijk nog veel heeft geschreven, dat ons tot nu toe onbekend is gebleven. Indien bij een tijdschrift niets vermeld staat, is het geheel gecontroleerd en mag men aannemen, dat de opgave geheel of nagenoeg volledig is.

ALGEMEEN NEDERLANDSCH LANDBOUWBLAD.

1 Een en ander over het Zeijerveld in Drenthe. 7, 1921, 3 Sept.	23 Zomertijd. 9, 1923, 16 Juni.
2 Vermindering van landbouw- en veenwerkzaamheden in den winter en werkloosheid in Drenthe. 8, 1922, 7 en 14 Jan.	24 Bijenteelt. 9, 1923, 23 Juni.
3 Drentsche huurwijze. I. Van den vroegeren tijd. 8, 1922, 26 Aug.	25 Varkenshouderij. 9, 1923, 23 Juni.
4 Drentsche huurwijze. II. Van den nieuwen tijd. 8, 1922, 2 Sept.	26 Bouwen van nieuwe boerenhuizen. 9, 1923, 23 Juni.
5 De hooioogst in Drenthe. 8, 1922, 16 Sept.	27 Vermeerdering van werkloosheid. 9, 1923, 30 Juni.
6 De teelt van groenvoedsel. 8, 1922, 21 Oct.	28 Veefondsen. 9, 1923, 30 Juni.
7 Landverhuringen. 8, 1922, 28 Oct.	29 Wasschen der heideschappen. 9, 1923, 30 Juni.
8 Werkzaamheden in den winter. 8, 1922, 11 Nov.	30 Hooiing. 9, 1923, 14 Juli.
9 Geschiedenis van de bemesting in Drenthe. 9, 1923, 7 April.	31 Schoonloërveld. 9, 1923, 14 Juli.
10 Rogge op rijen. 9, 1923, 21 April.	32 Varkenshouderij. 9, 1923, 28 Juli.
11 Maandagziekte. 9, 1923, 28 April.	33 Hooi. 9, 1923, 28 Juli.
12 Winterrogge in 1923. 9, 1923, 28 April.	34 Eikschillen. 9, 1923, 4 Aug.
13 Boschaanleg. 9, 1923, 28 April.	35 Landbouw-tentoonstellingen. 9, 1924 Aug.
14 Over het ploegen. 9, 1923, 5 Mei.	36 Over boschaanleg in Drenthe. 9, 1923, 4 Aug.
15 Over heideveentjes. 9, 1923, 5 Mei.	37 Korenoogst. 9, 1923, 4 Aug.
16 Runderhorzel. 9, 1923, 19 Mei.	38 Varkenshouderij. 9, 1923, 11 Aug.
17 De Landarbeiderswet. 9, 1923, 19 Mei.	39 Van heide tot weide. 9, 1923, 18 Aug.
18 Buinerveld. 9, 1923, 2 Juni.	40 Landarbeiderswet. 9, 1923, 1 Sept.
19 Winterrogge. 9, 1923, 2 Juni.	41 Arbeidsloon. 9, 1923, 1 Sept.
20 Ontginning van afgegraven dalgronden. 9, 1923, 2 Juni.	42 Graanopbrengst. 9, 1923, 1 Sept.
21 Varkenshouderij. 9, 1923, 2 Juni.	43 Varkens in het weiland. 9, 1923, 1 Sept.
22 Ruilverkaveling op Drentsche esschen. 9, 1923, 16 Juni.	44 Aardappelopbrengst. 9, 1923, 1 Sept.
	45 De waterafvoer in Drenthe. 9, 1923, 1 Sept.
	46 De groote heidevelden in Drenthe. 9, 1923, 15 Sept.
	47 Wespen, hunne verblijfplaatsen en de lasten die zij veroorzaken. 9, 1923, 15 Sept.

- 48 Korenoogst. 9, 1923, 15 Sept.
- 49 Stroo. 9, 1923, 29 Sept.
- 50 Zaaïen van winterrogge. 9, 1923, 13 Oct.
- 51 Vervoermiddelen. 9, 1923, 20 Oct.
- 52 Het oude Willemsveld bij Diever. 9, 1923, 10 Nov.
- 53 Huurplaatsen. 9, 1923, 17 Nov.
- 54 Over landbouwinkomsten. 9, 1923, 24 Nov.
- 55 Electriciteit. 9, 1923, 8 Dec.
- 56 Januari de spinstertijd in Drenthe. 10, 1924, 19 Jan.
- 57 Gemeentelijk boschbedrijf. 10, 1924, 23 Febr.
- 58 Stalmest en bemesting daarmede. 10, 1924, 26 April.
- 59 Iets over boermarken in Drenthe. 10, 1924, 3 Mei.
- 60 De rundveeziekte genaamd „wee” of „weerweide”. 10, 1924, 5 Juni.
- 61 De „scheperijen” in Drenthe. 10, 1924, 19 Juli.
- 62 Over Drentsche esschen, korenoogst en werkvolk. 10, 1924, 9 Aug.
- 63 Tuinbouwondernemingen in Drenthe. 10, 1924, 16 Aug.
- 64 Landbouwwontwikkeling op het heideveld in Drenthe. 10, 1924, 6 Sept.
- 65 Groote weilanden. 10, 1924, 25 Oct.
- 66 Verkoopingen van vaste goederen, bod- en strijkgelden in Drenthe. 10, 1924, 22 Nov.
- 67 Dorschen. 10, 1924, 22 Nov.
- 68 Suikerbietenteelt op zandgronden. 10, 1924, 20 Dec.
- 69 Heideontginning. 11, 1925, 17 Jan.
- 70 De vlekziekte bij varkens en hare bestrijding met serum. 11, 1925, 24 Jan.
- 71 Over het voorkomen, het gebruik en de bestrijding van brandnetels. 11, 1925, 4 April.
- 72 Ploegen als landbouwwerktuigen en ploegen als landbouwwerk. 11, 1925, 4 Juli.
- 73 Door korenveld en groenland. 11, 1925, 18 Juli.
- 74 De boer in zijn bedrijf. 11, 1925, 8 Aug.
- 75 De daken op de boerenhuizen. (Stroo-
dak, rietdak, pannendak). 11, 1925, 22 Aug.
- 76 Uit de geschiedenis van den landbouw op de noordelijke zandgronden. 11, 1925, 26 Sept.
- 77 De longwormziekte bij het jonge rund-
vee. 11, 1925, 17 Oct.
- 78 De kleine boerenplaatsjes en de land-
arbeiderswet. 11, 1925, 7 Nov.
- 79 Het kleine landbouwbedrijf en de aard-
appelteelt in Drenthe. 11, 1925, 5 Dec.
- 80 November in het Drentsch landbouw-
bedrijf en volksleven. 11, 1925, 12 Dec.
- 81 December. Het volksleven der land-
bouwbevolking in Drenthe. 11, 1925, 26 Dec.
- 82 De jaarwisseling in het landbouwbedrijf. 12, 1926, 2 Jan.
- 83 Het vroegere volksgeloof omtrent Licht-
misdag. Een verdwenen jeugdvermaak
in verband met vroegere landbouw-
toestanden. 12, 1926, 30 Jan.
- 84 Landaankoop en kleine landbouw-
bedrijven. 12, 1926, 13 Febr.
- 85 Maart. De ooienscheper en de schapen-
houderij in Drenthe. Landbouwwerk.
Gunstige en ongunstige voorjaren. 12,
1926, 27 Febr.
- 86 De maand April, Paschen en de folklore
van Drenthe. 12, 1926, 10 April.
- 87 De maand April. Werkzaamheden.
Landelijke toestanden. 12, 1926, 24 Apr.
- 88 Landhuur en bemesting. 12, 1926,
15 Mei.
- 89 De winterrogge in Drenthe en het voor-
jaar. 12, 1926, 29 Mei.
- 90 Een hooïing in den vroegeren en den
tegenwoordigen tijd. Hooiers in dagloon.
12, 1926, 10 Juni.
- 91 Korenoogst en ontginning. 12, 1926,
28 Aug.
- 92 Winterrogge. 12, 1926, 11 Sept.
- 93 De landbouw als bestaansmiddel in
Drenthe. 12, 1926, 11 Sept.
- 94 October. De vroegere veenboekweit-
cultuur en de tegenwoordige aardappel-
teelt en uitvoer. 12, 1926, 23 Oct.
- 95 Het huiselijk leven der landbouwers in
November in den vroegeren en den
tegenwoordigen tijd. 12, 1926, 6 Nov.

- 96 Slachtmaand, slachtvee en slachtgewoonten. 12, 1926, 20 Nov.
- 97 Landwaarde Drenthe. 12, 1926, 27 Nov.
- 98 De heideschappen. 12, 1926, 25 Dec.
- 99 De stalmostproductie en de ontginningen in Drenthe. 12, 1926, 25 Dec.
- 100 Korenbloemenbestrijding en rijenteelt voor de winterrogge. 13, 1927, 26 Maart.
- 101 Natuurweiden en nieuwe weiden op ontginningsgronden. 13, 1927, 16 April.
- 102 Slecht weer in Mei. 13, 1927, 4 Juni.
- 103 Ontginning en grondverbetering. 13, 1927, 25 Juni.
- 104 De varkenshouderij. 13, 1927, 9 Juli.
- 105 Grasverkoopingen. 13, 1927, 16 Juli.
- 106 Hooioogst. 13, 1927, 30 Juli.
- 107 Slecht weer in Augustus. 13, 1927, 20 Aug.
- 108 De inkomsten van het landbouwbedrijf. 13, 1927, 3 Sept.
- 109 De jaarwisseling in het huiselijk leven. 13, 1927, 31 Dec.
- 110 Het spinnen en het gebruik van het spinnewiel. 14, 1928, 14 Jan.
- 111 Dienstdoend personeel in het landbouwbedrijf. 14, 1928, 7 Juni.
- 112 De paardenfokkerij. 14, 1928, 26 Juli.
- 113 Des schepers belooning vóór en na 1900. 14, 1928, 4 Oct.
- 114 Kweekenbestrijding in het bouwland. 14, 1928, 1 Nov.
- 115 Een kwarteeuw zonder heideschappen. 15, 1929, 8 Aug.

CULTURA.

- 116 Het verenigingsleven in Drenthe. 25, 1913, 261—272.
- 117 Een jaar in het landbouwleven in Drenthe. 30, 1918, 81—108.
- 118 Een en ander over de rundveehouderij in Drenthe. 30, 1918, 259—268.
- 119 Oorsprong en ontwikkeling van het landbouwbedrijf in Drenthe. 31, 1919, 254—274, 279—287.
- 120 Het bewaren van koren in Drenthe. 31, 1919, 360—369.
- 121 De Drentsche korenessen. 33, 1921, 128—143.

- 122 Boerhout in Drenthe. 34, 1922, 445—446.
- 123 Stalvoeding van het vee in den winter in Drenthe. 35, 1923, 97—99.
- 124 Zaaikoren in Drenthe. 35, 1923, 288—289.

LANDBOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

- 125 Het drenken van het rundvee gedurende den staltijd. 36, 1924, 149—151.
- 126 Rundveefokkerij en verkoop in Drenthe. 37, 1925, 178—181.
- 127 Heidevelden, boschcultuur en schapenhouderij in Drenthe. 37, 1925, 207—211.
- 128 De uitkomsten van het landbouwbedrijf in de omgeving van Drenthe. 38, 1926, 275—284.
- 129 Werkzaamheden in ledige uren in vroeger tijd in Drenthe. 38, 1926, 372—376.
- 130 Zuivelproductie vóór de totstandkoming van boterfabrieken in Drenthe. 39, 1927, 410—417.
- 131 De heideontginning. 40, 1928, 709—713.
- 132 Van heideveld tot cultuurgrond. 42, 1930, 272—277.
- 133 De landarbeiders in Drenthe. 43, 1931, 378—382.
- 134 Veeverzorging in den vroegeren en in dezen tijd. 44, 1932, 28—31.

DRENTE.

- 134a Aal Plechten. 1, 1929, Juli.
- 134b Kouwgies. 1, 1929, November.
- 134c Hekserij. 1, 1930, Februari.
- 134d Laamer bogen. 1, 1930, Mei.
- 135 Borger. 2, 1931, April.
- 136 't Börgerder Waarkhoes. 3, 1931, Juni.
- 137 Boerenwichter. 3, 1931, October.
- 138 Windmeulen. 3, 1931, November.
- 139 Winteraoventngen in Drentsche daorpen. 3, 1931, December.
- 140 'n Rustige vrijerij. 4, 1932, Juli.
- 141 Drentsche wiesheid. 4, 1932, November.
- 142 Drentsche oetspraaken. 4, 1932, December.

- 143 Van staarke kerrels. 5, 1934, Mei.
- 144 De doomnei en de dokter. 7, 1935, September.

DRENTSCH LANDBOUWBLAD.

- 145 Distels, 1, 1917, 22 Sept.
- 146 Mei-memorie. 2, 1918, 11 Mei.
- 147 Bestrijding van russen. 5, 1921, 2 Juni.
- 148 De hennep-teelt in Drenthe en 't verwerken van hennep. 5, 1921, 22 Sept.
- 149 Het beaarden van groenland. 6, 1922, 10 Aug.
- 150 Iets over kweeken. 6, 1922, 13 Sept.
- 151 Huur- en koopwaarde van bouwland in Drenthe. 7, 1923, 1 Maart.
- 152 De slooten om de Drentsche groenlanden. 7, 1923, 5 April.
- 153 De bestrijding van parasieten bij het rundvee. 7, 1923, 12 April.
- 154 Het landbouwbedrijf en de werkloonen. 7, 1923, 3 Mei.
- 155 Dienstdoenden in het landbouwbedrijf. 7, 1923, 18 Oct.
- 156 Brandgevaar bij landbouwershuizen. 7, 1923, 23 Aug.
- 157 Koop- en huurwaarde van grond. 7, 1923, 15 Nov.
- 158 Klein landbouwbedrijf in Drenthe. 8, 1924, 3 Jan.
- 159 Het winterkoren op de Drentsche essen. 8, 1924, 31 Jan.
- 160 Over weidedistels, brandnetels en korenbloemen. 8, 1924, 27 Maart.
- 161 Landwaarde. 8, 1924, 22 Mei.
- 162 De kleine landbouwbedrijven in Drenthe en hunne ontwikkeling. 8, 1924, 10 Juli.
- 163 Toenemende schapenhouderij in het klein landbouwbedrijf. 8, 1924, 11 Sept.
- 164 De geit in het grooter en kleinere landbouwbedrijf. 8, 1924, 25 Sept.
- 165 De gevolgen van het delven van aardappelen voor het land. 8, 1924, 2 Oct.
- 166 Iets over „bam”. (wilde grassoort). 8, 1924, 13 Nov.
- 167 Groenlandsdammen met doorlatingsvermogen. 8, 1924, 20 Nov.
- 168 De heideontginning in Drenthe op andere banen. 8, 1924, 18 Dec.
- 169 Het roggeacckoord van den ouden en de landhuurprijzen van den nieuwen tijd in Drenthe. 9, 1925, 15 Jan.
- 170 De verhouding tusschen koop- en huurprijzen van landerijen in Drenthe. 9, 1925, 5 Febr.
- 171 De teelt van tuinboonen in Drenthe. 9, 1925, 7 Mei.
- 172 Dorpsbranden. 9, 1925, 18 Juni.
- 173 Het verdwijnen der natuurweiden in oostelijk Drenthe. 9, 1925, 25 Juni.
- 174 Het bouwen van korenmijten. 9, 1925, 6 Aug.
- 175 De heidevelden en de ontginningen in onze provincie. 9, 1925, 24 Sept.
- 176 Het reinigen van slooten bij het groenland. 9, 1925, 19 Nov.
- 177 Een terugblik in het landbouwbedrijf. 10, 1926, 21 Jan.
- 178 Afgegraven veengrond. 10, 1926, 15 April.
- 179 Goorngrond en tuinbouw. 10, 1926, 13 Mei.
- 180 Land koopen. 10, 1926, 19 Aug.
- 181 Ervaringen met gier. 10, 1926, 26 Aug.
- 182 De hazelaar in Drenthe. 10, 1926, 23 Sept.
- 183 Een verdwijnende plant der Drentsche essen. 11, 1927, 7 April.
- 184 De blaar als voorjaars-ziekteverschijnsel bij het rundvee. 11, 1927, 5 Mei.
- 185 Gras maaïen en hooïen. 11, 1927, 7 Juli.
- 186 De kennis der Drentsche korenesschen. 11, 1927, 14 Juli.
- 187 De Drentsche „bouw”. 11, 1927, 28 Juli.
- 188 De hennep-teelt. 11, 1927, 15 Sept.
- 189 De ontginning van veengronden in oostelijk Drenthe. 11, 1927, 29 Sept.
- 190 De bijenhouderij in oostelijk Drenthe. 11, 1927, 3 Nov.
- 191 Drentsche veeziekten. 11, 1927, 1 Dec.
- 192 Iets over ontginningsziekte. 12, 1928, 2 Aug.
- 193 De haververbouw van dit jaar. 12, 1928, 9 Aug.
- 194 Goorngronden. 14, 1930, 15 Mei.

EERELMANS ALMANAK. ¹⁾

- 195 De oude zielverkooper, 12, 1893.
- 196 Hij wol 't wijten, 12, 1893.
- 197 Het gesloopte huis, 30, 1911.
- 198 De kermiskoek of hoe hij aan eene vrouw kwam, 30, 1911.
- 199 Saomenspraak tusken Gert en Loeks an de Rammelbek, 'n plaos tusken 't veen en 't zaand hierzoo, 30, 1911.
- 200 Welke dieren hielden zich in vroegere eeuwen op in de Groninger en Drentsche venen? 30, 1911.
- 201 De boer en zijne paarden, 30, 1911.
- 202 Twee kameraden, twee boeren, 30, 1911.
- 203 Boer Jans zien raize naar stad, 30, 1911.
- 204 Het geld, 31, 1912.
- 205 Van een onderwijzer en een boer of iets over Drenthe en Westerwolde, 31, 1912.
- 206 Van de aolde en de neie tied, 31, 1912.
- 207 Roelfooms hof, 31, 1912.
- 208 Hoe Hinderk Hakselstein zols an 'n vrouw kommen is, 31, 1912.
- 209 Van Drenthe, Westerwolde en wat er tusschen beide ligt, 31, 1912.
- 210 De steenhoopen in de gemeente Borger, 32, 1913.
- 211 Wat verhaol Lange Leffert verteld was, 32, 1913.
- 212 Het hutje van Jan Griet, 32, 1913.
- 213 Nog ongetrouwd, 32, 1913.
- 214 Ten oosten van den Hondsrug, 32, 1913.
- 215 De oude Rus, 32, 1913.
- 216 Uit de aantekeningen van meesters Hein, 35, 1916.
- 217 De dieren als weersvoorspellers, 35, 1916.
- 218 De man van den nieuwen tijd, 35, 1916.
- 219 Jan Smak, 35, 1916.
- 220 Een Raadsvergadering te Ruttenstein, 35, 1916.
- 221 Boomen bij huis, 36, 1917.
- 222 Hoe Bareld aan eene vrouw kwam, 36, 1917.
- 223 Een en ander over de korenmolens van oostelijk Drenthe, 36, 1917.
- 224 De Blesjesboer, 36, 1917.

- 225 De aardappel en zijne behandeling, 37, 1918.
- 226 Een dag waarop de wereld vergaan zou, 37, 1918.
- 227 Boerschappen en markeverdeeling, 37, 1917.
- 228 Jan Reks en Geert Took, 37, 1917.
- 229 Huizen in het groen, 37, 1917.
- 230 Hoe Geert Langoor mit zien wief in Amsterdam kwam, 38, 1919.
- 231 Morgengezicht bij de Hunze, 38, 1919.
- 232 Woninghuur en woningbouw, 38, 1919.
- 233 Straatzangers en dorpsmuzikanten, 38, 1919.
- 234 Huizenbouw en gemeenschapsleven, 44, 1925.
- 235 Het Binnenveen, 44, 1925.
- 236 Van den spienstertijd, 44, 1925.
- 237 Als men eens door de velden gaat, 44, 1925.

EIGEN VOLK. ²⁾

- 238 De nabuurschappen ten platten lande in Drenthe, 1, 1929, 259—260.
- 239 Roldermarkt, 1, 1929, 260—261.
- 240 Reptielen en amphibieën, 1, 1929, 284—285.
- 241 Slachtvisites, 1, 1929, 285—286.
- 242 Wat kleinegheden oet Drenth, in doagliekse spraok, 3, 1931, 107—109.
- 243 De eerste dag van 't jaor, 4, 1932, 261—263.
- 244 't Meulenhoesien, 5, 1933, 48.
- 245 Oet de schutterstied van 't jaor daarteg, 5, 1933, 57.
- 246 Dagwaark dorsken, 6, 1934, 213—214.
- 247 Koenen koedriever, 6, 1934, 214—215.
- 248 De Brammershoop op 't Ellertsveld in Drenth, 6, 1934, 215.
- 249 Boermarken, 6, 1934, 215—216.
- 250 Drentsche schepers, 6, 1934, 216—217.

HAZELHOFF'S ALMANAK. ³⁾

- 251 Wie was de roodste? 90, 1903.
- 252 Van de aibert 'n dit en dat, 90, 1903.
- 253 De hoaze, 90, 1903.
- 254 Het verhaal van Grim, 91, 1904.

¹⁾ Van deze almanak hebben wij alleen de genoemde jaargangen kunnen raadplegen. De samenstelling is dus zeer onvolledig.

²⁾ Jaargang 1—6 gecontroleerd.

³⁾ Jaargangen 100, 103—111 en 120 niet gecontroleerd.

- 255 Een handje. 91, 1904.
- 256 Ein Menskenvreter. 91, 1904.
- 257 Een vreemd dier. 91, 1904.
- 258 Vrouw Pippelhof van Pappelburg en haar poes. 91, 1904.
- 259 De landbouwvereniging van Klap:-looërveen. 92, 1905.
- 260 Hoe een heideveld er uit ziet en wat daarop gebeurde. 92, 1905.
- 261 Pierwaier. 92, 1905.
- 262 De rommelpot of hot-fot. 92, 1905.
- 263 Musken Grietien en Sprao'n Gert. 92, 1905.
- 264 Op een bed zijn en niet slapen. 92, 1905.
- 265 Het Paaschvuur. 93, 1906.
- 266 Uit de dienstjaren van Jan Kuk. 93, 1906.
- 267 Drei draacht geld. 93, 1906.
- 268 Een moedige meid. 93, 1906.
- 269 Een afgelegen landstreek. 93, 1906.
- 270 Hofleverantie van knollen. 93, 1906.
- 271 Een en ander over heksen en heksen-werk. 93, 1906.
- 272 Over diensten en dienstvolk. 93, 1906.
- 273 Vlas. 94, 1907.
- 274 Een reisplan. 94, 1907.
- 275 De geloofsbrieven van Berentienis Kromslag. 94, 1907.
- 276 Over het veenbranden en nog wat. 94, 1907.
- 277 'n Gedenkschrift. 94, 1907.
- 278 Een leven verloren 'n leven gered. 94, 1907.
- 279 'n Guie vereinegeng. 95, 1908, 16—28.
- 280 Kasper Klont. 95, 1908, 49—62.
- 281 Eene vrouw die goed pronken kon. 95, 1908, 65—77.
- 282 Wal Muller zain Gerriet mie vertelde. 95, 1908, 78—87.
- 283 De gevulde wieme. 95, 1908, 94—114.
- 284 Abrams handelszaak. 95, 1908, 117—127.
- 285 De Zegenakker. 96, 1909, 8—21.
- 286 De oude vioolspeler. 96, 1909, 30—33.
- 287 Marie's zorgen. 96, 1909, 50—63.
- 288 Uit Grootmoeders oude kast. 96, 1909, 76—93.
- 289 'n Brief. 96, 1909, 94—106.
- 290 De nieuwe onderwijzer in de landbouw-kunde. 96, 1909, 116—121.
- 291 Een en ander uit de geschiedenis van Groningen en Drenthe. 97, 1910, 8—29.
- 292 Groninger grasmaaiers. 97, 1910, 42—58.
- 293 Westerwolder jonkvolk. 97, 1910, 59—69.
- 294 Oude rechtspraak. 97, 1910, 86—102.
- 295 In boer Leinhof's kamer. 97, 1910, 108—112.
- 296 Een pleizierige onder het landvolk. 97, 1910, 113—123.
- 297 Jan Bitterbaarg en Hille Habbelstuk op Zuudlaormaark. 98, 1911, 17—26.
- 298 De goede gemeente. 98, 1911, 31—39.
- 299 Niet al te genadig. 98, 1911, 49—61.
- 300 Hoe de boerinnen in Drenth stoeten bakt. 98, 1911, 80—89.
- 301 Het hart van Leentje. 98, 1911, 90—102.
- 302 Gele Geert. 98, 1911, 103—111.
- 303 Uit het boerenleven. 98, 1911, 112—114.
- 304 Oudejaarsavond-Nieuwjaarsdag. 99, 1912, 6—14.
- 305 Hoe de vader trouwde en hoe de zoon trouwde. 99, 1912, 16—27.
- 306 Een gansje. 99, 1912, 28—32.
- 307 Dinsdagmorgennieuws. 99, 1912, 33—39.
- 308 De jonge soldeerder. 99, 1912, 42—58.
- 309 De stok. 99, 1912, 59—63.
- 310 Uit het volksleven. 99, 1912, 63—64.
- 311 Van Wicher Warrels. 99, 1912, 68—91.
- 312 Op Beppen Wasschop. 99, 1912, 95—99.
- 313 Zien tweede houwelk. 99, 1912, 100—113.
- 314 Iets over honden. 99, 1912, 114—127.
- 315 Uit de geschiedenis van Hazelhoff's almanak. 101, 1914, 6—16.
- 316 Lammechien en heur vee. 101, 1914, 28—37.
- 317 Albert Stimmel en zijn zoon. 101, 1914, 42—57.
- 318 De beide Machiels en hunne afstamme-lingen. 101, 1914, 65—78.
- 319 Een onafhankelijkheidsfeest voor 50 jaren. 101, 1914, 79—81.
- 320 De ontginning van de Groninger en de Drentsche Veenkoloniën. 101, 1914, 82—88.
- 321 Dominé's beroep en Willems huwelijk. 101, 1914, 89—100.
- 322 Kermis vieren op het platte land. 101, 1914, 101—116.

- 323 Vlas en linnen. 101, 1914, 117—123.
- 324 Voor honderd jaar. 102, 1915, 6—16.
- 325 Kort en goed. 102, 1915, 16.
- 326 De appelboer. 102, 1915, 17—25.
- 327 Muike en nichtje. 102, 1915, 26—36.
- 328 Uit de oude en de nieuwe tijd. 102, 1915, 26—39.
- 329 Gerrit de Nachtwoacht. 102, 1915, 42—59.
- 330 Steven in 1830. 102, 1915, 60—62.
- 331 Eene geschiedenis uit Zandwijk. 102, 1915, 65—74.
- 332 Twee soldatenbrieven. 102, 1915, 75—85.
- 333 Iets over de grasmaaiers. 102, 1915, 86—98.
- 334 Een menschenleven. 102, 1915, 99—114.
- 335 De ruitensnijder. 102, 1915, 115—123.
- 336 Oorzaken en gevolgen. 112, 1925, 8—16.
- 337 De ontwikkeling der menschelijke geslachten. 112, 1925, 17—25.
- 338 De zeuven ruters. 112, 1925, 26—34.
- 339 Bloode Piet. 112, 1925, 37—42.
- 340 Voor niets. 112, 1925, 43—47.
- 341 Henderk Bats. 112, 1925, 65—70.
- 342 Een bruiloft bij de veenarbeiders. 112, 1925, 71—78.
- 343 Wat een vrouw van een man maken kan. 112, 1925, 79—89.
- 344 Redacteur van een landbouwblad. 112, 1925, 90—96.
- 345 Dorpsbranden. 112, 1925, 97—102.
- 346 Loopen. 112, 1925, 112—117.
- 347 Een schilder in ons dorp. 113, 1926, 7—18.
- 348 De boerenwagen. 113, 1926, 19—28.
- 349 Gelderschen in Drenthe. 113, 1926, 29—42.
- 350 Boerenplaatsen. 113, 1926, 43—54.
- 351 Veemarkt en kermis. 113, 1926, 74—85.
- 352 De liefde van een oude vrouw voor het landbouwbedrijf. 113, 1926, 87—92.
- 353 De weg over de heide. 113, 1926, 93—102.
- 354 Een wintertocht over de heide. 113, 1926, 104—107.
- 355 Een zomertochtje over de heide. 113, 1926, 107—109.
- 356 Iets over paarden. 113, 1926, 115—117.
- 357 Een onverwacht geschenk. 114, 1927, 6—14.
- 358 Uit het volk. 114, 1927, 15—23.
- 359 Veenarbeiders. 114, 1927, 24—33.
- 360 In Stippelstein. 114, 1927, 34—42.
- 361 't Hoekperfect. 114, 1927, 43—47.
- 362 De vischvangst in de Hunzestreken. 114, 1927, 50—55.
- 363 De zorg voor een krachtig nageslacht. 114, 1927, 60—70.
- 364 Pluk. 114, 1927, 71—77.
- 365 De laatste der Mohikanen. 114, 1927, 78—86.
- 366 Het boerhoren. 114, 1927, 87—95.
- 367 Jan Pamper. 114, 1927, 96—105.
- 368 Kermis viere. 114, 1927, 106—114.
- 369 Oud worden. 115, 1928, 7—12.
- 370 De eerste onderwijzer der jeugd. 115, 1928, 13—18.
- 371 Aan den rand van een heideveld. 115, 1928, 19—32.
- 372 Huishoudelijke zaken. 115, 1928, 33—41.
- 373 Domine's feesten. 115, 1928, 50—56.
- 374 Onzen pander. 115, 1928, 60—65.
- 375 Jan. 115, 1928, 66—72.
- 376 Heerschaps Harmtje. 115, 1928, 73—83.
- 377 Gerretje. 115, 1928, 87—97.
- 378 Zitten blijven. 115, 1928, 98—106.
- 379 Gelukkig zonder geld of goed. 116, 1929, 7—12.
- 380 Leven en leeren. 116, 1929, 13—21.
- 381 Verleden, heden en toekomst van een echtpaar. 116, 1929, 27—35.
- 382 De botermakerskunst. 116, 1929, 36—45.
- 383 De ooievaarsnesten. 116, 1929, 46—47.
- 384 Het ei en het gebruik van eieren. 116, 1929, 50—57.
- 385 Het verloren vee. 116, 1929, 61—71.
- 386 Hammen of schinken. 116, 1929, 72—80.
- 387 Het meer van ons dorp. 116, 1929, 81—88.
- 388 Van een paar bergjes. 116, 1929, 89—96.
- 389 Zandverstuiving. 116, 1929, 97—105.
- 390 Van af mijn overgrootvaders tijd. 116, 1929, 106—109.
- 391 De laatste van 365. 116, 1929, 110—117.
- 392 Het veen. 117, 1930, 7—15.
- 393 Het lange en het korte jaar. 117, 1930, 16—18.

- 394 De schoorsteenveger Sjoerd en Sjegel. 117, 1930, 19—24.
- 395 Eene beschouwing over de domheid der menschen. 117, 1930, 25—35.
- 396 Opmerkingen van een wagenbewaker. 117, 1930, 36—41.
- 397 Wat er in het jaar gebeurt. 117, 1930, 50—68.
- 398 Tijdsbepaling in de toekomst. 117, 1930, 72—79.
- 399 De koopman in stofzuigers. 117, 1930, 85—90.
- 400 Grootvaders letterkundigenalatschap. 117, 1930, 91—99.
- 401 Uit het oude volksleven. 117, 1930, 101—107.
- 402 Blanke Rina. 118, 1931, 7—23.
- 403 De nieuwe heerschap. 118, 1931, 24—35.
- 404 Pinkstermaandag. 118, 1931, 42—50.
- 405 Ietemeuje en herschupsvrouw. 118, 1931, 51—58.
- 406 Een treewagen. 118, 1931, 61—66.
- 407 De steenhoopen in Drenthe. 118, 1931, 67—72.
- 408 Winkelier en tapper. 118, 1931, 73—79.
- 409 Herinneringen van een 70 jarige. 118, 1931, 80—89.
- 410 De nieuwe straatweg. 118, 1931, 90—94.
- 411 Winteravond. 118, 1931, 95—102.
- 412 Tijdsbepaling. 118, 1931, 103—109.
- 413 Menschen. 119, 1932, 7—12.
- 414 Ieder moet de zijne hebben. 119, 1932, 12—16.
- 415 Jaren van heugenis. 119, 1932, 17—21.
- 416 Over veeziekte. 119, 1932, 22—25.
- 417 Wat niet heugen mag. 119, 1932, 26—29.
- 418 Zangers. 119, 1932, 30—33.
- 419 Windkorenmolens. 119, 1932, 34—38.
- 420 Volkszang en kermisdeunen. 119, 1932, 42—47.
- 421 De maan en de weersgesteldheid. 119, 1932, 49—52.
- 422 Jan Gelder. 119, 1932, 53—56.
- 423 Golden ooriezers en hooge hoeden. 119, 1932, 60—64.
- 424 Steenmenners. 119, 1932, 65—68.
- 425 Om geld uit. 119, 1932, 69—74.
- 426 Veehouderij. 119, 1932, 74—80.
- 427 Zeuven paoren in een Meitied. 119, 1932, 81—85.
- 428 Jan Vieling en zijne nicht. 119, 1932, 86—95.
- 429 Een lief plekje. 119, 1932, 95—100.
- 430 Boerenleven. 121, 1934, 7—14.
- 431 De verloren bruid. 121, 1934, 15—24.
- 432 De laatste windmolen. 121, 1934, 25—31.
- 433 Een molenaarsknecht. 121, 1934, 32—36.
- 434 De worstrooster. 121, 1934, 37—39.
- 435 Een bijzondere kermisvreugde. 121, 1934, 42—46.
- 436 Poedel. 121, 1934, 60—67.
- 437 De sneeuw. 121, 1934, 68—75.
- 438 In 't Middelveen. 121, 1934, 76—84.
- 439 Een Drentsch Amerika. 121, 1934, 85—89.
- 440 Huiselijk leven. 121, 1934, 89—90.
- 441 Verkoop van vaste goederen. 121, 1934, 91—98.
- 442 Het geld in verschillende tijden. 121, 1934, 99—105.
- 443 Boer worden. 121, 1934, 106—110.
- 444 Een voetganger. 122, 1935, 7—14.
- 445 Fennechien oet d'Aark. 122, 1935, 15—21.
- 446 Uit de jonkheid. 122, 1935, 22—30.
- 447 Menschen uit den boerenstand, 122, 1935, 31—36.
- 448 Gerrit Stief. 122, 1935, 37—41.
- 449 Van roovers uit den ouden tijd. 122, 1935, 42—47.
- 450 Renen Mans. 122, 1935, 50—52.
- 451 Het schoone geslacht. 122, 1935, 53—59.
- 452 De drinkwatervoorziening ten platte lande. 122, 1935, 60—67.
- 453 De winteravonden. 122, 1935, 71—78.
- 454 Oude Deen. 122, 1935, 79—85.
- 455 De spijkerboom te Ide. 122, 1935, 90—96.
- 456 'n Erappelmaol. 122, 1935, 97—98.
- 457 Naomgenooten. 122, 1935, 99—101.
- 458 Dokter Swegel. 123, 1936, 7—13.
- 459 Onze veehandel. 123, 1936, 14—27.
- 460 Twee neven. 123, 1936, 28—38.
- 461 Het paard van den dominé. 123, 1936, 39—45.
- 462 Jan Oedels en zien dochter. 123, 1936, 50—59.
- 463 Groote Hendrik. 123, 1936, 60—68.
- 464 Standen. 123, 1936, 73—83.

- 465 Rielen Zwaontien en Jopk Narreng. 123, 1936, 84—90.
- 466 De boerenplaats van Jan Alberts. 123, 1936, 93—99.
- 467 Leem als bouwmetaal. 123, 1936, 100—107.
- 468 De eerste levensjaren van Jan Simpel. 123, 1936, 107—110.

LANDBOUWKRAANT VAN DE NOORD-OOSTER.

- 469 Slechte uitkomsten voor de „weiders”. 1, 1904, 10 Sept.
- 470 Zaaïen van de winterrogge. 1, 1904, 1 Oct.
- 471 Verzekeringsfondsen. 1, 1904, 12 Nov.
- 472 Verkoop van stroo. 2, 1905, 5 Aug., 12 Aug.
- 473 Aardappel-varieteits-proefveld. 2, 1905, 4 Nov.

LANDBOUWCOURANT VOOR DE VEENKOLONIEN.

- 474 Bebossching van eschgronden. 5, 1908, 12 Dec.
- 475 Aardappelcultuur. 5, 1908, 24 Oct.
- 476 Aardappelbouw. 5, 1908, 12 Dec.
- 477 Uit de veenderij. 7, 1910, 14 April.
- 478 Friesche schapen. 7, 1910, 10 Nov.
- 479 Over ontginning. 7, 1910, 10 Nov.
- 480 De veehouderij in Drenthe. 12, 1915, 19 Aug.
- 481 Roggebouw in Drenthe. 12, 1915, 9 Sept.
- 482 Ontginningen op den Drentschen Hondsrug. 13, 1916, 22 Juni.
- 483 De roggeogst. 14, 1917, 12 Juli.
- 484 Borger, 6 Aug. 18, 1921, 12 Aug.
- 485 Van zaaïrogge en zaaïtijd. 18, 1921, 2 Sept.
- 486 De teelt van fabrieksaardappels. 19, 1922, 24 Febr.
- 487 De vroegere en de tegenwoordige regeling van landbouwwerkzaamheden. 19, 1922, 8 Sept.
- 488 Uit oostelijk Drenthe. 19, 1922, 22 Sept.
- 489 De jaar- en veemarkten in oostelijk Drenthe. 19, 1922, 15 Sept., 22 Sept., 29 Sept.
- 490 Vroegere en tegenwoordige landarbeid in Drenthe. 19, 1922, 6 Oct.

- 491 De invloed van den veenkolonialen — op den Drentschen landbouw. 19, 1922, 13 Oct., 20 Oct.
- 492 Bijenhoudery. 19, 1922, 20 Oct.
- 493 De ontginningen in Drenthe. 19, 1922, 27 Oct.
- 494 Schepers van den ouden en nieuwen tijd in Drenthe. 19, 1922, 3 Nov.
- 495 Koop- en huurwaarde van gronden in O. Drenthe. 19, 1922, 10 Nov.
- 496 Het bewaren van aardappelen tegen vorst. 19, 1922, 24 Nov.
- 497 Veranderingen in Drenthe. 19, 1922, 1 Dec.
- 498 De groenlanden in oostelijk-Drenthe en het werk voor hun onderhoud. 19, 1922, 15 Dec.
- 499 De winsten van het landbouwbedrijf. 19, 1922, 22 Dec.
- 500 Het korengewas in den winter. 20, 1923, 19 Jan.
- 501 Wisselbouw op zandgronden. 20, 1923, 16 Febr.
- 502 Boermarken in Drenthe. 20, 1923, 16 Febr.
- 503 Drentsche vrouwen en Drentsche dorpszedes. 20, 1923, 23 Febr.
- 504 Drinkwatervoorziening voor het vee. 20, 1923, 23 Febr.
- 505 De rijenteelt voor winterrogge. 20, 1923, 6 April.
- 506 Over grondverkaveling in Oostelijk Drenthe. 20, 1923, 13 April.
- 507 De bouwlandvermeerdering in het oosten van Drenthe. 20, 1923, 20 April.
- 508 Gronden voor kleinlandbouwbedrijf. 20, 1923, 27 April.
- 509 De groenlanden in het oosten van Drenthe. 20, 1923, 3 Mei.
- 510 Het electrische licht in de veestallen. 20, 1923, 3 Mei.
- 511 Vruchttopvolgving van rogge na aardappels. 20, 1923, 10 Mei.
- 512 Het gewas der Drentsche korenesschen. 20, 1923, 24 Mei.
- 513 Bod- en strijkgelden. 20, 1923, 31 Mei.
- 514 De teelt van zaaïzaden en van oliehoudende zaden in oostelijk Drenthe. 20, 1923, 14 Juni.

- 515 Boermarkegronden in Oostelijk Drenthe. 20, 1923, 21 Juni.
- 516 De korenteelt in Oostelijk Drenthe. 20, 1923, 5 Juni.
- 517 Het eikenhout van Drenthe. 20, 1923, 12 Juni.
- 518 Huurwaarde van bouw- en groenland. 20, 1923, 19 Juli.
- 519 De korenoogst en zijne bewerking. 20, 1923, 2 Aug.
- 520 Iets over de ploegen. 20, 1923, 6 Sept.
- 521 De bewerking van het bouwland met den ploeg. 20, 1923, 13 Sept.
- 522 Het produceeren van stalmest en het gebruik daarvan. 20, 1923, 20 Sept.
- 523 Over boerenhuizen en bergruimte. 20, 1923, 4 Oct.
- 524 Breedwerpig zaaien. 20, 1923, 1 Nov.
- 525 Ontginningen en waterschappen. 20, 1923, 15 Nov.
- 526 Klassificatie van gronden. 20, 1923, 6 Dec.
- 527 De varkenshouderij en de voordeelen daarvan. 21, 1924, 6 Maart.
- 528 Over woonhuizen voor het klein landbouwbedrijf. 21, 1924, 27 Maart.
- 529 Het leven van den veenkolonialen boer en van den Drentschen zandgrondboer. 21, 1924, 10 April.
- 530 Zijn Oostelijk Drenthe en de Veenkoloniën tijdens den oorlog vooruit- of achteruitgegaan? 21, 1924, 10 April.
- 531 Veevoeding aan het eind van den winter. 21, 1924, 24 April.
- 532 De invloeden van den winter en het voorjaar op hooi- en weilanden. 21, 1924, 1 Mei.
- 533 Loonbepaling en arbeidsregeling. 21, 1924, 10 Juli.
- 534 Varkensziekten. 21, 1924, 28 Aug.
- 535 Aardappels als veevoedsel. 21, 1924, 18 Sept.
- 536 Over korenbroeij, het bewaren van koren en in verband daarmee over de daken der schuren. 21, 1924, 25 Sept.
- 537 Grondbezit en grondgebruik, groote en kleine landbouwbedrijven. 21, 1924, 9 Oct.
- 538 Winterroggezaai. 21, 1924, 30 Oct.
- 539 Hooi bewaren in den winter. 21, 1924, 31 Dec.
- 540 Vorst en winterrogge. 22, 1925, 22 Jan.
- 541 Varkenshouderij in de zand- en veenstreken van oostelijk Drenthe. 22, 1925, 19 Febr.
- 542 Het reinigen der groenlandslooten in oostelijk Drenthe. 22, 1925, 26 Febr.
- 543 Veeverzorging en veeziekten. 22, 1925, 5 Maart.
- 544 De vrije landverkoop in het openbaar. 22, 1925, 2 April.
- 545 Ervaringen omtrent mond- en klauwzeer. 22, 1925, 8 Mei.
- 546 Leemhoudende gronden in Oostelijk Drenthe. 22, 1925, 14 Mei.
- 547 Het landbouwbedrijf in Oostelijk Drenthe voor 50 jaar en nu. 22, 1925, 23 April.
- 548 De loop van de landprijzen in Oostelijk Drenthe. 22, 1925, 25 Juni.
- 549 Het vee weiden. 22, 1925, 16 Juli.
- 550 De korenesschen in Oostelijk Drenthe en de verdwenen bosschen. 22, 1925, 20 Aug.
- 551 Bouwland in de oorspronkelijke groenlanden. 22, 1925, 3 Sept.
- 552 De aardappelteelt en de grondverbetering in oostelijk Drenthe. 22, 1925, 24 Sept.
- 553 De tijd van het vee weiden. 22, 1925, 15 Oct.
- 554 Het gebruik van koren als veevoedsel. 22, 1925, 29 Oct.
- 555 De aardappelproductie en de volkswelvaart in Oostelijk Drenthe. 22, 1925, 12 Nov.
- 556 Landverkoop in Oostelijk Drenthe. 23, 1926, 18 Febr.
- 557 De varkenshouderij voor kleine landbouwbedrijven in Oostelijk Drenthe. 23, 1926, 8 April.
- 558 De landarbeidersplaatsjes. 23, 1926, 27 Mei.
- 559 Het vormen van kleine landbouwbedrijven. 23, 1926, 27 Mei.
- 560 Ervaring omtrent laat gezaaide winterrogge. 23, 1926, 3 Juni.
- 561 Grondwaarde in oostelijk Drenthe. 23, 1926, 10 Juni.

- 562 Landaankoop in oostelijk Drenthe. 23, 1926, 24 Juni.
- 563 Bergruimte voor landbouwgewassen. 23, 1926, 12 Aug.
- 564 Het bedekken van korenrijten tegen regenschade. 23, 1926, 19 Aug.
- 565 De daken van landbouwhuizen en schuren. 23, 1926, 16 Sept.
- 566 De aardappelteelt en het kleine landbouwbedrijf. 23, 1926, 30 Sept.
- 567 De wijze van land huren in oostelijk Drenthe. 23, 1926, 14, 21, 28 Oct.
- 568 Het houden van dekstieren in Drenthe. 23, 1926, 16 Dec.
- 569 Het houden van dekstieren. 24, 1927, 6 Jan.
- 570 De stalmestproductie. 24, 1927, 3 en 10 Maart.
- 571 De rogge in het voorjaar. 24, 1927, 24 Maart.
- 572 De kweek en de bestrijding daarvan. 24, 1927, 14 April.
- 573 Grondwaarde in de Drentsche zand- en veenstreken. 24, 1927, 28 April, 5 Mei, 12 Mei.
- 574 De jaarlijksche voordeelen van de veehouderij. 24, 1927, 19 Mei, 9 Juni.
- 575 Onze hooilanden. 24, 1927, 16 Juni.
- 576 De ledige bouwakkers. 24, 1927, 1 Sept.
- 577 Het bewaren van het koren. 24, 1927, 8 Sept.
- 578 Onze groenlanden in de regenjaren. 24, 1927, 22 Sept.
- 579 Tuingronden en goorngronden in den herfst. 24, 1927, 13 Oct.
- 580 De veehouderij in Drenthe. 24, 1927, 20 Oct.
- 581 Eenige opmerkingen omtrent het bewaren van pootaardappelen. 24, 1927, 20 Oct.
- 582 Haverteelt en roggebouw op zandgronden. 24, 1927, 3 Nov.

NIEUWE DRENTSCHE VOLKSALMANAK.

- 583 Het Borgerder Paoschvuur. 1, 1883, 66—69.
- 584 Van Borger naor Roldermaark. 1, 1883, 70—72.

- 585 Boerendrukke uit den ouden tijd. 2, 1884, 220—223.
- 586 De aole scheper. 8, 1890, 209—219.
- 587 Loon nao waarken of die te laot komp, hef zien recht verspeuld. 9, 1891, 128—139.
- 588 Twee heidelegenden. 10, 1892, 65—72.
- 589 Oude Dorpshuizen. 11, 1893, 188—193.
- 590 Roldermaark. 12, 1894, 80—85.
- 591 Iets over Drouwen. 12, 1894, 122—125.
- 592 Aolerwetse tiedverdeeling. 13, 1895, 113—116.
- 593 Wilm Wever. 14, 1896, 164—171.
- 594 Oet aolde en neie tiden. 1. Scholten Meul. 2. Oezpaander. 15, 1897, 119—133.
- 595 In de braokeltied. 15, 1897, 161—164.
- 596 Eenige mededeelingen omtrent het vinden van oudheidkundige voorwerpen in de gemeente Borger. 16, 1898, 98—102.
- 597 Over heui en bouw. 17, 1899, 107—115.
- 598 De seg. 18, 1900, 148—157.
- 599 Uit het Drentsche volksleven. Teemans Tijs en Tamsen Klaos. 19, 1901, 94—103.
- 600 Bruiloften in Drenthe. 20, 1902, 101—109.
- 601 Blikken in het verleden. 21, 1903, 61—79.
- 602 De garderobe van den Drentschen boer. 22, 1904, 155—174.
- 603 Van voorheen en thans. 24, 1906, 41—63.
- 604 Een merkwaardig leven. 25, 1907, 169—178.
- 605 Voorheen en nu. 26, 1908, 203—218.
- 606 Juffer-An. 27, 1909, 160—167.
- 607 De slaachter. 27, 1909, 190—199.
- 608 Eene vrouw uit het volk. 28, 1910, 62—74.
- 609 De kwartiesbaarg. 29, 1911, 35—40.
- 610 Het Borgerder meer. 29, 1911, 72—84.
- 611 De nieuwe smid. 30, 1912, 20—33.
- 612 Uit het volksleven. (Bijgeloof in Drenthe). 31, 1913, 40—54.
- 613 In d' goorns. 31, 1913, 162—170.
- 614 Nabuurschap. 32, 1914, 95—111.
- 615 De laatste jaren van den scheper. 33, 1915, 30—49.
- 616 Dagwerk-dorschen. Een bijdrage tot de landbouwwerkzaamheden der vorige eeuw. 35, 1917, 24—38.

- 617 Jaan Solders. 35, 1917, 56—63.
- 618 In oorlogsdagen. 36, 1918, 109—130.
- 619 Over korenessen en groenlanden in Drenthe. 37, 1919, 89—107.
- 620 Brandstofvoorziening. 38, 1920, 59—73.
- 621 De boerendeel in het Oud-Saksische woonhuis. 39, 1921, 37—48.
- 622 De hooitijd. 40, 1922, 41—56.
- 623 De vroegere vlasteelt in Drenthe en de bewerking van het vlas. 41, 1923, 133—142.
- 624 Een oud volksgebruik te Gees. 41, 1923, 145—151.
- 625 Een oud Drentsch gehucht voor 50 jaar en nu. 42, 1924, 21—34.
- 626 Een dorpsstoneel voor 60 jaar. 43, 1925, 38—44.
- 627 Het gebruik van koffie in Drenthe. 43, 1925, 45—52.
- 628 De Drentsche essen. 44, 1926, 22—33.
- 629 Uit onzen knapentijd. 45, 1927, 30—41.
- 630 De eerste radio-umroep in Drenth. 46, 1928, 16—20.
- 631 Uit een Drentsche familiegeschiedenis. 47, 1929, 35—43.
- 632 Gien bijgeloofveghheid. 48, 1930, 44—45.
- 633 Krenen Mans. 48, 1930, 82—83.
- 634 'n Erappelmaol. 48, 1930, 91.
- 635 Nieuwe woonplaatsen in Drenthe. 49, 1931, 83—87.
- 636 De nieuwe Drentsche Volksalmanak. 50, 1932, 15—17.
- 637 In het Hunsedal. 50, 1932, 88—93.
- 638 Het eikenhout in Drenthe. 51, 1933, 44—49.
- 639 De korenteelt in Drenthe. 52, 1934, 42—49.
- 640 De nachtwachten. 53, 1935, 29—32.
- 641 Armenzorg. 53, 1935, 61—65.

NIEUWE LANDBOUWCOURANT.

- 642 Ensilage en kunstmest. 3, 1885, 17 Jan.
- 643 Grondprijzen. 3, 1885, 24 Jan.
- 644 Nachtvorst. 3, 1885, 20 Juni.
- 645 Ontginning van dorpsweiden. 4, 1885, 3 Oct.
- 646 St. Jansrogge. 4, 1885, 7 November.
- 647 Belooning van de schepers. 4, 1885, 5 Dec.
- 648 Hakhout op eschgronden. 4, 1886, 9 Jan.

- 649 Houtverkoop. 4, 1886, 16 Jan.
- 650 Bijenteelt. 4, 1886, 6 Maart.
- 651 Kreupelheid bij loopvarkens. 4, 1886, 20 Maart.
- 652 Groene rogge als veevoedsel. 4, 1886, 8 Mei.
- 653 Boekweitcultuur. 4, 1886, 5 Juni.
- 654 Winnen van aalt. 5, 1886, 7 Aug.
- 655 Landbouw op het bovenveen. 5, 1886, 7 Aug.
- 656 Roggesoorten. 5, 1886, 28 Aug.
- 657 Aardappelteelt in de Veenkoloniën. 5, 1886, 4 Sept.
- 658 Yorkshire-varkens. 5, 1886, 30 Oct.
- 659 Bessenteelt. 5, 1887, 8 Jan.
- 660 Bemesting van grasland. 5, 1887, 12 Febr.
- 661 Boschbouw op eschgrond. 5, 1887, 27 Maart.
- 662 Lijnkoeken. 5, 1887, 9 April.
- 663 Afschaffing van de schapenteelt. 5, 1887, 7 Mei.
- 664 Gemeene weiden. 5, 1887, 4 Juni.
- 665 St. Jans-rogge. 6, 1887, 6 Aug.
- 666 „Te bee” werken. 6, 1887, 13 Aug.
- 667 Aardappelbouw op zandgronden. 6, 1887, 27 Aug.
- 668 Raapzaadteelt. 6, 1887, 17 Sept.
- 669 Paardenfokkerij. 6, 1887, 8 Oct.
- 670 Varkensfokkerij. 6, 1888, 21 Jan.
- 671 Weegschalen. 6, 1888, 25 Febr.
- 672 Beteugeling van zandverstuivingen. 6, 1888, 3 Maart.
- 673 Cichorei. 6, 1888, 3 Maart.
- 674 Huur van bouwland. 6, 1888, 3 Maart.
- 675 „Weerweide”. 6, 1888, 10 Maart.
- 676 Kunstmeststoffen. 6, 1888, 31 Maart.
- 677 Bestrijding van pauperisme. 6, 1888, 14 April.
- 678 Coöperatief optreden. 6, 1888, 19 Mei.
- 679 Vee prijzen. 7, 1888, 10 Nov.
- 680 Schapenhouderij. 7, 1889, 9 Febr.
- 681 Varkensfokkerij. 7, 1889, 16 Febr.
- 682 Roggesoorten. 7, 1889, 25 Mei.
- 683 Ontginning van heideveld. 7, 1889, 1 Juni.
- 684 Korenbouw. 7, 1889, 10 Aug.
- 685 Bevlöiing van groenland. 9, 1890, 25 Oct.
- 686 Resultaten van bevlöiing van groenland. 10, 1892, 13 Jan.

- 687 Galziekte. 10, 1892, 16 April.
- 688 Dalgrondontginning. 10, 1892, 4 Juni.
- 689 Schapenteelt op half gewin. 10, 1892, 9 Juli.
- 690 Afschaffing van de schapenteelt. 11, 1893, 14 Jan.
- 691 Groenland verbetering. 11, 1893, 11 Maart.
- 692 Opheffing van het meiersstelsel. 11, 1893, 11 Maart.
- 693 Schade door galziekte. 11, 1893, 1 April.

NIEUWE ROTTERDAMSCH COURANT. ¹⁾

- 694 Begraafplaats ontdekt. 1894, 6.
- 695 Grafkelder gevonden. 1894, 42.
- 696 Turfgraving. 1894, 42.
- 697 Proefneming Panman. 1894, 126.
- 698 Schapenhouderij. 1894, 215.
- 699 Ontginning groenlanden. 1894, 300.
- 700 Ontginning heidevelden. 1895, 7.
- 701 Groenlanden. 1895, 30 Maart.
- 702 Ontginningsmethoden. 1895, 123.
- 703 Kaasbereiding. 1895, 286.
- 704 Boterbereiding. 1895, 292.
- 705 Grafkelder gevonden. 1896, 46.
- 706 Veenlaag ontdekt. 1896, 119.
- 707 Oudheden ontdekt. 1897, 1.
- 708 Werk in de venen. 1897, 14.
- 709 Grafkelder gevonden. 1897, 58.
- 710 „ „ 1897, 96.
- 711 „ „ 1897, 104.
- 712 Steenen gedolven. 1897, 269.
- 713 Prijzen dalgrond. 1898, 75.
- 714 Boschcultuur. 1902, 22 Nov.
- 715 Urnen gevonden. 1903, 3 Jan.
- 716 Onderzoek naar erts. 1903, 1 Dec.
- 717 Steenen hamer gevonden. 1903, 26 Juni.
- 718 Pogingen weren van zandverstuiving. 1903, 16 Dec.
- 719 Zandverstuivingen. 1903, 2 April.
- 720 Ontginning. 1905, 3 Febr.
- 721 Het oprichten van een waterschap. 1905, 18 Febr.
- 722 Waterschap Buinen. 1906, 5 Jan.
- 723 Vers op porcelainen bord. 1906, 19 Aug.
- 724 Vereeniging landarbeiders. 1906, 26 Aug.

- 725 Toepassing reglement v. d. vervening. 1908, 27 Maart.
- 726 Omploegen heideveld. 1908, 21 Juli.
- 727 Poging kanalisatie. 1909, 28 Oct.
- 728 Brammershoop zal verdwijnen. 1913, 24 Nov.
- 729 Aardappelbrood. 1915, 25 Maart.

NIEUWSBLAD VAN HET NOORDEN. ²⁾

- 730 Boerenhuizen. 1925, 13 Febr.
- 731 Boeldagen. 1925, 2 Maart.
- 732 Verandering in het bestaan van den arbeider. 1925, 10 Juni.
- 733 Het Drouwenerzand. De vroegere zandverstuiving en de bebossching. 1925, 11 Juli.
- 734 Arbeiderstoestanden. 1925, 30 Juli.
- 735 De „drukke tijd” en de landarbeiders. 1925, 8 Aug.
- 736 Langs den weg Borger-Emmen. 1925, 2 Sept., 18 Sept.
- 737 DeDrentsche korenesschen. 1925, 19 Oct.
- 738 Verkoop van vastgoed. 1925, 28 Oct.
- 739 November in het volksleven. 1925, 7 Nov., 11 Nov.
- 740 Pluimveehouderij. 1926, 9 Nov.
- 741 Van kasten en kisten. 1925, 10 Dec.
- 742 December-Zeden en gewoonten in deze maand. 1926, 4 Jan.
- 743 Januari. 1926, 21 Jan.
- 744 Februari. 1926, 8 Febr.
- 745 Winterleven. 1926, 4 Maart.
- 746 Maart. 1926, 17, 18 Maart.
- 747 Het voorjaar of de Meitijd. 1926, 13 April.
- 748 Meidrukke op het platte land. 1926, 12 Mei.
- 749 Het Pinksterfeest. Oude volksgebruiken, nieuwere volksvermaken. 1926, 20, 22 Mei.
- 750 Zeden en gewoonten in het volksleven in Mei. 1926, 16 Juni.
- 751 Landbouwbedrijf en volksleven in Juni en Juli. 1926, 1 Juli.
- 752 Natuurvereering — Volkstoestanden — Drentsche dorpen in den zomer. 1926, 29 Juli.

¹⁾ Volgens een samenstelling, op welwillende wijze verschaft door de Directie van de N.R.Ct.

²⁾ Volgens een samenstelling, op welwillende wijze verschaft door de Directie van dit blad.

- 753 Hunebed te Borger. 1926, 5 Aug.
- 754 Begrafnisverenigingen; einde der na-
buurschappen. 1926, 7 Aug.
- 755 Augustus. 1926, 10 Aug.
- 756 De Drentsche korenbouw en in verband
hiermede het Drentsche volksleven.
1926, 14, 16 Aug.
- 757 Drentsch volksleven als 't koren binnen
is. 1926, 25 Aug.
- 758 Dagwerkdorschen. 1926, 16, 17 Sept.
- 759 De aardappelcultuur. 1926, 14 Oct.
- 760 November. 1926, 22 Nov.
- 761 De winteravonden. 1926, 27 Nov., 4 Dec.
- 762 De winteravonden in het dorpsleven.
1926, 11 en 18 Dec.
- 763 Van Kerstmis tot Nieuwjaar. 1926, 22,
29 Dec.
- 764 Vergaderingen. 1927, 10, 14 Jan.
- 765 De werkloosheid. 1927, 9, 10 Febr.
- 766 Het Kanaal Buinen—Schoonoord. 1927,
10 Maart.
- 767 De winteravonden. 1927, 19, 26 Maart.
- 768 De veenvergraving en landontginning in
verschillende tijdperken. 1927, 20,
21 April.
- 769 Boterbereiding voor de stichting der
boterfabrieken. 1927, 27 April.
- 770 De twee kerkelijke gezindten in Oost-
Drenthe. 1927, 27, 28 April.
- 771 Het onderwijs van den ouden tijd. 1927,
10, 13 Juni.
- 772 Verdwenen landbouwcultures in
Drenthe. 1927, 24 Juli.
- 773 Van heide tot weide. 1927, 27 Juli.
- 774 Binnenveen en buitenveen. 1927, 8 Aug.
- 775 De verdwijnende kleine stroomen in
oostelijk Drenthe. 1927, 13 Aug.
- 776 Het belangrijkste landbouwwerk in
Drenthe, 1927, 15 Aug.
- 777 Opgewektheid in het bedrijf der heide-
ontginning. 1927, 17 Sept.
- 778 De gemeente Borger als een gebied
van oudheden. 1927, 5 Oct.
- 779 Het aanzicht op de Drentsche dorpen.
1927, 17 Oct.
- 780 Een meer aan den westelijken Hondsrug
bij Borger, 1927, 19 Oct.

- 781 De molens van oostelijk Drenthe. 1927,
7 Dec.
- 782 Drentsch dorpsleven in den winter.
1928, 8 Febr.

PROVINCIALE DRENTSCHE EN ASSER COURANT. ¹⁾

- 783 Van 't Zuidenveld naar Assen. 1884,
28 Febr.
- 784 Gedachten en opmerkingen over land-
bouwtoestanden. 1885, 20 t/m 27 Aug.
- 785 Vrend' in Amsterdam. 1885, 12 Oct.
- 786 Het gebruik van den stok in Drenthe in
vroegere dagen. 1885, 14 Nov.
- 787 Lammert en Jaan. 1885, 12 Dec.
- 788 Tooneelen uit eene dorpsbuurt. 1886,
22 Maart.
- 789 In de familie. 1886, 6 Dec.
- 790 Op den Boomhof. 1887, 24 Febr. t/m
2 April
- 791 De groenlanden in oostelijk Drenthe.
1887, 4 April.
- 792 Eene belangrijke ervaring voor onze
landbouwers. 1887, 4 Juli.
- 793 Naar Roldermarkt. 1887, 17 Sept.
- 794 Knelsien van Reel. 1887, 5 Oct. t/m
3 Nov.
- 795 Sint Maarten. 1887, 28 Nov.
- 796 Oom Grim, de oude dorpssmid. 1888,
9 Jan.
- 797 Liefde en Geld. 1888, 6 Febr. t/m
19 Maart.
- 798 Naomgek, of Remmelt Staoveng en
zien kleinzeuns. 1888, 30 Juli t/m
22 Aug.
- 799 In den bouw. 1888, 13 Aug.
- 800 Naozaoten. 1888-1889, 5 Nov. t/m
7 Febr.
- 801 Uit vroeger en later tijd. Borger,
Drouwen. 1889, 19 Febr. t/m 3 April.
- 802 'n Spinstersverhaol. 1889, 21 Febr.
t/m 25 Juni.
- 803 Snieder Jonkman. 1889—1890, 19 Dec.
t/m 17 Febr.
- 804 Uit vroeger en later tijd. 1889, 16 Aug.
t/m 17 Sept.

¹⁾ Gecontroleerd zijn de jaargangen 1883—1917. De titels van korte berichten in de latere jaargangen zijn niet opgenomen. Wij betuigen de Directie van de Prov. Drentsche en Asser Courant onze groote erkentelijkheid voor de ruime mate van medewerking, die wij mochten ondervinden.

- 805 De wachtlooper. 1890, 28 Febr. t/m 19 Mei.
- 806 Veur de er van de plaos. 1890—1891, 7 Nov. t/m 14 Febr.
- 807 Nao d' eerste jeugd. 1891, 21 Juli t/m 10 Sept.
- 808 In 't hartien van 't Sjapveld. 1891—1892. 9 Nov. t/m 18 Febr.
- 809 Marthao Ledeng, de bloem van 't daarp. 1892—1893, 2 Nov. etc.
- 810 Piet Pikkels. 1893—1894, 9 Oct. etc.
- 811 Bij Nampels Berrend en Geesien op nijjaorsvesiet. 26 Febr.
- 812 Oprichting van boterfabrieken. 1895, 28 Jan.
- 813 Anbestedelingen. 1895—1896, 16 Dec. etc.
- 814 Muizenplaag. 1896, 23 Jan.
- 815 Mestverbruik. 1896, 6 Febr.
- 816 Grafkelder. 1896, 6 Maart.
- 817 Lupinen. 1896, 24 Maart.
- 818 Heideontginning. 1896, 28 Maart.
- 819 Veeverzekering. 1896, 1 April.
- 820 Aardappelteelt in de groenlanden. 1896, 16 April.
- 821 Rijenteelt. 1896, 26 Mei.
- 822 Hooilanden. 1896, 10 Juni.
- 823 Schurftziekte. 1896, 14 Juni.
- 824 Rijenteelt. 1896, 31 Juli.
- 825 Westerwoldsch raaigras. 1896, 29 Aug.
- 826 Boekweitteelt. 1896, 19 Sept.
- 827 Aardappelcultuur. 1896, 23 Oct.
- 828 Lamert Labbeng. 1896—1897, 7 Dec. etc.
- 829 Groenvoederteelt. 1897, 22 Sept.
- 830 De ziekte van de Drentsche esschen. 1897, 8 Oct.
- 831 Varkenshouderij. 1897, 15 Oct.
- 832 Huur van boerenarbeiders. 1897, 18 Oct.
- 833 Aardappelvarieteiten. 1897, 18 Oct.
- 834 Aardappelproefveld. 1897, 19 Oct.
- 835 Koolzaad op groenland. 1897, 27 Oct.
- 836 Aardappelverbouw. 1897, 18 Nov.
- 837 Zaandboer of veenboer. 1898, 6 Jan. etc.
- 838 Varkensfokkerij. 1898, 17 Maart.
- 839 Slecht opkomen van winterrogge. 1898, 26 Maart.
- 840 Legeren van winterrogge. 1898, 11 Mei.
- 841 Winterrogge. 1898, 6 Sept.
- 842 Bemestingsproef bouwland. 1898, 19 Sept.
- 843 Overstrooming. 1898, 29 Sept.
- 844 Russchen in het groenland. 1898, 26 Nov.
- 845 Kosten van het huren van land. 1898, 7 Dec.
- 846 Aold en nei. 1898—1899, 12 Dec. etc.
- 847 Stalvoeding en groenvoederteelt. 1899, 27 Jan. t/m 8 Febr.
- 848 Oet Balbroek. 1899—1900, 5 Dec. etc.
- 849 Veranderende omstandigheden in oost-Drenthe. 1900, 16 Aug.
- 850 Omploegen van groenlanden. 1900, 6 Dec.
- 851 Aardappelvarieteiten. 1901, 17 Jan.
- 852 Over de Hunse. 1901—1902, 5 Jan. etc.
- 853 Schetsen van Spaokloo. 1902, 16 Jan. etc.
- 854 Borger in den Bisschopstijd. 1902, 27 Oct. t/m 17 Nov.
- 855 Zien broed verloren. 1902—1904, 24 Nov. etc.
- 856 Winterrogge. 1903, 13 Aug.
- 857 Boerenvervening. 1903, 4 Sept.
- 858 Met spoor van 't Gasselternijveen hen Assen. 1905, 31 Juli t/m 8 Aug.
- 859 Aardappelteelt. 1905, 19 Aug.
- 860 Wegaanleg Ees. 1905, 28 Sept.
- 861 Aardappelteelt. 1905, 9 Oct.
- 862 Aardappeltransport. 1905, 14 Oct.
- 863 Zien tweede vrouw. 1905, 9 Oct. etc.
- 864 Belooning landarbeiders. 1905, 17 Oct.
- 865 Ontginning en aardappelteelt. 1905, 20 Oct.
- 866 Aanleg van fietspaden. 1905, 21 Oct.
- 876 Stemmen oet 'n erappellaand. 1905, 26 Oct. t/m 3 Nov.
- 868 Aardappelproefveld. 1905, 31 Oct.
- 869 De eerste spoorwegtocht door oostelijk Drenthe. 1905, 6 Nov. etc.
- 870 Tramverbinding Musselkanaal—Beilen. 1905, 8 Dec.
- 871 De N.O.L. spoorweg te Drouwen. 1905, 12 Dec.
- 872 Jaarmarkt te Borger. 1905, 13 Dec.
- 873 Blaanke Rienao. 1906, 8 Jan. etc.
- 874 Bodemgebruik in Borger. 1906, 19 Jan.
- 875 Verkeereng over 't veld. 1906, 7 Maart etc.
- 876 Wintergerst. 1906, 28 April.
- 877 Heideontginning. 1906, 10 Mei.

- 878 Ontginning van heide en groenland. 1906, 12 Juni.
- 879 Veranderingen in het landbouwbedrijf. 1906, 14 Juni.
- 880 Heideontginning. 1906, 31 Juli.
- 881 Aardappelteelt. 1906, 20 Sept.
- 882 Schapenteelt. 1906, 20 Sept.
- 883 Bijenteelt. 1906, 24 Sept.
- 884 Zuidenveldsche herinneringen en beschouwingen. 1906, 8 Oct. etc.
- 885 Albert Tjuk. 1907, 18 Juli etc.
- 886 In 't boerenleven. 1907—1908, 4 Nov. etc.
- 887 Roldermarkt. 1908, 11, 12 Sept.
- 888 Het Drouwenerzand. 1908, 17, 23 Nov.
- 889 Jan Torentiller. 1908—1909. 19 Oct. etc.
- 890 Oostermoersche herinneringen en beschouwingen. 1908—1909, 7 Dec. etc.
- 891 Oud Drenthe. 1909, 21 Juni, etc.
- 892 Oet Wolter Wobbeng's Levensboek. 1909—1910, 23 Aug. t/m 14 Febr.
- 893 Het Oude Huis te Drouwen. 1910, 28 Febr. t/m 21 Maart.
- 894 In 't Jeugdeg Leven. 1910, 4 April, etc.
- 895 De boerenstand in Drenthe. 1911, 8 Jan. t/m 12 Febr.
- 896 Een en ander omtrent de economische ontwikkeling van Drenthe. 1911, 29 Jan. t/m 19 Febr.
- 897 Van Roelfooms hof. 1911, 26 Febr. en 5 Maart.
- 898 De Drentsche emigranten. 1911, 28 Febr. t/m 23 April.
- 899 Herschup en meier. 1911, 7 Mei t/m 10 Sept.
- 900 Boerenvolk. 1911, 24 Sept. t/m 29 Oct.
- 901 Albert van Loor. 1911—1912, 10 Dec. t/m 11 Febr.
- 902 Hoe Drenthe in een halve eeuw veranderd is. 1912, 25 Febr. t/m 9 Juli.
- 903 Gêrtrud van 't Overtoom. 1912, 16 Juni t/m 7 Sept.
- 904 Oet de heksentied. 1912—1913, 5 Oct. t/m 2 Aug.
- 905 De schilder van Schorum. 1913, 4 Oct. t/m 29 Nov.
- 906 Handelsvolk. 1914—1916, 4 April t/m 8 Jan.

- 907 Denajaarsmarkt te Rolde. 1915, 15 Sept.
- 908 Een bezoek aan de staatsontginning in het heideveld te Odoorn. 1915, 25 Nov.
- 909 Woningnood in Drenthe. 1916, 26 Febr.
- 910 Grondwaarde in Drenthe. 1916, 2 Maart.
- 911 Dienstboden en arbeiders in Drenthe. 1916, 10 Maart t/m 2 Mei.
- 912 Landbouw in Drenthe. 1916, 7 Sept.
- 913 Tegenwoordige toestanden. 1916, 23 Dec.

SOCIAAL WEEKBLAD.¹⁾

- 914 Keiendelven en gedwongen winkelen. 16, 1902, 394.
- 915 Veldarbeid door vrouwen. 16, 1902, 417.
- 916 Woningtoestanden in Drenthe. 16, 1902, 440.
- 917 Landbouwwerk en leerplichtwet. 16, 1902, 553—554.
- 918 Dienstboden in Drenthe. 16, 1902, 670—671.
- 919 Landbouwtoestanden in Drenthe. 17, 1903, 36.
- 920 Woningtoestanden in Drenthe. 18, 1904, 219—220.
- 921 Naar aanleiding van de Meimaand. 18, 1904, 338.
- 922 Loonregeling voor veldarbeiders. 18, 1904, 339.
- 923 Bouwverordeningen en woningtoestanden. 18, 1904, 468.
- 924 De bakens worden met goed gevolg verzet. 18, 1904, 655.
- 925 Uitvoering der woningwet ten plattelande. 19, 1905, 333.
- 926 Evolutie op landbouwgebied. 19, 1905, 428.
- 927 Aardappelteelt en arbeiderstoestanden. 19, 1905, 486—487.
- 928 Volkshuisvesting en uitvoering van de woningwet in Drenthe. 20, 1906, 22—23.

TIJDSCHRIFT VOOR ECONOMISCHE GEOGRAPHIE.

- 929 Over grondwaarde in Drenthe. 14, 1923, 115—119.
- 930 Veenwerkzaamheden en arbeiderstoestanden in Drente. 15, 1924, 143—147.

¹⁾ Gecontroleerd zijn de jaargangen 15—24.

- 931 Het economisch leven in Drente. 16, 1925, 207—215.
- 932 De bodem van Drente en zijn bewerking. 17, 1926, 95—105.
- 933 De populierboom en het gebruik daarvan. 19, 1928, 174—175.
- 934 Huizenbouw en dennenhout in Drenthe. 19, 1928, 288—289.
- 935 De korenoogst in Drenthe in verband met de sociale toestanden. 19, 1928, 380—381.
- 936 Aardappelteelt in Drente. 20, 1929, 334—336.
- 937 Een verdwenen diersoort in Drente. 21, 1930, 62—63.

VRAGEN VAN DEN DAG.

- 938 Iets over den scheper en de schapenhouderij in Drente. 16, 1901, 127—144.
- 939 Over weven en spinnen op het platte land in vroeger tijden. 16, 1901, 565—578.
- 940 Reizende lieden of scharenslijpers in Drente. Uit het Drentsche volksleven. 17, 1902, 191—207.
- 941 Familieleven en nabuurschap in Drente. 18, 1903, 155—175.
- 942 Arbeiderstoestanden en arbeidslooien in Drenthe. 19, 1904, 513—539.
- 943 Keisteenen en keiendelfers in Drente. 20, 1905, 693—704.
- 944 Uit en over de Drentsche dorpen. 21, 1906, 534—547.
- 945 Het Drentsche volksleven in verband met de christelijke feestdagen. 22, 1907, 865—882.
- 946 De meiersstand en het meiersstelsel in Drente. 24, 1909, 673—688.
- 947 Koop- en boeldagen in verband met de economische toestanden in Drente. 25, 1910, 913—930.
- 948 De ontginning van woeste gronden in Drente. 27, 1912, 230—242.
- 949 Veenvergraving en landontginning in Drente. 27, 1912, 780—805.
- 950 Over jaar- en veemarkten in Drente. 28, 1913, 297—312.
- 951 Hoe eene nederzetting in Drente tot stand kwam. 29, 1914, 840—857.

- 952 Windmolens en korengemaal in Drente. 33, 1918, 545—561.
- 953 Het Drentsche boerenhuis en zijne omgeving. 33, 1918, 130—146.
- 954 Tapperijen, herbergen en logementen in Drente. 34, 1919, 653—669.
- 955 De koren- en aardappelbouw in Drente. 35, 1920, 598—616.
- 956 De veenbranden in Drente. 36, 1921, 450—462.
- 957 De kleine landbouwbedrijven in Drente. 36, 1921, 832—841.
- 958 Arbeiderstoestanden in Drenthe. 37, 1922, 278—291.
- 959 Spinnewiel, haspel en kroon. (Uit het volksleven van Drente). 38, 1923, 468—472.
- 960 Uit het Drentsche volksleven. Over kasten en kisten. 39, 1924, 213—217.
- 961 Beewerken in Drenthe. 40, 1925, 698—703.
- 962 De vervener en de veenarbeider. 44, 1929, 214—217.

VRAGEN DES TIJDS.

- 963 Armenzorg in verband met maatschappelijke toestanden in Drenthe. 1912, I, 272—292.
- 964 De sociale en economische ontwikkeling van Drenthe. 1913, I, 130—152.
- 965 Volkshuisvesting en woningbouw in Drente. 1919, II, 413—436.
- 966 Het veenbedrijf en de werkloosheid in Drenthe. 1921, II, 218—235.
- 967 Economische toestanden in Drenthe. 1922, I, 235—249.
- 968 Werkloosheid en werkverschaffing in Drenthe. 1922, II, 285—294.

DIVERSE TIJDSCHRIFTEN.

- 969 De venen in oostelijk Drenthe. Album der Natuur, 1903, 377—392, 1904, 77—91.
- 970 Heidevelden. Album der Natuur, 1905, 333—352.
- 971 De Drentsche esschen. Album der Natuur, 1907, 49—64, 81—89.

- 972 Bosschen en dorpsgeboomten in Drenthe. Album der Natuur, 1909, 221—233, 271—283.
- 973 Spinnerij of „spinstertied”. Driemaandelijksche bladen, 1, 1902, 40—46.
- 974 Oet d'aol tid. Driemaandelijksche bladen, 3, 1904, 20—25.
- 975 Zandverstuiving. Eigen Haard, 1901, 3 en 10 Aug.
- 976 Fennechien oet d' Aark. Erica, Jaarboekje der Maatschappij van Weldadigheid, 1886, 184—214.
- 977 Drentsche armenhuizen en armenwerkhuisen. Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor armenzorg en weldadigheid te Amsterdam, 1925, 72—88.
- 978 Iets over de Drentsche schepers. Hollandsche Revue, 6, 1901, 87—91.
- 979 Armenhuizen en armenwerkhuisen in Drente. Tijdschrift voor Armenzorg, 2, 1901, 28—30.
- 980 Iets over oude huizen in Drente. Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, 17, 1902, 272—282.
- 981 Heideontginning. Tijdschrift Ned. Heide Maatschappij 24, 1912, 400—404.
- 982 De hunebedden in de gemeente Borger. Het Noorden, 1, 1904, 147—152.
- 983 De wandelaar in Drenthe. De Wandel-
laar, 3, 1931, 90—93.

MANUSCRIPTEN.

- 984 De aolde en de neie tied, of wat Kriemels Mans van zien jeugd vertelde.
- 985 De cultuur der Drentsche bouwgronden in verschillende tijden.
- 986 Uit en over Drenthe.
- 987 Drenthe en de werkeloosheid.

- 988 Over Gieten het één en ander.
- 989 De hooilanden in Drenthe.
- 990 Klonie-Trien en de jaogers.
- 991 Krintenstoet.
- 992 Van iegen laandstreek. 48 schetsen.
- 993 De leemwanden als overblijfselen van de oude huizenbouw in Drenthe.
- 994 Oorlogsherinneringen van 1914—1915 enz.
- 995 Wat de rokg gelden zal an de maark.
- 996 Hoe Schoelengs Annechienmeui in Drouwen d'kinder in hoes speulen lerde.
- 997 Vergaarven.
- 998 Het verkeerswezen in Drenthe.
- 999 Wandelingen door Drenthe. Zuidlaren.
- 1000 Werkloosheid en stijgende armoede.
- 1001 Winteravond.
- 1002 (ongetiteld manuscript over Drenthe, bestaande uit 108 schetsen).

EMMER COURANT.¹⁾

- 1003 Historische herinneringen aan het zuid-oosten van Drenthe. 1903, 1 April—20 Mei.
- 1004 Over wolvenjachten in Drenthe. 1905, 13—16 Dec.
- 1005 Hoe het kwam dat Emmen in 1228 afgebrand werd. 1908, 28 Nov.
- 1006 Het Ellertsveld. 1910, 16 Nov.—3 Dec.
- 1007 Oud en nieuw Odoorn. 1911, 18—29 Nov.
- 1008 Uit de geschiedenis van den boerenstand in Drenthe. 1913, 1—21 Maart.
- 1009 Dorpsleven. 1915, 10 Nov.—29 Dec.
- 1010 Van 't dorp Zweeloo. 1917, 28 April.

¹⁾ Tijdens de correctie nog samengesteld en toegezonden door de Directie van dit blad, waarvoor onzen dank.